

JAKUB POTULSKI

**WSPÓŁCZESNE KIERUNKI
ROSYJSKIEJ MYŚLI
GEOPOLITYCZNEJ**

MIĘDZY NAUKĄ,
IDEOLOGICZNYM DISKURSEM
A PRAKTYKĄ

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2010

Recenzent
Roman Bäcker

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Redaktor Wydawnictwa
Ariana Nagórska

Skład i łamanie
Bartłomiej Kolecki

Publikacja dofinansowana z funduszu działalności statutowej
Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego oraz badań własnych
BW 7600-5-0080-9

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7326-681-0

Biblioteka WDiNP
Uniwersytet Warszawski

1098063656

BIBLIOTEKA
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa
tel. 022 55-20-295, 022 55-20-296

83735

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armi Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax: (058) 523-11-37; 523-14-83
<http://wyd.ug.gda.pl>, e-mail: wyd@ug.gda.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp

1. Przestrzeń w polityce	7
2. Przestrzeń w rosyjskim myśleniu politycznym.....	11
3. Zmiana geopolitycznego położenia Rosji.....	17
4. Odrodzenie geopolityki w Rosji	25
5. Hipoteza badawcza	28
6. Źródła i opracowania	33
7. Terminy i kategorie	34

Część I. Atlantyzm (neookcydentalizm)

Rozdział I. Historyczno-kulturowa specyfika atlantyzmu –

– geopolityczne znaczenie dyskursu Rosja a Europa.....	43
Rozdział II. Liberałowie/okcydentaliści – prekursorzy atlantyzmu	51
Rozdział III. Współczesny atlantyzm	62
Rozdział IV. Rosja wypchnięta z Europy – fiasco strategii atlantyzmu	82
Rozdział V. Atlantyzm – od idealizmu do pragmatyzmu.....	90

Część II. Neoeurazjatyzm

Rozdział I. Specyfika eurazjatyztu – orientacja na Wschód	97
Rozdział II. Prekursorzy eurazjatyztu.....	103
Rozdział III. Neoeurazjatycka geostrategia dla Rosji – – polityczny realizm epoki pozimnowojennej	119
Rozdział IV. Azjatyzm – ewolucja neoeurazjatyztu.....	134
Rozdział V. Neoeurazjatyzm – od ideologii do geostrategii.....	147

Część III. Neobizantyzm

Rozdział I. Historyczno-kulturowa specyfika bizantyztu	153
Rozdział II. Prekursorzy bizantyztu.....	161
Rozdział III. Współczesny neobizantyzm.....	171
Rozdział IV. Neobizantyńska strategia dla Rosji – – antyzachodni sojusz z krajami Południa	183
Rozdział V. Geopolityka prawosławia	195
Rozdział VI. Neobizantyzm jako „duchowa” podstawa eurazjatyckiego imperium.....	200

Część IV. Rosja-wyspa

Rozdział I. Izolacjonizm w rosyjskiej tradycji geopolitycznej	205
---	-----

Rozdział II. Rosja jako „świat sam w sobie” – – myślenie „cywilizacyjne” w rosyjskiej geopolityce.....	216
Rozdział III. Rosja jako wyspa – metafora współczesnego izolacjonizmu	230
Rozdział IV. Obraz Rosja-wyspa w praktyce politycznej.....	244
Rozdział V. Izolacjonizm jako „trzecia droga” w rosyjskim myśleniu geopolitycznym.....	249
Cześć V. Recepja nowoczesnych wymiarów analiz geopolitycznych w Rosji	
Rozdział I. Geoeconomizm	255
Rozdział II. Geoinformacjonizm	275
Rozdział III. Geopolityka krytyczna.....	292
Zakończenie	309
Bibliografia	335
Indeks osób	357

WSTĘP

1. Przestrzeń w polityce

Polityka jako forma aktywności społecznej człowieka jest związana z daną przestrzenią geograficzną i jej właściwościami. Z uwagi na rolę przestrzeni dla działalności człowieka (w tym także tej politycznej) istotne znaczenie w analizach politologicznych przypisuje się geografii, która jako nauka o ludzkiej przestrzeni jest niezwykle istotnym czynnikiem postaw, zachowań oraz aktywności politycznej człowieka¹. Nauka od zarania swego istnienia zajmowała się geograficznymi uwarunkowaniami wielorakiej działalności człowieka, społeczeństw i państw. Już w starożytności dostrzegano związki, jakie zachodzą pomiędzy działalnością polityczną a przestrzenią, na której ta działalność przebiega. Prace takich greckich historyków, jak Herodot z Hali-karnasu, czy też Tukidydes z Aten były świadectwem z jednej strony zainteresowania łączeniem wiedzy o procesach historycznych i politycznych z opisami geograficznymi i etnograficznymi, jak miało to miejsce u Herodota, a z drugiej praktycznym wykorzystaniem tejże wiedzy, jak miało to miejsce u Tukidydesa, który pisał swoje dzieła głównie z myślą o przyszłych politykach, którzy dzięki znajomości minionych lat będą wiedzieli później, jak postępować. Wiedza o związkach pomiędzy działalnością polityczną człowieka a przestrzenią geograficzną, która go otacza, stanowiła zawsze ważny element analiz politycznych. W dobie kształtowania się nowożytnej nauki wiedza ta zaczęła uzyskiwać stopniową autonomię i zaczęto określać ją jako *geografię polityczną* lub *geopolitykę*.

Termin *geopolityka* wszedł do obiegu za sprawą szwedzkiego prawnika Rudolfa Kjellena (1864–1922), który chciał nadać geopolityce charakter nauki. Punktem wyjścia dla rozważań Kjellena było uznanie państwa za indywidualny, żywy organizm biologiczny, wymagający w swym naturalnym, organicznym rozwoju odpowiedniej przestrzeni geograficznej. Geopolitykę Kjellen uznawał za naukę o państwie pojmowanym jako zjawisko przestrzenne, geograficzne². Za twórców geopolityki jako odrębnej dyscypliny naukowej uchodzą ponadto Amerykanin Alfred Thayer Mahan, Brytyjczyk Halford Mackinder oraz Niemiec Karl Haushofer. Podstawą ich rozważań było deterministyczne założenie, że zjawiska polityczne można wyjaśnić czynnikami fizyczno-geograficznymi, które w dużym stopniu decydują o sile państw. Punktem wyjścia było dla nich nie odosobnione państwo, ale już szerszy układ międzynarodowy, obejmujący liczne państwa³. Cechą charakterystyczną dla klasycznego okresu

¹ A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004, s. 61.

² A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 112.

³ L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 11–12.

geopolityki było powiązanie rozważań dotyczących geograficznego uwarunkowania procesów politycznych z praktyką polityczną. Niemiecki geopolityk, profesor Uniwersytetu w Monachium, a jednocześnie były oficer frontowy generał Karl Haushofer uważał, iż geopolityka określa związki wydarzeń politycznych z ziemią i opierając się na szerokiej bazie geograficznej, inspirowała polityczną działalność państwa; musi być nauką stosowaną i musi stać się sumieniem państwa⁴.

Z uwagi na fakt, iż dostrzegalna współzależność czynników geograficznych i działalności człowieka, a więc również polityki i stosunków międzynarodowych, stała się dla twórców idei geopolityki przedmiotem nadużyć i manipulacji, w efekcie nastąpiło wyniesienie geopolityki do rangi ideologii. Ideologizacja geopolityki spowodowała jej głęboki kryzys i kompromitację jako dyscypliny badawczej. Krytyce poddano zwłaszcza geopolitykę niemiecką, której zaangażowanie w tworzenie agresywnej polityki III Rzeszy prowadziło do wniosków, iż geopolityka nie jest nauką, tylko ideologią wykorzystywaną do pseudonaukowego uzasadniania ekspansji terytorialnej. Powojenna krytyka geopolityki, skompromitowanej przez związki z polityką III Rzeszy, spowodowała, iż na wiele lat została ona zepchnięta na margines i w dużym stopniu wykluczona z obiegu akademickiego.

Stopniowe odradzanie się problematyki geopolitycznej można było obserwować już od końca lat sześćdziesiątych, ale wyraźny renesans geopolityki nastąpił dopiero pod koniec XX w. Został spowodowany wieloma czynnikami, wśród których wymienia się: rozpad świata dwubiegunowego, gwałtowny rozpad ZSRR, powstanie zjednoczonej Europy i przemiany w stosunkach USA – Europa, globalizację świata, trudnościami we wprowadzaniu „nowego ładu światowego”, zjednoczenie Niemiec, ożywienie nacjonalizmów etnicznych, pojawianie się nowych aktorów międzynarodowych itp. Wydarzenia te zrodziły zapotrzebowanie na swoistą „wyobraźnię geopolityczną”, dzięki której można byłoby dokonać opisu zmienionego systemu międzynarodowego oraz wskazać na politykę, której przyjęcie umożliwiłoby stawienie czoła wyzwaniom związanym z globalizacją świata i kształtowaniem się nowego ładu światowego. Przesłanki te zadecydowały o rehabilitacji terminologii geopolitycznej w interpretacji stosunków międzynarodowych.

Ze względu na swój przedmiot badań i swoją historię, rzadko która dziedzina badań budziła tak rozmaite odczucia i oceny, jak dzieje się to w przypadku geopolityki. Nie istnieje jednoznaczna definicja geopolityki, nie da się też dokładnie określić jej miejsca wśród dyscyplin naukowych ani określić, czy jest to dyscyplina samodzielna⁵. Wyróżnikiem nowej geopolityki stało się jej szerokie spektrum jako interdyscyplinarnej dziedziny wiedzy. Nie chodzi już tylko o geograficzne przestrzenie, ich położenie, topografię, bogactwa, klimat, lecz o ich współzależność z przemysłem, handlem, techniką, energią, ludnością, strukturą społeczną, psychologią, strukturami militarnymi, środowiskiem. Przestrzeń nie jest już stałym, pasywnym elementem, ale elementem dynamicznym, którego znaczenie może zostać przewartościowane poprzez odkrycia złóż surowców energetycznych, ekonomiczne sukcesy, zmiany demograficzne, psychologię mas itp.⁶ Interdyscyplinarność geopolityki została wymuszona przez fakt, iż koncentracja na tradycyjnych, geograficznych elementach analizy, ta-

⁴ A. Wolff-Powęska, *op. cit.*, s. 133.

⁵ Por. C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 35–36.

⁶ *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej*, pod red. A. Wolff-Powęskiej i E. Schulza, Poznań 2000, s. 111.

kich jak: terytorium, położenie geograficzne, klimat, surowce naturalne, ludność (jej liczebność i struktura), specyfika granic, nie pozwoliłaby na budowę wartościowych analiz politycznych. Dlatego też we współczesnej geopolityce, nawiązując do tzw. geografii humanistycznej, większą wagę przypisano czynnikowi ludzkiemu oraz takim czynnikom, jak religia, ideologia, opinia publiczna, mass media, kultura, język, komunikacja, handel, gospodarka, psychologia, struktura społeczna, moralność itp. Elementy te powiązano z tradycyjnymi obszarami badań geopolitycznych, uzyskując dzięki temu bogatszy obraz świata. Uwzględnienie obok tradycyjnych elementów geograficznych aspektu humanistycznego geopolityki zaowocowało gwałtownym rozwojem tej nauki, wzrostem zainteresowań badaniami geopolitycznymi, które zamiast uproszczonego obrazu świata zaczęły oferować zdecydowanie bogatszy obraz świata i zachodzących w nim procesów niż tradycyjne analizy polityczne. Geopolityka stała się wielowymiarową i interdyscyplinarną dziedziną badawczą, przełamującą dotychczasowe mity i stereotypy, które wokół niej narosły.

We współczesnej geopolityce szczególnie wielką popularność zdobyło sobie podejście krytyczne (geopolityka krytyczna), które zakłada, iż geopolityka, a przynajmniej geopolityka w jej tradycyjnym rozumieniu, nie jest nauką, czy też obiektywnym badaniem otaczającej człowieka rzeczywistości. Geopolityka jest w istocie tworzonym przez podmioty geopolityczne przedstawieniem współzależności z innymi podmiotami działającymi na arenie międzynarodowej w zakresie swoich interesów, przedstawieniem, które ma bardzo silny wpływ – nawet jeśli się nie jest tego świadomym – na percepcję rzeczywistości, a tym samym na decyzje polityczne. Nie istnieją ani obiektywne „zasady”, ani też „prawa geopolityczne”. Istnieją one tylko subiektywnie w określonej narodowej, czy też podmiotowej myśli geopolitycznej i służą do tworzenia hipotez, teorii, przedstawień i scenariuszy politycznych, a te z kolei są zależne od interesów, posiadanej technologii oraz od systemu wartości kulturowych właściwych temu, kto je opracowuje. Nieustannie zmieniane koncepcje geopolityczne odzwierciedlają specyficzne warunki danego momentu historycznego, a także niepokoje i interesy, które motywowały takie lub inne ich określenie. Przy tym przedstawienia geopolityczne wpływają podobnie jak slogany na rozumowanie, a tym samym na dokonywanie wyborów i zyskiwanie dla nich poparcia. Posiadają dużą wartość propagandową, informacyjną i dezinformacyjną⁷.

Jak pisał francuski geograf Yves Lacoste, należy łączyć badania poświęcone ideom geopolitycznym z analizą geopolitycznej sytuacji, w której one powstają. Geopolityczna sytuacja jest wytwarzana i dana w określonym okresie historycznej ewolucji przez rywalizujące ze sobą potęgi i relacje sił, które ulokowane są na różnych obszarach danego terytorium. Aby zrozumieć konflikty geopolityczne, konieczne jest poznanie przyczyn i zrozumienie idei głównych aktorów konfliktów geopolitycznych: przywódców państw, liderów ruchów regionalnych, autonomicznych lub niepodległościowych itp. oddziaływających na opinię polityczną⁸. Według Lacoste'a podejmując analizę problemów i teorii geopolitycznych, należy zająć się wyodrębnianiem i systematyczną konfrontacją spostrzeżeń i przekonań, jakie każda grupa polityczna posiada na temat przestrzeni. Przekonania te wywodzą się nie z racjonalnego i obiektywnego szacowania interesów grupy, ale przede wszystkim z jej kul-

⁷ C. Jean, *op. cit.*, s. 39–40.

⁸ *Dictionnaire de geopolitique*, ed Y. Lacoste, Paryż 1993, s. 3–4.

tury i doświadczeń historycznych⁹. Każda przestrzeń polityczna, geograficzna, czy też społeczna kształtowana jest i przeobrażana przez ludzi, a wielkie znaczenie ma historia, która jest głównym źródłem geopolitycznych wyobrażeń o świecie, kształtujących się w procesie historycznym.

Lacoste centrum swoich zainteresowań uczynił kategorię „wyobrażeń geopolitycznych”, która według niego może być kluczem do zrozumienia terytorialnych konfliktów pomiędzy grupami ludzkimi¹⁰. „Wyobrażenia geopolityczne” stanowią element naszej wiedzy o otaczającym nas świecie, dostarczają nam swoistej „mapy świata” i tym samym silnie wpływają na podejmowane przez nas działania. Istotną rolę w ich kształtowaniu odgrywa moment historyczny i nie sposób zrozumieć rosyjskich koncepcji geopolitycznych bez umiejscowienia ich w momencie historycznym, w którym powstały. Wszelkie działania ludzkie są kontekstowe, zachodzą w danym miejscu i czasie, i nie można ich badać niezależnie od sytuacji, w których są umiejscowione. Wzorce kulturowe, systemy wartości, wzory zachowań, kształtowane przez historię, tradycję, doświadczenia wyniesione z interakcji z innymi podmiotami, także podlegają swoistej interpretacji w zależności od kontekstu zewnętrznego. Koncepcje geopolityczne służą obiektywizacji interesów danej społeczności. Jest to w dużym stopniu wiedza wytworzona społecznie przez określoną zbiorowość w specyficznych warunkach danego momentu historycznego i ukazująca jednocześnie niepokoje, interesy, pragnienia, które umotywowały takie jej określenie. Działania polityczne są pośrednio lub bezpośrednio związane z wyobrażeniami geopolitycznymi lub też inaczej mówiąc, z obrazami geograficznymi dotyczącymi przestrzeni, w której zachodzą zjawiska o charakterze politycznym. Analiza wyobrażeń geopolitycznych i/lub ich korelatów w polityce i stosunkach międzynarodowych związana jest przede wszystkim z badaniem mentalnych „map” polityków, ekspertów, czyli tych, którzy podejmują decyzje polityczne.

Analiza krytyczna polegałaby na identyfikowaniu źródeł koncepcji geopolitycznych i umiejscawianiu ich w przestrzeni określonej przez tradycję, kulturę i historyczne doświadczenia, gdyż uznaje się, iż „wiedza” geopolityczna jest wiedzą społecznie wytworzoną przez określoną zbiorowość i odzwierciedla ona specyficzne warunki danego momentu historycznego oraz związane z nim niepokoje i interesy podmiotu. Geopolityczne koncepcje traktuje się tutaj nie jako sposób konceptualizowania przestrzeni, ale jako praktykę kulturową służącą do wytworzenia i narzucenia swoistego obrazu świata. Jest to więc próba analizy „wyobrażeń przestrzennych” danego podmiotu w ich kontekście kulturowym, strukturalnym i historycznym. Przedmiotem analizy staje się dyskurs publiczny i dominujące w nim motywy, stereotypy, kody geopolityczne i wyobrażenia przestrzenne.

Refleksja badawcza nad światem subiektywnych wyobrażeń ma na celu polepszenie jakości badań nad środowiskiem międzynarodowym i większe wyczulenie teorii pod kątem „rozumienia”. Pozwala ona bowiem tłumaczyć w sposób niejednowymiarowy zależności między strukturą społeczną a ustrojem politycznym, a także między warunkami geopolitycznymi a polityką państwa. Nie oznacza to rezygnacji z tradycyjnych obszarów badawczych geopolityki, zwłaszcza zaś z próby zrozumienia cha-

⁹ *Ibidem*, s. 41.

¹⁰ Y. Lacoste. *Une monde qui n'est pas futile*, (w:) *Le monde: espaces et systemas*, ed. V. F. Durand, J. Levy, D. Retaille, Paryż 1993, s. 70–74.

rakteru zachodzących zmian i próby analizy i opisu geopolitycznej struktury świata, ale w znaczący sposób wzbogaca wiedzę geopolityczną o te elementy, które były pomijane lub niedostrzegane w „klasycznej” geopolityce. Największym problemem związanym z badaniami wyobrażeń geopolitycznych wydaje się być to, iż nie istnieje „jedna geopolityka”, ale występuje mnogość przedstawień i obrazów wewnątrz społeczeństwa. Geopolityka to zarówno poglądy i działalność elit politycznych, jak też przedstawienia przestrzenne funkcjonujące w ramach opinii publicznej. Zwolennicy koncepcji geopolityki krytycznej zaproponowali, aby lepiej zrozumieć, jak funkcjonuje geopolityka jako praktyka dyskursu społecznego, podział geopolityki na trzy poziomy: geopolitykę praktyczną – będącą wytworem przywódców politycznych, biurokracji państwowej, instytucji politycznych, dyplomatów; geopolitykę formalną – kształtującą się wśród elit intelektualnych, w środowiskach akademickich, ośrodkach analiz strategicznych; oraz geopolitykę popularną – będącą wytworem kultury popularnej, rozpowszechnianą poprzez gazety, filmy, książki. Wszystkie te trzy poziomy wzajemnie się przeplatają i wpływają na siebie w tworzeniu wyobrażeń przestrzennych, kształtując swoistą „kulturę geopolityczną” określonej grupy społecznej. Według irlandzkiego geografa Geraoida O’Tuathala taki trójczłonowy schemat pozwalałby zrozumieć proces kształtowania się geopolitycznej kultury danego społeczeństwa, która decyduje o sposobie postrzegania swojego miejsca w świecie i dlatego powinien stanowić podstawę do studiów nad problemami geopolitycznymi¹¹. Geopolitycy powinni zaś analizować, jak geopolityka jako akademicka i popularna praktyka tworzy partykularne rozumienie świata, które obiektywizuje się w zachowaniach politycznych¹².

2. Przestrzeń w rosyjskim myśleniu politycznym

Od czasu rozpadu ZSRR w Rosji nastąpił gwałtowny wzrost zainteresowania geopolityką. Rosyjskie „odrodzenie” geopolityki jest częścią międzynarodowego odrodzenia zainteresowania tą dyscypliną, jednakże w przypadku Rosji jest to zjawisko szczególne, gdyż geopolityka nigdy nie miała w tym kraju statusu dyscypliny akademickiej i w odróżnieniu od takich państw, jak Francja czy Niemcy, nie ma formalnych tradycji, które byłyby podstawą do tak szybkiego rozwoju, tym bardziej, iż przez cały okres istnienia ZSRR geopolityka była traktowana jako pseudonauka, będąca w rzeczywistości legitymizacją dla imperialnej polityki agresji¹³.

Jednakże należy pamiętać, iż w polityczno-kulturowej rzeczywistości państwa rosyjskiego czynnik przestrzenny miał zawsze istotne znaczenie, a rosyjska ciągłość polityczno-państwowa pozostaje w związku z czynnikiem przestrzennym¹⁴. W rze-

¹¹ G. O’Tuathail, *Understanding critical geopolitics*, (w:) *Geopolitics, geography and strategy*, ed. C. S. Gray, G. Sloan, Londyn 2003, s. 109–110.

¹² K. Dodds, *Geopolitics. A very short introduction*, Oxford 2007, s. 4–5.

¹³ M. Bassin, K. E. Aksenov, *Mackinder and the heartland theory in post-soviet geopolitical discourse*, „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 1, s. 99.

¹⁴ Dzieje Rosji od początku kształtowania się państwa były związane z ekspansją, podbojami terytorialnymi i kolonizacją. Rozwój granic państwowych, dzięki którym Rosja stała się państwem zaliczanym do imperiów, był długotrwałym procesem dziejowym. Rosyjska ekspansja rozpoczyna się od niewielkie-

czywistości rosyjskiej mitologizacja czynnika przestrzennego stanowi ważny element kultury politycznej, leżący u podstaw wielu zachowań i ocen dotyczących zarówno samej Rosji, jak i świata zewnętrznego. Rosja jest jednym z tych krajów, w których przestrzeń odgrywała istotną rolę w kształtowaniu wyobraźni politycznej elit władzy, a także społeczeństwa. Działo się tak z uwagi na fakt, iż w rzeczywistości rosyjskiej czynnik geograficzno-przyrodniczy był uważany za jedną z istotnych determinant kształtujących tożsamość kraju. Tworzył on historię tego państwa i wpłynął na jej kształt, kształtował także świadomość i postawy ludności zamieszkującej ten kraj. Geografia Rosji stanowiła więc i stanowi do dnia dzisiejszego ważny element decydujący o charakterze kraju, a odwoływanie się do przyrody i rosyjskiej geografii było stałym elementem rosyjskiej kultury.

Czynnik przestrzenny, wpisany w szeroko rozumiany kontekst kulturowy, jest tym elementem, który kształtuje wyobraźnię polityczną. Zajmując dużą przestrzeń, Rosjanie zawsze identyfikowali się jako naród wielki i wyjątkowy. Wyrazem tego są obecne w historiozofii rosyjskiej, a także w świadomości społecznej, teorie o wyższości narodu rosyjskiego nad innymi i przypisywanie mu specjalnej dziejowej roli, a także różnorodne teorie mesjanistyczno-mocarstwowe i wielkomocarstwowe idee. Bez wiedzy o tym, w jaki sposób czynnik geograficzno-przestrzenny współtworzył historię i kulturę Rosji, trudno jest zrozumieć rosyjskie mity i stereotypy leżące u podstaw zachowań politycznych. Przestrzeń jest jednym z parametrów ludzkiego życia i tym składnikiem świata, z którym stykamy się na co dzień. Dlatego też przestrzeń wpływa na świadomość społeczeństwa, co znajduje swoje odbicie w przejawach życia społecznego¹⁵, a w tym i takich, jak polityka. Nie bez przyczyny we współczesnych rozważaniach dotyczących miejsca Rosji w świecie występuje silna dominacja myślenia geopolitycznego. Jest ono typowe dla publicystów, polityków, akademików, środków masowego przekazu oraz intelektualistów.

*Cała Rosja jest igraszką przyrody*¹⁶, zdanie to wypowiada jeden z bohaterów powieści Fiodora Dostojewskiego *Biesy*. Wybitny rosyjski dziewiętnastowieczny pisarz był przekonany, iż znaczenie, rola i miejsce Rosji w świecie jest nieodłącznie związane z jej przestrzeniami i często powtarzał, iż „jesteśmy wielcy, wielcy jak matka Rosja”¹⁷. Słowa Dostojewskiego oddają znaczenie, jakie Rosjanie przypisują otaczającej ich przestrzeni i ukazują rolę czynnika przestrzennego dla rosyjskiej kultury i rosyjskich wyobrażeń o świecie.

Dla rosyjskiej kultury charakterystyczne było przypisywanie wielkiego znaczenia przyrodzie i mitologizowanie roli przestrzeni w życiu Rosjan. W kulturze rosyjskiej nie brak jest dzieł, w których ważną rolę odgrywa podkreślanie znaczenia przestrzeni dla ukształtowania się rosyjskiej tożsamości. M.in. rosyjski historyk Georgij Wiernadskij pisał, iż wszystkie cywilizacje pozostawały do pewnego stopnia pod wpływem warunków geograficznych, ale w historii nie ma lepszego przykładu wpływu geografii na kulturę danego społeczeństwa niż historia rozwoju narodu rosyjskiego¹⁸. Filozof Mikołaj Bierdiajew próbując racjonalizować dostrzegane przez niego wady

go księstwa moskiewskiego, liczącego w XIII w. ok. 10 000 km², aż do okresu ZSRR, którego terytorium po drugiej wojnie światowej osiągnęło 22 402 200 km², czyli 25% powierzchni lądowej kuli ziemskiej.

¹⁵ A. Wallis, *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990, s. 44.

¹⁶ F. Dostojewski, *Biesy*, Warszawa 1977, s. 174.

¹⁷ J. Kołogriwow, *Geografia duszy rosyjskiej*, „W drodze” 1988, nr 8, s. 14–15.

¹⁸ G. W. Wiernadskij, *Russkaja istorija*, Moskwa 1997, s. 12.

państwowości i społeczeństwa rosyjskiego pisał, że wielki obszar państwa wypłynął na autorytaryzm władzy państwowej. Uważał, iż rozległość rosyjskich przestrzeni stanowi nie tylko zasługę i dobro narodu rosyjskiego, ale także źródło tragiczności jego losów: *Trzeba było przyjąć odpowiedzialność za ogrom rosyjskiej ziemi i dźwigać jej ciężar. Potęgą żywiołu rosyjskiej ziemi osłaniała Rosjanina, ale i on musiał bronić i zagospodarowywać ją. W efekcie rosła chorobliwa hipertrofia państwa dławiącego i często niszczącego lud*¹⁹. Bierdiajew dostrzegając słabości Rosji i jej zasadniczą odrębność od liberalnych społeczeństw Zachodu, starał się usprawiedliwić despotyczny charakter państwa czynnikami geograficznymi. Wyrażał on przekonanie, iż opanowaniu przestrzeni przez państwo towarzyszyły centralizacja, podporządkowanie całego życia interesowi państwa oraz stłamszenie wolnych sił jednostkowych i społecznych²⁰.

Bierdiajew, który próbował w swoich pracach filozoficznych analizować problem „władzy przestrzeni” nad „rosyjską duszą”, był przekonany, iż rozległość terytorialna Rosji i związana z tym dominacja przestrzeni nad Rosjaninem jest źródłem wielu z rosyjskich przewag, ale także i wielu rosyjskich niedostatków. Pisał, iż *łatwo przychodziły rosyjskiemu narodowi ogromne przestrzenie, ale niełatwo przychodziła mu organizacja tych przestrzeni w największe na świecie państwo, oraz podtrzymywanie i zachowanie w tym państwie porządku. Rosyjski naród oddał temu większą część sił. /.../ Cała zewnętrzna działalność Rosji szła na służenie państwu*²¹. Główny jednak problem rosyjskiego narodu Bierdiajew widział we wpływie, jaki rozległość terytorialna państwa wywiera na charakter narodowy. Rosjanin z trudem daje sobie radę z „władzą przestrzeni” nad swoją duszą. Dusza rosyjska nie zna granic, ale ta bezgraniczność nie daje jej wolności, lecz ją zniewala. Rosjanin czuje się niezdolny do zawładnięcia otaczającymi go przestrzeniami i do ich zorganizowania. Zadaniem tym zawsze obarczał centralną władzę²².

Bierdiajew pisał, iż *zachodzi odpowiedniość między bezmiarem i nieskończonością rosyjskiej ziemi i rosyjskiej duszy, między geografją fizyczną i geografją duchową. W duszy narodu rosyjskiego jest ten sam bezmiar, bezkres, dążenie do nieskończoności, jaką odnajdujemy w rosyjskiej równinie. Dlatego właśnie tak trudno było narodowi rosyjskiemu zawładnąć tymi ogromnymi przestrzeniami i ujarzmić je. Naród rosyjski miał potężną żywiołową siłę, ale jednocześnie cechowała go względna słabość formy. Kultura nie była w nim dominantą jak w narodach Europy Zachodniej; był raczej narodem objawień i wzlotów, nie znającym miary i łatwo popadającym w skrajność*²³.

Bierdiajew uważał, iż geograficzne położenie Rosji zmuszało naród rosyjski do stworzenia ogromnego państwa, ale jednocześnie geografia rosyjska wywarła negatywny wpływ na rosyjską państwowość, gdyż zawładnięciu nieogarnionymi rosyjskimi przestrzeniami przez państwo towarzyszyła straszliwa centralizacja, podporządkowanie całego życia interesowi państwa oraz stłumienie wolnych sił jednostkowych i społecznych²⁴. Pisał, iż wielki obszar państwa wpłynął na autorytaryzm władzy pań-

¹⁹ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 227.

²⁰ M. Bierdiajew, *O władzy przestrzeni nad rosyjską duszą*, (w:) *Niemarksistowska filozofia rosyjska*, cz. I, pod red. L. Kiejzik. Łódź 2001, s. 193.

²¹ *Ibidem*, s. 193.

²² *Ibidem*, s. 194.

²³ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 8.

²⁴ M. Bierdiajew, *O władzy przestrzeni...*, s. 193.

stwowej. *To, że Rosja jest wielka, stanowi nie tylko zasługę i dobro narodu rosyjskiego w historii, ale także źródło tragiczności jej losów*²⁵.

Bierdiajew był tym filozofem rosyjskim, który w dużym stopniu przyczynił się do mitologizacji przestrzeni rosyjskiej i jej wpływu na psychologię narodu rosyjskiego. Jego popularne w całej Europie prace przyczyniły się do utrwalenia stereotypowego obrazu Rosjanina jako człowieka nieumiarkowanego, który podobnie jak zamieszkiwana przez niego przestrzeń nie zna granic. Pisma filozoficzne Bierdiajewa w dużym stopniu wpłynęły na zmitologizowane pojmowanie przestrzeni przez samych Rosjan, co nie pozostało bez wpływu na oceny samych siebie i tworzenie geopolitycznych przedstawień otaczającego świata. Był on jednocześnie zwolennikiem obrazu Rosji jako kraju rozdartego pomiędzy Wschodem a Zachodem. Pisał, iż w Rosji zderzają się i współdziałają dwa nurty historii powszechnej – Wschód i Zachód. Naród rosyjski nie jest ani narodem czysto europejskim, ani czysto azjatyckim. Rosja jest odrębną częścią ziemskiego globu, olbrzymim Wschodo-Zachodem, łączącym te dwa światy²⁶.

W rzeczywistości kulturowej społeczeństwa rosyjskiego istnieje bardzo wiele przykładów odwoływania się do specyfiki geograficznej kraju, ale chyba najbardziej spektakularnym przejawem silnego przywiązywania znaczenia do uwarunkowań geograficznych, a przede wszystkim do wielkości i rozległości kraju, jest pojęcie „duszy rosyjskiej”, określanej jako „szeroka”. Próbując określić cechy charakteru narodowego, Rosjanie posługują się więc częstokroć kategoriami przestrzennymi. Kiedy w 2003 r. rosyjski ośrodek badań społecznych ROMIR zadał pytanie, jakie cechy w największym stopniu można przypisać Rosjanom, zdecydowana większość respondentów (51%) za cechę charakterystyczną, opisującą charakter narodu Rosjan, uznała „szeroką duszę”.

Z przeprowadzonych w Rosji badań opinii publicznej wynika, iż pojęcie „szerokiej duszy” stanowi jeden z najważniejszych składników rosyjskiej mitologii narodowej i dlatego też warto rozumieć, co kryje się pod tym określeniem. Kategoria ta, którą sami Rosjanie uważają za najważniejszą przy charakterystyce charakteru narodowego, odwołuje się z jednej strony do koncepcji „rosyjskiej duszy”, a z drugiej do cech przestrzeni – „szeroka”.

Pojęcie „szeroka dusza” ma charakter przestrzenny, uwarunkowany charakterem geograficznym tego państwa. Rola przestrzeni wynika z tego, iż jest ona jednym z ważnych elementów naszego świata, wpływających na życie społeczne. Próbując określić cechy charakteru narodowego Rosjanie posługują się częstokroć kategoriami przestrzennymi. *Zachodzi odpowiedniość między bezmiarem i nieskończonością rosyjskiej ziemi i duszy rosyjskiej, między geografią fizyczną i geografią duchową. W duszy narodu rosyjskiego jest taki sam bezmiar, bezkres, dążenie do nieskończoności, jakie znajdujemy w rosyjskiej równinie*²⁷. Poczucie „przestronności” podporządkowanego terytorium jest składnikiem życia Rosjan, w świadomości masowej pojęcie „duszy rosyjskiej” jako jednego z elementów mitologii narodowej łączy się z epitetem „szeroka”²⁸. Poczucie „przestronności” pełni ważną funkcję psychologiczną. Przestrzeń jest w zachodnim (chrześcijańskim) świecie powszechnie przyjętym symbolem wolności. *Przestrzeń zachęca do działania, nie stosują się do niej utarte*

²⁵ M. Bierdiajew. *Rosyjska idea...*, Warszawa 1999, s. 227.

²⁶ *Ibidem*, s. 8.

²⁷ *Ibidem*, s. 8.

²⁸ W. Szczukin. *Dusza rosyjska*. (w:) *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, t. 2, Łódź 1999, s. 276.

wzory ustalonych dla człowieka znaczeń. Jest jak pusta karta, której znaczenie można dopiero nadać²⁹. Stąd też wyobrażenie Rosjan o sobie jako o ludziach z natury „wewnętrznie” wolnych, gdyż wychowanych na bezkresnych przestrzeniach³⁰.

Myślenie przestrzenne, geopolityczne jest zatem głęboko osadzone w tradycji i kulturze rosyjskiej. Stąd też wielkie zainteresowanie podejściem geopolitycznym do analiz środowiska międzynarodowego we współczesnej Rosji. Odwołuje się ono bowiem do tradycyjnego dla kultury tego kraju przypisywania wielkiego znaczenia przestrzeni. Rosyjska szkoła geopolityki zawsze stanowiła ważną i integralną część światowej myśli geopolitycznej. Rosja jest jednym z tych krajów, w których „poczucie przestrzeni” odgrywało istotną rolę w kształtowaniu wyobraźni politycznej elit władzy, a także społeczeństwa. Działo się tak z uwagi na fakt, iż w rzeczywistości rosyjskiej czynnik geograficzno-przyrodniczy był uważany za jedną z istotnych determinant kształtujących tożsamość kraju. Tworzył on historię tego państwa i wpłynął na jej kształt, kształtował także świadomość i postawy ludności zamieszkującej ten kraj. Geografia Rosji stanowiła więc i stanowi do dnia dzisiejszego ważny element decydujący o charakterze kraju, a odwoływanie się do przyrody i rosyjskiej geografii było stałym elementem rosyjskiej kultury.

Próby łączenia wiedzy geograficznej z problemami rozwoju państwa i jego strategią międzynarodową pojawiły się w Rosji już w XVIII w., m.in. w pracach Michała Łomonosowa (1711–1765), który na marginesie swoich licznych prac naukowych zajmował się także problemem rosyjskich przestrzeni i poszukiwania morskich dróg handlowych. W swojej pracy *Krótki opis rozmaitych podróży po morzach północnych oraz omówienie możliwości żeglugi przez Ocean Syberyjski do Indii Wschodnich* pisał, iż pomyślność każdego państwa pochodzi z trzech źródeł: 1) ze spokoju wewnętrznego, tzn. bezpieczeństwa i zadowolenia poddanych; 2) ze zwycięskich działań przeciwko nieprzyjaciołom; oraz 3) z dokonywanej przez kupiectwo wymiany nadmiaru dóbr krajowych z innymi narodami. Łomonosow twierdził, że pod względem siły oraz obfitości dóbr Rosja dorównuje największym potęgom europejskim, natomiast pozostaje daleko w tyle, jeżeli chodzi o rozwój wymiany handlowej. Przyczyną takiego stanu rzeczy według Łomonosowa było położenie geograficzne. Z uwagi na to, iż mocarstwa zachodnioeuropejskie mają otwartą drogę na oceany, mogły rozwijać żeglugę i budować okręty handlowe przystosowane do dalekich podróży morskich. Państwo rosyjskie, które zajmuje duże obszary lądu stałego, ale nie ma przystani morskich, zmuszone było rozwijać handel wewnętrzny wykorzystując żeglugę śródlądową. Dzięki temu, iż za rządów Piotra I Rosja uzyskała porty wiodące ku wielkim morzom, rosyjskie okręty mogą docierać do europejskich portów handlowych, a także do Japonii, Chin, Indii oraz wybrzeży Ameryki. Rosyjskie państwo rozciągnęło swoje panowanie aż do wybrzeży Oceanu Spokojnego, niestety wskutek znaczących odległości siła Rosji na Wschodzie nie jest wystarczająca. Łomonosow uznał za konieczne dla rozwoju potęgi rosyjskiej znalezienie północnej drogi morskiej, prowadzącej po Oceanie Północnym rozciągającym się wzdłuż brzegów państwa rosyjskiego i wykorzystanie jej dla rozwoju kontaktów handlowych ze światem i rozwoju rosyjskiego wschodu³¹.

²⁹ Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, s. 75.

³⁰ A. de Lazari, *Wolność*, (w:) *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, t. 3. Łódź 2000, s. 346.

³¹ M. Łomonosow, *Pisma filozoficzne*, t. 2, Warszawa 1956, s. 83–91.

Rozważania dotyczące roli morza i morskich dróg handlowych pojawiły się także w pracach wiceadmirala floty, teoretyka problematyki morskiej, etnografa, ekonomisty i polityka Wasyla Gołowina (1776–1831). W swojej karierze przeszedł on drogę od kadeta korpusu morskiego w Kronsztadzie, aż do godności wiceadmirala floty i dyrektora departamentu budowy okrętów. Opłynął dwukrotnie kulę ziemską, ale zasłynął przede wszystkim jako eksplorator i badacz rosyjskiej północy: Kamczatki i Wysp Kurylskich. Podczas jednej z wypraw na Kuryle wszedł w konflikt z Japończykami i został przez nich internowany. Spędził dwa lata w niewoli japońskiej, a jego opis pobytu w tej niewoli pt. *Zapiski kapitana floty Gołowina o przykličzeniach jowo w plenu u Japoncew w 1811, 1812 i 1813* został przetłumaczony na wiele języków europejskich. Praca ta zawierała dokładny opis geograficznego położenia wysp japońskich, struktury terytorialnej państwa, struktury najwyższych władz, a także obyczajów, wierzeń i charakteru narodowego Japończyków³². Nie była to jego jedyna publikacja, a pełne wydanie jego pism ukazało się w Rosji w 1864 r., dzięki staraniom jego syna. Prace tego autora były publikowane nie tylko w Rosji, ale i w całej Europie i zawierały pewne idee dotyczące roli morza w rozwoju państw, które w późniejszym okresie znalazły się także w pracach amerykańskiego kontradmirała Alfreda Mahana uznawanego za jednego z klasyków geopolityki. Tradycja Gołowina badań nad znaczeniem floty morskiej dla państwowości rosyjskiej była później kontynuowana przez oficera rosyjskiej floty Kwaszin-Samarina, którego opublikowana w 1912 r. praca zatytułowana *Morskaja idea w Russkoj ziemi. Istorija do Petrowskoj Rusi z wojenno-morskoj toczki zrenija* uchodzi już za książkę o charakterze geopolitycznym, w której autor analizował znaczenie floty dla stanowienia rosyjskiej państwowości od VIII do XVII w.

Na tradycje myśli geopolitycznej w Rosji składają się także prace dziewiętnastowiecznych rosyjskich historyków, takich jak Nikołaj Karamzin, Nikołaj Polewoj, Nikołaj Usriałow, Siergiej Sołowiow, Konstantin Bestużew-Riumin, Dymitr Ilłowajski, Wasilij Kluczewski, Michaił Pokrowski, którzy analizowali przyczyny rozwoju terytorialnego państwa carów. Wielką rolę w kształtowaniu się geopolitycznej wyobraźni w Rosji odegrały także późniejsze prace takich historyków, jak Iwan Sołoniewicz, czy też Georgij Wiernadski. Znaczenie prac rosyjskich historyków polegało na tym, iż wszyscy oni tworzyli wielkie syntezy dziejów Rosji, które uzyskawszy wielką popularność i poczytność kształtowały polityczną wyobraźnię rosyjskiego społeczeństwa. Myślenie geopolityczne było także obecne w dwóch wielkich prądach intelektualnych epoki mikołowskiej: słowianofilstwie oraz okcydentalizmie, w pracach panslawistów, a zwłaszcza Mikołaja Danielewskiego i Włodzimierza Łamańskiego oraz w myśli społeczno-politycznej Konstantego Leontjewa.

Na przełomie XIX i XX w. w Rosji pojawiła się specyficzna „rosyjska szkoła geopolityki”, kształtująca się pod wpływem zachodnioeuropejskich koncepcji (niemieckich, francuskich, brytyjskich), ale także rozwijająca własne oryginalne koncepcje teoretyczne. Za właściwych twórców „rosyjskiej szkoły geopolityki” uznaje się Lwa Miecznikowa i Dimitrija Milutina, którzy zwrócili uwagę na wielką rolę przestrzeni geograficznej dla rozwoju państwa, a za głównych rosyjskich geopolityków uznaje się Wienamina Siemionowa Tien-Szańskiego i Aleksieja Efmowicza Wandama.

Rosyjska szkoła geopolityki stanowiła interesujący i bogaty zbiór różnorodnych koncepcji geopolitycznych. Była ona wielokierunkowa i mieściła się w obrębie nauk

³² L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 214.

geograficznych, humanistycznych i przyrodniczych. „Klasyczna” rosyjska geopolityka wyznacza tradycję rosyjskiego myślenia geopolitycznego, a współcześni Rosjanie poszukując swojej nowej tożsamości odwołują się do przeszłości i tradycji, aby z nich czerpać wzory potrzebne do przełamania kryzysu społecznego, który dotknął Rosję w latach dziewięćdziesiątych XX w. w geopolitycznym dyskursie we współczesnej Rosji powtarzają się wątki poruszane przez prekursorów geopolitycznego myślenia w Rosji.

3. Zmiana geopolitycznego położenia Rosji

Głównym impulsem dla renesansu geopolityki we współczesnej Rosji stały się zmiany w międzynarodowym ładzie terytorialnym wywołane upadkiem ZSRR. W XX w. Rosja znalazła się w szczególnej sytuacji społeczno-politycznej. Na początku lat dziewięćdziesiątych, wraz z upadkiem ZSRR, rozpoczęła się nowa epoka narodowo-etnicznego i państwowego rozwoju kraju, którą można nazwać epoką demokratycznej Rosji³³. W sposób dość niespodziewany dla elit politycznych i społeczeństwa nastąpiła jednak diametralna zmiana sytuacji międzynarodowej, położenia Rosji w systemie stosunków międzynarodowych, a także ograniczenie dotychczasowych możliwości działania. Dzisiejsze spory związane z koncepcją rozwoju kraju, których częścią są także dyskusje geopolityczne, związane są bezpośrednio z sytuacją, w jakiej Rosja znalazła się na przełomie XX i XXI w., kiedy to stanęła w obliczu radykalnych przekształceń swojego otoczenia międzynarodowego, ale nade wszystko w obliczu głębokich zmian wewnętrznych, których efektem stał się m.in. wyraźny kryzys cywilizacyjny dotyczący wszystkich sfer życia społecznego.

Rozpad Związku Radzieckiego odegrał wielką rolę nie tylko dla przemian wewnątrz państwa rosyjskiego, ale uznawany jest również za jedno z najbardziej doniosłych zdarzeń XX w. Wraz z jego rozpadem załamała się dotychczasowa dwubiegowa struktura ładu międzynarodowego, zniknął bowiem niezwykle ważny uczestnik stosunków międzynarodowych, którego działania miały często charakter globalny³⁴, a co więcej w ostatniej dekadzie XX w., wraz z postępującą dezintegracją ZSRR, rozpoczęły się lub nabrały intensywności procesy, które doprowadziły do znaczących przeobrażeń w międzynarodowym porządku politycznym. Przyniosły one zmiany o przełomowym znaczeniu dla wielu regionów świata. Wskazuje się, że dominującymi tendencjami w stosunkach międzynarodowych stała się przede wszystkim intensyfikacja dwóch procesów: z jednej strony dezintegracyjnych, z drugiej integracyjnych, które doprowadziły do zmian w wielu sferach życia międzynarodowego, a przede wszystkim umożliwiły wprowadzenie gospodarki światowej w fazę globalizacji, zapewniającą swobodę przepływu kapitału i głoszącą powszechną liberalizację handlu³⁵. Rozpad ZSRR stanowił niezwykle wydarzenie w środowisku międzynarodowym, gdyż po pierwsze oznaczał koniec istnienia nie mocarstwa, ale supermocar-

³³ B. A. Isajew, *Geopolitika*, Moskwa 2005, s. 119.

³⁴ Z. Cesarz, E. Stadtmuller, *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000, s. 134.

³⁵ *Ibidem*, s. 28; Z. Sadowski, *W poszukiwaniu drogi rozwoju*, Warszawa 2006, s. 15; A. Kolodko, *Integracja Polski ze światem*, „Dziś” 2003, nr 5, s. 24.

stwa, po drugie ZSRR stał na czele jednego z dwóch głównych bloków politycznych, a wraz z jego rozpadem zniknął niezwykle ważny uczestnik stosunków międzynarodowych, który stworzył sieć światowych powiązań i zależności, budując hierarchicznie zdominowane ugrupowanie państw socjalistycznych, po trzecie potencjał ZSRR był tak znaczący, iż nawet po jego rozpadzie Rosja zachowała swoje znaczenie międzynarodowe i zdolność wpływania na strategiczne decyzje w polityce światowej³⁶.

Zmiany polityczno-społeczne, do których doszło pod koniec lat osiemdziesiątych w Związku Radzieckim, doprowadziły także do przemian w pozostałych krajach bloku, które zaczęły poszukiwać nowych wartości i nowej tożsamości. Osłabienie represyjności systemu radzieckiego umożliwiło ujawnienie się sił dezintegracyjnych na obszarze postradzieckim. Zakwestionowano dotychczasowe więzi, które budowane były na nienaturalnych podstawach (tworzona odgórnie wspólnota opierała się zwłaszcza na więziach ideologiczno-partyjnych oraz wojskowych), co w konsekwencji doprowadziło do dezintegracji systemu wschodniego i rozwiązania struktur organizacyjnych bloku – Układu Warszawskiego oraz Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. W literaturze rosyjskiej podkreśla się, iż wraz z krachem ZSRR Rosja znalazła się w epicentrum przemian globalnych, a jednocześnie rozpadł się budowany przez lata system powiązań światowych zwanych „blokiem wschodnim”. Rozpadł się „zewnątrzny krąg” sojuszników i klientów ZSRR (Afganistan, Etiopia, Irak, Wietnam), dezintegracji uległ „krąg pośredni” krajów socjalistycznych, a przede wszystkim obszar Europy Środkowo-Wschodniej, a wreszcie doszło do rozpadu „wewnętrznego kręgu” złożonego z republik radzieckich. W efekcie zachodzących zmian Rosja stała się wielką strefą niestabilności³⁷.

Rozpad ZSRR i całego bloku państw socjalistycznych spowodował, iż lata dziewięćdziesiąte stanowiły wielki przełom w globalnym ładzie międzynarodowym. Poważnemu naruszeniu uległo wiele sfer życia międzynarodowego, a przede wszystkim nastąpiła dezintegracja podstawowych idei, myśli i struktur, które ukształtowały się w kolejnych fazach ładu jałtańsko-poczdamskiego ukonstytuowanego po drugiej wojnie światowej³⁸. W obu jego biegunach przyjęto koncepcje odchodzenia od antagonizmu i wrogości, zastępując je koncepcjami otwartości i tworzenia reguł partnerstwa bez uprzedzeń ideologicznych. Pojawiła się świadomość, iż w obliczu rozwoju globalnych zagrożeń rozwojowych dla ludzkości nie da się osiągnąć podstawowych celów działając w pojedynkę. Może to się udać jedynie w ramach polityki wielostronnej, w świadomie tworzonych międzypaństwowych sieciach współpracy³⁹. Przemianom świadomościowym towarzyszyło tworzenie nowych norm międzynarodowych regulujących współzycie międzynarodowe, spychając na dalszy plan mechanizmy zbrojeniowe, ideologiczne i militaryzację myślenia o świecie⁴⁰.

W pozimnowojennym środowisku międzynarodowym kształtującym się na przełomie XX i XXI w. doszło do zmiany składu systemu – pojawiły się nowe państwa i nowi pozapaństwowi aktorzy stosunków międzynarodowych, nastąpiła zmiana struk-

³⁶ Z. Cesarz, E. Stadtmüller, *op. cit.*, s. 134–135.

³⁷ A. R. Ustjan, *Neobizantyzm kak ewrazijskaja geopolitczeskaja strategija razwitia Rossii w XXI weke*, Moskwa 2002, s. 3; A. M. Salmin, *Russia, Europe and the new world order*, „Russian social science review” 2000, vol. 41, nr 3, s. 17.

³⁸ J. Kukulka, *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2003, s. 237.

³⁹ Por. U. Beck, *Spoleczeństwo ryzyka*, Warszawa 2004, s. 10.

⁴⁰ J. Kukulka, *op. cit.*, s. 237–238.

tury systemu – modyfikacja różnorodnych sieci powiązań łączących poszczególne podmioty, nastąpiła także zmiana funkcji pełnionych przez elementy tego systemu – inne znaczenie mają m.in. instytucje międzynarodowe. Te przekształcenia otoczenia zewnętrznego tworzą pewną rzeczywistość wymuszającą na aktorach środowiska międzynarodowego adaptację swoich działań i strategii do zmieniającej się rzeczywistości międzynarodowej.

Na obecnym etapie rozwoju stosunków międzynarodowych ważnymi elementami współtworzącymi system międzynarodowy i oddziałującymi na jego efektywność stały się: współzależność, globalizacja i transgraniczność. Tworzy się nowy typ powiązań międzynarodowych, tworzy się megakapitalizm z globalnym handlem, pieniądzem i gospodarką światową, które niejednokrotnie funkcjonują „ponad i poza głowami państw”. Globalnego charakteru nabierają też zagrożenia cywilizacyjne, takie jak dewastacja przyrody, wyczerpywanie się zasobów surowców naturalnych, terroryzm międzynarodowy, czy też masowe migracje⁴¹.

W środowisku międzynarodowym rozpad Związku Radzieckiego wywołał także potężny światowy proces odradzania się nacjonalizmów, regionalnych separatyzmów i uzyskiwania niepodległości przez kraje i narody znajdujące się przedtem na jego terytorium. Na politycznej mapie świata w miejsce ZSRR pojawiło się 15 nowych, formalnie suwerennych państw. Uznaje się, że fragmentaryzacja ZSRR przekształciła jego terytorium z czynnika ładu w czynnik chaosu. Wytworzyła ona swoistą „próżnię” zarówno na zachodzie dawnego obszaru bloku wschodniego (od państw bałtyckich po Mołdawię), jak i na południu (od Kaukazu po Azję Środkową), otwierając drogę próbom tworzenia własnych sfer wpływów przez państwa sąsiedzkie⁴². Ponadto koniec zimnej wojny pozostawił po sobie jedną potęgę światową: Stany Zjednoczone, które jako jedyne posiadają zdolności wojskowe, ekonomiczne, technologiczne i instytucjonalne konieczne do pełnienia funkcji regulatora równowagi międzynarodowej. Wykorzystując swoją pozycję, USA podjęły próbę narzucenia światu układu hegemonicznego i swoistego „pax americana”. Mimo dominacji gospodarczej, politycznej i militarnej USA, i przejściowej hegemonii Waszyngtonu, niemożliwa jest budowa świata jednopolarnego (model hegemoniczny), gdyż utrzymanie takiego statusu wymagałoby zbyt wielkich nakładów i wysiłków nawet dla USA. Ponadto z ładem jednopolarnym nie godzi się większa część uczestników stosunków międzynarodowych (w tym również Federacja Rosyjska), i są podejmowane próby złamania hegemonii USA (już dzisiaj widać, iż możliwości politycznego oddziaływania Waszyngtonu na inne państwa są ograniczone). Przeciwnicy amerykańskiej dominacji w świecie (Chiny, Rosja, Iran) starają się realizować wariant alternatywny – świata wielobiegunowego, w którym na arenie międzynarodowej rywalizować będzie kilka ekonomicznych, militarnych i politycznych „centrów siły” (model hierarchiczny składający się z ośrodków centralnych, wokół których grupują się pozostałe państwa w poszczególnych regionach).

Dezintegracja ZSRR skutkowałą nie tylko fundamentalnymi przekształceniami systemu międzynarodowego, ale także wywołała zasadniczą zmianę geopolitycznego położenia Rosji oraz jej pozycji w strukturze międzynarodowej. W 1991 r. na terytorium ZSRR powstało piętnaście nowych państw, zachodnie granice Rosji skurczyły

⁴¹ T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław 2000, s. 106.

⁴² C. Jean, *op. cit.*, s. 251.

się do linii wyznaczonej w XVI w., a na Kaukazie i w Azji Środkowej do rubieży z połowy XIX w. Rosja utraciła dominujące znaczenie w Basenach Morza Bałtyckiego i Czarnego. Ok. 30 mln Rosjan nagle znalazło się poza granicami kraju, będąc często narażonymi na szykany i pozbawienie podstawowych praw i równocześnie będąc pozbawionymi pomocy z zewnątrz. Rozpad przestrzeni imperium rosyjskiego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. dokonał się w specyficzny sposób, gdyż podstawą jej podziału stała się struktura terytorialna odziedziczona po ZSRR. Federalizm radziecki formalnie budowany był na autonomii narodów, ale władze radzieckie swoje deklaracje ideologiczne traktowały instrumentalnie i wszystkie regiony kraju ściśle podporządkowano interesom państwa związkowego i władz centralnych. Dlatego też granice między jednostkami terytorialnymi (republiki związkowe, republiki autonomiczne oraz obwody i okręgi autonomiczne) wyznaczone były w sposób arbitralny, bez uwzględniania rzeczywistych podziałów historycznych, etnicznych, religijnych czy kulturowych. Przykładem instrumentalnego traktowania podziału terytorialnego kraju było wydzielenie w 1954 r. z granic RSFR Obwodu Krymskiego, który został „podarowany” Ukrainie przez pochodzącego z Ukrainy I sekretarza KPZR Nikitę Chruszczowa i włączony w skład Ukraińskiej SRR. Wyznaczane arbitralnie granice między republikami, a także migracje i przesiedlenia ludności dokonywane w ramach ZSRR są do dnia dzisiejszego potencjalnym źródłem konfliktów na obszarze byłego ZSRR.

Polityczny zwrot końca lat osiemdziesiątych, związany z gorbaczowowskim „nowym myśleniem” w polityce zagranicznej, zjednoczeniem Niemiec, rozpadem Układu Warszawskiego, ograniczeniem znaczenia i wpływów ideologii marksizmu-leninizmu, i wreszcie upadkiem ZSRR, spowodował zmianę miejsca Rosji w świecie, a także zmianę jej dotychczasowej tożsamości. Federacja Rosyjska w szybkim tempie stała się ważnym członkiem światowych organizacji polityczno-gospodarczych, takich jak Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, przystąpiła też do programu Partnerstwo dla Pokoju, nawiązała współpracę z Unią Europejską i NATO, a w 1998 r. Federacja Rosyjska stała się członkiem grupy G-8, zrzeszającej najbardziej wpływowe kraje świata. Do dnia dzisiejszego w Rosji toczy się gwałtowny spór dotyczący charakteru zmian, które zaszły na początku lat dziewięćdziesiątych, a szczególnie ostre polemiki wywołuje ocena prozachodniej polityki Gorbaczowa i Jelcyna, która, jak się niekiedy uznaje, doprowadziła do upadku ZSRR i osłabienia roli Rosji w świecie. Zmiany, które zaszły w samej Rosji i w jej otoczeniu wewnętrznym, zrodziły swoiste zapotrzebowanie na „geopolityczną wyobraźnię”. W dyskusjach poświęconych nowemu globalnemu porządkowi i roli w nim Rosji geopolityka zajęła poczesne miejsce, stając się wręcz rosyjską szkołą stosunków międzynarodowych.

Rozpad ZSRR był i jest odbierany w Rosji jako porażka, a część elit politycznych nie może pogodzić się z utratą znacznej części terytoriów (od wieków wchodzących w skład państwa rosyjskiego i często zamieszkiwanych przez rdzennych Rosjan) i wpływów. W rosyjskich pracach poświęconych przemianom środowiska międzynarodowego po zimnej wojnie uznaje się, że dla współczesnej Rosji najważniejszymi geopolitycznymi konsekwencjami rozpadu ZSRR i bloku wschodniego były:

1. Utrata ponad 5 mln km² dotychczasowego terytorium (Rosja terytorialnie powróciła do granic z XVI w.);
2. Utrata terytoriów będących dla Rosji wyjściem ku Morzu Bałtyckiemu (poza Sankt-Petersburgiem i enklawą Kaliningradu) oraz ku Morzu Czarnemu;

3. Utrata znaczącej ilości zasobów surowców naturalnych znajdujących się w szelfach morza Bałtyckiego, Czarnego i Kaspijskiego;
4. „Przesunięcie” terytorium Rosji na północ i wschód;
5. Utrata komunikacyjnych dróg lądowych łączących Rosję z centralną i zachodnią Europą;
6. Na nowych rubieżach Federacji Rosyjskiej pojawienie się nowych, niestabilnych obszarów, na których powstawały państwa często niezdolne do samodzielnego funkcjonowania w środowisku międzynarodowym (zmiana otoczenia zewnętrznego);
7. Także regionalizacja Rosji jako pośredni skutek rozpadu ZSRR⁴³.

Uznaje się też, iż w aspekcie geopolitycznym w znaczący sposób zmniejszyło się terytorium Rosji z 1/6 powierzchni lądowej do 1/7. Ponadto w rezultacie rozpadu ZSRR Rosja została „zepchnięta” w północną i północno-wschodnią część Eurazji, utraciła większość wygodnych wyjść ku drogom morskim, została oddzielona od zachodniej i centralnej Europy, a także od Azji Środkowej. Oznacza to, iż geograficznie Rosja „oddaliła” się od Zachodu, a „przybliżyła” do Azji. Ponadto w znaczący sposób zmniejszyła się jej baza surowcowa (poprzez oderwanie od Rosji obszarów Zakaukazia i Azji Środkowej, bogatych w strategiczne surowce: ropę naftową i gaz ziemny), zabezpieczająca do tej pory jej międzynarodową działalność i wpływy. Na obszarze lądowym Rosja graniczy z Norwegią, Finlandią, Estonią, Łotwą, Litwą, Polską, Białorusią, Ukrainą, Gruzją, Azerbejdżanem, Kazachstanem, Chinami, Mongolią, Koreą Północną. Na północy Rosja graniczy z szelfowymi morzami będącymi częścią Morza Arktycznego, na wschodzie z Morzami Oceanu Spokojnego. W bezpośredniej styczności pozostaje Rosja z tak newralgicznymi punktami współczesnego świata, jak rejon Unii Europejskiej, Kaukazu, Azji Środkowej, Chin, czy Półwyspu Koreańskiego. Z geopolitycznego położenia Rosji wynika więc, iż ma ona swoje interesy zarówno w Europie, jak i w Azji, co zmusza Rosję do prowadzenia wielokierunkowej, aktywnej i pragmatycznej polityki zagranicznej.

W wyniku rozpadu ZSRR Rosja została „wypchnięta” ze swoich dotychczasowych sfer wpływów (Europa Środkowo-Wschodnia, Zakaukazie, Azja Środkowa), w których wytworzyła się swoista „próżnia geopolityczna”, będąca polem do rywalizacji światowych mocarstw o rozszerzenie swoich sfer wpływów. Szczególnie niedogodnym dla Rosji efektem dezintegracji świata dwubiegunowego stało się pojawienie się na południowych granicach państwa wielkiego obszaru niestabilności, rozciągającego się na eurazjatyckiej przestrzeni od Morza Śródziemnego aż do Chin, który stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej. Region ten, określane jako „światowe Bałkany”, jest jednym z najbardziej niespokojnych regionów świata, który może doprowadzić do załamania się porządku światowego i zapanowania chaosu i konfliktów o skali globalnej⁴⁴. Ten strategiczny obszar jest również obiektem rywalizacji pomiędzy światowymi mocarstwami, obszarem przejawiania się gwałtownych konfliktów, społecznych, religijnych i narodowościowych, które są często wykorzystywane przez zewnętrzne podmioty dla ich partykularnych celów.

Wielką niedogodnością geopolitycznego położenia poradzieckiej Rosji stał się fakt, iż na swych południowych granicach musiała ona przeciwstawić się, w tym także za pomocą sił zbrojnych, po pierwsze światu muzułmańskiemu, który wykorzystu-

⁴³ N. A. Nartow, W. N. Nartow, *Geopolitika*, Moskwa 2007, s. 165.

⁴⁴ Z. Brzeziński, *Zybuczije peski hegemonii*, „Rossija w Globalnoej Politike” 2004, nr 2, s. 187.

jąc „pustkę geopolityczną” powstałą po rozpadzie ZSRR starał się rozszerzyć swoje wpływy na byłe republiki radzieckie zamieszkałe w większości przez muzułmanów, po drugie nacjonalistycznym i fundamentalistycznym siłom zagrażającym nie tylko stabilności byłych republik radzieckich, ale zagrażającym także integralności terytorialnej samej Federacji Rosyjskiej⁴⁵, a po trzecie próbom infiltracji na obszar porządkiem innych państw aspirujących do odgrywania znaczących ról w świecie i chcących zabezpieczyć swoje interesy kosztem Federacji Rosyjskiej.

Jednym z podstawowych dla Rosji geopolitycznych problemów związanych z upadkiem ZSRR stało się ograniczenie roli i wpływów Rosji w strategicznych obszarach Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego. Znaczenie tych terytoriów wynika z faktu, iż znajdują się one w centrum obszaru nazywanego „strategiczną elipsą”, w której znajduje się blisko 70% światowych rezerw konwencjonalnej ropy naftowej i 68% rezerw gazu ziemnego. Ponadto w regionie tym znajdują się znaczące rezerwy uranu⁴⁶. Dzięki posiadanym zasobom takie kraje, jak Azerbejdżan, Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan przyciągają uwagę aktorów międzynarodowych, a region Zakaukazia i Azji Środkowej, pełniący strategiczną rolę, stał się terenem nowej rywalizacji światowych mocarstw. Rywalizacja przebiega nie tylko o kontrolę nad surowcami, ale w dużej mierze także o kontrolę nad infrastrukturą i przebieg tras przesyłowych. Rosja, która poprzez wielowiekową ekspansję i kolonizację zapewniła sobie dominującą rolę w tych strategicznych regionach (co zapewniało jej znaczącą rolę w świecie), pod koniec XX w. została postawiona w sytuacji, w której musi ponownie rywalizować o kontrolę nad tymi regionami i to w niekorzystnej dla siebie sytuacji słabości ekonomicznej, ideologicznej i politycznej, a na obszarach pozostających do tej pory pod cywilizacyjnym i politycznym wpływem Rosji rozpoczęła się nowoczesna „wielka gra” o wpływy pomiędzy światowymi i regionalnymi mocarstwami⁴⁷.

W perspektywie geopolitycznej współczesna Federacja Rosyjska stanowi kontynentalne państwo, posiadające ograniczony dostęp do mórz Czarnego i Bałtyckiego i oddzielone od centralnej Europy strefą niezależnych państw. Ponadto, analizując położenie we współczesnym świecie Federacji Rosyjskiej, uznaje się, że rozpad ZSRR zmienił w dużym stopniu otoczenie zewnętrzne Rosji. W odróżnieniu od czasów ZSRR nie ma ona wzdłuż swoich granic wrogów zewnętrznych, ale ze względu na zmiany polityczne oraz konflikty etniczne w republikach dawnego ZSRR (szczególnie zaś w rejonie Kaukazu i Azji Środkowej) utrzymuje się napięcie oraz destabilizacja, co niekorzystnie wpływa na sytuację Federacji Rosyjskiej i jej położenie geopolityczne i strategiczne, tym bardziej, że ma ona bardziej „otwarte” granice. W jej bliższym i dalszym otoczeniu znajdują się obecnie także stabilne i dynamicznie rozwijające się państwa: Japonia i Chińska Republika Ludowa na dalekim Wschodzie, integrująca się

⁴⁵ N. M. Sirota, *Osnovy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001, s. 100.

⁴⁶ N. Narochnitskaia, *Russian in the new geopolitical context*, „International Affairs” 2004, vol. 50, nr 1, s. 61; Por. P. Ceran, *Rosyjskie zasoby naturalne oraz infrastruktura gazowo-naftowa w świetle politycznych aspiracji Kremla*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2005, vol. 4, nr 1–2, s. 96–101.

⁴⁷ Por. C. A. Wallander, *Silk Road, great game or soft underbelly? The New US-Russia relationships and implications for Eurasia*, „Journal of Southeast European & Black Sea Studies” 2003, vol. 3, nr 3, s. 102; R. Weitz, *Averting a New Great Game in Central Asia*, „The Washington Quarterly” 2006, vol. 29, nr 3, s. 155–167; M. Edwards, *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder*, „Central Asian Survey” 2003, vol. 22, nr 1, s. 83–102.

wokół Unii Europejskiej Europa Zachodnia i Środkowa oraz mocarstwa regionalne na Środkowym Wschodzie – Iran i Turcja⁴⁸.

Rosja leży pomiędzy trzema ważnymi regionami współczesnego świata. Na zachodzie Rosji wiodącą rolę odgrywa jednocząca się Europa, będąca zarówno potęgą ekonomiczną (ponad 20% światowego PKB), jak i militarną, koncentrującą swoje siły w ramach północnoatlantyckiego sojuszu NATO. Na wschodzie rozciąga się region Oceanu Spokojnego, z dominującą rolą na tym obszarze Japonii i Stanów Zjednoczonych. Na południowym wschodzie najważniejszą rolę odgrywają Chiny z rozbudowanym kompleksem wojskowo-przemysłowym, dynamicznie rozwijającą się gospodarką oraz wielkim potencjałem demograficznym⁴⁹. Jak się wskazuje w literaturze przedmiotu, wielkość kraju i położenie geopolityczne zmusza Rosję do prowadzenia wielokierunkowej, aktywnej i pragmatycznej polityki zagranicznej. Jej główne kierunki to: kraje Wspólnoty Niepodległych Państw (które stanowią najważniejszy krąg jej międzynarodowego działania), stosunki rosyjsko-amerykańskie, stosunki z krajami Europy, Azji i Pacyfiku, Azji Południowej i Zachodniej, z państwami Bliskiego Wschodu, Afryki, Ameryki Łacińskiej, jak również kontakty z ONZ i innymi organizacjami międzynarodowymi⁵⁰. Uważa się, że z geopolitycznego położenia Rosji wynika, iż ma ona interesy gospodarcze zarówno w Europie, jak i w Azji i dlatego priorytetem Rosji jest odgrywanie roli światowego lub ewentualnie regionalnego, mocarstwa, pragnącego pełnić funkcję mediatora między światem rozwijającym się a światem rozwiniętym⁵¹. Specyficzne położenie Rosji uznaje się za podstawowy imperatyw dla rozwoju jej polityki i strategii oddziaływania w świecie⁵².

Analizując położenie Rosji w świecie uznaje się, że współczesna sytuacja geopolityczna stawia ją w położeniu regionalnej potęgi z ograniczonymi możliwościami oddziaływania międzynarodowego⁵³. Straciła więc status mocarstwa światowego na rzecz roli potęgi regionalnej. O ile ZSRR był supermocarstwem o interesach globalnych, o tyle Rosja to wielkie mocarstwo, które ma swoje interesy regionalne i cywilizacyjne⁵⁴. Kryzys wewnętrzny oraz zmiany w środowisku zewnętrznym doprowadziły do stopniowego przekształcenia Rosji z mocarstwa światowego w euroazjatyckie mocarstwo regionalne o silnej nostalgii imperialnej⁵⁵. Przy tym zwraca się uwagę, iż mimo utraty przewag światowych Rosja w dalszym ciągu znajduje się w wygodnym położeniu geopolitycznym, które może stać się podstawą jej polityki zagranicznej. Z geopolitycznego punktu widzenia, zgodnie z rosyjskim postrzeganiem świata, Rosja leży w centrum świata pomiędzy takimi ważnymi regionami, jak: 1) zachodnia i centralna Europa; 2) świat islamu (przede wszystkim Turcja i Iran), który rości sobie pretensje do protektoratu nad Azją Środkową i regionem Kaukazu; 3) Chiny, jako najszybciej rozwijający się pod względem demograficznym, gospodarczym i technologicznym region współczesnego świata; 4) Japonia, jeden z najlepiej rozwiniętych go-

⁴⁸ E. Cziomer, L. W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*. Warszawa 2005, s. 388.

⁴⁹ W. A. Kołosow, N. C. Mironienko, *Geopolitika i političeskaja geografia*, Moskwa 2002, s. 223.

⁵⁰ Z. Cesarz, E. Stadtmuller, *op. cit.*, s. 142.

⁵¹ K. Kik, *Interesy narodowe Polski i Rosji w procesach integracji Europy*, (w:) *Niemcy, Polska, Rosja*, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996, s. 145.

⁵² I. F. Kełeli, *Sud'ba Rossii w globalnoj politike*, Sankt-Petersburg 2004, s. 153.

⁵³ N. A. Nartow, W. N. Nartow, *op. cit.*, s. 173.

⁵⁴ S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 273.

⁵⁵ E. Cziomer, L. W. Zyblikiewicz, *op. cit.*, s. 390.

spodarczo krajów, mający wielkie znaczenie dla światowej gospodarki; oraz 5) główne mocarstwo regionu Azji i Pacyfiku, a także całego świata – USA. To centralne położenie powoduje, iż Rosjanie postrzegają swój kraj jako unikalny korytarz transportowy łączący wszystkie te regiony. Wskazuje się, że strategia Rosji we współczesnym świecie powinna obejmować stworzenie transkontynentalnych dróg transportowych i zabezpieczenie swojej dominacji nad eurazjatycką przestrzenią⁵⁶.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, iż współczesna Rosja jest krajem o ograniczonych możliwościach oddziaływania w środowisku międzynarodowym i jest to kraj, który próbuje odbudować swoją pozycję i wizerunek znaczącego podmiotu stosunków międzynarodowych po rozpadzie ZSRR⁵⁷. Rosja jest krajem, który nie stanowi już supermocarstwa, ale ze względu na swój potencjał (ekonomiczny, surowcowy i intelektualny) oraz położenie geograficzne jest zdolny wpływać na wiele procesów zachodzących w świecie i współkształtować je⁵⁸. Mimo negatywnych zmian położenia geopolitycznego Federacja Rosyjska nie straciła swojej strategicznej pozycji na obszarze Eurazji i w dalszym ciągu stanowi siłę, która może decydować o przyszłych losach obszaru eurazjatyckiego⁵⁹. Pojęcia *mocarstwo regionalne* należy używać przy zastrzeżeniu, że współczesna Rosja ze względu na kryzys wewnętrzny (gospodarczy, polityczny i kulturowy) nie jest w stanie wypełniać roli hegemonu dominującego na obszarze byłego imperium rosyjskiego, co powoduje stopniowe słabnięcie więzi i wpływów rosyjskich w regionie eurazjatyckim i poszukiwanie przez byłe republiki ZSRR alternatywnych związków (m.in. z Unią Europejską, światem islamu) poza dominacją Federacji Rosyjskiej. Z uwagi na negatywne skutki rozpadu ZSRR w postaci zmniejszenia się możliwości oddziaływania Rosji w środowisku międzynarodowym i utrzymania swoich dotychczasowych sfer wpływu rosyjska polityka zagraniczna ma obecnie ograniczone możliwości działania, dlatego też rosyjska strategia rozwoju kraju ukierunkowana jest obecnie przede wszystkim na niezbędne reformy wewnętrzne, a następnie, wraz ze wzrostem siły, na odbudowanie swojej poprzedniej pozycji w środowisku międzynarodowym. Często przywołuje się tradycję Aleksandra Górczakowa, ministra spraw zagranicznych cara Aleksandra II, który po przegranej przez Rosję wojnie krymskiej zaproponował pragmatyczną strategię, ukierunkowaną na przełamanie kryzysu wewnętrznego, następnie wzmocnienie siły państwa i stopniową redukcję dystansu pomiędzy istniejącym na arenie międzynarodowej *status quo* a porządkiem możliwym do zaakceptowania⁶⁰.

⁵⁶ K. Rawiczandran, *Geopolitika Rossii: istorija i sowriemiennost'*, Moskwa 1999, s. 16–17.

⁵⁷ A. M. Salamin, *op. cit.*, s. 5.

⁵⁸ A. Kokoshin, *What is Russia: a superpower, a great power or a regional power*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2002, vol. 48, nr 6, s. 121–123.

⁵⁹ N. Narochnitskaia, *op. cit.*, s. 72.

⁶⁰ J. Potulski, *Spoleczno-kulturowy kontekst aktywności międzynarodowej Federacji Rosyjskiej*, Gdańsk 2008, s. 348.

4. Odrodzenie geopolityki w Rosji

Przemiany w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym spowodowały, że po rozpadzie Związku Radzieckiego Rosja stanęła przed fundamentalnymi pytaniami o jej zakres terytorialny, żywotne interesy, przynależność kulturową i rolę, jaką powinna odgrywać we współczesnym świecie. Procesy zachodzące we współczesnym świecie wywołały potrzebę wypracowania nowej strategii polityki zagranicznej, rozwiązywania problemów globalnych i regionalnych oraz określenia miejsca i ról odrodzonej Rosji w łaździe międzynarodowym. Rosja stanęła przede wszystkim przed problemem ułożenia stosunków dwustronnych z niepodległymi państwami powstałymi na terytorium byłego ZSRR i określenia swojego stosunku i swojej roli w proradzieckiej przestrzeni⁶¹.

Problemem społeczeństwa rosyjskiego okresu transformacji stało się odnalezienie w nowej rzeczywistości międzynarodowej, próba redefinicji dotychczasowej identyfikacji kulturowo-cywilizacyjnej, określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni kulturowej, która stałaby się podstawą przyszłego rozwoju. Rosja na progu XXI w. stanęła więc przed istotnym problemem cywilizacyjnego i geopolitycznego wyboru, który określałby jej przyszłą politykę zagraniczną oraz jej przyszłe miejsce w zmieniającym się świecie i w gwałtownie zmieniającym się międzynarodowym układzie sił, ponieważ zmiany, jakie zaszły w środowisku międzynarodowym, zasadniczo zmieniły geopolityczne położenie Rosji w świecie i jej możliwości oddziaływania na procesy w nim zachodzące.

Na początku lat dziewięćdziesiątych zakwestionowano w Rosji przydatność wartości społeczno-politycznych wywodzących się z ideologii komunistycznej. Zanegowanie wartości wywodzących się z ideologii, na której budowany był Związek Radziecki, spowodowało, iż zamieszkujące go nacje podjęły próby poszukiwania nowej tożsamości i nowych form życia społecznego, politycznego oraz gospodarczego. Zderzenie dotychczasowej mentalności z procesami reform gospodarczych i politycznych wpływa na tworzenie się nowych postaw społecznych i nowych wartości, na zmiany w mentalności i stylu życia. Zmiany w rzeczywistości społecznej Rosji przyczyniły się do zmian wartości w społeczeństwie rosyjskim. Przekształcenia w sferze aksjologicznej stanowią o tożsamości współczesnej Rosji. Jest to ważny element badań nad społeczeństwem rosyjskim, gdyż wskazuje na dominujące stereotypy, mity w nim występujące, a także w sposobie postrzegania przez Rosjan samych siebie oraz otoczenia zewnętrznego.

Współczesny dyskurs dotyczący kształtowania się nowoczesnej tożsamości jest otwarty i uwikłany w wewnętrzne sprzeczności, a Rosja jest krajem, który stoi przed trudnymi wyborami określenia własnej tożsamości, oceny przeszłości i stworzenia podstaw przyszłego rozwoju⁶². W zależności od przyjętego sposobu interpretacji przeszłości i roli Rosji we współczesnym środowisku międzynarodowym powstają odmienne oceny co do przyszłości Rosji, rozmaite scenariusze rozwoju i sposobów postępowania.

Po rozpadzie ZSRR, kiedy pojawiła się konieczność ponownego określenia miejsca i roli Rosji i narodu rosyjskiego w świecie, coraz większą popularność zaczęło

⁶¹ Por. J. Erickson, *„Russia will not be trifled with” – geopolitical fact and fantasies*, (w:) *Geopolitics, geography and strategy*, ed. C. S. Gray, G. Sloan, Londyn 2003, s. 244.

⁶² Por. A. Lipatow, *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003, s. 373.

odzyskiwać myślenie w kategoriach przestrzenno-politycznych, dlatego też bardzo ważnym nurtem rosyjskiego myślenia o rzeczywistości międzynarodowej stała się w latach dziewięćdziesiątych geopolityka, która po latach zapomnienia zaczęła przeżywać prawdziwy renesans zainteresowania badaczy stosunków międzynarodowych. W kraju, który utracił rangę mocarstwa i boleśnie odczuł wszystkie konsekwencje przełomu demokratycznego w Europie, przywrócono godność geopolityce poprzez wykorzystywanie jej aparatu pojęciowego w interpretacji strategii i polityki we współczesnym świecie. Po dziesięcioleciach milczenia i potępiania geopolityki jako doktryny faszystowskiej nastąpił gwałtowny rozwój badań geopolitycznych. Coraz częściej kategorie geopolityczne były wykorzystywane w opisie i interpretacji stosunków międzynarodowych, systemu bezpieczeństwa, układu sił w świecie, a geopolityka urosła do roli samodzielnej szkoły myślenia o stosunkach międzynarodowych⁶³. W Federacji Rosyjskiej geopolityka urosła do rangi samodzielnej szkoły myślenia o środowisku zewnętrznym. Spory o miejsce Rosji w Europie i świecie stały się jednym z elementów debaty politycznej toczonej w latach dziewięćdziesiątych. Ferment intelektualny wywołany przez rozpad ZSRR spowodował, iż dyskusja wokół związków przestrzeni i polityki zaczęła nabierać nowego znaczenia. Rosja, na obecnym etapie rozwoju swojej państwowości, próbuje odnaleźć swą nową geopolityczną tożsamość i odpowiednią pozycję w globalnym układzie sił.

W tej sytuacji nastąpiła także instytucjonalizacja geopolityki, która weszła do dyskursu naukowego, stając się uznanym obiektem analiz naukowych. Pojawiły się akademickie kierunki poświęcone geopolityce, czasopisma podejmujące problemy geopolityki, podręczniki akademickie, a w 1993 r. przy Instytucie Geograficznym Rosyjskiej Akademii Nauk powstało Centrum Studiów Geopolitycznych zajmujące się problemami geografii politycznej i geopolityki. Kierownikiem Centrum został Władimir Kołosow, który nadał prowadzonym badaniom specyficzny kierunek, koncentrując się głównie na następujących problemach: geopolityczne koncepcje i imperatywy nowego geopolitycznego położenia Rosji, dominujące w rosyjskiej opinii publicznej wyobrażenia o własnym kraju i o zagranicy, analiza geopolitycznej mapy świata i ocena realnego miejsca Rosji w świecie, geneza i zmienność obrazu Rosji za granicą, wyobrażenia przestrzenne i terytorialna tożsamość Rosjan, technologia i strategia kształtowania obrazu kraju i regionu, regionalne kultury polityczne i geografia wyborcza Rosji, geografia diaspor, kulturalno-historyczne i społeczne czynniki geopolitycznych przeobrażeń na poradzieckim terytorium, perspektywy rozwoju federalizmu i regionalizmu w Rosji, zmiana roli regionów, aspiracje terytorialne i wyobrażenia przestrzenne poszczególnych narodów i grup etnicznych oraz związane z tym konflikty z mniejszościami etnicznymi⁶⁴.

Także w jednej z najważniejszych rosyjskich uczelni zajmujących się problematyką międzynarodową – w Moskiewskim Międzynarodowym Instytucie Stosunków Międzynarodowych (MGIMO) – powołano do życia Centrum Badań Strategicznych i Geopolityki w Obszarze Energetyki, którego celem miało być opracowanie strategii rozwoju rosyjskiego sektora energetycznego, analiza energetycznego bezpieczeństwa świata, analiza problemów globalizacji i regionalizacji jako kluczowych elementów

⁶³ *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej*, pod red. A. Wolff-Powęskiej i E. Schulza, Poznań 2000, s. 113.

⁶⁴ Por. www.igras.ru

rozwoju światowego rynku energetycznego, analiza problemów związanych z tzw. energetyczną dyplomacją Federacji Rosyjskiej. Centrum miało zajmować się ponadto analizą geopolitycznych problemów rozwoju sektora energetycznego w Rosji⁶⁵.

Odrodzeniu w Rosji myślenia w kategoriach przestrzenno-politycznych sprzyjał fakt, iż geopolityka w Rosji, zgodnie ze światowymi tendencjami rozwoju tej dyscypliny, traktowana jest bardzo szeroko jako skuteczny sposób analizy stosunków międzynarodowych, łączący w sobie kompleks zagadnień nie tylko z zakresu geografii, ale także ekonomii, demografii, historii, kulturoznawstwa i polityki traktowych jako powiązane ze sobą elementy decydujące o strategicznym potencjale państwa. Wyróżnikiem tak rozumianej geopolityki jest szerokie spektrum podejmowanych problemów, co czyni z niej interdyscyplinarną i kompleksową analizę stosunków międzynarodowych, która ukazuje kategorie geograficzne (wielkość, położenie, topografia, bogactwa naturalne, klimat) w ich powiązaniu z przemysłem, handlem, technologią, ludnością, strukturą społeczną, psychologią narodów, mediami itp.

Taka interpretacja geopolityki występuje m.in. w pracach takich rosyjskich autorów, jak Kamaludin Gadżijew, Elgiz Pozdniakow, czy też Jurij Tichonrawow. Gadżijew traktuje geopolitykę jako dyscyplinę badającą fundamentalne struktury i obiekty, najważniejsze prawidła i zasady funkcjonowania i ewolucji współczesnego światowego społeczeństwa. Pozdniakow uważa, iż geopolityka główną uwagę powinna zwrócić na analizę możliwości wykorzystania politycznych elementów przestrzeni fizycznej państwa i ich oddziaływania na wojenno-polityczne interesy państwa oraz gospodarcze i ekologiczne bezpieczeństwo. Geopolityka, będąc głównie praktyczną dziedziną wiedzy, bada wszystko co jest związane z terytorialnymi problemami państwa, jego granicami, z racjonalnym wykorzystaniem zasobów, włączając w to także zasoby ludzkie. Tichonrawow uznaje, iż geopolityka jest to wiedza, której zadaniem jest analiza prawidłowości wzajemnych związków, jakie zachodzą pomiędzy sferą polityki a niepolitycznymi elementami charakteryzującymi przestrzeń państwa (położenie, klimat, krajobraz, gospodarka, ekologia, demografia, struktura społeczna, siła militarna)⁶⁶. Natomiast w nieco inny sposób postrzega geopolitykę jeden z najbardziej znanych w Polsce rosyjskich geopolityków – Aleksander Dugin, który uważa, że geopolityka jest nie tyle nauką, co przede wszystkim ideologią pozostającą na usługach elit politycznych i wyrażającą ich oczekiwania wobec środowiska międzynarodowego. Pisał on, iż geopolityka to „światopogląd władzy”, nauka o władzy i dla władzy. Geopolityka jest dyscypliną elit politycznych. We współczesnym świecie stanowi ona swoisty „podręcznik władzy”, który daje wiedzę niezbędną do podejmowania decyzji politycznych. Geopolityka to nauka rządzenia państwem⁶⁷.

W latach dziewięćdziesiątych w obiegu wydawniczym zaczęły pojawiać się liczne publikacje naukowe poświęcone szeroko rozumianym problemom geopolityki. Wszystkie te publikacje przyczyniły się do popularyzacji geopolityki i do trwałej obecności myślenia w kategoriach przestrzenno-politycznych zarówno w dyskursie naukowym, jak i na poziomie masowej opinii publicznej. Rosyjska myśl geopolityczna stała się jednym z najważniejszych elementów dyskursu publicznego dotyczącego przyczyn i konsekwencji rozpadu ZSRR. Weszła ona na stałe do programów naucza-

⁶⁵ Por. www.mgimo.ru/study/faculty/miep/center

⁶⁶ N. M. Sirota, *Osnovy...*, s. 5–6; E. A. Pozdniakow, *Geopolitika*, Moskwa 1995, s. 42; K. S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 7; Ju. W. Tichonrawow, *Geopolitika*, Moskwa 2000, s. 18.

⁶⁷ A. Dugin, *Osnowy geopolitiki*, Moskwa 2000, s. 13–14.

nia na rosyjskich uniwersytetach, a liczba podręczników akademickich poświęconych problemom geopolitycznym jest bardzo duża. Myślenie określane mianem „geopolitycznego” stało się głównym sposobem analizy rzeczywistości międzynarodowej.

Współczesna rosyjska myśl geopolityczna jest bardzo mocno zakorzeniona w rosyjskiej tradycji i historii. Trudno ją analizować nie odwołując się do przeszłości i źródeł rosyjskich mitów i stereotypów. Krytyczne spojrzenie na rosyjskie koncepcje geopolityczne wymaga wiedzy o wydarzeniach historycznych, o zjawiskach kulturowych, które ukształtowały ten kraj, a zwłaszcza wymaga wiedzy dotyczącej procesów kształtowania się terytorium państwa rosyjskiego. Zrozumienie istoty geopolitycznych koncepcji pojawiających się w Rosji wymaga szerszego spojrzenia, które może zapewnić wiedza historyczna, gdyż znajomość historii danego społeczeństwa jest nieodzowna do zrozumienia go. Podejmując próbę zrozumienia rosyjskiej myśli geopolitycznej należy pamiętać, iż świat postrzegany nie jest dokładnym odbiciem rzeczywistości, która przepuszczona przez filtry wiedzy, doświadczeń, oczekiwań i uprzedzeń ulega swoistej deformacji. Wyobrażenia geopolityczne kształtują się na podstawie tworzonych przez każdego człowieka wyobrażeń świata. Wyobrażenia te powstają w wyniku interakcji pomiędzy tradycją polityczno-kulturową i minionymi doświadczeniami a oceną istniejącego układu sił w danym momencie historycznego rozwoju podmiotu geopolityki i jego otoczenia zewnętrznego. Dlatego też analizując rosyjskie koncepcje geopolityczne należy zwrócić uwagę na polityczny, kulturowy i historyczny kontekst ich powstania.

Współczesna rosyjska geopolityka nawiązuje do światowych trendów rozwoju tej dyscypliny, stanowiąc bogaty, interdyscyplinarny obszar analiz środowiska międzynarodowego i funkcjonowania porządku globalnego. Ponadto rosyjska geopolityka to nie tylko problemy kontroli świata, podziału sfer wpływów, rywalizacji z innymi podmiotami geopolitycznymi o kontrolę nad poradziecką przestrzenią, próby analizy nowego porządku światowego i ustalenia miejsca i roli Federacji Rosyjskiej, ale także bardzo interesujące prace teoretyczne, które wnoszą znaczący wkład w światowy rozwój dyscypliny naukowej, jaką jest geopolityka. Z samego tego powodu warto zainteresować się badaniami prowadzonymi w Rosji i zapoznać się z pracami współczesnych rosyjskich geopolityków. Rosyjska geopolityka jest także ważnym elementem ideologicznych sporów co do przyszłości kraju i na uwagę zasługuje fakt, iż publikacje rosyjskich geopolityków wyrażają rosyjskie aspiracje i obawy wobec świata zewnętrznego i kształtującego się ładu globalnego, ukazują, jakie jest postrzeganie świata wśród rosyjskich elit intelektualnych, a tym samym ich poznanie i krytyczna analiza może pomóc w kształtowaniu polskiej i europejskiej strategii wobec wschodniego sąsiada.

5. Hipoteza badawcza

Rosyjska geopolityka jest ściśle związana z historycznym ukształtowaniem się terytorium państwowego Rosji, a z uwagi na jego rozległość łączenie wątków geograficzno-przestrzennych i politycznych ma w Rosji długotrwałą tradycję. Rosyjska myśl geopolityczna była bardzo ważnym, a czasami dominującym sposobem

myślenia w carskiej Rosji i taką rolę pełni także we współczesnej. Ukształtowana po rozpadzie ZSRR myśl geopolityczna jest mocno osadzona w rosyjskich tradycjach historyczno-geopolitycznych, gdyż w procesie kształtowania się nowej tożsamości międzynarodowej tego kraju ważną rolę odgrywała tradycja, ponieważ niezależnie od licznych i często radykalnych zmian zachodzących w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej państwo to zachowuje ciągłość i stanowi spójny ład ideowy, kształtujący postawy, zachowania i wzory właściwe dla jego narodu. Dlatego też we współczesnych teoriach można łatwo odnaleźć pozostałości dawnych myśli i koncepcji, które zostały zaadoptowane do oceny współczesności.

Dekompozycja ładu zimnowojennego oraz rozpad bloku wschodniego spowodowały głębokie przewartościowania tożsamości wielu dotychczasowych i konieczności zidentyfikowania nowych uczestników stosunków międzynarodowych⁶⁸. Kiedy w 1991 r. załamał się układ polityczny zwany Związkiem Radzieckim, społeczeństwo rosyjskie stanęło przed problemem określenia własnej tożsamości narodowej oraz budowy nowej przestrzeni kulturowej, która stałaby się podstawą przyszłego rozwoju. Nie jest rzeczą przypadku, iż od momentu rezygnacji z ideologii komunistycznej w Rosji pojawiła się natychmiast dyskusja dotycząca kwestii tożsamości. Kryzys w wymiarze kulturowo-filozoficznym oznaczał konieczność odpowiedzi na pytania, które dotyczyły istoty rosyjskości⁶⁹. Rozgoryczenie rezultatami upadku komunizmu zrodziło w Rosji potrzebę zadośćuczynienia w narodowych mitach i historiozoficznych poszukiwaniach. Próbę formułowania programów i prognoz dla Rosji podjęli uczeni i politycy. Pojawiło się wiele dokumentów programowych partii, ugrupowań i bloków wyborczych. Impuls do poszukiwania rosyjskiej idei dał nawet prezydent Federacji Rosyjskiej – Borys Jelcyn, wzywając kręgi polityczne i intelektualne do sformułowania „idei rosyjskiej”. Pojęcie rosyjskiej idei należy obecnie do jednych z najczęściej używanych kategorii rosyjskiej myśli społecznej i politycznej, gdyż w rzeczywistości rosyjskiej uznaje się, że w przełomowych momentach historycznych, aby dokonać prawidłowego wyboru politycznego i cywilizacyjnego na przyszłość, należy z dziejów i tradycji Rosji wydobyć najważniejszą tendencję rozwoju społecznego i pomóc w jej urzeczywistnieniu. Miałaby to więc być swoista „myśl przewodnia”, którą powinien kierować się naród rosyjski. Dyskusje o „idei rosyjskiej” byłyby więc w tym ujęciu sporem o rosyjską tożsamość narodową i kulturową, sens rosyjskich dziejów oraz miejsce Rosji w historii powszechnej.

Rosyjska myśl geopolityczna stała się w dużym stopniu częścią społecznego sporu ideologicznego dotyczącego ukształtowania nowej rosyjskiej tożsamości. Stała się zatem częścią dyskusji dotyczącej „rosyjskiej idei”, tzn. pewnego konceptu teoretyczno-ideologicznego, którym powinna kierować się państwowość rosyjska. Nie bez przyczyny w rosyjskiej geopolityce często podnosi się problem rosyjskiej „misji” w świecie. Myśl geopolityczna jest tu tylko fragmentem szerokiego dyskursu społecznego, a jej szczególne znaczenie wynika przede wszystkim z faktu, iż dotyczy ona problemu międzynarodowej tożsamości Rosji oraz problemów terytorialno-przestrzennych, które w rosyjskiej rzeczywistości są silnie zmitologizowane. Jak zwraca się uwagę, rosyjska koncepcja bytu narodowego była zawsze koncepcją terytoriocentryczną.

⁶⁸ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 30.

⁶⁹ F. Golemski, *Geokulturowe założenia stosunków między Rosją a Zachodem*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 112–113.

Rosja istniała nie tyle w czasie, ile w przestrzeni. Ponad rozwój gospodarczy, polityczny, kulturowy przedkładano zdobycze terytorialne⁷⁰. Dzięki odpowiednio ukształtowanemu poczuciu tożsamości międzynarodowej państwa kształtują swoje własne hierarchie wartości oraz będące ich konsekwencją priorytety działania. Te zaś składają się na polistrategie i mają wpływ na role międzynarodowe⁷¹. Stąd też spór wokół rosyjskiej geopolityki stanowi ważny element ukształtowania się rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych, a tym samym strategii działania w środowisku międzynarodowym.

Rosjanie kształtują nową jakość, która wynika ze zmniejszonego terytorium, ale i z procesów, które uczyniły Rosję mniej ważną na arenie międzynarodowej. Imperialna pozycja i potęga przywódców imponowała zwykłemu – bez względu na poziom wykształcenia – mieszkańcowi izolowanej, imperialnej Rosji, zarówno carskiej, jak i radzieckiej. Działo się tak dlatego, że przynależność do silnego organizmu państwowego stwarzała poczucie dużej niezależności od zewnętrznych zagrożeń, a ponadto wyzwalała coś w rodzaju dumy, związanej z wielkością państwowych osiągnięć. Wielkie rzesze ludzi odczuwały szczególnego rodzaju poczucie wielkiej siły, wynikające z przynależności do wielkiego, międzynarodowego organizmu. Ten element myślenia psychopolitycznego pozostaje w Rosji nadal silny⁷².

Rola i znaczenie geopolityki we współczesnych rosyjskich dyskusjach dotyczących tożsamości kraju (duża ilość publikacji prasowych, książek, podręczników akademickich) powoduje, iż znaczącym wyzwaniem badawczym jest próba odpowiedzi na pytanie, czym jest dziś w Rosji myślenie geopolityczne? Czy jest to nauka i specyficzne podejście do analizy środowiska międzynarodowego? Czy jest może w większym stopniu ideologią – przedstawieniem w pseudonaukowy sposób rosyjskich frustracji, obaw i aspiracji wobec środowiska zewnętrznego? i jeszcze jedno ważne pytanie, na które warto szukać odpowiedzi: jaki jest jej rzeczywisty wpływ na postrzeganie świata zewnętrznego i wyobraźnię geopolityczną elit i społeczeństwa rosyjskiego, a tym samym na ile posiada ona realny wpływ na praktykę polityczną? Jest to o tyle istotne, iż w rosyjskiej myśli geopolitycznej nie brak koncepcji nawiązujących do rosyjskiego mesjanizmu, imperializmu i ekspansjonizmu.

Główny problem z rosyjską geopolityką polega na tym, iż mimo wielkiej popularności, dużej liczby podręczników o charakterze naukowo-dydaktycznym, nie stanowi ona ukształtowanej dyscypliny akademickiej. Niezależnie od faktu, iż w Rosji istnieje silne środowisko geopolityków, brak jest wyraźnych granic dyscypliny, wyraźnie określonego przedmiotu badań, a także brak norm badawczych. Geopolityka stanowi raczej pewną formę wprowadzenia potocznej „wiedzy” społecznej, publicystyki, literatury, sztuki do świata akademickich rozważań. Rosyjska geopolityka jest w zbyt dużym stopniu „sztuką”, a w zbyt małym nauką, aby móc uznać ją po prostu za zwykłą akademicką dyscyplinę badawczą⁷³. Czym zatem jest współcześnie rosyjska myśl geopolityczna? Myślenie geopolityczne we współczesnej Rosji uwikłane jest w dążenie do nawiązania do światowych trendów rozwoju geopolityki jako dyscypliny akademickiej, w próby określenia nowej tożsamości międzynarodowej Rosji i wypracowania adekwatnej strategii działania oraz w chęć odgrywania roli

⁷⁰ S. Bieleń, *op. cit.*, s. 125.

⁷¹ *Ibidem*, s. 29.

⁷² M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, Toruń 1996, s. 54, 56.

⁷³ Por. E. G. Solovyev, *Geopolitics in Russia – science or vocation?*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 37, s. 85–86.

nowej „rosyjskiej idei”, która będzie sprawowała „rząd dusz” i wskazywała wartości, jakimi powinien kierować się cały kraj. Nauka, ideologia i praktyka przeplatają się ze sobą we współczesnych rosyjskich dyskusjach poświęconych problemom środowiska międzynarodowego. Wydaje się, iż z uwagi na wielkie znaczenie, jakie dzisiaj rosyjscy akademicy i publicyści przypisują „myśleniu geopolitycznemu”, warto zadać pytanie, ile zatem w rosyjskiej myśli geopolitycznej jest dzisiaj naukowości i obiektywizmu badawczego, ile ideologii, i w jakim stopniu wywiera ona wpływ na praktykę polityczną?

Hipotezą badawczą jest twierdzenie, iż współczesna rosyjska myśl geopolityczna jest specyficzną formą sporu ideologicznego poświęconego nowej tożsamości międzynarodowej Federacji Rosyjskiej oraz reakcją na globalizację (rozumianą przede wszystkim jako upowszechnienie się w skali globalnej wzorów zachodnioeuropejskiej nowoczesności) i związane z nią problemy modernizacji i westernizacji. Jest to dyskurs, w ramach którego, sięgając do historii i geopolitycznych tradycji kraju, poszukuje się odpowiedzi na pytania związane z nowo kształtującą się rosyjską tożsamością międzynarodową i międzynarodową rolą Rosji. Poszukuje się także odpowiedzi na pytanie, jaką strategię przyjąć wobec konieczności modernizacji kraju i związanej z tym westernizacji. To w ramach tego dyskursu tworzone są i narzucane obrazy-wyobrażenia Rosji dotyczące jej miejsca i roli w świecie, a na ich podstawie powstają scenariusze przyszłego rozwoju państwa. Rosyjska myśl geopolityczna ma zatem znaczenie dużo większe niż w innych krajach, nie jest to tylko i wyłącznie pewien specyficzny nurt myślenia o środowisku międzynarodowym w kategoriach warunkowań przestrzenno-geograficznych, ale jest to przede wszystkim „praktyka kulturowa”, w ramach której stawiane są pytania dotyczące istoty rosyjskości. To dlatego rosyjska myśl geopolityczna jest silnie zideologizowana, zabarwiona emocjonalnie, więcej w niej literatury, sztuki, filozofii, historiozofii niż obiektywnych analiz zmian zachodzących w geopolitycznej przestrzeni świata, których znaczenie ograniczałoby się do analiz typu SWOT, czy też budowania nowej globalnej mapy politycznej.

Hipotezą badawczą jest także założenie, iż współczesna rosyjska myśl geopolityczna jest wyrazem trwającego we współczesnym niezachodnim świecie sporu wokół problemów modernizacji i westernizacji. Amerykański uczony Samuel Huntington w pracy *Zderzenie cywilizacji* wskazywał, iż niezachodni przywódcy intelektualni i polityczni mogą zareagować na napór Zachodu na jeden z trzech sposobów: odrzucając i modernizację, i westernizację (odrzućcie); przyjmując i jedno, i drugie (kemaizm); przyjmując jedno, a odrzucając drugie (reformizm)⁷⁴. Uogólniając można przyjąć, iż rosyjskie koncepcje geopolityczne sytuują się w ramach jednej z tych możliwych reakcji i za najważniejsze nurty rosyjskiego myślenia geopolitycznego należy uznać odpowiadające im koncepcje neourazjatyizmu, atlantyizmu i izolacjonizmu.

Struktura oraz organizacja budowanej i analizowanej przez rosyjskich uczonych geopolitycznej teorii związana jest przede wszystkim z dynamiką i charakterem wykorzystywania obecnych w rosyjskich sporach o nową tożsamość międzynarodową geopolitycznych obrazów-archetypów Rosji, takich jak: Rosji-Europy, Rosji-Bizancjum, Rosji-Eurazji, Rosji-Wyspy oraz związanych z nimi wyobrażeń. Te swoiste meta-obrazy geograficzne stanowią podstawę do budowania określonych strategii geopolitycznych współczesnej Rosji, tak więc spór dotyczący tożsamości międzynarodowej współczesnej Rosji jest silnie związany z dominującymi wyobrazeniami geopolitycz-

⁷⁴ S. Huntington, *op. cit.*, s. 105.

nymi. Aby uzupełnić wiedzę o rosyjskich badaniach geopolitycznych, konieczne jest podjęcie osobnych analiz dominujących geopolitycznych obrazów we współczesnej Rosji, gdyż te geograficzne metaobrazy strukturyzują społeczny dyskurs wokół rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. Zakorzenione w rosyjskiej kulturze, historii, tradycjach politycznych, na przełomie XX i XXI w. leżą u źródeł współczesnych rosyjskich koncepcji geopolitycznych. Nie można w pełni zrozumieć rosyjskich aspiracji wobec świata, a także nie można zrozumieć źródeł rosyjskich koncepcji geopolitycznych bez odwołania się do wiedzy o dominujących w Rosji geograficznych metaobrazach, kształtujących wyobrażenia przestrzenne obywateli tego kraju oraz ich postrzeganie rosyjskiego miejsca i roli w świecie.

Impulsem do gwałtownego rozwoju w Rosji geopolityki stały się konsekwencje rozpadu ZSRR. Pozostaje więc ona w bezpośrednim związku z procesami zachodzącymi w środowisku międzynarodowym po upadku ZSRR. Jest to specyficzna forma dyskursu politycznego, w ramach którego poszukuje się odpowiedzi na problemy związane z przestrzennymi przekształceniami w pozimnowojennym środowisku międzynarodowym. Rosyjska geopolityka rozkwit zawsze przeżywała w chwilach przełomowych w historii kraju. Prace Mikołaja Danielewskiego poświęcone rosyjskiemu typowi kulturowo-historycznemu powstawały w obliczu klęski w wojnie krymskiej i upadku rosyjskich ambicji mocarstwowych, eurazjatyzm kształtował się w środowisku emigrantów rosyjskich po rewolucji październikowej, którzy szukali odpowiedzi na pytanie o sens dziejów Rosji, współczesna geopolityka jest reakcją i próbą odpowiedzi na wyzwania wywołane rozpadem ZSRR. Rosyjska myśl geopolityczna jest swoistą „praktyką kulturową”, nie tyle nauką, ile raczej elementem rosyjskiej filozofii i myśli społecznej podejmującej tradycyjne dla rosyjskiej kultury pytania o jej miejsce w świecie.

Z uwagi na fakt, że rosyjska myśl geopolityczna jest związana z historycznym ukształtowaniem się terytorium państwowego Rosji, także współczesna rosyjska myśl geopolityczna podejmuje przede wszystkim problemy reakcji na zmianę geopolitycznej i geostrategicznej sytuacji kraju. Jak wskazywał w polskiej literaturze poświęconej Rosji Stanisław Bieleń, wśród rosyjskich polityków istnieje zapotrzebowanie na pewną Rosję i na określony mit Rosji istniejącej. Moda na geopolitykę ma związek ze swoistym mistycyzmem geopolitycznym, a nawet z osobliwą geozofią⁷⁵. W rzeczywistości rosyjskiej geopolityka stanowi z jednej strony swoistego rodzaju próbę budowy teorii stosunków międzynarodowych, której popularność świadczy zresztą raczej o deficycie teorii politycznej w Rosji⁷⁶, a z drugiej strony jest, jak się słusznie zauważa, wypełnieniem próżni po „zużytej” ideologii komunistycznej⁷⁷, swoistą odmianą „rosyjskiej idei”. Rozwój badań geopolitycznych w Rosji, podobnie jak i na świecie, był intelektualną reakcją na zmiany zachodzące w globalnej przestrzeni po rozpadzie ZSRR i bloku wschodniego. Jednocześnie jednak, w odróżnieniu do zachodniej geopolityki, w rzeczywistości rosyjskiej geopolityka stała się formą dyskursu służącego poszukiwaniu nowej tożsamości międzynarodowej, a z uwagi na rolę przestrzeni w rosyjskiej kulturze stała się formą silnie zideologizowaną, odwołującą się do rosyjskich archetypów i mitów kulturowych, pewnego rodzaju ideologią, której

⁷⁵ S. Bieleń, *op. cit.*, s. 120.

⁷⁶ *Ibidem.* s. 120; M. Mienkiszak, *Rosyjskie wizje pozimnowojennego porządku międzynarodowego*, (w:) *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, pod red. R. Kuźniara, Warszawa 2005, s. 288.

⁷⁷ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Warszawa 2004.

celem było legitymizowanie określonych strategii polityki zagranicznej poprzez odwoływanie się do tradycji historyczno-kulturowej.

W pierwszych latach transformacji ustrojowej geopolityka w Rosji pełniła specyficzną rolę, będąc zbiorem idei, które wyjaśniały zachodzące procesy, a także umiejscawiały Rosję w kontekście globalnym. Do pewnego stopnia geopolityka zaczęła funkcjonować w rosyjskiej rzeczywistości jako ideologia aspirująca do roli spoiwa zapewniającego grupom społecznym jednoczące je zestawy przekonań i wartości. Należy przy tym pamiętać, iż trudno wyobrazić sobie działanie polityczne bez istnienia ideologii. Ideologia należy do sfery świadomości społecznej⁷⁸ i charakteryzuje ją historyczna geneza i historyczna zmienność, gdyż świadomość społeczna wzbogaca się i różnicuje w toku dziejów, pojawiają się w niej nowe formy, zmieniają się ich wzajemne relacje, zmienia się również rola poszczególnych form w całokształcie świadomości społecznej⁷⁹. Ideologie, odzwierciedlając treści określonych epok historycznych, mają równie relatywną wartość. Są z jednej strony „prawdami swojego czasu” i prawdami grupy społecznej, której interesów zaspokojeniu służą, ale z drugiej strony w większym lub mniejszym stopniu zawierają elementy trwałego dorobku ludzkiego poznania⁸⁰. Znaczenie ideologii dla sfery polityki wyraża się w tym, iż stanowi ona intelektualną, duchową podbudowę działania politycznego. Każda polityka zakłada istnienie ideologii jako podbudowy swego zbiorowego działania, dostarczając mu ogólnych wartości i dyrektyw⁸¹.

Ideą niniejszej pracy jest analiza współczesnego rosyjskiego dyskursu geopolitycznego i dostarczenie wiedzy o współczesnych szkołach rosyjskiego myślenia geopolitycznego, a także o źródłach ich powstania. Znaczenie takiej analizy polega przede wszystkim na tym, iż w ramach sporów wokół „geopolitycznej” tożsamości Rosji kształtuje się wyobraźnia geopolityczna elit i społeczeństwa, która decyduje o sposobie postrzegania swojego miejsca w świecie, a tym samym decyduje o sposobach działania. Praca ma za zadanie przynieść wiedzę o rosyjskim dyskursie społecznym poświęconym roli i umiejscowieniu Rosji w świecie. Zwrócić uwagę na idee, które są niezwykle trwałe w rosyjskim myśleniu politycznym i powtarzają się w różnych okresach historycznych. W pracy podjęto także próbę odpowiedzi na pytanie, jak postrzeganie własnego usytuowania w świecie i geopolityczne wyobrażenia wpływają na konceptualizację polityki zagranicznej i podejmowanie praktycznych decyzji politycznych.

6. Źródła i opracowania

Rosyjska myśl geopolityczna jest to nie tylko ważny element rosyjskiej myśli społeczno-politycznej, ale także znaczący element światowej refleksji geopolitycznej. W Polsce rosyjska geopolityka jest obszarem badawczym słabo rozpoznany. Większość publikacji poświęconych problemom rosyjskiej myśli geopolitycznej koncentru-

⁷⁸ Por. J. J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1980, s. 397.

⁷⁹ *Nauka o polityce*, pod red. A. Bodnara, Warszawa 1984, s. 253.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 253.

⁸¹ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 229.

je się na analizie bardzo specyficznego nurtu, jakim był eurazjatyzm, ale eurazjatyzm jest tylko jednym z wielu występujących w Rosji sposobów myślenia o rosyjskiej przestrzeni i to wcale nie dominującym.

Charakteryzując stan badań dotyczący realizowanego zadania poznawczego należy zauważyć, iż brak jest w polskiej literaturze przedmiotu całościowej analizy rosyjskiej myśli geopolitycznej. Istnieją natomiast publikacje podejmujące analizę wybranych nurtów rosyjskiego myślenia geopolitycznego, a w tym zwłaszcza eurazjatyizmu. Wśród prac poświęconych zagadnieniom rosyjskiej geopolityki należy wymienić: *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, pod red. Stefana Grzybowskiego (Toruń 1998), książkę Romana Bäckera *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?* (Łódź 2000), Ryszarda Paradowskiego *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji ideologii eurazjatyizmu* (Warszawa 1996) oraz tegoż autora *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei* (Toruń 2001), Iwony Massaki *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu* (Wrocław 2001). Pewne elementy wiedzy o rosyjskich koncepcjach geopolitycznych zawarte są także w książce Leszka Moczulskiego *Geopolityka: Potęga w czasie i przestrzeni* (Warszawa 1999). Wartościową wiedzę o współczesnym rosyjskim dyskursie politycznym przynoszą także prace: Romana Bäckera *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina* (Toruń 2007) oraz Stanisława Bielenia *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej* (Warszawa 2006).

Wśród literatury dotyczącej rosyjskiej myśli geopolitycznej należy zwrócić uwagę na specjalny numer (nr 32) „Arcanów” z 2000 r. poświęcony problemom geopolityki, a na szczególną uwagę zasługuje także specjalny numer warszawskich Studiów Politolologicznych poświęcony w całości rosyjskiej geopolityce. Ta ostatnia publikacja jest tym wartościowsza, iż zostały w niej zebrane publikacje wiodących współczesnych rosyjskich geopolityków, takich jak Kamaludin Gadżijew, Aleksander Panarin, Irina Wasilienko czy też Jelena Bogatyriewa. Jest to praktycznie jedyna w Polsce publikacja, dzięki której można zaznajomić się z niezwykle ciekawym dorobkiem intelektualnym rosyjskich geopolityków.

7. Terminy i kategorie

Charakterystyka tak rozbudowanego i złożonego nurtu rosyjskiej myśli politycznej, jakim jest rosyjska szkoła geopolityki, powoduje także problemy związane z próbą klasyfikacji i podziału wewnątrz rosyjskiej myśli geopolitycznej. W literaturze przedmiotu brak jest jednoznacznych kryteriów podziału i różni autorzy w różny sposób próbują uporządkować przedmiot badań poprzez przyjęcie odpowiedniej klasyfikacji. W niniejszej pracy podjęto się analizy poszczególnych szkół geopolitycznego myślenia w Rosji i podzielono ją na analizę atlantyzmu (neookcydenalizmu), neobizantyztu, neoeurazjatyztu, izolacjonizmu oraz geoeconomizmu, „informacjonizmu”, a także tzw. geopolityki krytycznej. Podział ten pozwala na prezentowanie najważniejszych zdaniem autora rosyjskich koncepcji geopolitycznych, a ponadto w dużej mierze nawiązuje do klasyfikacji występujących w rosyjskiej literaturze przedmiotu.

W publikacjach rosyjskich najczęściej można spotkać się z ogólnym poglądem, iż generalnie w ramach rosyjskiej szkoły geopolityki można wyodrębnić trzy główne nurty i jest to dominujący sposób klasyfikacji. I tak Nikołaj Aszenkampf i Swietłana Pogorelskaja w wydanej w 2005 r. pracy *Sowriemiennaja geopolityka* wyróżniają nurt: 1) atlantycki, jest to orientacja prozachodnia i zorientowana na współpracę z Europą; 2) antyzachodni, uznający konieczność odejścia od polityki westernizacji i szukania związków z Zachodem na rzecz „wschodniej alternatywy”; 3) neoeurazjatycki, postulujący zachowanie równowagi pomiędzy Wchodem a Zachodem oraz zachowanie eurazjatyckiej specyfiki kraju. Przy czym autorzy ci zwracają uwagę, iż najbardziej zróżnicowany jest nurt antyzachodni, gdyż w jego ramach można wyróżnić rosyjską nacjonalistyczną szkołę myślenia geopolitycznego, izolacjonizm oraz konsensualny model myślenia geopolitycznego⁸². Podobnego podziału rosyjskiej geopolityki dokonał Kamaludin Gadżijew, który pisał o trzech nurtach rosyjskiej geopolityki: okcydentalizmie, eurazjatyzmie oraz izolacjonizmie⁸³. Natomiast Jelena Bogatyriewa nie tyle wyróżniała odrębne szkoły geopolitycznego myślenia, ile wskazywała na trzy zasadnicze sposoby myślenia i trzy zasadnicze modele strategicznego rozwoju Federacji Rosyjskiej występujące wśród jej elit politycznych, odpowiadające trójdzielnemu podziałowi rosyjskiej szkoły geopolitycznego myślenia:

1. Model zachodni lub europejsko-atlantycki. Zgodnie z tym modelem proponuje się stopniową i pełną integrację z cywilizacją zachodnią oraz przyjęcie jej podstawowych wartości kulturowych, politycznych i ekonomicznych. Rosja ze swym znacznym obszarem i różnorodnością etniczno-religijną potraktowana jest jako osobna część zachodniej cywilizacji, której nie da się od niej oddzielić. Istota tego modelu polega na tym, aby związać Rosję z Zachodem w roli równoprawnego partnera i sojusznika. Powodowane jest to dążeniem do uczestnictwa w budowie „nowej gospodarki” i do wysokiego poziomu życia społeczeństw zachodnioeuropejskich.
2. Model eurazjatycki. Tradycyjnie model ten sprzeciwia się temu, by Rosja była w przeważającej mierze związana z Zachodem. Klasyczny eurazjatyzm zakłada, że Rosja posiada „szczególny typ etniczny”, kształtujący się na peryferiach Europy i Azji. W związku z tym dla Rosji z jej tradycjami, wartościami i interesami przyjęła się idea odrębnej drogi do znalezienia syntezy między wschodnią i zachodnią orientacją cywilizacyjną. Współcześni zwolennicy tego kierunku są apologetami odrębnej drogi państwa rosyjskiego, jako kraju wielokulturowego i wielonarodowego. Model ten zakłada nie tylko uporządkowane stosunki z Zachodem, włączając w to rozwój głównych elementów cywilizacji zachodniej (demokracja, parlamentaryzm, gospodarka rynkowa, prawa człowieka), lecz także zachęcanie do współpracy krajów azjatyckich i Dalekiego Wschodu, co podyktowane jest pragnieniem umocnienia wpływów na kontynencie azjatyckim.
3. Model narodowo-patriotyczny. Model ów stawia na pierwszym miejscu problem samookreślenia Rosji w historycznym procesie rozwoju świata z punktu widzenia rosyjskiej „idei narodowej”. Chodzi o uznanie istnienia cywilizacji rosyjskiej na równi z Zachodem, na równi z cywilizacjami Wschodu, o uznanie dla „idei rosyjskiej”. Głównym postulatem współczesnego modelu narodowo-patriotycznego

⁸² N. N. Aszenkampf, S. Pogorelskaja. *Sowriemiennaja geopolitika*, Moskwa 2005, s. 45–46, 51–52.

⁸³ K. S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 32–37.

(zwanego inaczej wielkorusyjsko-imperialnym) jest przywrócenie Rosji statusu państwa światowego poprzez wykorzystanie idei wyjątkowości narodu rosyjskiego i ze względu na rolę, jaką Rosja winna pełnić w świecie⁸⁴.

W podobny sposób jak Jelena Bogatyriewa rosyjską geopolitykę postrzega Naum Sirota. W pracy *Osnovy geopolitiki* (Sankt-Petersburg 2001) pisał on, iż przy wszystkich możliwych odcieniach, różnicach i indywidualnych niuansach rosyjską szkołę geopolitycznego myślenia można podzielić na trzy główne koncepcje: europejsko-atlantyczną, eurazjatycką i wielkoruską. Koncepcja europejska sprowadza się do uznania, iż w ramach demokratyzacji Rosji należy przekształcić ją w kraj z gospodarką rynkową i ważnego partnera dla krajów Zachodu. Koncepcja eurazjatycka wyraża się w dążeniu do zapewnienia Rosji statusu wielkiego mocarstwa poprzez ścisły sojusz z eurazjatyckimi i azjatyckimi państwami. Natomiast koncepcja wielkorusyjsko-mocarstwowa zakłada, że dzięki budowie silnej władzy państwowej Rosji uda się przywrócić status wielkiego światowego mocarstwa⁸⁵.

Ten trójdzielny podział rosyjskiej geopolityki jest powszechnie przyjęty także w literaturze zagranicznej. W publikacji poświęconej problemom klasyfikacji szkół geopolitycznego myślenia w Rosji włoski geopolityk Carlo Jean pisał, iż w usiłującej określić własną tożsamość Rosji dominują trzy konkurujące ze sobą szkoły geopolityczne: 1) „europejska” lub też „atlantycka”, która istniała już w czasach Piotra I. Uznaje ona Europę i Stany Zjednoczone za modele kulturowe, społeczne, polityczne i gospodarcze, do których powinna zbliżyć się także Rosja, aby unowocześnić się i wyjść z okresu zacofania; 2) „panslawistyczna” lub „słowianofilska”, która jest nacjonalistyczna i silnie zmitologizowana. Przedstawiciele tej tendencji uważają Rosję za odmienną od innych państw europejskich, za kraj powstały w wyniku połączenia nomadów wielkich stepów eurazjatyckich ze słowiańskimi ludami osiadłymi, a scementowany wspólną kulturą bizantyńską. Rosja jest mieszanką Europy i Azji, mostem między nimi, nie należąc zarazem do żadnego z tych światów. Uznają oni, iż zależność Rosji od Europy zniekształciłaby jej duszę; 3) „eurazjatycka” czy też szkoła „eurazjatów internacjonalistów”, którzy nie ograniczają swoich koncepcji geopolitycznych do samego terytorium Rosji, lecz rozszerzają je na cały kontynent eurazjatycki. Uznają, iż należy stworzyć wspólny „kontynentalny” front przeciwko mocarstwom oceanicznym kierowanym przez Stany Zjednoczone, jednocząc Rosję z Niemcami⁸⁶. Ponadto w wydanej w 2004 r. w Kanadzie pracy pod redakcją Lashy Tchamouridze *Geopolitics. Global problems and regional concerns* wymienia się cztery typy geopolitycznych tradycji dominujących w Rosji: liberalno-zachodnia, neonacjonalistyczna, neobolszewicka i demokratyczno-państwowa⁸⁷.

Podział na trzy podstawowe szkoły wydaje się być jednak zbyt daleko idącym uproszczeniem. Aby dokonać pogłębionej analizy głównych nurtów obecnych w rosyjskim myśleniu geopolitycznym, należy rozszerzyć pole badań, co także jest nie-

⁸⁴ J. J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 85–88.

⁸⁵ N. Sirota, *Osnovy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001, s. 102–103.

⁸⁶ C. Jean, *op. cit.*, s. 306–307.

⁸⁷ G. O’Tuathail, *Geopolitical structures and cultures: towards conceptual clarity in the critical study of geopolitics*, (w:) *Geopolitics. Global problems and regional concerns*, ed. L. Tchamouridze, Winnipeg 2004, s. 89–90.

kiedy podkreślane w rosyjskiej literaturze przedmiotu. Poza ten trójdzielny model wyszedł m.in. Paweł Cygankow, który analizując teoretyczne dyskusje i kierunki pojawiające się w ramach teorii stosunków międzynarodowych w Rosji, dokonał szczegółowego podziału i opisu rosyjskich teorii geopolitycznych. Pierwsza z nich, określana przez Cygankowa jako *zapadnicze*, występowała przeciwko nadmiernemu skoncentrowaniu zasobów państwa na kierunku „eurazjatyckim” i obstawała przy niezbędności prozachodniej, a nie regionalnej orientacji w polityce zagranicznej. Dla zwolenników takiego myślenia Rosja to kraj europejski podążający za zachodnim modelem rozwoju. Uznawany jest on za jedyny progresywny, zdolny do działania i wypróbowany model rozwoju, którego urzeczywistnienie stanowi jedyną odpowiedź na polityczno-ekonomiczne wyzwania, które stoją przed Rosją w przestrzeni eurazjatyckiej⁸⁸.

Kolejną szkołę geopolitycznego myślenia Cygankow określił jako „geoekonomizm”, z uwagi na fakt, iż jej teoretycy uznają, iż we współczesnym świecie, w tym także na obszarze Eurazji, zdecydowanie wzrosło znaczenie czynników geoeconomicznych, które zaczynają odgrywać kluczową rolę (a nie czynniki geopolityczne) w kształtowaniu wszelkiej strategii polityki zewnętrznej. „Geoekonomiści” wskazują, iż najskuteczniejszymi środkami realizacji interesów Rosji są środki ekonomiczne. Dla geoekonomistów podstawy rosyjskiego bezpieczeństwa oraz znaczenie państwa w środowisku międzynarodowym związane są przede wszystkim z rozwojem ekonomicznym i społecznym. Zwolennicy tej szkoły wskazują, iż polityczna stabilność i pokój w regionie uzależnione są od tego, czy Rosja będzie w stanie wypracować długofalową strategię rozwoju i wykorzysta swoje geopolityczne położenie na „skrzyżowaniu Eurazji” dla rozwoju gospodarczego i podniesienia poziomu życia w regionie, co jest jedynym skutecznym sposobem, aby odbudować swoje wpływy w regionie i stać się istotnym elementem wielobiegunowego ładu światowego⁸⁹.

Jeszcze jeden wpływowy nurt myślenia to tzw. „stabilizatorzy” (*stabilizatory*), którzy wskazują przede wszystkim na konieczność skoncentrowania polityki zagranicznej Rosji na stabilizacji przestrzeni eurazjatyckiej poprzez rozwijanie przez Rosję formalnych i nieformalnych mechanizmów kontroli i stabilności w regionie. Aby osiągnąć te cele, Rosja powinna dążyć do utrzymania pozycji mocarstwa i starać się utrzymać równowagę w polityce zagranicznej między kierunkiem zachodnim a eurazjatyckim. Oznacza to konieczność prowadzenia wielowektorowej polityki zagranicznej, uzasadnionej koniecznością modernizacji kraju, utrzymania jego roli w świecie i obrony własnych interesów regionalnych. Uznają oni konieczność współpracy z rozwiniętymi krajami Zachodu, przy jednoczesnym silnym akcentowaniu konieczności obrony własnej suwerenności i specyfiki kulturowej. Szkoła ta powstała jako reakcja na prozachodnią politykę elit rosyjskich na początku lat dziewięćdziesiątych XX w., która w ich ocenie nie przyniosła spodziewanych rezultatów⁹⁰.

Konserwatywną część rosyjskiej myśli politycznej w ramach stosunków międzynarodowych reprezentują osoby znajdujące się pod wpływem skrajnych i ekstremistycznych idei. Określane są one przez Cygankowa jako „ekspansjonisci”. Dla eks-

⁸⁸ P. A. Cygankow, A. P. Cygankow, *Sociologija międzynarodnych odnoszenij*, Moskwa 2006, s. 47–48. Por. także A. P. Tsygankow, *Mastering space in Eurasia: Russia's geopolitical thinking after the Soviet brak-up*, „Communist and Post-Communist Studies” 2003, nr 36, s. 101–127.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 48–49.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 49–50.

pansjonistów Rosja jest kulturowo wielkim antyzachodnim mocarstwem, które jako jedyne może przeciwstawić się we współczesnym świecie mocarstwom oceanicznym kierowanym przez Amerykanów. Dominacja w świecie Ameryki i jej cywilizacji stanowi zagrożenie dla bytu państwa i narodu rosyjskiego. Aby przeciwdziałać wpływom „atlantyizmu” w świecie, Rosja powinna stworzyć wspólny front przeciwko Ameryce i jej sojusznikom (niektóre kraje europejskie, Izrael, Turcja, Arabia Saudyjska). W tym celu należy doprowadzić do sojuszu z Niemcami, Iranem, a także Japonią lub Chinami i Indiami i odbudować mocarstwową pozycję Rosji w świecie m.in. dzięki ekspansji poza granice Federacji Rosyjskiej i reintegracji obszaru byłego ZSRR. Nie jest to szkoła szczególnie popularna, gdyż większość rosyjskich polityków uznaje ją za zbyt radykalną i ekstremistyczną, niemniej jednak jest to myślenie stale obecne wśród części społeczeństwa, odwołujące się do imperialnej przeszłości Rosji i podtrzymujące agresywną i nacjonalistyczną retorykę wśród niektórych ugrupowań politycznych⁹¹.

Za pokrewny ekspansjonizmowi nurt w rosyjskim myśleniu geopolitycznym Cygankow uważa myślenie „cywilizacyjne” (*ciwilizacionniki*). Nurt ten rozpatruje Rosję jako odrębną cywilizację, przeciwstawiając ją dominującej we współczesnym świecie cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Podobnie jak ekspansjoniści, przedstawiciele tego nurtu przyszłość Rosji upatrują w odbudowie jej mocarstwowej pozycji w świecie. Uznają jednak, iż najważniejszym celem dla Rosji jest nie ekspansja na obszarze byłego ZSRR, ale stworzenie podstaw do cywilizacyjnej samowystarczalności Rosji i jej ekonomicznej potęgi. W odróżnieniu od ekspansjonistów zakładają umiarkowaną ekspansję środkami polityczno-ekonomicznymi do granic „historycznej Rosji”⁹².

Wielce wartościową pracą, która pozwala na wskazanie głównych nurtów występujących w rosyjskim dyskursie geopolitycznym, jest praca Dimitrija Zamiatina *Wlast' prostranstwa i prostranstwo vlasti*, w której rosyjski uczyony podjął analizę podstawowych wyobrażeń geopolitycznych, określanych przez niego jako kluczowe obrazy geopolityczne. Badacz ten uznał, iż do kluczowych przedstawień przestrzennych dominujących w rosyjskiej kulturze należą: obraz Rosji jako wyspy, Rosji-Eurazji, Rosji-Bizancjum Rosji jako Europy i Rosji jako Europy Wschodniej⁹³. Właśnie wokół tych wyobrażeń koncentruje się rosyjski dyskurs geopolityczny i leżą one u podstaw najważniejszych koncepcji geopolitycznych.

Podjęmując się rozważań dotyczących współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej, bazując na klasyfikacjach przyjętych w rosyjskiej literaturze przedmiotu, zwłaszcza zaś na pracach Cygankowa i Zamiatina, zaproponowano podział na następujące nurty dominujące w ramach współczesnej rosyjskiej geopolityki: 1) ekspansjonizm, którego przedstawicielami są dwie szkoły – neoeurazjatyzm i neobizantyzm – silnie zideologizowane nurty, odwołujące się do rosyjskiego nacjonalizmu i imperializmu; 2) atlantyzm – odwołujący się do tradycji rosyjskiego okcydentalizmu, którego kluczowym elementem było wiązanie pomyślności Rosji z jej współpracą z Zachodem; 3) izolacjonizm, postrzegający konieczność skoncentrowania się na „wewnętrznej” geopolityce. Do izolacjonizmu zaliczono przy tym także myślenie „cywilizacyjne”, traktujące Rosję jako całkowicie osobną cywilizację, „świat sam w sobie”. Uznano,

⁹¹ *Ibidem*, s. 51.

⁹² *Ibidem*, s. 51.

⁹³ D. N. Zamiatin, *Wlast' prostranstwa i prostranstwo vlasti*, Moskwa 2004, s. 195–199.

iz jest to uzasadnione o tyle, iż myślenie cywilizacyjne koncentruje się na podkreślaniu odrębności Rosji od reszty świata; 4) geoekonomizm – związany z coraz powszechniej przyjmowanym poglądem, iż w realiach współczesnego zglobalizowanego świata instrumenty ekonomiczne i siła gospodarcza są głównym źródłem potęgi państwa i stwarzają największe możliwości oddziaływania; 5) „informacjonizm” – będący rosyjską recepcją współczesnych światowych trendów w rozwoju geopolityki, które coraz powszechniej podkreślają rolę ideologii i informacji, w „wieku informacji” stanowiących coraz istotniejsze narzędzie rywalizacji geopolitycznej; oraz 6) geopolitykę krytyczną, stanowiącą ważny nurt badawczy poświęcony krytycznej analizie rosyjskiego dyskursu geopolitycznego.

Należy przy tym zwrócić uwagę, iż trzy odmiany rosyjskiego myślenia geopolitycznego, ekspansjonizm, atlantyzm i izolacjonizm, są mocno zakorzenione w historii kraju oraz tradycji myślenia geopolitycznego. Nawiązują one do takich koncepcji, jak Moskwa-Trzeci Rzym, słowianofilstwo, okcydentalizm, panslawizm, bizantyzm, eurazjatyzm, do obrazów geopolitycznych Rosja-Europa, Rosja-Bizancjum oraz Rosja-Wyspa. Są więc one silnie osadzone w przeszłości, z której czerpią wiele elementów swojego myślenia. Natomiast geoekonomia, izolacjonizm oraz geopolityka krytyczna stanowią stosunkowo nowe kierunki geopolitycznego myślenia. Wykorzystują one co prawda zakorzenione w rosyjskim społeczeństwie mity i obrazy, ale analizują je z zupełnie innego punktu widzenia, co stanowi o ich oryginalności i odrębności od takich „klasycznych” nurtów, jak okcydentalizm, eurazjatyzm czy też izolacjonizm.

Analizie „klasycznych” koncepcji geopolitycznych poświęcono cztery pierwsze części pracy. Część pierwszą poświęcono atlantyzmowi, uznając go za najważniejszą z rosyjskich szkół geopolitycznych. W części tej podjęto próbę ukazania źródeł intelektualnych i historycznych ukształtowania się w ramach rosyjskiego myślenia geopolitycznego szkoły prozachodniej. Następnie przedstawiono specyfikę i ewolucję współczesnego neookcydentalizmu/atlantyzmu, a także społeczno-polityczne przyczyny nieobecności atlantyzmu w szerokim dyskursie społecznym, szukając źródeł jego niepowodzeń w kształtowaniu wyobrażeń geopolitycznych Rosjan i strategii działań międzynarodowych zaproponowanych przez współczesne rosyjskie elity polityczne. Mimo ograniczonego wpływu atlantyzmu na współczesne rosyjskie wyobrażenia geopolityczne zarówno na poziomie elit, jak i społeczeństwa, uznano, iż atlantyzm powinien zostać rozpatrzony jako pierwszy, gdyż pozostałe szkoły geopolityczne w Rosji zostały zbudowane w dużym stopniu w opozycji wobec wyobrażenia o Rosji jako o Europie i w opozycji wobec polityki modernizacji połączonej z westernizacją kraju.

Część drugą i trzecią poświęcono analizie rosyjskiego ekspansjonizmu, występującego w swoich dwóch głównych odmianach: neoeurazjatyzmie i neobizantyzmie. W części drugiej poruszono problemy związane ze specyfiką eurazjatyztwu oraz jego nowoczesną, neoeurazjatycką wersją. Zwrócono uwagę na znaczenie neoeurazjatyztwu dla współczesnego dyskursu wokół tożsamości rosyjskiej oraz roli i miejsca państwa rosyjskiego w świecie. Wskazano także na wewnętrzną ewolucję, jaką przeszedł współczesny neoeurazjatyzm, który stał się podstawą do rozwoju swego rosyjskiego „azjatyztwu”, stanowiącego obecnie jeden z najważniejszych dla rosyjskich elit politycznych kierunków strategii polityki zagranicznej. W części trzeciej wskazano na historyczne i kulturowe źródła neobizantyzmu. Uznano, iż bizantyzm jako idea silnie zakorzeniona w historii i tradycji rosyjskiego myślenia, związana z występującym w rosyjskiej myśli politycznej przekonaniem o Rosji jako dzie-

dziczce cesarstwa bizantyńskiego, jest podstawą do ukształtowania się geopolitycznego obrazu Rosja-Bizancjum. W rozdziale tym wskazano także na główne założenia współczesnej teorii neobizantyizmu oraz jej implikacje dla strategii polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

W części czwartej podjęto próbę analizy rosyjskiego izolacjonizmu, jego politycznych, a także kulturowych źródeł. Wskazano na rolę tzw. myślenia cywilizacyjnego, które postrzega Rosję jako „świat sam w sobie” oraz rosyjskiego nacjonalizmu niechętnego wobec zewnętrznych wpływów. Podjęto także rozważania dotyczące stosunku Rosjan do problemów globalizacji, co jest jednym z elementów decydujących o ukształtowaniu się wśród obywateli i elit rosyjskich postaw rezerwy wobec świata zewnętrznego.

Osobną część pracy poświęcono nowoczesnym analizom, które odwołują się do światowych trendów rozwoju dyscypliny i poruszają wątki często wcześniej nieobecne w rosyjskiej tradycji geopolitycznej. W części poświęconej recepcji nowoczesnych analiz geopolitycznych w Rosji wyróżniono trzy nowoczesne szkoły geopolitycznego myślenia: geoekonomizm – podkreślający szczególną rolę czynników ekonomicznych przy budowie geostrategii państwa, geoinformacjonizm, który stara się analizować problemy geopolityczne z punktu widzenia ukształtowania się globalnej przestrzeni informacyjnej oraz geopolitykę krytyczną, podejmującą rozważania dotyczące mentalności zbiorowej i geopolitycznych wyobrażeń rosyjskich elit i rosyjskiego społeczeństwa. Przy tym wydaje się, iż najmniej zideologizowanym nurtem rosyjskiej geopolityki jest właśnie geopolityka krytyczna.

Podział na atlantyzm, neourazjatyzm, neobizantyzm, izolacjonizm, geoekonomizm, geoinformacjonizm oraz geopolitykę krytyczną wydaje się odzwierciedlać główne podziały występujące w geopolityce rosyjskiej. Podział ten nie ma charakteru absolutnego, a granice pomiędzy poszczególnymi szkołami są często nieostre, ale podział taki pozwala uporządkować badany przedmiot i w jego ramach dokonać analizy najbardziej wpływowych teorii geopolitycznych pojawiających się we współczesnej Rosji.

W budowie siatki kategoryzacyjnej służącej analizie przedmiotu badań wykorzystano przede wszystkim terminologię będącą częścią geopolityki krytycznej. Szczególnie istotne wydaje się tu zdefiniowanie takich pojęć, jak: geopolityczny dyskurs, geopolityczne wyobrażenia, geopolityczny obraz, geopolityczne tradycje, gdyż pojawiają się one często w tekście rozprawy.

Geopolityczne tradycje: kulturę geopolityczną danej grupy wyróżniają także charakterystyczne tradycje interpretacji pozycji państwa w środowisku międzynarodowym. Geopolityczna tradycja stanowi kanon myślenia o tożsamości państwowej, polityce zagranicznej oraz o narodowych interesach. Znacznie kategorii „geopolityczne tradycje” wynika z faktu, iż polityka oznacza nie tylko formę działania w stosunku do aktualnie istniejących zagadnień, lecz jest także odzwierciedleniem pewnych względnie trwałych dyspozycji, które dochodzą do głosu tak w sferze zachowań politycznych, jak i innych. Stosunki polityczne są określone nie tylko przez aktualnie istniejący układ sił, lecz także przez nagromadzone w procesie dziejowym i przekazywane w ramach kultury i tradycji wyobrażenia o świecie. Tradycja myślenia o świecie oraz wartości i normy z nią związane, wywodzące się z historii i kultury, odgrywają wielce istotną rolę w kształtowaniu się teraźniejszej polityki. Poszukując odpowiedzi na wyzwania dnia dzisiejszego wielokrotnie sięgamy do naszych przeszłych doświadczeń, aby z ich czerpać wzory do działania. Jak wskazywał

francuski geograf Yves Lacoste, debata dotycząca zagadnień geopolitycznych ulega wpływom tradycji i „przedstawień”, które posiada wobec własnej przestrzeni historycznej każda organizacja polityczna, zarówno państwo, jak i mniejszość etniczna. Specyficznym celem geopolityki rozumianej jako dyscyplina badawcza byłoby wyodrębnienie i analiza wpływu takich przedstawień⁹⁴.

Geopolityczne wyobrażenia: każda grupa społeczna wykształca w toku swojego rozwoju pewne wyobrażenia o otaczającym ją świecie i jej miejscu w nim. Wyobrażenia geopolityczne dostarczają mapy świata i są jednym z elementów kulturowo-politycznej samoidentyfikacji. Stanowią one pewien sposób, w jaki wpływowe grupy społeczne definiują państwo, naród i świat. Wyobrażenia geopolityczne stanowią podstawę ukształtowania się swoistej kultury geopolitycznej. Jest to sfera subiektywna, leżąca u podstaw działań politycznych i nadająca im znaczenie. Kultura geopolityczna kształtuje się na bazie geopolitycznych wyobrażeń, dzięki którym następuje m.in. wyjaśnienie i usprawiedliwienie „naturalnego” charakteru granic terytorialnych, dyskursywne określenie „wrogów” i „przyjaciół”, identyfikacja modelu państwowego i wskazanie na kraje, które należy naśladować lub rywalizować z nimi, identyfikacja „idei narodowej” czy też „narodowego przeznaczenia”, kolektywna identyfikacja tożsamości cywilizacyjnej, religijnej, rasowej, językowej itp. Geopolityczna kultura stanowi więc zespół wyobrażeń o sobie, o świecie, o swoim usytuowaniu w przestrzeni globalnej.

Geopolityczny dyskurs: pojęcie to nawiązuje do pojmowania geopolityki przez francuskiego geografa Yves’a Lacoste’a, który uważał, iż pojęcie *geopolityka* powinno odnosić się do debaty wewnętrznej każdego z państw, służącej określeniu interesów narodowych oraz polityki zagranicznej. Geopolityczny dyskurs (debata), dzięki któremu dochodzi do narzucenia społeczeństwu określonej wizji świata, najczęściej najbardziej zgodnej z partykularnymi interesami elit politycznych czy też dominujących grup społecznych, powinien stać się głównym elementem badań geopolitycznych. Pytanie o to, w jaki sposób jest kreowany, porządkowany i narzucany określony porządek myślenia o przestrzeni, stanowi główny element rozważań związanych z krytyczną tradycją geopolityki, postrzegającą geopolitykę jako jeden z fenomenów kulturowych. Pojęcie geopolitycznego dyskursu dotyczy sposobu wytwarzania geopolitycznych wyobrażeń i koncentruje się na roli intelektualistów, publicystów, dziennikarzy, uczonych, nauczycieli w formułowaniu i artykułowaniu geopolitycznych wyobrażeń i upowszechnianiu ich w opinii publicznej. Dyskurs geopolityczny, rozumiany jako proces nadawania znaczeń symbolom i uznawania określonych interpretacji za obowiązujące i wykluczające alternatywne sposoby rozumienia, stanowi sposób na kodyfikację założeń polityki zagranicznej i artykulację geopolitycznych wyobrażeń. Dyskurs geopolityczny polegający na ustabilizowaniu odpowiedniej wizji świata pozwala na ukształtowanie swoistych „skryptów” umysłowych zawierających informacje o otaczającym nas świecie, dzięki czemu w odpowiedni sposób rozpoznajemy problemy polityki zagranicznej. Służą one także ocenie poczynań międzynarodowych i kwalifikowaniu ich jako sukcesy lub też porażki. Geopolityczne skrypty kształtują się w debatach dotyczących polityki zagranicznej, w których odpowiednie problemy formułowane są w wystąpieniach prominentnych polityków, a wielką rolę w ich ukształtowaniu odgrywają także dziennikarze i osoby odpowiedzialne za oddziaływanie na opinię publiczną.

⁹⁴ Por. C. Jean, *op. cit.*, s. 49.

Geopolityczne obrazy: są to ukierunkowane i wyraźnie ustrukturyzowane przedstawienia (wyobrażenia) o geograficznej przestrzeni, zawierające najbardziej wyraziste i zachowane w pamięci zbiorowej symbole, znaki, obrazy i charakterystyczne cechy określonych terytoriów, krajów, regionów, znakujące je z politycznego punktu widzenia. Geopolityczne obrazy stanowią swojego rodzaju polityczny „metaobraz” leżący u podstaw działania politycznego. Najważniejszą rolę pełnią tzw. kluczowe obrazy geopolityczne, które w największym stopniu strukturyzują wyobraźnię przestrzenno-polityczną. Obrazy geopolityczne jako kluczowa dla danego społeczeństwa forma opisanie i uporządkowania przestrzeni za pomocą geopolityki są przenoszone na realną polityczną mapę świata, stając się podstawą dla pojawienia się specyficznych koncepcji geopolitycznych.

W przypadku pracy poświęconej rosyjskiej geopolityce, w której analizuje się także historyczny kontekst współczesności, trudne zadanie stanowi ujednoczenie stosowanej terminologii dotyczącej nazewnictwa państwa rosyjskiego. Z uwagi na liczne przekształcenia polityczne, które przechodziła Rosja w swojej historii, istnieje problem poprawnego stosowania nazewnictwa, gdyż państwo to, w zależności od okresu dziejowego, określane było jako Ruś Kijowska, Ruś Moskiewska, Księstwo Moskiewskie, Wielkie Księstwo Moskiewskie, Cesarstwo Rosyjskie, Imperium Rosyjskie, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, czy też wreszcie Federacja Rosyjska. Wychodząc z założenia, iż mimo licznych zmian państwowości rosyjskiej zachowuje ona swoją ciągłość, najczęściej stosowaną w pracy nazwą jest Rosja – rozumiana jako termin ogólny odnoszący się do specyficznego ładu polityczno-społecznego zachowującego swoją ciągłość i trwałość. W przypadku stosowania innych nazw ma to na celu podkreślenie, iż podejmowane rozważania dotyczą konkretnego okresu historycznego w rozwoju państwa rosyjskiego.

CZEŚĆ I

ATLANTYZM (NEOOKCYDENTALIZM)

Rozdział I

Historyczno-kulturowa specyfika atlantyzmu – – geopolityczne znaczenie dyskursu Rosja a Europa

Jednym z najważniejszych nurtów we współczesnym rosyjskim myśleniu geopolitycznym jest tzw. atlantyzm nawiązujący do tradycji rosyjskiego okcydentalizmu i przekonania, iż Rosja powinna modernizować się na wzór zachodnioeuropejski tak, aby się maksymalnie „zeuropeizować”. Szczególne znaczenie atlantyzmu wynika przede wszystkim z faktu, iż rozważania dotyczące stosunku Federacji Rosyjskiej wobec Zachodu stanowią jeden z najważniejszych obszarów analizy współczesnej Rosji. Rozpad zimnowojennego porządku międzynarodowego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych spowodował, że Rosja i kraje Zachodu stały przed problemem określenia swojej roli i miejsca w zmienionym środowisku międzynarodowym. Pojawiło się pytanie o to, kim jest druga strona, skoro po rozpadzie zimnowojennego porządku teoretycznie przestała być przeciwnikiem? W rzeczywistości rosyjskiej jednym ze sposobów na ponowne określenie swoich priorytetów geopolitycznych stało się odwoływanie do geopolitycznego wyobrażenia Rosji jako Europy i budowa prozachodniej strategii określanej mianem atlantyzmu lub też neookcydentalizmu.

Obraz Rosja-Europa jest jednym z kluczowych wyobrażeń geopolitycznych zakorzenionych w rosyjskiej tradycji i kulturze geopolitycznej. W historii wywierał on znaczący wpływ na rosyjską aktywność międzynarodową, a także stał się podstawą do ukształtowania się prozachodniej, okcydentalistycznej czy też atlantyckiej szkoły geopolitycznego myślenia w Rosji. Dla osób reprezentujących ten sposób myślenia o środowisku międzynarodowym (zwanych niekiedy *zapadnikami*) Rosja to kraj europejski, podążający za zachodnim modelem rozwoju. Model ten uznawany jest za jedyny progresywny, zdolny do działania i wypróbowany model rozwoju, którego urzeczywistnienie stanowi jedyną odpowiedź na polityczno-ekonomiczne wyzwania, które stoją przed Rosją w przestrzeni eurazjatyckiej. Zgodnie z założeniami tej szkoły, jeżeli Rosja chce pozostać szczególnie ważną siłą w regionie eurazjatyckim, to powinna być to siła oparta na przykładzie dostosowania kraju do standardów liberalnej

demokracji i podwyższenia standardu życia obywateli, a nie na stabilizowaniu autorytarnych reżimów w regionie. *Zapadnicy* zgadzają się, że położenie geopolityczne Rosji powoduje konieczność rozwijania dwustronnych stosunków z regionalnymi potęgami w Azji, takimi jak Chiny, Indie czy kraje Azji Środkowej, ale centralnym problemem polityki zagranicznej powinien stać się sojusz i wielostronne partnerstwo z rozwiniętymi krajami Zachodu. Szkoła ta, wiązana przede wszystkim z rosyjskimi liberałami, nie jest jednolita. Z jednej strony występuje w jej ramach przekonanie o konieczności modernizacji Rosji i jej społeczeństwa na wzór rozwiniętych krajów Zachodu, z drugiej jednak strony dostrzega się w jej ramach także bardziej zachowawcze kierunki, opowiadające się za współpracą z Zachodem w ramach międzynarodowych instytucji, przy zachowaniu rosyjskiej specyfiki¹.

W literaturze przedmiotu powszechnie przyjmuje się, że dyskusja o wzajemnych związkach i relacjach Rosja – Zachód stanowi istotną część rosyjskiej myśli społeczno-politycznej praktycznie od początku istnienia państwowości rosyjskiej². Ma ona znaczenie symboliczne, gdyż jest to jednocześnie dyskurs o problemach identyfikacji kulturowej Rosjan, wyborze wartości, a w wymiarze politycznym chodzi o określenie wektorów rozwoju gospodarczego i polityki zagranicznej³. Jak zwracał uwagę rosyjski geopolityk Dymitr Trenin – zwolennik prozachodniej szkoły geopolityki – dla elit politycznych w Rosji pozycja ich kraju w Europie była często wyznacznikiem pozycji międzynarodowej Rosji⁴. Problem specyfiki atlantyizmu jako jednej z wiodących szkół geopolitycznego myślenia w Rosji dotyka bardzo istotnych problemów. Z jednej strony dotyczy określenia strategii polityki zagranicznej Rosji, jej przyszłego miejsca w świecie i światowym układzie sił, a wybór sojuszy politycznych przez Federację Rosyjską będzie miał wpływ na cały ład międzynarodowy. Z drugiej strony współczesne relacje Rosja – Zachód dotyczą obecnego „od zawsze” w rosyjskiej kulturze, filozofii i myśli politycznej problemu stosunku Rosji do Zachodu jako jednego z podstawowych rozważań historycznych i filozoficznych. Niekiedy wskazuje się nawet, iż całą rosyjską filozofię można interpretować jako odpowiedź na pytanie o wzajemny stosunek Rosji i Zachodu⁵. Debata dotycząca stosunku wobec Zachodu jest, jak się uznaje, częścią rosyjskiej tradycji geopolitycznej. Sposób postrzegania Rosji w kontekście Zachodu ma decydujący wpływ na sposób definiowania rosyjskiej przynależności geopolitycznej i rosyjskich interesów geostrategicznych.

W rosyjskiej literaturze poświęconej problemom geopolitycznej przynależności Rosji zwraca się uwagę, iż istnieją trzy podstawowe podejścia do problemu Rosja – Zachód. Pierwsze wyraża przekonanie, iż Rosja jest Europą przez jej związki z cywilizacją chrześcijańską. Istnieje kilka wariantów tego podejścia, m.in. Rosja jest Europą niedoskonałą (słabo rozwiniętą, niepotrafiącą dostosować się do standardów zachodnioeuropejskich); Rosja jest najlepszą Europą (europejskie wartości duchowo-

¹ P. A. Cygankow, A. P. Cygankow, *Sociologija międzynarodnych odnoszenij*, Moskwa 2006, s. 47.

² V. Baranovsky, *Russia: a part of Europe or apart from Europe?*, „International Affairs”, vol. 76, nr 3, s. 443.

³ M. Broda, *Russia and the West: the root of the problem of mutual understanding*, „Studies in East European Thought” 2002, nr 54, s. 7; M. Ras, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005, s. 156.

⁴ D. Trenin, *The end of Eurasia. Russia on the border between geopolitics and globalization*, Moskwa 2001, s. 145.

⁵ M. Bohun, *Fiodor Dostojewski i idea upadku cywilizacji europejskiej*, Katowice 1996, s. 7.

-cywilizacyjne znajdują swój najpełniejszy wyraz w rosyjskiej kulturze); Rosja jest inną Europą (jest jej wschodnim wariantem wywodzącym się z tradycji cesarstwa bizantyńskiego). Niezależnie od wszystkich różnic, główna idea tego podejścia brzmi, iż Rosja i Europa należą do tej samej rodziny.

Drugie podejście umiejscawia Rosję w Azji i stawia ją w opozycji wobec Europy. Bizancjum, które wprowadziło chrześcijaństwo do Rosji, odróżniało się od Europy Zachodniej i w coraz większym stopniu identyfikowało się ze Wschodem i Azją. Schizmy kościelnej w 1054 r. nie można rozpatrywać tylko w kategoriach religijnych, gdyż odzwierciedlała ona także niemożliwe do połączenia różnice kulturowo-cywilizacyjne. Ponadto przez ponad 200 lat Rosja pozostawała pod wpływem Złotej Ordy, co nieodwracalnie zmieniło jej charakter i odizolowało ją od Europy. Także etnicznie Rosja nie jest Europą. Lud rosyjski jest mieszkanką Słowian Wschodnich i turańskich ludów koczowniczych. Drogi Rosji i Europy poszły w odmiennych kierunkach: podczas gdy Europa rozpoczęła ekspansję poprzez Atlantyk, Rosja skierowała swoją aktywność na Syberię, Azję Środkową i Daleki Wschód.

Trzecie podstawowe podejście do relacji Rosja – Zachód to twierdzenie, iż Rosja nie jest ani Wschodem, ani Zachodem, ani Europą, ani Azją. Tradycja bizantyńska i religia prawosławna, jako rdzeń cywilizacji rosyjskiej, stawiają ją w opozycji zarówno wobec łacińskiej Europy, jak i świata islamu. W przeciwieństwie do reszty Europy państwowość rosyjska nie była budowana na podstawie jednolitości etnicznej, ale stanowi niezwykle konglomerat ponad stu różnorodnych grup etnicznych. Jako cywilizacja Rosja reprezentuje świat sam w sobie, mikrokosmos posiadający swoje przeznaczenie, swoją specyfikę i swoiste zasady rządzące jej rozwojem. Innymi słowy, Rosja jest specyficzna i nie powinna podążać za egzogennymi standardami⁶.

Te trzy stanowiska są o tyle istotne, iż prawie dokładnie odzwierciedlają one generalny podział rosyjskiej myśli geopolitycznej na: 1) ekspansjonistów (neoeurazjyzm i neobizantyzm) podkreślających odrębność Rosji od Europy i wskazujących na jej bliskie związki z Azją, które określają tożsamość Rosji w największym stopniu; 2) atlantystów postrzegających Rosję jako integralną część Europy oraz 3) izolacjonistów, którzy uważają, iż Rosja stanowi odrębny świat niepodobny ani do Wschodu, ani do Zachodu, posiadający własną specyfikę i interesy, które należy chronić. Ukazuje to geopolityczne znaczenie wewnątrzrosyjskiego kulturowego dyskursu Rosja-Europa, wykraczającego poza historiozoficzne rozważania o rosyjskiej przynależności cywilizacyjnej, gdyż to w ramach dyskursu Rosja-Europa kształtowały się i kształtują podstawowe geopolityczne wyobrażenia Rosjan o sobie i swoim miejscu w świecie, wpływając tym samym na określone geostrategiczne koncepcje rozwoju kraju.

Spółeczny dyskurs wokół atlantyzmu, nie tylko w Rosji, ale także w jej otoczeniu międzynarodowym, w dużym stopniu uwarunkowany jest specyfiką historyczną tego kraju. Aby zrozumieć, czym jest współczesny atlantyzm, należy zrozumieć, jak historia kształtowała kontakty Rosji ze światem zachodnioeuropejskim, gdyż atlantyzm zawsze był związany ze stojącymi przed Rosją wyzwaniem dotyczącymi modernizacji państwa. Także i dziś strategiczne cele Rosji wobec Zachodu są związane przede wszystkim z koniecznością modernizacji kraju, podniesieniem poziomu życia i zapewnieniem jej znaczącej roli w świecie. W przypadku Rosji są to cele, które

⁶ V. Baranovsky, *op. cit.*, s. 444.

powtarzają się w perspektywie historycznej. W nowożytnej historii rozwój Rosji był opóźniony, ale ważną cechą jej historii były również potężne zrywy, których celem jest doścignięcie świata zewnętrznego, Europy, Zachodu. Okresy zrywów modernizacyjnych występują na przemian z okresami regresu, zmiany kierunku, sanacji tradycyjizmu⁷. Uznaje się niekiedy, iż współczesne aspiracje rosyjskie wobec państw Zachodu przypominają te sprzed ponad trzystu lat, kiedy to Piotr I postawił sobie za strategiczny cel wprowadzenie Rosji do Europy, a współczesne dyskusje wokół tożsamości i cywilizacyjnej przynależności rosyjskiego społeczeństwa przypominają wielkie dziewiętnastowieczne debaty słowianofilów z okcydentalistami⁸. W rzeczywistości w dekadach, które nastąpiły po upadku ZSRR, w Rosji nastąpił wielki zryw modernizacyjny, który wywołał jednocześnie silną falę sanacji tradycyjizmu.

Przez stulecia państwo rosyjskie było raczej *outsiderem* w polityce europejskiej, co tłumaczono jego szczególnym położeniem geopolitycznym, specyfiką cywilizacyjno-kulturową i zacofaniem ekonomicznym. Rosja z wielu powodów (warunki geograficzne i klimatyczne, wieloetniczność, oddalenie od największych ognisk cywilizacji, brak dogodnego dostępu do morza, rola władzy centralnej, podporządkowanie jednostki kolektywowi) znalazła się na marginesie Europy. Szczególną rolę w ukształtowaniu się odrębności Rosji od reszty Europy przypisuje się zwłaszcza okresowi tzw. „niewoli tatarskiej”. Jak pisał amerykański geopolityk Samuel Huntington, który wyodrębnił jako podmiot geopolityczny prawosławną cywilizację z centrum w Rosji, okres „niewoli tatarskiej” rozdzielił dwa nurty cywilizacji europejskiej, bo Rosja nie uczestniczyła w wydarzeniach stanowiących o tożsamości łacińskiej Europy, co zadecydowało o całkowitej odrębności Rosji, gdyż odizolowana od Europy Zachodniej, poddana panowaniu wyznających islam Tatarów, nie miała prawie żadnego kontaktu z wydarzeniami historycznymi, które określiły tożsamość Zachodu: rzymskim katolicyzmem, feudalizmem, Renesansem, Reformacją, zamorską ekspansją i kolonizacją. Oświeceniem i ukształtowaniem się państwa narodowego, co przyczyniło się do ukształtowania się społeczeństwa i kultury o niewielu cechach podobnych do społeczeństwa i kultury zachodniej Europy, rozwijających się pod wpływem odmiennych czynników (np. takich jak rozdział kościoła od państwa, rządu prawa, pluralizm społeczny, ciała przedstawicielskie, indywidualizm)⁹. Szeroko rozpowszechniona jest teza, iż to właśnie dziedzictwo tatarskie decyduje o specyfice polityczno-kulturowej Rosji jako kraju „azjatyckiego”, obcego tradycji zachodnioeuropejskiej¹⁰.

Takie państwo zaczęło dostosowywać się do wyzwań związanych z wartościami świata liberalnego dopiero od drugiej połowy XIX w., czyli kilkaset lat później niż przodujące kraje Zachodu. Za władcę, który przerwał izolację Rosji od Europy, uchodzi Piotr I, który uczynił cesarstwo rosyjskie jedną z potęg militarnych i politycznych decydujących o losach kontynentu. Piotr I podejmując politykę europeizacji Rosji i włączając ją do rywalizacji między mocarstwami na kontynencie europejskim przy-

⁷ W. Rydzewski, *Wstęp*, (w:) *Filozofia rosyjska wobec problemów modernizacyjnych*, pod red. W. Rydzewskiego i M. Bohuna, Kraków 1999, s. 9.

⁸ Por. L. Blecher, G. Ijubarskij, *Główny ruskijski spor: ot zapadnikow i slowianofilow do globalizma i Nowowo Sredniewikowja*, Moskwa 2003, s. 605.

⁹ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 226–227.

¹⁰ W polskiej literaturze historycznej klasycznym przykładem takiego stanowiska są prace Feliksa Konecznego, który uważał, że to Mongołowie nadali charakter cywilizacji moskiewskiej, określanej przez polskiego historyka jako turańska. Por. F. Koneczny, *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1997, s. 287–295; tenże, *Dzieje Rosji*, Komorów 1997, s. 81–101.

wrócił rosyjskie związki z Europą i od jego czasów Rosja na powrót stała się znaczącym elementem europejskiej polityki i tożsamości. W wyniku działań Piotra I Rosja stała się mocarstwem w Europie. Carowi udało się uczynić z Rosji ważny podmiot europejskiej polityki i, co więcej, „wprowadzić” ją do Europy. Cesarstwo Rosyjskie, w przeciwieństwie do Imperium Osmańskiego, zostało uznane za poważanego i prawowitego członka europejskiego systemu międzynarodowego, a dynastia Romanowów skoliigacana była ze wszystkimi domami panującymi w Europie. Kolejni władcy Rosji carskiej, np. Elżbieta I, Katarzyna II, Aleksander I, Aleksander II, kontynuowali politykę europeizacji Rosji. W XVIII w. Rosja zrobiła ogromny krok w kierunku europeizacji i identyfikowania się z duchem kultury zachodniej¹¹.

Wiek XIX był w dużej mierze kluczowym okresem dla ukształtowania się rosyjskiej tożsamości i w dużym stopniu wpłynął na jej samoidentyfikację. W Europie był to okres szybkiego uprzemysłowienia, pojawienia się nierówności społecznych i konfliktów charakterystycznych dla epoki industrializacji, realizacji ideałów liberalizmu polityczno-gospodarczego, kształtowania się nowoczesnych narodów i państw narodowych. Rosja, która od czasów Piotra I dążyła do odgrywania znaczącej roli w Europie, stanęła przed problemem ustosunkowania się i dostosowania do procesów modernizacyjnych zachodzących w Europie Zachodniej. Ukształtowały się wówczas różnorodne rosyjskie postawy (obecne także we współczesnym dyskursie dotyczącym problemów modernizacji kraju) wobec modernizacji i westernizacji niezachodnich społeczeństw: począwszy od odrzucenia, aż po akceptację i przyjęcie wzorów zachodnich.

Rosja stojąc u progu modernizacji zaczęła szukać dróg umożliwiających modernizację kraju bez naruszania patriarchalnej i archaicznej struktury władz i hierarchii społecznej. Rosja carska była wówczas krajem zacofanym, stojącym wobec konieczności przemian w warunkach całkowitego zwycięstwa kapitalizmu w bardziej rozwiniętych gospodarczo krajach Europy. Utrudnienia związane z modernizacją kraju wypływały z silnej specyfiki rosyjskiej, patriarchalnych tradycji politycznych oraz istnienia archaicznych struktur społecznych.

Uważa się, iż po rewolucji 1917 r. nastąpiło zerwanie postępującego do czasów Piotra I procesu adaptacyjnego¹². Spowodowało to opóźnienie procesów modernizacji kraju i wpłynęło na różnice w poziomie rozwoju społeczeństw Rosji i Europy Zachodniej. Ukształtowany reżim bolszewicki podjął kolejną próbę modernizacji państwa, ale na innych podstawach ideologicznych. W naukowym dyskursie dotyczącym problemu władzy bolszewickiej w Rosji występują dwie przeciwstawne opinie. Jedna uznaje, iż rosyjski bolszewizm jest fenomenem typowo rosyjskim i wyrasta z rosyjskiego („wschodniego”) sposobu pojmowania władzy. Jest też wynikiem odrębności cywilizacyjnej Rosji (azjatycko-turańskiej). W tym rozumieniu bolszewizm jest zatem wrogi europejskiej tradycji myślenia i działania politycznego, jest więc agresywny wobec zachodniej kultury. Druga opinia zwraca uwagę, iż klucz do zrozumienia bolszewizmu nie leży „na wschodzie”, ale „na zachodzie”, gdyż bolszewizm wywodzi się z tradycji europejskiej i jest to endogenna patologia świata europejskiego, w którym ważnymi ogniwami jego tradycji są: utopie, zapoczątkowane przez Platona i na

¹¹ R. Pipes, *Rosja Carów*, Warszawa 2006, s. 133.

¹² S. Bieliń, *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bieliń i W. Góralskiego, Warszawa 1999, s. 88.

nim wzorowane, jakobiński model państwa i społeczeństwa, heglowska logika dziejów oraz nawiązująca do Hegla marksistowska doktryna dziejów powszechnych¹³.

Przyjmuje się, iż utworzenie ZSRR była to próba stworzenia własnej alternatywnej drogi rozwoju społecznego i gospodarczego w reakcji na problemy społeczne i ekonomiczne procesów uprzemysłowienia Europy. Często uznaje się, szczególnie w polskiej publicystyce, iż Rewolucja Październikowa była próbą powstrzymania postępującej od czasów Piotra I okcydentalizacji Rosji i zachowania odrębności i samoistości słowiańsko-prawosławnego kręgu kulturowego¹⁴, co oznaczało zanegowanie tych wartości, które przyniosły dynamiczny rozwój i znaczące sukcesy światu zachodniemu (wolność jednostki, demokracja, liberalizm ekonomiczny). Niemniej jednak równie często wskazuje się, iż bolszewicka alternatywa rozwojowa państwa korzystała z ideologii, która była wytworem Zachodu, a więc została osadzona w tradycji europejskiej. Amerykański uczonej Samuel Huntington zwracał szczególną uwagę na fakt, iż paradoksem państwa radzieckiego było to, że komunizm, wywodzący się z zachodniej Europy, stając się w Rosji ideologią antyzachodnią, stworzył również bardzo silne więzi z Zachodem. Przyswajając sobie ideologię zachodniej proveniencji i czyniąc z niej użytek przeciwko Zachodowi, Rosjanie w pewnym sensie zbliżyli się do niego i związali bardziej niż kiedykolwiek w swojej historii. Podkreśla się, że chociaż ideologia liberalnej demokracji i komunistyczna różniły się od siebie, to ich wyznawcy mówili „jednym językiem”, gdyż konflikt ten dotyczył ideologii, które pomimo zasadniczych różnic miały nowoczesny i świecki charakter oraz stawiały przed sobą te same cele: wolność, równość i materialny dobrobyt. W zasadzie obydwie te ideologie wywodziły się z progresywistycznej, oświeceniowej wizji świata¹⁵.

W dzisiejszym dyskursie dotyczącym istoty bolszewizmu zwraca się uwagę na jego dwoistość pisząc, iż był on specyficzną hybrydą, nawiązującą z jednej strony do tradycji myśli zachodniej (marksizm), a z drugiej strony uwzględniającą również lokalne pierwiastki rosyjskie. Z uwagi na tę specyfikę bolszewizm, podobnie jak i wiele nurtów rosyjskiej myśli społeczno-politycznej, wobec Zachodu prezentował postawy ambiwalentne. Z jednej strony Zachód był traktowany jako symbol upadku i rozkładu (uosabiał on bowiem system polityczny i społeczny, który miał zniknąć). Z drugiej jednak strony bolszewizm wyrażał przekonanie o konieczności zaadoptowania wszystkich tych elementów wywodzących się z kultury Zachodu, które są niezbędne do budowy nowego typu społeczeństwa¹⁶.

W warunkach totalitaryzmu radzieckiego podjęto próbę budowy nowego ustroju, który, jak uważali bolszewicy ideologowie, miał zastąpić chylący się ku upadkowi Zachód. Jednakże radziecka alternatywa ustrojowa i cywilizacyjna nie wykazała

¹³ J. Goćkowski, *Bolszewizm i Rosja: zmiana i ciągłość*, (w:) *Zagadnienia rosyjskie*, pod red. M. Bohuna i J. Goćkowskiego, Kraków 2000, s. 111–113.

¹⁴ J. Krasuski, *Historiozoficzny sens załamania się komunizmu*, „Dziś” 1992, nr 4, s. 75–76. Przekonanie takie istnieje także i we współczesnym rosyjskim atlantyzmie, gdzie np. Dymitr Trenin zwracał uwagę, że wielowiekowy proces okcydentalistycznej modernizacji Rosji został przerwany przez bolszewików. Sama modernizacja technologiczna dokonana przez totalitarne państwo nie oznaczała okcydentalizacji Rosji. Niszczenie podstawowych wartości i instytucji świata zachodniego powoduje, iż rządy bolszewików należy oceniać jako antymodernizacyjne, por. R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 233.

¹⁵ S. Huntington, *op. cit.*, s. 230–232.

¹⁶ F. Golebski, *Geokulturowe założenia stosunków między Rosją a Zachodem*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, Warszawa 2000, s. 105–106.

dostatecznych zdolności adaptacyjnych, kierując się dogmatyzmem ideologicznym przeszkadzającym jej w dostosowaniu się do realiów zmieniającego się życia. O ile do lat siedemdziesiątych XX w. ZSRR był w stanie rywalizować, i co więcej osiągać w tej rywalizacji sukcesy, ze światem zachodnioeuropejskim, o tyle w latach 1970–1991 Związek Radziecki zwiększał dystans wobec krajów Zachodu i miał też coraz mniejsze możliwości rywalizacji z USA. Utrzymujący się niski poziom życia, powtarzające się kryzysy gospodarcze, zamknięcie kraju na kontakty ze światem zewnętrznym, to wszystko przyczyniało się do stopniowej delegitymizacji systemu komunistycznego. Jak się obecnie powszechnie uznaje, do upadku totalitaryzmu radzieckiego przyczyniły się zmiany cywilizacyjne, jakie nastąpiły po drugiej wojnie światowej. System Rosji Radzieckiej upadł, gdyż nie był przygotowany do nadejścia ekonomii nowoczesnej cywilizacji, upadł dlatego, że nie był zdolny rozwiązywać współczesnych wymagań cywilizacyjnych¹⁷.

Rozwój ekonomiczny promował otwieranie się społeczeństw na handel zagraniczny, inwestycje, innowacje technologiczne, turystykę i swobodne komunikowanie się. Kiedy w drugiej połowie XX w. kraje zachodnioeuropejskie zdobyły przewagę techniczną i demonstrowały umiejętność radzenia sobie z przemysłem informatycznym, zbrojeniowym i podbojem kosmosu, w Rosji upadła nadzieja na stworzenie alternatywnego bieguna techniki, a wraz z nim dawne mesjanistyczne teorie opanowania świata. Rosja w widoczny sposób przegrywała konfrontację z cywilizacją zachodnioeuropejską i w związku z tym rozpoczęty został proces rozluźniania rygorów państwa i odchodzenie od centralizacji aparatu państwowego i gospodarki. Procesy te zmusiły ZSRR do zmiany dotychczasowej geopolitycznej strategii: wycofania się z „doktryny Breżniewa”¹⁸ i angażowania swoich sił i środków poza granicami kraju, większego otwarcia na świat w nadziei na uzyskanie pomocy technicznej i gospodarczej z zewnątrz. „Doktryna Breżniewa” została stopniowo zastąpiona przez „doktrynę Gorbaczowa”, zakładającą zakończenie „zimnej wojny”, otwarcie ZSRR na zewnątrz i współpracę z krajami zachodnioeuropejskimi oraz reformy wewnętrzne.

Paradoksem i zarazem wielką tragedią narodu rosyjskiego okazało się to, że wielki przełom, jaki dokonał się w Rosji, stał się jednocześnie przyczyną kryzysu cywilizacyjnego dotyczącego wszystkich sfer życia społecznego, dramatycznego spadku poziomu życia, poczucia bezpieczeństwa i godności obywateli rosyjskich. Konsekwencją tego było, iż reformy wewnętrzne mające przebudować państwo na wzór systemów politycznych i gospodarczych Europy Zachodniej oraz prozachodnia strategia państwa przestały cieszyć się powszechnym uznaniem, a w Rosji zaczęła się odradzać antyzachodnia, antydemokratyczna i antyliberalna myśl polityczna zorien-

¹⁷ A. i H. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996, s. 82–83.

¹⁸ „Doktryna Breżniewa” jest to pojęcie służące określeniu strategii polityki zagranicznej ZSRR w latach rządów Leonida Breżniewa 1966–1982. Doktryna ta zakładała ograniczoną suwerenność tzw. państw socjalistycznych należących do politycznej strefy wpływów Moskwy. W dużym stopniu powstała ona jako reakcja na wydarzenia w Czechosłowacji, w której reformatorscy przywódcy partyjni, na czele z Aleksandrem Dubczekiem, pod wpływem odwilży politycznej związanej z działalnością Chruszczowa zdecydowali o wprowadzeniu reform politycznych i gospodarczych, które podważały całkowitą kontrolę partii komunistycznej nad społeczeństwem, państwem i gospodarką. Liberalizacja polityczna i kulturowa, znana jako „praska wiosna”, spowodowała zaniepokojenie biurokratycznego reżimu komunistycznego w ZSRR. Reakcją władz radzieckich była decyzja o wkroczeniu wojsk Układu Warszawskiego do Czechosłowacji. Inwazja ta otrzymała swoją sankcję ideologiczną w postaci „doktryny Breżniewa”, traktowanej jako wyraz umacniania przez władzę radziecką tzw. „imperium zewnętrzne”.

towana na restaurację światowej potęgi Rosji, a takie pojęcia, jak demokracja czy też liberalizm zostały zdyskredytowane przez postępującą pauperyzację społeczną, za którą obwiniono prozachodnich reformatorów. Nieudane reformy oddaliły Rosję od Europy i jej wartości, a rozczarowanie kursem prozachodnim przywróciło „odwieczne” rosyjskie pytanie o sens i charakter „westernizacji” kraju, pytania o tożsamość narodową, o stosunek do świata zewnętrznego i własnego dziedzictwa historyczno-kulturowego. Pojawiły się „tradycyjne” dla Rosji pytania o to, czy Rosja jest częścią Europy, czy jest poza nią i do jakiego kręgu kulturowo-cywilizacyjnego należy?¹⁹. W rezultacie zaczęły w Rosji narastać obawy wobec kierunku współczesnych przemian, postawy patriotyczno-nacjonalistyczne oraz izolacjonistyczne, co znalazło także odbicie w rosyjskim myśleniu geopolitycznym, a także kierunkach, które przyjęła rosyjska polityka międzynarodowa na przełomie XX i XXI w.

Współczesny atlantyzm wyrażający rosyjskie aspiracje i postawy wobec Zachodu kształtował się pod wpływem sytuacji, w jakiej znalazła się Rosja pod koniec XX w., kiedy kraj ten stanął przed koniecznością zmiany dotychczasowego modelu cywilizacyjnego i adaptacji do tworzącej się globalnej cywilizacji związanej z falą modernizacji na wzór zachodnioeuropejski. Z uwagi na znaczenie dyskusji Rosja a Europa dla samoidentyfikacji społeczeństwa rosyjskiego, a także dla postrzegania Rosji w świecie, ma ona często charakter silnie emocjonalny i ideologiczny, dostrzec można też brak bezstronnych analiz (zarówno w samej Rosji, jak i poza jej granicami) poświęconych przynależności cywilizacyjnej Rosji. Atlantyzm będący elementem wielowiekowego sporu dotyczącego tożsamości Rosji i dróg jej rozwoju jest nie tylko zwykłą koncepcją geopolityczną, częścią dyskursu ideologicznego silnie naznaczonego treściami emocjonalnymi. Po upadku ZSRR rozpoczęto urzeczywistnianie takich wartości, jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa od państwa, decentralizacja i rozproszenie władzy, osłabianie tożsamości państwowej na rzecz budowy więzi lokalnych i globalnych. Podjęto próbę dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnoswiatowej cywilizacji, rozpoczynając budowę państwa opartego na wzorach zachodnioeuropejskich. Przemiany te zachodziły w specyficznych warunkach głębokiego kryzysu gospodarczego, politycznego i społecznego wywołanego przez rozpad ZSRR. Atlantyzmowi w dużym stopniu przypadła rola ideologii, która ma legitymizować zachodzące zmiany. Sięgając do tradycji myśli społeczno-politycznej państwa rosyjskiego starano się uzasadnić słuszność zachodzących przemian. Atlantyzm stał się bardzo szeroką koncepcją zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego rozwoju państwa, a rozumiany jako koncepcja geopolityczna był tylko elementem szerszej idei, której głównym zadaniem stała się legitymizacja działań proreformatorskich elit, których ambicją było uczynienie z Rosji nowoczesnego, wysoko rozwiniętego państwa będącego ważnym elementem porządku międzynarodowego. Z uwagi na znaczenie, jakie pełni w rzeczywistości obraz Rosji jako Europy, a także z uwagi na fakt, iż reformatorzy rosyjscy potrzebowali spójnej koncepcji ideologicznej, atlantyzm zaczął odgrywać rolę ideologiczno-służebną wobec elit politycznych, które sięgając do tradycji oraz wartości zakorzenionych w kulturze starały się uzasadnić swoje częstokroć wątpliwe działania. Wpłynęło to także w dużym stopniu na charakter atlantyzmu jako koncepcji geopolitycznej uzasadniającej konieczność nawiązania strategicznego partnerstwa z zachodnioeuropejskimi demokracjami.

¹⁹ Por. V. Baranovsky, *op. cit.*, s. 443–448; S. Sestanovich, *Where does Russia belong?*, „National Interest”, s. 5–16.

Rozważania dotyczące stosunku Rosji wobec Europy stanowią jeden z najważniejszych obszarów analizy tego kraju, a w tym także analizy rosyjskiej myśli geopolitycznej. Co najmniej od dwustu lat Rosja pozostawała istotnym elementem politycznej, gospodarczej i wojskowej równowagi geopolitycznej w Europie. Europa Zachodnia pozostawała dla Rosji ważnym punktem odniesienia pod względem wzorców cywilizacyjnych. To w ramach dyskursu Rosja a Europa kształtowały się kluczowe dla Rosji kody geopolityczne stanowiące podstawę aktywności międzynarodowej i służące do interpretacji środowiska międzynarodowego. Stale obecne w rosyjskiej kulturze rozważania dotyczące wzajemnych relacji Rosji i Europy silnie wpłynęły na utrwalenie i instytucjonalizację form pisania i mówienia o przestrzeni. To w historyzoficznych dyskusjach poświęconych stosunkowi wobec Europy kształtowały się fundamentalne wyobrażenia i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na podstawie których kształtowało się przeciwieństwo „my” – „oni” i wraz z tym rosyjska samoidentyfikacja. W rosyjskich wyobrażeniach geopolitycznych Europa była i pozostaje ważnym punktem odniesienia i centralnym elementem geopolitycznego dyskursu, dzięki któremu dochodzi do wykreowania określonej wizji świata. Jak pisał jeden z rosyjskich współczesnych politologów Aleksiej Kara-Murza: *Rzeczywiście, Rosja w żaden sposób nie mieści się w Europie. Paradoks polega jednak na tym, że żadna z prób zmiany pola identyfikacyjnego, podanie w wątpliwość samego imperatywu samookreślenia względem „Europy”, uznania za fałszywy, nierozwiązalny samego problemu nieuchronności dialogu z Zachodem – nigdy się w Rosji nie udało. Trzeba przyznać, że wszystko co w Rosji jest dobre i złe, tak czy inaczej dokonuje się w kontekście jej ciągłego i dramatycznego obcowania z Zachodem. Również z „wewnętrznym Zachodem”, jako że Zachód i okcydentalizm są już od dawna wewnętrznym problemem Rosji*²⁰.

Rozdział II

Liberałowie/okcydentaliści – prekursorzy atlantyizmu

Współczesny rosyjski atlantyzm nie pojawił się w ideologicznej pustce, gdyż prozachodnie tradycje i wyobrażenia Rosja-Europa były mocno zakorzenione w rosyjskiej świadomości społecznej. Rosyjski prozachodni nurt myślenia politycznego, zwany potocznie okcydentalizmem, posiada długie historyczne tradycje, a symbolem westernizacji kraju przez wiele lat był Piotr I i zbudowane przez niego miasto – Sankt-Petersburg. Nurt ten nie był ideologią szczególnie oryginalną, gdyż w dużej mierze w ramach atlantyizmu powtarzano motywy, które występowały w tradycji rosyjskiej myśli społeczno-politycznej, dostosowując je do wymagań współczesności. Współczesny atlantyzm korzystał z dorobku poprzednich pokoleń liberalnych rosyjskich

²⁰ A. A. Kara-Murza, *Zmiana formuły tożsamości: Rosja między okcydentalizmem a samoistością*, (w:) *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala, Warszawa 2002, s. 208.

myślicieli, którzy od czasów reform Piotra I zwracali uwagę na konieczność „europejskiego wyboru” Rosji, tj. modernizacji na wzór państw zachodnioeuropejskich. Ze względu na specyfikę Rosji carskiej, jej położenie na peryferiach Europy, silnie patriarchalny ustrój społeczno-polityczny, zacofanie gospodarcze, liberalizm w Rosji upowszechnił się znacznie później niż w Europie Zachodniej. Przesłanki dla upowszechnienia się koncepcji i postaw charakterystycznych dla ideologii liberalizmu pojawiły się w Rosji w drugiej połowie XVIII w., kiedy to Rosja carska dzięki rządowi Piotra I i Katarzyny II stała się ważnym podmiotem europejskich stosunków międzynarodowych. Do Rosji zaczęły przenikać zachodnioeuropejskie prądy intelektualne, pojawiła się świadomość, iż Rosja carska, chcąc stać się krajem znaczącym w Europie, musi dokonać modernizacji społecznej, gospodarczej i politycznej. Wśród elit społecznych upowszechniła się świadomość konieczności modernizacji kraju na wzór zachodnioeuropejski, a także coraz częściej przyjmowano tak fundamentalne zasady cywilizacji europejskiej, jak prawo człowieka do własności i wolności osobistej, idee praw naturalnych i pojęcie postępu²¹.

W połowie dziewiętnastego wieku pod wpływem oświaty i rozwijających się kontaktów z Zachodem na Rosję w coraz większym stopniu wpływały wzory rodzącej się zachodnioeuropejskiej nowoczesności (wolność słowa, równość, rządy prawa, demokracja, suwerenność narodu, konstytucjonalizm, liberalizm, instytucje przedstawicielskie, prawa człowieka, obywatelstwo), a rosyjskie życie społeczno-gospodarcze stopniowo się modernizowało na wzór europejski. Ukształtowały się wówczas różnorodne rosyjskie postawy (obecne także we współczesnym dyskursie dotyczącym problemów modernizacji kraju) wobec modernizacji i westernizacji niezachodnich społeczeństw: począwszy od odrzucenia aż po akceptację i przyjęcie wzorów zachodnich.

Szczególnie ważną rolę w rozwoju rosyjskiej geopolitycznej „wyobraźni” i stosunku wobec świata Zachodu odegrały dwa wielkie dziewiętnastowieczne prądy umysłowe: słowianofilstwo i okcydentalizm. W przypadku obydwu tych ruchów intelektualnych u podstaw ich wyodrębnienia leżały problemy rosyjskiej tożsamości i wyboru drogi rozwoju. Pojawienie się tych dwóch prądów umysłowych było także do pewnego stopnia związane z geopolityczną sytuacją, w jakiej znalazła się Rosja na przełomie XVIII i XIX w., czyli z rosnącym znaczeniem Rosji w Europie, w związku z jej aktywnym uczestnictwem w europejskich wydarzeniach politycznych, takich jak wojny napoleońskie 1812 r. i kongres wiedeński w 1815 r., które doprowadziły do tego, iż Rosja stała się jednym z najpotężniejszych państw w Europie. Wydarzenia te spowodowały, iż w modernizującej się od czasów Piotra I na wzór zachodnioeuropejski Rosji zaczęto coraz częściej stawiać pytanie o to, czy Rosja jest częścią Europy, czy będzie ona rozwijać się podobnie jak kraje europejskie? Dziewiętnastowieczna, nowożytna rosyjska myśl społeczno-polityczna próbując dać odpowiedź na te pytania koncentrowała się na problemie Rosja – Zachód i rozwijała się pod wpływem jednego zjawiska: kontaktu i opozycji między Rosją a Zachodem oraz przenikania do Rosji cywilizacji europejskiej. Problem ten stał się główną osią sporu pomiędzy okcydentalistami – zapadnikami, zwolennikami związania Rosji z Zachodem (charakterystyczną cechą dla okcydentalistów było ukierunkowanie na Zachód) oraz słowianofilami – zwolennikami samodzielnego, tzn. nieeuropejskiego rozwoju kraju (charaktery-

²¹ J. Potulski, *Przemiany rosyjskiego liberalizmu*, (w:) *Paradoksy liberalizmu*, pod red. D. Karnowskiej i A. Modrzejewskiego, Toruń 2009, s. 159.

styczną cechą dla słowianofilów było podkreślanie wartości rosyjskiej kultury i rodzimych elementów życia społecznego oraz wiara w konieczność szukania samodzielnej drogi rozwoju społeczno-politycznego).

Okcydentalizm (*zapadnicestwo*), nazwany tak ze względu na pozytywny stosunek jego przedstawicieli do zachodniej Europy, był to zróżnicowany, wielopłaszczyznowy społeczno-polityczny i kulturowy fenomen: ruch intelektualny, program konkretnych działań, część polityki państwa, ruch społeczno-polityczny, styl postępowania w codziennym życiu. Okcydentaliści uważali, iż zagadnienia dalszego rozwoju Rosji należy rozpatrywać w kontekście rozwoju ogólnołudzkiej cywilizacji, której wiodącym biegunem jest przede wszystkim Europa Zachodnia, gdzie w największym stopniu urzeczywistniono ideały postępu i wolności. Okcydentaliści twierdzili, iż rosyjska historia to historia przezwycięzania zacofania i izolacji od Zachodu. Największe zasługi dla państwa rosyjskiego położył Piotr I, który włączył kraj w światową cywilizację. Okcydentaliści byli przekonani, iż Rosja powinna uczyć się od Zachodu i przejść te same etapy rozwoju co Zachód, a przede wszystkim pragnęli, aby Rosja przyswoiła naukę europejską i owoce Oświecenia. Zadaniem Rosji jest jak najszybsze odrzucenie bagażu przeszłości, na który składa się m.in. patriarchalizm ustroju społeczno-politycznego i „azjatycki” charakter kraju. Okcydentaliści, co było także ich specyfiką, nie uznawali wyjątkowości prawosławia, a raczej mieli tendencję do podkreślenia niedostatków Kościoła rosyjskiego. Słowianofile natomiast idealizowali polityczną przeszłość Rosji i narodowy charakter rosyjski. Wysoko cenili osobliwości rosyjskiej kultury i uważali, że rosyjskie życie społeczne i polityczne rozwijało się i będzie rozwijać się własną drogą²².

Słowianofilstwo i okcydentalizm są uważane za bezpośrednich prekursorów dwóch głównych współczesnych kierunków w rosyjskim myśleniu geopolitycznym: atlantyzmu i eurazjatyizmu. W geopolitycznym sensie były więc one prekursorami dwóch konkurujących ze sobą geopolitycznych „szkół” w Rosji, z których pierwsza uznaje Europę Zachodnią i Stany Zjednoczone za modele kulturowe, społeczne, polityczne i gospodarcze, do których powinna zbliżyć się Rosja, by unowocześnić się i wyjść z okresu zacofania. Natomiast druga podkreśla odrębność Rosji od innych państw europejskich i optuje za utrzymaniem własnej tożsamości i wypracowaniem własnej drogi rozwoju, gdyż zależność Rosji od Europy, czy też jej naśladowanie, zniekształciłoby rosyjską duszę, powodując utratę jej wyjątkowej tożsamości²³.

Co prawda w dyskusjach pomiędzy okcydentalistami a słowianofilami kwestie geopolityczne stanowiły tylko tło dla problemów społeczno-kulturowego i cywilizacyjnego rozwoju kraju i narodu rosyjskiego, ale wywarły one wielki wpływ na rosyjską kulturę, a w tym także na wyobrażenia polityczne i geopolityczne. Znaczenie tych dwóch przeciwstawnych tendencji wynika przede wszystkim z faktu, że chociaż przedstawiciele tych dwóch nurtów intelektualnych nie byli geopolitykami w ścisłym tego słowa znaczeniu i nie tworzyli rozbudowanych teorii geopolitycznych, ale raczej filozoficzne lub historiozoficzne, to idee zawarte w ich pracach były ściśle związane z geopolitycznymi interesami kraju i wpłynęły na późniejsze koncepcje geopolityczne pojawiające się w Rosji i dyskusje wokół rosyjskiej geostrategii roz-

²² M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000, s. 51; W. A. Kolosow, N. S. Mironienko, *Geopolitika i političeskaja geografija*, Moskwa 2002, s. 148; R. T. Muchajew, *Geopolitika*, Moskwa 2007, s. 231.

²³ C. Jean, *op. cit.*, Wrocław 2003, s. 304–305.

woju społeczno-politycznego. Uznaje się, iż spór słowianofilów z okcydentalistami był w istocie ideologicznym sporem o typ rosyjskiej cywilizacji i drogi jej przeszłego i przyszłego rozwoju²⁴.

Okcydentalizm był nurtem bardzo zróżnicowanym²⁵, a przedstawicielami tego kierunku w Rosji były tak odmienne osoby, jak: Mikołaj Stankiewicz, Aleksander Hercen, Wissarion Bieliński, Tymoteusz Granowski, Konstanty Kawelin, Borys Cziczerin. Tym co ich łączyło, był przede wszystkim krytycyzm wobec tradycji rosyjskiej oraz admiracja dla zachodniej cywilizacji. Okcydentaliści byli przekonani, że stosunki w Rosji należy maksymalnie zeuropeizować, gdyż właśnie Europa Zachodnia osiągnęła najwyższy rozwój cywilizacji i właśnie tam zasady wolności i postępu znajdują najlepsze możliwości rozwojowe²⁶. Jeden z przedstawicieli okcydentalistów Borys Cziczerin pisał, iż byli to ludzie, którzy zbliżenie z Zachodem traktowali jako wielkie i szczęśliwe wydarzenie w rosyjskiej historii²⁷. W przekonaniu okcydentalistów Rosja była zacofanym, półazjatyckim despotyzmem, obciążonym brakiem sprawiedliwości i wolności jednostki. Opowiadali się za koniecznością rozwoju kraju w kierunku obranym przez Zachód w rezultacie przekształceń, które dokonały się w epoce Odrodzenia, a przede wszystkim Oświecenia²⁸.

Okcydentaliści uważali, iż problemy modernizacji Rosji należy rozpatrywać w kontekście rozwoju cywilizacji światowej, której głównym elementem jest Europa Zachodnia, w której w największym stopniu dokonuje się postęp oraz urzeczywistnienie idei wolności człowieka. Uznawali, iż rosyjska historia jest historią przewycięzania zacofania i dystansu wobec Europy Zachodniej. Dystans ten zaczął się zmniejszać od czasów Piotra I, który wprowadził Rosję do Europy i włączył ją w ogólnoludzkie procesy cywilizacyjne. Okcydentalizm miał stanowić alternatywę cywilizacyjną dla Rosji, zrodzoną pod wpływem osiągnięć cywilizacji zachodniej. Jego zwolennicy opowiadali się za przewycięzeniem „azjatyckości” i zacofania Rosji, przejawiającego się m.in. w reliktach patriarchalnego systemu społeczno-ekonomicznego. W kulturze rosyjskiej okcydentalizmem nazywano ogólną tendencję do „europeizacji” Rosji, połączoną z kultem wiedzy naukowej, z zamiłowaniem do zasad liberalnych, z nienawiścią do carskiego despotyzmu, z przekonaniem, że tylko droga zachodnia może wydobyc Rosję z zacofania i stagnacji kulturalnej²⁹. W rosyjskiej świadomości społecznej do dnia dzisiejszego funkcjonuje obiegowa, szeroka interpretacja okcydentalizmu jako synonimu każdego przejawu sympatii dla zachodniego sposobu życia i myślenia, dla systemu zachodniej demokracji³⁰.

²⁴ Por. A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002, s. 289.

²⁵ Przedstawicielami okcydentalizmu w Rosji byli zarówno liberałowie, jak i osoby skłaniające się ku lewicowemu radykalizmowi. Dla części rosyjskiej inteligencji marksizm był właściwie substytutem nieistniejącej ideologii liberalnej. Początkowo marksiści rosyjscy kładli nacisk przede wszystkim na potrzebę zaprowadzenia w Rosji swobód demokratycznych, traktując je jako wartość samoistną, a fascynacja myślą marksistowską była świadectwem procesów europeizacji rosyjskiej inteligencji i zbliżenia jej do zachodnich prądów. Por. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. I, Poznań 2000, s. 422; M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, Kęty 2002, s. 104.

²⁶ A. Walicki, *Rosyjska myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 201–226.

²⁷ I. Sakowicz, *Między autokracją a rewolucją*, Gdańsk 1999, s. 31.

²⁸ W. Szczukin, *Okcydentalizm, (w:) Idee w Rosji. Leksykon*, pod red. A. de Lazari, t. 2, Łódź 1999, s. 143–144.

²⁹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. II, Poznań 2000, s. 369.

³⁰ W. Szczukin, *op. cit.*, s. 152.

Prekursorzy atlantyizmu – dziewiętnastowieczni okcydentaliści nie byli zwolennikami jakiegś jednej, spójnej ideologii i filozofii społecznej. Okcydentalizm był to raczej szeroki nurt rosyjskiej myśli społecznej i historiozoficznej, który zaistniał w kraju leżącym na pograniczu odmiennych cywilizacji i ulegającym poważnym przemianom cywilizacyjnym na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych³¹. Okcydentalizm nie był określoną ideologią, ale nurtem filozoficzno-literackim i stanowił orientację intelektualną i emocjonalno-aksjologiczną. Jako światopogląd społeczno-polityczny okcydentalizm oddziaływał na świadomość kolejnych pokoleń rosyjskiej inteligencji, która najszybciej przyjmowała wzorce zachodnioeuropejskie. Znaczenie „geopolityczne” okcydentalizmu polegało przede wszystkim na uporczywym upowszechnianiu w świadomości społecznej przekonania o konieczności modernizacji i europeizacji Rosji, co oznacza zwiążanie Rosji z Europą.

Okcydentalizm była to pewna postawa społeczna wyrażająca się admiracją dla wartości kultury europejskiej oraz jej modelu polityczno-gospodarczego. Przejęcie władzy przez bolszewików w październiku 1917 r. spowodowało wyrugowanie okcydentalizmu/liberalizmu z życia politycznego i społecznego i ograniczenie wpływów prozachodnich myślicieli. Jednakże idee prozachodnie i liberalne zaczęły odzywać się w Rosji radzieckiej wraz ze stopniowym rozluźnianiem po śmierci Józefa Stalina rygorów państwa. Proces ten w znacznym stopniu został ułatwiony przez postęp edukacyjny oraz pogłębiający się kryzys państwa, wymuszający zmianę dotychczasowej polityki.

Debata dotycząca wyboru pomiędzy modernizacją i westernizacją a szukaniem odpowiedzi na wyzwania teraźniejszości we wzorach wywodzących się z przeszłości i tradycji stała się ważną częścią zmian społeczno-politycznych zachodzących w ZSRR w latach osiemdziesiątych, kiedy pod wpływem zarówno tzw. efektu demonstracji międzynarodowej, jak i pod wpływem zmian wewnątrz społeczeństwa, przede wszystkim zaś wnikliwej obserwacji procesów zachodzących w świecie zachodnim i coraz lepszej oceny własnego systemu, dokonano krytycznej oceny własnych osiągnięć. Świadomość konieczności zmian i modernizacji kraju upowszechniła się przede wszystkim wśród wykształconych elit i sporej części aparatu partyjno-państwowego. Świadectwem rosnącego wśród aparatu partyjnego przekonania o niewydolności starych wzorców stało się w połowie lat osiemdziesiątych przejście władzy przez Michaiła Gorbaczowa, postrzeganego jako osoba, która przyczyni się do reformy i modernizacji systemu radzieckiego i w związku z tym cieszącego się poparciem kierownictwa partyjnego.

Wraz z dojściem Gorbaczowa do władzy redefinicji zaczęły ulegać dotychczasowe tradycyjne pojęcia dotyczące świata zewnętrznego (przestał on być postrzegany jako główne źródło zagrożeń, zwłaszcza militarnych), czego przejawem było pojawienie się idei „Europy – wspólnego domu” i prozachodni, okcydentalistyczny zwrot w polityce wewnętrznej i zagranicznej ZSRR, zakładające rozszerzenie stosunków i współpracy z Europą Zachodnią. Kształtowało się nowe pokolenie liberałów/okcydentalistów, które zaczęło przywracać kulturze rosyjskiej „zapomniane” w okresie ZSRR wartości liberalne. Dlatego też przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stał się proeuropejskim zwrotem w geopolitycznych koncepcjach i polityce zagranicznej państwa, ale przełom ten wymagał także zmian ideologicznych. Procesy „pie-

³¹ *Ibidem*, s. 152

restrojki” zapoczątkowane przez Michaiła Gorbaczowa zostały wsparte m.in. hasłem „zwiększenia aktywności czynnika ludzkiego”, „jawności życia publicznego”, a także ideą „wspólnego europejskiego domu”. Ta ostatnia idea odnosiła się do przyszłego ładu europejskiego, zakładającego współpracę pomiędzy ZSRR a europejską wspólnotą atlantycką, co miało prowadzić do likwidacji podziału Europy na przeciwstawne bloki. Idea „wspólnego europejskiego domu” powstała w środowisku biurokracji partyjnej, przekonanej, że reformy wewnętrzne oraz otwarcie na Zachód przyniosą poprawę sytuacji kraju, staną się środkiem do jego odbudowy i stabilizacji jego roli w świecie.

Głównymi postaciami, które we władzach rosyjskich symbolizowały „nowych okcydentalistów” i zwolenników reform byli Michaił Gorbaczow, Aleksander Jakowlew i Edward Szewardnadze. Podstawowe założenia tzw. „nowego myślenia” zostały zaprezentowane przez Michaiła Gorbaczowa m.in. w jego publikacji *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*. W rozdziale *Nowe myślenie a świat* Gorbaczow przedstawił swoje poglądy na politykę międzynarodową, a także geopolityczne położenie Rosji w świecie przełomu XX i XXI w. Pisał, iż polityczna mapa świata obejmuje trzy grupy państw: socjalistyczne, kapitalistyczne i kraje „trzeciego świata”. Świat ten jest wielobarwny, wielowymiarowy, różnorodny pod względem politycznym i społecznym, gdzie każda grupa państw, każdy kraj ma własne interesy, ale jednocześnie jest to świat wzajemnie powiązany i pod wieloma względami zintegrowany. Rzeczą oczywistą staje się pojawienie się i zaostrzenie tzw. problemów globalnych, które nabierają żywotnego znaczenia dla losów cywilizacji i żadne państwo w pojedynkę nie jest w stanie ich rozwiązać, dlatego zamiast dotychczasowej konfrontacji należy dostrzegać wzajemną zależność, integralność świata i konieczność wzajemnej współpracy³².

Gorbaczow analizując położenie geopolityczne Rosji na przełomie XX i XXI w. podkreślał, iż rozwój cywilizacyjny staje się coraz bardziej dynamiczny na Wschodzie, zwłaszcza zaś w Azji i strefie Pacyfiku, dokąd przemieszcza się centrum polityki światowej. Związek Radziecki jest zarówno krajem europejskim, jak i azjatyckim, a jego gospodarka także przemieszcza się stopniowo na Syberię i Daleki Wschód. Dlatego też Związek Radziecki powinien rozwijać kontakty z krajami tego regionu, a także dążyć do powołania konferencji państw Pacyfiku z udziałem wszystkich ciężających ku Pacyfikowi krajów, aby wspólnie rozwiązywać problemy regionalne³³. Najważniejszą zmianą w geopolitycznym obrazie świata zaproponowanym przez Gorbaczowa było odstąpienie od przeciwstawiania Rosji i Zachodu oraz postrzegania tego ostatniego jako źródła wszelkich zagrożeń politycznych i militarnych. Gorbaczow zakładał, że istniejące geograficzne i historyczne realia powodują, iż Rosja jest Europą, a Rosjanie Europejczykami – pełnoprawnymi spadkobiercami europejskiej cywilizacji. Pisał, iż związki Rosji z innymi europejskimi narodami i państwami – handlowe, polityczne i kulturalne – sięgają w głąb stuleci i dlatego Rosjanie są Europejczykami, a historia Rosji jest organiczną częścią wielkiej historii europejskiej³⁴. Było to podstawowe założenie uzasadniające zmianę dotychczasowego paradygmatu ideologiczno-politycznego, uzasadniające też ideę „wspólnego europejskiego domu”, gdzie geografia i historia powiązały ze sobą losy dziesiątków krajów i narodów.

³² M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988, s. 180–184.

³³ *Ibidem*, s. 244–246.

³⁴ *Ibidem*, s. 261.

Na „wspólny europejski dom” miała składać się przestrzeń geograficzna rozciągająca się „od Atlantyku po Ural”. Jednakże Europa tworzyć miała przede wszystkim historyczno-kulturową całość, którą jednoczy wspólne dziedzictwo chrześcijaństwa, epoki Odrodzenia i Oświecenia, wielkie teorie filozoficzne i społeczne XIX i XX w. oraz olbrzymi potencjał gospodarczy i naukowo-techniczny, które tworzą podstawę do wzajemnego zrozumienia i współpracy na szczeblu stosunków międzypaństwowych³⁵. Idee te stworzyły przesłanki do trwałego proeuropejskiego zwrotu w polityce międzynarodowej Rosji i do zmian priorytetów polityki zagranicznej ZSRR, ale także prowadziły do upowszechnienia się coraz większej znajomości i akceptacji w świadomości społecznej wartości cywilizacyjnych świata zachodniego. Dlatego też upadek ZSRR przyniósł nie tylko rezygnację z tradycji marksistowsko-leninowskiej, lecz również odrzucenie dotychczasowego systemu wartości, idei i zwyczajów.

Oceniając rolę i znaczenie geopolitycznej koncepcji „Europy wspólnego domu” należy zauważyć, iż początkowo miała ona charakter wyraźnie propagandowy. Michaił Gorbaczow musiał poszukiwać legitymizacji społecznej dla swoich reform, aby przełamać niechęć konserwatywnej części wyższego aparatu partyjnego. Barię dla niezbędnych reform okazała się przede wszystkim ortodoksja ideologiczna, dlatego też zaczęto proces odchodzenia od dotychczasowych wartości. Aby uzyskać akceptację, reformatorzy zwrócili się do tradycyjnie prozachodniej inteligencji i szeregowych członków KPZR, wprowadzając do życia politycznego hasła „demokratyzacji” i „jawności”, tym samym nadając swoim reformom okcydentalistyczny charakter. Geopolityczna idea wspólnego europejskiego domu była już tylko konsekwencją zmian ideologicznych.

Niezależnie od głównie propagandowego charakteru projektu „wspólnego domu europejskiego” i rzeczywistych celów radzieckich elit politycznych propagowania koncepcji Europy od Atlantyku po Ural, przyniosło to trwałe i rzeczywiste prozachodni zwrot w polityce zagranicznej Rosji, co po okresie „zimnej wojny” stanowiło rzeczywistą rewolucję w stosunkach międzynarodowych. W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż konsekwencją tzw. „nowego politycznego myślenia” doby pierestrojki w czasach Gorbaczowa i Edwarda Szewardnadze – ministra spraw zagranicznych, była zmiana stosunku Rosji do państw Trzeciego Świata, m.in. zaniechano wspierania ruchów wywrotowych i rewolucyjnych, dokonano normalizacji stosunków z Chinami, wyprowadzono wojska z Afganistanu, zaprzestano ingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw, a co najważniejsze nastąpiło zakończenie konfrontacji zimnowojennej z Zachodem, a także przyzwolenie na zjednoczenie się Niemiec³⁶. Ponadto przeobrażenia polityczne zachodzące w Związku Radzieckim pociągnęły za sobą przemiany w innych krajach tzw. bloku wschodniego.

Koncepcje Gorbaczowa doprowadziły do dominacji opcji zachodnioatlantyckiej w postrzeganiu przez Rosjan świata zewnętrznego i w polityce zagranicznej. Początkowy brak rezerwy w przyjęciu liberalnych zasad ekonomiczno-politycznych wzorowanych na państwach Zachodu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej powodowany był także tradycyjnie prozachodnią orientacją elit, których aspiracją było dołączenie do grona państw „wysoko rozwiniętych” i realizacji własnych ideałów i ambicji. Koniec lat osiemdziesiątych w Rosji charakteryzował się entuzjastycznymi nastrojami

³⁵ *Ibidem*, s. 270–271.

³⁶ *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 263.

wobec ogólnoludzkich wartości świata zachodniego³⁷. Era Gorbaczowa jako przywódca Rosji stanowiła swoistą rewolucję w rosyjskiej polityce zagranicznej³⁸.

Pod koniec lat osiemdziesiątych liberalizm i okcydentalizm w ramach ZSRR ewoluował od jednego z ideologicznych kierunków polityki władz państwowych do światopoglądu elit społecznych. Idea wspólnego europejskiego domu zapoczątkowana jako ideologiczne uzasadnienie zachodzących w ramach ZSRR zmian zaczęła stopniowo żyć własnym życiem. Dotychczasowe elity partyjne z gorliwością neofity zaczęły bezkrytycznie propagować idee liberalne. Perspektywy rozwoju Rosji wydawały się nowym elitom politycznym, wykorzystującym liberalne i demokratyczne hasła do legitymizacji swoich działań, przesądzone – postępująca integracja z wysoko rozwiniętymi państwami Zachodu, odrzucenie rosyjskiego mesjanizmu. Dla rosyjskich okcydentalistów Rosja była zacofanym krajem, który powinien zaadoptować zachodni model rozwojowy i zachodnie instytucje, aby wejść na drogę modernizacji i ekonomicznego rozwoju. Zgodnie z tym modelem zaproponowano stopniową i pełną integrację z cywilizacją zachodnią, a nowe rosyjskie władze były przekonane, że Zachód będzie wspierał rosyjskie reformy i postrzegał Rosję jako wielkie mocarstwo i równoprawnego partnera. To idealistyczne podejście niemające poparcia w rzeczywistości nie zmieniło się nawet po rozpadzie ZSRR, kiedy to kierownictwo państwa znalazło się w rękach reformatorów, wywodzących się notabene z byłej partii komunistycznej.

Dziewiętnastowieczni okcydentaliści, a następnie reformatorzy państwa radzieckiego nie stworzyli systematycznej strategii polityki zagranicznej państwa. Ich geopolityczne przekonania były raczej wyrazem pewnego światopoglądu i postawy społecznej. Szczególnie zaskakujące jest to w przypadku reformatorów wywodzących się z KPZR, którzy niezależnie od doświadczenia politycznego w swoich działaniach politycznych pod koniec lat osiemdziesiątych w większym stopniu kierowali się idealizmem niż starannie wypracowaną, długofalową koncepcją rozwoju. Najprawdopodobniej był to efekt gwałtowności i szybkości zmian, które zaskoczyły nie tylko rosyjskich reformatorów, ale i cały świat. Ich „prozachodni” zwrot w polityce zagranicznej był nie tyle wykalkulowaną i racjonalną geostrategią przyszłego rozwoju państwa, ile raczej środkiem legitymizacji swoich działań wewnątrz kraju i uzyskania wsparcia zewnętrznego potrzebnego do pozyskiwania środków finansowych na niezbędne reformy. Wydaje się, iż ten „prozachodni” zwrot wymknął się radzieckim elitom spod kontroli, przyczyniając się do rozpadu ZSRR i całkowitego przekształcenia środowiska międzynarodowego.

Zmiany polityczno-społeczne, do których doszło na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w ZSRR, spowodowały, iż elity polityczne tego kraju zaczęły poszukiwać nowych wartości i nowej tożsamości, gdyż utrzymanie dotychczasowych linii rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego nie stwarzało już możliwości wyrwania się z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Jedną z najbardziej wpływowych koncepcji stała się idea związania odrodzonej Rosji z wysoko rozwiniętym i demokratycznym światem zachodnioeuropejskim, nawiązująca do tradycji rosyjskiego liberalizmu/okcydentalizmu.

Podstawą do ukształtowania się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych europejsko-atlantycznego, czy też inaczej mówiąc prozachodniego mo-

³⁷ Por. A. Solżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 21.

³⁸ K. Kik, *Interesy narodowe Polski i Rosji w procesach integracji Europy*, (w:) Niemcy, Polska, Rosja, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996, s. 143; S. White, *Russia's new politics*, Cambridge 2000, s. 215–220.

delu rozwoju państwa stało się występujące w rosyjskiej kulturze geopolityczne wyobrażenie o Rosji jako Europie, jako element określający jej status cywilizacyjny. Zgodnie z tym modelem zaproponowano jako geostrategię dla poradzieckiej Rosji stopniową i pełną integrację z cywilizacją zachodnią. W atlantyzmie Rosja z całym swym ogromnym obszarem i różnorodnością etniczno-religijną traktowana jest jako osobna część zachodniej cywilizacji, która nie daje się od niej oddzielić³⁹. Rosyjska geopolityk Jelena Bogatyriewa zwracała uwagę, iż istota tego modelu polega na tym, by związać Rosję z Zachodem w roli równoprawnego partnera i sojusznika. Dążenie do ścisłej integracji z Zachodem i adaptacji w Rosji europejsko-atlantycznego modelu rozwoju wiąże się z oczekiwaniami społecznymi dotyczącymi uczestnictwa w obecnej epoce postindustrialnej oraz urzeczywistnienia wysokiego poziomu życia i szerszej indywidualnej wolności, co jest możliwe dzięki wzorcom europejskim⁴⁰.

Rosyjski geograf Dymitr Zamiatin, pisząc o dynamice i zmienności kluczowych obrazów geopolitycznych we współczesnej Rosji, zwracał uwagę na fakt, iż obraz ten był dominujący, a zarazem kluczowy dla kształtowania rosyjskiej tożsamości i polityki w pierwszym okresie transformacji ustrojowej przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych⁴¹. Powszechnie uznaje się, iż w zagranicznej polityce odrodzonej Rosji kierunek europejski odgrywał przez długi czas rolę priorytetową⁴², a Rosjanie mieli nadzieję, że po rozpadzie ZSRR i odrzuceniu balastu w postaci nieakceptowanej przez zachodnie społeczeństwa ideologii komunistycznej, wraz z pozostałymi społecznościami Europy Środkowo-Wschodniej będą uczestniczyć w procesie tworzenia Wielkiej Europy, która zgodnie z oczekiwaniami pierwszych rosyjskich reformatorów (Michaił Gorbaczow i Eduard Szewardnadze) miała rozciągać się „od Atlantyku po Ural”. W początkowym okresie przemian rosyjskich wyraźnie dominowała chęć „okcydentalizacji” Rosji, co znalazło swój wyraz m.in. w koncepcji „wspólnego europejskiego domu”.

Poradzieckie elity polityczne uznały, iż należy Rosję związać z Zachodem w roli równoprawnego partnera i sojusznika oraz dopasować wzory modernizacyjne pochodzące z Europy Zachodniej do warunków panujących w Rosji. Sedno koncepcji proeuropejskiej zawierało się w dążeniu, aby w ramach demokratyzacji, deideologizacji i demilitaryzacji przekształcić Rosję w kraj z rozwiniętą gospodarką rynkową i stabilnym systemem społeczno-politycznym, będący równoprawnym partnerem dla krajów Zachodu. Współczesni okcydentaliści, podobnie jak i ich dziewiętnastowieczni poprzednicy, byli przekonani, że realizacja takiego celu jest niemożliwa bez nawiązania partnerstwa i współpracy z krajami zachodnioeuropejskimi, gdyż bez ich pomocy i bez naśladowania modelu europejskiego niemożliwa jest modernizacja kraju, dlatego też opowiadali się za integracją Rosji z zachodnimi strukturami gospodarczymi, politycznymi i wojskowymi (NATO, MFW, ODCE, GATT, UE)⁴³. Podkreślali oni, iż Rosja historycznie przynależy do cywilizacji chrześcijańskiej, a więc jest częścią świata europejskiego. Dlatego strategicznym celem Rosji powinno być zbudowanie

³⁹ J. J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 85.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 85–86.

⁴¹ D. N. Zamiatin, *Włast' prostranstwa...*, s. 196.

⁴² *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacii 1992–1999*, pod red. A. W. Torkunowa, A. Ju. Melwila, M. M. Narinskiego, Moskwa 2000, s. 145.

⁴³ N. M. Sirota, *Osnovy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001, s. 102.

partnerstwa z Zachodem, wstąpienie do struktur Zachodu, gdyż pociągnie to za sobą międzynarodowe wsparcie dla rosyjskich reform i włączenie Rosji do dominującej w świecie grupy wysoko rozwiniętych państw, które odgrywają decydującą rolę w stosunkach międzynarodowych⁴⁴.

Rosyjski atlantyzm przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w dużym stopniu związany był z wyidealizowaną wizją rzeczywistości międzynarodowej i wspierał się na dwóch podstawowych mitach: po pierwsze, że Zachód, w odpowiedzi na wycofanie się Rosji z Europy Środkowej, zapewni finansowanie niezbędnych reform koniecznych dla odbudowy rosyjskiej gospodarki, a po drugie, iż zachodni model liberalnej demokracji i gospodarki rynkowej szybko przyjmie się w Rosji, przyczyniając się do poprawienia poziomu życia i szybkiego rozwoju gospodarczo-społecznego. Przy czym obecnie podkreśla się, iż naiwno-idealistyczna wiara w te mity doprowadziła wewnątrz kraju do realizacji „terapii szokowej”, budowy pseudorynkowej gospodarki i kryminalizacji sfery ekonomii przy masowej pauperyzacji społeczeństwa, a w polityce zagranicznej przyczyniła się do utraty przez Rosję inicjatywy w środowisku międzynarodowym, utraty pozycji w strategicznie ważnych sferach wpływu, przyjęcia interesów Zachodu jako własnych⁴⁵.

Jednakże poza idealistycznym przekonaniem o natychmiastowej odbudowie Rosji w wyniku przyjęcia zachodniego modelu rozwojowego, prozachodnia koncepcja geopolitycznego rozwoju Rosji miała także silne podstawy geostrategiczne związane z realiami świata końca XX w. Atlantycki model geopolitycznej strategii Rosji wspierał się na trzech podstawowych przekonaniach wynikających z obserwacji procesów zachodzących w środowisku międzynarodowym: Po pierwsze, iż radykalny islam i prawdopodobnie także Chiny, a nie USA, stanowią źródło głównych problemów i zagrożeń dla państwa rosyjskiego. Radykalizacja i polityzacja islamu stała się bezpośrednim zagrożeniem dla Rosji posiadającej w swoich granicach dużą populację muzułmanów. Zagraniczna pomoc dla islamskich grup fundamentalistycznych i separatystycznych zagrażająca integralności terytorialnej Federacji Rosyjskiej stała się głównym problemem, z którym musiał zmierzyć się rząd rosyjski. Ponadto ekspansja islamskiego ekstremizmu w Azji Środkowej zaczęła zagrażać rosyjskim interesom gospodarczym i strategicznym. Sukcesy ruchu Talibów w Afganistanie wywoływały obawę o bezpieczeństwo południowych granic WNP i Rosji. Także Chiny były postrzegane jako potencjalne zagrożenie. Uznano, że wraz ze wzrostem geopolitycznych ambicji Chin mogą one stać się krajem wrogim. Obydwa kraje w przeszłości dzieliły konflikty graniczne, a w 1969 r. doszło do starć zbrojnych na granicy, które mogły przerodzić się w otwartą wojnę. Największe obawy rosyjskich strategów budziła jednak możliwość chińskiej ekspansji na słabo zaludnione tereny rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu. Rosnąca liczba ludności Chin i depopulacja Rosji mogą doprowadzić do zmiany stosunków demograficznych w regionie i oderwania od Rosji bogatych w niezbędne Chinom do rozwoju gospodarczego strategiczne surowce.

Po drugie atlantyści uznali, że w obliczu istniejących zagrożeń Rosja musi szukać partnerów w środowisku międzynarodowym. Rosja samodzielnie jest zbyt słaba, aby móc przeciwstawić się zagrożeniom ze strony radykalnego islamu i Chin, musi zatem sprzymierzyć się z USA i Zachodem, dla których Chiny i islam także stanowią

⁴⁴ *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 266.

⁴⁵ N. N. Aszenkampf, S. W. Pogorelskaja, *Sowriemiennaja geopolitika*. Moskwa 2005, s. 50.

zagrożenie. Rosyjscy eksperci związani z atlantyzmem podkreślali, iż prozachodnia geopolityczna strategia Rosji wynika zatem nie tyle z przesłanek ideologicznych, co jest podyktowana względami praktycznymi. Rosja z populacją ok. 145 mln, z gospodarką wymagającą długoletnich reform, z osłabioną armią musi szukać sojuszników w środowisku międzynarodowym, a najbardziej racjonalnym wyborem podyktowanym wspólnotą wartości i kultury jest sojusz z krajami Zachodu.

Po trzecie zakładano, iż aby po rozpadzie ZSRR odrodzona Rosja mogła znów stać się znaczącym podmiotem międzynarodowym, konieczna jest budowa nowoczesnej gospodarki rynkowej spełniającej światowe standardy. Jest to jednak niemożliwe bez współpracy z Zachodnimi instytucjami gospodarczymi i politycznymi. Historia światowej gospodarki ukazuje, iż zachodnioeuropejski model rozwoju jest najbardziej efektywny, i tylko przyjęcie jego rozwiązań umożliwi osiągnięcie zachodnioeuropejskiego poziomu życia. Ponadto gospodarka rosyjska, aby mogła się rozwijać, potrzebuje inwestycji zewnętrznych, które mogą pochodzić z Zachodu, gdyż on dysponuje kapitałem finansowym i *know-how* mogącymi dać rosyjskiej gospodarce niezbędny impuls rozwojowy⁴⁶.

Pojawiło się założenie, iż „Zachód jest gwarantem rosyjskiego bezpieczeństwa”. Należy zatem dążyć do przyjęcia zachodniego modelu rozwojowego i integracji Rosji ze strukturami zachodnimi⁴⁷. Przyjęcie takich założeń polityki zagranicznej powodowało, iż za najbardziej racjonalną międzynarodową strategię dla Rosji uznano stworzenie „atlantyckiego trójkąta” Rosja – UE – USA – stanowiącego podstawę dla współpracy trzech najważniejszych aktorów międzynarodowych w regionie transatlantyckim. Ta swoistego rodzaju „doktryna Kozyriewa” wyznaczała ambicje geopolityczne proeuropejskich reformatorów z otoczenia pierwszego prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna. Natomiast w polityce europejskiej uznano, iż Rosja powinna dążyć, aby stać się częścią osi „wielkiej trójki” Wielka Brytania, Francja i Niemcy, albo stworzyć sojusz Paryż – Berlin – Warszawa – Moskwa. W tym ostatnim wypadku taka postawa wywołana była niechęcią wobec dominacji wzorców amerykańskich i neoliberalnych, co wywoływało przekonanie, że Rosja, by sprostać wyzwaniom modernizacyjnym i procesowi globalizacji, dąży do zwiększenia współpracy i w perspektywie także do integracji z centrum systemu światowego, którym jest dla niej Unia Europejska, co mogłoby prowadzić do osłabienia wpływów amerykańskich. Wyrazem takiego stanowiska były właśnie koncepcje Wielkiej Europy i utworzenia nowej „osi geostrategicznej” Moskwa – Berlin – Paryż, która miałaby stać się fundamentem „architektury europejskiej XXI w.”⁴⁸.

Współczesny rosyjski atlantyzm, rozumiany jako przekonanie o konieczności związania Rosji z Europą, czego praktycznym wyrazem stała się geopolityczna „doktryna Kozyriewa”, wyrósł z tradycji rosyjskiego liberalizmu/okcydentalizmu i charakterystycznego dla tego nurtu rosyjskiej myśli społeczno-politycznej przekonania, iż Rosja jest pogrążonym w stagnacji, autorytarnym Wschodem, a do grona państw cywilizowanych wejdzie tylko wtedy, gdy stanie się Europą. To podstawowe założenie ontologiczne stanowi źródło wszelkich okcydentalistycznych koncepcji społeczno-politycznych,

⁴⁶ H. Pirchner, *Wit hor against the West: Russia's debate continues*, „Demokratizatsiya” 2003, vol. 11, nr 1, s. 52–53.

⁴⁷ P. A. Cygankow, A. P. Cygankow, *op. cit.*, Moskwa 2006, s. 48.

⁴⁸ Por. K. Malak, *Koncepcja bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 132.

a w tym także przyjętej wizji świata. Okcydentalistyczna myśl społeczno-polityczna w dużym stopniu zajmowała się uzasadnieniem takiego rozumienia świata, wskazując, iż jedynym realnym niebezpieczeństwem dla Rosji jest społeczna degradacja azjatycko-totalitarnym barbarzyństwem przeszłości⁴⁹.

Atlantyzm, rozumiany jako doktryna geopolityczna budowana wokół wyobrażenia o Rosji jako Europie, należy rozpatrywać jako część tradycji liberalnej/okcydentalistycznej, która zakładała, iż zwrócenie się na Zachód jest dla Rosji życiodajne i jest dla niej źródłem postępu oraz udanej modernizacji, pozwalającej na stanie się prawdziwą potęgą światową (europeizacja Rosji carskiej w okresie rządów Piotra I uczyniła z niej mocarstwo europejskie). Okcydentalizm rosyjski od chwili powstania był uwikłany w wewnętrzne sprzeczności. Rosja jest krajem, który w toku swojego rozwoju osiągnął silną specyfikę cywilizacyjno-kulturową związaną m.in. z wzorami bizantyńsko-mongolskimi, dlatego też otwarcie się na wpływy zewnętrzne obarczone jest ryzykiem „roztrwonienia kultury narodowej”, co zresztą często okcydentalistom zarzucali ich przeciwnicy ideologiczni. Rosyjska tradycja okcydentalistyczna zawsze uwikłana była w dylemat, jak dokonać modernizacji kraju przy jednoczesnym zachowaniu tych podstaw własnej tożsamości, które uczyniły z Rosji kraj wyjątkowy (zwłaszcza zaś chodziło tu o identyfikację mocarstwową). Ponadto liberalizm rosyjski kształtował się w innej niż zachodnioeuropejska sytuacji i w innych grupach społecznych. Nosicielami wartości liberalno/okcydentalistycznych byli częstokroć przedstawiciele biurokratycznego aparatu państwa, którzy ceniąc stabilizację społeczną mieli nadzieję na kompromisowe rozwiązywanie wszystkich sporów społecznych, a także kładli nacisk na rolę państwa jako źródła stopniowych reform politycznych i społecznych. Wskazuje się niekiedy, iż liberalizm (rozumiany zarówno jako postawa ideologiczna, jak i konkretna polityka) jako prąd umiarkowany pozostał obcy „duszy rosyjskiej”⁵⁰. Dylemat ten stał się częścią rosyjskiej tradycji okcydentalistycznej, nie pozostając bez wpływu na losy wyrastającej z okcydentalistycznego sposobu pojmowania świata atlantyckiej koncepcji międzynarodowej tożsamości Rosji. Atlantyzm stanowi kontynuację tradycji okcydentalistycznej, przejmując większość jej założeń światopoglądowych i wizję świata, w której Europa jest głównym źródłem tych wartości, które mogą uczynić z Rosji nowoczesny, wysoko rozwinięty i dobrze prosperujący (zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz) kraj.

Rozdział III Współczesny atlantyzm

Z uwagi na swoją wieloznaczność termin *atlantyzm* jest raczej pojęciem opisowym niż definiującym i może być wieloznacznie rozumiany. We współczesnym rosyjskim dyskursie geopolitycznym pojęcie atlantyzmu stosuje się najczęściej w dwojaki sposób. Po pierwsze jako zachodnioeuropejską teorię geopolityczną, która postrzega zachod-

⁴⁹ *Ibidem*, s. 211.

⁵⁰ I. Sakowicz, *Między autokracją a rewolucją*, Gdańsk 1999, s. 169.

nią cywilizację jako dominującą w świecie i będącą nosicielką wartości liberalno-demokratycznych i wolnorynkowych. Uważa się, iż teoria atlantyzmu ukształtowała się i funkcjonowała w atmosferze zimnej wojny między Zachodem i Wschodem. Geopolityczna mapa świata według atlantystów składała się z rywalizujących ze sobą potęg: kontynentalnego, niedemokratycznego Związku Radzieckiego oraz „wolnego świata”, czyli sojuszu demokratycznych mocarstw morskich Ameryki Północnej i Europy Zachodniej. W wyniku wygranej rywalizacji w zimnej wojnie przez mocarstwa zachodnie koncepcja atlantyzmu zaczęła przekształcać się w tzw. mondalizm, którego istota polega na tym, iż zakłada on konieczność i nieuchronność globalnej integracji, przejścia od państw narodowych do jednolitego świata⁵¹. Co interesujące, rosyjscy geopolitycy niechętnie odnoszący się do koncepcji mondalizmu, utożsamianej z globalną dominacją USA, zwracają uwagę, iż idea „zjednoczonego świata” nie jest ideą nową w historii polityczno-filozoficznych doktryn, a jednym z prekursorów takiego myślenia był m.in. Włodzimierz Lenin, który na początku XX w. pisał o konieczności stworzenia Zjednoczonych Republik Świata⁵². Porównuje się tym samym mondalizm do komunistycznej utopii. Po drugie jako atlantystów określa się także w rosyjskim dyskursie geopolitycznym zwolenników integracji Rosji ze światem zachodnim, którzy uważają, iż Rosja powinna związać się sojuszem z Unią Europejską i Stanami Zjednoczonymi naśladując ich model rozwojowy. W tym rozumieniu atlantyzm jest to doktryna polityczna, czy też filozofia polityczna i społeczna, będąca współczesną kontynuacją tradycji rosyjskiego okcydentalizmu i liberalizmu (neo-okcydentalizm), w ramach której podkreśla się, iż Rosja powinna odrzucić iluzje mocarstwowości i swoje przekonanie o wyjątkowym statusie międzynarodowym i zaakceptować zmiany zachodzące w przestrzeni międzynarodowej poprzez akceptację modernizacji i westernizacji kraju oraz pojawiających się ograniczeń jej polityki zagranicznej.

Pierwsze próby intelektualnego uzasadnienia konieczności rozwoju Rosji w kierunku modelu zachodniego podejmowały osoby, które firmowały swoimi nazwiskami procesy reform z początku lat dziewięćdziesiątych, zwłaszcza zaś premier Jegor Gajdar będący autorem reform gospodarczych oraz minister spraw zagranicznych Andriej Kozyriew, którego uważa się za twórcę atlantyckiej koncepcji polityki zagranicznej Rosji i uznaje się, iż prozachodni model geopolitycznego rozwoju Rosji swój najpełniejszy wyraz znalazł właśnie w tzw. „doktrynie Kozyriewa”⁵³. Wśród rosyjskich akademickich geopolityków za najważniejszego zwolennika modelu europejskiego uchodzi przede wszystkim Dymitr Trenin, zastępca dyrektora niezależnej instytucji naukowo-badawczej Centrum Carnegie w Moskwie, będący przedstawicielem tzw. okcydentalizmu scjentystycznego⁵⁴. Jego prace, takie jak *The End of Eurasia, Getting Russia Right*, czy też *Intergacja i idencjność - Rossija kak nowyj Zapad*, są uznawane za liberalno-okcydentalistyczną próbę odpowiedzi na rozwijające się w Rosji geopolityczne projekty o państwowo-konserwatywnej i eurazjatyckiej orientacji. Geopolityczne problemy związane z relacjami Rosja-Zachód poruszał także w swoich pracach Anatolij Utkin, którego prace, mimo iż nie mają wyraźnie prozachodniego charakteru, stanowią wartościową analizę geopolityki atlantyzmu oraz Władimir Łu-

⁵¹ N. N. Aszenkampf, S. W. Pogorelskaja, *Wwiedienije*, (w:) *Geopolitika. Antologija*, pod red. N. N. Aszenkampfa i S. W. Pogorelskiej, Moskwa 2006, s. 14.

⁵² *Ibidem*, s. 14.

⁵³ N. N. Aszenkampf, S. W. Pogorelskaja, *Sowriemiennaja...*, s. 50.

⁵⁴ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie...*, s. 233.

kin, polityk, a jednocześnie członek komitetu redakcyjnego pisma „Rossija w Globalnoj Politikke”, którego artykuły stanowią w szerokim rosyjskim dyskursie politycznym jedną z ostatnich prób stworzenia geopolitycznej strategii atlantyizmu.

Jednym z najbardziej znanych współczesnych rosyjskich zwolenników modelu zachodniego i osobą, w której publikacjach można dostrzec pierwsze próby opracowania geopolitycznych założeń modelu zachodnioatlantyckiego, jest Andriej Kozyriew, rosyjski polityk i minister spraw zagranicznych Rosji w latach 1990–1996, który należał do grupy radykalnych reformatorów skupionych wokół prezydenta Borysa Jelcyna. Z uwagi na fakt, iż Borys Jelcyn koncentrował się przede wszystkim na polityce wewnętrznej, reformach politycznych i umocnieniu pozycji prezydenta w państwie, Kozyriew w praktyce otrzymał wolną rękę w prowadzeniu rosyjskiej polityki zagranicznej. Kozyriew był przekonany, iż poradziecka Rosja najlepiej ochroni swoje interesy narodowe nawiązując ścisły sojusz z instytucjami i państwami zachodnioeuropejskimi. Uważał Stany Zjednoczone i pozostałe zachodnioeuropejskie demokracje za naturalnego partnera i sojusznika dla demokratycznej Rosji i jako minister spraw zagranicznych bardzo stanowczo promował w otoczeniu prezydenta Jelcyna swój pogląd na stosunki międzynarodowe⁵⁵. Partnerstwo amerykańsko-rosyjskie uważał za najlepszą strategię dla obydwu państw, a odrzucenie tej koncepcji oznaczałoby według niego utratę historycznej szansy na demokratyzację i otwarcie Rosji na świat, a tym samym utratę szansy na transformację niestabilnego, postzimnowojennego świata w stabilny, jednolity i demokratyczny. Odrzucenie koncepcji sojuszu USA – Rosja byłoby krokiem irracjonalnym, gdyż oba te kraje po okresie konfrontacji Wschód – Zachód i przekształceniu Rosji w demokratyczne państwo podzielają te same wartości i mają wspólne interesy narodowe⁵⁶.

Kozyriew dostrzegał także przeszkody na drodze do ustanowienia sojuszu amerykańsko-rosyjskiego, ale nie miały one charakteru sprzeczności geopolitycznych. Uważał on, że sojusz jest wbrew interesom grup przemysłowo-wojskowych i części konserwatywnej biurokracji państwowej w obydwu krajach, gdyż grupy te czerpały najwięcej zysków z konfrontacji zimnowojennej. Utraciwszy swoje znaczenie i dochody w wyniku rosyjskich przemian, starając się przetrwać, przedkładają interesy partykularne nad interesy narodowe, próbując nie dopuścić do sojuszu rosyjsko-amerykańskiego, a wręcz przeciwnie, podtrzymać atmosferę konfrontacji. Ponadto w obydwu krajach istnieją siły, które nie są w stanie zaakceptować możliwości wzajemnego partnerstwa na równoprawnych zasadach. Część amerykańskich rosjoznawców, podobnie jak i w okresie zimnej wojny, podtrzymuje tezę o niedemokratycznym charakterze Rosji i jej niekompatybilności z systemem zachodnich wartości społeczno-kulturowych. Nie są w stanie zaakceptować istnienia silnej Rosji niezależnie od tego czy jest ona autorytarna, czy demokratyczna. W samej zaś Rosji opór wobec sojuszu z USA wychodzi z kręgów zwolenników partii komunistycznej, a także radykalnie nastawionych, ultrapravicowych rosyjskich nacjonalistów⁵⁷.

Kozyriew pisał, iż w wyniku zniszczenia totalitarnego systemu komunistycznego dokonanego siłami samych Rosjan kraj ten stoi przed historyczną szansą przeprowadzenia głębokich reform. Wymagają one jednak wsparcia zewnętrznego, gdyż istnieje niebezpieczeństwo pojawienia się w Rosji nowych form ekstremizmu. Dlatego też

⁵⁵ J. T. Checkel, *Ideas and international political change*, New Haven 1997, s. 107–108.

⁵⁶ Por. A. Kozyriew, *The lagging partnership*, „Foreign Affairs” 1994, vol. 73, nr 3, s. 59.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 60.

Rosja musi mieć pewność, że jej reformatorskie wysiłki spotkają się z uznaniem i że świat potrzebuje silnej i demokratycznej Rosji jako pełnoprawnego członka wolnego, demokratycznego świata, a nie jako osłabionego, „chorego człowieka” Europy i Azji. Polityka wspierania rosyjskich reform to najlepsza inwestycja ze strony zachodnich demokracji⁵⁸. Zastanawiając się nad układem sił we współczesnym świecie i związaną z nim geopolityczną strategią Rosji, Kozyriew pisał, że niezależnie od faktu, iż koniec zimnej wojny pozostawił na międzynarodowej arenie tylko jedno supermocarstwo, to przyszły porządek międzynarodowy nie może oznaczać całkowitej dominacji USA i istnienia Pax Americana. USA nie mają możliwości samodzielnego rządzenia światem. Rosja pomimo kryzysu zachowała atrybuty potęgi światowej, coraz większą rolę w polityce światowej zaczynają odgrywać nowe wschodzące potęgi, co powoduje, iż natura współczesnego porządku międzynarodowego jest multilateralna, dlatego jedyną rozsądną strategią jest amerykańsko-rosyjskie partnerstwo w multipolarnym świecie. Partnerstwo to może być zbudowane tylko na obopólnym zaufaniu i poszanowaniu interesów drugiej strony⁵⁹. Zwracał on uwagę, iż geopolityczne położenie i historyczna rola Rosji związane są z odgrywaniem roli pomostu pomiędzy Wschodem (rozumianym przede wszystkim jako region Azji i Pacyfiku) a Zachodem. Rosja niezależnie od swego eurazjatyckiego położenia geograficznego stanowi kraj europejski, który łącząc w jedną całość Europę, Azję, Syberię i Daleki Wschód w całej swojej polityce wewnętrznej i zagranicznej zaprzecza pesymistycznej tezie Rudyarda Kiplinga, że „Wschód i Zachód nigdy nie mogą się spotkać”⁶⁰.

Poza jednoznaczną orientacją na współpracę z rozwiniętymi krajami Zachodu, a zwłaszcza z USA, Kozyriew przyjął, iż polityka Rosji wobec obszaru byłego ZSRR powinna opierać się na zasadach równoprawności partnerów, gdyż uważał, że tradycyjna rosyjska polityka prowadzona z pozycji siły może bardzo szybko przekształcić czternaście byłych republik ZSRR w państwa wrogie Rosji. Kozyriew, zwolennik liberalnych wartości zachodnich, uważał także, iż należy odwrócić tradycyjne założenie polityki rosyjskiej, iż to, co jest dobre dla państwa, jest również dobre dla jego obywateli. W swoich koncepcjach dotyczących strategii polityki zagranicznej Rosji Kozyriew konsekwentnie opowiadał się za współpracą z politycznymi i wojskowymi instytucjami państw Zachodu. W swoich poglądach był bardzo konsekwentny, w okresie, kiedy kierował ministerstwem spraw zagranicznych, doprowadził do przystąpienia Federacji Rosyjskiej do inicjatywy Partnerstwo dla Pokoju, zakładającej szeroką współpracę pomiędzy NATO a Federacją Rosyjską, której zwieńczeniem mogłoby stać się włączenie Rosji do euroatlantyckiego systemu bezpieczeństwa i powstanie trwałego sojuszu amerykańsko-rosyjskiego⁶¹. Nawet w obliczu postępujących procesów rozszerzania NATO o kraje środkowoeuropejskie, które wzbudziły wiele kontrowersji wśród rosyjskich elit politycznych i rosyjskiego społeczeństwa, Kozyriew przekonywał, iż NATO nie jest dla Rosji wrogiem, a przypisywanie NATO wrogich intencji jest kwestią polityki wewnętrznej Rosji i rywalizacji o władzę⁶².

Kolejnym z przedstawicieli opcji prozachodniej był Jegor Gajdar, jeden z autorów rosyjskich reform i lider ruchu liberalnego, zwolennik liberalizmu, zbliżenia

⁵⁸ *Ibidem*, s. 62.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 63.

⁶⁰ A. Kozyriew, *Russia: a chance for survival*, „Foreign Affairs” 1992, vol. 71, nr 2, s. 15.

⁶¹ Por. A. Kozyriew, *Partnership or cold peace?*, „Foreign Policy” 1995, nr 99, s. 33–35.

⁶² A. Kozyriew, *NATO is not our enemy*, „Newsweek” z dn. 02.10.1997, nr 129, s. 32.

Rosji z Zachodem i stworzenia dzięki temu podstaw do politycznej i gospodarczej modernizacji kraju. Gajdar był zwolennikiem reform liberalnych rynkowych, które pozwolą urzeczywistnić w Rosji budowę gospodarki rynkowej, a tym samym wysoko rozwiniętego państwa. Uważał, iż niezależnie od faktu, że Rosja nie jest przygotowana do radykalnych reform, nie istnieje żadna inna alternatywna droga rozwoju niż szybka modernizacja i reformy ekonomiczne zgodne z założeniami tzw. konsensusu waszyngtońskiego⁶³. Gajdar, będąc przede wszystkim ekonomistą, był zwolennikiem prozachodniego modelu rozwojowego kraju i starał się uzasadnić wybraną przez siebie i swoich współpracowników drogę rozwoju. Starał się on odpowiedzieć na krytykę pod swoim adresem przede wszystkim ukazując strategiczną wagę zbliżenia Rosji do Zachodu. Dlatego też w centrum jego zainteresowań znajdował się także problem historycznego wyboru, przed którym stoi Rosja: zbliżenia z rozwijającym się Zachodem lub ze stojącym niżej pod względem cywilizacyjnym Wschodem. Jedną z prac Jegora Gajdara, która zawiera interesujące elementy geopolityczne, była książka *Gosudarstwo i ewolucja*, w której poruszył on problem cywilizacyjnych różnic pomiędzy światem Zachodu i Wschodu oraz związanego z tym strategicznego wyboru sojuszy i przynależności do określonej części świata, przed którym stoi Rosja. Według Jegora Gajdara tylko zachodni sposób funkcjonowania instytucji gospodarczych i politycznych może przynieść rzeczywisty dobrobyt i podniesienie poziomu życia dla wszystkich obywateli, a nie tylko dla nielicznych elit, które w sposób represyjny chronią swoją dominującą pozycję społeczną i dostęp do zasobów. We wschodnim modelu rozwoju realizuje się rygorystyczny i sztywny system społeczno-polityczny, podczas gdy zachodni model pozwala na swobodny rozwój zarówno materialnych, jak i duchowych wartości⁶⁴. Dla Gajdara jedynym racjonalnym wyborem, którego może dokonać Rosja u progu XXI w., jest modernizacja gospodarki i społeczeństwa na wzór zachodni, gdyż ten model jest bardziej funkcjonalny i odpowiadający wymaganiom XXI w. Jeżeli Rosja podejmie trud modernizacji według liberalno-demokratycznych wzorów, to ma wszelkie szanse na pozostanie jednym z wiodących państw świata.

Poglądy Gajdara i Kozyriewa są reprezentatywne przede wszystkim dla początkowego okresu rozwoju koncepcji atlantyizmu w Rosji. Przedstawiciele „pierwszej fali” atlantyizmu byli nie tyle akademikami, ile politykami realizującymi swoją wizję społeczno-politycznego modelu rozwoju państwa, co do której byli przekonani, iż przyniesie Rosji sukces. Ich publikacje miały stanowić intelektualne uzasadnienie i usprawiedliwienie przyjętego modelu rozwojowego. Dlatego też początkowo koncepcja atlantyizmu nie miała charakteru naukowej teorii, była ona raczej światopoglądem, postawą, uzasadnieniem przyjętego kierunku reform, a koncepcje geopolityczne były tylko częścią szerszego planu przekształcenia Rosji w nowoczesne, demokratyczne państwo. Poglądy Gajdara i Kozyriewa na sferę stosunków międzynarodowych bliskie były idealizmowi (liberalizmowi) zakładającemu, iż stanem naturalnym stosunków międzynarodowych jest zbieżność interesów oraz kooperacja narodów. Pojawiające się konflikty są po pierwsze wynikiem nieufności wynikającej z niewiedzy (stąd konieczność edukacji i upowszechniania wiedzy), a po drugie tradycyjnych

⁶³ Por. W. Thompson, *Was Gaidar really necessary*, „Problems of Post-Communism” 2002, vol. 49, nr 4, s. 15–16.

⁶⁴ Por. Je. T. Gajdar, *Soczinienija w 2 t.*, t. 1, Moskwa 1997, s. 15, 27.

struktur politycznych i gospodarczych, które sprzyjają agresywności (stąd postulat ich przebudowy, tak aby ułatwiały wzajemną współpracę i kooperację)⁶⁵.

Geopolityczne koncepcje pierwszych rosyjskich atlantystów były silnie naznaczone idealistycznym podejściem do środowiska międzynarodowego i dlatego można określić je mianem „atlantyzmu idealistycznego”. Rezultatem dominacji „idealistycznego atlantyzmu” w rosyjskim myśleniu geopolitycznym na początku lat dziewięćdziesiątych stało się otwarcie Rosji na świat, zmiana priorytetów polityki zagranicznej państwa (przede wszystkim nastawienie nie na rywalizację, ale kooperację), idealizacja wartości cywilizacyjnych świata zachodniego i jego modelu rozwojowego. Skutkowało to tym, iż reformy początku lat dziewięćdziesiątych stały się swoistym „hołdem” dla ideałów liberalnych i przebiegały zgodnie z warunkami sformułowanymi przez globalne instytucje – Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy – kształtujące podstawy nowego ładu ekonomicznego⁶⁶. Wskazuje się także, iż autorzy porozumienia białowieskiego (przywódcy Rosji, Ukrainy i Białorusi), które doprowadziło do rozwiązania ZSRR, byli zwolennikami zachodnio-atlantyckiej orientacji, dlatego też Wspólnotę Niepodległych Państw – powołaną do życia w miejsce ZSRR – miały początkowo tworzyć tylko europejskie państwa poradzieckie, co miało ułatwić kontakty i integrację Rosji z Europą⁶⁷.

Idealizm ten w zderzeniu z realiami świata pozimnowojennego, w którym elity polityczne krajów zachodnich, zwłaszcza zaś USA, traktowały Rosję jako pokonanego wroga, doprowadził do serii porażek w polityce zagranicznej, a tym samym do osłabienia wpływów na politykę państwa atlantyckiej geostrategii działania. Wpływy atlantystów były coraz mniejsze, tracili oni wpływ na politykę wewnętrzną i zagraniczną państwa. Stopniowo, najpierw Jegor Gajdar, a następnie Andriej Kozyriew byli odsuwani od podejmowania kluczowych decyzji dotyczących kierunku rozwoju kraju. Atlantycy „pierwszej fali” nie potrafili znaleźć odpowiedzi na fundamentalne dla Rosji pytanie o to, jak ma kształtować się globalna wspólnota międzynarodowa, jeżeli cele państw są sprzeczne, a próby narzucania światu ładu globalnego opartego na hegemonii Zachodu wzbudzają coraz silniejszy opór. Ich idealistyczne przeświadczenia o zbieżności interesów dwóch byłych konkurentów w środowisku międzynarodowym – Rosji i USA – doprowadziły do utraty większości przewag światowych, a tym samym do stopniowej deprecjacji prozachodniej geostrategii. Atlantyzm początku lat dziewięćdziesiątych, jako koncepcja geopolityczna, był w dużym stopniu „zideologizowany” i miał być elementem legitymizacji reform Borysa Jelcyna wdrażanych w duchu zachodnioeuropejskiego liberalizmu oraz mobilizować masowe poparcie dla poradzieckich elit. Atlantycy w dyskursie politycznym dotyczącym przyszłości Rosji upowszechniali obraz Rosji – Europy przede wszystkim po to, aby stworzyć podstawy ideologiczne dla realizacji głównego celu reformatorów, jakim było uczynienie z Rosji – Federacji Rosyjskiej demokratycznego państwa prawa o republikańskiej formie rządów, z rozwiniętą gospodarką wolnorynkową, w którym człowiek, jego prawa i wolności są wartością najwyższą. W dużym stopniu atlantyzm Kozyriewa czy też Gajdara był elementem dyskursu ideologicznego dotyczącego określenia własnej tożsamości narodowej oraz budowy przestrzeni kulturowej, która stałaby się podsta-

⁶⁵ Por. R. Zenderowski, *Stosunki międzynarodowe. Vademecum*, Wrocław 2006, s. 53.

⁶⁶ J. Gierus, *Globalizacja a państwo narodowe, (w:) Państwo w transformacji w perspektywie XXI w.*, pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000, s. 33.

⁶⁷ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004, s. 185, 186.

wą przyszłego rozwoju. Neookcydentalizm początku lat dziewięćdziesiątych, zakładający jednoznacznie prozachodni kurs rozwoju kraju, był traktowany jako ideologia, która doprowadzi Rosję do integracji z Zachodem, zapewni rozwój cywilizacyjny całemu regionowi byłego ZSRR, w którym państwo rosyjskie jako najważniejszy i największy partner oraz sojusznik Zachodu wprowadzi wszystkie narodowości ZSRR do „wspólnego europejskiego domu”, utrzymując pozycję hegemonu w regionie.

Rozpad ZSRR i jego konsekwencje społeczno-polityczne oraz niepowodzenia rosyjskiej polityki zagranicznej spowodowały, iż atlantyzm coraz częściej krytykowano za jego idealizm i nierealistyczne podejście do problemu stosunków międzynarodowych. W rosyjskich dyskusjach dotyczących tożsamości i strategii międzynarodowej miejsce atlantyizmu zaczął zajmować neoeurazjatyzm. Zwolennicy modelu prozachodniego zaczęli szukać więc odpowiedzi na coraz silniejszą krytykę i podjęto próby ukazania, iż atlantyzm to nie tylko idealistyczne założenia i „pobożne życzenia”, ale także racjonalna strategia oparta na obiektywnej analizie rzeczywistości międzynarodowej. Wśród prac poświęconych rosyjskiej strategii międzynarodowej i miejscu Rosji we współczesnym świecie, a nawiązujących do obrazu Rosja – Europa, ważną rolę odegrała praca Dymitra Trenina, byłego oficera wojsk rosyjskich, akademika oraz dyrektora moskiewskiego Centrum Carnegie, niezależnej instytucji naukowo-badawczej, który w swoich publikacjach, takich jak *The End of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization* (Moskwa 2001), *The Chechnya factor in post-soviet Russia* (Moskwa 2004), *Integracja i identyczność. Rossija kak nowy zapad* (Moskwa 2005), *Getting Russia Right* (Moskwa 2007) podjął problem rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. Trenin stanął przed trudnym zadaniem uzasadnienia słuszności doktryny atlantyizmu jako najbardziej racjonalnej strategii międzynarodowej dla poradzieckiej Rosji.

Jedną z podstawowych prac Trenina jest książka *The End of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization* (Moskwa 2001), w której rosyjski geopolityk starał się ukazać irracjonalność powrotu do idei eurazjatyizmu i konieczność utrzymania polityki zorientowanej na partnerstwo z Zachodem. Głównym obszarem badawczym, wokół którego koncentruje się ta praca, jest pytanie o współczesną rosyjską tożsamość, miejsce Rosji w świecie oraz możliwe kierunki ewolucji obydwu tych elementów⁶⁸. Książka składa się z trzech podstawowych części. W pierwszej autor analizuje kształtowanie się terytorium rosyjskiego w perspektywie historycznej. Rozważania te stanowią teoretyczną podstawę do analizy rosyjskiej sytuacji po rozpadzie ZSRR i powstania na poradzieckim terytorium nowej geopolitycznej sytuacji oraz analizy funkcjonowania WNP. Część druga dotyczy trzech obszarów otaczających Rosję i stanowiących jej łącznik z trzema światowymi cywilizacjami. Jest to część poświęcona analizie rosyjskich szans i możliwości działania na trzech bardzo ważnych regionalnych „geopolitycznych frontach” otaczających Rosję: zachodnim, który łączy Rosję z Europą, południowym, łączącym Rosję ze światem islamu i wschodnim, łączącym Rosję z Azją. Część trzecia jest poświęcona aktualnej sytuacji geopolitycznej, w której znalazła się Federacja Rosyjska i próbom budowy możliwych scenariuszy przyszłego rozwoju Rosji, ze wskazaniem na najbardziej skuteczną strategię międzynarodową⁶⁹.

⁶⁸ D. Trenin, *The end of Eurasia. Russia on the order between geopolitics and globalization*, Moskwa 2001, s. 11

⁶⁹ *Ibidem*, s. 30–31.

Centralna idea książki, która ukazana jest już w jej samym tytule, zawiera się w przekonaniu, iż w wyniku przemian końca lat osiemdziesiątych Rosja przestała być już centrum eurazjatyckiego regionu, nad którym przez wiele wieków sprawowała niepodzielną kontrolę. Trenin postrzega Eurazję jako sferę tradycyjnych wpływów rosyjskiego państwa i strefę, nad którą rozciągała się rosyjska władza zarówno w okresie księstwa moskiewskiego, imperium Romanowów, jak i ZSRR. Epoka dominacji rosyjskiej zakończyła się wraz z upadkiem ZSRR i związanymi z tym wydarzeniem przemianami rzeczywistości społecznej świata na progu XX i XXI w. w wyniku postępujących procesów integracyjnych w świecie i otwarcia się dotychczasowych państw narodowych na współpracę i integrację międzynarodową Rosja znalazła się na granicy dwóch światów: tradycyjnego geopolitycznego myślenia i świata globalizacji. Dotychczasowa identyfikacja przestrzenna kraju była związana z eurazjatyckim położeniem kraju i imperialnym myśleniem. Ta era skończyła się bezpowrotnie i „Eurazja” nie będzie już więcej synonimem Rosji⁷⁰.

Trenin w swojej książce analizuje trzy możliwe alternatywne scenariusze rozwoju posttotalitarnej Rosji w XXI w.: dezintegrację kraju, dominację rewizjonizmu lub też kreatywne dostosowanie się do wymogów współczesności. Dezintegrację traktuje jako możliwy, ale mało prawdopodobny scenariusz. Powrót do tradycyjnego imperialnego myślenia i dążenie do rewizji porządku międzynarodowego powstałego po rozpadzie ZSRR Trenin uważa za strategię, która nie może przynieść Rosji pozytywnych efektów, gdyż w nowym układzie sił Rosja nie ma ani siły, ani możliwości realizacji imperialnych ambicji, które napędzały jej politykę w XIX i XX w. Dlatego też zdaniem Trenina jedyną racjonalną opcją dla Rosji jest całkowite przyjęcie tożsamości europejskiej (zdominowanie świadomości społecznej przez obraz Rosja – Europa), co stanie się elementem napędowym dla stopniowej integracji Rosji z Wielką Europą. Rosję należy postrzegać jako Europę, a nie jako Eurazję, czy też barierę albo pomost pomiędzy Europą a Azją. Tylko dominacja takiej tożsamości przynieść może Rosji sukcesy w zmienionej rzeczywistości międzynarodowej. Trenin uważa, że długofalowym strategicznym celem współczesnej Rosji powinna stać się demilitaryzacja stosunków z Zachodem, nawiązanie partnerskiej współpracy z NATO oraz włączenie Rosji w struktury integracyjne w Europie, nawet jeżeli Rosja nie stanie się krajem odgrywającym tam decydującą rolę⁷¹.

Trenin zwracał uwagę, iż w międzynarodowym otoczeniu Rosji szczególnie istotne dla jej przyszłości są: integracja europejska, odrodzenie islamu i gwałtowny wzrost gospodarczy krajów azjatyckich. Uważa on, iż najbardziej stabilnym regionem jest obszar Unii Europejskiej, do której Rosję przyciągają jej wielowiekowe związki historyczne i kulturowe. Rosyjski analityk jest przekonany, iż Rosja może się zmodernizować i otworzyć na procesy globalizacji dzięki orientacji na jej europejską tożsamość i stopniowe włączanie Moskwy w przestrzeń wielkiej Europy (od Atlantyku po Ural). Zgodnie z przekonaniem Trenina Rosja jest krajem europejskim, a nie eurazjatyckim i dlatego proeuropejski wybór jest dla niego najbardziej racjonalny i najbardziej odpowiadający rosyjskiej historii, kulturze i mentalności. Analizując rolę Rosji na obszarze poradzieckim Trenin uważa, iż Rosja zanim zostanie włączona w struktury europejskie, powinna „budować Europę” wewnątrz swoich granic, stać się tam orę-

⁷⁰ *Ibidem*, s. 2, 4, 19.

⁷¹ *Ibidem*, s. 319.

downikiem europejskich wartości i liberalno-demokratycznego modelu modernizacji. Zamiast odgrywać rolę stabilizatora na obszarze poradzieckim lub dążyć do jego ponownej integracji, Rosja powinna wybrać strategię „konstruktywnego dostosowywania” się do realiów współczesności, bo czy się to komuś podoba, czy nie, Rosja utraciła status mocarstwa i siłę ideologicznego oddziaływania, model europejski w wielu poradzieckich krajach zdobył sobie zwolenników i należy liczyć się z geopolitycznymi realiami współczesności, alternatywą pozostaje bowiem tylko postępująca marginalizacja kraju, uwikłanie go w konflikty i dezintegrację i zaprzepaszczenie szansy na modernizację. W opinii Trenina nie ma dla Rosji innej drogi, jak odejście od myślenia w kategoriach eurazjatyizmu⁷² i dlatego też Trenin swoją książkę zatytułował *Koniec Eurazji*.

W pozostałych swoich publikacjach Dymitr Trenin analizując rosyjską sytuację międzynarodową na początku XXI w. zwraca uwagę na kilka specyficznych elementów, będących charakterystyczną cechą tego kraju. Według niego Rosja weszła w XXI wiek jako autonomiczny gracz na międzynarodowej scenie, który ani nie jest zintegrowany z zachodnimi strukturami bezpieczeństwa (jak np. NATO), ani nie stanowi już „serca” wschodniego imperium, którego odbudowa jest niemożliwa. Postradziecka Rosja, utraciwszy wiele ze swoich atrybutów supermocarstwa, jest już raczej potęgą regionalną, a nie globalną. Jest to kraj zbyt duży, aby mógł zostać włączony do regionalnych inicjatyw integracyjnych, takich jak UE, a jednocześnie jest to kraj zbyt słaby, aby samodzielnie odgrywać pierwszoplanową rolę. Największe zagrożenie dla współczesnej Rosji Trenin upatruje nie w niebezpieczeństwie utraty części swojego terytorium, ale w niewykorzystaniu szansy na modernizację i rozwój, a przyszłość i rola Rosji w świecie zależą od sukcesów jej wewnętrznej transformacji. Trenin uważa, iż niezależnie od faktu, że Federacja Rosyjska dzięki swoim zasobom może być autonomicznym graczem na scenie międzynarodowej, jednym z regionalnych centrów świata i krajem dominującym nad swoimi sąsiadami, to i tak Rosja stoi wobec trudnych wyborów strategicznego partnerstwa pomiędzy Zachodem – USA, a Wschodem – Chinami. W każdym wypadku będą to najprawdopodobniej relacje asymetryczne na niekorzyść Rosji⁷³.

Rosja powinna jednak zorientować się na wybór współpracy z Zachodem, gdyż jak uważa rosyjski geopolityk, Rosja zawsze była częścią Zachodu, i to pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i kulturowym. Rosja powinna zatem stać się częścią Zachodu jako pewnej całości kulturowej, historycznej i zarazem geopolitycznej – jako swoistej międzynarodowej wspólnoty społeczeństw⁷⁴. Trenin konsekwentnie przyjmuje, iż głównym partnerem dla Rosji są przede wszystkim demokratyczne i bogate kraje Północy. Rosyjski geopolityk krytykował m.in. politykę zbliżenia z Chinami uważając ją za błędną i zwracał uwagę, że jeżeli rosyjskie władze chcą zrealizować swój strategiczny cel w Azji, jakim jest modernizacja i zagospodarowanie rosyjskiego Dalekiego Wschodu, to kluczowym partnerem powinien być nie Pekin, ale Tokio, gdyż to Japonia dysponuje potencjałem gospodarczym i technologicznym koniecznym do rozwoju azjatyckiej części Rosji⁷⁵. Trenin podkreśla

⁷² *Ibidem*, s. 320.

⁷³ D. Trenin, *Russia and the global security norms*, „The Washington Quarterly” 2004, vol. 27, nr 2, s. 63–77.

⁷⁴ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie...*, s. 233.

⁷⁵ Por. D. Trenin, *Ewro-tichookeanskaja dierżawa*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2003, vol. 1, nr 1, s. 26–35.

przy tym, iż należy zmienić geopolityczne postrzeganie Rosji. O ile carskie imperium i ZSRR były to eurazjatyckie, zamknięte w sobie imperia, o tyle współczesna Rosja nie jest już dłużej ani „Eurazją”, ani „Euro-Azją”, ale jest ona państwem europejsko-pacyficznym i tak należy ją rozumieć. Głównymi partnerami dla Rosji powinni stać się na zachodzie – Unia Europejska, a na wschodzie – Japonia. Są to dwaj podstawowi partnerzy w realizacji procesów modernizacji kraju⁷⁶. Trenin zwracał uwagę, iż współczesna Rosja nie jest drugim Związkiem Radzieckim, ani „krajem bandyckim”, ani nawet naturalnym sojusznikiem dla krajów, które amerykańska administracja George’a Busha jr. określiła jako „oś zła”. Jej aktualna polityka zbliżenia z Chinami jest pragmatycznym wyborem wynikającym z krótkowzrocznej i błędnej polityki Waszyngtonu wobec Rosji. Obecnie Rosja nie jest krajem prozachodnim, ale nie jest także antyzachodnia⁷⁷.

W swojej książce *Getting Russia Right* (Waszyngton 2007) Trenin nawiązując do swojej okcydentalistycznej orientacji zwraca uwagę, iż współczesna Rosja znajduje się na drodze do tego, aby stać się Zachodem, krajem o tożsamości europejskiej, kapitalistycznym, nawet jeżeli przez długi jeszcze okres czasu nie będzie to kraj w pełni demokratyczny. Trenin pisze, iż tym, co w coraz większym stopniu przekształca Rosję w państwo o charakterze europejskim, są gospodarcze wymogi globalizacji i zwraca uwagę na to, iż Zachód w swojej strategii wobec Rosji powinien wspierać te siły, które sprzyjają modernizacji i demokratyzacji Rosji, a więc przede wszystkim wspierać rosyjskie dążenie do integracji ze światową gospodarką, np. poprzez szybkie włączenie Rosji w struktury WTO po to, aby obowiązujące tam wymogi i zasady w coraz większym stopniu wpływały na stosunki wewnątrz kraju⁷⁸. Do tego jest konieczna zmiana nastawienia niektórych polityków na Zachodzie, którzy nie powinni patrzeć na Rosję jak na „upadłą demokrację”, ale jak na rozwijające się społeczeństwo kapitalistyczne. Trenin uważa przy tym, iż głównym narzędziem w rękach Zachodu wobec Rosji powinno być wspieranie reform gospodarczych, a zwłaszcza jak najszybsze przyjęcie do Światowej Organizacji Handlu, a także wsparcie ze strony Zachodu i włączenie jej w struktury światowej gospodarki (*getting Russia right*), gdyż demokracja jest „późnym dzieckiem” kapitalizmu i gospodarki rynkowej. Przy tym Trenin zakłada, że Moskwa nie musi koniecznie wchodzić do Unii Europejskiej czy też NATO, ale powinna przede wszystkim wykształcić pakiet podstawowych instytucji właściwych dla społeczeństwa demokratycznego. Dla rosyjskiego geopolityka jest to jedyna droga do utrzymania przez Rosję swojej mocarstwowej pozycji w świecie⁷⁹.

Poglądy Trenina są określane niekiedy jako „okcydentalizm scjentystyczny”⁸⁰, co wskazuje na odejście w jego pracach od idealizmu charakterystycznego dla okresu rządu Gorbaczowa i pierwszych lat rządów Jelcyna, na rzecz racjonalnej i obiektywnej oceny sytuacji międzynarodowej i możliwości działania państwa rosyjskiego

⁷⁶ *Ibidem*, s. 35.

⁷⁷ D. Trenin, *Russia leaves the West*, „Foreign Affairs” 2006, vol. 85, nr 4, s. 10.

⁷⁸ Trenin powiela tu poglądy jednego z liberalnych polityków rosyjskich Georgija Gawlińskiego, lidera partii „Jabloko”, który podkreślał, że proeuropejsko nastawione elity polityczne uważające za najważniejsze zadanie dla społeczeństwa rosyjskiego zachowania i włączenie w nurt cywilizacji europejskiej całego eurazjatyckiego obszaru Rosji, muszą otrzymać wsparcie ze strony Zachodu. W przeciwnym wypadku może dojść do odrodzenia się w Rosji ruchów izolacjonistycznych i nacjonalistycznych. Por. G. Jawliński, *Dajcie Rosji wędkę*, „Polityka” z dn. 7 sierpnia 1999, nr 32, s. 32–33.

⁷⁹ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie...*, s. 233.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 233.

w środowisku międzynarodowym. Należy jednak pamiętać, iż Trenin, podobnie jak i pozostali rosyjscy geopolitycy, zwraca uwagę na fakt, iż geopolityczne rozważania w Rosji wykraczają poza pytanie o najbardziej racjonalną geostrategię działania państwa, gdyż dotyka ona fundamentalnego dla przyszłości kraju pytania o to, czym jest Rosja i kim są Rosjanie? Innymi słowy, problem geopolitycznego umiejscowienia Rosji jest problemem dotyczącym jej tożsamości⁸¹, a zatem jest to dyskurs silnie naczynony emocjami i zideologizowany.

W przeciwieństwie do Kozyriewa i Gajdara Trenin nie był politykiem, ale przede wszystkim niezależnym akademikiem i jego publikacje nie musiały pełnić roli legitymizującej podejmowane działania polityczne. Treninowi przypadło trudne zadanie uzasadnienia słuszności koncepcji neookcydentalistycznej w obliczu fiaszka prozachodniej polityki prowadzonej przez kolejne ekipy reformatorów. Starł się on dokonać rzetelnej analizy współczesności wskazując, iż w warunkach procesów globalizacji Rosja chcąc zachować dotychczasową pozycję musi dokonać jak najszybciej modernizacji, jej brak będzie bowiem skutkowało zwiększeniem dystansu wobec Zachodu i reszty świata, co skaza Rosję na marginalizację. Z uwagi na fakt, iż zgodnie z poglądami Trenina Rosja pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i kulturowym zawsze była częścią Zachodu, w naturalny sposób powinna przyjąć model wypracowany przez wysoko rozwinięte państwa zachodnioeuropejskie, gdyż w największym stopniu odpowiada on „kodowi” cywilizacyjnemu i geopolitycznemu Rosji. Trenin, niezależnie od faktu, iż jest zdeklarowanym okcydentalistą, zrezygnował z utopijnego wyobrażenia o historycznym „wspólnym europejskim domu” na rzecz analizy procesów zachodzących we współczesnym środowisku międzynarodowym i ukazania związanych z tym wyborów geostrategii, która ma zapewnić Rosji utrzymanie pozycji mocarstwa.

Trenin, łącząc myślenie imperialne z programem okcydentalistycznej modernizacji, do pewnego stopnia uwolnił atlantyzm od zarzutów o „zradę” i kapitulację przed Zachodem. O ile Kozyriew był oskarżany, iż jego polityka służy tylko interesom Zachodu, a nie Rosji, o tyle Trenin wyraźnie wskazuje, że modernizacja na wzór zachodnioeuropejski jest jedyną drogą do utrzymania swojej roli w świecie i tę tezę uzasadnia analizą współczesnych procesów zachodzących w świecie. Rezygnując z „neookcydentalistycznej” utopii, jaką była koncepcja „wspólnego europejskiego domu”, wskazał na potencjał tkwiący w prozachodniej geostrategii jako szansę na modernizację, a tym samym na utrzymanie wpływów na obszarze byłego ZSRR i pozostanie światowym mocarstwem. Utrzymanie pozycji w świecie uzależnił od modernizacji i demokratyzacji państwa, gdyż tradycyjny biurokratyczno-autorytarny styl rządów nie daje szans na utrzymanie pozycji Rosji w świecie. Trenin zaproponował pragmatyczny geopolityczny model atlantyzmu, odchodząc od utopijnych i idealistycznych założeń swoich poprzedników.

Ważną rolę w analizie i budowie geopolitycznej strategii atlantyzmu odegrał także Władimir Łukin, akademik, polityk – członek partii „Jabłoko”, były deputowany do Dumy Państwowej z ramienia tej partii, mianowany w 2004 r. przez prezydenta Putina rzecznikiem praw człowieka w Federacji Rosyjskiej. Pozycja Łukina jest o tyle szczególna, iż był on jednym z liderów partii „Jabłoko”, która miała wyraźnie proeuropejski charakter, a jej liderzy określali się jako patrioci i reformatorzy i sta-

⁸¹ D. Trenin, *The end of Eurasia...*, s. 16.

wali w opozycji wobec władzy „nacjonalistycznych populistów” oraz „radykałnych reformatorów”. Przywódcy tej partii, a zwłaszcza Grigorij Jawliński, nawiązując do tradycji okcydentalizmu, podkreślali, że Rosja jest częścią Europy ze względu na swoją tradycję i kulturę. Europeizacja kraju i pełnoprawna współpraca z Unią Europejską jest niezbędna do rozwoju Rosji w XXI w. Potencjał Rosji może się rozwijać tylko przez utrwalanie wpływów cywilizacji europejskiej, w którą wielki wkład wniosła kultura rosyjska. Europeizacja kraju to wzrost dobrobytu obywateli, przybliżenie ich do standardów europejskich w zakresie socjalno-ekonomicznego, ekologicznego i politycznego modelu państwa. Celem strategicznym Rosji powinna być zatem ścisła współpraca polityczna i gospodarcza z Unią Europejską⁸².

Władimir Łukin wraz z Anatolijem Utkinem w 1995 r. opublikował pracę *Rossija i Zapad: obsznost' ili otcużdienije?* W pracy tej podjęty został problem wzajemnej współpracy Rosji i Zachodu. Analizowano trudności i przeszkody leżące na drodze do wzajemnego zaufania i pogłębionej współpracy, która może przynieść obu stronom obopólne korzyści. Podejmując pytanie o miejsce Rosji we współczesnym świecie Łukin i Utkin pisali, iż jej miejsce jest w Europie, która jest także wspólnym domem dla Rosjan, miejscem, z którego wywodzi się rosyjska cywilizacja, religia, kultura, nauka i ważniejsze rosyjskie wartości. Rosja kroczy drogą integracji z Zachodem od czasów Piotra I, a główny sens reform politycznych i gospodarczych przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych był taki, aby odbudować związki Rosji z Zachodem i przywrócić Rosjanom zachodnie wartości i ideały. Zwracali oni uwagę, iż Rosja zawsze miała kontakty zarówno z krajami Zachodu, jak i Wschodu oraz Południa. Rosja ma wybór partnerów w środowisku międzynarodowym i ma wiele do zaoferowania swoim strategicznym sojusznikom. Powrót Rosji do Zachodu jest związany z dużymi trudnościami. Po obu stronach silne są negatywne stereotypy, które utrudniają wzajemne porozumienie. Rosja na obecnym etapie stosunków dwustronnych nie jest jeszcze równoprawnym partnerem dla krajów Zachodu i dlatego powinna starać się równoważyć swoje kontakty z Zachodem rozwojem partnerskich stosunków z innymi regionami świata. Prowadzona „europocentryczna” polityka nie przyniosła spodziewanych rezultatów i Rosja stoi przed wyborem swojej geopolitycznej strategii. Pierwsza z dróg, którą próbowali realizować zapadnicy-idealisci ery Gorbaczowa, to budowa wielkiej wspólnej przestrzeni politycznej rozciągającej się od Władywostoku do Vancouver, łączącej w sobie prawie całą półkulę północną. W pogorbaczowskiej epoce ujawniły się jednak sprzeczności, które powodują, iż ideał ten jest trudny do zrealizowania. Drugą możliwością jest budowa europejskiej jedności poprzez kontynentalny sojusz Paryż-Berlin-Warszawa-Moskwa. Za takim rozwiązaniem przemawiają tradycje historyczne, bliskość geograficzna oraz znaczenie Zachodu dla modernizacji Europy Środkowo-Wschodniej. Są jednak także i przeszkody na drodze do realizacji tej wizji, a zwłaszcza różnice kulturowe i rozwojowe występujące pomiędzy Europą Środkowo-Wschodnią a Zachodem. Trzecia możliwa droga to zamknięcie się Rosji w sobie, oddalenie jej od Europy i „zwrot na Wschód” wykorzystujący schematy eurazjatyckiego myślenia geopolitycznego. W 1995 r. Łukin i Utkin pisali, że przed Rosją i Europą stoi prosty wybór: czy Rosja będzie partnerem, czy też niebezpiecznym sąsiadem. Aby uniknąć tej drugiej możliwości, należy wyjść naprzeciwko siebie, starać się zrozumieć partnera i nie narzucać mu siłą swoich rozwiązań⁸³.

⁸² J. Potulski, *System partyjny Rosji*, Gdańsk 2007, s. 286.

⁸³ Tekst pracy dostępny w wersji elektronicznej www.yabloko.ru/Persons/Lukin/lukin-outkin95-2.html#7.

W 2001 r. Władimir Łukin w artykule *Rossijskij most czeriez Atlantiku*, opublikowanym w pierwszym numerze czasopisma „Rossija w Globalnoj Politikie”, zastanawiał się, jaka rola powinna przypaść Rosji w XXI w. Pisał on swój artykuł po terrorystycznych atakach na Nowy Jork we wrześniu 2001 r., kiedy to prezydent Federacji Rosyjskiej Władimir Putin zdecydował o przystąpieniu Rosji do koalicji antyterrorystycznej po stronie USA. Artykuł Łukina jest o tyle ważny i interesujący, iż prezentuje on jedną z ostatnich w Rosji prób opracowania geopolitycznej strategii rosyjskiego atlantyzmu i szukania dla Rosji miejsca w sojuszu krajów Zachodu. Autor zastanawia się nad ujawniającymi się rozbieżnościami między Europą a USA, które pomimo tego, iż łączą je wspólne wartości (demokracja, gospodarka rynkowa, priorytet praw człowieka itp.), nie są zgodne co do prowadzonej polityki międzynarodowej. Rosja może w długoterminowej perspektywie wpłynąć na poprawę politycznego klimatu pomiędzy Europą i USA. Rosja jest krajem europejskim w historyczno-kulturowym rozumieniu i eurazjatyckim w geopolitycznym rozumieniu. Stąd może wynikać jej specyficzna geopolityczna rola w świecie jako „miedzyatlantyckiego integratora” – kraju, który leżąc w politycznej przestrzeni pomiędzy Europą i Ameryką, może stać się katalizatorem dla podjęcia trójstronnej współpracy USA-UE-Rosja. Taka geostrategia polityki zagranicznej stanowi, według Łukina, najlepszy sposób na stopniową realizację wielkiego zadania przywrócenia Rosji Europie w roli partnera, przy zgodzie i akceptacji ze strony USA. To także najlepszy sposób, aby stworzyć dobre polityczno-międzynarodowe podstawy dla modernizacji Rosji i przekształcić ją w ważny podmiot światowej polityki, gospodarki i kultury, a nie tylko obiekt zewnętrznych oddziaływań. Dzięki takiej geopolitycznej roli w świecie Rosja stałaby się ważnym elementem międzynarodowego ładu. Aby ten geopolityczny projekt miał szansę powodzenia, Rosja musi stać się jedynym „miedzyatlantyckim integratorem”, a jak zwraca uwagę Łukin, taką rolę chciałyby odgrywać jeszcze władze w Londynie⁸⁴. Łukin przyjął, iż Rosja musi „wpisać się” w przestrzeń euroatlantycką, stać się jej „wewnętrznym” elementem. Tylko dzięki temu będzie mogła rozwijać się oraz ochronić swoją tożsamość i znaczenie w świecie⁸⁵.

Łukin pisał także, iż rosyjska specyfika, często będąca obiektem krytyki na Zachodzie, jest wielką wartością, która już niejednokrotnie wzbogacała ogólnoludzką cywilizację, dlatego też optymalnym wyborem i dla Rosji, i dla Zachodu jest to, aby Rosja znalazła się wewnątrz świata zachodniego, a nie poza nim. To zadanie wyznacza podstawowe parametry rosyjskiej polityki zagranicznej: być częścią euroatlantyckiej przestrzeni i być przy tym geopolitycznym oraz polityczno-dyplomatycznym integratorem dwóch atlantyckich biegunów UE i USA, tak aby z jednej strony uniknąć dominacji jednego z nich, a z drugiej zapobiegać potencjalnym konfliktom między nimi. Dla Łukina taka geopolityczna pozycja jest najbardziej perspektywiczna z punktu widzenia żywotnych interesów kraju i jego bezpieczeństwa. Najnowsza historia ukazuje, jak ważna jest obecność w przestrzeni euroatlantyckiej, gdyż jak pisze rosyjski polityk, np. Grecja w okresie rządów „czarnych pułkowników” drogo zapłaciła za izolację kraju. Dlatego też „europejski kurs” Rosji stanowi jedyną optymalną drogę rozwoju. Dążenie do integracji z Europą nie jest geopolityczną pomyłką, gdyż tylko dzięki tej drodze może wzrastać rola Rosji w świecie, a sam

⁸⁴ W. Łukin, *Rossijskij most czeriez Atlantiku*, „Rossija w Globalnoj Politikie” 2002, vol. 1, nr 1, s. 103.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 104.

kraj może się modernizować⁸⁶. Podobnie jak i pozostali atlantycy Łukin postrzega modernizację i westernizację Rosji jako jedyną możliwość utrzymania geopolitycznej pozycji Rosji w świecie, a przede wszystkim na obszarze WNP, dla którego, zgodnie z założeniami atlantystów, demokratyczna Rosja miałaby być źródłem wzorów polityczno-gospodarczych, co na powrót skupiłoby poradzieckie republiki wokół Rosji. Przy czym Łukin, odchodząc od utopijnych założeń pierwszych atlantystów, zwraca uwagę, iż Rosja powinna dbać o swój interes narodowy i chronić swoją suwerenność przed ekspansją międzynarodowych korporacji i organizacji międzynarodowych, tak samo jak czynią to inne cywilizowane kraje⁸⁷.

Poglądy Łukina są ważne przy rozważaniach dotyczących rosyjskiej geopolityki, zarówno w ramach tradycyjnej geopolityki (pretendującej do miana nauki i podejmującej przede wszystkim problem geostrategicznych relacji pomiędzy państwami lub też geograficznej i militarnej podstawy potęgi państwa), jak i w ramach geopolityki krytycznej (która traktuje geopolitykę jako aktywność dyskursywną). Brak jest analiz podejmujących problem geopolitycznego dyskursu w rywalizacji o władzę i głosy wyborców pomiędzy partiami politycznymi. Członkowie partii „Jabłoko” brali aktywny udział w publicznej debacie dotyczącej rosyjskiej tożsamości i relacji z otoczeniem międzynarodowym. O ile znajomość prac Trenina może być ograniczona do wąskiego grona specjalistów, o tyle poglądy liderów Jabłoka, jako partii rywalizującej w wyborach i biorącej udział w kampanii wyborczej, stały się elementem szerokiego dyskursu społecznego dotyczącego polityki zagranicznej Rosji. Publikacje Łukina mają charakter *stricte* geopolityczny, opisując i objaśniając świat, podejmując problem miejsca Rosji w świecie oraz jej tożsamości i relacji z innymi. Geopolityka stała się tutaj doktryną polityczną, „rozpisaniem” w praktyce ideologicznych założeń neookcydentalizmu. Niezależnie od faktu, iż w rzeczywistości politycznej Rosji partie mają niewielki wpływ na kształtowanie polityki zagranicznej, to uczestnicząc w publicznych dyskusjach tworzą i przedstawiają obraz rosyjskiej tożsamości oraz statusu międzynarodowego, wpływając na ukształtowanie się wyobrażeń geopolitycznych rosyjskich obywateli, a więc stanowią ważną część geopolitycznego dyskursu w Rosji. Niezależnie od stopniowego osłabienia roli „Jabłoka” na arenie politycznej liderzy tej partii pozostają częścią rosyjskiego establishmentu, a ich poglądy są obecne w przestrzeni publicznej, utrzymując swoje wpływy przede wszystkim wśród inteligencji zamieszkującej wielkie rosyjskie metropolie.

Kolejnym z rosyjskich geopolityków, który zasługuje na uwagę, jest współpracujący z Władimirem Łukinem profesor Anatolij Utkin, publicysta, futurolog, politolog i geopolityk, pracownik Instytutu Badań USA i Kanady Rosyjskiej Akademii Nauk, autor m.in. takich publikacji, jak: *Rossija i Zapad: problemi wzaimnogo wosprijatija i perspektivy stroitielstwa odnoszenij* (Moskwa 1995), *Rossija i Zapad: istoria ciwilizacij* (Moskwa 2000), *Mirowoj poriadok XXI weka* (Moskwa 2001), *Amerikanskaja imperia* (Moskwa 2003), *Wyżow Zapada i otwiet Rossii* (Moskwa 2003), *Mirowaja chołodnaja wojna* (Moskwa 2005).

Pracą, która w największym stopniu dotyka problemów współczesnej geopolityki, jest książka Utkina *Mirowoj poriadok XXI weka*, w której analizuje on możliwe scenariusze rozwoju porządku międzynarodowego w XXI w. Zdaniem Utkina współczes-

⁸⁶ *Ibidem*, s. 106.

⁸⁷ P. A. Tsygankov, A. P. Tsygankow, *Dilemmas and promises of Russian liberalism*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 43, s. 62.

ny pozimnowojenny świat znajduje się w okresie przejściowym, w którym następuje proces gwałtownych przekształceń globalnego ładu. Okres przejściowy charakteryzują następujące cechy: 1) urzeczywistnienie geopolitycznej potęgi USA – zwycięzcy w zimnej wojnie, który dąży do ukształtowania monocentrycznej mapy świata; 2) gwałtowny wzrost gospodarczy w Północnej Ameryce, Zachodniej Europie i Azji Wschodniej; 3) nasilenie się chaotyczności środowiska międzynarodowego w rezultacie osłabienia roli państw narodowych i wzrostu roli niepaństwowych podmiotów działających ponad granicami państwowymi; 4) zwrot współczesnych państw (po okresie ideologicznej rywalizacji) ku poszukiwaniu nowych znaków tożsamości bazujących na tradycji, kulturze, historii, religii; 5) polaryzacja świata na biedną większość i bogatą mniejszość; 6) eksplozja demograficzna i zmiana struktury demograficznej świata; 7) informatyczno-technologiczna rewolucja i pojawienie się w związku z tym współzależności w skali całego globu. Okres przejściowy, chaotyczny i uwikłany w wewnętrzne sprzeczności, może zakończyć się zrealizowaniem jednego z pięciu alternatywnych scenariuszy przyszłości: świata monopolarnego, bipolarnego, polipolarnego, świata zdominowanego przez siedem wielkich cywilizacji światowych oraz świata chaotycznego, zdominowanego przez wojny i kataklizmy.

Pierwszy scenariusz zakłada, iż dominację nad światem zdobędą Stany Zjednoczone, dysponujące po wygranej w zimnej wojnie możliwością podporządkowania świata swoim interesom na długie dziesięciolecia. Świat monopolarny oznacza więc hegemonię USA w świecie. Scenariusz ten jest możliwy, gdyż żadne inne państwo świata nie dysponuje takim potencjałem ekonomicznym, wojennym, ideologicznym i politycznym jak USA. Nawet jeżeli w którejś z dziedzin uda się zbliżyć do USA, to i tak nikt nie dysponuje taką kombinacją tych elementów jak USA. Pozycję USA mogłoby zachwiać tylko zjednoczenie ich konkurentów albo popadnięcie narodu amerykańskiego w wewnętrzną apatię i ponowny izolacjonizm, jednakże w przypadku silnych bodźców zewnętrznych zagrażających USA, np. międzynarodowego terroryzmu, mobilizacja wewnętrznej siły będzie pozwalała na brak aktywności międzynarodowej⁸⁸.

Z uwagi na fakt, iż dominacja jednego państwa w świecie nie może trwać wiecznie, monopolarny porządek kształtujący się po zimnej wojnie ma trzy możliwe alternatywy. Pierwszą z nich jest ukształtowanie się bipolarnej struktury stosunków międzynarodowych. Przejście od monopolarności do bipolarności (scenariusz drugi) związane jest z pojawieniem się konkurencyjnych wobec USA potęg, które za pomocą zawieranych sojuszy mogą stanowić przeciwwagę dla potęgi amerykańskiej i doprowadzić do ponownego zbilansowania sił w świecie. Realizacja takiego scenariusza uzależniona jest od aktywności dwóch największych konkurentów USA: Chin i Europy Zachodniej. Utkin uważa, iż możliwych jest pięć kombinacji światowych sojuszy, które mogłyby zrównoważyć potęgę USA w świecie: 1) zerwanie przez Europę Zachodnią sojuszu z USA i współpraca z Rosją; 2) zbliżenie Europy Zachodniej i Chin; 3) strategiczny sojusz Rosja – Chiny; 4) sojusz Zachodniej Europy z Japonią; 5) pojawienie się sojuszu państw azjatyckich Japonii i Chin skierowanego przeciwko blokowi amerykańsko-europejskiemu.

Trzeci scenariusz świata policentrycznego związany jest z pojawieniem się w świecie pozimnowojennym nowych potęg gospodarczych i militarnych dysponujących ol-

⁸⁸ A. I. Utkin, *Mirowoj poriadok XXI weka*, Moskwa 2001, s. 143.

brzymim potencjałem demograficznym, które mogą aspirować do miana światowych mocarstw: Chin, Japonii, Europy Zachodniej, Federacji Rosyjskiej, Indii, a także Brazylii. Państwa te zaczną dominować w świecie i tworzyć bloki polityczne, przyciągając do siebie „klientów politycznych”, czyli kraje uzależnione i związane w jakiś sposób z danym państwem. W ten sposób powstałby system, w którym istnieje w świecie kilka „centrów siły”, z których każde posiada swoją strefę wpływów oraz odgrywa rolę w podejmowaniu decyzji dotyczących problemów globalnych.

Czwarty scenariusz nawiązuje do huntingtonowskiego paradygmatu zderzenia cywilizacji i zakłada, że w świecie pozimnowojennym najważniejsze różnice i główne linie podziału będą miały charakter kulturowy. Z uwagi na zbliżający się kres dominacji cywilizacji europejskiej i coraz większą niechęć wobec westernizacji świata, zostanie on podzielony na siedem głównych kręgów cywilizacyjnych: zachodni (UE, Kanada, USA, Australia, Nowa Zelandia), chiński, japoński, świat islamu, cywilizacja południowoamerykańska, afrykańska i rosyjska – prawosławna. Świat zostanie zdominowany przez konflikty pomiędzy poszczególnymi cywilizacjami.

Piąty scenariusz kreślony przez Utkina ma charakter apokaliptyczny, gdyż zakłada on, iż możliwe jest popadnięcie świata w stan całkowitego chaosu wywołanego światowymi kataklizmami, wyczerpaniem surowców, eksplozją demograficzną i klęską głodu. Doprowadzi to do prób siłowego rozwiązywania konfliktów światowych, co przy możliwości użycia broni jądrowej przez niektóre państwa może prowadzić do tragicznych dla ludzkości konsekwencji⁸⁹.

W pozostałych pracach Utkina poruszana tematyka o charakterze geopolitycznym odnosi się przede wszystkim do problematyki stosunków Rosja – Zachód i związane z tym miejsca i roli Rosji w światowym porządku międzynarodowym. W książce *Rossija i Zapad: istorija ciwilizacij* Utkin pisze, iż tysiącletnia historia państwa rosyjskiego z pozycji jego stosunków z Zachodem dzieli się na trzy geopolityczne okresy: 1) kiedy to na obszarach położonych w dorzeczu rzek zlewiska Morza Bałtyckiego i Czarnego zaczyna się kształtować państwo ruskie, następuje przyjęcie chrześcijaństwa, a następnie ekspansja na północno-wschodnie terytoria Europy; 2) okres związany z niewolą tatarsko-mongolską, która doprowadziła do izolacji Rosji od Europy i ukształtowania się specyficznej cywilizacji rosyjskiej i mesjanistycznej ideologii narodowej „Moskwa – Trzeci Rzym”; 3) trzeci okres zaczyna się wraz z panowaniem Piotra I, kiedy to Piotr I podczas swojej podróży do krajów zachodniej Europy dostrzegł, iż dokonuje się tam wielka rewolucja stosunków społecznych i Rosja niezależnie od swoich specyficznych cech powinna także wziąć w niej udział. Charakterystyczną cechą tej epoki było pojawienie się świadomości, iż utrzymywanie się cywilizacyjnego dystansu pomiędzy Europą a Rosją jest dla tej ostatniej zagrożeniem. W okresie tym, który trwa do dzisiaj, Rosja stara się przy zachowaniu swojej specyfiki dorównać jednocześnie poziomem rozwoju krajom Zachodu i otworzyć się na zewnętrzne wpływy modernizacyjne⁹⁰.

Utkin twierdzi, iż współczesna Rosja stoi przed perspektywą wyboru jednej z trzech dróg rozwoju społeczno-politycznego i trzech możliwych scenariuszy geopolitycznych sojuszy. Pierwsza z nich zakłada możliwość zbliżenia Wschodu i Zachodu i zbudowania dzięki temu jednolitej przestrzeni społeczno-politycznej rozciągającej się od

⁸⁹ *Ibidem*, s. 144–148.

⁹⁰ A. I. Utkin, *Rossija i Zapad: istorija ciwilizacij*, Moskwa 2000, s. 7.

Władę wostoku do Vancouver, która zapewniłaby jedność atlantycko-pacyficznego świata Północy. Realizacji tego scenariusza podjęli się politycy rosyjscy w okresie rządów Michaiła Gorbaczowa i Borysa Jelcyna. Niezależnie od flaska nadziei obydwu polityków na włączenie Rosji do sojuszu UE i USA ten scenariusz jest wciąż możliwy do realizacji. Drugą drogą Rosji może być próba zbliżenia Rosji do Europy Zachodniej i przyjęcie strategicznego kursu na stworzenie osi Paryż – Berlin – Warszawa – Moskwa. Za takim sojuszem przemawiają tradycyjne związki Rosji i Europy oraz komplementarność gospodarek – ze strony UE zainteresowanie rosyjskimi zasobami surowcowymi, a ze strony Federacji Rosyjskiej zainteresowanie zachodnimi technologiami i kapitałem. Sojusz taki pozwoliłby Europie na równorzędną rywalizację z USA i zastąpienie Ameryki w roli lidera światowego. Jest to jednak scenariusz mało prawdopodobny, gdyż występuje zbyt wiele sprzeczności pomiędzy potencjalnymi partnerami. Trzecia możliwość geopolitycznego rozwoju Rosji stanowi alternatywę w razie zablokowania i flaska dwóch pierwszych scenariuszy zakładających zbliżenie z Zachodem. Wówczas jedynym wyjściem dla kraju pozostaje orientacja na Wschód. Rosja zamiast szukać sojuszu z Zachodem może zorientować się na obronę własnej specyfiki i tożsamości oraz na sojusz z krajami Wschodu i Południa przeciwko Zachodowi. Byłby to trudny wybór, ale trudności związane z próbami porozumienia się z Zachodem mogą zmusić Rosję do takiego kroku⁹¹.

W kolejnej swojej pracy *Wyzow Zapada i otwiet Rossii* Utkin kontynuował wątek związków Rosji z Zachodem, analizując historię rosyjskich kontaktów z cywilizacją Zachodu. Utkin wyraźnie nawiązywał w niej do problemu dostosowania się Rosji do wyzwania ze strony cywilizacji zachodnioeuropejskiej, jaką jest ekspansja Zachodu, która toruje drogę modernizacji, ale i westernizacji niezachodnich społeczeństw. Rosyjski uczoney pisał, iż najważniejszym dylematem współczesnej Rosji są właśnie jej stosunki i Zachodem i próba odpowiedzi na pytanie, jak przyspieszyć konieczną modernizację kraju, jak wejść do grona państw – światowych liderów (problem modernizacji) i jak chronić przy tym swoją specyfikę, tożsamość i narodowe wartości (problem westernizacji)? Zgodnie z tezą Utkina świat współczesny dzieli się na trzy grupy państw: wysoko rozwinięte, modernizujące się i tradycjonalistyczne. Pierwsza z nich obejmuje postindustrialne kraje Ameryki Północnej, Europy Zachodniej oraz Azji Wschodniej, które odchodząc od tradycjonalizmu modernizują gospodarkę i życie społeczne. Rozwój społeczeństwa postindustrialnego i nowoczesnych dziedzin gospodarki, takich jak informatyka, telekomunikacja, technologie kosmiczne, biotechnologia, mikroelektronika, rozwój infrastruktury powodują, iż kraje te szybkimi krokami oddalają się od reszty świata pod względem poziomu rozwoju. Odejście od nacjonalizmu i etnicznego partykularyzmu sprzyja procesom integracyjnym (UE, NAFTA, ASEAN), co jeszcze zwiększa możliwości oddziaływania tych krajów w świecie. Drugą grupę państw stanowią kraje stojące na rozdrożu pomiędzy koniecznością modernizacji a zachowaniem tradycyjnych wartości społecznych. Część elit polityczno-społecznych zdając sobie sprawę z konieczności modernizacji przyjmuje wzory życia charakterystyczne dla cywilizacji postindustrialnej, ale duża część ludności wciąż żyje odwołując się do tradycyjnych wartości i wykazując duży opór przeciwko modernizacji. W każdym z tych krajów występuje w związku z tym silny konflikt społeczno-polityczny pomiędzy zwolennikami modernizacji i tradycji, co

⁹¹ *Ibidem*, s. 8–10.

stanowi główną linię podziałów socjopolitycznych. Charakterystycznym elementem życia tych państw są powtarzające się kryzysy społeczno-ekonomiczne, a elementy demokracji i wolnego rynku współistnieją tutaj z pozostałościami autorytaryzmu i etatyzmu. Do grupy tych krajów należą państwa Europy Wschodniej (w tym także Rosja), Ameryki Łacińskiej i część krajów azjatyckich. Kraje te mogą przyjąć rozmaite warianty dalszego rozwoju, od pełnego otwarcia na modernizację, aż po wybór autarkicznego izolacjonizmu. Trzecią grupę państw stanowią te, w których dominują zachowawcze tendencje i niechęć wobec modernizacji na wzór zachodnieuropejski. Są to przede wszystkim muzułmańskie kraje Bliskiego Wschodu i Azji Południowej⁹².

Z uwagi na dominującą rolę w świecie nowoczesnych wartości będących wytworem świata zachodniego wszystkie kraje świata muszą odpowiedzieć na pytanie o stosunek do modernizacji na wzór zachodni i dominującej roli w świecie cywilizacji zachodnieuropejskiej. W odniesieniu do Rosji Utkin unika jednoznacznych odpowiedzi dotyczących wyboru rosyjskiej drogi. Zwraca natomiast uwagę na fakt, iż dokonując analizy dziejów Rosji i jej kontaktów z Zachodem chciał ukazać historyczny kontekst tychże kontaktów, tak aby historia stała się przewodniczką dla polityków podejmujących decyzję dotyczącą przyszłości Rosji. Przez pięćset lat historii Rosji i Zachodu w tradycji rosyjskiej były już okresy zbliżenia z Zachodem, samoizolacjonizmu, wrogości wobec Zachodu i zwrócenia się na Wschód. Wszystkie te trzy scenariusze są możliwe i dzisiaj, a wybór „rosyjskiej drogi” będzie zależał głównie od charakteru, jaki przyjmą procesy światowej modernizacji, od stopnia aktywności inteligencji, ale głównie od stopnia narodowej samoświadomości⁹³.

Ostrożność Utkina w ocenie partnerstwa rosyjsko-zachodniego jest wyrazem rozczarowania rosyjskich geopolityków wobec bezkrytycznej prozachodniej polityki Federacji Rosyjskiej na początku lat dziewięćdziesiątych, określanej niekiedy jako geostrategia „kapitulacji”, którą rozpoczął minister spraw zagranicznych ZSRR Eduard Szewardnadze, a kontynuował minister spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej Andriej Kozyriew⁹⁴. W geopolitycznych publikacjach Utkina więcej jest pytań niż jednoznacznych odpowiedzi na wyzwania współczesności i ukazują one ambiwalencję postaw współczesnych prozachodnich rosyjskich elit społeczno-politycznych: z jednej strony głębokie rozczarowanie Zachodem, a z drugiej przekonanie o konieczności zaadoptowania w Rosji zachodniego modelu społeczno-gospodarczego. Prace Utkina mają szczególną wartość, gdyż ukazują zwrot, jaki dokonał się wśród rosyjskich atlantystów, od bezkrytycznego i często ideologicznego zaangażowania się w propagowanie prozachodnich idei do coraz częściej prezentowanego rozczarowania wobec Europy egoistycznie odrzucającej rosyjskie aspiracje, ale też rozczarowania wobec kultury i społeczeństwa rosyjskiego, które nie wykorzystało szansy na reformy i modernizację.

Sam Utkin mówił o sobie, iż jest okcydentalistą/zapadnikiem, ale jest zapadnikiem sceptycznym, poważnie traktującym argumenty, iż „rosyjski człowiek” nie może stać się częścią świata Zachodu, gdyż aby nim się stać, konieczna jest zmiana mentalnego kodu i odmienne postrzeganie świata. Zachód to nie pojęcie geograficzne, ale nastawienie umysłu. Rosja nie przeszła przez te same etapy ewolucji co Zachód. Jej szczególnie ciężko jest stać się Zachodem, gdyż nie doświadczyła Renesansu stanowiącego

⁹² A. I. Utkin, *Wyzwół Zapada i otwóć Rossii*, Moskwa 2003, s. 362–364.

⁹³ *Ibidem*, s. 370.

⁹⁴ N. N. Aszenkamp, S. W. Pogorelskaja, *Sowriemiennaja...*, s. 50.

podstawę europejskiej kultury⁹⁵. Geopolityczne koncepcje Utkina można zatem określić mianem „okcydentalizmu sceptycznego”, gdyż określając się jako okcydentalista/liberał, zwraca on jednocześnie uwagę, iż Rosja Zachodem nie jest albo przynajmniej jeszcze nim nie jest. Zwraca on również uwagę, iż w krajach Zachodu dochód narodowy na jednego mieszkańca to 25–30 tysięcy dolarów rocznie, natomiast w Rosji zaledwie dwa tysiące, co świadczy o tym, jak daleko Rosji do zachodnich standardów, przy czym zwraca też uwagę, iż średni dochód na jednego mieszkańca w niezachodnim świecie wynosi zaledwie jeden tysiąc, tak więc Rosjanie mają co stracić, jeżeli nie zdecydują się na modernizację w stylu zachodnim⁹⁶. W geopolitycznych pracach Utkina, będących ważnym elementem akademickich i społecznych dyskusji wokół atlantyzmu i związków Rosji z Zachodem, dostrzec można z jednej strony podkreślane poczucie własnej odrębności, a drugiej ukazywanie Zachodu w pozytywnym świetle, jako regionu i cywilizacji reprezentujących wyższy poziom rozwoju społeczno-politycznego i kulturowego. Ta ambiwalencja postaw jest bardzo charakterystyczna dla współczesnych rosyjskich neokocydentalistów nie potrafiących pogodzić przekonania o konieczności modernizacji i westernizacji kraju z przywiązaniem do wartości i tradycji rodzimej kultury.

Podkreślanie własnej odrębności wynika z rozczarowania wobec przemian zachodzących w Rosji po rozpadzie ZSRR, a prace „sceptycznych” atlantystów nie są wolne od krytyki polityki prowadzonej przez Zachód wobec Rosji. Utkin stara się przedstawić swoje prace jako akademickie publikacje dotyczące geopolitycznej przynależności Rosji i związanych z tym wyzwań. Dystansuje się wyraźnie od udzielenia odpowiedzi na pytanie o najbardziej racjonalną geostrategię, pozostawiając to pytanie otwarte. Jest to dość charakterystyczne podejście wynikające najprawdopodobniej z faktu, iż po niepowodzeniach polityki reform atlantyzm został wypchnięty ze sfery praktycznego działania „w zacisze” akademickich dyskusji, gdzie podejmuje się próby przywrócenia atlantyzmu do *mainstream* dyskusji poświęconych rosyjskiej tożsamości międzynarodowej.

Dla współczesnych atlantystów szybka modernizacja Rosji jest kluczem do utrzymania przez nią silnej pozycji międzynarodowej. Zwolennicy atlantyzmu rozumiejąc nieuchronność procesów unifikacji świata wskazują, iż Moskwa może pełnić w globalnym świecie ważną rolę, szczególnie zaś powinna:

- stać się jednym ze źródeł intelektualnej dyskusji i inicjatywy (póki tempo rozwoju gospodarczego nie pozwala na silniejsze oddziaływanie) przy rozwoju procesów globalizacji i być konstruktywnym oponentem wobec państw i instytucji kierujących tymi procesami;
- działać tak, by przy tworzeniu jednolitego porządku globalnego głos Rosji był słyszany i doceniany przez innych uczestników tego procesu;
- opracowywać i wprowadzać w życie rosyjskie warianty regionalnego rozwoju i integracji w Europie i Azji⁹⁷.

Obecnie zauważalny jest zwrot w atlantyckim myśleniu geopolitycznym i zmiana akcentów. Współcześni myśliciele geopolityczni nawiązujący do idei atlantyzmu, aby zapobiec całkowitemu wyeliminowaniu prozachodniego myślenia z dyskursu poli-

⁹⁵ L. Blecher, G. Ljubarskij, *Główny rosyjski spor: o zapadników i sławianofilów do globalizmu i Nowego Średnewekowja*, Moskwa 2003, s. 199.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 200.

⁹⁷ W. Micheew, *Logika globalizacji i interesy Rosji*, „Pro et Contra” 1999, nr 4, www.carnegie.ru.

tycznego, dążą do połączenia imperialnego myślenia geopolitycznego z programem demokratycznej, okcydentalistycznej modernizacji⁹⁸. Współcześni rosyjscy atlantyści nie podkreślają już konieczności włączenia Rosji w struktury świata zachodniego, ale zakładają, iż modernizacja Rosji jest koniecznym elementem utrzymania jej miejsca w świecie. Współczesny atlantyzm to już nie idealistyczna gorbaczowska wizja „wspólnego europejskiego domu”, ale raczej bardzo praktyczna Piotrowa idea zreformowania i unowocześnienia kraju celem uczynienia z Rosji światowej potęgi. Wskazuje się, iż modernizacja i westernizacja Rosji nie musi oznaczać zgody na całkowitą dominację USA i UE w świecie⁹⁹. Z rosyjskiego punktu widzenia najbardziej wartościowy jest scenariusz stworzenia mechanizmów kolektywnego, międzynarodowego zarządzania procesami globalnymi. Umożliwiłyby on Rosji utrzymanie swojej roli w środowisku międzynarodowym i zabezpieczał jej interesy gospodarcze i polityczne, a ponadto Rosja mogłaby dzięki temu wypełnić swoją „dziejową misję” i stać się reprezentantem krajów rozwijających się oraz pomostem pomiędzy krajami „wschodu” i „zachodu”, co w postrzeganiu rosyjskim prowadziłoby do budowy świata zrównoważonego i bezpiecznego. Wariant ten umożliwiłby konsolidację wewnętrzną państwa i stworzył warunki dla wewnętrznych reform.

Klęską pierwszej wersji atlantyizmu, której wyrazem była wizja „wspólnego europejskiego domu” oraz „doktryna Kozyriewa”, spowodowała ukształtowanie się postawy, którą można określić jako „atlantyzm zachowawczy” albo „atlantyzm konserwatywny”, oznaczający pogodzenie modernizacji i okcydentalizacji z ochroną podstaw własnej tożsamości i mocarstwowej tożsamości międzynarodowej. Pozostaje jednak otwarte pytanie, na ile taka polityka jest możliwa do urzeczywistnienia. Można dostrzec, że o ile pierwszy atlantyzm był w dużym stopniu postawą ideologiczną, o tyle jego druga wersja jest to raczej pragmatyczny program konkretnej polityki zagranicznej, mającej przynieść Rosji wymierne sukcesy nie tylko w polityce międzynarodowej, ale także w wewnętrznych reformach. Twórcami pierwszej wersji geopolitycznej koncepcji atlantyizmu byli wysoko postawieni politycy-reformatorzy (Gajdar, Kozyriew). W ich wypadku atlantyzm był przede wszystkim odzwierciedleniem ich prozachodniego światopoglądu i głębokiego przekonania, że Rosja jest integralną częścią Europy. Idealistyczne podejście do rzeczywistości międzynarodowej i przekonanie, iż w interesie obu rywalizujących ze sobą do tej pory supermocarstw leży pokojowe i harmonijne ułożenie stosunków między sobą, spowodowało, że zabrakło refleksji nad fundamentalnym zagadnieniem, jak będzie kształtowało się pozimnowojenne środowisko międzynarodowe, jeśli cele państw będą sprzeczne i nie da się pogodzić istniejących różnic kulturowych i wyznawanych wartości. Zderzenie się idealizmu pierwszych atlantystów z realiami świata pozimnowojennego i próbami narzucania światu *pax americana* spowodowało zniknięcie ze sceny politycznej pierwszych reformatorów oraz ukształtowanie się „atlantyizmu sceptycznego”, który, tak jak ma to miejsce m.in. w pracach Utkina, nie jest już tak jednoznacznie pozytywnie nastawiony wobec atlantyckiej polityki *kemalizmu*.

⁹⁸ Por. R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie...*, s. 234.

⁹⁹ V. V. Petukhov, V. V. Federov, *The transformation of the ideological values and political preferences of Russians*, „Sociological Research” 2006, vol. 45, nr 6, s. 72.

Rozdział IV

Rosja wypchnięta z Europy – fiasko strategii atlantyztu

Ważnym elementem analizy geopolitycznego dyskursu wokół problemów europeizacji Rosji jest próba odpowiedzi na pytanie o przyczyny praktycznie całkowitego fiaska prozachodniej strategii i wyeliminowania tematyki europejsko-zachodniej z politycznego dyskursu współczesnej Rosji. Do tego celu konieczne jest ukazanie praktycznej strony atlantyztu i zderzenia się prozachodnich geopolitycznych projektów z utrzymującym się negatywnym obrazem Rosji w środowisku międzynarodowym oraz ograniczonymi możliwościami oddziaływania, co pozwala na zrozumienie trudności, w jakich znalazł się współczesny okcydentalizm i wskazanie na słabości atlantyztu jako praktyki politycznej.

Nieprowadzenie geopolitycznej strategii atlantyztu miało dla Rosji i dla jej oczenia zewnętrznego głębokie konsekwencje nie tylko polityczne, ale przede wszystkim kulturowe. Brak sukcesów atlantystów, którzy zdominowali rosyjską politykę na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przyczynił się do wyeliminowania z dyskursu publicznego nurtów liberalno-okcydentalistycznych, które obarczone odpowiedzialnością za negatywne zjawiska zachodzące w rosyjskim życiu społeczno-politycznym. Masowa pauperyzacja społeczna spowodowała, iż Rosjanie niechętnie odnoszą się do osób uznawanych za autorów reform polityczno-gospodarczych, jednoznacznie utożsamianych z nurtem prozachodnim (atlantysty) w rosyjskiej polityce. Fiasko reform spowodowało niechęć wobec narzucenia Rosji przez wysoko rozwinięte państwa Zachodu modelu rozwoju społeczno-ekonomicznego i politycznego. Stąd też w rosyjskich ocenach silna tendencja do uznania, iż Rosja powinna szukać własnej, „trzeciej drogi” rozwoju. Za obniżenie się poziomu życia i bezpieczeństwa socjalnego obwinia się przede wszystkim osłabienie instytucji państwa i dlatego też wszelkie działania przedstawiane jako mające wzmocnić państwo (nawet kosztem wartości demokratycznych) są akceptowane. Stąd też w rosyjskiej opinii publicznej lat dziewięćdziesiątych nastąpiła swoista ewolucja od akceptacji demokracji do swobodnego rodzaju autorytaryzmu i powrotu do idei silnego państwa. Jest to uwarunkowane faktem, iż w obliczu chaosu społecznego lat dziewięćdziesiątych Rosjanie odpowiadający na pytanie, jakie hasło jest w stanie w największym stopniu zjednoczyć Rosjan w życiu publicznym, wskazywali na „stabilność”, „prawo i porządek”, „silne państwo” oraz „welfare-state. Brak tych elementów w życiu społecznym spowodował obarczenie prozachodnich reformatorów odpowiedzialnością za kryzys państwa.

W początkowym okresie przemian rosyjskich wyraźnie dominowała chęć „okcydentalizacji” Rosji, co znalazło swój wyraz przede wszystkim w koncepcji „wspólnego europejskiego domu” oraz w ramach tzw. „doktryny Kozyriewa”. Powszechnie uznaje się, iż w zagranicznej polityce odrodzonej Rosji kierunek europejski odgrywał przez długi czas rolę priorytetową¹⁰⁰, a Rosjanie mieli nadzieję, że wraz z pozostałymi społecznościami Europy Środkowo-Wschodniej będą uczestniczyć w procesie tworzenia Wielkiej Europy, która zgodnie z oczekiwaniami pierwszych rosyjskich

¹⁰⁰ *Wnieszczajaja politika Rossijskoj Federacii 1992–1999*, pod red. A. W. Torkunowa, A. Ju. Melwila, M. M. Narinskiego, Moskwa 2000, s. 145.

reformatorów (Michaił Gorbaczow i Eduard Szewardnadze) miała rozciągać się „od Atlantyku po Ural”. Federacja Rosyjska oraz Unia Europejska podjęły wiele wspólnych kroków mających na celu zacieśnienie wzajemnej współpracy i przełamanie negatywnych stereotypów będących następstwem zimnowojennej konfrontacji Wschód – Zachód. Do najważniejszych inicjatyw należało wprowadzenie w 1991 r. w krajach całego byłego bloku socjalistycznego programu pomocowego TACIS oraz podpisanie 24 czerwca 1994 r. układu o partnerstwie i współpracy, który wszedł w życie 1 grudnia 1997 r. Podpisane porozumienia stwarzały perspektywę rozwoju wzajemnych związków i stopniowego ukształtowania wspólnej przestrzeni ekonomicznej, prawnej, bezpieczeństwa oraz edukacji i kultury¹⁰¹. Pod wpływem swoich bliskich współpracowników – Kozyriewa i Gajdara – znajdował się prezydent Borys Jelcyn. Pod jego rządami polityka rosyjska miała wyraźnie charakter proeuropejski, nastawiony na stopniowy rozwój powiązań politycznych i gospodarczych, co miało stać się fundamentem rosyjsko-europejskiego sojuszu politycznego, tzw. „wielkiej Europy”, którego zarys przedstawił w październiku 1997 r. Borys Jelcyn na szczycie Rady Europy. Wezwał on do utworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej, politycznej i obronnej, obejmującej obszar WNP. Byłby to ważny biegun polityki światowej, skutecznie rywalizujący z innymi ośrodkami procesów integracyjnych. Idea ta budowana była na przekonaniu, iż rozszerzająca się Unia Europejska potrzebuje ogromnego rosyjskiego rynku zbytu oraz bogatych surowców energetycznych dla zwiększenia swej zdolności do konkurencji z integrującą się wokół USA strefą amerykańską (NAFTA) i ośrodkiem w regionie Azji i Pacyfiku (APEC) z istotną pozycją Japonii¹⁰². Tworzenie daleko idących powiązań z Europą miałyby zapewnić Rosji pomoc finansową i technologiczną umożliwiającą jej odbudowę gospodarki oraz zagospodarowanie obszarów rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu.

Jednakże po początkowym okresie fascynacji „westernizacją” zaczęto podkreślać, iż automatyczne i bezrefleksyjne przenoszenie wartości politycznych i kulturowych świata zachodniego, przy jednoczesnym lekceważeniu odmiennych tożsamości, nie może przynieść pozytywnego efektu w postaci budowy w Rosji szybko rozwijającej się gospodarki i społeczeństwa obywatelskiego. Uznano, iż recepcja wartości zachodnich i współpraca z krajami Zachodu nie przyniosły Federacji Rosyjskiej nic pozytywnego, a Zachód nie miał nigdy zamiaru uszanować rosyjskich wartości i aspiracji. W publicznym dyskursie toczonym w latach dziewięćdziesiątych w Rosji, a dotyczącym jej samoidentyfikacji, tożsamość „europejska” została zastąpiona tożsamością „eurazjatycką” ze wszystkimi tego konsekwencjami politycznymi, a w tym eurazjatyckim zwrotem w polityce zagranicznej¹⁰³.

Rosjanie podejmując próbę reform wewnętrznych i dokonując zmian w polityce zagranicznej swojego kraju oczekiwali, iż: 1) uszanowane zostanie prawo Rosji do ochrony integralności terytorialnej kraju; 2) uznana zostanie zasada geopolitycznej dominacji Rosji na obszarze poradzieckim; 3) nastąpi pomoc w rozwoju rosyjskiej

¹⁰¹ A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 68–85; T. Romanowa, N. Zaslawska, *EU-Russia: towards the four spaces*, „Baltic Defense Review” 2004, vol. 2, nr 12, s. 84–95.

¹⁰² M. Menkiszak, *Postrzeganie roli Niemiec w Rosji*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bielenia i W. Góralskiego, Warszawa 1999, s. 225.

¹⁰³ Por. A. Kassianova, *Russia: still open to the West? Evolution of the state identity in the foreign policy and security discourse*, „Europe-Asia Studies” 2001, vol. 53, nr 6, s. 821–839.

gospodarki; 4) Rosja zachowa status wielkiego światowego mocarstwa; 5) Rosja zostanie włączona na równoprawnych zasadach do prac międzynarodowych instytucji, inicjatyw politycznych, gospodarczych i wojskowych, w których dominującą rolę odgrywają rozwinięte państwa zachodu¹⁰⁴. Warunki te były elementem legitymizacji opcji prozachodniej, brak ich spełnienia podważył prawomocność prozachodnich reformatorów. Rozczarowanie i frustracja spowodowane gwałtownym rozpadem ZSRR oraz utratą większości przewag światowych i autorytetu międzynarodowego skutkowały tym, że opcja prozachodnia posiadała coraz mniejszą legitymizację społeczną i akceptację wśród elit politycznych. Zaczęło dominować przekonanie, iż Rosja zamiast we „wspólnym europejskim domu” znalazła się w „trzecim świecie”, jej głos w ważnych kwestiach międzynarodowych przestał się liczyć, a równowaga sił w środowisku międzynarodowym zdecydowanie przesunęła się na korzyść Zachodu i to kosztem Rosji.

Krytykując rosyjskich prozachodnich reformatorów we współczesnym dyskursie geopolitycznym w Rosji zwraca się uwagę, że ich działania wspierały się na irracjonalnym, idealistycznym założeniu, że cały świat będzie pomagał Rosji, która postanowiła odrzucić swoje dziedzictwo totalitarne i imperialistyczne. Teza o tym, że „jeżeli Rosji będzie źle, to i wszystkim będzie źle, jeśli Rosji dobrze, to i całemu światu dobrze”, okazała się błędna, a reformatorzy lat 1986–1993 r. musieli zmierzyć się z tym, iż Zachód nie dotrzyma swoich obietnic i nie pomoże Rosji w rozwoju gospodarczym i finansowaniu reform wewnętrznych¹⁰⁵.

Dominacja, a także atrakcyjność obrazu Rosja – Europa została podważona w wyniku nieudanych wewnętrznych reform gospodarczych oraz fiaska proeuropejskiej polityki zagranicznej. Według rosyjskiego geopolityka Dymitra Zamiatina kluczowym momentem dla osłabienia siły obrazu Rosja – Europa stał się konflikt wokół Kosowa i bombardowania Jugosławii w 1999 r.¹⁰⁶, które pokazały wyraźnie, iż w otoczeniu zewnętrznym Rosja jest postrzegana jako „niepełna Europa” „para-Europa”, co wpłynęło na pojawienie się podobnych poglądów także i w samej Rosji i odrzucenie europejskiej identyfikacji na rzecz podkreślania własnej specyfiki, samoistości rosyjskiej kultury i państwowości oraz eurazjatyckiego charakteru kraju. Polityka państw zachodnich wobec Rosji spowodowała, że Zachód zaczęło coraz powszechniej oskarżać o świadome rozbicie i dalsze osłabianie Rosji w celu wyparcia jej ze strategicznych regionów, które dotychczas były pod jej kontrolą, takich jak: Kaukaz, Azja Środkowa, Morze Kaspijskie czy też Europa Środkowo-Wschodnia. Powszechnie zaczęto uznawać, iż Federacja Rosyjska, aby nie zostać zmarginalizowana w świecie, musi być bardziej asertywna wobec Zachodu i jego dążeń. Nie ulegać wszystkim żądaniom, artykułować swoje interesy i ich skutecznie bronić.

Takie oceny i towarzyszący im zwrot postaw politycznych zostały wywołane przez postępujący kryzys społeczny, gospodarczy i polityczny, który przynosił coraz większe rozczarowanie kierunkami przemian i hasłami okcydentalizacji Rosji i związania jej z Zachodem. Współczesne rosyjskie aspiracje i postawy wobec Zachodu kształ-

¹⁰⁴ A. C. Lynch, *The evolution of Russian foreign policy in the 1990s*, „Journal of Communist Studies & Transition Politics” 2001, vol. 18, nr 1, s. 162.

¹⁰⁵ W. F. Szapowałow, *Istoki i smysl rossijskoj civilizacii*, Moskwa 2003, s. 559.

¹⁰⁶ Por. także, P. Kubicek, *Russian foreign policy and the West*, „Political Science Quarterly” 1999–2000, vol. 114, nr 4, s. 547–568; A. C. Lynch, *The realism of Russia's foreign policy*, „Europe-Asia Studies” 2001, vol. 53, nr 1, s. 12–31.

towały się przede wszystkim pod wpływem sytuacji, w jakiej znalazła się Rosja pod koniec XX w. W obliczu kryzysu cywilizacyjnego dotyczącego wszystkich sfer życia strategicznymi celami Rosji stało się powstrzymanie niekorzystnych dla niej tendencji marginalizacyjnych w środowisku międzynarodowym i spowodowanie jak najszybszego powrotu do odgrywania ról stabilizacyjnych w skali całego kontynentu europejskiego, jak i w skali całego globu.

Rosja zdecydowanie przeciwstawia się próbom izolacji od świata Zachodniego w sferze gospodarczej, jak i społeczno-politycznej, widząc w tym zagrożenie dla swojej pozycji w świecie, a także barierę dla zrównoważonego rozwoju. Generalnie dalekosiężne cele rosyjskiej polityki, zarówno na początku lat dziewięćdziesiątych, jak i dzisiaj, sprowadzają się do odrodzenia Rosji jako demokratycznego, nowoczesnego państwa, które będzie funkcjonowało w społeczności międzynarodowej jako istotny podmiot stosunków międzynarodowych¹⁰⁷. Sprzeczne skutki liberalizacji i demokratyzacji kraju (wzrost połączony z rosnącą nierównością społeczną i masową pauperyzacją) wywołały obawy o upodobnienie się współczesnej Rosji do krajów „trzeciego świata”, uzależnionych i eksploatowanych przez międzynarodowy kapitał. Powszechne są obawy, że liberalizacja gospodarcza i polityczna dokonuje się w interesie państw wysoko rozwiniętych, dla których rozpad ZSRR był najbardziej korzystny, gdyż pozwolił wyeliminować Rosję z dotychczasowych sfer wpływów. Stąd w rzeczywistości rosyjskiej modernizacja na wzór zachodnioeuropejski zaczęła być postrzegana nie jako pozytywny element unowocześnienia kraju, ale jako proces gwarantujący przede wszystkim dominację Zachodu w środowisku międzynarodowym. Nie brak w rosyjskim dyskursie geopolitycznym obrazów przedstawiających globalną modernizację i westernizację świata jako „wyższe stadium imperializmu”¹⁰⁸.

Paradoksem rosyjskiej transformacji społecznej stał się fakt, iż o ile w okresie istnienia ZSRR, zwłaszcza zaś po drugiej wojnie światowej, Europa była głównym punktem odniesienia dla Rosji i obraz Rosja – Europa, pomimo zinnowojennej konfrontacji, był dominującym przedstawieniem wśród rosyjskich obywateli, o tyle jego dominacja została podważona w Rosji poradzieckiej, co wpływa na aktualną politykę zagraniczną tego kraju oraz na oceny świata zewnętrznego pojawiające się w ramach opinii publicznej¹⁰⁹. Wyrażając sprzeciw wobec westernizacji, zazwyczaj dąży się do udowodnienia nieprzydatności zachodnich koncepcji filozoficznych oraz społeczno-politycznych w rosyjskich realiach. Wskazuje się przy tym, iż podstawą demokratyzacji i modernizacji społeczeństw „Wschodu”, jeżeli ma ona przynieść pozytywne rezultaty, powinny być organiczne wartości tych kultur, a nie importowane wzory zachodnioeuropejskiej nowoczesności. Dlatego też procesy modernizacji krajów rozwijających się powinny być nie tylko przedmiotem modernizacji/westernizacji, ale też podmiotem i aktywnym uczestnikiem kształtowania się wspólnego światowego społeczeństwa i globalnej cywilizacji. Wartości kulturowe cywilizacji „wschodnich” powinny uzupełniać umiejętności technologiczne cywilizacji „zachodu”, która imponując zdobyczami technologicznymi jednocześnie przeżywa kryzys wartości duchowych¹¹⁰.

Szukając odpowiedzi na pytanie, dlaczego atlantyzm jako geopolityczna strategia dla Rosji, a tym samym okcydentalizm w Rosji stracił swoje miejsce w dyskursie

¹⁰⁷ Z. Cesarz, E. Stadtmuller, *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000, s. 141.

¹⁰⁸ I. F. Kefeli, *Sud'ba Rossii w globalnoj geopolitike*, Sankt-Petersburg 2004, s. 57–67.

¹⁰⁹ D. N. Zamiatin, *Wlast' prostranstwa...*, s. 197.

¹¹⁰ K. S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 252–267.

publicznym, można uznać, iż dla rosyjskiej aktywności w środowisku międzynarodowym, i dla przewartościowania rosyjskich koncepcji geopolitycznych, decydujące znacznie miał proces, który można określić jako „wyparcie Rosji z Europy”. Rozpad ZSRR spowodował cofnięcie się granic państwa do linii ukształtowanej w XVII w.¹¹¹ Rosyjskie elity polityczne podejmując decyzję o rozwiązaniu ZSRR miały nadzieję na zbudowanie partnerskich i równoprawnych stosunków z Zachodem, poszanowanie rosyjskiej sfery wpływów, a tym samym utrzymanie rosyjskiej dominacji na obszarze poradzieckim i pokojowe przejście od ZSRR do WNP. Stosunek wysoko rozwiniętych krajów Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej był jednak daleki od rosyjskich oczekiwań. Utrzymanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z Rosją wynikało raczej z obawy przed możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znacznym potencjałem militarnym niż było rzeczywistym uznaniem wartości i potencjału kraju. Rosja nie otrzymała wydatnej pomocy ekonomicznej ani też nie została włączona do zachodnich struktur politycznych, gospodarczych i wojskowych. Znalazła się w głębokim kryzysie cywilizacyjnym, który dotknął wszystkich sfer życia społecznego w tym kraju, nastąpiła także utrata jej dotychczasowej pozycji światowej, która nie została w żaden inny sposób zrekompensowana, np. poprzez widoczne podniesienie poziomu życia obywateli.

Chybiona i arogancka polityka USA wobec Federacji Rosyjskiej prowadzona w latach dziewięćdziesiątych zaczęła skutkować coraz większym dystansowaniem się Federacji Rosyjskiej od Zachodu, poszukiwaniem nowych sojuszników w środowisku międzynarodowym, odrodzeniem się w Rosji antyzachodniej demagogii i coraz bardziej asertywną polityką wobec USA i UE, co spotyka się ze społeczną aprobatą. Niezależnie od wielu okazji do poprawy stosunków dwustronnych i nawiązania partnerskich kontaktów dyplomacja amerykańska traktowała Federację Rosyjską jako „pokonanego wroga” i nie przywiązywała wagi do nawiązywania specjalnych kontaktów z Rosją¹¹². Obraz Rosji na Zachodzie, a w szczególności w USA, wciąż był kształtowany na podstawie poglądów i prac takich „zimnowojennych” geopolityków, jak: 1) Nicolas Spykeman – twórca geopolitycznej koncepcji „rimland”, który uważał, iż najbardziej prawdopodobnym, a zarazem najbardziej niebezpiecznym kandydatem do ekspansji na obszar „rimlandu” jest Związek Radziecki, i dlatego przewidywał konieczność przyszłego sojuszu Wielkiej Brytanii, Niemiec, Japonii i USA dla powstrzymania ekspansji radzieckiej w kierunku obrzeży kontynentu; 2) George Kennan – uchodzący za twórcę doktryny powstrzymywania (*containment*), geostrateg który uważał, iż ZSRR zawsze będzie odczuwał brak bezpieczeństwa militarnego i z tego powodu będzie prowadził agresywną politykę zagraniczną, a powstrzymywanie go powinno stać się podstawowym celem polityki zagranicznej USA; 3) Henry Kissinger, który zakłada iż granicę wschodnią Europy stanowi rzeka Bug, w tym kontekście zwraca więc uwagę, iż Europa nie obejmuje Rosji, gdyż ta ostatnia tożsamościowo różni się od tzw. Europy Zachodniej, ma inne wartości społeczno-polityczne oraz wyraźnie określa swoje kryteria udziału w świecie współczesnym. Przy tym, co istotne z uwagi na proces rozpadu Związku Radzieckiego, obecnie granica Rosji-Federacji Rosyjskiej przesunęła się na wschód i poza jej granicami znalazły się obszary byłych republik nadbałtyckich, które zostały włączone w procesy integracji

¹¹¹ Por. A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy*, Toruń 2000, s. 243–250.

¹¹² *Ibidem*, s. 37–38.

europejskiej oraz Białorusi, Ukrainy i Mołdawii, które są przedmiotem rywalizacji geopolitycznej pomiędzy UE a Federacją Rosyjską; a także 4) Zbigniew Brzeziński, który w wydanej książce *Wielka szachownica* prezentował zasady strategii Zachodu wobec Rosji. Brzeziński, nawiązując do klasycznych prac geopolitycznych, pisał, iż Eurazja stanowi największy kontynent globu, mający kluczowe znaczenie geopolityczne. Obecność amerykańska w Eurazji stanowi główne trofeum polityczne, jakie USA osiągnęły dzięki zwycięstwu w zimnej wojnie, a Rosja aby stać się częścią „wolnego świata”, musi pogodzić się z nowym geopolitycznym *status quo*. Prace Brzezińskiego są w Rosji odbierane jako wyraz arogancji Zachodu i odzwierciedlenie jego prawdziwych intencji wobec ich ojczyzny.

Niechętne, a nawet wrogie reakcje obecnych władz Federacji Rosyjskiej wobec USA i UE wywołane zostały egoistyczną polityką Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej i postępującym procesem „wypierania Rosji z Europy”, oznaczającym nie tylko cofnięcie jej granic do linii z XVII w., ale przede wszystkim odrzucenie rosyjskich ambicji stania się ważnym elementem wspólnoty europejskiej oraz szanowanym sojusznikiem USA. Polityka Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej i odrzucenie jej aspiracji były wynikiem przekonania o słabości Rosji i braku z jej strony możliwości skutecznego przeciwstawienia się dominacji w świecie USA i ich europejskich sojuszników. Wywoływało to przekonanie o braku konieczności liczenia się z rosyjskimi aspiracjami.

Konsekwencją procesów „wyparcia Rosji z Europy” stało się utworzenie strategicznego trójkąta Moskwa – Pekin – New Dehli oraz upadek nadziei na prognozowany przez Francisca Fukuyamę „koniec historii” i zdominowanie świata przez zachodnioeuropejskie wartości liberalno-demokratyczne. Dopiero postępująca odbudowa międzynarodowej pozycji Federacji Rosyjskiej, nawiązanie strategicznego partnerstwa z Chinami oraz Indiami, zmieniły jednak stosunek wobec Rosji. Zaczęto coraz częściej dostrzegać polityczne błędy popełnione wobec Rosji. Wyraźne zdystansowanie się Rosji od wspólnoty krajów Zachodu, podkreślanie znaczenia własnych tradycji, odbieranie jako „imperializmu kulturowego” prób skłonienia Rosji do uznania wartości zachodnioeuropejskich, spowodowało, iż świat Zachodu stracił ważnego sojusznika, który ze względu na swoje eurazjatyckie położenie zawsze odgrywał rolę państwa przenoszącego europejskie tradycje i wartości na kolonizowane przez siebie tereny Azji. Rosja w swoim postrzeganiu świata zewnętrznego przeszła trudną drogę od gorbaczowowskiej idei „Europy – wspólnego domu” do tworzenia „wspólnej azjatyckiej przestrzeni” z Chinami oraz Indiami podczas drugiej kadencji Władimira Putina. Tym samym na progu XXI w. została zaprzepaszczona szansa na demokratyzację Rosji (a zarazem całej przestrzeni eurazjatyckiej), przekształcenie jej w kraj nowoczesny i odwołujący się do wartości demokratycznych i liberalnych wyrastających z europejskiego pnia cywilizacyjnego. Obecne procesy zachodzące w środowisku międzynarodowym powodują, iż gorbaczowowska wizja, która stała się podstawą dla prozachodniego zwrotu w polityce Rosji, nigdy chyba nie była dalsza od swojego urzeczywistnienia.

Europa stanowi w dalszym ciągu dla Federacji Rosyjskiej niezwykle ważnego partnera, ale z uwagi na fakt, iż w Rosji pogłębiło się rozczarowanie współpracą europejską i atlantycką, w coraz większym stopniu uznanie świata Zachodu za partnera Federacji Rosyjskiej ma wymiar czysto pragmatyczny. Podkreśla się, iż obywatele Rosji postrzegają Unię głównie jako organizację o charakterze gospodarczym, z któ-

wą współpracą jest Rosji potrzebna z uwagi na wymierne korzyści ekonomiczne, jakie może to przynieść¹¹³. W tym wypadku często nie docenianym problemem staje się fakt, iż zjednoczona Europa przestała być dla Rosjan jednocześnie wizją realizacji wspólnych wartości. Coraz bardziej na margines dyskursu politycznego w Rosji odchodzi to, co Rosjanie do tej pory podkreślali: potężny potencjał europejskich wartości, dzięki którym partnerstwo Rosja – Europa to ich wymiana, a tym samym tworzenie wspólnej przestrzeni kulturowej opartej na wspólnym dziedzictwie historycznym¹¹⁴. Podkreśla się nie aksjologiczny, ale pragmatyczny wymiar relacji Zachód – Rosja. Obecna niechęć Rosji wobec Europy i świata zachodniego może oznaczać załamanie się procesów demokratyzacji obszaru poradzieckiego i stabilizację neoautorytarnych ustrojów w byłych republikach ZSRR.

We współczesnym dyskursie geopolitycznym toczonym w Rosji podkreśla się, iż między dotychczasowymi partnerami istnieją już znaczące rozbieżności. Z rosyjskiego punktu widzenia wskazuje się zwłaszcza na: 1) odmienne podejście do problemów kształtowania światowego rynku energii i surowców energetycznych. W 2003 r. stało się oczywiste, iż rząd rosyjski pragnie zachować całkowitą kontrolę nad tą sferą swojej gospodarki i co więcej wykorzystywać ją w geopolitycznej rywalizacji w środowisku międzynarodowym jako element nacisku na inne państwa. Działania te wywołały niezadowolenie państw zachodnich, dążących do zapewnienia sobie bezpieczeństwa energetycznego, a także pragnących wejść na bogaty rosyjski rynek; 2) Rosję i Europę mocno dzieli stosunek wobec przestrzeni poradzieckiej. Występując z projektami ekonomicznej integracji krajów WNP oraz w roli mediatora w konfliktach na terenie WNP Rosja nie otrzymała wsparcia ze strony państw UE, a co więcej kraje te same zaczęły prowadzić coraz aktywniejszą politykę w przestrzeni uważanej przez Rosjan za „strefę żywotnych interesów”; 3) wraz z rozszerzeniem UE o kraje Europy Środkowo-Wschodniej spotęgowane zostały w ramach UE nastroje antyrosyjskie, które tradycyjnie są silne w tych społeczeństwach. Część z nich, aby wyzbyć się kompleksu „prowincji” i zaznaczyć swoją wielką rolę w UE, starało się przyjąć postawę „advokata” krajów WNP wobec „wielkiej Europy”; 4) powstała „wojna dyplomatyczna” między Moskwą a Brukselą w związku z działaniami Moskwy na rzecz zminimalizowania strat gospodarczych związanych z rozszerzeniem UE i nowymi zasadami handlowymi z nowymi członkami UE. Utrudnienia w kontaktach dyplomatycznych nie pozwalają rozwiązać nawet najprostszyc problemów, zwiększając pole konfliktów; 5) nastąpiła stagnacja w dwustronnych rozmowach dotyczących umowy Rosja i UE oraz w dialogu energetycznym między dwoma partnerami¹¹⁵. We współczesnej rosyjskiej literaturze podkreśla się także konieczność modernizacji kraju i związanie go sojuszem z rozwiniętymi krajami Zachodu, ale jednocześnie wskazuje się, iż rosyjski okcydentalizm nie może doprowadzić do sytuacji, w której Rosja stanie się półkolonialną peryferią współczesnego świata, do czego może doprowadzić globalizacja pod dyktamem państw Zachodu.

Pomimo iż społeczeństwo i państwo rosyjskie jest częścią Europy, a idea wszechobecnej westernizacji jest dostatecznie silna zarówno w kręgach politycznych, jak

¹¹³ A. Stępień-Kuczyńska, *op. cit.*, s. 162.

¹¹⁴ Por. V. Likhachev, *Russia and the European Union*, „International Affairs: a Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2006, vol. 52, nr 2, s. 102–103.

¹¹⁵ T. W. Bordaczow, A. L. Moszes, *Rossija: koniec ewropeizacji?*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2004, vol. 2, nr 2, s. 105–107.

i w świadomości masowej, to losy, a tym bardziej sukces tej koncepcji są obecnie coraz bardziej niepewne. Narastające rozbieżności oraz zachodnia polityka „wypierania Rosji z Europy” skutkuje coraz większym dystansowaniem się Federacji Rosyjskiej od Zachodu, poszukiwaniem nowych sojuszników w środowisku międzynarodowym, odrodzeniem się w Rosji antyzachodniej demagogii i coraz bardziej asertywną polityką wobec USA i UE, co spotyka się ze społeczną aprobatą. Na rosyjskie wyobrażenia geopolityczne oraz postawy wobec sfery polityki, w tym także zagranicznej, duży wpływ ma fakt, iż dla większości Rosjan życie jest dziś niezwykle trudne, a prawie jedna trzecia obywateli rosyjskich żyje poniżej granicy minimum socjalnego. Rezultatem reform liberalnych i rynkowych reform politycznych i gospodarczych było także to, iż większość Rosjan czuje się przegranymi. Duża część obywateli, zwłaszcza starsze pokolenie (po 50 roku życia), nie potrafi do tej pory zaadoptować się do nowej geopolitycznej rzeczywistości powstałej w wyniku dezintegracji ZSRR. Nie potrafią oni pogodzić się z zaistniałą sytuacją lub też odczuwają bardzo silny dyskomfort psychiczny związany z drastycznym upadkiem znaczenia i statusu Rosji w świecie. Co drugi mieszkaniec Federacji Rosyjskiej twierdzi, że lepiej by było, gdyby wszystko pozostało tak, jak było przed gorbaczowowską pierestrojką¹¹⁶. Rosyjska „nostalgia” za przeszłością ma swoje korzenie przede wszystkim w negatywnych doświadczeniach transformacji ustrojowej, która nie spełniła oczekiwań podniesienia poziomu życia dla wszystkich obywateli, a nie tylko dla ograniczonej grupy elity kraju, niewielkiej liczebnie klasy średniej, biurokratów i „czynowników”. Kiedy upadła władza partii komunistycznej, miejsca po niej nie zajęły ani polityczne sukcesy w budowaniu liberalnej demokracji, ani ekonomiczne sukcesy w budowaniu sprawnie funkcjonującej gospodarki rynkowej. Psychologiczny szok i trauma związana z upadkiem dotychczasowego modelu rozwojowego i zanegowaniem przeszłości będą prawdopodobnie jeszcze przez długi czas odgrywały znaczącą rolę w kształtowaniu postrzegania świata przez rosyjskich obywateli¹¹⁷. Masowa pauperyzacja społeczna spowodowała, iż Rosjanie niechętnie odnoszą się do osób uznawanych za autorów reform polityczno-gospodarczych, jednoznacznie utożsamianych z nurtem prozachodnim (atlantyści) w rosyjskiej polityce. Fiasko reform spowodowało niechęć wobec narzucenia Rosji przez wysoko rozwinięte państwa Zachodu modelu rozwoju społeczno-ekonomicznego i politycznego. Stąd też w rosyjskich ocenach silna tendencja do uznania, iż Rosja powinna szukać własnej, „trzeciej drogi” rozwoju.

¹¹⁶ W. Kołosow, „High” and „low” geopolitics: images of foreign countries in the eyes of Russian citizens, „Geopolitics” 2003, vol. 8, nr 1, s. 133.

¹¹⁷ M. A. Molchanov, *Russia and globalization*, „Perspectives on Global Development and Technology” 2005, vol. 4, nr 3–4, s. 404.

Rozdział V

Atlantyzm – od idealizmu do pragmatyzmu

Atlantyzm, jako część rosyjskiego liberalizmu, jest jednym z najważniejszych tematów rosyjskich dyskusji wokół roli i miejsca w świecie rosyjskiego państwa, stanowiąc przeciwwagę dla zwolenników silnego biurokratyczno-autorytarnego państwa i odbudowy imperium rosyjskiego. Liberalizm stanowił ideologiczną, „duchową”, podbudowę procesów transformacji państwa i odejścia od dotychczasowej tożsamości. W początkowym okresie transformacji wyraźnie wśród elit rosyjskich dominowały postawy „okcydentalistyczne”, a wzory zachodnioeuropejskie były przyjmowane niemal bezkrytycznie. Postawie takiej sprzyjało ugruntowane w okresie radzieckim postrzeganie Rosji jako kraju europejskiego. Dla współczesnych rosyjskich okcydentalistów, którzy zdominowali politykę rosyjską na początku lat dziewięćdziesiątych, nie istniała żadna alternatywa dla modernizacji kraju na wzór zachodni, uznawany za najbliższy pod względem kulturowym Rosji. Praktycznym wymiarem liberalnego światopoglądu stały się radykalne reformy gospodarcze i polityczne początku lat dziewięćdziesiątych, które, jak się niekiedy uznaje, były swoistym „hołdem” dla ideałów liberalnych i przebiegały w zgodności z warunkami formułowanymi przez globalne instytucje – przede wszystkim przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy, kształtujące podstawy nowego światowego ładu ekonomicznego¹¹⁸. Po rozpadzie ZSRR liberalowie musieli także odpowiedzieć na pytanie dotyczące rosyjskiego otoczenia międzynarodowego: jaki będzie kształt porządku międzynarodowego po zimnej wojnie i jaki powinien być preferowany przez Rosję? W jaki sposób definiować suwerenność i narodowy interes w epoce globalizacji? Jaki rodzaj strategii politycznej powinna przyjąć Rosja, aby adekwatnie odpowiedzieć na stojące przed nią nowe wyzwania i zagrożenia¹¹⁹. Na tle tych pytań zaczęła się kształtować koncepcja atlantyzmu jako geopolitycznej strategii dla Rosji, a zarazem odpowiedzi na pytanie o poradziecką rosyjską tożsamość. Atlantyzm, rozumiany jako doktryna geopolityczna, stanowił ważny element rosyjskiego liberalizmu. Poprzez kształtowanie obrazu Rosji jako nieodłącznej części europejskiej przestrzeni geopolitycznej i społeczno-kulturowej ukierunkowywał politykę zagraniczną Rosji na współpracę ze strukturami zachodnioeuropejskimi.

Atlantyzm stanowił rosyjską wersję polityki, którą Samuel Huntington nazywał *ke-malizmem*, a Arnold Toynbee herodianizmem, czyli politykę przyjęcia modernizacji i westernizacji. Zwolennicy atlantyzmu (neookcydentalizmu) wychodzą z założenia, iż modernizacja jest pożądana i potrzebna, ale aby jej dokonać, konieczna jest także westernizacja, czyli przyswojenie sobie wartości i sposobów myślenia świata zachodniego, co jest warunkiem udanej modernizacji. Modernizacja i westernizacja wspierają się wzajemnie i muszą odbywać się razem. Lokalnej kultury nie sposób pogodzić z modernizacją, dlatego też trzeba ją zarzucić, a społeczeństwo całkowicie zwesternizować. Trzeba uznać wyższość cywilizacji zachodniej, żeby można było się od niej

¹¹⁸ J. Gierus, *Globalizacja i państwo narodowe*, (w:) *Państwo w transformacji w perspektywie XXI w.*, pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000, s. 33.

¹¹⁹ P. A. Tsygankov, A. P. Tsygankov, *Dilemmas and promises...*, s. 54.

uczyć¹²⁰. Rosyjscy neookcydentaliści, którzy zdominowali politykę kraju w pierwszej fazie transformacji, przejmowali bezkrytycznie wzory zachodnioeuropejskie. Wyraźnie dominowała chęć „okcydentalizacji” Rosji wykorzystująca fascynację Europą (przeświadczenia, że Rosja powinna związać swe losy z Zachodem i naśladować jego wzory) i zakorzenione w kulturze przeświadczenie o tym, iż Rosja jest historycznie i kulturowo częścią Europy, a tym samym naśladowanie wzorów zachodnioeuropejskich jest dla niej całkowicie naturalną polityką, która została przerwana w wyniku rewolucji bolszewickiej w 1917 r. Neookcydentaliści wysunęli polityczny program budowy państwa na wzorach zachodnioeuropejskiej demokracji i tym samym dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnoświatowej cywilizacji. Polityczny program neookcydentalistów musiał także zawierać odpowiedź na pytanie o geopolityczną tożsamość Rosji w warunkach odejścia od dotychczasowej wielkomocarstwowej identyfikacji. Dlatego też ważnym elementem neookcydentalistycznej koncepcji rozwoju państwa stał się atlantyzm stanowiący strategię polityki zagranicznej. Program wewnętrznych reform politycznych i gospodarczych wraz z geopolityczną koncepcją atlantyzmu, zawartą głównie w tzw. „doktrynie Kozyriewa”, stały się praktycznym wyrazem rosyjskiej polityki *kemalizmu*. Reformy wewnętrzne miały uczynić z Rosji nowoczesne, wysoko rozwinięte i demokratyczne społeczeństwo, a atlantycka polityka zagraniczna miała uczynić z Rosji ważnego partnera Zachodu wypełniającego tradycyjną (wypełnianą m.in. w okresie Rosji carskiej) dla Rosji rolę nośnika wartości europejskich w Azji. Praktyczna realizacja polityki *kemalizmu* nie przyniosła Rosji spodziewanych korzyści. Załamanie się programu reform, a także niepowodzenia strategii atlantyzmu spowodowały załamanie się wiary rosyjskich elit politycznych oraz społeczeństwa w sens kosztów i wyrzeczeń związanych z radykalną transformacją ustrojową i stopniowe odejście od polityki prozachodniej.

Współczesny atlantyzm stanowi spójną koncepcję geopolityczną głęboko osadzoną w rosyjskiej tożsamości, kulturze, historii, społecznych wyobrażeniach geopolitycznych i wspieraną przez prozachodnie nastawienie rosyjskiej inteligencji. Atlantyzm może być rozumiany rozmaicie: jako postawa ideologiczna, światopogląd, konkretna polityka władz państwowych, filozofia polityczna i społeczna, doktryna polityczna, program partii politycznej, czy też sposób sprawowania władzy. Dlatego też atlantycka koncepcja geopolityczna stanowiła zarówno element sporów ideologicznych, dyskursu naukowego, a także dyskusji wokół strategii polityki zagranicznej. Zwolennicy atlantyzmu byli szczególnie zaangażowani w silnie zideologizowanych rosyjskich dyskusjach prowadzonych na początku lat dziewięćdziesiątych, a dotyczących przyszłości kraju. Atlantyzm był obecny w programach partii politycznych, był przedmiotem badań i analiz naukowych, stanowił także praktyczną geostrategię, której założeniami kierowały się ówczesne władze. Atlantyzm był wówczas raczej pewną postawą społeczną, a także światopoglądem, do którego odwoływały się ówczesne elity polityczne, poszukując źródła legitymizacji społecznej dla programu reform. Ewolucja sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej wymusiła na atlantystach odejście od idealizmu pierwszych reformatorów i wypracowanie spójnej strategii rozwoju państwa, która pozwoliłaby na realizację interesów narodowych.

We współczesnym rosyjskim atlantyzmie współwystępowały elementy ideologii, nauki, a także praktycznej geostrategii działania politycznego. Wszystkie te trzy ele-

¹²⁰ S. Huntington, *op. cit.*, s. 106–108.

menty wzajemnie się przenikały powodując, iż koncepcja ta była ważnym punktem dyskursu ideologicznego prowadzonego pomiędzy aktorami politycznymi w rywalizacji o władzę, tematem akademickich sporów wokół najbardziej racjonalnej polityki zagranicznej, prowadzonych przez akademików i wyspecjalizowane instytucje naukowo-badawcze, a także leżała u podstaw praktycznych działań podejmowanych przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej. Zwolenników i propagatorów atlantyzmu można było spotkać wśród polityków, działaczy państwowych, liderów politycznych, a także akademików.

Cechą charakterystyczną atlantyzmu było to, iż na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, będąc jeszcze raczej postawą ideologiczną, musiał szybko przyjąć postać konkretnej polityki i geostrategii, dlatego też pierwsi atlantyści byli to przede wszystkim politycy, którzy sięgając do rosyjskich dziewiętnastowiecznych tradycji starali się odbudować liberalizm w Rosji, przenosząc do Rosji, często bezkrytycznie, ideały i koncepcje wypracowane w świecie zachodnim. Dominacja neoliberalnej ideologii wolnego rynku bez liczenia się ze społecznymi konsekwencjami skutkowało brakiem akceptacji społecznej wobec zmian zachodzących w Rosji, a także stopniową deprecjacją całej ideologii liberalno-demokratycznej, której częścią była geopolityczna doktryna atlantyzmu. Jeden z prekursorów atlantyzmu, Andriej Kozyriew, na początku lat dziewięćdziesiątych zwracał uwagę, iż przyszłość demokracji w Rosji będzie zależała od powodzenia reform gospodarczych, a ideologiczny spór o rosyjską tożsamość rozstrzygnie się na froncie ekonomicznym¹²¹. Fiasko reform gospodarczych spowodowało, iż liberalizm znalazł się w głębokim odwrocie, a niepowodzenie liberalnych reform zostało zinterpretowane jako argument na rzecz zachowania rosyjskiej odrębności. Jednocześnie zwolennicy prozachodniej geostrategii zwrócili uwagę, iż nadmierna ideologizacja debaty wokół atlantyzmu szkodzi idei „europejskiego wyboru Rosji”. Dlatego też większą wagę zaczęto przywiązywać do podkreślania, iż atlantyzm jest geostrategią, która w największym stopniu jest w stanie bronić rosyjskich interesów narodowych i zaczęto odchodzić od liberalnego utopizmu Kozyriewa na rzecz realistycznego spojrzenia na stosunki międzynarodowe. Atlantycy tacy, jak np. Trenin czy też Łukin starają się ukazać prozachodnią geostrategię nie jako przejaw myślenia „życzeniowego” nacechowanego ideologicznym optymizmem, ale racjonalny wybór, gdyż celem współpracy Rosji z Zachodem i jej okcydentalistycznej polityki ma być zabezpieczenie narodowych interesów kraju oraz zwiększenie roli i autorytetu Rosji w świecie dzięki modernizacji na wzór rozwiniętych państw Zachodu, przy jednoczesnym zachowaniu własnej tożsamości kulturowej. Wśród atlantystów stopniowo „liberalnych demokratów” zastąpili bardziej sceptyczni wobec Zachodu „narodowi demokraci”, dla których celem Rosji powinno być nie tyle „przyjście do Europy”, ile „stanie się Europą” pod względem jakości życia oraz poziomu życia i rozwoju demokracji, co znalazło swój wyraz między innymi w publikacjach Dymitra Trenina. Jest to do pewnego stopnia powrót do polityki Piotra I, którego program polityczny sprowadzał się do przyspieszenia społeczno-ekonomicznego rozwoju kraju, jego modernizacji, zbliżenia do standardów cywilizacji zachodnioeuropejskiej, w celu uczynienia z kraju mocarstwa i wprowadzenia Rosji do polityki europejskiej. Piotr I chciał uczynić z Rosji potęgę, która mogłaby włączyć się do rywalizacji z państwami europejskimi i dlatego postanowił zmodernizować

¹²¹ A. Kozyriew, *Russia: a chance for survival*, „Foreign Affairs” 1992, vol. 17, nr 2, s. 8.

i „zwesternizować” swój kraj, gdyż upatrywał w tym jedyny sposób, aby stać się wielką potęgą zdolną do rywalizacji z sąsiadami. Wzrost postaw nacjonalistycznych we współczesnej Rosji powoduje, iż rosyjscy atlantyści widzą w prozachodniej strategii nie tyle konieczność cywilizacyjną związaną z potrzebą przełamania autorytarnych tradycji i budowy demokratycznego społeczeństwa, ile raczej środek do odbudowy znaczącej pozycji ich kraju w świecie.

We współczesnej Rosji dokonał się jednak widoczny zwrot od postaw fascynacji Europą i pełnej akceptacji wartości zachodnioeuropejskich do świadomie akcentowanego dystansu i podkreślania własnej odrębności i niepowtarzalności, a tym samym prowadzenia polityki bardziej niezależnej od Zachodu¹²². Zwrot ten wpłynął także na wybór geostrategii państwa rosyjskiego i wybór sojuszników w środowisku międzynarodowym. Na obecnym etapie rozwoju rosyjskiej państwowości dominują postawy nieufności i rezerwy. Jest to zjawisko o tyle niepokojące, iż początkowa akceptacja przez Rosjan wzorów zachodnich nosła nadzieję na szybką demokratyzację Rosji i uczynienie z niej przewidywalnego sojusznika Zachodu w środowisku międzynarodowym. Odejście od Zachodu i wartości liberalno-demokratycznych oddaliło nadzieje na „koniec historii” i budowę świata bardziej stabilnego i sprawiedliwego.

Niezależnie od faktu, iż współczesna rosyjska myśl polityczna, której ważną częścią jest także myślenie geopolityczne, koncentruje się raczej na podkreślaniu swojej odrębności od Europy, a nie na podkreślaniu konieczności współpracy, należy pamiętać, że obraz Rosji jako Europy jest silnie obecny w rosyjskiej kulturze, a rosyjscy prekursorzy współczesnego atlantyizmu pozostawili w niej niezatarty ślad dający nadzieję na to, iż antyokcydentalistyczny zwrot w polityce rosyjskiej nie musi być zjawiskiem stałym. Niezależnie od faktu utraty poparcia społecznego przez partie liberalne, choć liberalizm jest praktycznie nieobecny w przestrzeni publicznej, to zachowuje on wpływy w świecie akademickim, a także wśród części elit politycznych. Mimo iż tendencja europejska i postrzeganie przez Rosjan swojego państwa jako części świata europejskiego zostały podważone wraz z klęską polityki Michaiła Gorbaczowa i rozpadem ZSRR, następnie na skutek niepowodzeń liberalnych reform gospodarczych i politycznych w okresie rządów Borysa Jelcyna, a ostatecznie w wyniku niepowodzeń proeuropejskiej polityki zagranicznej, która nie potrafiła zapewnić realizacji rosyjskich oczekiwań¹²³ – we współczesnym rosyjskim myśleniu geopolitycznym atlantyzm wciąż znajduje swoje miejsce jako alternatywna wobec azjatyizmu koncepcja polityki zagranicznej Rosji.

Związki Rosji z Europą są wielostronne, niezależnie od faktu, iż przez stulecia państwo rosyjskie było raczej *outsiderem* w polityce europejskiej, co tłumaczono jego szczególnym położeniem geopolitycznym, specyfiką cywilizacyjno-kulturową i zacofaniem ekonomicznym, to od co najmniej dwustu lat Rosja pozostawała istotnym elementem politycznej, gospodarczej i wojskowej równowagi geopolitycznej w Europie, dlatego też trudno wyobrazić sobie stabilny ład kontynentalny tworzony w dłuższej perspektywie bez udziału Rosji. Oprócz spełniania przez nią ważnych ról w polityce, rosyjska kultura od XIX w. decyduje o wielkości europejskiej tradycji i wpływa na jej atrakcyjność. Dlatego też geopolityczny obraz Rosji jako Europy jest

¹²² A. Monaghan, „*Calmy critical*”: *evolving Russian views of US hegemony*, „The Journal of Strategy Studies” 2006, vol. 29, nr 6, s. 990–999.

¹²³ Por. A. G. Arbatow, *Russia foreign policy alternatives*, „International Security” 1993, vol. 18, nr 2, s. 14–24.

zakorzeniony w kulturze europejskiej i stanowi jeden z kluczowych obrazów geopolitycznych decydujących o samoidentyfikacji i tożsamości rosyjskiej. Podstawowe założenia tego obrazu zostały opracowane przez rosyjską historiozofię w XIX w. w ramach prądu intelektualnego zwanego okcydentalizmem, natomiast polityczne i kulturowe postrzeganie Rosji jako państwa europejskiego było powszechnie obecne wśród rosyjskich elit politycznych co najmniej już od XVII–XVIII w. Należy przy tym zaznaczyć specyfikę obrazu Rosja-Europa, gdyż Rosjanie postrzegali i postrzegają swój kraj jako marginalny, pograniczny, frontowy obszar Europy, czyli jako kraj będący na uboczu Europy, o wieloznacznym kodzie cywilizacyjnym¹²⁴.

Należy zauważyć, iż atlantyzm jako dominująca ideologia państwa i elit politycznych Rosji od czasów dojścia do władzy Michaiła Gorbaczowa poniósł całkowite fiasko jako strategia polityki zagranicznej i wewnętrznej. Jego miejsce zajęła ideologia występująca przeciwko atlantyzmowi jako prozachodniej strategii rozwoju państwa. Ale mimo to atlantyzm zachował swoje wpływy. Niezależnie od fiaska reform i negatywnego stosunku wobec USA i Europy Zachodniej obraz Rosja-Europa jest jednym z najtrwalszych elementów rosyjskiej kultury geopolitycznej. Prozachodnie nastawienie zarówno elit politycznych, jak i społeczeństwa rosyjskiego jest niezwykle trwałe. Jeszcze na początku pierwszej kadencji Władimira Putina próbował on dokonać strategicznego zbliżenia ze światem Zachodu, i podobnie dzieje się podczas pierwszej kadencji Dymitrija Miedwiediewa, podczas której, wraz ze zmianą przywództwa politycznego w USA, pojawiają się nadzieje na poprawę wzajemnych stosunków Rosja – USA i Rosja – NATO. Natomiast widoczne jest stopniowe odejście od uznawania atlantyzmu za ideologiczny paradygmat. Staje się on pragmatyczną koniecznością, która ma zagwarantować Rosji przekształcenie jej w kraj dobrze prosperujący ekonomicznie i odnoszący sukcesy na arenie międzynarodowej. Dlatego też antyokcydentalistyczny zwrot w polityce rosyjskiej nie musi być zjawiskiem trwałym, ponieważ Rosjanie wciąż mają silne poczucie przynależności do kultury i cywilizacji europejskiej. Jednak „odzyskanie” Federacji Rosyjskiej jako partnera Zachodu będzie trudne i dużo kosztowniejsze niż miałyby to miejsce na początku lat dziewięćdziesiątych, kiedy to Rosja była gotowa do znaczących ustępstw, do poddania się procesom modernizacji i demokratyzacji za cenę włączenia jej do „wspólnego europejskiego domu”. Obecne procesy zachodzące w środowisku międzynarodowym powodują, iż gorbaczowowska wizja, która stała się podstawą prozachodniego zwrotu w polityce Rosji, nigdy chyba nie była dalsza od urzeczywistnienia, mimo iż także w samej Europie nie brakuje głosów, że koncepcja „europejskiego wspólnego domu” znajduje podstawy w pewnej jednorodności cywilizacji i wartości, ale również w zainteresowaniu narodów „triady” półkuli północnej – Stanów Zjednoczonych, Europy i Japonii – w utrzymaniu ich obecnej przewagi w świecie cechującym się szybkim wzrostem demograficznym i coraz bardziej niechętnie akceptującym sytuację, w której Północ ze swymi 15% ludności posiada 70% bogactw światowych.

Mimo nieobecności nurtów liberalno-demokratycznych w życiu politycznym Rosji wśród rosyjskich ekspertów silne jest przekonanie, iż nie model chiński, ale model europejski jest jedyną realną koncepcją rozwoju kraju. Między innymi Siergiej Karaganow, jeden z doradców prezydenta Putina, zwracał uwagę, iż europejskie wartości – prawa człowieka, demokracja, wolność słowa, gospodarka rynkowa – rozprzestrze-

¹²⁴ D. N. Zamiatin, *Włast' prostranstwa...*, Moskwa 2004, s. 193–194.

niły się po całym świecie. Europejską drogą podążają kraje Ameryki Północnej i Południowej, kraje Azji Południowo-Wschodniej, co powoduje, iż świat jest na drodze do stworzenia ogólnoświatowej cywilizacji, niezależnie od tego, iż każdy kraj może podążać do niej na swój sposób i swoją drogą. Dla Karaganowa ta europeizacja świata faktycznie kończy trwający prawie trzysta lat wewnętrzny spór między okcydentalistami a słowianofilami, między liberałami a poczwinnikami, a w ostatnich latach pomiędzy zwolennikami współpracy z Zachodem a zwolennikami eurazjatyckiej drogi¹²⁵. Jak pisze Karaganow, historia dokonała wyboru za Rosję. Nie brakuje co prawda w świecie krajów, które nie chcą włączyć się w światową cywilizację, ale dzisiaj przed Rosją stoi bardzo prosty wybór: czy chce być w jednym gronie z bogatymi, rozwijającymi się i demokratycznymi państwami, czy też chce odrzucić modernizację na wzór zachodnioeuropejski i stać się częścią świata biednego, degradującego się i autorytarnego¹²⁶. Jak pisze Karaganow, niezależnie od tego, iż droga „ku Europie” wbrew temu, czego oczekiwano, okazała się trudna i kosztowna dla kraju, Rosjanie podjęli już historyczny, a zarazem geopolityczny „wybór Europy”.

Wydaje się zatem, iż postawy kemalistyczne są wciąż obecne w rosyjskim dyskursie politycznym wokół rosyjskiej tożsamości. Jednakże nie należy oczekiwać od rosyjskich władz entuzjastycznej westernizacji struktury społeczno-politycznej. Nastąpił raczej powrót do polityki realizowanej przez Piotra I i kolejnych carów, którzy westernizowali Rosję i wprowadzali ją do Europy, ale ich celem była przede wszystkim budowa rosyjskiej mocarstwowości, utrzymanie i rozszerzanie swoich sfer wpływów. Do tego potrzebna była ograniczona westernizacja: nowoczesna armia, nowoczesny przemysł, bez naruszania istniejących struktur społecznych i struktur władzy. Taka wydaje się być też dzisiaj idea władz rosyjskich: westernizacja i modernizacja nie powinny oznaczać naruszenia mocarstwowej pozycji kraju w środowisku międzynarodowym ani naruszać istniejących struktur władzy. Polityka proeuropejska jest polityką coraz bardziej pragmatyczną, co oznacza, że Rosjanie postrzegają np. UE głównie jako organizację o charakterze gospodarczym, z którą współpraca jest Rosji potrzebna ze względu na wymierne korzyści ekonomiczne, jakie może to przynieść.

¹²⁵ S. Karaganow, *Szansy i zagrożenia nowego świata*, „Rossija w Globalnej Polityce” 2003, vol. 1, nr 2, s. 12.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 12.

[The text on this page is extremely faint and illegible. It appears to be a standard page of prose with multiple paragraphs.]

CZEŚĆ II NEOEURAZJATYZM

Rozdział I

Specyfika eurazjatyizmu – orientacja na Wschód

Specyficzne położenie kraju na lądowym obszarze Eurazji jest jedną z charakterystycznych cech historycznego rozwoju Rosji. Przynależność terytorialna do dwóch kontynentów (obecnie ok. 75% terytorium Rosji jest położone na kontynencie azjatyckim) powodowało, iż w wyobrazeniach o Rosji pojawiło się pytanie o jej rzeczywistą tożsamość jako kraju europejskiego. Geografia uczyniła z Rosji „Eurazję”, co miało i ma swoje istotne implikacje. Dla wielu Europejczyków często oznacza to, iż Rosja nie jest częścią ich świata, a według Rosjan ich specyficzne położenie geograficzne daje im prawo do poczucia własnej odrębności i poszukiwania własnej drogi rozwoju. Z uwagi na to specyficzne położenie Rosji na dwóch kontynentach – w Europie i Azji – motywem „od zawsze” obecnym w rosyjskiej myśli filozoficzno-politycznej było pytanie o przynależność kulturową i polityczną Rosji. Azjatycka część Rosji, podporządkowywana i kolonizowana od XVI w. – głównie gęsto zalesione tereny tajgi syberyjskiej i przyległe do niej stepy – zaczęła dominować w strukturze terytorialnej państwa. Reakcją na coraz ściślejsze związki państwa z Azją było pojawienie się w publicystyce rosyjskiej (głównie w XIX w.) problemu: Rosja a Europa, Rosja a Wschód, i pytania o swoistość i tożsamość Rosji. Problematyka ta zajęła centralne miejsce w historiozofii rosyjskiej¹. Do dnia dzisiejszego jest to jedna z charakterystycznych cech rosyjskiej kultury, a także dyskursu toczonego wokół rosyjskiej tożsamości i strategii geopolitycznej.

Eurazjatyckie położenie kraju spowodowało w Rosji identyfikację państwa i społeczeństwa rosyjskiego jako posiadającego własną specyfikę. W zmitologizowanym postrzeganiu uznaje się, że strefa równiny europejskiej i stepów azjatyckich oraz strefa tajgi leśnej, opanowane przez Rosję, leżąc na uboczu cywilizacji „zachodu” – łacińskiej i na uboczu cywilizacji „wschodu” – chińskiej i indyjskiej, posiadają specyfikę, która odróżnia ten rejon od „Wschodu” i „Zachodu”². Warunkowane przez

¹ Por. L. Suchanek, *Rosja – Europa – Azja. Euroazjaniści, ich poprzednicy i kontynuatorzy*, (w:) *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, pod red. S. Grzybowskiego, Toruń 1998, s. 9; M. Bierdiajew, *Głoszę wolność*, Warszawa 1999, s. 116.

² L. Gumilow, *Dzieje etosów Wielkiego Stepu*, Kraków 1997, s. 8.

położenie geograficzne koncepcje historiozoficzne, a także polityczne dotyczące Rosji, starały się wykazywać jej odrębność i odmienność od reszty świata. Wskazując na fakt, iż czynnik geograficzny umieścił Europę i Azję na tym samym, nie rozdzielonym morzem obszarze – na kontynencie euroazjatyckim – przypisywano Rosji miejsce szczególne, gdyż leży ona na obydwu tych kontynentach. Uznaje się, że to właśnie specyfika położenia geograficznego określiła jej historię, państwowość i kulturę, w których łączą się wzory europejskie i azjatyckie. W ten sposób specyficzne położenie geograficzne państwa wpłynęło na sferę postaw, wartości i ideologii charakterystycznych dla społeczeństwa rosyjskiego, które w dużym stopniu związane były z dychotomią Wschód-Zachód.

Jednym z dominujących elementów rosyjskiej dyskusji wokół rosyjskiej tożsamości stał się w ostatnich latach eurazjatyzm, który był tym nurtem w historii rosyjskiej myśli społeczno-politycznej, który poszukując istoty „rosyjskości” i próbując zrozumieć jej specyfikę zwracał się ku Azji. Szukając głównego motywu ideologii i geostrategii eurazjatyizmu można zauważyć, iż chyba najbardziej charakterystyczną cechą dla tego odłamu rosyjskiej myśli społeczno-politycznej było jego ukierunkowanie na wschód, w stronę Azji. To właśnie w „azjatyckości” Rosji eurazjaci upatrywali jej specyfikę i klucz do jej wielkości. Próbując zatem oddać specyfikę eurazjatyizmu, należy zrozumieć przede wszystkim źródła jego pozytywnego nastawienia wobec Azji.

Przekonanie eurazjatów o wyjątkowej wartości Wschodu w rosyjskiej historii najpełniej wyrażała formuła „bez Tatarów nie byłoby Rosji” i przekonanie, iż w przestrzeni eurazjatyckiej Rosja jest geopolitycznym spadkobiercą polityki imperium mongolskiego. Oznaczało to jednoznacznie pozytywny stosunek eurazjatów do azjatyckich ludów koczowniczych, tzw. ludów turańskich (co łączyło eurazjatów Leontjewem), które były uważane za ważną, pozytywną część rosyjskiej historii i Rosji. Eurazjaci uważali, iż Rosja powstała na podstawie aryjsko-słowiańskiej kultury, turańskiego koczownictwa oraz prawosławnej tradycji. Wielkorusi nie są odłamek Słowian Wschodnich, ale osobnym wielkim etosem, który uformował się na słowiańskim i turańskim podłożu. W tym kontekście eurazjaci pozytywnie odnosili się do okresu podporządkowania Rusi Mongołom uważając, iż dzięki temu doszło do połączenia słowiańskich i turańskich etosów, co pozwoliło Rosji zachować geopolityczną samodzielność, etniczną wyjątkowość oraz duchową niezależność od agresywnego świata romańsko-germańskiego.

Przekonanie o pozytywnej roli Azji i konieczności ukierunkowania się na wschód, silnie występujące wśród eurazjatów, było o tyle wyjątkowe, że w kulturze i mentalności rosyjskiej Azja nigdy nie miała znaczenia pozytywnego, z reguły będąc symbolem barbarzyństwa, niedorozwoju i ciemnoty (ignorancji). Azjatyckość postrzegana była jako element, który spowodował zapóźnienie Rosji w stosunku do krajów zachodnich³. Mikołaj Czernyszewski w dziewiętnastym wieku pisał, iż: „*azjatyżmem*” nazywamy taki układ stosunków, w którym nie istnieje praworządność ani nienaruszalność praw, w którym ani człowiek, ani praca, ani własność nie są chronione przed samowolą. W państwach azjatyckich prawo nie ma żadnej mocy. (...) Panuje tam wyłącznie przemoc. Silniejszy może bezkarnie robić ze słabszym wszystko co mu się podoba, a ponieważ nie ma poglądów godnych człowieka, w poczynaniach swoich kieruje się wyłącznie zachciankami, dobrymi lub złymi zależnie od przypadku, ale za-

³ J. Smaga, *Azja*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 3, pod red. A. de. Lazari, Łódź 2000, s. 21.

wsze niedorzecznymi; ta cecha „azjatyizmu” (...) bardzo trafnie została nazwana „samodurstwem”. Dla człowieka postronnego cecha ta stanowi najbardziej uderzającą osobliwość azjatyckiego układu stosunków. Przy bezgranicznym panowaniu „samodurstwa” każdy azjata w stosunkach z człowiekiem silniejszym kieruje się wyłącznie pragnieniem, aby mu dogodzić. Płaszczanie się, uległość, służalczość, co mają robić, skoro ich prawa, jak się rzekło, nie mają żadnej mocy? Proszę wprowadzić u nich praworządność, a staną się takimi samymi ludźmi jak my, Europejczycy⁴

Pierwiastek „wschodni”, „azjatycki” w rosyjskiej mentalności uważany był za element negatywny, np. Maksym Gorki uważał, że Rosjanie mają „dwie dusze”, europejską i wschodnią, przy czym jak wielu rosyjskich intelektualistów potępiał on tkwiący w mentalności rosyjskiej azjatyzm i czysto „wschodnią” pogardę wobec siły rozumu, pracy badawczej i nauki⁵. Na rosyjskie, silnie negatywne, postrzeżenie „azjatyckości” w dużym stopniu wpłynęła historyczna pamięć o „niewoli tatarskiej” (XIII–XV w.), która w znacznym stopniu ukształtowała kulturę polityczną Rosji. Najazdy mongolskie, wskutek rozciągnięcia swego panowania na ziemię ruskie, wpłynęły na kierunek rozwoju politycznego i cywilizacyjnego Rusi, odcinając ją od dotychczasowych związków z Europą. Panowanie mongolskie narzuciło jej wiele obcych wzorów w dziedzinie kultury, administracji i życia politycznego. Rusini musieli się podporządkować rządowi ludzi stojących na niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego; nie przestrzegano żadnych zasad, w tym zwłaszcza moralnych; powszechny był system najróżniejszych kar i tortur wobec ludności, którą eksploatowano bez ograniczeń⁶. Zerwane zostały także kontakty ze światem bizantyńskim, który po zniszczeniu stolicy cesarstwa bizantyńskiego – Konstantynopola przez łańskich krzyżowców, stracił siłę kulturowej ekspansji, a Ruś została całkowicie podporządkowana wpływom mongolskim. Utrata kontaktów z Europą na prawie 250 lat wpłynęła na społeczno-ekonomiczny, polityczny i duchowy rozwój państwa ruskiego. Zmienił się charakter ruskiej państwowości, przejmując wiele z elementów charakterystycznych dla tzw. wschodnich despotów⁷. Rosyjski historyk Michaił Heller pisał, iż w świadomości narodowej niewola mongolska pozostawiła jednoznaczne wspomnienie o obcej władzy, zniewoleniu i samowoli. Ludzie zapamiętali, że Tatarzy to wrogowie, niewierni bisurmanie, obcy najeźdźcy. Kroniki ruskie z lat najazdu mongolskiego pełne są opisów okrucieństwa bezbożnych Tatarów⁸. Ten stereotyp Azji, bardzo żywy w rosyjskiej mentalności, był często wykorzystywany w wymiarze propagandowym (co świadczy o sile jego oddziaływania), np. podczas chińsko-radzieckiego konfliktu na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych porównywano Mao Tse-Tunga do Batu-Chana, ostrzegając przed „żółtym niebezpieczeństwem”⁹.

Skąd zatem w Rosji wzięły się próby nadania azjatyckości pozytywnych konotacji? Wskazuje się, iż rehabilitacja Azji w świadomości rosyjskiej towarzyszyła zwykle nastrojom antyzachodnim, izolacjonistycznym, spowodowanym najczęściej rozczarowaniem do wartości kultury europejskiej¹⁰. W sytuacjach, w których Rosja musiała

⁴ M. Czernyszewski, *Pisma filozoficzne*, t.1, Warszawa 1961, s. 300–301.

⁵ J. Smaga, *op. cit.*, s. 22.

⁶ A. Chodubski, *Tożsamość kulturowa Rosji*, (w:) *Świat – Europa – Dolny Śląsk. Wyzwania milenijne*, pod red. T. Łoś-Nowak i M. S. Wolańskiego, Wrocław 2002, s. 244.

⁷ *Istorija Rossii. Rossija w mirowoj ciwilizacii*, (red.) A. A. Radugin, Moskwa 1998, s. 72.

⁸ M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 65.

⁹ *Ibidem*, s. 65.

¹⁰ J. Smaga, *op. cit.*, s. 22.

zmierzyć się z koniecznością modernizacji i wykorzystania wzorów krajów zachodnioeuropejskich, w toczonych dyskusjach Wschód-Azja stawał się symbolem strażnika wartości duchowych i rosyjskości.

Dwudziestowieczni eurazjaci nie byli prekursorami w odbarwianiu „czarnej legendy” Tatarów i nie dokonali w rosyjskim myśleniu geopolitycznym jakiegos gwałtownego i radykalnego zwrotu. Wykorzystywali oni poglądy obecne w pracach rosyjskich historyków. Już na początku dziewiętnastego wieku, kiedy rodziła się rosyjska historiografia, pojawiły się poglądy głoszące, iż niewola tatarska nie była jedynie złem, ale miała także swoje pozytywne strony. Początkowo rosyjscy historycy upatrywali jej znaczenie przede wszystkim w tym, iż sprzyjała ona zjednoczeniu księstw ruskich pod władzą cara, co dało początek cesarstwu rosyjskiemu. Samowładni monarchowie moskiewscy położyli podwaliny pod imperium, a istnienie wielkiego organizmu państwowego stało się korzystne dla wszystkich ludów, które znalazły się w jego granicach. Poglądy takie reprezentowali wybitni historycy, m.in. Nikołaj Karamzin (1766–1826), autor jednego z najważniejszych dzieł w dorobku rosyjskiego piśmiennictwa historycznego – dwunastotomowej *Historii państwa rosyjskiego*, będącego podstawą oficjalnej wykładni historii Rosji¹¹, a także Wasilij Kluczewski (1841–1911), uznawany za najwybitniejszego rosyjskiego historyka przełomu XIX i XX w.¹²

Już zatem w dziewiętnastowiecznych pracach rosyjskich historyków zrywano z jednoznacznie „czarną” legendą Tatarów i Mongołów jako najeźdźców i grabieżców Rosji. Mając tak przygotowane podstawy, twórcy eurazjatyzmu, tacy jak Piotr Sawicki, Nikołaj Turbieckoj, Georgij Wiernadski, czy też w końcu Lew Gumilow mogli wysunąć twierdzenie, że „bez Tatarów nie byłoby Rosji” i to okres niewoli tatarskiej jest kluczowy dla zrozumienia geopolitycznej roli, jaką Rosja powinna odgrywać w świecie oraz jaki jest horyzont geopolityczny Rosji. Upowszechniali oni pogląd, że Rosja jest mocarstwem eurazjatyckim, a jej specyfika i wartość wynika z obecności pierwiastka „azjatyckiego”.

Tradycja historyczna Nikołaja Karamzina, Wasila Kluczewskiego, a także późniejszych „eurazjatyckich” historyków: Georgija Wiernadskiego i Lwa Gumilowa spowodowała, iż w rosyjskiej literaturze poświęconej problemom historii i geopolityki uznano okres najazdów mongolskich za czas nie tyle niewoli, ile ukształtowania się podstawowych geopolitycznych tradycji państwa rosyjskiego. W dyskursie poświęconym historycznym podstawom rosyjskiej specyfiki i aktywności geopolitycznej w szczególności zaczęto podkreślać, iż w XIII w. ziemie ruskie poddane były ekspansjonistycznym najazdom: ze wschodu Mongołów, a od zachodu ekspansji Niemców, Duńczyków i Szwedów na tereny nadbałtyckie, co zagrażało bezpośrednio północnym ziemiom ruskim. Wśród księstw ruskich trzy największe: włodzimiersko-suzdalskie, czernichowskie i halicko-wołyńskie, stanęły przed trudnym wyborem geopolitycznych sojuszy, przed pytaniem: Tatarzy (Wschód) czy Niemcy (Zachód). Władcy księstwa halicko-wołyńskiego graniczącego z Polską, Litwą i Węgrami starali się manewrować pomiędzy Tatarami a Zachodem. Książę czernichowski Michał próbował stawiać opór władzy tatarskiej, podejmując nawet próby współpracy z papieżem. natomiast Jarosław książę Włodzimierski stał się inicjatorem polityki współpracy z Mongołami, a jego politykę kontynuował jego syn Aleksander Newski.

¹¹ Por. K. Błachowska, *Narodziny imperium*, Warszawa 2001, s. 39–94.

¹² Por. *Ibidem*, s. 243–275.

Decyzja ta przesądziła na całe wieki o biegu historii rosyjskiej i była, obok wyboru prawosławia i przeniesienia centrum państwa z południa na północ, tym wydarzeniem, które zdeterminowało przyszłość Rosji¹³.

Wskazuje się przy tym, iż wybór współpracy z Tatarami w obliczu niebezpieczeństwa najazdów z zachodu był wyborem racjonalnym. Mongołowie nie okupowali bezpośrednio ziem ruskich, ograniczając się do zbierania danin i kontroli nad wyborem władcy, ponadto tolerancja religijna Mongołów pozwalała na funkcjonowanie cerkwi prawosławnej. Natomiast w przypadku łacińskich krzyżowców okupowali oni zajmowane przez siebie tereny, zabierali ziemię, nawracali miejscową ludność na katolicyzm (dla Krzyżaków „schizmatycy” nie różnili się od pogan, jednych i drugich należy nawracać ogniem i mieczem – dlatego też polityka „protatarska” w obliczu ekspansji „łacinników” znalazła poparcie wśród duchowieństwa prawosławnego). Aleksander Newski, który wybrał współpracę z Tatarami oraz odniósł wielkie zwycięstwo nad Jeziorem Czudzkim pokonując armię Zakonu Kawalerów Mieczowych i ograniczając zagrożenie dla Rusi z zachodu, uznawany jest w historiografii rosyjskiej za jedną z najwybitniejszych postaci w historii Rosji, a o słuszności jego wyboru świadczy m.in. fakt, iż ziemie halicko-wołyńska i czernihowska wkrótce straciły na znaczeniu wchłonięte przez Polskę i Litwę, natomiast Włodzimierz, a później Moskwa stały się centrum przyszłej Rosji¹⁴. Uznaje się nawet, iż Aleksander Newski podejmując współpracę z Tatarami przeciwko zakonom rycerskim, które opanowały wybrzeża Bałtyku, przewidział główne kierunki rozwoju geopolitycznego przyszłej Rusi, gdyż jego polityka i sojusz z Tatarami stanowiły pierwszą próbę geopolitycznego zjednoczenia obszaru eurazjatyckiego i przeciwstawienia go Zachodowi¹⁵. Do dnia dzisiejszego Aleksander Newski jest uznawany za jednego z największych rosyjskich bohaterów i wodzów, a jego polityka oraz wybór geopolitycznych sojuszy uznawane są za jedyną możliwą drogę dla uratowania Rusi przez teutońskim zagrożeniem płynącym z Zachodu.

Motyw zagrożenia ze strony Zachodu stał się jednym z podstawowych kodów geopolitycznych głęboko zakorzenionych w rosyjskiej wyobraźni politycznej, a w tym także w eurazjatyzmie i jego współczesnych odmianach. Wykazuje on niezwykle wręcz trwałość i bardzo często był wykorzystywany w celach polityczno-propagandowych, stając się jednocześnie istotnym elementem myślenia i dyskursu geopolitycznego kształtującego geostrategię Rosji.

Niechęć wobec świata Zachodu i zwrócenie się ku ludom Azji, tak charakterystyczne dla eurazjatów, jest także mocno osadzone w rosyjskim bizantyzmie i prawosławiu. Dlatego też eurazjaci wykorzystywali prawosławie jako ważny element swojej doktryny. Mocno akcentowali aspekt religijny, gdyż uważali, że dla prawdziwej ideologii należy szukać uzasadnienia religijnego. Religią „prawdziwą” jest prawosławie i dzięki niemu eurazjatyzm może stać się ideologią prawdziwą, w odróżnieniu od komunizmu zbudowanego na religii pozornej. Wiara prawosławna stanowiła dla eurazjatów ważny element rosyjskości, z którym wiązali wielkie nadzieje na odbudowę kraju i społeczeństwa zniszczonego wojną i rewolucją. Dla eurazjatów prawosławie miało znaczenie nie tyle religijne, co jako kulturalno-życiowy, historyczno-

¹³ M. Heller, *op. cit.*, s. 69–70.

¹⁴ *Ibidem*, s. 71, 78–79, por. L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004, s. 119–127.

¹⁵ Por. I. N. Panarin, *Informacionnaja wojna i geopolitika*, Moskwa 2006, s. 44–54.

-życiowy fakt. Prawosławie, które w historii rosyjskiej pełniło istotne funkcje, także pozareligijne, o dużym znaczeniu społecznym i politycznym¹⁶, pełniło u eurazjatów rolę symbolu kulturowego, ucieleśniającego specyfikę Rosji i odróżniającego ją od Zachodu. W myśli eurazjatyckiej występuje apologia prawosławia, która pociągała za sobą krytykę katolicyzmu, będącego dla eurazjatów ważnym elementem „europejskości”. Prawosławna niechęć wobec chrześcijaństwa stała się dla eurazjatyizmu jednym z elementów ich antyeuropeizmu.

Dlatego też dwa nurty rosyjskiego myślenia geopolitycznego: bizantyzm i eurazjatyzm stały się bliskie, sobie stanowiąc podstawę dla ukształtowania się w rosyjskim myśleniu geopolitycznym skrajnych nurtów, odwołujących się do obecnej w kulturze rosyjskiej niechęci wobec obcych wzorów, nacjonalizmu i podkreślania własnej tożsamości i wyjątkowości. Różnice pomiędzy bizantyżmem a eurazjatyżmem polegały głównie na innym rozłożeniu akcentów. Eurazjaci niżej niż turański (wschodni) oceniali bizantyński (południowy) wpływ na Rosję. Georgij Wiernadski, historyk, który w dużym stopniu opracował historyczną stronę doktryny eurazjatyżmu, pisał, iż naród rosyjski otrzymał dwa bogate spadki historyczne – mongolski i bizantyński. Według Wiernadskiego spuścizna mongolska ułatwiła narodowi rosyjskiemu stworzenie organizmu państwa eurazjatyckiego. Spuścizna bizantyńska dała siłę narodowi rosyjskiemu do stworzenia światowego mocarstwa dzięki zespołowi idei¹⁷. Nie bez przyczyny neobizantyżm i neoeurazjatyżm stanowią obecnie dwa odłamy rosyjskiego myślenia geopolitycznego określanego jako ekspansjonizm. Nurty te odwołując się do tradycji *poczwiennickiej* uważają, iż Rosja upadnie i stanie się „niczym”, jeśli ulegnie pokusie stania się Zachodem¹⁸. Upatrują szczególnej wartości w rosyjskiej tradycji i kulturze, która uczyniła z Rosji wielkie mocarstwo, a z Rosjan naród wyjątkowy. Wartości narodowe związane są ze „wschodnim” dziedzictwem prawosławia, Bizancjum, a także ludów „Wielkiego Stepu”. Podstawowym założeniem tychże nurtów dotyczącym struktury rzeczywistości jest uznanie, iż odrzucenie pierwiastka „wschodniego” oznacza utratę rosyjskiej tożsamości, upadek państwa i narodu rosyjskiego sprowadzonego do roli „drugorzędnego” Zachodu. Jest w tym pewne racjonalne założenie, iż Rosja ze swoim bagażem przeszłości nigdy nie stanie się w pełni Zachodem. Wśród krajów Zachodu może ona pełnić tylko drugorzędną rolę, a jedynie chroniąc „wschodnią” samoidentyfikację może być rzeczywistym mocarstwem. Ważną rolę w tradycji *poczwiennickiej* odgrywało także silne dążenie do deprecjacji wartości zachodnioeuropejskich i przekonanie, że Zachód ulega stopniowej degradacji¹⁹. Deprecjacja Europy wymagała także wskazania na wzory wartościowe i godne naśladowania. Związane jest to z wywyższaniem rosyjskości i „Wschodu”, co stało się ważną podstawą dla ukształtowania się specyficznych wyobrażeń geopolitycznych, które leżą u podstaw takich koncepcji geopolitycznych, jak neoeurazjatyżm. Orientacja na „Wschód” wywodzi się z problemu społecznej degradacji i perspektywy utraty

¹⁶ Prawosławny kult religijny spełniał funkcje integrujące, wpływając na kształtowanie się narodowej samoświadomości. Kościół prawosławny w Rosji został powiązany z rosyjską tożsamością kulturowo-polityczną. W początkowym okresie jej istnienia prawosławie było nośnikiem wartości cywilizacyjnych i kulturowych antycznego świata greko-rzymskiego i przyczyniło się do szybkiego awansu cywilizacyjnego Rusi w ramach cywilizacji europejskiej. W późniejszym okresie odegrało istotną rolę w kształtowaniu się ideologii narodu rosyjskiego, dla którego wiara prawosławna stała się źródłem identyfikacji narodowej

¹⁷ L. Suchanek, *Rosja – Europa – Azja...*, s. 14.

¹⁸ Por. A. A. Kara-Murza, *Zmiana formuły tożsamości...*, s. 210.

¹⁹ Por. *Ibidem*, s. 209.

rosyjskiej tożsamości. Jest ona jednym z możliwych sposobów odpowiedzi na ten problem występujących w rosyjskiej kulturze. Jest to droga odrzucenia wzorów Zachodu i charakterystycznego dla zachodnioeuropejskiej kultury utożsamiania wschodu i orientalizmu z barbarzyństwem. Jest to droga afirmacji rosyjskiej tożsamości i jej odrębności od świata Zachodu, połączona z chęcią przeciwstawienia się dominacji pretendujących do uniwersalizmu wartości społeczno-kulturowych wywodzących się z kręgu kultury zachodnioeuropejskiej. Obrona przed globalną dominacją Zachodu jest tu postrzegana jako możliwa tylko dzięki zachowaniu tradycyjnych związków ze Wschodem, który tak samo jak Rosja jest poddany imperialnej agresji ze strony Zachodu. Wokół takiej światopoglądowej wizji świata ukształtowały się różnorodne nurty rosyjskiej myśli społeczno-politycznej, jak np. słowianofilstwo, a także geopolityczna doktryna eurazjatyizmu, wskazująca na konieczność zorientowania się na sojusz z państwami i ludami azjatyckimi, wraz z uzasadnieniem, zarówno ideologicznym, jak i praktycznym, takiego wyboru.

Rozdział II Prekursorzy eurazjatyizmu

Eurazjatyzm kształtował się w czasie, kiedy władzę w Rosji przejęli bolszewicy, tworząc nowy twór państwowy – ZSRR. Pomimo tego, że w okresie istnienia ZSRR geopolityka w Rosji była nauką „wyklętą”, właśnie wówczas powstała w ramach rosyjskiej szkoły geopolityki jedna z najważniejszych rosyjskich koncepcji geopolitycznych – eurazjatyzm. Zasługuje ona na szczególną uwagę ze względu na fakt, iż po rozpadzie ZSRR w latach dziewięćdziesiątych XX w. stała się najbardziej wpływową, najbardziej znaną, najbardziej żywotną koncepcją rosyjskiej geopolityki.

Uważa się, że była to nie tylko idea, koncepcja czy doktryna geopolityczna, ale przede wszystkim cały oryginalny dwudziestowieczny rosyjski ruch umysłowy²⁰. Jego głównym tematem była nie geopolityka, ale problematyka stworzenia samodzielnego podstaw rosyjskiej historii i kultury, a także opracowanie oryginalnych poglądów na światową i rosyjską historię. To właśnie eurazjaci byli pierwszymi w Rosji, którzy upowszechnili termin *geopolityka*, wprowadzili go w obszar zainteresowania rosyjskiej myśli społecznej, a także stworzyli własny geopolityczny model świata, określając narodowe geopolityczne zadania i priorytety, a ich wkład w upowszechnienie i opracowanie rosyjskich koncepcji geopolitycznych trudno byłoby przecenić²¹. W dużym stopniu była to koncepcja historiozoficzna, a nie geopolityczna.

Eurazjatyzm powstał w środowisku porewolucyjnej emigracji rosyjskiej i to w środowisku osób uciekających z bolszewickiej Rosji na początku lat dwudziestych XX w. powstała koncepcja eurazjatyizmu. Za datę powstania ruchu eurazjatów uznaje się 1921 r., ponieważ w tym właśnie roku czterej emigranci z ogarniętej wojną domową

²⁰ Por. R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001, s. 38.

²¹ I. A. Wasilienko, *Geopolitika*, Moskwa 2003, s. 94.

Rosji: Piotr Sawicki, Piotr Suwczyński, Georgij Fłorowski, Mikołaj Trubieckij wydali zbiór artykułów pod tytułem *Ischod k Wostoku*, która to publikacja stała się swoistym rodzajem manifestu ruchu pretendującego do opracowania zupełnie nowego spojrzenia na rosyjską i światową historię. Wkrótce potem ukazał się drugi zbiór artykułów eurazjatów *Na putiach. Utwierżdzenije ewrazijców* (1922), a w 1926 r. ukazała się broszura *Ewrazijstwo. Opyt sistematiczeskogo izłożenija*, uważana za dokument programowy całego ruchu eurazjatów²².

Międzywojenny eurazjatyzm mimo swojego rozmachu intelektualnego nie był teorią wielce oryginalną. Wiele z idei i pomysłów, które tworzyły podstawy eurazjatyizmu, występowało już wcześniej wśród różnych myślicieli rosyjskich i nierosyjskich, a eurazjaci zapożyczając wiele z nich stworzyli eklektyczną mieszankę o pozorach wyjątkowości i oryginalności. Eurazjaci wiele czerpali z dorobku słowianofilów, którzy wypracowali koncepcję samoistnej drogi Rosji i jej historii, budując jedną z pierwszych ideologii rosyjskiego nacjonalizmu. Źródeł głównych eurazjatyckich idei można upatrywać także we wcześniejszych rosyjskich ideach: Moskwy – Trzeciego Rzymu, mnicha Filoteusza, wyrażającego przekonanie o wyjątkowej roli państwa moskiewskiego w świecie, którego obywatele stanowili naród wybrany; ale najwięcej eurazjatyzm zawdzięcza dziewiętnastowiecznym poglądom słowianofilów – braci Aksakowów, Iwana Kirijewskiego, Aleksego Chomiakowa. Eurazjaci sięgali także do prac Mikołaja Danilewskiego, Fiodora Dostojewskiego, Konstantego Leontjewa²³, Włodzimierza Łamańskiego, czy też Wienamina Siemionowa Tien-Szańskiego, których idee były im najbliższe. Oryginalność eurazjatyizmu polegała głównie na tym, iż nie był on prostą kontynuacją, ale raczej twórczym rozwinięciem i wykorzystaniem pewnych idei, które były obecne w rosyjskiej historiozofii.

Główną tezę eurazjatów było twierdzenie, iż Rosja nie jest ani Azją, ani Europą, ale stanowi osobny geograficzny świat – Eurazję. Podstawą ideologii eurazjatów było przekonanie o Rosji jako o osobnym regionie, na którego powstanie i rozwój decydujący wpływ miała specyfika kontynentu euroazjatyckiego oraz specyfika etniczna Wielkorusów. Charakterystyczne dla eurazjatów było także przekonanie o oryginalności rosyjskiej kultury i historii. Eurazjaci uważali, że na obszarze Starego Świata, który tradycyjna geografia dzieliła na dwa kontynenty – Europę i Azję, należy wydzielić dodatkowy, specyficzny obszar zwany Eurazją, który w swoich granicach w przybliżeniu pokrywa się z granicami Rosji. Podkreślanie odrębności Rosji przekładało się także na jednoznacznie niechętny stosunek eurazjatów wobec Zachodu. Jak się uważa, ten antyeuropeizm, będący jedną z cech charakterystycznych tej doktryny, wynikał z dążenia, by udowodnić prawo Rosji do odrębności i stanowił jednocześnie próbę szukania przyczyny rewolucji 1917 r. i krachu tradycyjnej kultury rosyjskiej²⁴.

W historiografii rosyjskiej nie była to koncepcja nowa, gdyż przekonanie o Rosji jako o osobnym obszarze cywilizacyjnym, zasadniczo odmiennym od Europy Zachodniej, występowało już w pracach Mikołaja Danilewskiego (1822–1885), a o wydzieleniu na kontynencie euroazjatyckim trzech osobnych obszarów geograficzno-

²² K. S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 28.

²³ Szczególnie znacznie tradycji Leontjewa dla myśli eurazjatyckiej polega na tym, iż był on prawdopodobnie pierwszym rosyjskim myślicielem, który uważał, iż Rosja powinna zapomnieć o idei jedności Słowian, zwrócić się ku kontynentowi azjatyckiemu i zrozumieć rosyjskie geograficzne i kulturowe podobieństwo do ludów azjatyckich.

²⁴ L. Suchanek, *Rosja – Europa – Azja...*, s. 13.

-kulturowych pisał Włodzimierz Łamański (1833–1914) historyk-slawista uważany za jednego z pierwszych rosyjskich geopolityków, zwolennik koncepcji panslawistycznych i słowianofilskich. Łamański był działaczem rosyjskiego ruchu panslawistów, jednym z organizatorów zjazdu słowiańskiego w Moskwie w 1867 r., aktywnym członkiem petersburskiego oddziału Komitetu Słowiańskiego. Łamański był od 1871 r. profesorem Uniwersytetu Petersburskiego na katedrze filologii słowiańskiej. Pracował także w Rosyjskim Towarzystwie Geograficznym i był, wraz z Wienamiem Siemionowem Tien-Szańskim, wybitnym rosyjskim geografem i przyrodnikiem, redaktorem i współautorem wielotomowych opisów geograficznych Rosji oraz *Słownika geograficzno-statystycznego Cesarstwa Rosyjskiego*²⁵.

Centralne miejsce w twórczości Łamańskiego zajmuje praca *Tri mira Azijsko-Ewropejskiego materika* (1892). W dziele tym Łamański podjął rozważania dotyczące kontynentów azjatyckiego i europejskiego, gdyż uważał, że Eurazja jest centrum rozwoju cywilizacji ludzkiej i wszystko, co wielkie i znaczące w ludzkiej historii, filozofii, wynalazczości, technice, prawodawstwie pochodzi właśnie z Eurazji, a wszystkie pozostałe kontynenty, Afryka, Ameryka Północna i Południowa, Australia zostały zasiedlone przez ludy pochodzące z Eurazji. Uważał, iż na terytorium Eurazji występują sprzyjające warunki geograficzne (klimat, ukształtowanie terenu, linia brzegowa) dla rozwoju cywilizacyjnego i dlatego na jej obszarze rozwijały się najważniejsze cywilizacje. W Eurazji można wyodrębnić trzy podstawowe „światy” (kryteriami wydzielenia poszczególnych światów były granice religijne, ustrojów społeczno-politycznych, narzeczy oraz charakteru): właściwa Europa (utożsamiana ze światem romańsko-germańskim), właściwa Azja oraz tzw. świat środka (utożsamiany ze światem grecko-słowiańskim), nie będący ani Azją, ani Europą. Pod pojęciem „świat środka” Łamański rozumiał przestrzeń eurazjatyckie zaludnione przez Rosjan, Słowian i ludy znajdujące się pod polityczną i kulturową dominacją Rosji. Określenie „średni świat” miało wskazywać na jego położenie pomiędzy romańsko-germańską i katolicko-protestancką Europą Zachodnią a niechrześcijańską (islamską, hinduistyczną i buddyjską) Azją. Stosowane przez Łamańskiego pojęcie „średni świat” było pod względem granic terytorialnych bliskie pojęciu *hermland* stosowanemu przez angielskiego geopolityka Mackindera²⁶. „Sercem” świata środka, obejmującego około 24 mln km², jest imperium rosyjskie, którego granice w większości pokrywają się z granicą między Azją i „światem środka” oraz między właściwą Europą i „światem środka”. Średni świat zawiera w sobie całe terytorium rosyjskiego imperium (24 622 560 km²), jego zachodnia granica rozciąga się od Gdańska do Triestu, w jego skład wchodzi ziemię polsko-litewskie znajdujące się pod panowaniem Prus, część Śląska, Czechy i Morawy, południowa Styria, część Karyntii, Istria, Węgry, Chorwacja, Słowenia, Dalmacja, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Grecja wraz z wyspami, cała europejska część Turcji wraz z Konstantynopolem, zakaukaskie obszary Turcji zaludnione przez ludność chrześcijańską. Na zachód od granic średniego świata rozciąga się właściwa Europa z polityczną i etnograficzną dominacją elementów romańsko-germańskich. Trudniejszą rzeczą było według Łamańskiego ustalenie południowo-zachodniej granicy średniego świata z właściwą Azją, ze względu na trudności w rozdzieleniu granic między światem chrześcijańskim a muzułmańskim. W przybliżeniu

²⁵ L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 480.

²⁶ D. N. Zamiatina, *Srednij mir*, (w:) *Imperija prostranstwa. Chrestomatija*, pod red. D. N. Zamiatina i A. N. Zamiatina, Moskwa 2003, s. 224.

jednak można przyjąć, iż granica ta pokrywa się z polityczną granicą pomiędzy Rosją carską a imperium tureckim. Południowo-zachodnie, południowo-wschodnie oraz wschodnie granice średniego świata rozciągają się zatem od północnych i wschodnich brzegów mórz Czarnego i Kaspijskiego, grzbietem gór Tien-Szan, Altaj i Sajany, na północ od posiadłości tureckich, perskich, Afganistanu, posiadłości chińskich i japońskich, do brzegów Morza Japońskiego, Ochockiego i półwyspu Kamczatka²⁷.

Analizując poszczególne światy Eurazji Łamański uważał, iż właściwa Europa nie była obszarem jednolitym. Na jej terytorium wydzielił sześć praktycznie samodzielnych części: Wielką Brytanię, Francję, Hiszpanię, Włochy, Niemcy i Skandynawię, które łączy tylko etnograficzna dominacja ludów romańsko-germańskich. Właściwa Azja była dla Łamańskiego najbardziej rozdrobniona pod względem etnicznym, religijnym i społeczno-politycznym i uważał on, że można w niej wydzielić co najmniej 7–8 samodzielnych części (Wschodnie Indie, Arabia, Mała Azja, Iran, Chiny, Tybet, Turkiestan, Zachodnie Indie, Japonia). Natomiast średni świat był najbardziej jednolity pod względem etnicznym (Słowianie), religijnym (prawosławie) i politycznym (większość jego terytorium zajmowało cesarstwo rosyjskie). Ponadto średni świat był jednolity pod jeszcze jednym ważnym względem, jakim jest charakter społeczno-psychiczny (charakter narodowy). Szczególną rolę Łamański przypisywał Rosji, uważając ją za kulturowo-geograficzne i polityczne centrum średniego świata²⁸.

Łamański pisał, iż poszczególne światy przylegają do siebie i wchodzą we wzajemne „zderzenia” będące przyczynami konfliktów. W rezultacie wojny pomiędzy poszczególnymi światami powstają polityczne organizmy terytorialne, nowe zasady ich współżycia. Uważał, że na przełomie XIX i XX w. musi dojść do konfrontacji pomiędzy Rosją a Europą z uwagi na fakt, iż pretensje do kulturowo-politycznej hegemonii w świecie zaczęły wysuwać zjednoczone Niemcy, które chcą zdominować także grecko-słowiański świat. Dlatego też wojna w Europie będzie nieuchronna. Drugi obszar konfliktu Łamański upatrywał w Azji, której narody nie dorównują rozwojowi cywilizacyjnemu Rosji i Europy. Ich samodzielność będzie coraz mniejsza, ponieważ nie ma wśród nich siły mogącej zjednoczyć obszar właściwej Azji, a ponadto stają się one obiektem kolonizacji i rywalizacji o sfery wpływów między państwami europejskimi (do której aktywnie powinna włączyć się także Rosja), co także powoduje nieuchronność konfliktu pomiędzy poszczególnymi światami. Geopolityczne koncepcje Łamańskiego uzupełniała idea podzielenia Rosji na 13 odrębnych antropologiczno-polityczno-geograficznych stref, mających ułatwić rozwój kraju i opanowanie wielkiego terytorium średniego świata²⁹.

Eurazjaci wykorzystali i rozwinęli szerzej koncepcje Łamańskiego. Przed wszystkim nadali nazwę wydzielonemu obszarowi geograficzno-kulturowemu między Azją i Europą: kontynent Eurazja. Nowością było, to, że wywód ten dla eurazjatów miał znaczenie nie tylko geograficzne, ale także historyczno-kulturowe oraz geopolityczne. Rosja zajmuje bowiem dzięki temu szczególną przestrzeń, jaką jest Eurazja. Zwracali oni uwagę, że skoro terytorium państwa rosyjskiego nie jest podzielone między dwa kontynenty, ale stanowi całość, wielki, osobny, geograficzny świat, determinuje to cały szereg dalszych konsekwencji, skoro bowiem Rosja jest osobnym światem

²⁷ Por. W. Łamański, *Tri mira Azijsko-Ewropejskogo materika*, (w:) *Imperija prostranstwa. Chrestomatija*, pod red. D. N. Zamiatina i A. N. Zamiatina, Moskwa 2003, s. 235–238.

²⁸ *Ibidem*, s. 243–247.

²⁹ *Politiczeskaja mysl w Rossii*, pod red. E. N. Moszczelkowa, Moskwa 2001, s. 128–130.

geograficznie, to może także pretendować do miana osobnego typu cywilizacji i kultury. Pojęcie „eurazja” stanowiło klucz dla całej koncepcji tego ruchu, będąc pewnym skrótem wyrażającym osobny typ eurazjatyckiej kultury, eurazjatyckiej polityki i geopolityki oraz eurazjatyckiej tożsamości.

Eurazjatyzm to ogólnie mówiąc koncepcja, w myśl której Rosja traktowana jest jak Eurazja, jak swoisty świat etnogeograficzny zajmujący określony obszar Azji i Europy. Ze względu na szczególne położenie i swoisty ład etniczny powstała tu oryginalna społeczność i kultura różniąca się zarówno od azjatyckiej, jak i europejskiej. Główna teza eurazjatów brzmiała: „Rosja nie jest ani Azją, ani Europą, ale reprezentuje sobą osobny geograficzno-kulturowy świat”³⁰. Rosyjscy eurazjaci wychodzili z założenia, że ich państwo jest światem odrębnym i szczególnym. Eurazjatyzm taktowano jako klucz do „tajemnicy” duszy rosyjskiej.

Eurazjaci uważali, iż kultura Rosji nie jest ani kulturą europejską, ani azjatycką, ani tym bardziej mechanicznym połączeniem ich obydwu, ale stanowi coś zupełnie wyjątkowego: kulturę eurazjatycką. Dlatego też głównym problemem, który leżał w centrum zainteresowań eurazjatów, była problematyka odrębności Rosji od reszty świata, jako osobnego etnogeograficznego i kulturowego ładu cywilizacyjnego zajmującego centralne miejsce (*heartland*) między Wschodem a Zachodem, między Europą a Azją.

Jednakże wśród tych dwóch światów Europa jest jawnym wrogiem Rosji i źródłem jej kryzysu, a z Azją Rosję-Eurazję łączy pokrewieństwo. Europa jest wrogiem z kilku ważnych przyczyn: 1) jej ustroj społeczny bazuje na indywidualizmie, bezosobowym prawie (tj. na egoizmie), a nie na wspólnotowości oraz braterskiej miłości; 2) europejskie pojęcia o ewolucji, rozwoju i historii świata mają charakter egocentryczny i Europa odmawia uznania wartości innych kultur; 3) zachodnia demokracja parlamentarna, liberalizm powodują osłabienie i upadek państw i społeczeństw, o czym boleśnie przekonała się Rosja (dlatego wszelkie próby europeizacji Rosji, poczynając od Piotra I, eurazjaci oceniali negatywnie). Z uwagi na negatywne skutki związków z Europą należy podkreślać bliskość Rosji i Azji oraz zerwać z polityką prozachodnią i odwrócić się twarzą ku Azji, którą eurazjaci postrzegali w romantyczno-symbolicznej perspektywie, często niemającej żadnego związku z konkretnymi faktami i obiektywizmem³¹.

Eurazjaci uważali, że związki Rosji z Azją są nie mniej istotne w rosyjskiej historii niż związki z Europą. Z uwagi na swój azjatocentryzm drugim specyficznym elementem eurazjatyizmu była „orientacja na Wschód”, czyli uznanie roli i znaczenia Azji i ludów azjatyckich w historii kraju, i upatrywanie na Wschodzie klucza do rosyjskiej samoistości i potęgi (m.in. jedną z głównych idei publikacji *Ischod ku Wostoku* było przekonanie, iż przyszłość Rosji zależy od zorganizowania świata Wschodu w wielki antyeuropejski ruch). W publikacjach eurazjatów wyraźnie podkreślano, iż azjatycki element odgrywał bardziej istotną rolę niż słowiański w formowaniu się i państwowości, i rosyjskiej koncepcji kultury.

Wśród eurazjatów wyróżniał się Piotr Sawicki, który opracował część geograficzną i socjogeograficzną teorii eurazjatyckiej i był jedynym z rosyjskich eurazjatów, którego można w pełni uznać także za geopolityka. Punktem wyjścia dla geopolitycznych

³⁰ P. N. Sawicki, *Geograficzeskij obraz Rossii – Ewrazji*, (w:) Tegoż, *Kontinent Ewrazja*, Moskwa 1997, s. 297.

³¹ W. A. Kołosow, N. S. Mironienko, *Geopolitika i političeskaja geografija*, Moskwa 2002, s. 159.

idei Sawickiego było przekonanie, że Rosja stanowi osobny typ cywilizacji i kultury, na który decydujący wpływ wywarło położenie geograficzne i specyfika etniczna. Piotr Sawicki sformułował swoiste geopolityczne credo eurazjatów pisząc, iż „Eurazja stanowi całość”. Jeżeli Eurazja to całość, nie ma Rosji „europejskiej” i „azjatyckiej”, a ziemie tak nazywane stanowią ziemie eurazjatyckie³². Eurazję-Rosję traktował jako szczególny, główny i centralny kontynent Starego Świata, Europę uważając za jego peryferie³³. Uznawał, że do Rosji dużo bardziej niż do Chin pasuje określenie „Państwo Środka”, gdyż dzięki swemu położeniu Rosja zajmuje centralne miejsce pomiędzy Wschodem a Zachodem, Europą i Azją, które stanowią zaledwie jej peryferie, gdyż w zestawieniu z przestrzenią Rosji-Eurazji wszystkie otaczające ją ziemie i państwa kontynentu stanowią „pas przybrzeżny”, przy czym Europą z rosyjsko-eurazjatyckiego punktu widzenia jest obszar leżący na zachód od jej granic i będący zaledwie „półwyspem” Eurazji, a Azją obszar leżący na południu i południowym-wschodzie od jej granic. Sama zaś Rosja nie jest ani Europą, ani Azją i nie ma „Rosji Europejskiej” i Rosji Azjatyckiej”, ale jest Rosja-Eurazja stanowiąca osobny geograficzny świat i odrębny kulturowo-historyczny obszar – co stanowiło podstawową geopolityczną tezę eurazjatów, którzy uważali, że z centralnym położeniem Rosji związana była jej specyfika i wyjątkowość kultury, polityki i ekonomii³⁴. Tak więc w geopolitycznym obrazie świata wielki kontynent euroazjatycki należy dzielić nie na Europę i Azję, ale na: środkowy kontynent, czyli Eurazję, oraz na dwa peryferyjne względem niego światy: azjatycki (Chiny, Indie, Iran) oraz europejski graniczący z Eurazją po linii rzek: Niemna, Zachodniego Bugu, Sanu, ujścia Dunaju. Takie położenie geograficzne Rosji-Eurazji sprzyja jednoczeniu i syntezie dwóch światów i zasad Starego Świata – Wschodu i Zachodu oraz stworzeniu własnego oryginalnego świata i kultury. W kulturze rosyjskiej eurazjaci upatrywali obecność kultur Wschodu, Zachodu i Południa i traktowali je jako siły jednoczące te światy. Podkreślali także, że Rosja-Eurazja może wypełnić swoje zadanie tylko we współpracy z kulturami wszystkich ościennych narodów. Z tego też powodu kultury świata wschodniego są dla Rosji równie ważne, jak i kultura Zachodu. Osobliwością rosyjskiej geopolityki było zatem skierowanie się jednocześnie na Wschód i Zachód. Dla Rosji są to dwa równoprawne „fronty”: zachodni i południowo-wschodni³⁵.

Piotr Sawicki podkreślał zasadnicze znaczenie istnienia Eurazji oraz idei jedności Eurazji dla światowej geopolityki i dla ogólnej geopolitycznej mapy świata. Był on przekonany, że jeżeli usunie się to eurazjatyckie centrum Starego Świata, to wszystkie jego pozostałe części (Europa, Azja Środkowa, Iran, Indie, Chiny, Japonia) staną się jakby „rozsypaną budowlą” bez elementu, który spaja te części świata, zapewnia ich jedność i utrzymanie ścisłych kontaktów. Uważał, że ten świat leżący na wschód od granic Europy i na północ od „właściwej Azji” jest tą osią, która spaja te części świata, zapewnia ich jedność i utrzymanie ścisłych kontaktów i jest rzeczywistym „Państwem Środka”. Wiążąca i jednocząca rola „środkowego świata” miała także duże znaczenie w światowej geopolityce. Cechą charakterystyczną geopolitycznej myśli Sawickiego

³² P. N. Sawicki, *Geograficzeskij obraz...*, s. 279.

³³ V. Gonec, *Sawicki Piotr, (w:) Idee w Rosji. Leksykon*, t. II, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 283–284.

³⁴ P. Sawicki, *Geopoliticheskie osnovy ewrazijstwa, (w:) Klassika geopolitiki XX wiek*, Moskwa 2003, s. 680.

³⁵ I. A. Wasilienko, *Geopolitika*, Moskwa 2003, s. 103.

jako eurazjaty było twierdzenie, iż przez tysiąclecia geopolityczną przewagę na terytorium eurazjatyckim miały plemiona koczownicze i to one opanowały całą przestrzeń pomiędzy Europą, Azją Środkową i Chinami, pośrednicząc w kontaktach między tymi kulturami. Koczownicy – ludy turańskie opanowały całą przestrzeń rozciągającą się od Europy aż do Chin, która jednocześnie graniczyła z Azją Przednią, Iranem – Persją i Indiami. Koczownicy służyli jako pośrednicy w kontaktach między tymi osiadłymi kulturami. Jako przykład Piotr Sawicki pisał, że związki między Persją a Chinami nigdy w historii nie były tak ściśle jak w epoce panowania Mongołów (XII–XIV w.).

Wszystkie te historyczne rozważania pozwoliły Sawickiemu wysunąć ważną geopolityczną tezę, że rosyjski świat jest powołany do pełnienia wiążącej i jednoczącej roli w ramach „Starego Świata” (Azja i Europa). Miejsce koczowniczych plemion na obszarze Eurazji zajęła następnie Rosja, która, jak uważał, winna być kontynuatką geopolitycznych tradycji imperium mongolskiego. Uważał też, że rosyjski świat jest w naturalny sposób powołany do pełnienia dominującej roli w świecie i utrzymywania jedności „Starego Świata”. Zależnie od tego, w jaki sposób Rosja-Eurazja będzie wypełniać to swoje zadanie, cała mozaika różnorodnych kultur starego kontynentu może przeobrazić się w organiczną całość i zacierać różnice między Wschodem a Zachodem³⁶. Przekonanie o tym, iż geopolitycznym zadaniem Rosji jest opanowanie przestrzeni eurazjatyckiej i zastąpienie imperium mongolskiego w roli dominującego podmiotu, będące swoistym credo eurazjatyckiej geopolityki, nie było oryginalnym stwierdzeniem Sawickiego. Przed nim w rosyjskiej myśli geopolitycznej takie zadanie przed Rosją stawiał już Aleksy Wandam, a w europejskiej geopolityce Halford Mackinder, uważany za jednego z klasyków myśli geopolitycznej. Mackinder był pierwszym, który wysunął tezę (wykorzystywaną później w pracach rosyjskich eurazjatów), iż Rosja carska zastąpiła imperium mongolskie w roli siły dominującej nad masą kontynentalną i sprawującej kontrolę nad kluczowym *pivot area*. Jej rosnąca presja militarna na Skandynawię, Polskę, Persję i Turcję zastąpiła dotychczasowe najazdy koczowników na strefę kontynentalno-oceaniczną³⁷. Z mackinderowskich koncepcji geopolitycznych do geopolitycznej myśli eurazjatyizmu przeszło także przekonanie, iż historia świata jest zdominowana przez ciągłą rywalizację pomiędzy „mocarstwami morskimi” a „mocarstwami kontynentalnymi” i że kluczową rolę w tej rywalizacji odgrywa *heatlnad* utożsamiany z Rosją³⁸. Przekonanie Sawickiego

³⁶ *Ibidem*, s. 103.

³⁷ H. Mackinder, *The geographical pivot of history*, „The Geographical Journal” 2004, vol. 170, nr 4, s. 313.

³⁸ Przekonanie to stanowi chyba jedną z najstarszych, a zarazem najtrwalszych idei geopolitycznych, która wciąż powraca w dyskusjach. Jej istnienie można już zauważyć u greckiego historyka Tukidydesa, który w swoim dziele poświęconym historii Grecji – *Wojna peloponeska* – podjął problematykę rywalizacji dwóch regionalnych potęg Aten i Sparty o dominację w świecie helleńskim. Konflikt ten nie był jednak zwykłą wojną pomiędzy dwoma przeciwnikami. Był to także konflikt pomiędzy dwoma różnymi stylami życia reprezentowanymi przez dwie strony. Rzecz idzie o wybór pomiędzy demokracją a oligarchią, pomiędzy handlem i rzemiosłem a tradycyjną rolniczą drogą rozwoju, pomiędzy szerokim, kosmopolitycznym a spartańsko-patriotycznym etosem. Tukidydesowe przeciwstawienie dwóch potęg – morza, reprezentowanego przez Ateny i utożsamianego z handlem, wolnością i demokracją oraz lądu, reprezentowanego przez Spartę i utożsamianego z konserwatyzmem, tradycjonalizmem, despotyzmem – stało się w okresie rozwoju nowoczesnych badań geopolitycznych jednym z najtrwalszych elementów służących do geopolitycznego opisu świata. Motyw przeciwstawienia potęgi morskiej i potęgi lądowej pojawił się w klasycznych pracach geopolitycznych Alfreda Mahana, Halforda Mackindera i Karla Haushofera, i wykazuje, niezależnie od swojego archaicznego charakteru, żywotność aż do dnia dzisiejszego.

o tym, iż Rosja jest powołana do odgrywania dominującej roli na przestrzeni azjatyckiej, stanowiąc najpotężniejsze mocarstwo lądowe, stało się podstawą eurazjatyckiej geopolityki.

Pisząc o osobliwościach Rosji-Eurazji Piotr Sawicki uważał, że o geograficznej i geopolitycznej specyfice decydowało położenie w ogromnej strefie tundry, lasów i stepów, ciągnących się od granic Chin aż po ujście Dunaju (pisał, iż Rosja to połączenie dwóch światów: europejskiego lasu i azjatyckiego stepu). Obszar ten, a w szczególności strefa stepów, służył przemieszczaniu się koczowniczych plemion z Azji do Europy (Hunów, Połowców, Pieczyngów, Mongołów). Wędrowki ludów koczowniczych sprzyjały tworzeniu różnorodnych geopolitycznych konfiguracji, współdziałaniu etosów plemion zamieszkujących terytorium „wielkiego stepu”. Inwazje obcych plemion i narodów na ziemię pozostające pod władaniem koczowników były jednak niezmiernie rzadkie. Chińczycy aż do końca XVIII w. nie byli w stanie rozszerzyć swojego osadnictwa na północ od Wielkiego Muru. W VII w. Arabom udało się opanować Azję Środkową, ale większość z nich zmuszona była się wycofać, a ci, którzy pozostali, zostali zasymilowani. W X w. plemiona semickie dążąc do opanowania dróg handlowych utworzyły na terytorium Eurazji kaganat Chazarski, który został pokonany przez wojska ruskie.

Eurazja była terytorium rozwoju wielu etosów. Wśród nich wiodącym etosem byli jednak Słowianie, najbardziej przedsiębiorczym i dominującym w sferze kultury, wojskowości i organizacji państwowo-społecznej. Bizantyńska kultura i mongolskie wzory państwowości pozwoliły im przeciwstawić się innym superetosom i zachować swoją odrębność i niezależność od agresywnego rzymsko-germańskiego świata. Dzięki tym cechom Słowian oraz wielkim przestrzeniom świat Eurazji stale dążył do politycznego zjednoczenia. Piotr Sawicki uważał, że przestrzeń Eurazji dzięki swoim podstawowym cechom zmierza ku jej politycznemu zjednoczeniu. Podkreślał też w sposób szczególny rolę i znaczenie Mongołów i Dżyngis-chana, który stworzył potężne imperium przewyższające swoimi rozmiarami imperium rzymskie i kalifat arabski, a także pierwszy sformułował historyczne zadania Eurazji, dając początek jej politycznemu zjednoczeniu i tworząc podstawy jej politycznego ustroju³⁹. Sawicki uznawał, że geopolityczny kształt Rosji-Eurazji w znaczącym stopniu pokrywa się z geograficznym obszarem władzy mongolskiej i w tradycji tatarsko-mongolskiej Rosjanie powinni szukać źródeł geopolitycznego zjednoczenia Eurazji. Twierdził, iż bez „tatarszczyzny” (*tatarszcziny*) nie byłoby Rosji i wielkiego, jednolitego imperium rosyjskiego⁴⁰.

Orientacja „na Wschód”, ku ludom wielkiego stepu, w pozytywnym kontekście była specyficzna dla idei całego ruchu eurazjatów i stanowiła kluczową formułę międzywojennego eurazjatyizmu. W geopolitycznym opisie świata eurazjaci uważali Rosję za kontynuatorkę mongolskiej polityki zjednoczenia pod silną władzą całej przestrzeni Eurazji, co stanowić miało podstawę geopolitycznej strategii Rosji. Piotr Sawicki uważał, że Rosja to spadkobierca Wielkich Chanów i dzieła Dżyngis-chana oraz Timura⁴¹. Pisząc o geopolitycznej strategii Rosji-Eurazji Sawicki wskazywał także na geograficzne źródła eurazjatyckiej jedności. Według niego Eurazja jako geograficzny świat była jakby stworzona do tego, aby na jej terytorium zbudować jednolite

³⁹ N. A. Nartow, *Geopolitika*, Moskwa 2004, s. 125.

⁴⁰ P. Sawicki, *Step i osiedłość* (w:) *Russkij mir. Geopoliticeskije zamietki po russkoj istorii*, wybór K. Korolew, Moskwa 2003, s. 811.

⁴¹ *Ibidem*, s. 813–814.

państwo – Rosję-Eurazję. Uważał także, że wypełniając tę misję we współczesnym świecie Rosjanie powinni szukać nowych sposobów i form zabezpieczenia jednolitości Eurazji, uciekając się nie tylko do siły oraz wojny, ale odwołując się do wpływów kulturowych i współpracy, czyli do tego, co współcześnie określa się mianem *soft power*. Sawicki uważał, że Rosja powinna podjąć w sferze geopolityki wysiłek stworzenia nowych form myśli i twórczości społeczno-kulturowej dla osiągnięcia swojej zjednoczeniowej misji. Była to jedna z ważnych i nowatorskich idei Piotra Sawickiego, nie doceniona przez jemu współczesnych i potomnych, dla których eurazjatyzm stanowił niekiedy podstawę agresywnego nacjonalizmu rosyjskiego.

Jeszcze jednym ważnym pojęciem eurazjatyizmu, które Sawicki wprowadził do obiegu, było pojęcie „ideokracji”. Pojęcie to rozumiane było jako podporządkowanie państwa „idei panującej” (pod którą rozumiano eurazjatyzm). Powstanie tej koncepcji było związane z faktem, iż eurazjaci doceniali znaczenie sfery duchowej w życiu społeczeństwa. Piotr Sawicki uważał, że przyczyna rewolucji rosyjskiej leżała właśnie w sferze duchowej, a bolszewizm i ideologia komunistyczna to idea o nadzwyczajnie szerokim rozmachu, niezależnie od swego niszczycielskiego charakteru. Dlatego też aby z nią walczyć, trzeba posiadać ideę o rozmachu podobnym do komunizmu. Sawicki uważał, że nowa idea dla Rosji jest potrzebna dlatego, że to nie ludzie i nie instytucje, ale idee rządzą narodami, a istotą władzy jest władza idei. Tylko wielka idea tworzy wielkich ludzi i tylko ona daje impuls i wprawia w ruch naród⁴². Sawicki uważał, iż Rosja-Eurazja powinna być ideokracją, w której grupa przywódców politycznych będzie jednocześnie „wodzami duchowymi”, a duchowy impuls będzie szedł z góry w dół, aż przeniknie cały naród rosyjski.

Eurazjatyzm międzywojenny pretendował do bycia podstawową ideologią, na której budowane będzie nowe eurazjatyckie mocarstwo z dominującą w nim eurazjatycką kulturą. Był on całościowym systemem światopoglądowym, a dla eurazjatów ich poglądy były także ideologią odzwierciedlającą ich osobiste przekonania i doświadczenia życiowe. Myślenie eurazjatyckie miało w dużym stopniu charakter ideologiczny i sami eurazjaci traktowali je jako polityczną ideologię mającą stać się kluczem do odrodzenia Rosji. Charakter międzywojennego eurazjatyizmu, który stanowić miał intelektualną, duchową podbudowę działań politycznych, wpłynął na charakter eurazjatyckich koncepcji geopolitycznych, które miały służyć uprawomocnieniu ideologicznych założeń eurazjatów. Geopolityczne teorie Sawickiego wywodziły się nie tyle z charakterystycznego dla międzywojennych europejskich geopolityków, takich jak np. Halford Mackinder, dążenia do dokonania pewnych uogólnień historycznych na podstawie wiedzy geograficznej i poszukiwania na tej podstawie właściwej strategii działania, ile z chęci uzasadnienia słuszności eurazjatyckiego światopoglądu. Geopolityka pełniła zatem w międzywojennym eurazjatyzmie funkcję „ideologiczną”, co także wpłynęło na charakter recepcji eurazjatyizmu w poradzieckiej Rosji.

Ważną postacią w historii ruchu i pośrednikiem pomiędzy eurazjatyzmem międzywojennym a współczesnym neoeurazjatyzmem był historyk Lew Gumilow (1912–1992), którego twórczość odegrała kluczową rolę w przywróceniu kulturze rosyjskiej tradycji emigracyjnego eurazjatyizmu. Gumilow był kontynuatorem tradycji „klasycznego” eurazjatyizmu w myśli rosyjskiej i pisał, że jeśli Rosja ma zostać uratowana i przetrwać, to tylko jako mocarstwo eurazjatyckie i tylko dzięki eurazja-

⁴² R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 53.

tyzmowi⁴³. Uznaje się, iż to jego talentowi pisarskiemu i pasji propagatorskiej eurazjatyzm zawdzięcza swój spektakularny renesans na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Był on zwolennikiem i kontynuatorem myśli eurazjatyckiej, rozpowszechnił w ZSRR poglądy historyczne Georgija Wiernadskiego, geopolityczne Piotra Sawickiego, etnograficzno-kulturowe Mikołaja Turbieckiego. Z „klasycznego” eurazjatyztu przejął Gumilow przekonanie o „błogosławieństwie tatarskiego jarzma”, pochodzeniu rosyjskiej państwowości od koczowniczego imperium Mongołów, wieloetniczności narodu rosyjskiego, nieprzezwyciężalnej obcości i wrogości kultury Eurazji i kultury Zachodu⁴⁴.

Mimo, iż sam Gumilow nie uważał się za geopolityka, to jego prace są w Rosji wliczane do klasyki myśli geopolitycznej ze względu na połączenie geografii z etnologią i historiozofią oraz na znaczenie, jakie poglądy Gumilowa miały dla rozwoju neoeurazjatyztu. Osią historiozoficzno-etnograficznych rozważań Gumilowa była koncepcja etnosów oraz pasjonarności. Prace Gumilowa dały impuls do ponownego zainteresowania się eurazjatyzmem, który stał się ważną alternatywą dla kierunku prozachodniego w geostrategicznych rozważaniach o przyszłym rozwoju Rosji.

Za podstawowy element analiz historiozoficznych i etnograficznych Gumilow uznał etnos, czyli naturalnie ukształtowaną społeczność istniejącą jakom system, który przeciwstawia siebie innym podobnym systemom na zasadzie poczucia komplementarności w ramach jednego etosu (podświadomego uczucia wzajemnej sympatii i poczucia wspólnoty) i jej braku w stosunku do innych⁴⁵. Etnosy różnicują się na podstawie stereotypu zachowania, który jest ściśle związany z tradycją historyczną. Stereotyp zachowania przejawia się w odmiennej reakcji przedstawicieli tego samego etosu na ten sam bodziec. Za cechę charakterystyczną Gumilowowskiej etnologii uznaje się dynamiczne widzenie etnosu, który nie jest rzeczą czy stanem, ale dynamicznym procesem, mającym swój początek i koniec, a także stałe fazy rozwojowe i właściwe sobie sposoby oddziaływania wzajemnego z innymi etnicznymi procesami⁴⁶. Gatunek ludzki, składający się z różnorodnych etnosów, jest według rosyjskiego uczonego częścią szerszego układu – biosfery, ta zaś – częścią wszechświata, z którego płyną ożywcze prądy, uruchamiające procesy etniczne (tworzenie się etosów i superetnosów) i prowadzące je przez cykle życiowe, aż do wyczerpania się energii życiowej, tak zwanej pasjonarności⁴⁷, zgodnie z koncepcją pasjonarnego impulsu – kosmicznego promieniowania, uruchamiającego proces powstawania etnosów, których rozwój polega na wykorzystywaniu i wyczerpywaniu się energii kosmicznej. Kosmiczny, pasjonarny impuls, działając w strefie kontaktów międzyetnicznych prowadzi do powstania superetnosów, czyli kompilacji kilku etnosów, powstałych w jednym regionie klimatycznym i jednakowych warunkach naturalnych.

Jednym z takich superetnosów są Wielkorusi, składający się ze Słowian, Mongołów i Ugro-finów – etnosów „bliskich sobie”. Historycznym miejscem zamieszkiwania ludów składających się na superetnos wielkoruski jest Eurazja, która obejmuje strefę równiny europejskiej i stepów azjatyckich oraz strefę tajgi leśnej. Obszar ten leżąc na

⁴³ Por. Gumilow L., *Ritmy Jewrazji, Epoki i cywilizacji*, Moskwa 1993, s. 31.

⁴⁴ R. Paradowski, *Lew Gumilow*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 4, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, s. 138.

⁴⁵ L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004, s. 9.

⁴⁶ R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 155.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 158.

uboczu cywilizacji zachodu – łańcińskiej i na uboczu cywilizacji wschodu – chińskiej i indyjskiej posiada własną specyfikę kultury, specyfikę, która odróżnia ten rejon od Wschodu i Zachodu i stanowi o jedności superetnosu rosyjskiego⁴⁸. Granice Eurazji na wschodzie sięgają Wielkiego Muru Chińskiego, na południu obejmują Azję Środkową ograniczoną łańcuchami gór Kaukaz, Kopetdag, Pamir, Tien-Szan, zachodnią granicę stanowi izoterma stycznia, która na zachodzie jest dodatnia, a na wschodzie ujemna. W ramach Eurazji występują dwie główne odmienne strefy: las i step. Strefy te uzupełniają się wzajemnie i potrzebują, dlatego też stosunki między etnosem lasu – Rosjanami, a etnosem stepu – Mongołami zawsze były przyjazne, dzięki czemu obszar Eurazji stał się naturalnym siedliskiem dla superetnosu wielkoruskiego, którego dwoma substratami są Rosjanie i Tatarzy. Samo olbrzymie zróżnicowanie krajobrazów Eurazji sprzyjało współpracy etnosów zamieszkujących ten obszar, gdyż zjednoczenie i współpraca były zawsze dla narodów Eurazji rozwiązaniem o wiele dogodniejszym niż separacja⁴⁹.

Gumilow podkreślając wartość etosu tatarskiego i jego olbrzymi wkład w tworzenie się imperium rosyjskiego dużą część swojej twórczości historycznej poświęcił, podobnie jak i jego eurazjatyccy poprzednicy, na próby walki z antytatarską czarną legendą Mongołów, którą przypisuje okcydentalistycznie nastawionym historykom rosyjskim. Uważa on, iż dzięki sojuszowi politycznemu i wojskowemu Rusi Moskiewskiej i Wielkiej Ordy, a następnie fizycznemu połączeniu się dwóch bliskich sobie etnosów, powstał superetnos wielkoruski⁵⁰. Dzięki temu doszło do zjednoczenia Eurazji z Rosją na czele, któremu przeciwstawiły się tradycyjnie: na zachodzie – katolicka Europa, na Dalekim Wschodzie – Chiny, na południu – świat islamu⁵¹.

Podkreślając rolę ludów wielkiego stepu w historii Rosji, Gumilow, podobnie jak i pozostali eurazjaci, negatywnie odnosi się wobec Europy Zachodniej, a ściślej mówiąc wobec prozachodniej, okcydentalistycznej orientacji w Rosji, ukierunkowanej na współpracę z krajami zachodnioeuropejskimi. Uważał bowiem, iż historia ukazuje, że Turcy i Mongołowie mogą być szczerymi przyjaciółmi, a Anglicy i Niemcy tylko chyttrymi eksploatorem⁵². Narody eurazjatyckie budowały wspólną państwowość kierując się zasadą priorytetu praw każdego narodu do określonego sposobu życia, w ten sposób chroniono też prawa poszczególnych ludzi. Dopóki każdy naród miał prawo być sobą, zjednoczona Eurazja pomyślnie wytrzymywała napór i Europy Zachodniej, i Chin, i muzułmanów. Niestety, jak pisze Gumilow, w XX w. Rosja odeszła od tradycyjnej dla niej polityki i zaczęła kierować się zasadami europejskimi – próbowano sprawić, aby wszyscy byli jednakowi, narzucając europejskie wzory zachowania. W rzeczywistości rosyjskiej kierowanie się zasadami europejskimi nie mogło przynieść i nie przyniosło nic dobrego, ponieważ superetnos rosyjski powstał pięćset lat później niż europejski i zarówno Rosjanie, jak i Europejczycy zawsze odczuwali tę różnicę i nigdy nie uważali się za „swoich”. Rosjanie nie mogą kierować się zasadami europejskimi, ponieważ inny jest cykl rozwoju ich superetnosu, co wyznacza zupełnie inne imperatywy zachowania. Należy co prawda uczyć się doświadczeń europejskich, ale pamiętać, iż są to doświadczenia cudze i ich mechaniczne zastosowanie nie może przynieść nic

⁴⁸ L. Gumilow, *Dzieje etosów wielkiego stepu*, Kraków 1997, s. 8.

⁴⁹ L. Gumilow, *Od Rusi...*, s. 274–275.

⁵⁰ R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 203–212.

⁵¹ L. Gumilow, *Od Rusi...*, s. 274.

⁵² R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 204.

pozytywnego. Można próbować „wejść w krąg narodów cywilizowanych”, to znaczy w inny superetnos, ale ceną integracji Rosji z Europą Zachodnią będzie w każdym przypadku całkowite odejście od rodzimych tradycji i następująca za tym asymilacja⁵³. Dlatego Gumilow twierdził, że Rosja, jeżeli ma przetrwać, to tylko jako mocarstwo eurazjatyckie, ponieważ taka jest logika rozwoju superetnosu wielkoruskiego.

Gumilow nie był geopolitykiem, a głównym polem jego zainteresowań badawczych była przede wszystkim filozofia rosyjskich dziejów. Jego prace poświęcone historii Rosji, czy też „ludom Wielkiego Stepu”, nie podejmowały problemów *stricte* geopolitycznych, ale proponowały pewien sposób rozumienia historii Rosji bliski tradycji ruchu eurazjatów, od których Gumilow przejął przekonanie o pozytywnej roli „Azji” w rosyjskiej historii i niechęć wobec wzorców cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Mimo iż Gumilow był znanym i cenionym w Związku Radzieckim historykiem, to eurazjatyckie idee upowszechniane w jego pracach zaczęły zdobywać sobie popularność dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych. Była to wówczas reakcja konserwatywnie nastawionej części rosyjskiej inteligencji i aparatu biurokratycznego na wewnętrzne i zewnętrzne reformy polityczne Michaiła Gorbaczowa. Ludzie, którzy nie zgadzali się z polityką gorbaczowskiej pierestrojki i prozachodnim zwrotem w rosyjskiej polityce zagranicznej, poszukiwali „myśli przewodniej”, która mogłaby służyć mobilizacji politycznej i zastąpić skompromitowaną ideologię komunistyczną.

Eurazjatyzm stał się m.in. częścią ideologii nacjonalistycznej organizacji Front Narodowo-Patriotyczny „Pamięć”, działającej od 1982 r. jako stowarzyszenie kulturalno-literackie, pielęgnujące tradycje rosyjskie. Pod koniec lat osiemdziesiątych organizacja ta stała się jedną z działających jeszcze nieoficjalnie grup politycznych, przyjmując postawę antyzachodnią, a także prezentując silny antysemityzm⁵⁴. Po powołaniu do życia konserwatywnego czasopisma *Dien'*, a następnie *Elementi*, neoeurazjaci zaczęli wyrażać swoją tożsamość poprzez promocję idei nowego eurazjatyckiego imperium Rosji, ulokowanego pomiędzy Wschodem a Zachodem i odmiennego od ZSRR⁵⁵. Szczególnie silnym impulsem do odrodzenia się doktryny eurazjatyizmu stał się rozpad ZSRR. Wówczas to eurazjatyzm stał się integralną częścią ideologii rosyjskich konserwatywnych tradycjonalistów. Jego dominacja widoczna stała się głównie w ruchach neokomunistycznym i nacjonalistycznym. Komuniści myślący o odbudowie ZSRR oraz nacjonałiści marzący o Rosji jako o wielkim imperium z łatwością zaadoptowali eurazjatyzm do swoich doktryn politycznych⁵⁶.

Adaptacje kompleksu idei eurazjatyckich do realiów współczesnego, pozimnowojennego świata określa się zbiorczą nazwą neoeurazjatyizmu, który nie jest jednolitą ideologią, ale jest wewnętrznie zróżnicowany i występuje w kilku wersjach. Przyjmuje się ogólny podział neoeurazjatyizmu na nurt radykalny, tzw. ekspansjonistów (*expansionists*) oraz nurt umiarkowany, tzw. modernizatorów (*modernizers*)⁵⁷. Rosyjski geopolityk Andriej Cygankow zwracał uwagę, iż główna różnica w tym wypadku

⁵³ L. Gumilow, *Od Rusi...*, s. 275–276.

⁵⁴ Por. A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 155–156.

⁵⁵ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasianism and Russia's contending geopolitical perspectives*, „East European Quarterly” 1998, vol. 32, nr 3, s. 317; M. Laruelle, *The two faces of contemporary eurasianism: an imperial version of Russian nationalism*, „Nationalities Papers” 2004, vol. 32, nr 1, s. 117.

⁵⁶ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasianism...*, s. 317.

⁵⁷ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasianism...*, s. 316; M. Bassin, K. E. Aksenov, *Mackinder and the heartland theory in post-soviet geopolitical discourse*, „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 1, s. 99–118.

polega na tym, iż modernizatorzy opowiadają się za umiarkowanym modelem ekspansji, ograniczonym do obszaru byłego ZSRR, uznawanego za „naturalną” strefę geopolitycznej dominacji Rosji jako mocarstwa eurazjatyckiego. Natomiast ekspansjonści uważają, że Rosja powinna bezzwłocznie przejąć inicjatywę geostrategiczną rozszerzając swoją strefę wpływów i terytorialnej ekspansji poza granice byłego ZSRR⁵⁸. Obydwa nurty postrzegają Rosję jako eurazjatyckie imperium i uważają, iż granice byłego ZSRR wyznaczają obszar, który stanowi geopolityczne dominum Rosji. Jeden z eurazjatyckich publicystów pisał, iż dwugłowy orzeł będący herbem imperium rosyjskiego oddaje główną cechę geopolityczną i geohistoryczną kraju: jego kontynentalny, eurazjatycki charakter. Geopolitycznie Związek Radziecki był naturalną kontynuacją i utwaleniem eurazjatyckiego charakteru Rosji. Jako eurazjatycki podmiot historyczny i geopolityczny Rosja była i musi być określana w przestrzeni wyznaczonej przez granice ZSRR⁵⁹.

Dominacja neoeurazjatyizmu w rosyjskim myśleniu geopolitycznym po rozpadzie ZSRR stanowi niezwykle interesujące zjawisko społeczno-polityczne, gdyż generalnie w kulturze i mentalności rosyjskiej Azja nigdy nie uzyskiwała znaczenia pozytywnego, a pojęcie „azjatyizmu” miało w kulturze rosyjskiej wyraźne konotacje negatywne, będąc synonimem zacofania i barbarzyństwa, czymś, co należy przewyciężyć, aby Rosja stała się państwem w pełni cywilizowanym i europejskim. Sukces ideologii eurazjatyizmu i jej powszechność w mentalności rosyjskich elit politycznych, a także społeczeństwa (eurazjatyzm dominuje na poziomie zarówno „wysokich” – związanych z elitami politycznymi, jak i „niskich” – społecznych wyobrażeń geopolitycznych), jest ponadto o tyle interesujący, iż eurazjatyzm nigdy nie należał do *mainstream* rosyjskiej kultury. Istniał on jako jeden z wielu, a nawet marginalny nurt na scenie politycznej rosyjskiej emigracji międzywojennej⁶⁰. Dopiero transformacja lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wywołała renesans tej ideologii, zainteresowanie publicystów, pisarzy i akademików, co pozwoliło wydobyć z zapomnienia eurazjatyckie idee i przypomnieć ich twórców⁶¹.

Wydaje się, iż do upowszechnienia się ideologii azjatyckiej przyczyniły się głównie warunki, w jakich zachodziły procesy rozpadu ZSRR i budowy Federacji Rosyjskiej. Paradoksem i zarazem wielką tragedią narodu rosyjskiego stało się to, iż wielki przełom, który dokonał się Rosji w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, stał się jednocześnie przyczyną kryzysu cywilizacyjnego dotyczącego wszystkich sfer życia społecznego, dramatycznego spadku poziomu życia, poczucia bezpieczeństwa i godności obywateli rosyjskich. Rozpad ZSRR spowodował znaczne zmniejszenie się terytorium jego kontynuatorki – Federacji Rosyjskiej; kryzys gospodarczy i brak perspektyw rozwoju gospodarczego spowodował systematyczne zmniejszanie się możliwości międzynarodowego oddziaływania Rosji. Reformatorzy skupieni wokół Gorbaczowa, a później wokół prezydenta Rosji Borysa Jelcyna, próbowali przebudować państwo na wzór systemów politycznych i gospodarczych państw Europy Zachodniej. Reformy nie przyniosły jednak oczekiwanych efektów, a doprowadziły do chaosu wewnętrznego, masowej pauperyzacji i znaczących kontrastów bytowych. Kiedy Rosjanie przegrali rywalizację z krajami Zachodu, okazało się, iż utracili coś więcej

⁵⁸ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasionism...*, s. 316.

⁵⁹ S. Sułtanow, *Duch jewrazjstwa*, „Nasz Sowriemiennik” 1992, nr 7, s. 23.

⁶⁰ R. Bäcker, *Międzywojenny eurazjatyzm*, Łódź 2000, s. 9.

⁶¹ R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 39; R. Bäcker, *Międzywojenny...*, s. 54–55.

niż tylko polityczne superstruktury autorytarnego państwa wsparte przez zdyskredytowaną w oczach społeczeństwa partią komunistyczną, utracili przede wszystkim podstawy swojej egzystencji, bezpieczeństwo socjalne i poczucie własnej wartości. Dominacja indywidualizmu i konsumpcjonizmu przyniosła rzeczywiste korzyści tylko niewielkiej garście ludzi, którzy zaczęli stanowić nową elitę państwa⁶². W związku z tym przestały one cieszyć się powszechnym uznaniem, a w Rosji zaczęła się odradzać antyzachodnia, antydemokratyczna i antyliberalna myśl polityczna zorientowana na restaurację światowej potęgi Rosji, a takie pojęcia, jak demokracja czy też liberalizm zostały zdyskredytowane przez postępującą pauperyzację społeczną, za którą obwiniono prozachodnich reformatorów. Nieudane reformy oddaliły Rosję od Europy i jej wartości, a rozczarowanie kursem prozachodnim przywróciło „odwieczne” rosyjskie pytanie o sens i charakter „westernizacji” kraju, pytania o tożsamość narodową, o stosunek do świata zewnętrznego i własnego dziedzictwa historyczno-kulturowego. W rezultacie zaczęły w Rosji narastać obawy wobec kierunku współczesnych przemian, a wraz z tym zaczęły upowszechniać się postawy patriotyczno-nacjonalistyczne oraz izolacjonistyczne.

Nowe Polityczne Myślenie, zapoczątkowane przez Michaiła Gorbaczowa i skupionych wokół niego reformatorów widzących szansę na przekształcenie Rosji w demokratyczny kraj będący częścią „wspólnego europejskiego domu”, okazało się iluzją. Era nadziei przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, stymulowana przez zakończenie rywalizacji Wschód-Zachód, liberalizację Europy Wschodniej, zjednoczenie Niemiec, a także dominację liberalnych wizji zjednoczonej Europy, zaczęła dobiegać końca. Wystąpiły problemy, z którymi musiała zmierzyć się Rosja w środowisku międzynarodowym, takie jak: niebezpieczeństwo dezintegracji kraju, konflikty w otoczeniu Rosji i wewnątrz niej (Czeczenia), problemy diaspory rosyjskiej w byłych republikach ZSRR, konflikt na Bałkanach, zagrożenie rozszerzaniem się NATO. To wszystko wywołało ostrą krytykę prozachodniej polityki Gorbaczowa jako nierealnej, utopijnej i będącej przykładem myślenia życzeniowego. Nawoływania do ponownego przemyślenia postzimnowojennych relacji międzynarodowych i ponownego przemyślenia geopolitycznej strategii Rosji stały się podstawą krytyki prozachodniego kierunku rozwoju i przyczyniły się do rozwoju alternatywnych koncepcji. Jedną z nich stał się właśnie neoeurazjyzm⁶³.

Problemem społeczeństwa rosyjskiego okresu transformacji stało się określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni kulturowej, która stałaby się podstawą przyszłego rozwoju. W obliczu kryzysu cywilizacyjnego zaczęło się upowszechniać przekonanie o odrębności i wyjątkowości Rosji oraz o jej potrzebie powrotu do źródeł. Nastrojom antyzachodnim, izolacjonistycznym, spowodowanym rozczarowaniem wobec procesów modernizacji i westernizacji towarzyszyło zatem poszukiwanie alternatywnych wobec Zachodu dróg rozwojowych. Nastąpiło odrodzenie się zainteresowania eurazjyzmem, a wraz z tym rehabilitacja Azji w świadomości rosyjskiej. Stąd wywodzi się także dominacja obrazu Rosja-Eurazja we współczesnym dyskursie wokół geopolitycznej strategii Rosji. Obraz Rosja-Eurazja stał się alternatywą wobec obrazu Rosja-Europa. Eurazjyzm, odwołujący się do zakorze-

⁶² M. A. Molchanov, *Russia and globalization*, „Perspectives on Global Development and Technology” 2005, vol. 4, nr 3-4, s. 400, 403; N. Holmstrom, R. Smith, *The necessity of gangsters capitalism: primitive accumulation in Russia and China*, „Monthly Review” 2000, nr 51, s. 1-15.

⁶³ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasianism...*, s. 315.

nionego w kulturze rosyjskiej przekonania, że Rosja to ani Wschód, ani Zachód, ale coś trzeciego, specyficznego, stał się nośną społecznie ideą.

Dominacja eurazjatyizmu we współczesnej Rosji wynika z faktu, iż twórczo przystosowany do warunków współczesności okazał się ideologią niezwykle nośną w dobie zniecierpliwienia społecznego wywołanego wysokimi kosztami społecznymi liberalnych reform politycznych i rynkowych. Ponadto brak pomysłu na europejskość Rosji, zarówno w niej samej, jak i na Zachodzie, popchnęła współczesną Rosję w kierunku specyficznych nacjonalistycznych ideologii rosyjskich⁶⁴. Nie sposób jest zrozumieć mentalności i zachowań współczesnych Rosjan, a także elit politycznych Federacji Rosyjskiej, nie odwołując się do eurazjatyizmu, ale nie sposób także zrozumieć jego dominacji bez zrozumienia warunków, które spowodowały, że ta marginalna w rosyjskiej rzeczywistości kulturowej ideologia nagle znalazła się w centrum dyskursu publicznego. Rosja „wypchnięta” w latach dziewięćdziesiątych z Europy i ze swoich dotychczasowych sfer wpływów, stojąca w obliczu tendencji separatystycznych objawiających się w regionach rosyjskich zamieszkałych przez ludność nierosyjską (Baszkiria, Jakucja, region Kaukazu, Tatarstan), znalazła w eurazjatyzmie elementy, które dawały szansę na budowę wspólnej dla całej wieloetnicznej i wielokonfesyjnej Rosji spójnej przestrzeni ideologicznej i podstawę dla rozwoju strategii geopolitycznej w XXI w.

Wśród wielu ideologii rosyjskich to właśnie eurazjatyzmowi udało się wypełnić puste miejsce w rosyjskim życiu społeczno-politycznym, gdyż pozostałe ideologie okazały się do tego niezdolne. Okcydentalizm, silnie obecny w tożsamości rosyjskiej, został na początku lat dziewięćdziesiątych zdyskredytowany przez nieudane działania proeuropejskich reformatorów, które doprowadziły do rozpadu państwa, kryzysu władzy centralnej, upadku autorytetu międzynarodowego oraz głębokiego kryzysu społeczno-gospodarczego. Ideologie silnie naznaczone prawosławnym mesjanizmem narodowym, jak np. teoria Moskwy – Trzeciego Rzymu, okazały się bezużyteczne wobec braku możliwości i środków realizacji mesjanistycznych postulatów. Ponadto agresywny i nietolerancyjny nacjonalizm prawosławny w obliczu emancypacji różnorodnych grup etnicznych zamieszkujących terytorium Federacji Rosyjskiej stałby się zagrożeniem dla jedności państwa i źródłem napięć społecznych. Kolejny ważny komponent rosyjskiej tożsamości – słowianofilstwo, jako ideologia ukształtowana w XIX w., będąca rosyjską odmianą zachodnioeuropejskiej filozofii romantycznej, ze swoją krytyką europejskiej racjonalności, niechęcią wobec Oświecenia, apoteozą ludowości rosyjskiej i prawosławia, kultem wspólnoty „soborowości”, była ideologią, która nie miała racji bytu w warunkach społeczeństwa nowoczesnego. W tej sytuacji eurazjatyzm stał się jedyną ideą, która okazała się przydatna w rzeczywistości lat dziewięćdziesiątych. Zalecając odwrócenie się od Zachodu i orientację na Wschód, dobrze wkomponował się w rzeczywistość polityczną lat dziewięćdziesiątych. Podkreślając wartość ludów stepowych (turańskich), które wraz z Wielkorusami współtworzą superetnos „eurazjatycki”, ideologia ta stawała się niezwykle funkcjonalna dla państwa i jego elit w obliczu tendencji separatystycznych występujących w Federacji Rosyjskiej. Jej „ekumenizm” religijny także stał się przydatny dla utrzymania jednolitości państwa. Akceptacja eurazjatyizmu jako ideologii odrzucającej uniwersalizm wzorów zachodnioeuropejskich i podnoszącej problem wyjątkowości państwa i społeczeństwa rosyjskiego stanowiła reakcję na sytuację, w której znalazła się Federacja

⁶⁴ R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 23.

Rosyjska w połowie lat dziewięćdziesiątych. Ze sprzeciwu wobec modernizacji na wzór zachodni, która nie przyniosła spodziewanych efektów, w rozważaniach o efektywnej strategii geopolitycznej Federacji Rosyjskiej w siłę urosła koncepcja Rosji jako Eurazji. Eurazjatyzm w rzeczywistości rosyjskiej pełni szczególną rolę. Ten oryginalny nurt myśli politycznej ukształtowany w środowisku emigrantów rosyjskich okresu międzywojennego był także nurtem marginalnym w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej. Dopiero przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wraz z mocno postawionym problemem tożsamości rosyjskiej przyniósł gwałtowny wzrost zainteresowania eurazjatyzmem. Międzywojenny eurazjatyzm był zjawiskiem bardzo różnorodnym. Eurazjaci operowali na gruncie filozofii, teologii i nauki, podejmowali próby stworzenia kompleksowej doktryny politycznej, a na jej podstawie budowy silnego ruchu politycznego mającego odmienić Rosję. Współcześnie z „klasycznego” eurazjatyizmu przejęto pewną wizję świata, będącą w dużym stopniu kontynuacją wcześniejszych nurtów rosyjskiej myśli społeczno-politycznej. Za pomocą eurazjatyizmu, który miał charakter wyraźnie nacjonalistyczny, przeniesiono do współczesnej Federacji Rosyjskiej i ożywiono tradycje *poczwiennictwa*. Dzięki temu konserwatywna „identyfikacja neoEurazjatycka” połączyła dziś neokomunistów i neoimperialistów, dla których wspólną płaszczyzną jest niechęć wobec Zachodu i sprzeciw wobec stoczenia się Rosji do grona państw Trzeciego Świata będących obszarami peryferyjnymi, wobec których Zachód dokonuje neokolonialnej eksploatacji.

Eurazjatyzm stał się popularny także dzięki temu, iż Piotr Sawicki szczegółowo opracował geopolityczną koncepcję Rosji-Eurazji, czego brakowało jego poprzednikom. Sawicki żył i tworzył w okresie, kiedy geopolityka cieszyła się szczególną popularnością i przeżywała swój rozkwit, co spowodowało zainteresowanie problemami geopolitycznymi także Eurazjatów, którzy jako pierwsi opracowali w miarę spójną koncepcję Rosji w sojuszu ze Wschodem. Dlatego też to eurazjatyzm stał się współcześnie głównym przedstawicielem tradycyjnych dla Rosji nurtów odrzucających modernizację na wzór zachodnioeuropejski, zarzucając Europie imperializm, a atlantystom, iż stanowią oni elity kompradorskie, niszczące naród rosyjski.

Specyfiką eurazjatyizmu było także to, iż był on w dużym stopniu nie tyle koncepcją geopolityczną *sensu stricto*, ile pewną koncepcją historiozoficzną i specyficzną interpretacją rosyjskiej historii. Interpretacja ta miała służyć uzasadnieniu bardzo silnej postawy antyzachodniej⁶⁵. Żaden z twórców klasycznego eurazjatyizmu, ani Sawicki, ani także Gumilow nie był politykiem i nie miał wpływu na rzeczywistą politykę swojego państwa. Koncepcje historiozoficzne są zazwyczaj uwarunkowane ogólnym światopoglądem formułującego je badacza. Nie inaczej było w przypadku twórców eurazjatyizmu, którzy kierując się specyficzną wizją świata tworzyli nie tyle

⁶⁵ Bardzo mało w literaturze poświęconej eurazjatyzmowi jest prób zrozumienia powodów, dla których osoby uciekające z Rosji przed rewolucją bolszewicką (inteligencja, dawni carscy urzędnicy) tak wielką niechęcią darzyły Zachód, który udzielił im schronienia. Wydaje się, iż ta niechęć była wynikiem poczucia osamotnienia i „zdrady” ze strony Zachodu. Kiedy kraje Zachodu po pierwszej wojnie światowej świętowały jej zakończenie i zwycięstwo nad przeciwnikiem, Rosja, która poniosła olbrzymie straty, m.in. po to, aby pomóc swoim sojusznikom, pogrążyła się w chaosie wojny domowej. Emigranci rosyjscy, którzy często byli także oficerami carskimi, musieli obserwować parady zwycięstwa w stolicach europejskich, na które nie zaproszono żołnierzy rosyjskich, którzy walczyli przeciwko Niemcom. Wzbudziło to trwałą niechęć wobec Zachodu, co jak się wydaje, stało się także źródłem eurazjatyckiej niechęci wobec Zachodu. W ocenie imigrantów Rosja wypełniła swoje zobowiązania sojusznicze, a w zamian została pozostawiona samej sobie.

spójną teorię geopolityczną, ile raczej podejmowali refleksję nad dziejami ludzkości, nad losami państwa i narodu rosyjskiego. Trudno jest klasyczny eurazjatyzm uznać za teorię geopolityczną. Był on raczej dyskusją nad sensem dziejów rosyjskich, która zaadoptowana do rzeczywistości pozimnowojennej przyczyniła się do budowy koncepcji tożsamości międzynarodowej Federacji Rosyjskiej i kierunków jej polityki zagranicznej – określanej niekiedy jako neoeurazjatyzm.

Rozdział III

Neoeurazjatycka geostrategia dla Rosji – – polityczny realizm epoki pozimnowojennej

Neoeurazjatyzm stał się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ważnym elementem życia politycznego Rosji. Wynikało to przede wszystkim z faktu, iż część rosyjskich elit politycznych, zwłaszcza tych, które nie mogły pogodzić się z rozpadem imperium radzieckiego, poszukiwała idei, która stałaby się ideologiczną podstawą politycznej działalności. Każda polityka zakłada istnienie ideologii jako podbudowy zbiorowego działania politycznego, dostarczającej mu ogólnych wartości i dyrektyw działania. W obliczu załamania się dotychczasowego systemu wartości zaczęto poszukiwać nowych idei, które mogłyby stać się podstawą budowy programu politycznego dla kształtującej się antyokcydentalistycznej koalicji, w ramach której zaczęto szukać alternatywnych rozwiązań dla modernizacji i westernizacji kraju, ocenianych jako kapitulacja wobec zwycięskiego w zimnej wojnie Zachodu. Wśród różnorodnych koncepcji wielce istotną rolę w rzeczywistości odrodzonej Rosji zaczął odgrywać, odrzucający uniwersalizm wzorów zachodnioeuropejskich, eurazjatyzm, który zdobył sobie silny wpływ na wyobraźnię geopolityczną zarówno elit, jak i społeczeństwa rosyjskiego. Antyokcydentalistyczny eurazjatyzm stał się szczególnie atrakcyjny, gdyż stanowił już gotową i bardzo spójną koncepcję zawierającą elementy ideologiczne (interpretacja dziejów Rosji, antyokcydentalizm), a także postulaty praktyczne odnoszące się do prowadzonej przez Rosję polityki zagranicznej. Eurazjatyzm zaadoptowany do wymogów współczesności i rosyjskich realiów przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stał się podstawą do rozwoju tzw. neoeurazjatyзму.

Neoeurazjatyzm stanowił przede wszystkim silnie emocjonalną reakcję na neokocydentalistyczną politykę modernizacji i westernizacji Rosji, która w opinii dużej części dotychczasowych elit politycznych przyniosła tylko klęski i upadek wielkiego mocarstwa. Dlatego też neoeurazjatyzm jako reakcja na pozimnowojenną dominację Zachodu zakładał zerwanie z dotychczasową prozachodnią polityką i zdecydowane odrzucenie modernizacji na wzór zachodnioeuropejski i westernizacji kraju, która oznaczałaby, jak uważano, ostateczne zwycięstwo Zachodu i krajów anglosaskich w rywalizacji z Rosją.

Ważnym elementem neoeurazjatyizmu stała się geopolityka, która w klasycznym eurazjatyzmie lat dwudziestych odgrywała raczej marginalną rolę, natomiast w neoeurazjatyzmie urosła do rangi kluczowej koncepcji stanowiącej jedyną drogę do odrodzenia potęgi Rosji i powstrzymania naporu Zachodu. Jako koncepcja geopolityczna dotycząca problemów geopolitycznej strategii Rosji w pozimnowojennym świecie neoeurazjatyzm miał kilka cech charakterystycznych. Znajdował się on pod silnym wpływem realizmu jako specyficznej teorii stosunków międzynarodowych. Realizm uznaje m.in., iż: 1) państwo jest najważniejszym podmiotem stosunków międzynarodowych; 2) polityką zagraniczną rządzi „prawo pięści”, a celem państwa jest maksymalizacja potęgi; 3) interesy państw w dużej mierze są sprzeczne, a zatem państwa są skazane na rywalizację o ograniczone zasoby; 4) pokój jest funkcją równowagi sił lub też istnienia porządku hegemonicznego⁶⁶. Eurazjatycka koncepcja władzy jest tożsama z zachodnimi realistami. Obydwie teorie postrzegają kontrolę, dominację i konflikt jako podstawowe wymiary władzy. Oznacza to, iż siła, a nie kooperacja, jest dominującym elementem stosunków międzynarodowych. Dlatego też neoeurazjaci uważają, iż przy budowaniu strategii kraju należy mieć wzgląd tylko i wyłącznie na własne interesy i wartości i nie ufać innym aktorom międzynarodowym, a zwłaszcza dobrym intencjom USA. Zachód, a w szczególności USA, szukają tylko okazji do osłabienia Rosji i natychmiastowego wykorzystania jej słabości. W amerykańskim interesie nie leży bowiem istnienie eurazjatyckiego mocarstwa z unikalną duchowością, własną koncepcją Boga i sprawiedliwości społecznej, będącą alternatywą wobec modelu zachodniego. W odróżnieniu od zachodnich realistów, którzy uważali, iż państwo narodowe stanowi główny podmiot stosunków międzynarodowych, eurazjaci skoncentrowali swoją uwagę na kategorii imperium jako podstawowego podmiotu stosunków międzynarodowych. Zgodnie z ich poglądami środowisko międzynarodowe jest miejscem rywalizacji pomiędzy wrogimi imperiami o władzę i surowce, czyli o zapewnienie sobie bezpieczeństwa, stabilizacji i rozwoju. Dzieje cywilizacji są historią powstawania, upadku i odradzania się imperiów⁶⁷. Ponadto zgodne z tradycją są ruchy eurazjatów postrzegających historię świata zgodnie z duchem klasycznej geopolityki Alfreda Mahana, Halforda Mackindera i Karla Haushofera jako rywalizację mocarstw kontynentalnych i mocarstw morskich. Neoeurazjatyzm przyjmuje ten pogląd, a szczególne znaczenie przypisuje teorii *heartlandu* brytyjskiego geopolityka Halforda Mackindera i jego słynnemu stwierdzeniu, że ten „kto rządzi sercem kontynentu, panuje nad światową wyspą; kto panuje nad światową wyspą, panuje nad światem”⁶⁸.

Analizując podstawy geostrategicznej koncepcji rozwoju współczesnej Rosji można zauważyć, iż, ogólnie mówiąc, eurazjatyzm we wszystkich jego odmianach postrzega Rosję jako ostatnią nadzieję i ostatni filar eurazjatyckiego (kontynentalnego) imperium, które przegrało historyczną rywalizację z mocarstwami morskimi. Tylko Rosja ma predyspozycje, aby stać się alternatywą dla nowego porządku światowego, oznaczającego w praktyce całkowitą dominację USA i Anglosasów w świecie. Najbardziej reprezentatywnymi postaciami dla zrozumienia geostrategicznej koncepcji rozwoju Rosji w myśli eurazjatyckiej wydają się być Gienadij Ziuganow i Aleksander Dugin, którzy łączyli aktywność polityczną z próbą budowy spójnej doktryny neoeurazjatyizmu.

⁶⁶ R. Zenderowski, *Stosunki międzynarodowe. Vademecum*, Wrocław 2006, s. 55.

⁶⁷ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasianism...*, s. 318.

⁶⁸ Por. M. Bassin, K. E. Aksenov, *op. cit.*, s. 99–118.

Wiele miejsca w swoich publikacjach poświęcił eurazjatyzmowi Gienadij Ziuganow, polityk i publicysta, lider jednej z największych partii rosyjskich – Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, będącej spadkobierczynią KPZR. Wśród licznych publikacji Ziuganowa poświęconych problemom Rosji i jej polityki zagranicznej największe znaczenie z punktu widzenia geopolityki mają takie prace, jak: *Za gorizontom* (Moskwa 1995), *Rossija i sowriemiennyj mir* (Moskwa 1995) oraz *Geografija pobiedy. Osnowy russkoj geopolitiki* (Moskwa 1998). Ziuganow jest uznawany za przedstawiciela umiarkowanego skrzydła rosyjskiego eurazjatyzmu, które ogranicza swoje ambicje geopolityczne do odbudowy Rosji w granicach dawnego ZSRR. W przekonaniach przedstawicieli tego nurtu upadek ZSRR doprowadził do znacznego osłabienia Rosji jako światowego mocarstwa. Główną przyczyną upadku był przede wszystkim brak silnych, charyzmatycznych liderów. Uznają oni, iż niezależnie od faktu, że świat po zimnej wojnie został zdominowany przez amerykańskie mocarstwo, logika cykli rozwoju światowego powoduje, iż także USA wkrótce stracą pozycję. W sytuacji rosnącej potęgi Chin, Japonii, Niemiec, Indii, Iranu i Turcji, USA będą zmuszone zmierzyć się z tradycyjnymi imperialistycznymi ambicjami tychże państw. W rezultacie USA utracą kontrolę nad swoją dotychczasową strefą wpływów. Rosja powinna skoncentrować się na odbudowie swojej potęgi ekonomicznej i militarnej, nie dać się wciągnąć w konfrontację z Chinami oraz światem islamu. Jej głównym celem powinna stać się odbudowa państwa w granicach byłego państwa radzieckiego⁶⁹.

W pracy *Za gorizontom* analizuje alternatywne kierunki rozwoju środowiska międzynarodowego i pisze, iż najbardziej prawdopodobne scenariusze to: 1) scenariusz „globalnej smuty”, powszechnego chaosu i konfliktów; 2) scenariusz „równowagi sił i interesów”; 3) scenariusz „nowego porządku światowego”, oznaczający hegemonię jedyne go supermocarstwa, jakim są USA. Taka wizja świata nie jest oryginalnym pomysłem Ziuganowa, gdyż w całości nawiązuje do koncepcji niemieckiego uczonego Carla Schmita, który pisał, iż w pozimnowojennym świecie istnieją trzy możliwe drogi rozwoju środowiska międzynarodowego: 1) ustanowienie totalnej hegemonii jednego supermocarstwa, powstanie globalnego uniwersalistycznego porządku; 2) rozszerzający się globalny chaos międzynarodowy; 3) powstanie świata wielopolarnego, w którym o światowej polityce będzie decydowało kilka największych państw czy też regionalnych „centrów-sił”⁷⁰.

Ziuganow analizując problemy geopolityki i geostrategii Rosji odwołuje się do poglądów Mikołaja Danielewskiego i międzywojennych eurazjatów o zasadniczej odrębności Rosji od świata Zachodu oraz do koncepcji Mackindera Rosji jako *pivot area* światowej historii – mocarstwa kontynentalnego, stanowiącego śmiertelne zagrożenie dla mocarstw morskich i będącego obiektem wojny, której wynik zadecyduje o dominacji nad światem. Rosja jest obecnie obiektem agresji – „trzeciej wojny ojczyźnianej”, która mimo że jest dla niej wielkim zagrożeniem, może przyczynić się do odrodzenia narodowego i stworzenia nowej narodowej elity, która może stanąć na czele rosyjskiego odrodzenia w XXI w.⁷¹ Agresja ze strony Zachodu ma na celu pozbawienie Rosji realnej kontroli nad *heratlandem*. Strategia mocarstw morskich (USA i Europy Zachodniej) polega na izolowaniu Rosji od świata i budowie

⁶⁹ A. P. Tsygankov, *Hard-line eurasianism...*, s. 326–327.

⁷⁰ G. Ziuganow, *Za gorizontom*, Moskwa 1995, s. 54; C. Schmit, *Der neue Nomos der Erde in Staat, Grossraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*, Berlin 1995, s. 521–522.

⁷¹ G. Ziuganow, *Geografija pobiedy. Osnowy rossijskoj geopolitiki*, Moskwa 1998, s. 76.

wokół niej „kordonu sanitarnego” złożonego z uzależnionych od Zachodu satelitów, w których przekształcane są byłe republiki ZSRR. Rosja, aby przeciwdziałać negatywnym zmianom w jej otoczeniu, powinna dążyć do odbudowania związków (zerwanych w czasach Gorbaczowa i Jelcyna) ze swoimi tradycyjnymi sojusznikami na Bałkanach i w świecie arabskim, a także wśród wszystkich antyamerykańskich reżimów w świecie.

Sednem jego geopolitycznych poglądów jest przekonanie, iż głównym celem geostrategii Rosji powinna stać się budowa eurazjatyckiego państwa w granicach byłego ZSRR⁷². Uważa on, iż przed Rosją stoją dziś wielkie wyzwania, z którymi musi sobie poradzić. Problemy militarne, surowcowe, demograficzne, ekonomiczno-technologiczne, a także wyzwania ideologiczne (napór ze strony ideologii liberalno-demokratycznej) i duchowe stanowią rosyjskie wyzwania na progu XXI w. Odpowiedzią na te wyzwania może być tylko budowa jednolitego i scentralizowanego państwa w jego naturalnych geopolitycznych granicach, tj. granicach byłego ZSRR⁷³. Dzięki temu Rosja będzie mogła dalej odgrywać swoją tradycyjną, wielowiekową rolę jako zaporę przeciwko dominacji mocarstw morskich, gwarant geopolitycznej równowagi i sprawiedliwego uznania wzajemnych interesów. Jednocześnie jednak Ziuganow ostrzega przed nadmiernymi aspiracjami terytorialnymi. Obszarem zainteresowań Rosji powinna być wyłącznie tzw. „bliska zagranica” jako jej naturalna arena geopolitycznych wpływów. Eksport rosyjskich wpływów poza naturalne, kontynentalne granice Eurazji mógłby tylko stanowić przeszkodę dla odnowy duchowych i materialnych zasobów kraju. Z uwagi na to stanowisko koncepcje Ziuganowa określa się niekiedy jako „izolacjonistyczny imperializm” (*isolationist imperialism*)⁷⁴. Wydaje się, iż określenie „izolacjonistyczny imperializm” w odniesieniu do poglądów Ziuganowa jest o tyle słuszne, iż po pierwsze odwołuje się on do postrzegania Rosji jako wielkiego mocarstwa dominującego na obszarze byłego ZSRR będącym naturalną strefą rosyjskich wpływów, a po drugie postrzega on Rosję jako ofiarę globalizacji – procesu kierowanego przez zachodnich polityków i elity gospodarcze, dążących do peryferyzacji i eksploatacji Federacji Rosyjskiej i ustanowienia całkowitej supremacji politycznej i kulturowej Zachodu. Rosja i Rosjanie powinni zatem bronić samoistości swojej kultury i odrzucić przekonanie o uniwersalizmie zachodnich rozwiązań polityczno-gospodarczych.

Odrzucając modernizację i westerniację Ziuganow w swoich koncepcjach geopolitycznych połączył wątki nacjonalistyczno-patriotyczne z geopolityczną tradycją eurazjatyizmu oraz powstałą w ramach państwa radzieckiego teorią imperializmu Włodzimierza Lenina. Dla Lenina imperializm (w sensie kolonializmu) stanowił „najwyższe stadium” kapitalizmu. Imperializm postrzegał on jako konieczny skutek uprzemysłowienia kapitalistycznego oraz barier, jakie napotkało ono w krajach bardziej rozwiniętych. Imperializm to albo poszukiwanie rynków zbytu w społeczeństwach przedkapitalistycznych, które można sobie podporządkować, albo niskich kosztów siły roboczej i dużego zysku z inwestycji. Lenin w swojej teorii imperializmu twierdził, iż dążenie do maksymalizacji zysku prowadzi firmy kapitalistyczne do poszukiwania taniej siły roboczej, dostępnych surowców i rynków zbytu dla produkowanych towarów. Temu właśnie służy podbój imperialny, w którym państwa zaborcze

⁷² *Ibidem*, s. 277.

⁷³ G. Ziuganow, *Na rubieżu tysiąclecia*, Moskwa 2001, s. 514.

⁷⁴ M. Bassin, K. E. Aksenov, *op. cit.*, s. 105.

realizują interesy klasy panującej (burżuazji)⁷⁵. Teoria imperializmu, będąca częścią geopolitycznych tradycji odziedziczonych z okresu ZSRR, głosi, iż: 1) kraje imperialistyczne utwierdzają swoją dominację i eksploatację; 2) korporacje międzynarodowe i banki rządzą globalnym kapitalistycznym rynkiem; 3) przepływy międzynarodowego kapitału generują regionalne, narodowe i klasowe nierówności; 4) niekontrolowany przepływ kapitału powoduje koncentrację zysków i profitów. We współczesnym rosyjskim dyskursie geopolitycznym podkreśla się, iż imperializm początku XX w. jest poprzednikiem współczesnego, jednopolarnego globalizmu. Przerwa w ciągłości imperialistycznej globalnej geopolityki była wywołana powstaniem i umocnieniem się w strukturze międzynarodowej Związku Radzieckiego oraz bloku państw socjalistycznych. Upadek ZSRR otworzył drogę do powrotu nowej formy międzynarodowego imperializmu. Unipolarna globalizacja jest na przełomie XX i XXI w. tym samym, czym był imperializm na przełomie XIX i XX w. i kieruje się tymi samymi zasadami i regułami. Oznacza to, iż geopolityczne rozważania Włodzimierza Lenina dotyczące imperializmu nie straciły na swojej aktualności także i obecnie⁷⁶.

Ziuganowska geopolityka jest przy tym funkcją roli pełnionej w systemie partyjnym Federacji Rosyjskiej przez Komunistyczną Partię Federacji Rosyjskiej, której liderem jest Gienadij Ziuganow. KPFR powstawała na bazie struktur i ludzi związanych z KPZR, ale nie była prostą kontynuacją tej partii. Jej przewodniczący Gienadij Ziuganow nadał jej orientację wyraźnie nacjonalistyczną, co oznaczało odejście od ideałów internacjonalizmu i humanistycznego socjalizmu w stronę obrony tradycyjnych praw zwyczajowych, czyli tych elementów socjalizmu państwowego, które przetrwały po transformacji ustrojowej, oraz imperialnego szowinizmu⁷⁷. KPFR od chwili swojego powstania znajdowała się w opozycji wobec obozu Borysa Jelcyna, szczególnie wobec jego polityki gospodarczej, ale także wobec geopolitycznej koncepcji atlantyzmu. Program KPFR starał się zaprezentować alternatywną drogę wyjścia z okresu ZSRR i dominacji ideologii komunistycznej – drogę nacjonalistycznej samoizolacji i samorozwoju. KPFR pod przywództwem Ziuganowa stanowiła dość skomplikowany konglomerat idei konserwatywnych, nacjonalistyczno-tradycjonalistycznych oraz lewicowych i przyjęła także silnie nacjonalistyczną i wielkomocarstwową retorykę. Geopolityczne teorie Ziuganowa w dużym stopniu stanowiły element propagandy politycznej służącej do rywalizacji politycznej z ekipą Borysa Jelcyna i zdobycia głosów wyborczych. Ziuganow był po pierwsze przywódcą partii politycznej rywalizującej o władzę, a więc „geopolityczne” publikacje Ziuganowa pełniły funkcję ideologiczno-propagandową, narzucając jednocześnie elektoratowi, rozczarowanemu reformami ekipy Jelcyna, określoną wizję świata. Nie bez przyczyny prace Ziuganowa poświęcone polityce zagranicznej i geopolityce ukazywały się w okresach poprzedzających wybory parlamentarne i prezydenckie. Nie stanowiły one więc doktryny geopolitycznej, którą powinna realizować Rosja, ale przede wszystkim były elementem ideologicznego oddziaływania w celu mobilizacji wyborców.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż mimo że geopolityczne teorie Ziuganowa nie miały celu praktycznego, to na ich podstawie kształtowała się wyobraźnia geopolityczna wyborców KPFR i członków partii. KPFR była w połowie lat dziewięćdziesiątych największą partią polityczną w rosyjskim parlamencie i mimo ograniczone-

⁷⁵ *Słownik socjologii i nauk społecznych*, pod red. G. Marshalla, Warszawa 2005, s. 124.

⁷⁶ I. F. Kefeli, *Sud'ba Rossii...*, s. 57.

⁷⁷ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004, s. 288–289.

go wpływu Dumy Państwowej na decyzje polityczne liderzy KPFR mieli wpływ na kształtowanie się strategii polityki zagranicznej Rosji. Było to szczególnie widoczne, kiedy to po sukcesie wyborczym KPFR w 1995 r. Borys Jelcyn został zmuszony do szukania kompromisu z parlamentarną większością. Efektem tego kompromisu stało się odwołanie z funkcji ministra spraw zagranicznych Andrieja Kozyriewa, którego zastąpił Jewgienij Primakow, posiadający wsparcie ze strony przedstawicieli przemysłu zbrojeniowego, wojska, służb specjalnych, a także rosyjskich komunistów i nacjonalistów. Primakow był adwokatem postrzegania Rosji jako wielkiego eurazjatyckiego mocarstwa i zwolennikiem zerwania z polityką prozachodnią na rzecz większego zaangażowania w Azji i na obszarze byłej WNP. Primakow stwierdził wprost, iż fakt, że Rosja stanowi zarówno Europę, jak i Azję, powinien mieć odzwierciedlenie w jej polityce zagranicznej. Nowy minister spraw zagranicznych w swoich wypowiedziach zaczął akcentować, iż dla interesów rosyjskich w świecie taką samą wagę ma rozwój stosunków z Zachodem, jak i z Chinami, Indiami, państwami Bliskiego Wschodu czy Ameryki Łacińskiej. Myślenie takie znalazło odzwierciedlenie także w oficjalnych dokumentach; m.in. w koncepcji narodowego bezpieczeństwa z 1997 r. identyfikowano Rosję jako wpływową europejską i azjatycką potęgę. Sam Jewgienij Primakow rozpoczął starania o stworzenie silnej koalicji międzynarodowej Rosji, Chin i Indii, która byłaby w stanie przeciwstawić się dominacji amerykańskiej. Największe wpływy polityczne eurazjaci tacy jak Ziuganow posiadali w okresie od 1996 do 1999 r., kiedy to Jewgienij Primakow dzieląc ich wizję świata piastował funkcję wpiery ministra spraw zagranicznych, a następnie premiera. Nie oznaczało to jednak wprowadzenia w życie eurazjatyckich teorii Ziuganowa, gdyż były one głównie elementem propagandy politycznej skierowanej przeciwko ekipie reformatorów skupionych wokół prezydenta Borysa Jelcyna, a nie racjonalnym pomysłem na geostrategię międzynarodową Rosji.

Wśród zwolenników umiarkowanego podejścia eurazjatyckiego wartościowe są także prace Elgiza Pozdniakowa, który w odróżnieniu od Ziuganowa nie był aktywnym politykiem, tylko akademikiem i członkiem Rosyjskiej Akademii Nauk. Jako jeden z pierwszych rosyjskich uczonych zwrócił on uwagę na konieczność sformułowania koncepcji narodowych interesów i wypracowania sposobu przeniesienia ich na praktyczną geostrategię. Pozdniakow, nawiązując do amerykańskiej szkoły realizmu politycznego zapoczątkowanej przez Hansa Morgenthau i kontynuowanej m.in. przez Nikolasa Spykemana, uważał, iż interes narodowy jest równoznaczny z interesem państwa, które pozostaje najważniejszym podmiotem w stosunkach międzynarodowych. Zgodnie z myśleniem realistycznym, ludzie – w swych opartych na rywalizacji stosunkach z innymi – są zainteresowani przede wszystkim własną pomyślnością i konsekwentnie walczą o to, aby mieć przewagę w stosunkach z innymi ludźmi – w tym również z innymi państwami. Interes narodowy wymaga przede wszystkim maksymalizacji siły i potęgi państwa. Cele polityki państwa powinny być maksymalnie czytelne, gdyż brak ich sprecyzowania po pierwsze uniemożliwi dokonanie ich oceny, a po drugie czyni je nieczytelnymi dla środowiska międzynarodowego. Pozdniakow za główny cel geopolityki uważał jasne sformułowanie rosyjskich narodowych interesów związanych z jej położeniem geopolitycznym, a za główne pojęcie, którym powinna operować geopolityka, uznał pojęcie bezpieczeństwa narodowego⁷⁸.

⁷⁸ Por. B. A. Isajew, *Geopolitika*, Sankt-Petersburg 2005, s. 363–364.

Pozdniakow w swoich pracach postrzega geopolityczną rolę Rosji jako światowego gwaranta cywilizacyjnej i mocarstwowej równowagi w świecie. Uważa on, iż Rosja położona pomiędzy dwoma cywilizacjami Zachodu i Wschodu zawsze była odpowiedzialna za ochronę równowagi pomiędzy cywilizacjami. Geopolityczne rozważania Pozdniakowa zorientowane są na uzasadnienie geostrategicznej konieczności ochrony rosyjskiej specyfiki jako centrum Eurazji oraz na zabezpieczenie jednolitości rosyjskiej przestrzeni geopolitycznej. Zgodnie z jego słowami, jeśli Rosja ma mieć przed sobą wielką przyszłość, to musi ona pozostać „Rosją” i własnymi siłami utrzymać swoją geopolityczną rolę. Zwraca on uwagę, iż Rosja musi chronić swoją specyfikę geopolityczną i cywilizacyjną, a upodabnianie się do jakiegokolwiek innego modelu, czy to europejskiego, czy też chińskiego jest absurdalne i nierealne⁷⁹.

Pozdniakow w swoich koncepcjach geopolitycznych bezpośrednio nawiązuje do teorii *heartlandu* Halforda Mackindera, przypisując wielkie znaczenie dla równowagi sił w Europie temu rejonowi świata. Rosyjski uczyony uważa, iż państwo rosyjskie jednocząc przez wieki wokół siebie ziemie *heartlandu* czyniło to nie w celu zapanowania nad światem, ale przede wszystkim w celu zapewnienia równowagi sił w środowisku międzynarodowym. Wypełniając tę ważną historyczno-geopolityczną rolę Rosja zawsze stanowiła przeszkodę dla tych państw, które aspirowały do światowego przywództwa⁸⁰. Analizując upadek ZSRR Pozdniakow zwraca uwagę, iż wraz z tym wydarzeniem Rosja została „odepchnięta” w głąb kontynentu, straciła dostęp do wybrzeży morskich, a na eurazjatyckiej przestrzeni geopolitycznej zaktywizowały się zewnętrzne siły starające się kosztem nowo powstałych państw realizować swoje interesy. Efektem rozpadu ZSRR było powstanie wokół Rosji pasa „niepodległych” państw. Może to stać się precedensem służącym do nowego terytorialnego podziału świata, jego zasobów i strategicznych obszarów. Jednym z najbardziej katastrofalnych skutków rozpadu ZSRR było zniszczenie jedyne go gwaranta równowagi sił w świecie. Pozdniakow zwraca także uwagę, że jeżeli tendencje separatystyczne w Rosji utrzymają się, może to wywołać „efekt domina” i spowodować, iż cała przestrzeń eurazjatycka przekształci się w sferę chaosu, w której słabe i skonfliktowane państwa będą rywalizowały ze sobą. Rozpad Rosji wywołałby geopolityczną katastrofę dla całego świata, który pogrążyłby się w wojnie⁸¹. Tak więc, według Pozdniakowa, geopolityczna strategia Rosji musi zostać jednoznacznie skoncentrowana na utrzymaniu jedności przestrzeni eurazjatyckiej i próbach powrotu do tradycyjnej dla siebie roli głównego gwaranta równowagi sił pomiędzy cywilizacjami. Ponowne panowanie Rosji nad *heartlandem* może zabezpieczyć świat przed pogrążeniem się w ciągłej rywalizacji i wojnie. Głównym celem i zadaniem geostrategicznym zgodnym z podstawowymi interesami kraju powinno stać się utrzymanie rosyjskiej dominacji na obszarze *heartlandu*.

Pozdniakow, będąc przede wszystkim akademikiem, starał się w swoich pracach zbudować realistyczną wizję porządku międzynarodowego i rosyjskich interesów międzynarodowych. Podobnie jak i amerykańscy geopolitycy, tacy jak Nikolas Spykman, Henry Kissinger czy też Zbigniew Brzeziński, starał się przenieść swoją akademicką wiedzę na praktyczną działalność, analizując pozimnowojenną przestrzeń geopolitycz-

⁷⁹ E. A. Pozdniakow, *Filosofija polityki*, t. 2, Moskwa 1994, s. 102.

⁸⁰ E. A. Pozdniakow, *Geopoliticeskij kollaps i Rossija*, „Mieżdunarodnaja Żizn” 1992, nr 8–9, s. 14.

⁸¹ *Ibidem*, s. 14.

na i wysuwając wnioski będące podstawą do sformułowania dyrektyw dla praktycznej działalności. Podobnie jak i amerykańscy uczeni był zwolennikiem realizmu politycznego, a także postrzegania świata w kategoriach mackinderowskiego *heartlandu*. Tym samym Pozdniakow, podobnie jak większość eurazjatów, absolutyzuje mackinderowską wizję świata pochodzącą z początku dwudziestego wieku, czyniąc ją osią swoich geopolitycznych rozważań. Wśród rosyjskich publikacji poświęconych neoeurazjatyckiej geopolityce prace Pozdniakowa wyróżniają się przede wszystkim swoim realistycznym nastawieniem i odejściem od zideologizowanych, historiozoficznych rozważań dotyczących „dziejowej misji Rosji”, czy też „sojuszu z ludami Wielkiego Stepu”. Dlatego też w jego pracach dostrzec można próbę stworzenia neoeurazjatyckiej strategii bezpieczeństwa narodowego i wyeliminowania z niej elementów ideologicznych. Jest to nie zawsze skuteczne przede wszystkim dlatego, iż Pozdniakow jest z wykształcenia filozofem, co wpływa na charakter jego publikacji, w których obok prób racjonalnego zdefiniowania interesów narodowych pozimnowojennej Rosji występuje chociażby silne przekonanie o Rosji jako obrońcy „geopolitycznej równowagi” świata i jedynej zaporze przeciwko dominacji mocarstw morskich. Charakterystyczne jest także bezkrytyczne przyjmowanie teorii Mackindera (wielokrotnie krytykowanej w światowej geopolityce), co nie dziwi w przypadku takich eurazjatów, jak Ziuganow czy Dugin, dla których neoeurazjatyzm stanowi bardziej ideologię, ale w pracach akademickich budzi już wątpliwości co do umiejętności analizy krytycznej ich autora.

Prace Pozdniakowa stanowią w dużym stopniu odpowiedź na dotyczące Eurazji publikacje amerykańskich geopolityków, np. Zbigniewa Brzezińskiego, który w pracy *Wielka szachownica* opisywał Eurazję jako największy kontynent globu, mający kluczowe znaczenie geopolityczne, przy czym Brzeziński uważa, iż kontrola nad Eurazją jest dla USA najważniejszym „trofeum” międzynarodowym uzyskanym w wyniku zwycięstwa w zimnej wojnie. USA powinny kontrolować Eurazję, gdyż jest to kluczem do urzeczywistnienia celów krótkoterminowych, jak utrzymanie hegemonii w świecie, oraz długoterminowych, które zakładają przeobrażenie tej hegemonii w zinstytucjonalizowaną formę. Dla wielu neoeurazjatów prace Brzezińskiego są wyrazem geopolitycznej strategii USA, której głównym celem jest zapewnienie sobie kontroli nad Eurazją, a główną przeszkodą na drodze do tego celu jest Rosja. Dlatego też polityka amerykańska jest antyrosyjska i Rosjanie chcąc się przeciwstawić naporowi USA i dążeniom do marginalizacji i dezintegracji Rosji, powinni budować wielką eurazjatycką antyamerykańską koalicję, gdyż tylko w ten sposób będą mogli ochronić swoje narodowe bezpieczeństwo. Neoeurazjatycka strategia geopolityczna jest więc dla Pozdniakowa jedynym racjonalnym rozwiązaniem w realiach pozimnowojennego świata.

Ważną rolę w sformułowaniu geopolitycznej koncepcji neoeurazjatyżmu przypisuje się także Aleksandrowi Duginowi, skrajnemu antyokcydentaliście, antyliberalowi, konserwatywnemu prawicowemu nacjonalistcie, autorowi takich prac, jak: *Osnovy geopolitiki* (Moskwa 1997), *Nasz put'* (Moskwa 1999), *Osnovy ewrazjizma* (Moskwa 2002), które były wydawane nie tylko w Rosji, ale i Wielkiej Brytanii, Włoszech czy też Hiszpanii. Podejmując się analizy i oceny geopolitycznych idei Dugina należy zaznaczyć, iż należy on do najbardziej radykalnie nastawionej konserwatywnej części rosyjskich elit politycznych i intelektualnych, a jego poglądy nie są reprezentatywne dla społeczeństwa rosyjskiego. Zastrzeżenie to jest o tyle istotne, iż prace tego autora poświęcone rosyjskiej strategii geopolitycznej są bardzo często przywoływane w polskich

publikacjach poświęconych Rosji jako przykład neoimperialnej ideologii, której Rosjanie nie są w stanie się wyzbyć. Jego prace są absolutyzowane, a ich znaczenie przeceniane, tworząc obraz Dugina jako najbardziej znaczącego rosyjskiego geopolityka, na którego koncepcjach opiera się cała rosyjska neoimperialna i narodowo-bolszewicka polityka. Z samego Dugina tworzy się lidera całego ruchu eurazjatyckiego w Rosji i jej głównego ideologa, który dzięki swojej aktywności autorskiej i wydawniczej oraz kontaktom z wysokimi dowódcami wojskowymi jest niekwestionowanym przywódcą ideowym neoeurazjatów⁸². Prace Dugina są wartościowe dla analizy rosyjskiej myśli geopolitycznej, ale nieporozumieniem jest traktowanie Dugina jako wiodącego rosyjskiego geopolityka i najbardziej reprezentatywnego przedstawiciela nurtu neoeurazjatyckiego.

Geopolityczne koncepcje Dugina nie budzą w Rosji entuzjazmu, zarzuca mu się ideologiczny, a nie naukowy charakter rozważań i opieranie swoich twierdzeń na dawno zdezaktualizowanych koncepcjach geopolitycznych. Zarzucając Duginowi pseudonaukowość i ideologiczny charakter jego prac podkreśla się, że na przełomie XIX i XX w. badacze typu Halforda Mackindera czy też Karla Haushofera sformułowali kilka wpływowych teorii dotyczących polityczno-geograficznej przestrzeni, które obecnie (na początku XXI w.) autorzy tacy jak Dugin rozpatrują jako aksjomaty nie podlegające krytyce⁸³. Jedną z takich anachronicznych koncepcji traktowanych przez Dugina jako aksjomat jest koncepcja eurazjatyckiego kontynentu jako *heartlandu* świata i Rosji jako „serca” *heartlandu*. Z uwagi na znaczenie eurazjatyckiego *heartlandu* (Mackinder twierdził, że „kto panuje nad heartlandem,, panuje nad światową wyspą, kto panuje nad światową wyspą, panuje nad światem”) jest on łakomym kąskiem i miejscem rywalizacji mocarstw światowych, z których każde stara się rozciągnąć swoje panowanie na *heartland*⁸⁴. Ponadto Dugin rozpatruje, i absolutyzuje, politykę światową jako rywalizację pomiędzy mocarstwami morskimi i kontynentalnymi, a także uznaje, iż Rosja ze swoim środkowo-azjatyckim położeniem geograficznym znajduje się w centrum tej rywalizacji⁸⁵. Uważa on, że geopolityka jest to dyscyplina badawcza, która rozpatruje historię państw i narodów jako realizację dualistycznego kodu podziału świata na „metacywilizacje” morza i kontynentu. Podział ten, który narodził się już w czasach starożytnych, jest aktualny do dnia dzisiejszego. Kolejnymi etapami realizacji „odwiecznej” przeciwstawności morze – kontynent była rywalizacja Sparta – Ateny, Rzym – Kartagina, Niemcy – Anglia, a także ZSRR – USA w okresie zimnej wojny⁸⁶. Dla Dugina we współczesnym świecie równowaga pomiędzy morzem a lądem została zachwiana na rzecz mocarstw morskich, które zwyciężyły w zimnej wojnie. Współczesna potęga morska jest reprezentowana przez tzw. „atlantyzm”. Często pojawiający się w pracach Dugina termin „atlantyzm” jest dla rosyjskiego autora synonimem współczesnej potęgi morskiej. Traktuje on „atlantyzm” jako złożone pojęcie geopolityczne, które obejmuje element historyczny – zachodni wektor cywilizacji światowej; strategiczny – sojusz krajów zachodnich, w których dominuje ideologia liberalno-demokratyczna; wojenno-strategiczny

⁸² Por. R. Backer, *Międzywojenny eurazjatyzm...*, s. 55; R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 228–229.

⁸³ Por. A. P. Cygankow, P. A. Cygankow, *Sociologija międzynarodowych odnoszenij*, Moskwa 2006, s. 64.

⁸⁴ Por. A. Dugin, *Osnovy geopolitiki*, Moskwa 2000, s. 165–166.

⁸⁵ A. P. Cygankow, P. A. Cygankow, *op. cit.*, s. 65.

⁸⁶ A. Dugin, *Osnovy ewrazijstwa*, Moskwa 2002, s. 557–558.

– obejmujący kraje członkowskie NATO; a także element społeczny – orientację na wartości rynkowe i konsumpcjonizm⁸⁷.

Czyniąc osi swoich rozważań geopolitycznych koncepcję *heartlandu* oraz rywalizację mocarstw kontynentalnych i morskich, Dugin poszedł nie ku nowoczesnemu rozumieniu geopolityki, ale ku tradycji takich myślicieli, jak Herodot, Tukidydes, Mahan, Mackinder, Haushofer, rozpatrując konfrontację kontynentu i morza jako najważniejszy i niezmienny paradygmat światowej historii, decydujący o geopolitycznej mapie świata. W rosyjskiej literaturze poświęconej geopolityce wskazuje się, iż dzielenie geopolitycznej przestrzeni współczesnego świata na ląd – morze, budowanie manichejskiego obrazu świata i dostrzeganie tylko dwuwymiarowej geopolitycznej mapy świata, składającej się wyłącznie z przyjaciół i wrogów, Zachodu i Wschodu, globalistów i antyglobalistów, oznacza zaprzeczanie geograficznej, politycznej i społecznej rzeczywistości współczesnego świata⁸⁸.

Aleksander Dugin podejmując rozważania dotyczące geopolitycznej sytuacji we współczesnym świecie jest zdecydowanym zwolennikiem koncepcji eurazjatyizmu jako geopolitycznej strategii dla Rosji. Wielkie znaczenie, jakie Dugin przypisuje rozwojowi neoeurazjatyckiej teorii, wynika z faktu, iż uważa on, że w związku z kryzysem komunistycznej ideologii w końcu lat osiemdziesiątych oraz krachem systemu radzieckiego konieczne jest znalezienie ideologicznej, politycznej i strategicznej alternatywy dla zachodniego społeczno-politycznego modelu, gdyż Zachód i „atlantyzm” są dla Dugina synonimem zła. Zgodnie z tym założeniem współczesny neoeurazjatyzm wyrósł i zaczął się rozwijać na antyzachodniej i antyliberalnej podstawie, a jego najważniejszym celem jest znalezienie skutecznej strategii powstrzymania dalszej ekspansji „atlantyzmu”.

Dugin uważa, iż największym wrogiem dla Rosji jest Zachód, przy czym pojęcie *Zachód* w teorii Dugina jest odnoszone głównie wobec świata anglosaskiego (USA i Wielka Brytania). Filozofia reprezentowana przez Zachód jest zagrożeniem dla Rosji jako narodu i mocarstwa, filozofia ta jest ekspansywna i próbuje całemu światu narzucić jako obowiązujący swój punkt widzenia; a więc ideologię globalizacji, filozofię oświeceniową, indywidualistyczny styl życia, deprawację moralną, konsumpcjonizm, materializm i dominację ekonomizmu w życiu jednostki i społeczeństwa. Dlatego też w swoich deklaracjach politycznych Dugin pisze, iż wrogiem Rosji jest Zachód i świat współczesny, ideologia liberalna i kapitalizm⁸⁹. Rosyjski myśliciel uważa, iż zwycięstwo „atlantystów” podczas zimnej wojny to zwycięstwo nad całym światem cywilizacji kontynentu. Zwycięskie mocarstwa morskie, a zwłaszcza USA, wykorzystując osłabienie jedyne go przeciwnika, jakim był ZSRR, dążą do rozciągnięcia swojej władzy nad całym światem. Geopolityczne projekty stworzenia proamerykańskiej wielkiej przestrzeni światowej, budowy planetarnej Pax Americana, budowy „nowego ładu światowego” mają zapewnić „atlantystom” panowanie nad światem. Za największe zagrożenie dla nieatlantycznych społeczności Dugin uznaje wykorzystywaną przez „atlantystów” ideologię tzw. mondalizmu. „Mondalizm” jest koncepcją zakładającą połączenie wszystkich państw i narodów w jednolitą globalną społeczność, powołanie globalnego rządu, zniesienie wszelkich rasowych, religijnych, etnicznych,

⁸⁷ A. Dugin, *Osnovy geopolitiki...*, s. 899.

⁸⁸ B. A. Isajew, *Geopolitika*, Sankt-Petersburg 2005, s. 334.

⁸⁹ Por. A. de Lazari, *Dugin Aleksander*, (w:) *Idee w Rosji*, t. 4, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, s. 168–169.

narodowych i kulturowych granic⁹⁰. Globalizację uznaje więc Dugin za amerykańską ideologię służącą do narzucenia całemu światu filozofii Zachodu i zachodnich rozwiązań polityczno-społecznych. Za podstawę dla rozwoju współczesnego neomondalizmu Dugin uznaje pojawienie się pracy Francisa Fukuyamy pt. *Koniec historii*, stanowiącej ideologiczne uzasadnienie globalizacji.

Według Dugina w obliczu ekspansji atlantyzmu i ideologii mondalizmu wielkim zadaniem i misją Rosji jest powstrzymanie i zwalczanie atlantyzmu oraz uwolnienie spod jego wpływów możliwie dużego obszaru. Rosja dokonać może tego tylko za pomocą eurazjatyckiej ideologii i strategii, gdyż tylko lądowe imperium eurazjatyckie może być przeciwwagą dla USA i jego sojuszników. Rosja odgrywająca doniosłą rolę na obszarze Eurazji (*heartland*) nie powinna dopuścić do sytuacji, w której jakiegokolwiek inne mocarstwo, zwłaszcza zaś podporządkowane wpływom „atlantyzmu”, mogłoby zdominować ten region. Rosja powinna podjąć aktywne działanie w celu opanowania obszaru eurazjatyckiego (przy czym w rozumieniu Dugina Eurazja wykracza daleko poza granice byłego ZSRR). Dugin zakłada, iż tylko integracja całej Eurazji z Rosją w roli centrum duchowo-politycznego może dać gwarancję bezpieczeństwa i suwerenności, a także stworzyć szansę na budowę Nowego Imperium, które powinno być eurazjatyckie, wielkokontynentalne, a w perspektywie światowej, które będzie w stanie przeciwstawić się dominacji anglosaskiej w świecie. Aby zrealizować ten cel, należy rozbić blok atlantycki na wszystkich poziomach, tak jak atlantycy rozbili ZSRR, i stworzyć antyamerykański sojusz najważniejszych eurazjatyckich stolic: Moskwy, Berlina, Paryża, Teheranu, Tokio, Pekinu i New Dehli. Pozwoliłoby to stworzyć Nowe Imperium, które zachwiałoby dominacją Anglosasów w świecie. Kluczową rolę w tym Nowym Imperium powinno odgrywać społeczeństwo rosyjskie będące nosicielem idei eurazjatyckiej⁹¹.

Głównymi geograficznymi osiami nowego eurazjatyckiego strategicznego bloku powinny stać się: oś Moskwa – Berlin, Moskwa – Tokio oraz Moskwa – Teheran. Wśród tych osi kluczowy dla Dugina wydaje się być sojusz Moskwa – Berlin, gdyż pozwoli on obydwu krajom rozwiązać cały kompleks problemów, z którymi borykają się współcześnie. Jak pisze Dugin, Berlin to „polityczny karzeł”, ale „ekonomiczny gigant”, natomiast Rosja odwrotnie – to „ekonomiczny kaleka”. Współpraca tych dwóch krajów pomoże im przezwyciężyć swoje słabości⁹². Aby doszło do zbliżenia rosyjsko-niemieckiego, należy według Dugina przede wszystkim rozwiązać problem Europy Środkowo-Wschodniej leżącej pomiędzy tymi krajami. Dugin uważa, iż tradycyjna polityka „atlantystów” wobec tego regionu polegała na stworzeniu konfliktogennej buforowej strefy przeciwstawiającej się sojuszowi niemiecko-rosyjskiemu, stanowiącemu życiowe zagrożenie dla krajów anglosaskich, dlatego też starały się one zawsze wykorzystać narody środkowoeuropejskie przeciwko potędze niemieckiej lub też rosyjskiej. Ponadto dyplomacja „atlantystów” zawsze starała się wzmocnić antyrosyjskie fobie w Niemczech i antyniemieckie w Rosji, aby sprowokować te dwa państwa do konfliktu o sfery wpływów w strefie buforowej leżącej pomiędzy nimi. Dugin jest przeświadczony, iż oś Berlin – Moskwa, tak jak zakładali to już i Halford Mackinder i Karl Haushofer, rozbiłaby blok „atlantystów” i zachwiała hegemonią Anglosasów w świecie. Obydwa te państwa są naturalnymi sojusznikami

⁹⁰ A. Dugin, *Osnovy geopolitiki...*, s. 121–122, 890.

⁹¹ Por. *Ibidem*, s. 214–220.

⁹² *Ibidem*, s. 228.

i powinny dokonać podziału sfer wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej tak, aby pozbyć się pól konfliktu. Pod wpływami niemieckimi pozostałyby: Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Słowenia, Chorwacja i Bośnia, natomiast po stronie rosyjskiej: Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Rumunia, Serbia, Bułgaria i Grecja. Dugin zakłada także zwrot, w geście dobrej woli, Prus Wschodnich (Obwód Kaliningradzki) Niemcom, aby przerwać bratobójczy konflikt Niemcy – Rosja, dzięki czemu Niemcy będą mogły wrócić do bismarckowskiej tezy, iż „na wschodzie Niemcy nie mają wroga”⁹³. Powstanie osi Moskwa – Berlin stanowiłoby trwałą ekonomiczną i strategiczną podstawę dla powstania Imperium Eurazjatyckiego, którego uzupełnieniem byłby sojusz z Teheranem i Tokio.

Aleksander Dugin, ogłoszony przywódcą rosyjskich eurazjatów, w swoich geopolitycznych pracach tworzył abstrakcyjne i oderwane od realiów współczesnego świata scenariusze rozwoju sytuacji międzynarodowej i strategii rosyjskiej, nie bez słuszności nazwane przez profesora Andrzeja de Lazari „nacjonalistycznym bełkotem”⁹⁴. Niestety, jego pozycja i wpływy są często w polskiej literaturze poświęconej zagadnieniom rosyjskim przeceniane i mitologizowane. Sam Dugin w ostatnich latach w dużym stopniu zrezygnował z rozbudowy swoich koncepcji geopolitycznych, koncentrując się na próbach stworzenia spójnej ideologii neoeurazjatyizmu, której częścią byłaby eurazjatycka geopolityka. Dugin ponadto podjął się stworzenia partii, której program byłby oparty na jego wersji neoeurazjatyizmu, ale jego projekt polityczny nie uzyskał wsparcia społecznego. Duginowska koncepcja geopolityki w dużym stopniu przypomina tradycje niemieckiej *geopolitik*, której jeden z twórców gen. Karl Haushofer uważał, iż właściwym celem geopolityki jest ustalenie norm politycznego działania oraz inspirowanie polityki zagranicznej Niemiec. Nawiązując do koncepcji Ratzla, który pisząc o „poczuciu przestrzeni” rozpatrywał przestrzeń w kategoriach wychowawczo-politycznych, Haushofer uważał, iż geopolityka powinna zastąpić historię w roli wychowawcy narodu i pisał, że „jeżeli nie uda się nam wzbudzić geopolitycznego zrozumienia wśród mas, to polityka zagraniczna wraz z jej wielkimi ideami pozostanie li tylko marzeniem – nie stanie się rzeczywistością”⁹⁵. Silne zaangażowanie ideologiczne Haushofera spowodowało, iż jego rozważania, nawiązując zresztą do niemieckiej tradycji geopolitycznej, miały często charakter pseudonaukowy. Skłaniały się często w stronę mistycyzmu i rozdętych wyrażen, aby ukryć logiczne słabości własnej argumentacji. Podobnie jest z pracami Aleksandra Dugina, których wartość praktyczna jest minimalna, a pełnią one raczej rolę ideologiczną. Geopolityczne wizje Dugina mają być tylko częścią szerszego projektu mającego za cel ukształtowanie ideologii eurazjatyckiej, a jej część geopolityczna ma za zadanie, podobnie jak i w tradycji Haushoferowskiej, stać się „wychowawcą” narodu i wzbudzić „poczucie przestrzeni”, gdyż jak pisał Fryderyk Ratzel, każdy naród powinien być tak wychowany, aby zaszczerpić w nim myślenie „wieloprzestrzenne”. Każdy naród powinien posiadać swoją „koncepcję przestrzenną”, która powinna być opracowana zgodnie z koniecznością zapewnienia sobie odpowiedniej „przestrzeni życiowej”. Według Dugina narodowi rosyjskiemu potrzeba świadomości eurazjatyckiej, która jest źródłem wielkości Rosji. Sam Aleksander Dugin nie kryje się z tym pisząc, iż geopolityka

⁹³ *Ibidem*, 220–227.

⁹⁴ Por. A. de Lazari, *Dugin Aleksander...*, s. 168.

⁹⁵ K. Haushofer, *Geograficzna zasada polityki zewnętrznej*, (w:) *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej*, pod red. A. Wolff-Powęskiej i E. Schulza, Poznań 2000, s. 354.

jest nie tyle nauką, co przede wszystkim ideologią pozostającą na usługach elit politycznych i wyrażającą ich oczekiwania wobec środowiska międzynarodowego.

W nieco łagodniejszej formie, i co więcej wolnej od charakterystycznej dla Dugina ideologizacji oraz pseudonaukowych rozważań, koncepcje neoeurazjatyckie pojawiają się w pracach Mikołaja Nartowa, także zwolennika eurazjatyckiej geopolitycznej strategii Rosji. Nartow stawiając pytanie o przyszłość Rosji po rozpadzie ZSRR chce się dowiedzieć, czy osłabiona Rosja jest w stanie chronić swój potencjał militarny, gospodarczy, kulturowy, etniczny przed wpływami triumfującego po zimnej wojnie Zachodu. Uważa, iż przed Rosją stoi alternatywa: albo stanie się mocarstwem eurazjatyckim, albo kolonią Zachodu⁹⁶. Nartow uważa, iż współczesna Rosja ma bardzo mało środków przeciwdziałania amerykańskiej dominacji w świecie. Dostrzega kształtowanie się w świecie dwóch bloków; z jednej strony ekspansywne państwa zachodnioeuropejskie narzucające swoją wizję świata, z drugiej zaś kraje, które starają się chronić swoją kulturę, tradycję i suwerenność, każdy z nich jednak może być uznany za tzw. państwo zbójckie i stać się ofiarą agresji militarnej ze strony USA i jego sojuszników. Do jakiego bloku ma zatem zbliżyć się Rosja, aby zachować swoją pozycję w świecie: do zachodniego, w którym będzie podrzędną siłą, czy też do wschodniego, do którego należą takie państwa, jak Chiny, Indie, Iran i gdzie Rosja może być jednym z liderów. Dla Nartowa jedyną racjonalną strategią dla Rosji jest rezygnacja z prozachodniego kursu polityki zagranicznej i budowa sojuszu Moskwa – Pekin – New Delhi – Teheran. Budowa takiego bloku stanowi konieczność w obliczu amerykańskich dążeń do ustanowienia globalnego systemu kontroli nad planetą. Ani Rosja, ani Chiny, ani Indie, a tym bardziej Iran w pojedynkę nie są w stanie przeciwstawić się planom amerykańskim, ale wspólnie kraje te związane sojuszem mogą stanowić siłę zdolną powstrzymać amerykańską supremację i dokonującą się pod amerykańską egidą globalizację świata⁹⁷. Osią takiego bloku powinien stać się sojusz Rosji i Chin, dwóch państw dysponujących największym potencjałem, których sojusz mógłby sparaliżować antyrosyjskie i antychińskie siły na arenie międzynarodowej. Sojusz ten mógłby także uniezależnić Rosję do zachodniej technologii i kapitałów, dzięki czemu mogłaby ona zachować swoją suwerenność i mocarstwową pozycję w świecie⁹⁸. Drugim antyglobalistycznym projektem powinien stać się sojusz Rosji i świata islamu, dwóch sił niechętnie nastawionych do obecnej amerykańskiej dominacji w świecie i modernizacji na wzór zachodnioeuropejski. Eurazjatycki blok Rosji, Chin i świata islamu zrównoważyłby polityczne wpływy amerykańskie i dlatego jest to dla Nartowa jedyna racjonalna dla Rosji strategia geopolityczna, a przyszłością Rosji może stać się tylko eurazjatycki kontrglobalizm⁹⁹.

Nartow w swoich publikacjach akcentuje swój silny antyglobalizm wychodząc z założenia, iż intensyfikacja procesów globalizacji i rozwój współzależności pomiędzy państwami zachodzi w formie ekspansji Zachodu (z którym Rosja się nie identyfikuje) na pozostałe kraje świata. Globalizacja oznacza więc europeizację i „westernizację” narzuconą pozostałym uczestnikom stosunków międzynarodowych dla osiągnięcia partykularnych celów. Rosja jest traktowana, podobnie jak i pozostałe państwa rozwijające się, instrumentalnie, jako dostarciciel surowców energetycz-

⁹⁶ N. Nartow, *Geopolityka*, Moskwa 2004, s. 284.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 156–157.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 285.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 156, 158–160.

nych, jako obiekt „drenażu mózgów” oraz rynek zbytu¹⁰⁰. Dlatego też Rosja powinna zdecydowanie przeciwstawić się globalizacji. Co ciekawe, Nartow przywołuje także encyklikę Jana Pawła II *Ewangelia życia*, w której, jak zwraca uwagę Nartow, współczesna zachodnia cywilizacja została określona jako „cywilizacja śmierci”, kraje zachodnioeuropejskie odeszły od swoich demokratycznych podstaw, coraz bardziej zbliżając się ku totalitaryzmowi, a demokracja stała się tylko mitem i przykrywką dla braku wartości¹⁰¹.

W pracach Nartowa widoczny jest interesujący zwrot, który dokonał się w neoeurazjatyckim myśleniu od lat dziewięćdziesiątych, kiedy to *mainstream* rozważań o eurazjatyzmie stanowiły przede wszystkim prace Gumilowa, Dugina, czy też Ziuganowa. Nartow, będąc przede wszystkim akademikiem, współpracownikiem rosyjskiego *think-tanku* Akademii Problemów Geopolitycznych kierowanej przez gen. Leonida Iwaszowa, starał się odejść od utopijnych i silnie zideologizowanych koncepcji Dugina, koncentrując się przede wszystkim na poszukiwaniu strategii, która pozwoliłaby Rosji skutecznie przeciwstawić się zagrożeniu ze strony globalizacji i Zachodu. Taką geostrategią jest dla Nartowa stworzenie strategicznego, antyzachodniego bloku, w którym główną rolę odgrywałaby Rosja oraz wschodzące potęgi: Chiny, Indie oraz tradycyjnie antyamerykański Iran. Specyfiką jest tutaj coraz większe podkreślanie roli Chin jako strategicznego sojusznika dla Rosji, co oznacza zerwanie z eurazjatyckim schematem gumilowskiego sojuszu z ludami „Wielkiego Stepu” i dostosowanie eurazjatyckiego zainteresowania Wschodem do realiów współczesności, gdzie Chiny zaczynają odgrywać coraz większą rolę międzynarodową. Prace Nartowa wydawane są jako akademickie podręczniki do nauki geopolityki, stanowią więc raczej element dyskursu akademickiego niż manifest ideologiczny, jak miało to miejsce w pracach Ziuganowa czy też Dugina. Obok Pozdniakowa Nartow jest jednym z neoeurazjatyckich geopolityków, którzy podjęli próbę nie tyle pisania manifestów ideologicznych, ile opracowania rosyjskiej geostrategii w pozimnowojennym zglobalizowanym świecie.

Neoeurazjatyzm we współczesnej Rosji jest dość mocno zróżnicowanym nurtem myślenia geopolitycznego, ale jednoczy go fakt, iż przybrał on postać postawy silnie antyzachodniej i antyliberalnej, będącej odrzuceniem zarówno modernizacji jak i westernizacji poradzieckiej Rosji. Rzadko postawa eurazjatycka manifestuje się w tak skrajnej formie, jak ma to miejsce w pracach Dugina, ale ze względu na specyficzną sytuację wewnętrzną i międzynarodową Rosji w latach dziewięćdziesiątych obraz Rosja-Eurazja, budowany jako przeciwwaga i antyteza obrazu Rosja-Europa, wyrósł na podstawowy obraz geopolityczny zakorzeniony w rosyjskiej świadomości. Ogólnie mówiąc, współczesny neoeurazjatyzm odrzuca postulat uniwersalizmu wzorów Zachodu i zakłada policentryzm współczesnego świata. Uznaje się, iż Rosja, jej terytorium i kultura nie należą jedynie do Europy. W związku z tym politycznie i kulturowo powinna być obecna jako ogniwo pośrednie między Europą a Azją, zapewniając sobie geopolityczną rolę na obu tych obszarach. Rosja jest filarem świata prawosławno-słowiańskiego i geopolitycznym patronem wielkiego obszaru północnej i środkowej Azji (jest to więc obszar jej zainteresowań geopolitycznych), gdzie powstała cywilizacja słowiańsko-azjatycka. Rosja ma więc uzasadnione prawo bronić swoich interesów na obszarze byłego imperium rosyjskiego, w szczególności

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 194.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 196.

w państwach postradzieckich (tzw. bliskiej zagranicy), które stanowią jej naturalną strefę wpływów¹⁰². Zwolennicy szeroko rozumianej idei eurazjatyizmu są przeciwni „atlantyzmowi” jako geopolitycznej koncepcji Rosji, twierdząc, że zależność Rosji od Europy – nawet tylko pod względem kulturowym – zniekształciłaby „rosyjską duszę” i spowodowałaby utratę tożsamości. Ponadto wskazuje się, że program „wspólnego europejskiego domu” jest niemożliwy do realizacji, gdyż Rosja wraz z całym swoim ciężarem jest niekompatybilna z jakąkolwiek europejską ideą równowagi i dlatego należy przenieść „środek ciężkości” państwa na wschód¹⁰³. Neoeurazjatycki model rozwoju sprzeciwia się temu, by Rosja była w przeważającym stopniu związana z Zachodem, ale postawy podobne koncepcjom Aleksandra Dugina stanowią wyjątek. Neoeurazjatyzm występuje raczej w złagodzonej formie, zakładającej uporządkowanie stosunków z Zachodem, a w tym także włączenie w rozwój kraju głównych elementów cywilizacji zachodniej, przy jednoczesnym rozwoju pogłębionej współpracy z krajami azjatyckimi i umacnianiu swoich wpływów na kontynencie eurazjatyckim¹⁰⁴.

Neoeurazjatyzm jest nurtem bardzo eklektycznym i łączy w sobie różnorodne wątki pochodzące z geopolitycznej tradycji idei Moskwy – Trzeciego Rzymu, słowianofilstwa, klasycznego eurazjatyizmu, a nawet z tradycji rosyjskiego marksizmu. Neoeurazjatyzm stał się przede wszystkim ideologią rosyjskich nacjonalistów, którzy w nim upatrują szansę na utrzymanie rosyjskiej specyfiki narodowej i zahamowanie obcych wpływów. Eurazjatycki model rozwoju Rosji sprzeciwia się temu, by Rosja w przeważającym stopniu była związana z Zachodem, a jego zwolennicy są apologetami odrębnej drogi i odrębnego losu państwa rosyjskiego jako kraju wielonarodowego i wielokulturowego¹⁰⁵. Jak się wskazuje, euroazjatyckie koncepcje są do dnia dzisiejszego obecne w Rosji, a nawet uważa się niekiedy, że cała polityka zewnętrzna i wewnętrzna Rosji po 1989 r. w większym lub mniejszym stopniu była oparta na koncepcji eurazjatyizmu¹⁰⁶. Jest to o tyle słuszne, iż Rosja za główny cel polityki zagranicznej wobec byłych republik po rozpadzie ZSRR uznawała stworzenie zintegrowanego politycznie i gospodarczo stowarzyszenia państw pod jej kierownictwem, zdolnego zająć znaczącą pozycję we wspólnocie międzynarodowej, zwłaszcza zaś na obszarze Europy i Azji¹⁰⁷, ale niekoniecznie ideę częściowej reintegracji poradzieckiej przestrzeni trzeba postrzegać jako projekt *stricto* eurazjatycki.

Na interpretację otoczenia zewnętrznego i procesów w nim zachodzących w dalszym ciągu mocno wpływa problem rozpadu ZSRR. Rozpad ZSRR odbierany jest w Rosji jako porażka i stał się rzeczywistą tragedią dla wielu Rosjan. Część elit politycznych i intelektualnych nie potrafiła się pogodzić z utratą znacznej części terytoriów i wpływów, dlatego aktywnie poszukują one różnorodnych możliwości wzmocnienia swoich wpływów na tradycyjnych obszarach. Dla współczesnej Federacji Rosyjskiej, która po rozpadzie ZSRR próbuje szukać sposobów utrzymania kontroli

¹⁰² *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce*, pod red. M. Baczwara i A. Suliborskiego, Warszawa 2002, s. 43.

¹⁰³ C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 305.

¹⁰⁴ J. J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 87–88.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 87

¹⁰⁶ *Kompendium wiedzy o geografii politycznej...*, s. 43.

¹⁰⁷ K. Lastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, (w:) *Nowa tożsamość Nientec i Rosji...*, s. 108.

nad obszarem byłych republik radzieckich, oficjalnie uznawanych za żywotną strefę interesów, eurazjatyzm może stanowić ideologiczną podbudowę takiej polityki. Uznaje się nawet niekiedy, że eurazjatyzm może być gotowym, wszechstronnie rozpracowanym projektem rekonstrukcji i ekspansji wielkiej Rosji, że jest to odpowiedź rosyjskich ideologów na upadek imperium¹⁰⁸. Można zatem uznać, że nie sposób zrozumieć współczesnej Rosji, w tym także rosyjskich wizji jej ról międzynarodowych, bez odwołania się do znajomości eurazjatyztwa, który w dużym stopniu determinuje rosyjskie wizje porządku międzynarodowego i roli Rosji w świecie. Eurazjatyzm jest ideologią niezwykle wpływową, gdyż stanowi podstawę antyamerykańskiego i anty-globalistycznego etosu społeczeństwa i elit politycznych¹⁰⁹. Przy czym należy zwrócić uwagę, iż współczesny rosyjski neoeurazjatyzm i jego wielka popularność wśród elit politycznych, a także społeczeństwa rosyjskiego, są przede wszystkim efektem poszukiwania odpowiedzi na wyzwanie ze strony amerykańskich geopolitycznych realistów wywodzących się ze szkoły Nicolasa Spykemana i George'a Kennana, którzy nawet po zakończeniu zimnej wojny postrzegali Federację Rosyjską jako przeciwnika i rywala. Dla amerykańskich realistów nawiązujących pośrednio do archaicznej wizji świata Mackindera i pojęcia heartlandu, głównym obszarem konfliktu stała się w świecie pozimnowojennym „wielka eurazjatycka szachownica”. Zbigniew Brzeziński pisał, iż Eurazja to największy kontynent globu, posiadający kluczowe znaczenie geopolityczne. Stanowi ona gigantyczną szachownicę, na której rozgrywa się walka o światową hegemonię, a Eurazja jest głównym trofeum politycznym USA po zimnej wojnie. Rosjanie poczuli się zagrożeni takim postrzeganiem świata, które były doradca ds. bezpieczeństwa zdołał do pewnego stopnia narzucić amerykańskim elitom politycznym. Rosyjską odpowiedzią stał się neoeurazjatyzm, będący wyrazem oporu części elit politycznych i społeczeństwa wobec westernizacji. Ważnym elementem neoeurazjatyckiej ideologii stała się także geopolityczna koncepcja obrony Eurazji jako „rosyjskiej przestrzeni geopolitycznej” przed amerykańskim imperializmem. Neoeurazjatycki pozimnowojenny realizm, także ten występujący w pracach Dugina, stanowi rosyjską wersję „wielkiej szachownicy” Brzezińskiego i przejmuje wizję świata, w której dominującymi pojęciami są: imperium, hegemonia, rywalizacja, interesy oraz *heartland*.

Rozdział IV

Azjatyzm – ewolucja neoeurazjatyztwa

W połowie lat dziewięćdziesiątych eurazjatyzm zaczął zdobywać sobie wyraźny wpływ na wyobraźnię rosyjskich elit politycznych, stopniowo zastępując kurs prozachodni w roli głównej strategii międzynarodowej. Neoeurazjatyzm odrzucający po-

¹⁰⁸ R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium...*, s. 11.

¹⁰⁹ M. Schmidt, *Is Putin pursuing a policy of eurasianism?* „Demokratizatsiya” 2005, vol. 13, nr 1, s. 93.

stulat uniwersalizmu wzorów Zachodu i uznający policentryzm współczesnego świata, zakładał, iż Rosja musi zachować większą niezależność w stosunkach z państwami zachodnimi, a aby to osiągnąć, konieczne jest partnerstwo ze Wschodem. Jednakże eurazjatyzm – jako nowa „idea rosyjska”, która miałaby stać się podstawą kształtowania się zachowań Rosji wobec środowiska międzynarodowego – mimo swojego rzeczywistego wpływu na elity intelektualne i polityczne nie zdominował polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Eurazjatyzm, fascynujący swoim rozmachem intelektualnym, podbudowany wielowiekową tradycją, odwołujący się także do rosyjskiego mesjanizmu i słowianofilstwa, był ideologią zbyt skrajną i utopijną, aby móc rzeczywiście stanowić podstawę polityki zagranicznej Rosji. Dlatego też eurazjatyzm występując jako antyteza „atlantyzmu”, nie zdominował polityki zagranicznej Rosji. Mimo to spełnił on wielce istotną rolę, przyczyniając się do zmiany sposobów postrzegania świata zewnętrznego, redefinicji założeń polityki zagranicznej oraz pragmatycznej identyfikacji interesu narodowego i sposobów jego realizacji, a w efekcie do wykrystalizowania się nowoczesnej strategii międzynarodowej w okresie rządów (zwłaszcza podczas drugiej kadencji) prezydenta Władimira Putina¹¹⁰.

Od czasu objęcia teki ministra spraw zagranicznych przez Jewgienija Primakowa Rosja zaczęła intensyfikować współpracę polityczną z Chinami, co zaowocowało podpisaniem 16 lipca 2001 r. rosyjsko-chińskiego układu o współpracy. W rosyjskich dyskusjach poświęconych Chinom wskazuje się, iż Rosja na przełomie XX i XXI w. dokonała niełatwego, ze względu na historię wzajemnych stosunków, wyboru partnerstwa z Chinami¹¹¹. Wybór ten oznaczał ostateczne pożegnanie się Federacji Rosyjskiej z nadziejami na dobrą współpracę z państwami Zachodu i zachodnimi strukturami polityczno-wojskowymi. Wybór ten, dokonany przede wszystkim przez wywodzących się z resortów siłowych współpracowników prezydenta Władimira Putina, wymagał uzasadniania i legitymizacji w kręgach akademickich oraz w opinii publicznej, gdyż niezależnie do rozwijających się stosunków między oboma krajami w opinii publicznej i wśród ekspertów Chiny są nadal traktowane z dużą ostrożnością jako potencjalny konkurent w regionie i zagrożenie dla azjatyckich terytoriów rosyjskich.

Dla legitymizacji nowego kursu polityki zagranicznej użyteczny okazał się eurazjatyzm, który odwracając się od Zachodu ku Wschodowi, zwrócił uwagę rosyjskiej opinii publicznej na znaczenie, jakie odgrywa we współczesnym świecie Azja, którą zaczęto postrzegać w rosyjskiej rzeczywistości jako ważnego partnera międzynarodowego. W rosyjskim myśleniu geopolitycznym, a także w praktyce politycznej, zaczęto coraz częściej podkreślać, że na obecnym etapie rozwoju stosunków międzynarodowych region Azji i Pacyfiku staje się jednym ze światowych centrów polityczno-gospodarczych. Zaczęto podkreślać wagę słów Samuela Huntingtona, który zwracał uwagę, iż gwałtowny rozwój ekonomiczny Azji to jedno z najważniejszych wydarzeń drugiej połowy XX w. Gospodarczy rozwój Azji zmienił układ sił we współczesnym świecie i powoduje, że cywilizacje azjatyckie, dzięki swojemu

¹¹⁰ Uporczywe upowszechnianie przekonania o eurazjatyckości Rosji spowodowało, iż postrzeganie Rosji jako kraju eurazjatyckiego stało się dominującym paradygmatem w rosyjskim dyskursie geopolitycznym. W rzeczywistości koncepcja eurazjatycka jest jednym z wielu równoprawnych możliwych sposobów postrzegania Rosji, a dominacja dyskursu eurazjatyckiego jest tylko wynikiem sytuacji, w której znalazła się współczesna Rosja.

¹¹¹ S. Prichodko, *Moskwa – Pekin: my niżny drug drugu*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2004, nr 2, s. 166–167.

potencjałowi demograficznemu i ekonomicznemu, stały się realną siłą w ramach środowiska międzynarodowego, zdolną do rywalizacji z dominującą jak do tej pory cywilizacją zachodnią¹¹². Zaczęto coraz mocniej podkreślać, że przez prawie 500 lat centrum siły i światowej gospodarki znajdowało się na Zachodzie; początkowo w regionie basenu Morza Śródziemnego, następnie przesunęło się ku północny Europy, by wreszcie przenieść się poprzez Ocean Atlantycki do Ameryki Północnej. XX wiek był „wiekiem Oceanu Atlantyckiego”, ale XXI wiek będzie już wiekiem Oceanu Spokojnego, gdyż światowe centrum siły i gospodarki przesuwa się z Zachodu na Wschód. W XXI wieku gospodarczą „lokomotywą” dla całego świata może stać się Azja. Wszystkie najważniejsze procesy współczesnego świata zachodzą w Azji, gdzie żyje 3 mld ludzi, wśród których połowa to ludzie poniżej 25 roku życia. ATR staje się najdynamiczniej rozwijającym się regionem świata¹¹³.

W rosyjskich geopolitycznych rozważaniach dotyczących współczesnego świata coraz mocniej zaczęto akcentować znaczenie Azji. Jednym z rosyjskich geopolityków poruszających ten problem stał się m.in. Kamaludin Gadżijew, rosyjski historyk, politolog i geopolityk, profesor i wykładowca w Moskiewskim Państwowym Instytucie Stosunków Międzynarodowych (MGIMO), autor takich prac, jak: *Politiczeskaja nauka* (Moskwa 1994), *Wwiedienije w geopolitiku* (Moskwa 1998), *Nowa i nowiejszaja istoria stran Europy i Ameryki* (Moskwa 2001), *Geopolitika Kawkaza* (Moskwa 2001), *Geopoliticheskie gorizonty Rossii: kontury nowowo miroporiadka* (Moskwa 2007).

Kamaludin Gadżijew pisał, iż podstawowym celem Rosji dzisiaj jest przywrócenie jej statusu wielkiego mocarstwa w hierarchii krajów i narodów współczesnego świata. Realizacja tego celu wymaga m.in.: 1) aktywnego uczestnictwa Rosji w budowie nowego systemu porządku międzynarodowego; 2) rozszerzenia dostępu Rosji do światowych rynków (co wymaga większego otwarcia Rosji na świat); 3) obrony interesów rosyjskich obywateli pozostających poza granicami kraju¹¹⁴. Ważną pracą Gadżijewa była zwłaszcza książka *Wwiedienije w geopolitiku*, w której dokonał on analizy zmian, które nastąpiły w światowej przestrzeni geopolitycznej po rozpadzie dwubiegunowego porządku międzynarodowego. Dla Gadżijewa, który nawiązywał do pracy *Zderzenie cywilizacji* Samuela Huntingtona, najważniejszą zmianą jest pojawienie się rywalizacji cywilizacji Europy (Zachodu) z cywilizacją Azji (Wschodem). Gadżijew podkreśla, iż przez zdecydowaną część współczesnej historii świat był zdominowany przez mocarstwa europejskie, co przyczyniło się do ukształtowania się europocentrycznego porządku międzynarodowego. W połowie XX w. ten europocentryczny porządek zaczął się załamywać, w związku z kryzysem świata zachodniego przyspieszenia nabrały procesy dekolonizacji oraz emancypacji kolejnych narodów i cywilizacji. Dzięki temu nastąpiło ukształtowanie się wielopolarnej struktury porządku międzynarodowego, w którym obok Europy Zachodniej i USA ważną rolę zaczynają odgrywać takie państwa, jak Japonia, Chiny, Indie, kraje Azji Południowo-Wschodniej, a także dysponujące zasobami surowcowymi kraje Bliskiego Wschodu.

Szczególną rolę we współczesnym świecie zaczyna odgrywać Azja, której potencjał ludnościowy i gospodarczy czyni z niej nową światową potęgę, a Gadżijew

¹¹² Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 160–162.

¹¹³ A. M. Chazanow, *ATR w XXI weku: perspektywy i trudnosti razwitia*, (w:) *Mir i Rossija na progie XXI wieka: wtorije gorczakowskije czenienija*, pod red. A. W. Torkunowa i in., Moskwa 2001, s. 535.

¹¹⁴ K. S. Gadżijew, *Geopoliticheskie gorizonty Rossii: kontury nowowo miroporiadka*, Moskwa 2007, s. 567.

zadaje pytania, czy XXI w. będzie wiekiem Azji i czy kształtuje się nowy, „azjocentryczny” porządek świata. Czy kraje azjatyckie staną się nowym centrum siły zdolnym rywalizować jak równy z równym z dawnymi potęgami, czy kraje azjatyckie będą w stanie wypracować wspólną azjatycką ścieżkę rozwoju i alternatywę dla cywilizacji zachodniej?¹¹⁵ Dla Gadżijewa problem z emancypacją Azji związany jest także z pytaniami o przyszły rozwój świata, czy westernizacja jest jedyną drogą modernizacji, czy też możliwa jest jeszcze inna droga osadzona w wartościach Wschodu. W tym kontekście pada także pytanie o przyszłość demokracji: Czy jest ona kompatybilna z niezachodnimi kulturami i czy jej wzorce można przenieść do Azji¹¹⁶. Podejmując się próby analizy współczesnego porządku międzynarodowego Gadżijew w swojej pracy analizuje pozycję Europy w świecie, nową rolę Azji, a także skutki przewartościowań w strukturze porządku międzynarodowego dla Rosji w kontekście jej stosunków z krajami Zachodu i Azji. Podkreśla on, iż region Azji Północno-Wschodniej i Południowo-Wschodniej stał się jednym z najdynamiczniejszych obszarów świata. Dlatego też Rosja, która w dużym stopniu jest położona w Azji, powinna zwrócić baczniejszą uwagę na ten region. Szczególną uwagę należy zaś zwrócić na Chiny, które wkrótce staną się jednym z najważniejszych biegunów politycznych i ekonomicznych świata¹¹⁷. Znaczenie regionu ATR jest tym większe, iż o ile w wieku dwudziestym narody azjatyckie jednoznacznie „spoglądały na Zachód” szukając tam wzorów rozwojowych, o tyle w wyniku szybkiego rozwoju i przywrócenia tym krajom należnego im miejsca w świecie zaczęły one coraz mocniej dystansować się od Zachodu, podkreślając własne wartości kulturowo-polityczne. W efekcie pojawiła się „nowa azjatycka idea”, która może stać się dla wielu współczesnych społeczeństw alternatywą wobec europejskiego uniwersalizmu i mondalizmu¹¹⁸. Gadżijew pisze, iż indywidualistyczna kultura Zachodu zbudowana jest na konflikcie pomiędzy indywidualizmem a kolektywizmem. Natomiast azjatycka idea cywilizacji konfucjańsko-buddyjskiej stara się integrować te dwie wartości w jednolity system. Główne wartości cywilizacji azjatyckiej opierają się na: 1) rodzinie, jako optymalnym modelu organizacji społeczeństwa i systemu władzy; 2) priorytecie grupowych interesów nad interesami indywidualnymi, co oznacza, iż indywidualne prawa i wolności muszą zostać pogodzone z odpowiedzialnością przed zbiorowością; 3) organicznym pojmowaniu społeczeństwa, w którym państwo występuje jako główny gwarant jego podstawowych interesów; 4) priorytecie służby dla dobra wspólnoty przed polityczną konkurencją; 5) wzajemnej odpowiedzialności ludzi wobec drugiego człowieka¹¹⁹. Idee te, będące podstawą „azjatyckiej demokracji”, mogą stać się alternatywą rozwojową wobec modelu zachodnioeuropejskiego i Azja, która łączy sukces gospodarczy z własną „azjatycką ideą”, stanowi ważny biegun współczesnego świata, który nie jest już zdominowany tylko i wyłącznie przez cywilizację zachodnioeuropejską. Zmiany zachodzące na geopolitycznej mapie świata wymuszają rewizję rosyjskich priorytetów geopolitycznych i kierunków polityki zagranicznej w kierunku Azji i adaptacji jej wartości bliższych kulturze rosyjskiej, co jest tym bardziej zasadne, iż polityka okcydentalizacji i realizacji modelu zachodnioeuropejskiego nie przyniosła Rosji żadnych korzyści.

¹¹⁵ K. S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 294.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 247–266.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 298–299.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 301–302.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 304.

Wyrażając sprzeciw wobec westernizacji Gadżijew zazwyczaj dąży do udowodnienia nieprzydatności zachodnich koncepcji filozoficznych oraz społeczno-politycznych w rosyjskich realiach. Wskazuje przy tym, iż podstawą demokratyzacji i modernizacji społeczeństw „Wschodu”, jeżeli ma ona przynieść pozytywne rezultaty, powinny być organiczne wartości tych kultur, a nie importowane wzory zachodnioeuropejskiej nowoczesności. Dlatego też procesy modernizacji krajów rozwijających się powinny być nie tylko przedmiotem modernizacji/westernizacji, ale też podmiotem i aktywnym uczestnikiem kształtowania się wspólnego światowego społeczeństwa i globalnej cywilizacji. Wartości kulturowe cywilizacji „wschodnich” powinny uzupełniać umiejętności technologiczne cywilizacji „zachodu”, która imponując zdobyczami technologicznymi jednocześnie przeżywa kryzys wartości duchowych¹²⁰.

Gadżijew pisząc o współczesnym łańdźie międzynarodowym zwraca uwagę, iż upadek europcentrycznego świata nie oznacza, iż Europa, basen Morza Śródziemnego i Północny Atlantyk straciły swoje znaczenie. Tak się nie stało, ale pojawiły się nowe centra siły (Japonia, Chiny, Indie, kraje Azji Południowo-Wschodniej, świat islamu, Rosja wraz z krajami WNP), co doprowadziło do rozproszenia światowej władzy, nowego podziału wpływów i interesów¹²¹. Rozpad bipolarnego układu sił rozpoczął proces formowania się świata policentrycznego, w którym każdy może iść swoją własną drogą rozwoju osadzoną we własnych tradycjach kulturowych i historycznych, każdy naród, każde państwo, a nawet każda jednostka mają wolność wyboru spośród zróżnicowanych modeli życia. Ten nowy świat charakteryzuje się etniczno-narodowym, socjalno-ekonomicznym, socjokulturowym, religijnym, politycznym pluralizmem¹²². Z uwagi na różnorodność współczesności, do opisu procesów zachodzących w świecie Gadżijew używa sformułowania „turbulencja”, aby ukazać ich złożoność i wielowarstwowość, w której aktorzy geopolityczni są zmuszeni grać w wiele gier naraz.

Prace Gadżijewa stanowią ilustrację stopniowej ewolucji neoeurazjatyizmu, w ramach którego zamiast silnie zideologizowanych publikacji Dugina, będących nie tyle analizami geopolitycznymi, co raczej „polityczną publicystyką” oraz polityczno-programowych wystąpień lidera Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, coraz większą rolę zaczęły odgrywać prace akademików takich jak Gadżijew, którzy podjęli próbę „zracjonalizowania” neoeurazjatyizmu i dostosowania go do realiów współczesnego środowiska międzynarodowego. Odrzucono założenia klasycznego eurazjatyizmu odwołującego się do idei sojuszu Rosji z ludami Wielkiego Stepu zasiedlającymi przestrzeń eurazjatycką, a także utopijne założenia o budowie wielkiego kontynentalnego mocarstwa opartego na sojuszu Moskwa-Berlin, zachowując jednakże podstawową ideę eurazjatyizmu, jaką jest poszukiwanie sojusznika przeciwko Zachodowi w Azji, aby dzięki temu Rosja mogła wywierać ciągłą presję na Europę i zachować swój status wielkiego europejskiego mocarstwa. Gadżijew kreatywnie dostosowując neoeurazjatyzm do realiów współczesności zwrócił uwagę na rosnącą rolę krajów Azji i Pacyfiku w środowisku międzynarodowym i założył, iż to właśnie w tym regionie Rosja powinna poszukiwać sojuszników przeciwko Zachodowi. Odrzucenie znacznej części wątków ideologicznych dominujących do tej pory w pracach neoeurazjatów pozwoliło Gadżijewowi stworzyć spójną koncepcję geopolitycznej strategii Rosji, wspartą przez tradycję eurazjatyizmu i geopolityczny obraz Rosja-Eurazja. Gadżijew

¹²⁰ *Ibidem*, s. 252–267.

¹²¹ *Ibidem*, s. 351.

¹²² *Ibidem*, s. 352.

podjął rozważania dotyczące współczesności koncentrując się na procesach globalizacji (traktowanych jako ekspansja Zachodu) oraz stopniowym upadku potęgi Zachodu. Punktem wyjścia do uznania eurazjatyizmu za najbardziej właściwą strategię dla Rosji jest u Gadżijewa przede wszystkim niechęć wobec procesów globalizacji i założenie, iż intensyfikacja procesów globalizacji i rozwój współzależności pomiędzy państwami zachodzi w formie ekspansji Zachodu, z którym Rosja się nie identyfikuje, na pozostałe kraje świata. Globalizacja oznacza więc europeizację i „westernizację” narzuconą pozostałym uczestnikom stosunków międzynarodowych¹²³. Dla Gadżijewa eurazjatyzm jest odpowiednią strategią, która może uchronić Rosję przed negatywnymi skutkami narzuconej z zewnątrz globalizacji oraz agresją ze strony Zachodu. Z uwagi na fakt, iż Rosja, aby powrócić do roli wielkiego mocarstwa, musi włączyć się do budowy nowego globalnego porządku międzynarodowego, musi ona szukać sojuszników przeciwko Zachodowi wśród krajów Azji, podzielających jej niechęć wobec politycznej, gospodarczej i kulturowej dominacji Zachodu. Takim sojusznikiem mogą, według Gadżijewa, stać się przede wszystkim rosnące w siłę kraje Azji i Pacyfiku. Współpracując z nimi Rosja może powrócić do roli znaczącego podmiotu międzynarodowego, wstąpić na ścieżkę rozwoju gospodarczego i zbudować ład międzynarodowy zabezpieczający jej interesy narodowe na obszarze byłego ZSRR, zagrożone agresywną polityką USA i krajów UE.

Prace Gadżijewa trudno jest potraktować podobnie jak prace Dugina, jako „nacionalistyczny bełkot”, w tym wypadku bowiem eurazjatyzm stał się podstawą do budowy spójnej koncepcji geopolitycznej, w której „neourazjatyckie mity”, np. w postaci mitologizowania pojęcia *heartlandu*, zostały zastąpione przez racjonalnie prowadzone analizy geopolityczne. Wśród neourazjatów Gadżijew wyróżnia się swoim podejściem do analiz geopolitycznych, w których założenia klasycznego eurazjatyizmu nie są traktowane jako ideologiczny paradygmat, ale jako teoria, której elementy można wykorzystać w budowaniu współczesnej rosyjskiej strategii geopolitycznej. Odejście od wysokiego stopnia ideologizacji spowodowało, iż w publikacjach Gadżijewa eurazjatyzm z „nacionalistycznego bełkotu” stał się realistycznym opisem struktury nowego porządku międzynarodowego i sposobów odbudowywania pozycji kraju jako mocarstwa, a tym samym z dyskursu ideologicznego stał się elementem akademickich i praktycznych dyskusji wokół sposobu osiągnięcia podstawowych celów polityki zagranicznej Rosji, jakimi są bezpieczeństwo strategiczne i militarne, suwerenność państwowa i niezależny rozwój ekonomiczny.

W rosyjskim myśleniu geopolitycznym, a także w działaniach politycznych, eurazjatyzm zaczął przekształcać się w swoisty „azjatyzm”, czyli przekonanie, że rosyjskim partnerem w środowisku międzynarodowym i naturalnym sojusznikiem są przede wszystkim kraje azjatyckie, a zwłaszcza Chiny i Indie. Świadectwem przemian zachodzących wewnątrz eurazjatyizmu i stopniowego przekształcania go w „nowy orientalizm – azjatyzm”, stały się przede wszystkim prace filozofa Aleksandra Panarina, autora takich publikacji, jak: *Rewansz historii: rosyjskaja strategiczeskaja inicjatiwa w XXI wieku* (Moskwa 1998), *Rossija w cyklach mirowoj istorii* (Moskwa 1999), *Globalnoje političeskoje prognozowanije* (Moskwa 2001), *Iskuszenije globalizmom* (Moskwa 2002), *Prawosławnaja ciwilizacija w globalnom mirie* (Moskwa 2002), *Strategiczeskaja niestabilnost' XXI wieka* (Moskwa 2003). Panarin jest uważany ze

¹²³ *Ibidem*, s. 88.

reprezentanta myśli neoeurazjatyckiej¹²⁴, ale jego eurazjatyzm jest tak specyficzny, że w jego przypadku raczej należy mówić o „azjatyzmie”. Ocena prac Panarina jest o tyle trudna, iż jego poglądy stopniowo ewoluowały. Początkowo był on pionierem idei „cywilizowanego eurazjatyizmu”, który odnosi się z respektem do takich idei, jak demokracja oraz prawa człowieka, ale uznaje eurazjatyzm za charakterystyczny element rosyjskiej kultury i geopolityki (co było widoczne w jego publikacjach z początku lat dziewięćdziesiątych, np. *Rossija w Ewrazji*, „Woprosy Fiziki” 1994, nr 12). W późniejszym jednak okresie publikacje Panarina stawały się coraz bliższe radykalnym eurazjatom i ekspansjonistom, co szczególnie widoczne było w takich pracach, jak *Iskuszenije globalizmom, czy też Prawostawnaja ciwilizacija w globalnom mirie*.

Panarin analizując światową historię cywilizacji uważa, iż jej dwa geograficzne bieguny stanowi Wschód i Zachód. Logika dziejów ludzkości ukazuje, iż rywalizacja zachodzi nie między mocarstwami kontynentalnymi a morskimi, ale pomiędzy Wschodem a Zachodem. W obecnym cyklu historycznym szala zwycięstwa w tej rywalizacji przechyliła się ku Zachodowi. Rozpad ZSRR, oznaczający zwycięstwo Zachodu w zimnej wojnie, został odebrany przez ideologów liberalizmu jako „koniec Wschodu”, tj. jako zburzenie ostatniej przeszkody na drodze do pełnej westernizacji świata. Panin podkreśla, że jeszcze nigdy w historii napór na Wschód ze strony Zachodu nie był tak bezwzględny w swoim dążeniu do zniszczenia wartości i specyfiki Wschodu. Na całym świecie, we wszystkich państwach działają zachodni misjonarze modernizacji i westernizacji, pouczający miejscowe elity polityczne i intelektualne jak należy postępować i jak skończyć z tradycyjną wschodnią mentalnością. Wszystko to odbywa się pod hasłem „społeczeństwa otwartego”. Efektem zmian planowanych przez „westernizatorów” ma być świat bez granic, bez specyficznych kultur i narodowej tożsamości, bez takich „archaicznych” wartości, jak rodzina, patriotyzm, nacjonalizm. Panarin krytykując Zachód zwraca uwagę, iż perfidia strategii zachodniej polega na tym, iż upowszechnia ona przekonanie, iż jest zrozumiałe „samo przez się”, że niezachodni świat powinien odejść od swojej tożsamości, otworzyć się na wpływy zewnętrzne, skończyć z „chimerą” narodowej suwerenności i państwowości. Zachód nie występuje przy tym jako jeden z wielu kręgów cywilizacyjnych narzucających swoją kulturę innym w drodze ekspansji, ale głosi on uniwersalność swojej ideologii związanej z takimi atrybutami, jak powszechna równość, prawa człowieka itp.¹²⁵

Panarin zwraca uwagę, iż należy pamiętać o tym, że komunizm także rościł sobie prawa do bycia ideologią uniwersalną i ponadnarodową. Liberalizm i komunizm były produktami europejskiego Oświecenia i obydwie te ideologie odnosiły się niechętnie wobec pluralizmu kulturowego. Liberalizm zwyciężywszy w rywalizacji nad komunizmem podjął się ostatecznej realizacji wizji przyświecającej obu ideologiom: totalnej homogenizacji świata i społeczeństwa, w tym wypadku w formie powszechnej westernizacji. Panarin podobnie jak i eurazjaci niechętnie odnosi do świata zachodniego, oskarżając go o niszczenie heterogenicznego charakteru cywilizacji ludzkiej i zagrożającego poprzez swoją ekspansywność całej ludzkości, niszcząc jej duchowość, ale także jej środowisko przyrodnicze¹²⁶. Zgodnie z poglądami Panarina europejski

¹²⁴ Por. M. Laruelle, *op. cit.*, s. 119.

¹²⁵ A. S. Panarin, *Rossija w cyklach mirowej istorii*, Moskwa 1999, s. 16.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 23.

uniwersalizm stanowi specyficzną odmianę kulturowej hegemonii. Europa i USA kolonizują poprzez swoje zewnętrzne wpływy inne cywilizacje, które muszą podążać za europejskim modelem rozwoju. Europocentryzm jest, według Panarina, zagrożeniem dla moralnego zdrowia innych cywilizacji, gdyż wyklucza i minimalizuje ich swoiste wartości, na których budowały one swoje kultury¹²⁷.

Zachód może zwyciężyć nad Wschodem jako alternatywnym dla niego sposobem bycia. Aby ochronić ludzkość przed całkowitą dominacją scjentystycznej, antyduchowej cywilizacji Zachodu, konieczne są działania mające na celu ochronę i odrodzenie wartości Wschodu. Dlatego też we współczesnym świecie ważną rolę odgrywa Rosja, która jest heterogenicznym zachodnio-wschodnim krajem. Rosja, będąc krajem Wschodu ze względu na swoją strukturę duchową, w której dominują nie wartości indywidualno-nominalistyczne, ale kolektywistyczne, jest jednocześnie zapatrzona na Zachód, ulegając od zawsze jego wpływom. Powoduje to, iż na Wschodzie Rosja postrzegana jest jako forpocztka Zachodu, a na Zachodzie jako kraj będący nosicielem wartości wschodnich. W tej dwoistości tkwi dramat rosyjskiej historii¹²⁸.

Według Panarina Rosja musi określić swoje miejsce w świecie i znaleźć sposób na odbudowanie swojej pozycji. Rosja, jeżeli chce na powrót stać się dominującym podmiotem na obszarze byłego ZSRR, musi zerwać z realizowaną na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych polityką westernizacji. Panin argumentuje, iż Rosja jako kraj odwołujący się do liberalnej, zachodnioeuropejskiej ideologii nie będzie atrakcyjny dla turecko-muzułmańskich społeczności Kaukazu i Azji Środkowej. Liberalizm rosyjski będzie miał zawsze charakter epigoński i nie będzie wartością, za pomocą której Rosja mogłaby utrzymać swoje wpływy. Sam liberalizm europejski, który obwieścił „koniec historii”, nie jest już dłużej w stanie inspirować ludzkości wielkimi perspektywami historycznymi¹²⁹.

Głównym problemem Rosji na progu XXI w. stał się fakt, iż nie była ona w stanie odrzucić komunizmu w oparciu o własną tradycję kulturową i przeciwstawić mu idei o rodzimym charakterze. Przejmując wartości świata zachodniego Rosja skazała się na epigoństwo i duchową zależność od Zachodu. I to właśnie hegemonia w sferze ducha i wartości przesądziła o geopolitycznej hegemonii Zachodu w stosunku do Rosji postradzieckiej. Pozostając w duchowo-ideologicznej zależności od Zachodu nie zdołała ona powrócić do roli ośrodka integracji na obszarze byłego ZSRR¹³⁰.

Panarin uważa, że Rosja stoi przed wielkim wyzwaniem: musi ona zdystansować się wobec Zachodu i rozwinąć rosyjskocentryczne podejście do analizy współczesnego świata. Aby uniknąć „geopolitycznej śmierci”, Rosja musi odrzucić narzucone przez europocentryzm fałszywe alternatywy: Północ/Południe, globalizacja/trybalizm, i odbudować to, co było ważne w tradycji eurazjatyizmu: bipolarny system przeciwstawienia sobie Wschodu i Zachodu. Przyszłość kultury i cywilizacji, zarówno Rosji, jak i innych krajów, może być rozumiana tylko poprzez wyjaśnienie jej miejsca w bipolarnym systemie Wschód-Zachód¹³¹.

¹²⁷ A. S. Panarin, *Słowiano-tiurskoje jedinstwo. Niesuszczaja konstrukcja rossijskoj gosudarstwiennosti*, „Rossija i Musulmanskij Mir” 1996, nr 1, s. 59.

¹²⁸ A. S. Panarin, *Rossija w cyklach...*, s. 41.

¹²⁹ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI wieku*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 49.

¹³⁰ *Ibidem*, s. 51.

¹³¹ M. Laruelle, *op. cit.*, s. 121.

Szukając odpowiedzi dotyczącej strategii rosyjskiej w świecie Panarin zwraca uwagę, iż dwoma dominującymi koncepcjami rozwoju Rosji w latach dziewięćdziesiątych były atlantyzm i eurazjatyzm. Atlantyzm okazał się wyborem fałszywym, który nie dał Rosji możliwości utrzymania swojej pozycji na obszarze poradzieckim i zaproponowania zamieszkującej tam ludności alternatywy rozwojowej. Pozostał zatem eurazjatyzm, który według Panarina należy dostosować do wymogów współczesności, tak aby nie dokonać ponownie fałszywego wyboru geostrategicznego.

Panarin krytycznie analizował teorię eurazjatyзму i wypracował własną koncepcję „trzeciej drogi” geostrategicznego rozwoju Rosji. Rosyjski uczoney zauważał, iż wszyscy eurazjaci podkreślają dwoistość przestrzeni eurazjatyckiego imperium, będącej połączeniem „lasu” i „stepu”. Istnieją dwa światy Orientu – jeden wewnątrz Rosji, a drugi na zewnątrz, z którym Rosja musi zmierzyć się w swojej polityce zagranicznej. Rosja jest nie tylko połączeniem Wschodu i Zachodu, ale także musi akceptować swój wewnętrzny orientalizm istniejący w strukturze państwa i w umysłach. W eurazjatyckiej koncepcji polityki zagranicznej Rosja musi sprzymierzyć się z krajami muzułmańskimi tak silnie, jak to tylko jest możliwe i wspierać muzułmanów (ludy turańskie) żyjących w jej granicach oraz na Kaukazie i w Azji Środkowej. W eurazjatyckiej teorii świata ludów turańskich (turkojęzycznych) Rosja stanowi główny element symbolizujący syntezę Słowian i ludów koczowniczych. Panarin zarzuca eurazjatom, iż nie dostrzegają, albo co gorsze ignorują, polityczne ambicje świata tureckiego. Zwraca uwagę, iż istnieją dwa eurazjatyckie projekty: jeden północny z Rosją jako krajem dominującym w przestrzeni eurazjatyckiej oraz drugi południowy – panturecki – postrzegający Turcję jako dominanta w Eurazji. Eurazjatyckie imperium Rosji, aby mogło powstać, musi zatem zmierzyć się i wygrać rywalizację z pan-tureckim projektem Eurazji, ograniczając rolę świata tureckiego. Niedostrzeżenie tego elementu stanowi dużą lukę w myśleniu „klasycznego” eurazjatyizmu. Niedostrzeżenie faktu, iż turecko-muzułmański świat posiada własne ambicje imperialne i uważanie, że może on się rozwijać tylko jeśli zostanie zintegrowany ze światem rosyjskim, to błąd. Eurazjatycki kult jedności w różnorodności jest tylko ideologiczną retoryką¹³². Rola świata muzułmańskiego na obszarze Eurazji nie jest jednoznaczna i Panarin dostrzega istnienie sojuszu Zachodu z muzułmanami, skierowanego przeciwko Rosji. Zachód wykorzystuje zwłaszcza Turcję przeciw cywilizacji greko-prawosławnej. Jak pisze Panarin, zastanawiające jest to, czy sojusz Zachodu z islamem skierowany przeciw Rosji wynika tylko z koniunkturalnych względów geopolitycznych, czy też jest związany z cywilizacyjną bliskością muzułmańskiego „militaryzmu” religijnego (wojna z niewiernymi) i zaborczego etosu faustowskiej kultury Zachodu, zgodnie z którym przyroda oraz obszar zajmowany przez inne kultury są rozpatrywane jako nic nieznacząca pustka, którą należy wypełnić¹³³.

Panarin zwraca uwagę, iż islam dla eurazjatów jest rzeczywistym sojusznikiem Rosji, ale nie dostrzegają oni tego, iż jest również potencjalnym rywalem. Eurazja definiowana jest poprzez dialog świata Słowian i ludów turańskich oraz prawosławia i islamu. Znaczenie islamu, jego wysoka wartość dla społeczności zamieszkujących obszary Eurazji powoduje, iż jakiegokolwiek przyszłe eurazjatyckie państwo nie mogłoby zostać ograniczone do prawosławia, lecz musiałyby stać się państwem, w którym

¹³² A. S. Panarin, *Rossija na rubieżach tysiatletij*, „Rossija i Musulmanskij Mir” 1997, nr 4, s. 9.

¹³³ A. S. Panarin, *Połozhenie geopolityczne Rosji...*, s. 62.

nastąpi połączenie prawosławia z islamem, w tym także tym fundamentalistycznym¹³⁴. Panarin zwraca jednak uwagę, iż Rosja poszukując swojej cywilizacyjnej misji na obszarze Azji nie jest skazana na sztywne trzymanie się polityki wyznaczonej przez międzywojennych eurazjatów szukających sojuszu z ludami turańskimi i islamem. Poza tradycyjnym Orientem reprezentowanym przez świat turecko-muzułmański istnieje jeszcze „nowy Orient”. Wschód jest już nie tylko tradycyjny, egzotyczny, konserwatywny, zacofany, fundamentalistyczny, „klasyczny”, ale istnieje także nowoczesny, postindustrialny Wschód. „Azjatyckie tygrysy”, które powstały w regionie Azji i Pacyfiku, są atrakcyjne dla społeczności Eurazji ze względu na występującą tam kombinację sukcesu ekonomicznego z silnym autorytarnym reżimem państwowym, zgodnym z tradycyjnymi wartościami społeczności azjatyckich. „Nowa Azja” dorównująca Europie pod względem rozwoju ekonomicznego jest jednocześnie odmienna w sferze wartości politycznych i duchowych. Model regionu Azji i Pacyfiku, mimo krytyki, z którą się spotyka, jest wciąż atrakcyjny. Dlatego też, zgodnie z założeniem Panarina, Rosja powinna odwrócić się od „egzotycznego” Orientu turecko-muzułmańskiego do teokratycznego i fundamentalistycznego islamu, w stronę nowych „azjatyckich tygrysów”. Rosyjskie położenie pomiędzy Wschodem a Zachodem nie powinno być już argumentem za sojuszem z ludami turańskimi i islamem, ale punktem wyjścia do sojuszu z krajami buddyjsko-konfucjańskimi i ekonomicznym sukcesem Pacyfiku. Ekonomiczny sukces Chin powoduje, iż model chiński jest coraz częściej postrzegany jako alternatywa dla atlantyckiego paradygmatu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Przejmując rozwiązania modelu chińskiego i wchodząc w sojusz z Chinami Rosja znów mogłaby stać się atrakcyjnym partnerem dla ludów Azji Środkowej i Kaukazu.

Dla Panarina pierwszy, „klasyczny” wariant eurazjatyckiej strategii Rosji to sojusz z ludami tureckimi, drugi współczesny wariant eurazjatyckiej strategii to sojusz z Chinami. Tylko ten drugi wariant może dać Rosji podstawy, aby znów stała się krajem dominującym na obszarze poradzieckim. Dlatego też rosyjski uczyony buduje „wschodni” scenariusz geopolityczny dla Rosji, którego podstawą powinien stać się antyzachodni sojusz z Chinami. Panarin zwraca uwagę, iż Chiny – bez względu na układ sił w świecie – nie zostaną przyjęte do systemu „wielkiego Zachodu”, a elita chińska, pomna doświadczeń rosyjskich, nie rozpocznie procesu totalnej westernizacji swego kraju i Chiny nie dadzą już zwabić się w ten „potrzask”¹³⁵. Sukces modelu chińskiego i klęska prozachodniego kursu Rosji wypychanej z Europy w głąb Azji powoduje, iż Rosjanie powinni przemyśleć dotychczasowe sojusze. Zachód prowadził politykę demontażu Rosji i rozbijania jej jedności terytorialnej. Ta sama polityka może wkrótce zostać zastosowana wobec Chin, których rozwój powoduje zwiększenie się motywacji USA i jego największego azjatyckiego sojusznika – Japonii do przeciwstawienia się Chinom. Odpowiedzią Rosji na wyzwania współczesnego świata powinno stać się przyjęcie nowej świadomości geopolitycznej, jako mocarstwa eurazjatyckiego poszukującego sojuszu z Chinami – partnerem Rosji w *heartlandzie*¹³⁶.

Panarin podkreśla przy tym, iż tylko cywilizacja indo-buddyjska reprezentuje obecnie „czystą alternatywę” wobec zaborczego, i skłonnego do przekształcania świa-

¹³⁴ A. S. Panarin, *Rossija na pierieputie: rakoly zapadnicestwa i sintezy ewrazijstwa*, „Rossija i Muzłmańskij Mir” 1995, nr 8, s. 7.

¹³⁵ A. S. Panarin, *Polożenie geopolityczne Rosji...*, s. 59–60.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 60.

ta na swoją modłę, atlantyzmu. W odróżnieniu od Zachodu indo-buddyjski Wschód charakteryzuje poszanowanie dla inności. Cywilizacja indo-buddyjska nie obsadza człowieka w roli pana wszechświata i nie tworzy w kosmosie władczych hierarchii. Przeciwnie, nawet najmniejszy owad traktowany jest jako jedyna i niepowtarzalna wartość¹³⁷. Panarin prorokuje zatem, iż w niedalekiej przyszłości w środowisku międzynarodowym może ponownie ukształtować się bipolarny układ, w którym istnieć będą dwa bloki: Zachód połączony sojuszem ze światem islamu, a z drugiej strony sojusz rosyjskiej cywilizacji prawosławnej ze światem indo-buddyjskim.

Publikacje Panarina mają często charakter raczej „filozoficzny” niż „geopolityczny”, co jest zresztą częstym mankamentem w rosyjskim myśleniu geopolitycznym. Rosyjski uczyony podejmuje przede wszystkim próbę odpowiedzi na pytania dotyczące rosyjskiej duchowości, zagrożonej w ocenie eurazjatów przez mającą pretensje do uniwersalizmu zachodnioeuropejską kulturę. Panarin pisząc o bliskich związkach duchowości rosyjskiej i konfucjańsko-buddyjskiej jest raczej osobą, która stara się nie tyle szukać geopolitycznej strategii dla Rosji, ile legitymizować i uzasadnić wybór dokonany przez rosyjskie władze państwowe, które rezygnując z polityki prozachodniej weszły w dwudziesty pierwszy wiek podpisując porozumienie o strategicznej współpracy z władzami Chin i Indii.

Prace Gadżijewa i Panarina służą przede wszystkim legitymizacji i uzasadnieniu w społecznym i akademickim dyskursie polityki zagranicznej prowadzonej przez Federację Rosyjską pod rządami Władimira Putina. Co ważne, zarówno Gadżijew, jak i Panarin podejmują próbę nie tylko geostrategicznej (Gadżijew), ale i etycznej (Panarin) legitymizacji obranego kierunku rosyjskiej polityki zagranicznej. Jest to o tyle ważne, iż sojusz rosyjsko-chiński jest strategią budzącą wiele kontrowersji. Współczesne Chiny, korzystając ze swego potencjału, chcą przede wszystkim odzyskać utraconą w XIX w. tradycyjną pozycję mocarstwa-hegemonu w Azji. Sami neoeurazjaci oceniając politykę chińską zwracają uwagę, iż aktualna polityka Chin nastawiona jest przede wszystkim na strategiczne zyskanie czasu koniecznego dla rozwoju swojego potencjału. Chiny dążą do uzyskania statusu regionalnej potęgi, dominującej w regionie Azji Wschodniej, aby tą drogą przekształcić państwo w supermocarstwo zdolne przeciwstawić się nie tylko potędze USA, ale też całej cywilizacji zachodniej¹³⁸. Znaczenie sojuszu z Rosją wynika z faktu, iż „rosyjska karta” jest potrzebna Chinom w stosunkach z USA, Japonią i Unią Europejską¹³⁹. Ponadto uczynienie z Chin głównego sojusznika Rosji w środowisku międzynarodowym stanowi „odwrócenie” dotychczasowego kodu geopolitycznego, gdyż w wielowiekowej historii tego kraju to Zachód był zawsze dla Rosji punktem odniesienia, kultura rosyjska jest częścią kultury europejskiej, chrześcijaństwo odróżnia Rosję od muzułmańskiego Południa i konfucjańsko-buddyjskiego Wschodu, a sami Rosjanie przyznają, iż bliżej im do Europy niż do Azji¹⁴⁰. Dlatego też prace Gadżijewa i Panarina pełnią ważną rolę w kształtowaniu nowego obrazu świata i w społecznym dyskursie tworzeniu przekonania o strategicznej konieczności „chińskiego” wyboru, a także przekonania o wspólnotnie wartości między cywilizacją prawosławną oraz konfucjańsko-buddyjską. Buduje się zatem przekonanie, iż autorytarno-biurokratyczne wzory po-

¹³⁷ *Ibidem*, s. 61.

¹³⁸ N. A. Nartow, *op. cit.*, s. 375–376.

¹³⁹ K. S. Gadżijew, *Wwiedienije w...*, s. 348.

¹⁴⁰ Por. L. Blecher, G. Ljubarskij, *Główny ruskij spor*, Moskwa 2003, s. 85.

lityczne i gospodarcze Chin są bliższe Rosji niż demokratyczno-liberalne wzorce zachodnioeuropejskie. W tym sensie prace rosyjskich „azjatów” są ważnym elementem dyskursu ideologicznego wokół rosyjskiej tożsamości. Jest to szczególnie widoczne w przypadku publikacji Panarina, który koncentruje się przede wszystkim na problemach etyczno-historiozoficznych związanych z przyszłym rozwojem Rosji i wyborem sojuszy międzynarodowych.

Za pośrednictwem prac Panarina i Gadżijewa w geopolitycznym dyskursie w Rosji zaczęto podkreślać wartość chińskiego modelu rozwojowego i samych Chin jako ważnego sojusznika, z którym łączy Rosję podobne postrzeganie świata i niechęć wobec amerykańskiej dominacji w świecie. Podejmuje się także próbę przewartościowania obrazu Chin w świadomości rosyjskiej, tak aby prochińska polityka uzyskała pewien poziom legitymizacji społecznej. Specyfiką Rosji w ostatnich latach stało się to, iż eurazjatyzm rzeczywiście zdobył swoje trwałe miejsce w rosyjskiej polityce. Stało się to jednak nie w utopijno-mesjanistycznych koncepcjach upowszechnianych przez nacjonalistów w rodzaju Ziuganowa, Żyrinowskiego, czy też Dugina, ale w nowoczesnej wersji rosyjskiego „azjatyzmu”. Wyrazem zmiany w geopolitycznym myśleniu i praktycznym działaniu stał się sojusz Rosji i Chin oraz budowa trójkąta Moskwa-Pekin-New Dehli. Rosyjska polityka zagraniczna w ostatnich latach ukierunkowana została na współpracę regionalną i globalną z krajami azjatyckimi. Podczas drugiej kadencji Władimira Putnia można było dostrzec, iż Rosjanie dokonali rewizji strategicznych priorytetów. Nastąpiło poszukiwanie sojuszników w środowisku międzynarodowym, którzy mogliby zastąpić kraje UE i USA. Takim sojusznikiem stały się Chiny i Indie, dzięki współpracy z którymi Rosjanie mają nadzieję na ukształtowanie się bardziej zbilansowanego ładu międzynarodowego, niezależnie od strategicznych interesów USA i ich europejskich partnerów¹⁴¹.

„Eurazjatycki wybór” Rosji to dzisiaj nie sojusz z ludami koczowniczymi i islamem, ale partnerstwo z Chinami i Indiami, z krajami, które podzielają rosyjską ideę wielopolarnego świata, jako alternatywną wizję ładu międzynarodowego wobec jednopolarnego świata z wiodącą rolą USA i ich interesów. Wskazuje się nawet, iż głównym motywem łączącym te państwa jest przede wszystkim niechęć wobec dominacji USA w świecie i narzucania całemu światu wzorów amerykańsko-europejskich¹⁴². Jakikolwiek byłby motyw współpracy, to obecnie Chiny są dla Rosji kluczowym partnerem nie tylko w regionie azjatyckim, ale także w globalnych relacjach międzynarodowych. Wskazuje się, że Rosja na przełomie XX i XXI w. dokonała niełatwego, ze względu na historię wzajemnych stosunków, wyboru nastawionego na rozwijanie strategicznego partnerstwa z Chinami¹⁴³. Wybór partnerstwa z Chinami oznaczał ostateczne pożegnanie się Federacji Rosyjskiej z nadziejami na dobrą współpracę z państwami Zachodu i zachodnimi strukturami polityczno-wojskowymi. Sojusz rosyjsko-chiński stał się rosyjską odpowiedzią na procesy ekspansji krajów zachodnioeuropejskich i USA na tereny uznane przez Rosjan za strefę ich wyłącznych wpływów geopolitycznych.

Azjatyzm, jako produkt ewolucji eurazjatyizmu, stał się reakcją na klęskę geopolitycznego myślenia o Rosji jako o Europie. Stanowi on unowocześnioną wersję eur-

¹⁴¹ J. M. Jain, *India and Russia: reassessing the time – tested ties*, „Pacyfic Affairs” 2003, vol. 76, nr 3, s. 387.

¹⁴² J. M. Rahm, *Russia, China, India: a new strategic triangle for new cold war?*, „Parameters: US Army World College” 2001/2002, vol. 31, nr 4, s. 88–89.

¹⁴³ S. Prichodko, *Moskwa – Pekin...*, s. 166–167.

azjatyizmu, dostosowaną do realiów współczesnego środowiska międzynarodowego, w którym Chiny stają się znaczącym podmiotem geopolitycznym. Współczesne elity polityczne Rosji uznają, iż dla Rosji niezbędne jest stworzenie strategicznego programu rozwoju politycznych, ekonomicznych oraz kulturalnych stosunków z krajami regionu Azji i Pacyfiku, a przede wszystkim z Chinami. Zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna polityka Rosji powinna zostać ukierunkowana „na wschód”, na rozwój rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu oraz związków z regionem Azji i Pacyfiku, który może stać się wkrótce politycznym i ekonomicznym centrum świata. Współpraca dwóch wielkich kontynentalnych mocarstw: Rosji i Chin może stać się gwarantem utrzymania geopolitycznej równowagi sił, a zwłaszcza zapobiec dominacji USA i przekształceniu się tego kraju w jedyne supermocarstwo zdolne narzucać innym krajom swoje interesy i zasady funkcjonowania.

Wybór Chin jako strategicznego partnera nie był wyborem łatwym. Rosjanie, zdając sobie sprawę z zagrożeń płynących z chińskiej strony, obawiając się także, iż z uwagi na gospodarczą ekspansję Chin będą odgrywali w tym sojuszu rolę „młodszego partnera”¹⁴⁴, musieli jednak szukać alternatywy dla prozachodniego kierunku w polityce zagranicznej. Fiasko prozachodniej strategii wymusiło na Federacji Rosyjskiej związanie się strategicznym sojuszem z Chinami. W latach dziewięćdziesiątych w rosyjskim postrzeganiu Chin nastąpiła pozytywna zmiana i powszechnie przyjęto, iż sojusz z Chinami jest koniecznością dla Rosji, aby zachować równowagę sił w świecie, zakłóconą przez rozpad ZSRR i pretensje USA do roli jedyne supermocarstwa mającego decydujący głos w rozwiązywaniu wszelkich problemów międzynarodowych¹⁴⁵. Współczesny rosyjski „azjatyzm” stanowi kontynuację eurazjatyckiej orientacji Rosji na wschód, ale dostosowaną do warunków współczesnego środowiska międzynarodowego. Zamiast sojuszu z ludami turańskimi zwraca uwagę na konieczność sojuszu z ludami regionu Azji i Pacyfiku, gdyż tylko taka polityka, ze względu na rolę i potencjał tego regionu, jest racjonalna i może przynieść Rosji sukcesy na arenie międzynarodowej. Wydaje się, iż w geopolitycznym dyskursie prowadzonym w Rosji wysunięto wniosek, że o ile polityka okcydentalizacji Rosji miała sens wówczas, gdy Europa Zachodnia była centrum świata, o tyle w chwili, kiedy centrum świata przenosi się ku Pacyfikowi, Rosja powinna odwrócić kierunki swojej polityki i skierować się na Wschód, gdyż z tego regionu będą pochodziły wzory i impulsy modernizacyjne w najbliższym czasie. Rosja, aby nie stracić swojej pozycji geopolitycznej, musi związać się sojuszem z krajami Azji i Pacyfiku, a zwłaszcza z Chinami, których model polityczno-gospodarczy stanowi dla społeczeństw byłego ZSRR realną alternatywę wobec modernizacji na wzór zachodnioeuropejski. Prace Gadżijewa i Panarina są najlepszym wyrazem tego przekonania w rosyjskiej myśli geopolitycznej. Geopolityczne koncepcje, zawarte w publikacjach Gadżijewa i Panarina, są przykładem dostosowywania tradycyjnych wzorców kulturowych do wymogów teraźniejszości. Rosjanie poszukując odpowiedzi na pytanie dotyczące swojej tożsamości międzynarodowej w świecie pozimnowojennym, sięgnęli do tradycji eurazjatyizmu, twórczo dostosowując go do istniejącej sytuacji geopolitycznej, a zwłaszcza do wzrastającego znaczenia gospodarczego i politycznego Chin, w których rozwój gospodarczy wzbudził poczucie siły i przekonanie, że potrafią stawić

¹⁴⁴ Por. A. S. Panarin, *Globalnoje političeskoje prognozowanie*, Moskwa 2002, s. 125–139.

¹⁴⁵ Por. A. Lukin, *Russia's image of China: and Russian-Chinese relations*, „East Asia: An International Quarterly” 1999, vol. 17, nr 1, s. 5–39.

czoło Zachodowi. Zamiast charakterystycznego dla klasycznego eurazjatyizmu odwoływania się do „sojuszu lasu i stepu”, czyli Rosji z ludami Wielkiego Stepu, pojawił się bardziej racjonalny pomysł, uwzględniający rzeczywistość świata przełomu XX i XXI w., sojuszu z azjatycką potęgą – Chinami. Stopniowo neoeurazjatyzm zaczął przekształcać się w coś, co można nazwać „azjatyżmem”, rozumianym jako geopolityczna koncepcja sojuszu Rosji z azjatyckimi mocarstwami, budowana na geograficznym obrazie Rosja-Wschód.

Rozdział V

Neoeurazjatyzm – od ideologii do geostrategii

Neoeurazjatyzm jest jedną z najciekawszych odmian rosyjskiego myślenia politycznego, a jego znaczenie wykracza daleko poza geopolityczne koncepcje odbudowy ZSRR jako eurazjatyckiego imperium lądowego. Dla twórców eurazjatyizmu był on czymś więcej niż zwykłą doktryną polityczną, był raczej światopoglądem i postawą życiową. Podstawowym dążeniem eurazjatów było odbudowanie Rosji po krachu Rosji carskiej jako wielkiego eurazjatyckiego lądowego imperium. Do tego celu konieczne było ukształtowanie eurazjatyckiej kultury, która stanowiłaby spoiwo dla zamieszkujących eurazjatycką przestrzeń różnorodnych etnosów. Eurazjatyzm dla jego twórców był przede wszystkim ideologią, która miała dominować w przyszłym rosyjsko-eurazjatyckim imperium. Eurazjatyzm był nie tylko koncepcją rozwoju przestrzennego kraju, ale także filozofią życia, organizacji państwa i stosunków społecznych. Była to reakcja na Zachód i modernizację, polegająca na odrzuceniu przekonania o uniwersalizmie wzorów Zachodu. Zachodnie wartości i instytucje przemawiały do Rosji, gdyż widziano w nich fundament potęgi i bogactwa. Rozczarowanie procesami transformacji społeczno-gospodarczej spowodowało proces „powrotu do korzeni” i bunt przeciw Zachodowi, przejawiający się m.in. w podkreśleniu wyższości wartości niezachodnich. Neoeurazjatyzm wpisuje się tutaj w ogólnoświatowy proces odradzania się kultur niezachodnich. Jak pisał Samuel Huntington, w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych powrót do rodzimej tradycji był zjawiskiem codziennym w świecie niezachodnim. Odrodzenie islamu w społeczeństwach muzułmańskich, tendencja do odrzucania zachodnich form i wartości oraz „hinduizacja” polityki i społeczeństwa w Indiach, odwoływanie się do konfucjanizmu w państwach Azji Wschodniej. W Rosji, która znalazła się po upadku ZSRR na rozdrożu, odżyły historyczne spory między okcydentalistami a słowianofilami, głoszącymi konieczność powrotu do rosyjsko-prawosławnej tradycji. Przyjęcie zachodnich instytucji w niezachodnich społeczeństwach ożywa natywistyczne i antyzachodnie ruchy polityczne¹⁴⁶. Rosyjski neoeurazjatyzm jest zatem typową reakcją na problemy i trudności związane z modernizacją i westernizacją. Jest to rosyjski odpowiednik polityki odrzucenia westernizacji i powrotu do rodzimych tradycji. Jest to swoiście rosyjski

¹⁴⁶ S. Huntington, *op. cit.*, s. 142–143.

bunt przeciwko globalnej dominacji wzorów zachodnioeuropejskiej nowoczesności. Praktycznym wyrazem tego buntu w polityce zagranicznej Rosji stało się pojawienie się „doktryny Primakowa”, która miała zastąpić prozachodnią „doktrynę Kozyriewa” w roli inspiratora działalności międzynarodowej Rosji. Rosja zwróciła się ku Azji w poszukiwaniu partnerów i wartości, które mogłyby zastąpić odrzucony Zachód.

Obraz Rosji-Eurazji to obecnie jeden z najpopularniejszych geopolitycznych obrazów, które zostały utrwalone we współczesnej rosyjskiej opinii publicznej oraz wśród rosyjskich elit intelektualnych, politycznych i wojskowych. Dominacja tezy, iż Rosja stanowi odrębną eurazjatycką kulturę z własną specyfiką, spowodowała upowszechnienie się przekonania o „eurazjatyckości” Rosji, co znalazło odbicie w licznych analizach poświęconych tożsamości rosyjskiej zarówno wewnątrz Rosji, jak i poza jej granicami, gdzie często bezkrytycznie przyjmowano tezę o „eurazjatyckości” Rosji, co pasowało do stereotypu Rosji jako kraju, w którym nie można urzeczywistnić standardów europejskich. Dyskurs „eurazjatyckości” został jednak w dużej mierze narzucony przez rosyjskich uczonych i publicystów, poszukujących w ostatnich dekadach XX w., w obliczu głębokiego kryzysu cywilizacyjnego, odpowiedzi na pytanie o istotę państwa i społeczeństwa rosyjskiego. Stanowił on ideologiczną podbudowę dla prób wypracowania nowej strategii państwa rosyjskiego w zmienionej sytuacji geopolitycznej. Wydaje się, iż bezkrytyczne uleganie sugestii o „eurazjatyckości” Rosji oraz wiara w taką genezę i źródła rosyjskiej kultury jest redukcjonizmem badawczym, gdyż przeświadczenie samych Rosjan o swojej „eurazjatyckości” ma charakter subiektywny, związany z czynnikami sytuacyjnymi, w jakich znalazła się rosyjska państwowość na przełomie XX i XXI w. W rzeczywistości koncepcja eurazjatycka jest jednym z wielu równoprawnych możliwych sposobów postrzegania Rosji. Koncepcja, w myśl której Rosja jest traktowana jako Eurazja – czyli swoisty świat etnogeograficzny zajmujący określony obszar Europy i Azji, a ze względu na szczególne położenie i swoisty ład etniczny powstała tu specyficzna społeczność i kultura w znaczący sposób różniąca się zarówno od społeczności azjatyckich, jak i europejskich – okazała się niezwykle wartościowa pod koniec XX w. Wówczas to doszło w Rosji do pojawienia się ogromnego zainteresowania eurazjatyżmem, który stał się obiektem dyskusji, opracowań i na stałe wszedł do rosyjskiego pozimnowojennego dyskursu geopolitycznego. Spowodowało to, iż w Rosji bardzo widoczny stał się renesans ideologii eurazjatyckiej, a jednym z najważniejszych geopolitycznych obrazów dominujących obecnie w Rosji jest wyobrażenie Rosji jako Eurazji. Wykorzystując tradycje eurazjatyżmu i dostosowując go do potrzeb współczesności na podstawie obrazu Rosja-Eurazja zaczęły się rozwijać kierunki określane zbiorczym mianem neoeurazjatyżmu.

Charakter „klasycznego” eurazjatyżmu wpłynął na ukształtowanie się neoeurazjatyżmu, który jest chyba najbardziej zideologizowanym odłamem myślenia geopolitycznego w Rosji, co wpływa na jego praktyczną użyteczność. To w ramach neoeurazjatyżmu najczęściej podejmowano rozważania o „misji dziejowej” Rosji, odwoływano się do tak archaicznych pojęć, jak odwieczna rywalizacja cywilizacji morza i lądu, przy czym budowano silnie manichejski obraz świata, w którym całe zło sytuuje się po stronie atlantystów – cywilizacji morza, a całe dobro po stronie cywilizacji kontynentalnej (eurazjatyckiej). W swojej skrajnej wersji neoeurazjatyckie koncepcje geopolityczne prezentują tak silnie zideologizowany obraz świata, iż postrzega się niekiedy Rosję jako jedyną barierę przed całkowitym upadkiem cywilizacji, co będzie miało

miejsce, kiedy w świecie zapanują kraje zachodnioeuropejskie, niszcząc polityczną różnorodność świata.

Neoeurazjatyzm, który zaczął kształtować się w Rosji na przełomie lat osiemnastych i dziewiętnastych, był silnie zakorzeniony w rosyjskiej tradycji intelektualnej. Szczególnie ważne były trzy elementy: 1) tradycja rosyjskiej mesjanistycznej filozofii religijnej ze swoją wiarą w Rosję jako potęgę z unikalnym położeniem geopolitycznym, wyjątkowym konglomeratem różnorodnych grup etnicznych, co czyni Rosję powołaną do wypełniania szczególnej geopolitycznej roli w świecie jako pośrednik i mediator w konfliktach między różnorodnymi cywilizacjami; 2) „klasyczny” eurazjatyzm rosyjskiej emigracji lat dwudziestych i trzydziestych, występujący w pracach Mikołaja Trubieckiego, Georgija Wiernadskiego i Piotra Sawickiego; 3) historyczne prace Lwa Gumilowa. Ponadto na ukształtowanie się geopolitycznych koncepcji neoeurazjatyizmu silnie wpłynęły: 1) założenia „klasycznego” międzywojennego eurazjatyizmu; 2) tradycja niemieckiej szkoły *geopolitik*; 3) teoria *heartlandu* brytyjskiego geopolityka Halforda Mackindera; a także 4) teoria imperializmu Włodzimierza Lenina. Ze względu na swoje specyficzne źródła neoeurazjatyzm jest, obok bizantyizmu, najbardziej chyba zideologizowanym nurtem myślenia geopolitycznego. Elementy te w największym stopniu wpływają na charakter neoeurazjatyizmu i dominację w nim treści ideologicznych. Szczególnie mocno na takiej ocenie neoeurazjatyizmu zaważyło bardzo silne przywiązanie do tradycji niemieckiej szkoły geopolityki, kształtowanej na podstawie determinizmu geograficznego i darwinizmu społecznego. Niemiecka *geopolitik* była krytykowana przede wszystkim za swoje zaangażowanie polityczne i uważano, iż nie jest nauką, gdyż opiera się na fałszywych założeniach, będąc w istocie doktryną polityczną, która stała się tylko użytecznym narzędziem służącym do pseudonaukowego uzasadniania ambicji narodowych i agresywnej polityki. Amerykański geograf Isaiah Bowman pisał, iż niemiecka *geopolitik* jest pseudonauką na usługach nazistowskiego reżimu i ekspansjonistycznej polityki Niemiec i nie jest w żaden sposób oparta na jakichkolwiek założeniach o charakterze naukowym. Są to cechy propagandy, ideologii i strategii politycznej, ale nie nauki. Te same zarzuty można odnieść także do neoeurazjatyizmu, zwłaszcza w wersji Gienadija Ziuganowa czy też Aleksandra Dugina. Ponadto wyraźnym elementem neoeurazjatyckiego myślenia jest absolutyzacja wizji świata Halforda Mackindera i pojęcia *heartland* utożsamianego z Rosją, przy czym rosyjscy eurazjaci odwołując się do koncepcji Mackindera wydają się całkowicie ignorować fakt, iż brytyjski uczony kilkakrotnie zmieniał swoją teorię. Odwołują się oni przede wszystkim do takiego rozumienia *heartlandu*, jakie Mackinder zaprezentował w opublikowanym w 1904 r. artykule *The geographical pivot of history*. Bezkrytyczne odwoływanie się do teorii pochodzącej z początków dwudziestego wieku, a więc powstałej w zupełnie innych realiach, odwoływanie się do bardzo archaicznej koncepcji wrogości cywilizacji lądu i morza, widoczne nawet w pracach badaczy akademickich takich jak Eldgiz Pozdniakow, powoduje, iż trudno neoeurazjatyzm traktować jako naukową analizę geostrategii Rosji. Raczej jest to określony światopogląd, a tym samym w koncepcji eurazjatyckiej elementy ideologiczne zdecydowanie dominują nad innymi.

Ocena neoeurazjatyizmu jest jednak niejednoznaczna, gdyż obok prac wyraźnie „ideologicznych”, takich jak Dugina, dla którego eurazjatyzm ma stanowić „duchową” podporę odrodzonego imperium, można spotkać się z wartościowymi geostrategicznymi analizami Pozdniakowa czy też Gadżijewa, mieszczącymi się w neoklasycznym

nurcie geopolityki, który wykorzystuje tradycyjne założenia tej dyscypliny, postrzegając ją jako analizę stosunków międzynarodowych z perspektywy przestrzennej i jej strategicznych implikacji, która po pierwsze pomaga opisać i zrozumieć strukturę stosunków międzynarodowych w globalnej, holistycznej perspektywie, a po drugie ma za zadanie budowanie scenariuszy przyszłego rozwoju stosunków międzynarodowych. Prace neoeurazjatów takich jak Gadżijew i Pozdniakow powodują, iż trudno jest jednoznacznie zakwalifikować cały nurt neoeurazjatycki jako „nacjonalistyczny belkot”, głoszący konieczność budowy wielkiego eurazjatyckiego mocarstwa kontynentalnego od Atlantyku po Ocean Spokojny, z kluczową rolą w nim Rosji, gdyż w ramach neoeurazjatyizmu powstały także interesujące koncepcje geopolityczne odnoszące się do geograficznego wyobrażenia o Rosji jako Eurazji. Ponadto neoeurazjatyzm w dużym stopniu zdominował dyskusję wokół rosyjskiej tożsamości międzynarodowej (zarówno w samej Rosji, jak i poza jej granicami), co powoduje, iż obraz Rosja-Eurazja stał się jednym z kluczowych wyobrażeń geopolitycznych występujących w rosyjskim społeczeństwie, a to sprawia, iż trudno odmówić mu wartości naukowej i praktycznej. Publikacje nawiązujące do neoeurazjatyizmu są wartościowe także dlatego, iż nawołując do odrzucenia modernizacji i „westernizacji” ukazują rosyjskie obawy wobec otoczenia zewnętrznego i zachodzących w świecie procesów globalizacji. Negatywne efekty politycznej i gospodarczej globalizacji dla Rosji – takie jak: utrata pozycji międzynarodowej, znaczący wzrost nierówności społecznych, wzrost ubóstwa i nędzy, bezrobocie – powodują, że politykę totalnej „westernizacji” kraju często uważa się za szkodliwą i niszczącą, co sprzyja upowszechnianiu się neoeurazjatyckiego obrazu świata, który w latach dziewięćdziesiątych był jedyną alternatywą wobec propagowanego przez elity władzy obrazu Rosji w Europie.

Powszechne przyjęcie paradygmatu eurazjatyckości Rosji wynika z sytuacji, w jakiej znalazła się współczesna Rosja i w dużym stopniu jest to wyobrażenie wyraźnie związane z rzeczywistością przełomu XX i XXI w., kiedy to odrzucając dotychczasową tożsamość Rosja znalazła się w sytuacji poszukiwania nowych ideologii i form kulturowych dostarczających ludziom swoistej „mapy świata” oraz reguł praktycznego postępowania. Eurazjatyzm miał dostarczyć pewnej koncepcji świata, a zarazem legitymizować zachowania polityczne elit na poziomie międzynarodowym, jak i wewnątrz kraju. W obliczu kryzysu państwa, nieudanych reform gospodarczych, pomniejszenia znaczenia Rosji, kłopotów z modernizacją, odrzucenia przez Zachód rosyjskich aspiracji do bycia pełnoprawnym partnerem dla wysoko rozwiniętych państw Zachodu, eurazjatyzm, zaadoptowany do nowych realiów, stał się odpowiedzią elit politycznych oraz intelektualnych i wytłumaczeniem zachodzących zjawisk, w tym zwłaszcza fiaska polityki państwa, a zarazem dał powszechną wizję świata i dzięki temu ideologiczną „jedność społeczno-kulturową”, szczególnie istotną w obliczu zachodzących procesów decentralizacyjnych zagrażających spójności państwa.

Eurazjatyzm w latach dziewięćdziesiątych zaczął pełnić i pełni do dnia dzisiejszego w rosyjskiej świadomości funkcję bardziej mitologiczną, gdyż kraj ten pomimo swojego specyficznego położenia geograficznego jest głęboko zakorzeniony w dziejach i kulturze bizantyńsko-greckiej i jest historycznie i kulturowo państwem europejskim¹⁴⁷. Jednakże przynależność geograficzna do określonego fragmentu kuli ziemskiej pozostaje ważnym elementem identyfikacji i postrzegania narodu rosyj-

¹⁴⁷ J. Abkowicz, *Rosja na wielkiej szachownicy*, „Dziś” 1999, nr 4, s. 97.

skiego. Czynniki geograficzne umieścił Europę i Azję na tym samym, nie rozdzielonym morzem obszarze – na kontynencie eurazjatyckim. Rosja zaś zajmuje na nim miejsce szczególne, gdyż leży na obydwu tych kontynentach. To właśnie położenie geograficzne określiło w dużym stopniu jej historię, państwowość i kulturę, w których łączą się wzory europejskie i azjatyckie. Geografia czyni więc z Rosji Eurazję, co ma swoje istotne implikacje. Dla wielu Europejczyków oznacza to, iż Rosja nie jest częścią ich świata, a według Rosjan ich specyficzne położenie daje im prawo do poczucia własnej odrębności i poszukiwania własnej drogi rozwoju, niebędącej ani europejską, ani azjatycką.

Eurazjatyzm obecny w powszechnej rosyjskiej świadomości nie jest ideologią agresywną, jak niekiedy próbuje się budować jej obraz, ale występuje raczej w łagodnej formie, kładąc nacisk przede wszystkim na wyjątkowość Rosji i sprzeciwiając się jej modernizacji na modłę zachodnią, z czego wynika także postulat szukania tzw. „trzeciej drogi” pomiędzy Wschodem a Zachodem. Niezależnie jednak od faktu, iż rosyjski nacjonalizm szukający przyczyn rozpadu ZSRR w przyczynach zewnętrznych nie jest ideologią agresywną, gdyż główną jego funkcją jest kompensowanie w sferze idei realnej słabości narodu rosyjskiego i poczucia historycznej porażki (będąc tym samym sposobem radzenia sobie z traumą społeczną przez jej swoistą interpretację), to kształtuje i wyraża mentalność Rosjan, którym przemiany społeczne i polityczne nie przyniosły niczego dobrego.

Dominacja eurazjatyizmu w życiu społecznym wynikała z faktu, iż brak sukcesów politycznych oraz gospodarczych, związany z liberalnymi reformami politycznymi (przekształcenie Rosji na wzór krajów zachodnioeuropejskich) i niechęcią USA i krajów zachodnioeuropejskich do uznania roli Rosji w świecie, spowodował dyskredytację nurtów okcydentalistycznych i odrzucenie obrazu Rosji jako kraju, który powinien modernizować się na wzór Europy Zachodniej. W tej sytuacji eurazjatyzm jako doktryna ideologiczna dostosowana do warunków współczesnych stanowił najlepsze wytłumaczenie dla zachodzących procesów, przywracał także poczucie tożsamości i godności (utraconej w obliczu upadku ZSRR). Dlatego też z całej bogatej historycznej spuścizny ideologiczno-kulturowej Rosji na obecnym etapie rozwoju społeczeństwa rosyjskiego eurazjatyzm stał się dominującym sposobem patrzenia na świat. Neoeurazjatycka koncepcja Rosji, odrzucająca modernizację i westernizację na wzór zachodnioeuropejski, odzwierciedla postawę wielu Rosjan, którym zmiana ustroju oraz liberalne reformy gospodarcze nie przyniosły pozytywnych efektów¹⁴⁸. Ponadto pośrednio, poprzez idealizację ludów azjatyckich i koncepcję superetnosu, eurazjatyzm przyczynił się także do ugruntowania się koncepcji Rosji jako wielokulturowego, wieloetnicznego i wielokonfesyjnego społeczeństwa rosyjskiego, które składają się z wielu różnorodnych etosów, tworzy „wielonarodowy lud Federacji Rosyjskiej”. Należy także podkreślić, iż stała obecność w dyskursie społeczno-politycznym poglądów nawiązujących do eurazjatyizmu przyczyniła się do redefinicji pojmowania miejsca Rosji w świecie i wpłynęła na wybór sojuszy w środowisku międzynarodowym, a w tym przede wszystkim na poszukiwanie sojusznika na Wschodzie. W ewolucji neoeurazjatyizmu można dostrzec podobne procesy jak w przypadku neookcydentalizmu: stopniowe odejście od często wręcz skrajnie zideologizowanych rozważań

¹⁴⁸ J. Potulski, „*Wspólny europejski dom*” i współczesny eurazjatyzm – problemy rosyjskiej tożsamości przelomu XX i XXI wieku, (w:) *Dialog europejski Zachód – Wschód*, pod red. A. Stępień-Kuczyńskiej i T. Jałmuża, Toruń 2006, s. 305.

wokół konieczności budowy eurazjatyckiego imperium na rzecz szukania racjonalnej geostrategii, która ukierunkowując Rosję na sojusz ze Wschodem pozwoli na odbudowę mocarstwowej pozycji w świecie.

Neoeurazjatycka koncepcja geopolityczna stanowi jeden z kluczowych elementów współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej. Mocno zakorzeniona w rosyjskiej tradycji społeczno-politycznej, w wersji azjatyckiej (Gadžijew i Panarin) dysponuje spójnym i racjonalnym programem politycznym, stanowiącym realną i alternatywną drogę rozwoju Rosji. Na ocenę eurazjatyizmu negatywnie wpływa pojawiająca się w tym nurcie pseudonaukowa publicystyka a'la Dugin, która powoduje, iż główne założenia doktryny eurazjatyckiej są często trywializowane czy wręcz ośmieszane w dyskursie poświęconym rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. O ile gumilowowska idea sojuszu z ludami Wiekiego Stepu jest raczej pewną koncepcją historiozoficzną, a nie realnym programem geopolitycznym, o tyle koncepcja „azjatyizmu” może stanowić już podstawę do opracowania głównych założeń międzynarodowej strategii Rosji. Wydaje się, iż azjatyzm w praktycznym działaniu politycznym, np. „doktryna Primakowa”, był odpowiedzią na unilateralną politykę USA po zakończeniu zimnej wojny i traktowanie Rosji jako pokonanego rywala.

CZEŚĆ III NEOBIZANTYZM

Rozdział I Historyczno-kulturowa specyfika bizantyizmu

Wśród współczesnych rosyjskich koncepcji geopolitycznych ważną rolę odgrywa tzw. neobizantyzm, będący jedną z odmian rosyjskiego ekspansjonizmu. Jest to teoria ważna dla zrozumienia specyfiki myślenia geopolitycznego i rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych, gdyż jest bardzo mocno osadzona w historyczno-kulturowej tradycji państwa rosyjskiego, ponieważ w rosyjskiej świadomości istnieje mocno zakorzenione przekonanie o silnych związkach pomiędzy Rosją a Bizancjum i uznaje się, iż „Rosja jest córką Bizancjum”¹, a kultura rosyjska wywodzi się z kultury bizantyńsko-prawosławnej².

Z uwagi na ukształtowanie przekonania o silnych związkach pomiędzy Bizancjum a Rosją bizantyzm, jako specyficzny sposób myślenia o rosyjskiej tożsamości, silnie oddziałuje na wyobraźnię geopolityczną zarówno rosyjskich elit politycznych, jak i społeczeństwa. Postrzeganie Rosji jako Bizancjum stanowi jeden z podstawowych rosyjskich kodów geopolitycznych, które pomagają dokonać interpretacji świata zewnętrznego, określić, kim są potencjalni sojusznicy i wrogowie, a zatem stanowią podstawę aktywności międzynarodowej³.

Bizantyzm jest kierunkiem związanym z konserwatywną częścią rosyjskiej myśli politycznej i w ramach dyskusji dotyczącej stosunków międzynarodowych postawy nawiązujące do idei bizantyizmu reprezentują osoby znajdujące się pod wpływem skrajnych i ekstremistycznych idei, niekiedy zwane „ekspansjonistami”. Ekspansjonizm jest silnie zideologizowanym nurtem myślenia geopolitycznego, związanym z przekonaniem, iż Rosja jest kulturowo wielkim antyzachodnim mocarstwem, które jako jedyne może przeciwstawić się dominującym we współczesnym świecie mo-

¹ N. Fiedorow, *Docz' Bizantii*, (w:) *Imperija prostranstwa. Chrestomatija*, pod red. A. N. Zamiatina, Moskwa 2003, s. 27.

² Por. H. Kowalska, *Kultura bizantyńsko-prawosławna*, (w:) *Rosjoznawstwo*, pod red. L. Suchanka, Kraków 2004, s. 143–153; J. Kłoczowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska*, (w:) *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997, s. 85–106.

³ Koncepcja kodów geopolitycznych – patrz C. Flint, *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2008, s. 71–93.

carstwem oceanicznym, kierowanym przez Amerykanów. Aby przeciwdziałać wpływowi „atlantyzmu” we współczesnym świecie, Rosja powinna stworzyć wspólny front przeciwko Ameryce i jej sojusznikom. W tym celu należy odbudować mocarstwową pozycję Rosji w świecie, m.in. dzięki reintegracji obszaru byłego ZSRR.

Współczesny neobizantyzm jest nurtem pokrewnym do neoeurazjatyizmu. Nie jest co prawda obecnie tak silny i wpływowy jak ten ostatni, ale chronologicznie jest on starszy i o wiele silniej zakorzeniony w tradycji i historii myślenia politycznego w Rosji. Eurazjatyzm ukształtował się dopiero w latach dwudziestych XX w., natomiast bizantyzm nawiązuje do tradycji rosyjskiej konserwatywnej myśli społeczno-politycznej upatrującej szczególną wartość rosyjskiej cywilizacji w patriarchalnej strukturze społecznej, silnej władzy i religii prawosławnej. Oddziaływanie bizantyńskiego kodu geopolitycznego, czy też inaczej mówiąc geopolitycznego obrazu Rosja – Bizancjum, wynika z faktu, iż obraz ten jest budowany na podstawie tożsamości cywilizacyjnej i jego kluczowe znaczenie w wyobrażeniach przestrzennych Rosji wynika z faktu uznania przynależności Rosji do bizantyńskiego kręgu kulturowego i określania Rosji jako cywilizacji bizantyńsko-prawosławnej⁴. W tym wypadku istotne jest to, iż jednym z najtrwalszych elementów obecnych w kulturze rosyjskiej jest dziedzictwo cesarstwa bizantyńskiego, którego tradycja i zwyczaje legły u podstaw tworzącej się w IX w. rosyjskiej państwowości. Rozumienie współczesnego neobizantyztwu nie może być pełne bez odwołania się do tradycji i historii, która ukształtowała bardzo specyficzny obraz Rosji jako spadkobiercy wspólnoty bizantyńskiej.

Cywilizacja bizantyńska i związane z nią prawosławie, począwszy od X w. zaczęły oddziaływać na obszary słowiańszczyzny wschodniej. Cywilizacja średniowiecznego Bizancjum trwale włączyła ludy wschodnioeuropejskie do tradycji europejskiej. Wykształcona w hellenistyczno-rzymskiej starożytności cywilizacja bizantyńska stanowiła bezpośrednią kontynuację cywilizacji rzymsko-chrześcijańskiej IV–VI stulecia, wyrosłej pod auspicjami chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego⁵. Wpływ kultury bizantyńskiej na Ruś Kijowską dokonywał się przede wszystkim za pośrednictwem prawosławia. Za pośrednictwem wiary prawosławnej przenoszono na Ruś cywilizację bizantyńską, która umożliwiła szybki awans cywilizacyjny Rusi Kijowskiej. W literaturze przedmiotu wskazuje się niekiedy, iż ruscy przywódcy schyłku X i początku XI w. przyjęli prawosławie z bezkrytycznym entuzjazmem świeżo upieczonego konwertyty i usiłowali przenieść tradycje bizantyńskie do Kijowa, gdzie z większą stanowczością niż nawet w samym Bizancjum broniono tradycyjnej wschodniej formuły życia duchowego i państwowego⁶. Najsilniejszym propagatorem „ducha” Bizancjum w pierwszym państwie ruskim była cerkiew prawosławna, która stała się integralną częścią organizacji państwowej, uzupełniając w istotny sposób ideologię i strukturę państwa staroruskiego⁷.

Fakt, że Ruś przyjęła chrześcijaństwo z Bizancjum, zasadniczo wpłynął na cały jej rozwój historyczny. Oprócz uwarunkowań geograficznych był to może najbardziej decydujący czynnik kształtujący oblicze tego kraju. Ukierunkowanie państwa ruskiego na kontakty z cesarstwem bizantyńskim spowodowało, iż w pierwszym okresie historii najsilniejsze związki łączyły Ruś z obszarem Morza Czarnego i Bałkanami. Dziedzictwo bizantyńskie spowodowało, iż w centrum zainteresowania geopolitycznego Mos-

⁴ D. N. Zamiatin, *Włast' prostranstwa i prostranstwo własti*, Moskwa 2004, s. 194.

⁵ J. Kłoczkowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska...*, s. 86.

⁶ J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008, s. 5–6.

⁷ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, Warszawa 1968, s. 223–224.

kwy znalazły się kraje związane politycznie i kulturowo z Bizancjum. Na długie lata wyznaczyło to kierunki geopolitycznych działań Rosji, tym bardziej, iż wyobrazenie to w naturalny sposób połączyło się z mitem jedności świata bizantyńsko-prawosławnego.

Jest to ważny element zrozumienia rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych, a w tym przyszłej rosyjskiej aktywności geopolitycznej w środowisku międzynarodowym. Uważa się, iż bizantyński geopolityczny obraz zawsze odgrywał istotną rolę w polityce zagranicznej Rosji i przejawiał się m.in. w „greckim projekcie” Katarzyny II⁸, w planach opanowania Konstantynopola w okresie rządów Mikołaja I⁹ i podczas i wojny światowej. Bałkany i Konstantynopol, rozumiany jako stolica świata prawosławnego, zawsze były ważnym elementem rosyjskich mitów politycznych. Chrystianizacja krajów słowiańskich i stworzenie w nich organizacji kościelnej z liturgią w języku słowiańskim stały się punktem wyjścia do ukształtowania się cywilizacji, którą można określić jako słowiańsko-bizantyńską. Wspólny język wyznaczał krąg krajów ściślejszej współdziałających, zdolnych do wymiany doświadczeń, ludzi, do szybkiego przekazywania dorobku. W średniowieczu były to przede wszystkim Bułgaria, Serbia, kraje rumuńskie i ruskie¹⁰.

Dzięki wpływom bizantyńskim na Ruś Kijowską tworząca się państwowość rosyjska została związana z cywilizacją greko-rzymską powstałą w basenie Morza Śródziemnego, jednocześnie jednak w wyniku przyjęcia wschodniej odmiany

⁸ Katarzyna II była z pochodzenia Niemką, ale doskonale potrafiła ocenić interesy rosyjskie i działać zgodnie z nimi, co spowodowało, iż okres jej rządów był korzystny dla Rosji. Podczas panowania Katarzyny II w otoczeniu jej doradców opracowane zostały dwa geopolityczne projekty realizacji polityki zagranicznej kraju. Pierwszy z nich, zaproponowany przez Nikitę Panina, kierownika kolegium spraw zagranicznych, zakładał stworzenie „systemu północnego”, czyli bloku państw leżących nad Bałtykiem: Rosji, Prus, Szwecji, Danii, oraz Polski, przy czym sojusz ten miała jeszcze uzupełniać Anglia. Blok taki, a zarazem cała europejska polityka Rosji, miał mieć charakter sojuszu skierowanego przeciwko krajom „południa” – Austrii i Turcji, miał więc oblicze antytureckie i antyaustriackie. Drugi projekt geopolityczny powstał w okresie walk Rosji z Turcją. Tzw. projekt grecki, którego autorstwo przypisuje się Grzegorzowi Potiomkinowi, zakładał całkowite wyparcie Turków z Europy dzięki współpracy Rosji i Austrii. Wyparcie Turków z Europy oznaczało konieczność ustalenia nowego ładu politycznego w Europie Południowej. Północno-zachodnia część półwyspu bałkańskiego miała przypaść Austrii, Mołdawia i Wołoszczyzna miały zostać przekształcone w buforowe państwo – Dację. Pokonanie Turków stworzyłoby także podstawy do restytucji cesarstwa greckiego ze stolicą w Konstantynopolu, dzięki czemu Rosja uzyskałaby kontrolę nad czarnomorskimi cieśninami Bosfor i Dardanele, a Morze Czarne dzięki temu stałoby się dla Rosji morzem otwartym dla handlu z krajami położonymi nad Morzem Śródziemnym. Kandydatem na władcę cesarstwa greckiego miał być wnuk Katarzyny II – Konstanty. Por. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1985, s. 337–338, 351–352; B. A. Isajew, *Geopolitika*, Sankt-Petersburg 2005, s. 115.

⁹ Na przełomie XVIII i XIX w. Grecy podjęli próbę wyzwolenia się spod władzy tureckiej. Zmierzając do zrzucenia zwierzchnictwa tureckiego Grecy zwrócili się w stronę Rosji, która nie pozostawała z Turcją w przyjacielskich stosunkach. Rosja także interesowała się Grecją ze względu na jedność wiary i wspólne tradycje bizantyńskie, ale także ze względu na plany ekspansji w kierunku cieśnin czarnomorskich. Za rządów Aleksandra I, związanego zobowiązaniami świętego przymierza, Rosja carska nie podjęła prób udzielenia pomocy greckim powstańcom. Dopiero Mikołaj I postanowił zająć bardziej zdecydowane stanowisko wobec problemu greckiego. Zaangażowanie się Rosji po stronie greckiej i ciągłe wymuszanie ustępstw na Turcji doprowadziło do wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej. W 1829 r. wojska rosyjskie pod wodzą Dybicza stanęły u bram Konstantynopola, co wzbudziło euforię w społeczeństwie rosyjskim i przekonanie, że Rosja w niedługim czasie odbuduje wspólnotę bizantyńską ze stolicą w Konstantynopolu. Kwestia bałkańska bardzo mocno rozpaliała wyobraźnię mieszkańców cesarstwa rosyjskiego. Aby uzasadnić i usprawiedliwić swoją politykę wobec Turcji i Bałkanów, zaczęto odwoływać się do tradycji Bizancjum, podejmując tradycyjne rozważania moskiewskie dotyczące specjalnej roli Rosji w świecie prawosławnym jako jedynepełnoprawnego spadkobiercy tradycji bizantyńskiej.

¹⁰ J. Kłoczkowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska...*, s. 91.

chrześcijaństwa Ruś, po okresie dynamicznego rozwoju cywilizacyjnego, oddzieliła się od głównego nurtu cywilizacji chrześcijańskiej, który skierował się na Zachód. Wkrótce potem, gdy Ruś przyjęła chrzest, Bizancjum zaczęło chylić się ku upadkowi. Bizancjum zaczęli najeżdżać wyznający islam Turcy, którzy zdobyli stolicę cesarstwa (28 maja 1453 r.). W XVI w. Ruś – Wielkie księstwo Moskiewskie stała się jedynym wielkim państwem, w którym dominowało wschodnie chrześcijaństwo. Im większy był napór ze strony islamu i katolicyzmu, tym bardziej Moskwa separowała się i stawiała się nietolerancyjna. W ten sposób przyjęcie wschodniego chrześcijaństwa odizolowało ją od pokrewnej jej cywilizacyjnie Europy¹¹, ale jednocześnie dziedzictwo bizantyńskie dostarczyło Rosji trwałych podstaw do kulturowego rozwoju i pozwoliło stworzyć oryginalną kulturę i państwowość. Bizancjum jest uznawane za kolebkę kultury i państwowości rosyjskiej, a w tradycji i historii rosyjskiej nie brak było koncepcji, które postrzegały Rosję jako spadkobiercę tradycji cesarstwa bizantyńskiego i jego koncepcji politycznych. W połowie XIX w. marzeniem elit rosyjskich, wyznaczającym ich „horyzont geopolityczny”, stało się pokonanie Turków i odbudowanie wielkiego cesarstwa ze stolicą w Konstantynopolu.

Nie tylko w Rosji, ale także i na Zachodzie kultura i cywilizacja rosyjska są utożsamiane z cywilizacją bizantyńską i prawosławiem¹². Osobą, która chyba w największym stopniu przyczyniła się do postrzegania Rosji jako cywilizacyjnego spadkobiercy Bizancjum, był brytyjski historyk Arnold Toynbee. Pisał on, iż jest przekonany o tym, iż przez ponad tysiąc lat swojej historii Rosjanie nie należeli do cywilizacji zachodniej, lecz do bizantyńskiej, o podobnym grecko-rzymskim rodowodzie, lecz o odrębnej i różnej od Zachodu cywilizacji. Rosyjscy członkowie rodziny bizantyńskiej zawsze stawiali silny opór groźbie przytłoczenia ich przez świat zachodni i podtrzymują ten opór do dziś. Rosjanie przyjmując dziedzictwo Bizancjum z rozmysłem i w pełni świadomie, przejęli pośród innych rzeczy także tradycyjną, niechętną postawę wobec Zachodu, co miało głęboki wpływ na stosunek Rosji wobec Zachodu. Bizantyńczycy są ponadto przekonani, że w razie sporu pomiędzy Bizancjum a Zachodem to Bizancjum ma zawsze rację, a Zachód zawsze się myli¹³. Toynbee pisząc o wpływie bizantyńskiego dziedzictwa na Rosję przytacza słowa Horacego „możesz wyrzucać naturę widłami, a ona będzie wciąż powracać¹⁴”.

Zrozumienie specyfiki współczesnych teorii neobizantyńskich wymaga odwołania się do tradycji i historii rosyjskiej cerkwi prawosławnej, gdyż na ukształtowanie i utrwalenie się bizantyizmu w kulturze rosyjskiej w istotny sposób wpłynęła mesjaniścyczna koncepcja Moskwy – Trzeciego Rzymu, za której twórcę uchodzi szesnastowieczny mnich Filoteusz. Teoria ta stanowiła element szesnastowiecznych moskiewskich koncepcji politycznych, ale stała się jednym z charakterystycznych i trwałych elementów rosyjskiej kultury politycznej¹⁵. Była to ideowo-polityczna myśl związana z rosyjską cerkwią prawosławną, nie miała ona w żaden sposób charakteru geopolitycznego, ale wywarła wielki wpływ na wyobraźnię polityczną rosyjskich elit i rosyjskiego społeczeństwa, przygotowując do pewnego stopnia podstawę, na której rozwijały się późniejsze teorie geopolityczne. Koncepcja ze względu na swoje znaczenie

¹¹ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 229.

¹² Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 272–273.

¹³ A. J. Toynbee, *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991, s. 115.

¹⁴ *Ibidem*, s. 114.

¹⁵ Por. A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem?* Katowice 1996.

Moskwy – Trzeciego Rzymu stała się ważnym elementem rosyjskiej ekspansjonistycznej i mesjanistycznej tradycji geopolitycznej.

Jej powstanie i wpływ na ówczesne społeczeństwo rosyjskie związane były z sytuacją, w jakiej znalazło się Księstwo Moskiewskie w okresie przełomu XV–XVI w. Był to okres formowania się nowej tożsamości narodu ruskiego jako spadkobiercy i obrońcy ziem średniowiecznej Rusi i „wielkiego stepu”, prawosławia i kultury bizantyńskiej. Idea ta powstawała w okresie rządów w Księstwie Moskiewskim Iwana III i jego syna Wasyla III. Wówczas to nastąpiła istotna zmiana pozycji Księstwa Moskiewskiego w geopolitycznej przestrzeni Europy. W 1453 r. muzułmańscy Turcy zdobyli i zniszczyli Konstantynopol, doprowadzając do ostatecznego upadku cesarstwa bizantyńskiego. Tym samym Wielkie Księstwo Moskiewskie stało się jedynym niezależnym państwem prawosławnym (jeżeli nie brać pod uwagę Gruzji, która nie odgrywała wtedy większej roli na arenie politycznej). W czasie, gdy Konstantynopol, stolicę świata prawosławnego, zajęły wojska muzułmańskie, na terenach Rusi dokonał się proces odwrotny: prawosławne Wielkie Księstwo Moskiewskie zrzuciło zwierzchność muzułmańskich Tatarów. W ten sposób w świadomości społeczeństwa ruskiego Moskwa zajęła miejsce Bizancjum, a książę ruski miejsce bizantyńskiego cesarza. Metropolita Jonasz w liście pasterskim z 1458 r. wyjaśniał, że upadek Konstantynopola był karą Bożą za promulgowanie unii florenckiej. Patriarchat w Konstantynopolu uznano za „zarażony herezją” i przyjęto pogląd, że prawdziwe chrześcijaństwo pozostało tylko w metropolii moskiewskiej¹⁶.

W tych warunkach zaczęło kształtować się przekonanie o wyjątkowości państwa moskiewskiego i jego specjalnej roli w świecie jako obrońcy prawosławia i kraju, który jako jedyny zachował nieskazoną wiarę chrześcijańską. Z tradycji i kultury politycznej Bizancjum do Rosji przeszedł bizantyński uniwersalizm i przekonanie, iż Bizancjum powinno panować nad światem chrześcijańskim. Imperium bizantyńskie słuszność swoich roszczeń do panowania nad światem opierało na dwóch podstawowych zasadach politycznych: koncepcji, że cesarz jest głową „rodziny panujących i narodu”, oraz teorii, podług której Konstantynopol jest „nowym Rzymem”, a cesarstwo basileusów – spadkobiercą dawnego Cesarstwa Rzymskiego¹⁷. Upowszechnienie się przekonania, iż Moskwa jest pod względem politycznym spadkobiercą Bizancjum wzmocnione zostało przez małżeństwo dynastyczne, notabene zaaranżowane przez papieżstwo, księcia moskiewskiego Iwana III z Zofią Paleolog – bratanicą ostatnich cesarzy bizantyńskich. Był to bardzo ważny akt dziejów rosyjskich, gdyż bardzo mocno wpłynął on na wyobrażenia polityczne elit rosyjskich, których horyzont geopolityczny zaczął obejmować wszystkie terytoria zamieszkałe przez ludność prawosławną.

W żyłach syna Iwana III i Zofii Paleolog – Wasyla III płynęła już krew cesarzy bizantyńskich. Na okres panowania tego władcy przypada ostatnia faza zjednoczenia ziem wielkoruskich. W 1510 r. do księstwa moskiewskiego została przyłączona ziemia pskowska, a wojny z Litwą w latach 1507–1508 i 1512–1522 spowodowały zdobycie przez Wasyla III Smoleńska. W 1521 r. ostatnie samodzielne księstwo ruskie – księstwo riazzańskie – zostało wcielone do monarchii Wasyla III. Przyłącze-

¹⁶ F. Koneczny, *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1997, s. 282.

¹⁷ I. Dujczew, *Wpływ Bizancjum na kulturę Słowian po upadku imperium*, (w:) *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997, s. 118.

nie Riazania zamknęło fazę zabiegów zjednoczeniowych ziem wielkoruskich, które znalazły się w ręku wielkich książąt moskiewskich. Od tego czasu zaczyna się już historia monarchii rosyjskiej i nowa epoka geopolityczna w historii Rosji. Kończąc proces zjednoczenia ziem wielkoruskich państwo moskiewskie zaczęło na powrót koncentrować się na zewnętrznych zadaniach geopolitycznych, co skutkowało rozpoczęciem ekspansji w trzech kierunkach: na wschód, zachód i na południe, która spowodowała znaczne powiększenie terytorium państwa i stworzyła podstawy rosyjskiej mocarstwowości.

Do czasu zakończenia procesu tzw. „zbierania ziem ruskich” geopolitycznym priorytetem władców moskiewskich było zjednoczenie wokół Moskwy wszystkich ziem ruskich. Ich zjednoczenie spowodowało, iż powstała swoista ideologiczna pustka i konieczne stało się wypracowanie nowej całościowej koncepcji państwa moskiewskiego. Jak pisał rosyjski historyk Wasyl Kluczewski, książęta moskiewscy zrzućwszy zależność tatarską i przyjmując bizantyńską symbolikę państwową nie zdawali sobie jeszcze sprawy ze swojego nowego znaczenia w świecie, władze moskiewskie szukały dla siebie odpowiednich form działania, które odpowiadałyby ich nowej pozycji międzynarodowej. Rusi moskiewskiej dopiero co zjednoczonej przez książąt moskiewskich potrzebna była duchowa podstawa dla zabezpieczenia jedności ziem ruskich po dwustu latach tatarskiej niewoli. Z pomocą w poszukiwaniu nowej ideologii państwa moskiewskiego przysłała cerkiew prawosławna i powstała w klasztorach idea Moskwy – Trzeciego Rzymu¹⁸.

Polityczne i ideologiczne koncepcje stanowiące podbudowę moskiewskiej monarchii narodziły się w klasztorach. Szczególnie sławny stał się mnich jednego z klasztorów pskowskich – Filoteusz. Przypisywane mu jest autorstwo teorii Moskwy – Trzeciego Rzymu, która stała się odzwierciedleniem ówczesnych moskiewskich wyobrażeń i aspiracji polityczno-religijnych, a uważana jest także za jedną z pierwszych geopolitycznych koncepcji w dziejach państwa rosyjskiego, która wyznaczała strategię działania państwa moskiewskiego i dawała mu ideologiczne uzasadnienie.

Filoteusz założył, że po upadku prawosławnego cesarstwa bizantyńskiego cesarstwo moskiewskie pozostało jedynym państwem prawosławnym, stolica państwa Moskwa zajęła historyczne miejsce Rzymu i Konstantynopola, natomiast obywatele tworzą naród wybrany, będąc jedynym narodem prawdziwie chrześcijańskim. Założenie to stało się podstawą do ukształtowania specyficznych postaw społeczno-politycznych i poczucia własnej wyjątkowości. Filoteusz stworzył kanon kultury moskiewskiej, z charakterystycznym dla niej mesjanizmem i przyznawaniem Moskwie specjalnej roli w świecie. Idea Moskwy – Trzeciego Rzymu nie była, jak się wskazuje, zwykłą, jedną z wielu koncepcji historycznych, lecz stała się jedną z podstawowych idei historiozoficznych tworzących ideologię i charakter państwa rosyjskiego i uznaje się ją za archetyp nacjonalizmu i mesjanizmu rosyjskiego¹⁹. W kształtowaniu się świadomości narodu rosyjskiego teoria ta utwierdziła przekonanie, że Ruś to państwo wyjątkowe, stojące wyżej niż wszystkie inne kraje świata, a naród rosyjski to naród wyjątkowy, „wybrany” spośród wszystkich innych nacji²⁰. Mesjanizm i poczucie odrębności, prowadzące niekiedy do izolacjonizmu i postaw niechętnych lub wręcz wrogich otoczeniu zewnętrznemu, stały się od połowy XVI w. stałym elementem ro-

¹⁸ W. O. Kluczewski, *Russkaja istorija*, t. 2, Moskwa 1993, s. 113–114.

¹⁹ A. de Lazari, *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem?* „Znak” 1993, nr 2, s. 49.

²⁰ *Rossijskaja ciwilizacija*, pod red. M. P. Mczedłowa, Moskwa 2003, s. 232.

syjskich ideologii, tworząc silny mit Rosji jako państwa szczególnego i Rosjan jako narodu wyjątkowego. Jego kontynuację można znaleźć w pracach słowianofilów, idei „poczwinnictwa”, eurazjatyzmie oraz w teoriach wielu rosyjskich pisarzy, myślicieli, filozofów XIX i początków XX w. (Fiodor Dostojewski, Mikołaj Gogol, Fiodor Tiutczew, Konstanty Leontjew, Mikołaj Danielewski, Mikołaj Trubiecki, Piotr Sawicki, Iwan Ilin i in.). Wskazuje się, że nawet całkowita zmiana ideologicznych paradygmatów, która nastąpiła po rewolucji październikowej, nie doprowadziła do wyeliminowania poprzednich form stereotypów i geopolitycznych wyobrażeń z rosyjskiej mentalności, a jedynie ich transformację: na gruzach imperium carów powstało nowe supermocarstwo – ZSRR. Rosja radziecka przejęła z czasów carskich rosyjską ideę mesjanistyczną i imperialną tradycję. W mesjanistycznej teorii radzieckiej miejsce prawosławnej ideologii Rosji carskiej zajęła ideologia komunistyczna, a mesjanistyczna idea marksizmu, związana z ideą posłannictwa proletariatu, połączyła się i utożsamiła z rosyjską ideą mesjanistyczną²¹. Jak niekiedy pisano, z *sierpem i młotem, tak jak i z krzyżem, Rosja jest wciąż „Świątą Rosją, a Moskwa wciąż Trzecim Rzymem”*²².

Mesjanistyczna ideologia państwa moskiewskiego miała w dużym stopniu charakter sakralny, a i jego dalekosiężne cele geopolityczne były silnie naznaczone przez przekonania prawosławnego duchowieństwa nawiązującego do bizantyńskiej tradycji uniwersalnego cesarstwa chrześcijan wschodnich²³. Przenikanie się idei sakralnych i politycznych w okresie kształtowania się państwa moskiewskiego spowodowało, że Rosja zaczęła postrzegać się jako spadkobierca Cesarstwa Bizantyńskiego, a tym samym protektor i obrońca wszystkich prawosławnych ludów. Ta swoista „prawosławna geopolityka” stała się trwałym elementem geopolitycznej wyobraźni w Rosji. Nie można zrozumieć rosyjskiego podkreślania jedności wyznawców prawosławia i przekonania, iż Rosja jest upoważniona do ochrony kościołów wschodnich i ich wyznawców przed ich geopolitycznymi przeciwnikami, jakimi są świat islamu, ale także katolicko-protestancki świat Zachodu i powinna tworzyć sojusz „prawosławno-wschodnich” państw zorientowanych na związek z Rosją – bez odwołania się do źródeł ukształtowania się tego mitu politycznego, który pojawił się u zarania państwowości rosyjskiej, stając się tym samym jednym z długotrwałych rosyjskich przekonań.

Z uwagi na fakt, iż w okresie kształtowania się państwa rosyjskiego na przełomie XV i XVI w. dużą rolę w kształtowaniu ideologii państwa odegrała cerkiew prawosławna, stała się ona także trwałym elementem uwzględnianym przy próbach budowy geopolitycznej strategii państwa. Od początku historii kraju prawosławie i rosyjska cerkiew prawosławna przyczyniły się do utrwalenia świadomości narodowej Rosji, stały się ważnym składnikiem kultury rosyjskiej i tożsamości narodowej. Cerkiew odgrywała rolę w kształtowaniu geopolitycznych obrazów świata, a najważniejszą metaforą, która przeszła z tradycji kościelnej do życia społeczno-politycznego, było określenie Moskwy jako Trzeciego Rzymu²⁴, która to teoria stanowiła jedną z pierwszych „geopolitycznych” koncepcji strategii państwa moskiewskiego w środowisku międzynarodowym, wspartą na autorytecie cerkwi prawosławnej i cara rosyjskiego

²¹ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1999, s. 259.

²² A. Toynbee, *Cywilizacja...*, s. 126.

²³ Por. J. H. Billington, *op. cit.*, s. 43–71.

²⁴ Por. D. Sidorov, *Post-imperial Third Romes: resurrections of Russian Orthodox geopolitical metaphor*, „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 2, s. 317–347.

jako spadkobiercy tradycji Bizancjum i obrońcy, a zarazem zwierzchnika wszystkich wyznawców prawosławia, którzy powinni znaleźć się pod opieką państwa rosyjskiego.

Kościół prawosławny będący głównym źródłem, krzewicielem i obrońcą tradycji bizantyńskiej został trwale sprzężony z rosyjską tożsamością kulturowo-polityczną, a przywiązanie do tego specyficznego, w gruncie rzeczy prawie wyłącznie rosyjskiego kościoła, wpłynęło na rosyjską zwartość narodową nawet silniej niż czynnik etniczny. Spowodowało to, iż niektóre charakterystyczne dla prawosławia (dla Bizancjum) zasady kulturowo-polityczno-religijne stały się częścią narodowej świadomości Rosjan. W sferze mentalności społecznej przeniosło się to na niechętny lub co najmniej podejrzliwy stosunek do Zachodu utrwalony w kulturze rosyjskiej.

Wśród rozlicznych koncepcji strategicznego rozwoju polityki zagranicznej Rosji są i takie, które wprost odwołują się do prawosławia jako elementu oddziaływania w środowisku międzynarodowym i nurty narodowo-prawosławne w rosyjskim geopolitycznym myśleniu można zaliczyć do tradycji bizantyńskiej, silnie podkreślającej znaczenie pierwiastka religijnego w budowie strategii Rosji w świecie.

Silne związki historyczne, tradycja bizantyńska obecna w kulturze rosyjskiej, ale przede wszystkim dziedzictwo prawosławia i wpływ duchowieństwa na kształt rosyjskiej ideologii państwowej spowodowały, iż w ramach rosyjskiego myślenia o świecie, które można nazwać geopolitycznym, w dziewiętnastym wieku zaczął kształtować się nurt zwany bizantyżmem, który stał się intelektualnym źródłem dla współczesnego rosyjskiego neobizantyżmu. Bizantyżm bazuje przede wszystkim na identyfikacji kulturowej Rosji jako Bizancjum i utożsamieniu kultury rosyjskiej z kulturą typu grecko-bizantyńskiego. Bardzo często uznaje się, iż to właśnie bizantyżm i prawosławie będące częścią dziedzictwa Cesarstwa Bizantyńskiego stanowią o swoistości Rusi. Uznaje się, iż wpływy bizantyńskie miały bodajże decydujące znaczenie dla ukształtowania się rosyjskiej tożsamości i w perspektywie historycznej było to zjawisko o niebywałej doniosłości tak dla elit, jak i dla najszerzych kręgów ludności. Odrodzenie państwowości rosyjskiej w wyniku rozpadu ZSRR zwróciło uwagę Rosjan na problemy własnej tożsamości, a w tym także na rolę i znaczenie tradycji bizantyńskiej dla kształtowania rosyjskiej tożsamości. Poszukiwano wartości i instytucji, na których można budować nową przestrzeń polityczno-kulturową oraz zaczęto na powrót podnosić ideę, iż podstawą cywilizacji rosyjskiej jest tradycja bizantyńska, i tylko jej odrodzenie może przyczynić się do tego, iż Rosja uratuje swoją „duszę” przed narzuconymi z zewnątrz wzorami zachodnioeuropejskimi. W ramach dyskusji dotyczących recepcji bizantyżmu we współczesnej Rosji pojawiły się także wartościowe wątki geopolityczne, w ramach których starano się zrozumieć, jakie konsekwencje ma utożsamienie Rosji z Bizancjum dla międzynarodowej tożsamości i aktywności Federacji Rosyjskiej.

Rozdział II

Prekursorzy bizantyizmu

Z uwagi na znaczenie dziedzictwa Bizancjum dla rosyjskiej historii problematyka bizantyizmu zawsze znajdowała się w centrum zainteresowań filozofów pragnących zrozumieć istotę rosyjskości. W rosyjskiej myśli społeczno-politycznej problem bizantyizmu podejmowali tacy myśliciele, jak Konstanty Leontjew, Fiodor Tiutczew, Władimir Sołowiew, Wasilij Rozanow, Georgij Fiedotow, czy też Georgij Florowski, którzy poprzez analizę fenomenu bizantyizmu starali się zrozumieć i opisać fenomen Rosji. Rosyjscy myśliciele nie byli jednoznaczni w ocenie bizantyizmu, część z nich widziała w nim istotę rosyjskości (Konstanty Leontjew) inni zaś oceniali bizantyizm i jego wpływ negatywnie (Władimir Sołowiew).

Idee bizantyizmu zostały rozpropagowane i przekształcone w całościową koncepcję geopolityczną przede wszystkim przez Konstantego Leontjewa (1831–1891), uznanego niekiedy za jedną z najciekawszych i zarazem kontrowersyjnych postaci rosyjskiej tradycji intelektualnej²⁵. Był on, jak pisał prof. Andrzej Walicki, najwybitniejszą postacią wśród rosyjskich ultrareakcjonistów epoki Aleksandra III²⁶. Filozof, literat, publicysta nie zostawił po sobie fundamentalnych dla swoich idei i systematycznych prac. Jego poglądy są rozproszone w różnych pracach i artykułach. Z punktu widzenia koncepcji geopolitycznych największe znaczenie ma praca *Bizantyzm i Słowiańszczyzna* (1875).

W centrum społeczno-filozoficznych i społeczno-politycznych analiz Leontjewa znajdowała się, charakterystyczna zresztą dla rosyjskich myślicieli XIX w., problematyka specyfiki oraz miejsca i roli Rosji w świecie. Uważając się za kontynuatora myśli Mikołaja Danielewskiego, uważał on, że przedmiotem badań historycznych powinny być określone typy kulturowo-historyczne. Był przy tym twórcą oryginalnej koncepcji rozwoju społeczeństw ludzkich. Antycypując późniejsze koncepcje Oswalda Spenglera, Leontjew uważał, iż rozwój całych organizmów społecznych, podobnie jak i rozwój organizmów biologicznych, przechodzi przez trzy podstawowe stadia: 1) pierwotnej jednorodności; 2) kwitnącej złożoności; oraz 3) ponownego uproszczenia²⁷. Po przejściu tych trzech faz każdy organizm społeczny ginie. Aby powstrzymać rozkład i upadek, należy powstrzymać proces atomizacji i „zamrozić” istniejący stan rzeczy. Stosując ten schemat do filozofii dziejów Leontjew analizował procesy rozwoju i upadku określonych typów kulturowo-historycznych, które powinny być głównym przedmiotem rozważań historycznych. Dla Leontjewa przykładem rozkładu kultury była historia Europy Zachodniej. Uważał, iż kulminacją rozwoju zachodnio-europejskiego typu kulturowo-historycznego był okres pomiędzy epoką Odrodzenia a XVII w., natomiast później zaczyna się okres „gnicia” i upadku. W Europie Zachodniej co prawda rośnie potęga przemysłowa i wzrasta dobrobyt ludności, ale jednocześnie rozpada się kultura. Głównym symptomem gnicia Zachodu jest dominacja

²⁵ Por. M. Broda, *Najtrudniejsze z rosyjskich wyzwań. Zagadka Leontjewa i Rosja*, Łódź 1995, s. 5, 7.

²⁶ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002, s. 379.

²⁷ K. Leontjew, *Bizantyzm i Słowiańszczyzna*, (w:) *Wokół Leontjewa i Bierdiajewa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 2001, s. 146–151.

liberalno-egalitarnego sposobu życia i proces ten jest antytezą procesu rozwoju, gdyż prowadzi do powtórnego uproszczenia całości i mieszania ze sobą części składowych, a więc jest procesem niwelowania konturów morfologicznych, niszczenia specyfiki związanej organicznie z danym społeczeństwem²⁸.

Los Europy Zachodniej miał być według Leontjewa przestrogą dla Rosji, która znalazłszy się w promieniu „zaraźliwego oddechu” Europy sama może także stanąć w obliczu upadku, powielając europejskie wzory gospodarcze, polityczne i społeczne. Podobnie jak i Danielewski Leontjew uważał, iż konieczna jest ochrona własnej tożsamości oraz źródeł kultury, wyplenienie zarazy naśladownictwa i niewolniczego stosunku do Zachodu, która zaatakowała rosyjskie ciało i duszę. Poszukiwał także idei, która kierować będzie jej rozwojem historycznym i będzie wyznaczać jej specyfikę. W przeciwieństwie do Danielewskiego uważał jednak, że to nie panslawizm będzie taką ideą, ale bizantyzm – zespół idei, wartości oraz opartych na nich instytucji, określających naturę i przeznaczenie imperium. Uważał, iż to, co chroni Rosję przed europejską „chorobą”, to rosyjska specyfika, gdyż Rosja nie jest państwem w pełni europejskim i aby uchronić Rosję od upadku należy bezwzględnie chronić jej tożsamość i odrębność, która, według Leontjewa, zawierała się właśnie w rosyjskim bizantyźmie i prawosławiu. Właśnie ten ideowy kompleks czynił z Rosji odrębny świat kulturowy, odmienny od Słowian, Zachodu i od ludów Azji²⁹.

Leontjewowi przypisuje się stworzenie podstaw politycznej koncepcji bizantyźmu, które zawarł w pracy *Bizantyzm i Słowiańszczyzna*. Co prawda uważał on siebie za następcę filozoficznej tradycji Mikołaja Danielewskiego, ale w odróżnieniu od panslawisty Danielewskiego inaczej definiował specyfikę rosyjskości. Uważał, iż Rosja nie jest krajem czysto słowiańskim, ale w jej kulturze występują również pierwiastki azjatyckie, które w dużej mierze decydują o jej niepowtarzalnej tożsamości. Rosja jest przede wszystkim spadkobiercą cywilizacji bizantyńskiej – wielkiego typu kulturowo-historycznego, którego nie dostrzegł Danielewski, a jego specyfika wyraża się w prawosławiu i samowładztwie carskim. Zdobycie Konstantynopola da Rosji możliwość stworzenia nowego typu kulturowego, będzie to jednak typ bizantyński, a nie słowiański³⁰.

Leontjew negatywnie odnosząc się do idei panslawizmu pisał, iż utworzenie pod egidą rosyjską wielkiego państwa wszystkich Słowian byłoby końcem cesarstwa rosyjskiego i wstępnym krokiem do całkowitego rozkładu Rosji i jej kultury. Uważał, iż „sławizmu” jako takiego nie ma, a narody słowiańskie są zróżnicowane i stanowią tylko materiał etnograficzny niezmiernie podatny na rozkładowe wpływy Europy (Słowianin zarażony europejskim „liberalno-egalitarnym” duchem był dla Leontjewa najgorszym wrogiem samoistnej prawosławno-bizantyńskiej kultury), który bez politycznej idei bizantyźmu pozostanie rozproszony³¹. Wskazywał, iż wielką cywilizację zdolną do przetrwania i rywalizacji z Zachodem tworzy nie Słowiańszczyzna, ale Rosja carska ze wszystkimi przynależącymi do niej ziemiami azjatyckimi, zamieszkiwanymi przez ludność niesłowiańską (głównie ludność pochodzenia tureckie-

²⁸ *Ibidem*, s. 198–199.

²⁹ M. Bohun, *Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa*, Kraków 2000, s. 231.

³⁰ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do Renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 344.

³¹ *Ibidem*, s. 344.

go, zamieszkującą obszary „wielkiego stepu”). Uważał, że wszelkie zagrożenia dla Rosji pochodzą z Zachodu, dlatego też Rosja powinna szukać dla siebie sojuszników na Wschodzie, a jeśli tym sojusznikiem mają stać się ludy muzułmańskie, to tym lepiej dla Rosji.

Leontjew, który pełnił służbę dyplomatyczną na Bliskim Wschodzie i wyżej cenił ludy tureckie niż słowiańskie, zaproponował ideę zjednoczenia Rosji z Turanem (tureckimi ludami „wielkiego stepu”). Uważał, że Zachodowi może przeciwstawić się nie wszechsłowiańska federacja, ale grecki Wschód z azjatyckimi elementami pod egidą rosyjskiego samodzielnictwa i ze stolicą w Konstantynopolu³². Dlatego też jeżeli Rosja i jej kultura mają przetrwać, to tylko jako kraj bizantyński, chroniący swoją tradycję. Wyprzedzając eurazjatycką fascynację „wschodem” i ludami „wielkiego stepu”, Leontjew postrzegał Azję jako siłę organiczną i zachowawczą, będącą naturalną sojuszniką Rosji w walce z coraz silniej oddziaływającą na Słowian Europą, która według rosyjskiego filozofa reprezentowała antykulturalne siły rozkładu, narodowego i stanowego zmieszania, nieracjonalnych roszczeń ludzi do wolności i szczęścia na ziemi. Leontjew był przekonany, iż Wschód jest dla Rosji o wiele ważniejszy i zwrócenie się ku niemu stanowić będzie szansę wypełniania dziejowej misji Rosji³³.

Bizantyzm Leontjewa był radykalnym odrzuceniem idei modernizacji Rosji na wzór zachodnioeuropejski i miał być intelektualną alternatywą dla idei okcydentalizmu, a także słowianofilstwa i panslawizmu. Jeśli słowianofile wiązali przyszłość Rosji z narodami słowiańskimi i ideą panslawizmu, to Leontjew poszukując korzeni samoidentyfikacji Rosji wybrał inną drogę. Uważał on, iż dla zjednoczenia Słowian niezbędna jest potęga Rosji, a dla potęgi Rosji konieczna jest polityczna idea bizantyizmu i kto podważa ideę bizantyizmu, ten podważa podstawy państwowości rosyjskiej³⁴, ponieważ Rosji potrzebna jest siła wewnętrzna, potrzebna jest moc organizacji, moc ducha dyscypliny, dzięki któremu Rosja będzie mogła ocalić swoją niezawisłość i odrębność³⁵. Bizantyzm Leontjewa uznawał za podstawę rosyjskiej państwowości, za zasadę, która miała niezwykle wpływ na rozwój państwa. Uważał, iż Rosja istnieje i jest wielka wyłącznie dzięki narzuconemu Rusi bizantyńskiemu prawosławiu i absolutyzmowi i te dwie zasady stanowią podstawę rosyjskiej wielkości. Był przekonany nie tylko o wielkim i wszechpotężnym wpływie bizantyizmu na Rosję, ale pisał, iż bizantyński duch, bizantyńskie zasady i wpływy przeniknęły na wskroś cały wielkoruski organizm społeczny. Bizantyzm, czyli car i kościół prawosławny, określają wewnętrzną siłę Rosji minionej, ale także i przyszłej. Siła, dyscyplina, historia kultury, poezja rosyjska – to wszystko, co stanowi o wielkości Rosji – jest organicznie zespolone z dziedziczną monarchią oraz uwzniośnione prawosławiem, którego Rosjanie są naturalnymi spadkobiercami i reprezentantami w świecie³⁶. Leontjew podkreślał także, iż bizantyzm dał Rosji siłę przetrwać najazd mongolski i długoletnie zniewolenie przez Tatarów. Dał siłę w walkach z Polską, Szwecją, Francją i Turcją. Bizantyński duch, bizantyńskie prawa i wpływy stały się podstawą wielkoruskiego organizmu społecznego. Dlatego też jeżeli Rosja pozostanie wierna swojej bizantyńskiej tradycji,

³² K. S. Gadżijew, *Wwiedienije...*, s. 27.

³³ M. Bohun, *Kontrrewolucja...*, s. 230.

³⁴ A. R. Ustian, *Neobizantyzm kak ewrazijska geopoliticeszkaja strategija razwitia Rossii w XXI wieku*, Moskwa 2002, s. 167.

³⁵ K. Leontjew, *Bizantyzm i Słowiańszczyzna...*, s. 173.

³⁶ W. Sołowiow, *Pamięci K. N. Leontjewa*, (w:) *Wokół Leontjewa...*, s. 188.

wytrzyma naciski zjednoczonej Europy, jeżeli ta ośmieli się narzucić Rosji „zgniliznę i odór” swoich wartości³⁷.

Leontjew wskazywał ponadto, iż bizantyzm wyznaczył także szczególną rolę Rosji wobec Wschodu i jego państw, gdyż uważał, iż Rosja powinna stanąć na czele nowowschodniej (nowobizantyńskiej) państwowości, przynosząc światu nową kulturę słowiańsko-wschodnią, która zastąpi odchodzącą w przeszłość europejską cywilizację romanogermańską³⁸. Uważał, iż bizantyzm leżał u podstaw rosyjskiej kultury i państwowości, a największym zagrożeniem dla Rosji może być odejście od swoich źródeł, od swojej tożsamości historycznej i kulturowej, dlatego też Rosja zamiast czerpać wzorce z Zachodu, powinna chronić swoją bizantyńską tożsamość. Uważał, że dla Europy nie ma już żadnej nadziei i nic jej nie ocali przed upadkiem i pograżeniem się w chaosie, socjalizmie i anarchii, tylko dzięki Rosji można ocalić jeszcze świat, ale aby ten cel osiągnąć, trzeba wstrzymać wszelki liberalno-egalitarny postęp, zwrócić się ku bizantyzmowi jako podstawie życia społecznego Rosji: do samowładztwa, prawosławnej religijności i do bizantyńskich form życia społecznego, chociażby za cenę największych ofiar i najbardziej mrocznej przemocy³⁹.

Konkluzją rozważań Leontjewa było stwierdzenie, że dla istnienia Słowian niezbędna jest potęga Rosji, a dla potęgi Rosji niezbędny jest bizantyzm, jako jedyny skuteczny środek ochrony Rosji i całej słowiańszczyzny. Dlatego też skoro bizantyzm, jako kompleks zasad organizujących życie społeczne, jest rękocią przetrwania Rosji, ale i powszechnosłowiańskiego przetrwania, to ten, kto walczy z bizantyzmem, walczy pośrednio z całym słowiaństwem⁴⁰. Jak wskazywał polski badacz twórczości Leontjewa Michał Bohun, na pierwszy plan w leontjewowskim rozumieniu bizantyizmu wysuwają się despotyzm, forma, organizacja, hierarchia i posłuszeństwo. W życiu państwowym bizantyzm przejawia się jako carski absolutyzm, spajający społeczeństwo stanowe. W sferze religijnej występuje jako wschodnie chrześcijaństwo. W życiu moralnym cechuje go pesymizm, niewiara w ludzi, których należy chronić przed ich własnymi niszczycielskimi popędami⁴¹.

Konstanty Leontjew w polskiej literaturze przedmiotu określane bywa jako „najwybitniejsza postać wśród rosyjskich ultrareakcjonistów epoki Aleksandra III”, „integralny reakcjonista, ostatni bezkompromisowy obrońca rosyjskiego, zachodnioeuropejskiego, a nawet tureckiego feudalizmu”⁴². Rzeczywiście Leontjew nienawdził liberalnej cywilizacji burżuazyjnej i jej wszelkich symboli. Uważał, iż piękno przejawia się w wyraźnej odrębności, a jego warunkiem jest różnicowanie, czyli nierówność. Liberalizm i indywidualizm sprzeciwiające się ostrej dyferencjacji społecznej zabijają indywidualność osób, prowincji i narodów. Leontjew uważał, iż zniszczenie ideałów liberalno-egalitarnych, powszechna zamożność i powszechne zmieszczanie byłoby hańbą dla ludzkości⁴³. Dlatego też był szczególnie zaciekle przeciwnikiem modernizacji Rosji i postępującej wraz z nią westernizacji życia społeczno-politycznego

³⁷ *Ibidem*, s. 188.

³⁸ *Ibidem*, s. 188; por. także K. Leontjew, *Bizantyzm i sławianstwo*, Moskwa 1993, s. 34–36.

³⁹ M. Bierdajew, *Konstanty Leontjew. Filozof reakcyjnego romantyzmu*, (w:) *Wokół Leontjewa...*, s. 206.

⁴⁰ K. Leontjew, *Bizantyzm i Sławianstwo*, (w:) *Imperija prostranstwa...*, s. 491; W. Solowiow, *Pamięci K. N. Leontjewa...*, s. 189.

⁴¹ M. Bohun, *Kontrrewolucja...*, s. 232.

⁴² A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej...*, s. 379.

⁴³ *Ibidem*, s. 380.

w Rosji. Skrajnie konserwatywna krytyka mieszczańsko-liberalnej nowoczesnej cywilizacji Zachodu Leontjewa nie była wyjątkiem w ówczesnej kulturze europejskiej i porównuje się go do niemieckiego filozofa Fryderyka Nietzschego, który pisał, iż obraz współczesności go przeraża, gdyż egzystencja nowożytnego człowieka wykazuje „niewypowiedziane ubóstwo i wyczerpanie”. Wykształcenie człowieka zastąpiła wiedza o wykształceniu, a w głębi jego duszy panuje „szara bezsilność, dręcząca niezgoda, najpracowitsza nuda, nieszczerza nędza”⁴⁴. Leontjew w swojej krytyce świata Zachodu był ponadto kontynuatorem tradycji słowianofilskiej. Słowianofilską odpowiedzią na problemy związane z europeizacją i modernizacją Rosji była próba powrotu do staroruskiego modelu kulturowego i zaproponowania go jako wzoru na przyszłość. Do najbardziej znanych przedstawicieli słowianofilstwa należeli Iwan Kirijewski, Aleksy Chomiakow, Konstanty Aksakow, a także Jurij Samarin. W teorii słowianofilstwa społeczeństwo Rusi sprzed „okcydentalistycznych” reform Piotra I było przeciwstawiane zachodnioeuropejskiemu. Jego podstawę stanowiła wspólnota (*obszczina*) połączona więzami moralnymi i rodzinnymi, a podstawę systemu aksjo-normatywnego stanowiła tradycja i zwyczaje. Ważną rolę w społeczeństwie staroruskim odgrywało prawosławie, które wnosząc do życia społecznego zasadę „soborowości”, wykluczało zarówno indywidualizm, jak i przymus zewnętrzny. Na tym tle Europa Zachodnia jawiła się jako sztuczne społeczeństwo, zdominowane przez ducha indywidualnego separatyzmu. Jedyną więzią społeczną była formalna zgodność interesów, a podstawę życia społecznego stanowiło sformalizowane prawo. Państwa europejskie powstały w wyniku podbojów, dlatego też u podstaw cywilizacji zachodnioeuropejskiej leżał gwałt, niewola i wrogość⁴⁵.

Słowianofile niezwykle idealizowali polityczną przeszłość Rosji i narodowy charakter rosyjski, wysoko ceniąc osobliwości kultury rosyjskiej, i twierdzili, że rosyjskie życie polityczne i społeczne rozwijało się i będzie rozwijać własną drogą⁴⁶. Uważali, iż naród rosyjski jest głównym przedstawicielem jednego z dwóch światów, na jakie dzieli się cywilizacja europejska. Są to światy wschodni, czyli grecko-słowiański i zachodni, czyli łacińsko-germański. Na cywilizację Zachodu złożyły się kościół katolicki, spuścizna dziejowa starożytnego Rzymu oraz podbój Europy przez plemiona germańskie, dzięki którym powstały państwa Zachodu, a podwalinami świata zachodniego stały się przemoc, niewola i wrogość. W kościele katolickim wygasła prawdziwa wiara i rozwinął się pierwiastek rozumowy, czego naturalnym skutkiem stał się racjonalizm i indywidualizm, które stanowią podstawę świata zachodniego. Cywilizacja grecka i świat wschodniego prawosławia jest odmienny. Zachowały one siłę obyczaju, tradycji i patriarchalne więzi społeczne. Prawosławie jako jedyne zachowało prawdziwą wiarę chrześcijańską opartą nie na rozumowaniu, lecz na podstawie moralno-religijnej. Dzięki temu całe życie społeczne było przesiąknięte harmonią i jednością, a państwo było bratnim związkiem cara z ludem. Dzięki temu Rosja to kraj ani trochę niepodobny do państw i krajów zachodnioeuropejskich, gdyż u jego podstaw znajdują się: dobrowolność, swoboda i pokój⁴⁷.

Teoria słowianofilstwa polegała na przeciwstawianiu Rosji Zachodowi i głoszeniu wyższości rodzimych pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rosji nad

⁴⁴ K. Jaspers, *Nietzsche*, Warszawa 1997, s. 192.

⁴⁵ I. Sakowicz, *Między autokracją a rewolucją*, Gdańsk 1999, s. 29.

⁴⁶ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000, s. 50.

⁴⁷ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej...*, s. 98–104, 178–182.

cywilizacją zachodnią⁴⁸. Kultura zachodnia – twierdzili słowianofile – opiera się na dominacji rozumu, który stanowi jedyny czynnik pojmowania świata, stąd wywodzi się zachodnioeuropejski racjonalizm. Natomiast prawosławie i tradycja rosyjska bazują na zintegrowanej percepcji świata przez rozum i uczucie, co pozwala na kompleksowe pojmowanie otoczenia⁴⁹. Krytykując zachodnioeuropejski racjonalizm, prowadzący do upowszechnienia się postaw indywidualistycznych i izolacji jednostek, słowianofile podkreślali wyższość prawosławia i cywilizacji rosyjskiej i twierdzili, że Rosja powinna szukać własnych dróg rozwoju, które nie będą kopiować błędów Zachodu. W rosyjskiej tradycji kulturowej upowszechniła się przede wszystkim słowianofilska krytyka Zachodu oraz podkreślanie wartości tradycji kultury rosyjskiej i konieczność poszukiwania własnych samoistnych dróg rozwoju. Rosyjskie ideologie tradycjonalistyczno-nacjonalistyczne odwołując się do tradycji słowianofilstwa zawsze w mniejszym lub większym stopniu koncentrują się na podkreślaniu wartości i swoistości rosyjskiej kultury.

Leontjew żył i pisał swoje dzieła w okresie, kiedy Rosja carska w wyniku reform przeprowadzonych przez cara Aleksandra II (w tym najważniejsza z nich, jaką było zniesienie poddaństwa) weszła w fazę dynamicznej modernizacji na wzór europejski. Na Rosję oddziaływały europejskie prądy intelektualne, a także stosunki ekonomiczne, które przyniosły upowszechnienie się zagranicznych wyrobów przemysłowych. W związku z wkroczeniem do Rosji europejskiej techniki i kapitału życie społeczne europeizowało się, a Rosja przybierała zachodnioeuropejskie formy życia społecznego. Idee Leontjewa (podobnie jak idee słowianofilów) były konserwatywną odpowiedzią na problemy związane z europeizacją i modernizacją Rosji. Amerykański uczoney Samuel Huntington pisał, iż ekspansja Zachodu utorowała drogę zarówno modernizacji, jak i westernizacji niezachodnich społeczeństw. Ich przywódcy intelektualni i polityczni zareagowali na napór Zachodu na jeden lub więcej niż jeden ze sposobów: odrzucając i modernizację, i westernizację, przyjmując jedno i drugie lub jedną możliwość przyjmując, a drugą odrzucając. Konserwatyzm polityczno-społeczny Leontjewa wyrażał się przede wszystkim w tym, iż on odrzucał i jedno, i drugie. Odwołując się do tradycji słowianofilstwa Leontjew krytykował Zachód i uważał, że modernizacja i westernizacja kraju zgubią jego duszę i dlatego należy zachować konserwatyzm ustroju społeczno-politycznego i wrócić do ideałów bizantyńskiego społeczeństwa.

Teoretycy współczesnego neobizantyizmu poszukując geopolitycznego uzupełnienia filozoficznej koncepcji bizantyizmu Leontjewa odwołują się do prac Aleksego Wandama i uważają, to właśnie on jako pierwszy przeniósł idee bizantyizmu (mimo iż Wandam w żaden sposób nie odwoływał się w swoich pracach bezpośrednio do koncepcji bizantyizmu) na sferę praktycznych działań i geostrategii państwa⁵⁰. Zawłaszczenie dorobku Wandama przez twórców neobizantyizmu wynika z prób poszukiwania neobizantyńskiej geostrategii. Prace Leontjewa, czy też rosyjskich historyków badających dzieje Bizancjum, stanowią intelektualną, duchową podbudowę neobizantyizmu, natomiast brak jest wskazań dotyczących praktycznej geostrategii. Dlatego też neobizantyści sięgnęli do ciekawych, ale w dużym stopniu zapomnianych prac rosyjskiego oficera sztabowego Aleksego Wandama, którego geostrategiczne poglądy wydały się najbardziej funkcjonalne dla neobizantystów.

⁴⁸ Por. J. Kurczak, *Słowianofilstwo (jako idea)*, (w:) A. de Lazari, *Idee w Rosji...*, t. 2, s. 368–370.

⁴⁹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 162–166, 180–183.

⁵⁰ A. R. Ustian, *Politiczeskaja filosofija neobizantyźma*, Moskwa 2005, s. 132–135.

Pod pseudonimem Aleksy Efimowicz Wandam publikował swoje prace oficer rosyjskiej armii i rosyjskiego sztabu generalnego Aleksy Efimowicz Edrichin. Urodzony w wielodzietnej rodzinie rosyjskiego żołnierza przeszedł w swojej karierze wojskowej drogę od szeregowca do generała. Do carskiej armii wstąpił w wieku siedemnastu lat, kiedy do niej wstępował umiał jedynie czytać i pisać, dopiero służba w wojsku pozwoliła mu uzupełnić wykształcenie. Dzięki swoim wyjątkowym uzdolnieniom w 1897 r. uzyskał stopień porucznika i wstąpił do akademii sztabu generalnego. W 1899 r. zostaje wysłany na własną prośbę jako ochotnik do Afryki, aby uczestniczyć w wojnie angielsko-burskiej. Wówczas zaczyna przygotowywać swoje pierwsze prace, które publikuje pod pseudonimem Wandam. Po powrocie z Afryki pracował w sztabie generalnym rosyjskiej armii. W okresie pierwszej wojny światowej służył jako pułkownik armii rosyjskiej w generalnym sztabie armii, a w 1917 r. został awansowany do stopnia generała-majora. W okresie rewolucji rosyjskiej przyłączył się do ruchu „białych”, ale już w 1919 r. udał się na emigrację. Cały okres swojej emigracji spędził w Estonii, gdzie umarł w 1933 r. i został pochowany w Tallinie na rosyjskim cmentarzu przy cerkwi Aleksandra Newskiego.

Aleksy Wandam jest uważany za jednego z wybitnych rosyjskich geopolityków i geostrategów. Jego prace *Pisma o Transwale* (1900), *Nasze położenie* (1912) oraz *Wieliczajszee iz iskusstw (obzor sowriemiennogo położenija w swiecie wysszej strategii)* (1913) weszły do kanonu rosyjskiej geopolityki. W swojej podstawowej pracy *Nasze położenie* (1912) zawarł on analizę geopolitycznego położenia państwa rosyjskiego na początku XX w. Analizy Wandama są dzisiaj wykorzystywane przez zwolenników neobizantyztu poszukujących skutecznej strategii przywrócenia miejsca i roli Rosji w świecie. Uznaje się, iż jego prace mogą być przydatne w realizacji neobizantyńskiego projektu i stanowią ważne praktyczne uzupełnienie bizantyztu Leontjewa.

W swoich publikacjach Wandam starał się analizować działania państw na arenie międzynarodowej, które są podyktowane ich podstawowymi, strategicznymi interesami. Starał się także wskazać, jakie są strategiczne interesy rosyjskie i jakie działania na arenie międzynarodowej powinno podjąć cesarstwo rosyjskie. W swoich badaniach za punkt wyjścia brał czynnik geograficzny: położenie kraju na mapie świata oraz jego warunki klimatyczne, zasobność w surowce itp. w swoich geopolitycznych teoriach był zwolennikiem prowadzenia rosyjskiej ekspansji na południe i wschód. Uważał, iż oddalenie Rosji od oceanicznych szlaków handlowych i jej surowy, północny klimat skazują Rosję na bycie krajem biednym i uniemożliwiają rozwój wielkiego potencjału państwa rosyjskiego. Pisał, iż niezależnie od wielkiego rozmiaru swojego terytorium rosyjski naród, w porównaniu z innymi narodami białej rasy, znajduje się w szczególnie niedogodnych warunkach do życia i rozwoju. Uczony podkreślał, że naród rosyjski jest narodem „upośledzonym” przez geografie państwa, szczególnie zaś przez surowy, północny, kontynentalny klimat, który ogranicza jego działalność. Nie posiadając dostępu do ciepłych, „zewnątrznych” mórz, które stanowiłyby dla Rosji przedłużenie wewnętrznych szlaków handlowych, Rosja napotyka olbrzymie trudności związane z wywozem za granicę swoich wyrobów przemysłowych i bogactw. Negatywnie wpływa to na rozwój kraju, jego przemysłu, handlu i pozbawia kraj głównego źródła jego bogactwa. Dlatego też uważał, że w świadomości naro-

dowej zakorzeniona jest instynktowna ekspansja w kierunku „słońca i ciepłej wody” w „teatrze walki o życie”⁵¹.

Uważał, iż żywotnym interesem Rosji jest, aby swoją ekspansję skierować ku południowym, ciepłym morzom, tak aby uzyskać wyjście na oceaniczne szlaki handlowe. Pisał, iż Wielkie Północne Państwo powinno odwrócić się tyłem od Oceanu Północnego, i że granica rosyjskiego „frontu” ekspansji w kierunku południowym przebiega od ujścia Dunaju do Kamczatki, jej prawą flanką jest Morze Bałtyckie oraz granice posiadłości Niemiec i Austro-Węgier, natomiast lewą flanką nienadające się, z uwagi na lód, do pływania wody Oceanu Spokojnego. Według koncepcji Wandama rosyjska ekspansja na południe powinna kierować się nie na całej długości „frontu”, ale w wybranych miejscach, które byłyby jak najbliższe do centrum państwa: poprzez Morze Czarne i Kaukaz w stronę Morza Śródziemnego i poprzez Azję Środkową w kierunku Zatoki Perskiej, co dałoby Rosji dostęp do jednego z najważniejszych oceanicznych traktów handlowych, tzw. sueskiej drogi⁵².

Wandam ostrzegął jednak, że ekspansja Rosji w kierunku południowym stoi w sprzeczności z interesami państw Zachodu (szczególnie zaś Anglii), które będą się starać wszelkimi sposobami blokować południowo-wschodnią aktywność Rosji, gdyż zagraża to ich interesom. Uznawał, iż główną przeszkodę dla świata anglosaskiego na drodze do panowania nad światem stanowi naród rosyjski, dlatego też za największego przeciwnika Rosji, który stoi na drodze jej strategicznych celów, Wandam uważał Wielką Brytanię, a także Stany Zjednoczone, czyli kraje anglosaskie będące dla współczesnych rosyjskich ekspansjonistów reprezentantem cywilizacji morza, ideologii atlantyzmu/mondializmu skierowanej przeciwko Rosji.

Wandam uważał, iż głównym strategicznym zadaniem krajów anglosaskich (zwłaszcza zaś Anglii) jest powstrzymanie rosyjskiej ekspansji, dlatego starają się one odsunąć osadnictwo rosyjskie od brzegów Oceanu Spokojnego w głąb Syberii i wyeliminować rosnące wpływy rosyjskie w Azji (Eurazji). Dlatego też za podstawowy cel rosyjskiej geostrategii uważał konieczność umocnienia azjatyckich prowincji państwa oraz obronę szlaków komunikacyjnych i terytoriów pozwalających na ekspansję w kierunku wschodnim i południowym oraz dającym wyjście na morza południowe. Uważał ponadto, iż utwierdzenie rosyjskiej kontroli nad przestrzenią imperium powinno dokonywać się nie tylko w przestrzeni wschód-zachód (wertikalnie), ale także z północy na południe (horyzontalnie). Był przy tym mocno zaniepokojony nietrwałością geopolitycznej kontroli państwa rosyjskiego nad jego posiadłościami w Azji.

Wandam pisał, że wpływy rosyjskie powinny być rozszerzane szczególnie w kierunku południowym poprzez Kaukaz i Morze Czarne oraz Azję Środkową. I niezależnie od tego, że nie odpowiada to interesom strategicznym Zachodu, Rosja nie powinna rezygnować ze swoich geopolitycznych priorytetów, a głównym argumentem usprawiedliwiającym takie działania jest historia. Antycypując późniejsze koncepcje

⁵¹ E. A. Wandam, *Geopolitika i geostrategia*, Moskwa 2002, s. 30. Podobnie jak Wandam rolę mórz w dziejach rosyjskich widział inny oficer marynarki rosyjskiej Jewgenij Kwasznin-Samarin. Jego fundamentalną pracą była książka *Morskaja idea w Russkoj ziemli. Istorija do Piotrowskoj Rusi s wojenno-morskoj toczki zrenija*, która wskazywała na ogromne znaczenie floty w становieniu państwa rosyjskiego od VIII do XVIII w. Książka ta została wydana w 1912 r. przez morską sztab generalny w Sankt Petersburgu. Oficer ten pisał, iż w Rosji wielu ludzi nie zdaje sobie sprawy z roli mórz i z tego, że w ich oparowaniu leży główny strategiczny interes rosyjski, a flota wojenna i handlowa to główny środek obrony interesów kraju.

⁵² *Ibidem*, s. 31.

eurazjatów wskazywał, iż rosyjskie państwo zajmując miejsce państwa tatarsko-mongolskiego przejęło także jego geopolityczne związki i strategiczne interesy w południowej części Azji (głównie wobec Indii i Chin), Rosja więc powinna wykorzystywać ten kapitał, który zostawili jej przodkowie⁵³. Wandam zwracał uwagę, iż od dawnych czasów ciepłe i bogate południe budziło zainteresowanie koczowniczych narodów północy. Powołując się na historię zwracał uwagę, iż w Azji wszelka ekspansja odbywa się z północy na południe, a historycznie rzecz biorąc, Chiny i Indie zawsze znajdowały się pod panowaniem północnych narodów. Pisał, iż konnica koczowników z północy najeżdżając południowe państwa zbudowała fundament, na którym Rosjanie, jako zwycięzcy nad Tatarami, powinni zbudować, dzięki swojej przewadze wojskowej, wpływy w Azji Południowej⁵⁴.

Rozważając problem sojuszy i współpracy między państwami Wandam uważał, iż bazą dla sojuszy rosyjskich powinna być chęć oporu wobec dominacji na świecie cywilizacji anglosaskiej. W swojej pracy *Wieliczajszee iz iskusstw* (1913), w której starał się opracować zasady rosyjskiej geostrategii, pisał, iż podstawowym elementem strategii Brytyjczyków jest zniszczenie morskich sił swoich przeciwników i zamknięcie ich na kontynencie – utrzymując ich na nim za pomocą „ściany” swojej silnej floty wojennej⁵⁵. Proponował, aby w celu przeciwdziałania światowemu „despotyzmowi” Anglosasów stworzyć wielką koalicję mocarstw lądowych: Rosji, Niemiec i Francji, skierowaną przeciwko Anglii oraz Stanom Zjednoczonym. Za głównych sojuszników Rosji w walce z Anglią i Stanami Zjednoczonymi uważał na zachodzie Niemców, natomiast na wschodzie Chiny. Zdecydowanie krytykował dziewiętnastowieczną politykę zagraniczną Rosji, która według niego przyniosła ogromny uszczerbek rzeczywistym interesom państwa. Krytykował zwłaszcza uczestnictwo Rosji w koalicji antyfrancuskiej po stronie Anglii w okresie wojen napoleońskich. Uważał, że Anglia, która chciała osłabić swojego głównego wroga na kontynencie europejskim, jakim była Francja, wykorzystywała do tego celu Rosję. Rosjanie pokonując Francję osłabili własnego sojusznika, dali Anglii możliwość skierowania aktywności państw europejskich na kontynent europejski (także przeciw Rosji, blokując rosyjską działalność na Bałkanach i w Azji Mniejszej), a także dali Anglii możliwość potwierdzenia swojej hegemonii w świecie, a tym samym paraliżowania wszelkich rosyjskich działań na całym południowym froncie ekspansji: od Dunaju aż po Morze Żółte⁵⁶. Podkreślał także, iż rosyjska strategia polityczna i wojskowa zawsze powinna być budowana na paradygmacie mocarstwa kontynentalnego, które przeciwstawia się mocarstwu „morskim”. Jeżeli strategia brytyjskiego mocarstwa morskiego, sformułowana przez lorda Curzona, polega na tym, by nie dopuścić na kontynencie europejskim do przewagi jakiegokolwiek państwa (tak aby potęgi europejskie wzajemnie się szachowały), to mocarstwa kontynentalne powinny orientować się przede wszystkim na budowę sojuszy „kontynentalnych”. Takim sojusznikiem dla Rosji w Europie miały być według Wandama przede wszystkim Niemcy. Wskazywał także, iż wojna w Europie będzie służyła głównie interesom brytyjskim, a nie rosyjskim.

W dzisiejszej rosyjskiej literaturze dotyczącej geopolitycznego położenia współczesnej Rosji przywołuje się także jego słowa zawarte w pracy *Wieliczajszee is iss-*

⁵³ *Ibidem*, s. 57.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 58–59.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 159.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 149–150.

kustw, że Rosja jest krajem wielkim i silnym. Jego moralne i materialne podstawy nie mają niczego równego sobie na całym świecie. I jeżeli będą one odpowiednio zorganizowane, jeśli interesy rosyjskie będą jasno określone, a armia i flota będą na tyle silne, aby w dowolnej chwili bronić podstawowych rosyjskich interesów, wówczas Rosjanie nie muszą się obawiać swoich sąsiadów⁵⁷. Znaczenie rozważań Wandama dla współczesnego bizantyżmu polega przede wszystkim na tym, iż neobizantyżm postrzega Wandama jako prekursora strategii ukierunkowanej na południe, dzięki czemu będzie można wykorzystać tradycje Bizancjum do budowania więzi i sojuszków ze społecznościami, które niegdyś znajdowały się w orbicie wpływów kultury bizantyńskiej. Dla neobizantyńskiej geostrategii ważne jest przede wszystkim zwrócenie uwagi Wandama na południowy kierunek geopolitycznych oddziaływań Rosji i uznanie krajów anglosaskich za głównego wroga. Kraje te, zwłaszcza zaś USA, są uważane przez współczesnych rosyjskich nacjonalistów za głównego przedstawiciela zachodniej cywilizacji, źródło globalizacji i westernizacji świata, a tym samym za główne źródło zagrożenia dla współczesnej Rosji. Łącząc filozoficzne rozważania Leontjewa ze strategicznymi rozważaniami Wandama neobizantyżm podejmuje próbę stworzenia spójnej koncepcji geopolitycznej posiadającej podstawy kulturowo-etyczne oraz geostrategiczne.

Dla Leontjewa opór wobec Zachodu wynikał z pobudek filozoficzno-etycznych, z konserwatywnego światopoglądu tego filozofa, dla którego autorytarno-patriarchalna tradycja i prawosławna religijność stanowiły o istocie rosyjskości, a odejście od tych zasad zniszczyłoby kulturę, naród i państwo rosyjskie. Dlatego z taką siłą przeciwstawiał się on nurtom modernizacyjnym. Natomiast Wandam nie był antymodernizatorem czy też antyokcydentalistą. Jego geopolityczne prace powstawały w specyficznych warunkach kolonialnej rywalizacji wielkich europejskich mocarstw o nowe terytoria i zasoby, wspieranej przekonaniem wielu intelektualistów i polityków będących pod wielkim wrażeniem teorii darwinowskiej, że przeżyć mogą tylko najlepiej dostosowani. Rywalizacja polityczna między mocarstwami rozgrywała się przede wszystkim poza Europą i była związana z imperialno-kolonialną rywalizacją o nowe terytoria i rynki zbytu. W tej rywalizacji za głównego przeciwnika Rosji uznano Wielką Brytanię. Interesy rosyjskie i brytyjskie krzyżowały się w trzech ważnych miejscach: na obszarze Persji, w Azji Środkowej oraz w Chinach. Ówczesni rosyjscy geostratedzy uważali, iż głównym kierunkiem ekspansji kolonialnej powinna być Azja Środkowa oraz obszary Mandżurii. Uznano, iż wybór tychże celów jest sprzeczny z interesami Anglii, która będzie starała się przeciwdziałać aktywności rosyjskiej i dlatego należy uznać imperium brytyjskie za głównego przeciwnika Rosji. O ile w epoce mikołajewskiej geopolityczne koncepcje takich myślicieli, jak Mikołaj Danielewski, piszących o wszechsłowińskim carstwie ze stolicą w Konstantynopolu, były inspirowane kwestią wschodnią i carską polityką na Bałkanach, o tyle na przełomie XIX i XX w. prace takich geostrategów, jak Dymitr Milutin czy Aleksy Wandam, ostrzegających przed zagrożeniem ze strony mocarstw morskich: Anglii i USA, były spowodowane nasilającą się rywalizacją o kolonie, tym silniejszą, im mniej terenów zostało do zaanektowania. Prace Wandama były przede wszystkim rosyjską odpowiedzią na prace Amerykanina Alfreda Mahana i Brytyjczyka Halforda Mackindera. Zostały one jednak przypomniane w Rosji na przełomie wieku na fali zainteresowania geopolityką

⁵⁷ I. A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemennogo mira*, Moskwa 2006, s. 178.

i w dość swobodny sposób wykorzystane do budowy neobizantyńskiej koncepcji rozwoju poradzieckiej Rosji.

Na charakter rosyjskiego bizantyizmu w dużym stopniu wpłynęła osoba Konstantego Leontjewa, który nadał mu skrajnie konserwatywny i antyzachodni wydźwięk. To właśnie Leontjew poszukując symbolu, który w rzeczywistości rosyjskiej mógłby stać się przeciwwagą dla dominacji wzorów cywilizacji zachodnioeuropejskiej, zwrócił uwagę na Bizancjum jako podstawowy element rosyjskiej tożsamości. Paradoksem związanym z obrazem Rosji jako Bizancjum jest fakt, iż metafora Rosja-Bizancjum mogłaby służyć do podkreślania wspólnoty kulturowej Rosji i Zachodu, budowanej na podstawie wspólnych archetypów. Jak pisał Jerzy Kłoczkowski, cywilizacja bizantyńska była cywilizacją europejską przez swoje przywiązanie do tradycji antycznej, poczucie kontynuacji Cesarstwa Rzymskiego, język i kulturę helleńską⁵⁸. Jednakże, głównie za sprawą prac Leontjewa, który z Bizancjum uczynił antytezę Zachodu, metafora Rosja-Bizancjum stała się sposobem na poszukiwanie różnic i podkreślanie wzajemnej odrębności. W rzeczywistości rosyjskiej Bizancjum stało się zatem symbolem antyzachodnim. Dlatego też poszukując alternatywy wobec prozachodniej polityki reformatorów skupionych wokół pierwszego prezydenta Federacji Rosyjskiej, zaczęto w dyskusjach dotyczących międzynarodowej tożsamości Rosji wykorzystywać bizantyzm jako alternatywę wobec prozachodniego atlantyizmu.

Rozdział III

Współczesny neobizantyzm

Podobnie jak w przypadku prac filozoficznych Leontjewa poświęconych bizantyzmowi, także współczesne myślenie neobizantyńskie stanowi w dużym stopniu konserwatywną reakcję na procesy modernizacji i westernizacji Rosji. Nie bez przyczyny jeden z głównych ideologów neobizantyizmu Artur Ustian pisał, iż podstawą neobizantyizmu jest przeciwstawienie się globalizacji, jako agresywnej, pretendującej do uniwersalizmu ideologii⁵⁹. Neobizantyzm, nawiązując do tradycji swojego prekursora, za głównego wroga uznaje świat Zachodu i jego uniwersalistyczne koncepcje globalizacji i westernizacji świata pod pozorem jego modernizacji i demokratyzacji. Takie podejście do rzeczywistości współczesnego świata wynika z faktu, iż po upadku ZSRR Rosja stanęła przed problemem odrzucenia dotychczasowych linii rozwoju i schematów ideologicznych. Problemy dostosowania się do światowych procesów i megatrendów cywilizacyjnych nałożyły się w Rosji na problemy związane z reformowaniem społeczeństwa poradzieckiego, tak aby przystosować je do wymogów współczesności. Urzeczywistnienie takich wartości cywilizacyjnych, jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja i rozproszenie

⁵⁸ J. Kłoczkowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska...*, s. 86.

⁵⁹ A. R. Ustian, *Neobizantyzm kak ewrazijskaja geopoliticeskaja strategija razwitia Rossii w XXI wiekie*, Moskwa 2002, s. 201.

władzy, odideologizowanie życia politycznego, osłabianie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, budowa demokracji partycypatywnej, dokonuje się w Rosji w specyficznych warunkach przemian ustrojowych i kulturowych związanych nie tylko z problemami przebudowy struktury instytucjonalnej państwa, ale przede wszystkim ze zmianą mentalności oraz systemu wartości.

Traumatyczne przeżycia społeczeństwa rosyjskiego związane z upadkiem ZSRR i głębokim kryzysem państwa wpłynęły na rosnącą od początku lat dziewięćdziesiątych nostalgię za przeszłością, idealizowanie dziejów zbiorowości i przeciwstawianie kryzysowej kondycji dnia codziennego temu, co było dawniej. Interpretując to co się stało, Rosjanie nie mogąc pogodzić się z utratą statusu supermocarstwa i olbrzymiej części terytorium państwowego, zaczęli poszukiwać „kozłów ofiarnych” i przypisywać odpowiedzialność za wydarzenia przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wrogim siłom zewnętrznym, utożsamianym przede wszystkim z Zachodem. To wytłumaczenie, zrzucające winę za nieudany proces przemian na czynniki zewnętrzne, wpływa na postrzeganie świata jako wrogiego i pragnącego pomniejszyć rolę Rosji w świecie, która musi się przed tym wszystkimi sposobami bronić, aby nie utracić swej tożsamości i godności. Stąd też koncentracja dzisiejszych rosyjskich politycznych ideologii na hasłach narodowo-patriotycznych obecnych w programach właściwie wszystkich partii politycznych odnoszących sukcesy w wyborach do rosyjskiego parlamentu⁶⁰.

Neobizantyzm rosyjski jest próbą odrzucenia modernizacji i westernizacji na wzór zachodnioeuropejski. Nurt ten uznaje, podobnie jak i jego dziewiętnastowieczni prekursorzy, że zorientowanie się na Zachód nie przyniosło Rosji nic dobrego, a przyjęcie zachodnioeuropejskiego modelu rozwojowego zabije „duszę” rosyjską, skazując wielki kraj na rolę światowych peryferii i kolonii wysoko rozwiniętych krajów Zachodu. Należy więc przeciwstawić się tym negatywnym tendencjom i odbudować silną Rosję. Aby to uczynić, trzeba znaleźć alternatywę rozwojową i stworzyć dla niej silny fundament ideologiczny. W tym wypadku fundamentem ma być bizantyzm i prawosławie, uznawane za szczególną wartość kultury rosyjskiej.

We współczesnej Rosji odrodzenie się zainteresowania bizantyzmem jako koncepcją politycznej strategii Rosji związane było przede wszystkim z rozczarowaniem wobec okcydentalistycznej i prozachodniej polityki, która w oczach obywateli rosyjskich nie przyniosła im żadnych korzyści. Szczególnie istotna dla powrotu zainteresowania bizantyńsko-prawosławnymi źródłami rosyjskiej państwowości stała się wojna w Bośni, a następnie konflikt wokół Kosowa. W sferze symbolicznej stosunek krajów zachodnioeuropejskich oraz USA wobec Serbów stał się dla rosyjskiej opinii publicznej świadectwem słabości Rosji i nieliczenia się z nią państw Zachodu. Rosja nie potrafiła bowiem skutecznie bronić swoich „prawosławnych braci” i sojuszników przed agresją Zachodu⁶¹. Ożywienie myślenia w kategoriach Rosja – Bizancjum związane jest zatem z klęską polityki prozachodniej i wojną na Bałkanach, która traktowana jako wojna Zachodu przeciwko prawosławnym zwróciła uwagę na idee sojuszu państw prawosławnych⁶². Wojnę na Bałkanach Rosjanie, sympatyzujący z Serbami, odebrali jako atak na całą słowiańsko-bizantyńską wspólnotę. Problem Serbii i Kosowa w dużym stopniu stał się powodem rozłamu pomiędzy Federacją Rosyjską

⁶⁰ Por. J. Potulski, *System partyjny Rosji. Tradycje i współczesność*, Gdańsk 2007, s. 267–288.

⁶¹ Por. P. Kubicek, *Russian foreign policy and the West*, „Political Science Quarterly” 1999–2000, vol. 114, nr 4, s. 547–568.

⁶² D. N. Zamiatin, *Włast' prostranstwa...*, s. 194, 197.

a Europą Zachodnią w latach dziewięćdziesiątych XX w. i poszukiwania alternatywy dla prozachodniego kursu polityki zagranicznej państwa.

Jednym z głównym propagatorów odwołania się do historycznych tradycji związanych z Bizancjum i dzięki temu poszukiwania racjonalnej strategii geopolitycznej w XXI w. jest urodzony w Tbilisi rosyjski politolog Artur Ustian. Autor prac *Neobizantyzm kak ewrazijskaja geopolitczeskaja strategija razwitia Rossii w XXI wiekie* (Moskwa 2002), *Politczeskaja koncepcija neobizantyzma* (Moskwa 2003), *Politczeskaja filozofija neobizantyzma* (Moskwa 2005). Zbudował on spójną, wielowymiarową koncepcję głęboko osadzoną w kulturze i historii Rosji, którą sam określił mianem neobizantyzmu.

Teoria neobizantyzmu Ustiana stanowi koncepcję całościową, wręcz totalną. Nie jest to zwykła teoria dotycząca roli i miejsca Rosji we współczesnym świecie, ale całościowy projekt przebudowy i reform wewnętrznych, obejmujących takie elementy, jak nauka, polityka edukacyjna, rodzinna, informacyjna, czy też strategia opanowania kosmosu. Neobizantyzm według Ustiana powinien stać się także „politycznym katechizmem”, który stanie się podstawą prawa, na którym powinna wspierać się wspólnota bizantyńska⁶³. Wszystkie te elementy Ustian uważa za nieodłączną część wielkiego projektu przebudowy Rosji, dzięki któremu będzie mogła ona odrodzić się jako wielkie mocarstwo. Podkreśla on, że jednym z głównych metodologicznych pryncypiów neobizantyńskiego projektu jest nie tylko szeroko rozumiana geopolityka, ale jest ona nieodłączna od aspektu duchowo-religijnego. Te dwie sfery muszą ze sobą współgrać, aby można było zreformować Rosję i przełamać negatywne dla Rosji trendy w rozwoju środowiska międzynarodowego. Neobizantyzm w rozumieniu Ustiana musi być ideą kompletną, gdyż, jak pisze rosyjski geopolityk, neobizantyzm jest nie tylko ideą rosyjską, ale rosyjskim wariantem ogólnoludzkiej idei⁶⁴.

Ustian podejmując swoje rozważania dotyczące neobizantyńskiej geopolityki rozpoczyna od podkreślenia faktu, iż geopolityczny porządek ukształtowany w wyniku drugiej wojny światowej rozpadł się, przy czym decydującą rolę odegrał w tych procesach wybór drogi rozwojowej przez Rosję i jej społeczeństwo. W wyniku rozpadu ZSRR Rosja znalazła się jednak w epicentrum światowych przemian i stała się strefą niestabilności. Rozpadł się budowany przez ZSRR geopolityczny blok państw – sojuszników. Rozpadła się strefa zewnętrzna – sojusznicy ZSRR (Kuba, Etiopia, Irak, Wietnam), rozpadowi uległa strefa pośrednia – kraje Układu Warszawskiego, a także rozpadł się wewnętrzny krąg – składający się z republik związkowych. W obliczu tychże zmian przed Rosją stoi konieczność określenia na nowo swoich celów geopolitycznych i wypracowania odpowiedniej strategii służącej ich realizacji.

Ustian uważa, że ze względu na geograficzne położenie Rosji w świecie (kraj ten graniczy z wieloma zróżnicowanymi regionami świata) jest ona zmuszona prowadzić wielosektorową politykę i dbać o swoje narodowe bezpieczeństwo na trzech poziomach: globalnym, regionalnym i eurazjatyckim. Celem Rosji we współczesnym świecie powinno być dążenie do przywrócenia, naruszonego w wyniku rozpadu ZSRR, balansu sił w świecie. Ważną rolę w budowaniu nowej strategii dla Rosji powinna odegrać koncepcja bizantyzmu, która sięgając do rosyjskiej tradycji i historii jako jedyna jest w stanie dokonać wielkiego dzieła odbudowy kraju⁶⁵.

⁶³ Por. A. R. Ustian, *Politczeskaja filozofija neobizantizma*, Moskwa 2005, s. 142–178.

⁶⁴ Por. A. R. Ustian, *Politczeskaja koncepcija neobizantizma*, Moskwa 2003, s. 212.

⁶⁵ A. R. Ustian, *Neobizantyzm...*, s. 3–4.

Bizantyzm uważa Ustian za złożone pojęcie geopolityczne wprowadzone do obiegu intelektualnego przez Konstantina Leontjewa i zawierające w sobie aspekt historyczny obejmujący dzieje prawosławno-wschodniego odłamu cywilizacji ludzkiej oraz aspekt strategiczny dotyczący sojuszu politycznego prawosławno-wschodnich państw zorientowanych na współpracę z Rosją. Bizantyzm jako strategia rozwoju Rosji nie jest zatem ideą nową, gdyż w kulturze rosyjskiej, a także i światowej, koncepcje bizantyizmu w obydwu swoich aspektach były wielokrotnie badane i podejmowano próby rozpowszechnienia bizantyizmu zarówno w aspekcie historycznym, jak i politycznym oraz filozoficznym.

Podjmując się zadania budowy geopolitycznej strategii dla Rosji w XXI w. opartej na idei bizantyizmu, zwraca się uwagę na szczególną rolę cesarstwa bizantyńskiego w historii ludzkości. Bizancjum było spadkobiercą cesarstwa rzymskiego i cywilne prawo rzymskie przetrwało dzięki pośrednictwu bizantyńskiemu. Całe cesarstwo bizantyńskie posiadało jednolite uniwersalne prawo państwowe, które górowało nad miejscowymi zwyczajami i obyczajami. Bizantyńskie sądownictwo ze wszystkimi swoimi niedostatkami oparte na prawie rzymskim przyczyniło się do ucywilizowania stosunków na znacznym obszarze Europy i Azji poddanym dominacji bizantyńskiej. Wielką rolę odegrało także Bizancjum w stopniowym rozwoju Zachodu, zakończonym dominacją cywilizacji zachodnioeuropejskiej w świecie. Dzięki Bizancjum do Europy Zachodniej zawojowanej przez plemiona barbarzyńców przeszło dziedzictwo antyku i starożytności greko-rzymskiej. Bizancjum, a także Ruś zapewniły Zachodowi bezpieczeństwo zewnętrzne, dzięki któremu w kluczowym momencie rozwoju Zachodu, gdy był jeszcze słabszy niż inne cywilizacje pod względem kulturowym i militarnym, mógł się on swobodnie rozwijać wolny od zagrożeń zewnętrznych. To Bizancjum i Ruś przyjęły na siebie główne uderzenie koczowników i ludów tureckich zagrażających bezpieczeństwu Europy. Bizancjum miało wielki wpływ na rozwój stosunków gospodarczych w Europie Zachodniej. Rolę miast, rozwój i zasady handlu morskiego i lądowego, prawo handlowe – to wszystko Zachód przejął od Bizancjum. Ta istotna rola Bizancjum w świecie stanowi podstawę powstania i rozpowszechnienia się idei bizantyizmu, wywodzącej się z wiedzy o historycznym i geopolitycznym znaczeniu tego państwa⁶⁶.

Ustian przeanalizował szczegółowo w swoich pracach dzieje pojęcia *bizantyzm*, szukając inspiracji dla swoich idei w rosyjskiej tradycji historyczno-filozoficznej. Pisząc o źródłach idei bizantyizmu podkreślał rolę takich myślicieli, jak Konstanty Leontjew, którego znaczenia nie sposób przecenić, gdyż to przede wszystkim jego prace stały się podstawą koncepcji bizantyizmu. Leontjew odegrał szczególną rolę w historii Rosji, gdyż w przeciwieństwie do bardzo popularnego w dziewiętnastowiecznej Rosji Piotra Czadajewa, który twierdził, że Rosja jest krajem „zapomnianym”, nie należy ani do Wschodu, ani do Zachodu, nie zna ciągłości tradycji, nie ma własnej idei i „osobowości moralnej”, nie jest zdolna do prawdziwego postępu, a kluczem do rozwiązania problemów rosyjskich jest zwrócenie się ku Zachodowi⁶⁷ – Leontjew twierdził, że tradycją i wielką ideą Rosji jest „bizantyzm”, który jest podstawą kultury rosyjskiej, jej duchowości, jej znaczenia i jeżeli Rosja ma przetrwać we wrogim otoczeniu, to tylko dzięki docenieniu własnej tradycji bizantyńsko-prawosławnej.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 121–126.

⁶⁷ Por. A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 143–145.

Okcydentalistyczny „nihilista” Czadajew, negujący wartość własnego kraju i własnej kultury, został tu postawiony przeciwko Leontjewowi, osobie dumnej ze swojej tradycji, myślącej o ojczyźnie i szukającej sposobu na ocalenie upadającej w obliczu naporu kultury Zachodu tożsamości rosyjskiej. Ustian podkreśla, że Leontjewowski bizantyzm miał charakter wybitnie antyokcydentalistyczny⁶⁸. Tym samym projekt neobizantyński także przyjmuje rys silnie antyokcydentalistyczny.

Wielką rolę w powstaniu i rozpowszechnieniu bizantyizmu Ustian przypisuje także profesjonalnym historykom i badaczom dziejów cesarstwa bizantyńskiego, dzięki którym możemy poznać specyfikę i dzieje tegoż państwa. Prace takich autorów, jak Fiodor Uspienski oraz Dymitr Oboleński tworzą kanon wiedzy dotyczącej społeczeństwa bizantyńskiego i historycznych cech jego rozwoju i ta wiedza historyczna stanowi podstawę rozwoju współczesnej odmiany bizantyizmu⁶⁹. Szukając intelektualnych źródeł szerokiej koncepcji bizantyizmu Ustian przywołuje także prace rosyjskich filozofów: Mikołaja Skabałanowicza, Iwana Sokołowa oraz Iwana Ilina, którzy nawet jeżeli nie odwoływali się bezpośrednio do bizantyizmu, to upowszechniali idee, które w oczach Ustiana mają charakter bizantyizmu i mogą przyczynić się odrodzenia narodu i państwa rosyjskiego⁷⁰.

Rosyjski uczony analizując historię pojęcie bizantyizmu w kulturze rosyjskiej podejmuje próbę dostosowania tradycji do wymogów współczesności. Według Ustiana dla współczesnej Rosji sama historyczna koncepcja bizantyizmu nie będzie mogła spełnić swojej roli jako strategicznej koncepcji geopolitycznego rozwoju Rosji w XXI w. Dziewiętnastowieczna konserwatywna idea bizantyizmu mimo swojej wielkiej wartości nie może zostać automatycznie przeniesiona w realia XXI w. Dlatego też trzeba ją rozszerzyć o nowe wątki, tak aby mogła sprostać wymaganiom stawianym przez współczesność. W bardzo interesujący sposób Ustian wskazuje na źródła, które pomogą bizantyzmowi na powrót stać się ideą żywą i mogącą stać się nową „rosyjską ideą” na XXI w. Kierunkiem, który powinien uzupełnić koncepcje bizantyizmu, powinien być, według Ustiana, eurazjatyzm. Rosyjski uczony pisze, iż bizantyńska koncepcja rozwoju powinna być rozwijana, w teorii i praktyce, w harmonii z koncepcją eurazjatycką i nie powinna się jej przeciwstawiać, ale ją uzupełniać. Ustian dostrzegając wspólne dla eurazjatyizmu i bizantyizmu elementy proponuje, aby z tych dwóch idei zbudować silny polityczno-ideologiczny projekt odbudowy Rosji. Rezultatem syntezy bizantyizmu i eurazjatyizmu stanie się neobizantyzm, który powinien być podstawową koncepcją, na której będzie budowana geopolityczna strategia rozwoju Rosji⁷¹.

Wśród bogatej tradycji intelektualnej eurazjatyizmu Ustian podkreśla rolę historyka Lwa Gumilowa, którego prace historyczne zawierają wiele elementów wartościowych z punktu widzenia odnowienia koncepcji bizantyizmu. Dla neobizantyizmu szczególnie wartościowe były rozważania Gumilowa dotyczące tzw. „stepowego Bizancjum”. Gumilow pisał, iż pojęcie Bizancjum może być różnie rozumiane, ale najważniejsze jest rozpatrywanie go jako zjawiska kulturowego, niepowtarzalnego i wyjątkowego, sięgającego daleko poza granice państwowe konstantynopolskiego imperium, docierającego swoimi wpływami aż do Wielkiego Eurazjatyckiego Stepu⁷². Podobnie i Ustian,

⁶⁸ A. R. Ustian, *Neobizantyzm...*, s. 68–69, 72.

⁶⁹ Por. *Ibidem*, s. 74–89.

⁷⁰ A. R. Ustian, *Politiczeskaja filosofija...*, s. 65–76, 77–87, 99–131.

⁷¹ A. R. Ustian, *Neobizantyzm...*, s. 4.

⁷² L. Gumilow, *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, Warszawa 2004, s. 42.

odwołując się prac Gumilowa, proponuje, aby termin „Bizancjum” rozumieć nie tylko jako miasto Konstantynopol i ziemię, nad którym panowali władcy Konstantynopola, ale jako specyficzną, niepowtarzalną i bogatą kulturę, ideę polityczną, formę rozwoju społecznego wykraczającą daleko poza granice historycznego cesarstwa bizantyńskiego⁷³.

Według Gumilowa głównym nurtem, dzięki któremu kultura bizantyńska przenikała w region Wielkiego Stepu, był nestorianizm – jedna z doktryn chrześcijaństwa pochodząca od Nestoriusza, patriarchy Konstantynopola w latach 428–431. Jego nauka, podkreślająca ludzką naturę Chrystusa, została uznana za herezję. Zwolennicy Nestoriusza wyemigrowali poza granice cesarstwa rzymskiego, znajdując wsparcie w Persji, gdzie doszło do rozkwitu nestorianizmu. Z Persji nestorianizm przeniknął do całej Azji Wschodniej i nestorianie utworzyli potężny Kościół, którego wyznawcy zamieszkiwali ogromne terytorium od Persji po Chiny. Zgodnie z ocenami Gumilowa koczownicy zamieszkujący obszary stepowe w dużym stopniu byli wyznawcami nestorianizmu i dlatego też przy starciu światopoglądów wpływ kultury chińskiej i muzułmańskiej na obszarze stepu został ograniczony i powstrzymany przez istniejącą tam kulturę bizantyńską⁷⁴.

Można zatem mówić o istnieniu specyficznego „stepowego bizantyźmu”. Działalność nestorian spowodowała przeniesienie kultury bizantyńskiej, a tym samym „stereotypów zachowania”, które według Gumilowa wyznaczają wspólną etosów bliskich sobie, do krajów Azji Środkowej. Nestorianie przenieśli chrześcijaństwo i cywilizację wschodnio-bizantyńską do ludów stepowych, co spowodowało m.in., że wśród Tatarów było wielu chrześcijan, a chan Złotej Ordy sprawując zwierzchnictwo nad Rusią nie utrudniał rozwoju chrześcijaństwa, dzięki czemu doszło do włączenia tradycji bizantyńskiej w dzieje etosów Wielkiego Stepu, a bizantyźm stał się elementem kultury eurazjatyckiej.

Dla Ustiana tradycja intelektualna Leontjewa, Uspienskiego i Oboleńskiego („konstantynopolski bizantyźm”) oraz prace Gumilowa („stepowy bizantyźm”) połączone w jedno dają podstawę do rozwoju koncepcji neobizantyźmu, która opowiada się za odrodzeniem idei bizantyńskiej wspólnoty pod przywództwem współczesnej Rosji, będącej spadkobiercą politycznej i kulturowej tradycji bizantyńskiej. Podkreśla się, że specyfiką kultury Rosji i Bizancjum jest przenikanie się elementów europejskich i azjatyckich, obie stanowią połączenie pierwiastka wschodniego z zachodnim, obie kultury mają charakter eurazjatycki⁷⁵.

Z punktu widzenia geopolityki Ustian uważa, że najbardziej znaczące są prace Oboleńskiego i Gumilowa, gdyż uczeni ci starali się łączyć aspekty polityczno-historyczno-geograficzne przy wypracowywaniu koncepcji neobizantyźmu, wypracowując tym samym tę koncepcję na obszar geopolityki. Wśród geopolitycznych koncepcji obecnych w rosyjskiej tradycji, do których neobizantyźm może się odwoływać, Ustian wymienia prace Wandama, którego geostrategiczne rozważania mogą uzupełnić tę koncepcję⁷⁶. Odwołując się do poglądów tych uczonych, jeżeli przez bizantyźm będziemy rozumieli geopolityczne pojęcie zawierające w sobie aspekt: historyczny – prawosławno-wschodni odłam cywilizacji ludzkiej oraz strategiczny

⁷³ A. R. Ustian, *Neobizantyźm...*, s. 89.

⁷⁴ L. Gumilow, *Śladami cywilizacji...*, s. 47.

⁷⁵ N. A. Nartow, *Geopolitika*, Moskwa 2004, s. 128; A. R. Ustian, *Neobizantyźm...*, s. 101.

⁷⁶ A. R. Ustian, *Politiczeskaja filosofija...*, s. 132–135.

– sojusz prawosławno-wschodnich państw zorientowanych na sojusz z Rosją, to eurazjatycki „stepowy bizantyzm (neobizantyzm)” można scharakteryzować jako nowatorskie historyczno-geopolityczne pojęcie i jako strategię rozwoju prawosławno-muzułmańskich państw zorientowanych na sojusz z Rosją, jako sojusz krajów „prawosławnych” oraz krajów muzułmańskiej „proszyckiej wielkiej przestrzeni”, w ten czy inny sposób związanych sojuszem z Rosją. Wymaga to „dialogu cywilizacji”, bez którego niemożliwa jest realizacja rosyjskiej bizantyńsko-eurazjatyckiej geopolityki, utworzenia „wielkiej przestrzeni eurazjatyckiej”, a w dalszej perspektywie utworzenia neobizantyńskiego sojuszu prawosławno-szyckiego⁷⁷.

Współczesny neobizantyzm odwołując się do tradycji Bizancjum nawiązuje też w naturalny sposób do koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu, która podkreśla fakt, iż to Rosja jest spadkobiercą tradycji imperium bizantyńskiego. W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż Bizancjum miało specyficzne położenie geopolityczne. Państwo to powstało na styku trzech kontynentów: Europy, Azji i Afryki. Władza Bizancjum sięgała od Dunaju do Eufratu, obejmując m.in. Półwysep Bałkański, Azję Mniejszą, Syrię, Palestynę, Egipt, część Mezopotamii i Armenii, jej zwierzchnictwo obejmowało też Krym i Kaukaz (Gruzja) oraz niektóre części Arabii. Obszar ten stanowi więc przestrzeń geopolityczną bizantyźmu, która powinna być także głównym obszarem aktywności współczesnego państwa rosyjskiego.

Podkreśla się także, iż specyfika Bizancjum polegała na tym, iż: 1) Bizancjum posiadało unikalne położenie geopolityczne na trzech kontynentach; 2) Bizancjum zajmowało centralne geopolityczne położenie pomiędzy katolickim Zachodem a muzułmańskim Wschodem; 3) Bizancjum było pierwszym prawosławnym, eurazjatyckim mocarstwem w historii; 4) Bizancjum wykorzystując swoje unikalne położenie wywierało znaczące wpływy polityczne, ekonomiczne i kulturowe zarówno na Zachód, jak i na Wschód; 5) Bizancjum zajmując specyficzne geostrategiczne i geopolityczne miejsce w świecie posiadało wyjątkową możliwość prowadzenia aktywnej polityki zagranicznej nastawionej na rozszerzanie „bizantyńskiej wspólnoty”, przy czym podstawowym instrumentem tej polityki był czynnik kulturowy i religijny (prawosławie)⁷⁸.

Uznaje się, iż Rosja podnosząc ideę bizantyźmu powinna także wykorzystywać przede wszystkim czynnik kulturowy, a zwłaszcza religijny. Neobizantyzm uznaje prawosławie za podstawę rosyjskiej aktywności międzynarodowej. Rosja jest szczególnie uprawniona do wykorzystywania „geopolityki prawosławia”, gdyż od upadku Konstantynopola w XV w. stanowi ona jedyne prawosławne mocarstwo, w którym zachowana została niezależność i specyfika kościoła wschodniego. Dlatego też Rosja jest upoważniona do ochrony kościołów wschodnich i ich wyznawców przez ich geopolitycznymi przeciwnikami, jakimi są świat islamu, ale także katolicko-protestancki świat Zachodu, i tworzyć powinna sojusz „prawosławno-wschodnich” państw zorientowanych na związki z Rosją. Dlatego też czynnik religijny, podkreślanie jedności wyznawców prawosławia, powinien być podstawą geopolityki bizantyźmu, gdyż dzięki niemu nie tylko „prawosławno-wschodnie” kraje, ale także „prawosławno-wschodnie” wspólnoty wiernych w krajach islamskich będą ukierunkowywały się na Rosję. Według Ustiana prawosławie jest religią stale obecną w kulturze krajów

⁷⁷ A. R. Ustian, *Neobizantyzm...*, s. 4, 182–183.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 133.

wschodu znajdujących się niegdyś pod dominacją polityczno-kulturową Bizancjum i ta wspólnota duchowa stanowi dobrą podstawę do współpracy. Na geopolityczną przestrzeń prawosławia składa się: Asyryjska Cerkiew Wschodnia (miejsce występowania: Irak, Iran, Syria, Liban, Indie, Ameryka, Europa, liczebność ok. 1 mln); Ormiańska Apostolska Cerkiew Prawosławna (Armenia, Syria, Liban, Irak, Iran, Turcja, Środkowa Azja, Chiny, Indie, Europa, Ameryka, ok. 12 mln); Cerkiew Koptyjska (Egipt, Afryka, Europa, Ameryka, Australia, ok. 12 mln) Etiopska Cerkiew Prawosławna (Etiopia, od 20 do 35 mln), Syryjska Cerkiew Prawosławna (Syria, Liban, Turcja, Izrael, Idnie, ok. 2. mln), Erytrejska Cerkiew Prawosławna (Erytrea, ok. 2,5 mln)⁷⁹. Jest to więc olbrzymi potencjał geopolityczny i demograficzny, który należy wykorzystać. Prawosławie stanowi „duszę Rosji”, utrzymanie tożsamości rosyjskiej jest niemożliwe bez prawosławia i dlatego prawosławie, wywodzące się z Bizancjum, musi stać się jednym z podstawowych elementów neobizantyńskiej geopolityki i środkiem oddziaływania Rosji w świecie. Poprzez element religijny Rosja jest naturalnym geopolitycznym sojusznikiem dla wszystkich państw prawosławno-wschodnich, jak i dla wszystkich prawosławnych wspólnot w krajach muzułmańskiego Wschodu. Rosyjską ideą geopolityczną powinien stać się nie naiwny panslawizm czy też okcydentalizm, ale geopolityczny projekt Wielkiej Eurazji, której osią geograficzno-polityczną byłaby Federacja Rosyjska, a główną ideą swoistego typu ekumeniczno-kontynentalny „prawosławny neobizantyzm”. Tylko w ten sposób Rosji uda się powrócić do swoich tradycji i korzeni, dzięki czemu przestanie być marionetką w rękach „atlantystów”⁸⁰.

Koncepcja „prawosławnej geopolityki” jest bliska poglądom Samuela Huntingtona, który w pracy *Zderzenie cywilizacji* zakładał, że w nowo kształtującej się polityce globalnej głównymi podmiotami w polityce międzynarodowej staną się cywilizacje. Jedną z nich będzie Rosja, która utrzymując ścisłe więzy z byłymi republikami radzieckimi z przewagą ludności wyznania prawosławnego tworzy blok z prawosławnym centrum pod swoim kierownictwem⁸¹. Jednakże we współczesnej wersji bizantyizmu podkreśla się nie tylko znaczenie „prawosławnej geopolityki”. Wskazuje się, że jeżeli bizantyizm można scharakteryzować jako geopolityczne pojęcie zawierające w sobie: element historyczny – „prawosławno-wschodni” odłam cywilizacji ludzkiej oraz element strategiczny – sojusz krajów prawosławnych zorientowanych na Rosję, to neobizantyizm można scharakteryzować jako nowe pojęcie historyczno-geopolityczne, które oznacza strategię rozwoju prawosławno-islamskich państw leżących na obszarze kulturowych wpływów bizantyizmu i połączonych ścisłym sojuszem. Idea neobizantyizmu zakłada, iż głównym sojusznikiem rosyjskim w świecie jest Iran. Geopolityka szyizmu i geopolityka neobizantyizmu są to dwie wzajemnie uzupełniające się koncepcje. Takie podejście jest już wyraźnie sprzeczne z ideą „zderzenia cywilizacji”, gdyż zakładając sojusz prawosławia ze światem islamu, zakłada „dialog cywilizacji”, bez którego niemożliwa jest realizacja „bizantyńsko-eurazjatyckiej” polityki współczesnej Rosji⁸². Wskazuje się w tym kontekście, że prawosławie daje Rosji znacznie więcej szans niż Zachodowi na ustanowienie konsensusu z muzułmańskim typem duchowości. Uważa się, że kultura rosyjska, której źródła są prawosławno-bizantyńskie, ma charakter *etykocentryczny*, podobnie jak kultura islamu. Mniej w niej indywidual-

⁷⁹ *Ibidem*, s. 100.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 183.

⁸¹ S. Huntington, *op. cit.*, s. 273.

⁸² A. R. Ustian, *Neobizantyzm...*, s. 183.

nej samowoli niż w kulturze zachodniej. Ta wspólnota „duchowości” prawosławia i islamu spowodowała, iż to na terytorium Rosji miał miejsce fakt o historycznym znaczeniu: pojawienie się systemu cywilizacyjnego i geopolitycznego będącego produktem wspólnej twórczości chrześcijan i muzułmanów i nigdzie na świecie nie osiągnięto tak trwałej syntezy tego typu⁸³.

Podnosząc ideę neobizantyizmu jako strategii polityki zagranicznej Rosji dążącej do stworzenia wielkiego kontynentalnego bloku państw prorosyjskich wskazuje się, iż tylko zjednoczenie prawosławnych krajów w jednolity prorosyjski blok, przy jednoczesnym sojuszu z Niemcami i krajami muzułmańskimi, może doprowadzić do zapewnienia na Bałkanach i w regionie Bliskiego Wschodu stabilności i pokoju. Uważa się przy tym, iż problemem w realizacji takiej strategii jest Turcja, która stanowi bastion „atlantyżmu” i jest wyrazicielem skrajnie prozachodnich i proamerykańskich tendencji. Świecka, pseudo-islamska Turcja jest narzędziem w rękach zachodnich polityków. Rozwiązaniem tego problemu jest sojusz z Iranem i „proirańskimi” krajami, a także działania mające na celu zwiększenie wpływów Iranu, jako sojusznika Rosji w świecie islamu.

Strategia neobizantyizmu dotyka istotnego geopolitycznego problemu islamu, jako czynnika wpływającego na politykę wewnętrzną i zagraniczną państwa rosyjskiego. We współczesnej Federacji Rosyjskiej islam odgrywa wzną rolę. Jest to m.in. uwarunkowane faktem, iż we współczesnym świecie widoczna jest politeizacja islamu, która rozpoczęła się po islamskiej rewolucji w Iranie. W światowej polityce i stosunkach międzynarodowych w znaczącym stopniu wzrosła rola państw muzułmańskich. Umocniła się rola państw Bliskiego i Środkowego Wschodu w światowej gospodarce i w zachodzących we współczesnym świecie procesach demograficznych. Powoduje to aktywizację islamskich religijno-politycznych organizacji w światowej skali. We współczesnej literaturze przedmiotu podkreślając polityczną rolę islamu pisze się o „reislamizacji” świata muzułmańskiego wywołanej porażką ideologii modernizacji na wzór zachodnioeuropejski, która miała doprowadzić do demokratyzacji i unowocześnienia państw muzułmańskich oraz porażka idei „socjalistycznej” drogi rozwoju państw muzułmańskich. Niepowodzenia tych dwóch ideologii spowodowały powrót do wartości religijnych jako jedynej drogi właściwej dla krajów, w których ludność wyznaje islam. Nastąpiło wyraźne odrodzenie religijności, która stała się ponadto ideologią i znaczącą siłą wykorzystywaną w rywalizacji politycznej⁸⁴. Od ponad dekady także Federacja Rosyjska przeżywa proces „odrodzenia islamu” związany z milionami mieszkańców tego kraju, dla których islam pełni ważną rolę w życiu⁸⁵. W kraju, który przez wieki był uznawany za kraj chrześcijański (Rosja carska) albo kraj oficjalnie ateistyczny (Związek Radziecki), odrodzenie islamu, obecność i wpływ wywierany przez muzułmanów na życie publiczne jest zjawiskiem jakościowo nowym, z którym państwo to musi się pogodzić i znaleźć sposób na ułożenie wewnętrznych stosunków pomiędzy grupami etnicznymi i wyznaniowymi zamieszkującymi ten kraj.

Widoczna we współczesnym świecie polityzacja tożsamości etnicznej wywołała na terytorium Federacji Rosyjskiej dwie negatywne tendencje, które mogą występować wśród ludności muzułmańskiej: ciążenie niektórych narodów i społeczeństw

⁸³ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI wieku*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 73–74.

⁸⁴ Por. G. Mirski, *Wozwrat w Srednowekowije?* „Rossija w Globalnoj Politike” 2006, nr 5, s. 16.

⁸⁵ Mufti R. Gajnutdin, *Islam w sowremiennoj Rossii*, Moskwa 2004, s. 15–19.

w kierunku tradycyjnych kręgów cywilizacyjnych oraz dążenie do rozluźnienia więzów kulturowych z Rosją. Obszary zamieszkałe przez muzułmanów nie są rozległe terytorialnie (północny Kaukaz, rejon Powołża oraz południowego Uralu). Pomimo to stanowią oni istotną siłę polityczną. Są w stanie działać dezintegrująco na spistość państwa. Należąc do innego kręgu kulturowego niż prawosławni Rosjanie, mogą zmierzać do secesji lub walczyć o autonomię. Mają także możliwość uzyskania materialnego lub militarne go wsparcia od swoich zagranicznych współwyznawców. Szczególnym zagrożeniem dla państwa rosyjskiego jest obecnie radykalizacja organizacji islamskich działających w Rosji. Jednym ze źródeł radykalizacji islamu we współczesnej Rosji jest działalność międzynarodowych organizacji islamskich oraz imamów wychowanych w islamskich szkołach w Arabii Saudyjskiej czy też w Egipcie. Przybywający z zewnątrz duchowni, którzy propagują „czysty islam” często w wersji fundamentalistycznej, zakładając w Rosji meczety i szkoły w swoich naukach solidaryzują się z czeczeńskimi bojownikami, a także propagują ideologię wahhabizmu⁸⁶.

Rozwiązaniem problemów rosyjskich związanych z odrodzeniem się islamu byłaby polityczna oś Moskwa – Teheran, która jest głównym elementem neobizantyńskiej koncepcji geopolitycznej i stanowi podstawowy sposób realizacji neobizantyńskiej geopolitycznej strategii rozwoju Rosji, zorientowanej na integrację bizantyńskiej i eurazjatyckiej przestrzeni. Rozwiązanie geopolitycznych problemów zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych dla neobizantystów może dokonać się w sojuszu z szyickim Iranem i poprzez Iran. Wskazuje się, iż Rosja i Iran mają wspólne geopolityczne interesy, które wynikają z ich współczesnej sytuacji międzynarodowej:

- 1) nie mają u swoich granic żadnych pewnych sojuszników;
- 2) są obiektem zainteresowania światowych mocarstw, a zwłaszcza USA i krajów Zachodu zainteresowanych ograniczeniem ich znaczenia;
- 3) Rosja i Iran w jednakowym stopniu zaniepokojone są rozwojem niektórych geopolitycznych procesów prowadzących do powiększenia w regionie Zakaukazia i Azji Środkowej wpływów krajów zachodnich, Turcji oraz Chin;
- 4) Rosji i Iranowi w równym stopniu zagrażają plany rozszerzenia wojenno-politycznego bloku NATO na wschód i współpracy z krajami Zakaukazia i Azji Środkowej. Rosja i Iran pozostając poza procesami integracji we współczesnych geopolitycznych strukturach muszą szukać swojego miejsca w świecie i przeciwstawić się presji zewnętrznych wrogów;
- 5) Zarówno Rosji, jak i Iranowi zagraża rozwój różnego rodzaju separatyzmów etnicznych, które stanowią zagrożenie dla terytorialnej jedności tych krajów, wspólnie zainteresowanych ich zwalczaniem⁸⁷.

Dlatego też strategiczny sojusz z Iranem leży w interesie Rosji i przy jego pomocy może być zrealizowana geopolityczna strategia neobizantyizmu, zapewniająca Rosji dominującą rolę w eurazjatyckiej przestrzeni. Iran jest państwem szczególnym, gdyż stanowi on „serce”, „środek” Azji i świata islamskiego. Pełni on w Azji rolę podobną do roli Europy Środkowej na kontynencie europejskim. Ponadto irańska wersja islamu stanowi ważną geopolityczną siłę, dzięki czemu Iran jest pań-

⁸⁶ A. W. Małaszenko, *Islam i politika w sowriemiennoj Rossii*, (w:) *Musul'manie izmieniajuszczesjia Rossii*, pod red. Ju. M. Kobiszczanowa i in., Moskwa 2002, s. 14.

⁸⁷ A. R. Ustian, *Neobizantyzm...*, s. 189.

stwem, które ma strategiczne, ekonomiczne i ideologiczne warunki do stania się „sercem” wielkiego eurazjatyckiego bloku⁸⁸. Znaczenie Iranu w regionie Bliskiego Wschodu i Azji Środkowej jest olbrzymie ze względu na elementy: geokulturowe (siłę oddziaływania kultury i tradycji Iranu w regionie), georeligijne (dynamikę szyzmu i jego potencjał mobilizacyjny), geoeconomiczne (bogactwo zasobów surowcowych Iranu)⁸⁹.

Poza sojuszem z Iranem drugą linią neobizantyńskiego sojuszu Rosji z krajami Południa jest także nawiązanie ścisłych kontaktów z pozostałymi krajami arabskimi: Libanem, Irakiem, Egiptem i Sudanem, co dałoby Rosji „geopolityczne okno” dla sojuszu z „prawosławną” Etiopią. Taki blok byłby niezwykle ważny dla kontynentalnej strategii Rosji, gdyż region ten zajmuje strategiczną pozycję, która pozwala kontrolować południowo-wschodnie obrzeża Europy. Połączenie „geopolityki prawosławia” i sojuszu z Iranem pozwoliłoby na stworzenie bloku państw, do którego weszłyby: Albania (po przeorientowaniu albańskich muzułmanów z Turcji na Iran), Armenia, Afganistan, Białoruś, Bułgaria, Cypr, Grecja, Gruzja, Egipt, Erytrea, Etiopia, Jordania, Jugosławia, Irak, Iran, Kazachstan, Kirgizja, Liban, Macedonia, Mołdawia, Mongolia, Palestyna, Rosja, Rumunia, Sudan, Syria, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan. Najważniejszą rolę w tym bloku odgrywała by Rosja jako spadkobierca tradycji Bizancjum i najsilniejsze państwo w bloku.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż „neobizantyńska” (bizantyńsko-eurazjatycka) geopolityczna strategia Rosji w XXI w. powinna przyjąć następujące założenia:

1. Przy kształtowaniu rosyjskiej strategii polityki zagranicznej należy koncentrować się na utrzymaniu statusu mocarstwa światowego, bazując na potencjale atomowym;
2. Należy określić główne strategiczne zadania, które powinny zabezpieczyć dalszy rozwój Rosji jako eurazjatyckiego mocarstwa;
3. Dążyć do ukształtowania „neobizantyńskiego sojuszu”, który będzie w stanie kontrolować całą przestrzeń eurazjatycką. Taki sojusz powinien zjednoczyć „prawosławno-wschodnie” i „islamsko-proirańskie” kraje i być zorientowany na współpracę z antyngłoskimi państwami. Rosja powinna stać się centrum – liderem dwóch cywilizacji: rosyjsko-prawosławnej i muzułmańskiej poprzez ścisły sojusz z Iranem. Taki sojusz zabezpieczać ma równowagę sił w świecie i wykluczyć jakiegokolwiek bezprawne akcje wojskowe ze strony USA;
4. Celem polityki zagranicznej Rosji powinno być rozerwanie wszelkich skierowanych przeciwko Rosji sojuszy politycznych i wojskowych;
5. Zadaniem neobizantyńskiej strategii powinno być odbudowanie i zjednoczenie historycznego terytorium Rosji⁹⁰.

Neobizantyzm, odwołując się do rosyjskiej tradycji intelektualnej: do koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu, twórczości Konstantina Leontjewa, do eurazjatyizmu, jest silnie zakorzeniony w rosyjskiej historii i kulturze i stanowi jednocześnie ważny element dyskusji o tożsamości międzynarodowej, przyszłości Rosji oraz kierunkach jej działania w środowisku międzynarodowym. Neobizantyzm jest ideą pokrewną do neoeurazjatyizmu, choć mniej od niego znaną. Głównym twórcą tejsze teorii jest przede wszystkim Artur Ustian i poza nim trudno znaleźć drugiego rosyjskiego geopolityka,

⁸⁸ *Ibidem*, s. 185.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 169.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 193.

który przywiązywałby tak wielką wagę do bizantyńskich korzeni rosyjskiej kultury, traktując je jako podstawę rosyjskiej geostrategii międzynarodowej.

Neobizantyzm nie jest wyłącznie teorią geopolityczną, w zamierzeniu jej autora jest to coś zdecydowanie bardziej wartościowego, gdyż ma być to raczej „rosyjska idea”, „sposób na Rosję”, który obok elementów geopolitycznych obejmuje filozofię życia, etyczne podstawy społeczeństwa, sposób organizacji państwa, sposób wychowania młodzieży itp. Dla Ustiana geopolityczne rozważania stanowiły tylko wstęp do budowy koncepcji odrodzenia Rosji i narodu rosyjskiego. Neobizantyzm to przede wszystkim filozofia polityczna obejmująca filozoficzno-moralno-etyczno-ideologiczne aspekty rozwoju poradzieckiej Rosji. Sam Ustian zwraca uwagę na ideologiczny charakter swoich idei pisząc, iż polityka wymaga wielkich ideologii mogących mobilizować ludzi do działania. Opierając się na ideologicznych systemach wartości, tworzy się doktryny polityczne i realizujące je programy, które na ostatecznym etapie wykonawstwa przybierają charakter konkretnych działań. Część z nich dotyczy, w większym lub mniejszym stopniu, wyobrażeń o świecie zewnętrznym. Dlatego też istnieje potrzeba, aby w ramach filozofii politycznej neobizantyizmu wypracować koncepcję neobizantyńskiej geopolityki, która będzie objaśniała świat i odpowiednio ukierunkowywała działania państw na arenie międzynarodowej⁹¹. Geopolityka jest tu zatem tylko częścią większego projektu i jest podporządkowana i służebna wobec ideologii neobizantyizmu.

W neobizantyńskiej teorii Ustiana dostrzec można cechy charakterystyczne dla rosyjskiej myśli geopolitycznej, które stanowią o jej specyfice. Specyfikę tę stanowi przede wszystkim silne zideologizowanie, powiązanie geopolityki z filozofią polityczną, traktowanie geopolityki jako ważnego elementu budowy „nowej rosyjskiej idei”, współwystępowanie zmitologizowanych kategorii ze specjalistycznymi analizami poświęconymi geopolitycznemu (geoekonomicznemu) położeniu Rosji, odwoływanie się do archetypowych intuicji i przeświadczeń. Wszystko to powoduje, iż w neobizantyzmie, podobnie jak i w całej rosyjskiej myśli geopolitycznej, wyobrażenia przestrzenne, ideologia, mity narodowe łączą się z geopolitycznymi analizami współczesności tworząc eklektyczną mieszankę, którą trudno jednoznacznie sklasyfikować jako koncepcję geopolityczną. W przypadku teorii Ustiana poziom ideologizacji, przemieszanie koncepcji geopolitycznych z rozważaniami historiozoficznymi poświęconymi historii Bizancjum, konstruowanie zupełnie oderwanych od realiów współczesności koncepcji etyczno-duchowego odrodzenia narodu rosyjskiego powoduje, iż w rosyjskich dyskusjach poświęconych geopolityce Ustian jest marginalizowany, a jego koncepcje nie znajdują szerokiego odzewu.

Ograniczona rola geopolitycznej koncepcji neobizantyizmu wynika z samego podejścia Ustiana do swojej doktryny. Traktuje on ją bowiem nie jako poszukiwanie rosyjskiej tożsamości międzynarodowej i najsukuteczniejszej geostrategii, ale jako projekt całościowego przekształcenia społeczeństwa rosyjskiego. Ma ona służyć wypracowaniu całkowicie nowego postrzegania świata opartego na tradycji bizantyźmu. Ma to być całościowy, harmonijny i uniwersalny projekt obejmujący aspekty wiedzy o Bizancjum, historii, etyki, filozofii, socjologii, kulturologii, ekonomii, międzynarodowej polityki, globalistyki, ekologii oraz geopolityki (geohistorii, geokultury, geoekonomiki, georeligii, geocywilizacji, geostrategii, geoglobalistyki). Tylko taka

⁹¹ A. R. Ustian. *Politiczeskaja koncepcija...*, s. 232–240.

koncepcja, która w sposób całościowy opisuje i objaśnia świat, ma szansę stać się przeciwwagą dla niebezpieczeństwa wynikającego z globalizacji świata oraz jego homogenizacji. Prace Ustiana charakteryzuje dość specyficzne dla inteligencji rosyjskiej łączenie elementów mesjanistycznych, politycznych i religijnych, ale w przypadku tego autora megalomania sprawia, iż koncepcja neobizantyizmu w wersji Ustiana jest nieczytelna nawet dla samych Rosjan, co powoduje, iż nazwisko Ustiana rzadko pojawia się w publikacjach i antologiach poświęconych współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej. Neobizantyizm Ustiana jest ponadto nie tyle pewną koncepcją geopolityczną *sensu stricto*, ile raczej szeroko zakrojonym programem społeczno-politycznej przebudowy Rosji, zawierającym także uogólnienia i opisy dotyczące rosyjskiej przestrzeni geopolitycznej. Z uwagi na silnie zideologizowany obraz świata, który pojawia się w pracach neobizantystów, ma on dość ograniczoną przydatność dla realizacji polityki zagranicznej państwa, chociaż w niektórych działaniach władz państwowych można dostrzec pewne elementy neobizantyńskiej teorii.

Rozdział IV

Neobizantyńska strategia dla Rosji – – antyzachodni sojusz z krajami Południa

W przypadku neobizantyizmu pojawia się pytanie, czy rzeczywiście jest to teoria, która byłaby w stanie zmobilizować elity polityczne i miała szansę na praktyczną realizację swoich założeń. Wydaje się, iż siła oddziaływania neobizantyizmu jest mocno ograniczona. Polityczny i geopolityczny potencjał tej wizji jest niewielki. Sięganie do historii i idealizacja Bizancjum jest ideą zbyt „elitarną”, aby mogła stać się ośrodkiem mobilizacji społecznej. Jak zwracał uwagę polski badacz rosyjskiej myśli społeczno-politycznej Andrzej Walicki, współczesne rosyjskie ideologie narodowe są nie tyle agresywne, ile ich główną funkcją jest kompensowanie w sferze idei realnej słabości narodu rosyjskiego i poczucia historycznej porażki. Są ideologie elitarne, niezdolne do mobilizowania mas, a w swoich skrajnych przypadkach zupełnie niezrozumiałe dla przeciętnego Rosjanina pochłoniętego troską o materialne przetrwanie⁹².

Dziedzictwo bizantyńskie jest ponadto często utożsamiane z totalitaryzmem państwowym, omnipotencją biurokratycznego aparatu państwa, zdominowaniem społeczeństwa przez władzę i brak autonomii jednostki. Nie jest to zatem dziedzictwo, które stanowiłoby odpowiedź na wyzwania XXI w. Uzasadniając swój negatywny stosunek do Bizancjum wskazuje się, iż odpowiedzialne jest ono za rosyjską nietolerancję, izolację od świata, fetyszycację innowierców i obcokrajowców, omnipotencję państwa, kult władzy i przywódców, totalitaryzm i niedemokratyczny charakter relacji społeczeństwo – państwo⁹³. W kulturze rosyjskiej nie brak było krytycznych

⁹² Por. A. Walicki, *Smuta czy tylko apatia*, „Polityka” 1999, nr 22, s. 22–23.

⁹³ Por. A. Gurevich, *Why am i not a Byzantinist?* „Dumbarton Oaks Papers” 1992, vol. 46. s. 89–96.

opinii wobec dziedzictwa bizantyńskiego. Uznaje się m.in., iż państwo bizantyńskie posiadało cechy rozwiązań totalnych i było pierwowzorem wszelkich totalitaryzmów. Bizantyzm był kulturą totalitarną, sakralizującą władzę państwową, która dominowała nad Kościołem i społeczeństwem⁹⁴.

Neobizantyzm jest związany z mesjanizmem i prawosławiem, czyli jest koncepcją silnie zideologizowaną, która nie tyle stara się analizować i zrozumieć istotę współczesnych problemów geopolitycznego położenia Rosji, ile jest przykładem myślenia ideologicznego, które stara się zbudować wizję świata będącą podstawą aktywności geostrategicznej i dać jej uzasadnienie. Jest to ideał polityczny i społeczny będący całościową koncepcją odrodzenia Rosji za pomocą prawosławia, tradycji i sojuszu z krajami muzułmańskiego Południa. Podobnie jak w przypadku myśli Leontjewa współczesny neobizantyzm powstał jako reakcja na procesy modernizacji na wzór zachodnioeuropejski. Jego niewielkie znaczenie praktyczne powoduje, iż byłaby to jedynie ciekawostka z zakresu myśli politycznej w Rosji, gdyby nie fakt, iż jest rzeczywiście silnie zakorzeniony w rosyjskiej tradycji, a więc jest to obraz niezwykle trwały, a ponadto niektóre z elementów neobizantyńskiej strategii po odrzuceniu ideologicznego bagażu mogą stać się źródłem inspiracji dla praktycznych działań politycznych.

Dlatego też rozważania nad neobizantyżmem stanowią ważny element w dyskusji o tożsamości i strategii politycznej współczesnej Rosji. Ideologia neobizantyżmu tworzy obraz świata istniejącego i prezentuje wizje przyszłości. Dlatego też jego poznanie i analiza mogą być pomocne w rozumieniu aspiracji i obaw rosyjskich wobec świata zewnętrznego, a tym samym w kształtowaniu polityki wobec Rosji. O ile ideologia neobizantyżmu jest mało wpływowa, o tyle jednak zachowany został „bizantyński” charakter państwa i władzy. Oceniając znaczenie dziedzictwa bizantyńskiego dla współczesnej Rosji wydaje się, iż wciąż aktualne są słowa pisane przez Arnolda Toynbeego: „Nie wiemy jednak, jaki wpływ ta polityczna scheda w bizantyńskim dziedzictwie Rosji może wywrzeć na losy Rosji obecnie, kiedy musi ona dokonać doniosłego wyboru pomiędzy zajęciem miejsca w świecie zachodnim a trzymaniem się na uboczu i próbą zbudowania własnego, antyzachodniego kontrświata. Możemy się domyślać, że ostateczna decyzja Rosji będzie w wielkim stopniu uwarunkowana poczuciem ortodoksji i przeznaczeniem odziedziczonym po bizantyńskiej przeszłości”⁹⁵.

Specyfiką neobizantyńskiego projektu geopolitycznego jest ukierunkowanie Rosji na Południe i szukanie sojusznika wśród krajów będących w przeszłości w sferze oddziaływań kultury bizantyńskiej oraz wśród krajów islamskich, a zwłaszcza szyickich. Kategoria Południa jest obecnie szeroko wykorzystywana w teorii stosunków międzynarodowych i w geopolityce, gdyż uważa się, że główny podział przestrzeny świata rozgrywa się na linii Północ-Południe. Kraje należące do strefy Południa uważa się za ważny element współczesnego porządku międzynarodowego, a także główne źródło zagrożenia dla bezpieczeństwa światowego.

Przekonanie o podziale świata na dwa skonfliktowane regiony: Północ i Południe weszło na stałe do dyskursu publicznego i uzyskało stałe miejsce w różnorodnych analizach naukowych. Ustabilizowanie się tego pojęcia w dyskursie popularnym i akademickim spowodowało, iż przekonanie o trwałym podziale świata na Północ i Południe stało się jednym z dominujących wyobrażeń geopolitycznych w epoce pozimno-

⁹⁴ G. Fiedotow. *Rosja a wolność*. „Znak” 1990, nr 2-3, s. 79.

⁹⁵ A. Toynbee, *Cywilizacja w czasie...*, s. 125-126.

wojennej. Metafora ta, mimo swojego uproszczonego i problematycznego charakteru, stała się jednym z najpopularniejszych sposobów opisywania podziału przestrzennego współczesnego świata, a z uwagi na geograficzny charakter pojęć Północ i Południe jest to w dużym stopniu metafora geopolityczna, pozwalająca na odpowiednie uporządkowanie przestrzeni świata.

Pojmowanie świata w kategoriach zróżnicowania Północ-Południe w celu wyjaśnienia istniejących nierówności w dystrybucji władzy w środowisku międzynarodowym nie jest zjawiskiem nowym. W dyskursie akademickim i w naukach politycznych jest to wyrażenie będące w obiegu co najmniej od lat sześćdziesiątych, kiedy to od chwili rozwinięcia się procesów dekolonizacji i pojawienia się ogromnej liczby nowych krajów uwidoczniła się nowa linia podziału, uzupełniająca dominujący podział wyznaczany przez współzawodnictwo Wschodu i Zachodu, na kraje uprzemysłowanej Północy i biednego Południa.

Termin „Południe” zdobył sobie szczególną popularność i wszedł na stałe do dyskursu geopolitycznego po rozpadzie Związku Radzieckiego, kiedy to poszukując sposobów opisu struktury współczesnego świata wykorzystano zakorzeniony w świadomości społecznej sposób podziału świata na dwie skonfliktowane strefy Wschód-Zachód, zmieniając go na przeciwstawienie Północ-Południe. Coraz większa popularność koncepcji Północ-Południe wynikała z konieczności znalezienia nowego sposobu opisywania struktury środowiska międzynarodowego w sytuacji, w której dotychczasowy, szeroko stosowany podział na kraje pierwszego, drugiego i trzeciego świata stawał się coraz bardziej anachroniczny i nie oddający rzeczywistych linii geopolitycznych podziałów świata.

Podjmując próbę odpowiedzi na pytanie, czym jest Północ i Południe, zwraca się uwagę, iż: Północ to państwa demokratyczne, rozwinięte gospodarczo, o wysokim poziomie życia i niskim tempie przyrostu naturalnego. Natomiast Południe to ogromny obszar niedorozwoju ekonomicznego, ubóstwa, państw o niedemokratycznych ustrojach, obszar wojen, anarchii i konfliktów wewnętrznych. Różnice w potencjałach ekonomicznych, technologicznych i dystrybucji bogactwa wyznaczają oś nierównowagi oraz dysproporcji współczesnych stosunków międzynarodowych, która oznacza podział świata na bogatą Północ i biedne Południe, co jest źródłem sprzeczności i konfliktów, a tym samym jedną z ważnych cech struktury współczesnych stosunków międzynarodowych⁹⁶. Południe jest bowiem w istocie częścią składową globalnego systemu kapitalistycznego, pełniąc w nim rolę najbardziej uzależnionego i eksploatowanego podsystemu (peryferie). Południe jest symbolem zacofania, biedy, wysokiej rozrodczości, a zarazem śmiertelności, terroru, nadużyć, korupcji, prymitywnej edukacji i braku nadziei na lepszą przyszłość. Postępujący proces utrwalania się dystansu cywilizacyjnego między państwami wysoko rozwiniętymi a zacofanymi, opisywany jako konflikt Północ-Południe, uważa się za jeden z zasadniczych megatrendów współczesnej cywilizacji, którego efekty negatywne i realne zagrożenia są coraz bardziej widoczne i niepokojące.

Pojęcie „Południe” zostało także zaadoptowane przez rosyjską myśl geopolityczną. W analizach dotyczących geostrategii i polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej może ono być rozumiane na dwa sposoby: pierwszy (szeroki) to odwołanie się

⁹⁶ A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 176; A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2004, s. 59–64, 91–96.

do popularnego paradygmatu w analizach postzimnowojennego podziału świata na skonfliktowane ze sobą obszary Południa i Północy. Drugi zaś to ograniczenie pojęcia „Południe” do świata islamu. W obydwu przypadkach wektor południowy w polityce rosyjskiej zaczyna odgrywać coraz większą rolę i nie sposób go pominąć przy analizach rosyjskiej polityki zagranicznej.

Z rosyjskiego punktu widzenia podział świata na skonfliktowane obszary Północy i Południa otwiera nowe możliwości działania. Przede wszystkim z krajami Południa łączy Rosję podobne postrzeganie procesów globalizacji. W rosyjskim postrzeganiu procesów globalizacji dominuje przekonanie, iż intensyfikacja procesów globalizacji i rozwój współzależności pomiędzy państwami zachodzi w formie ekspansji Zachodu, z którym Rosja się nie identyfikuje, na pozostałe kraje świata. Globalizacja oznacza więc europeizację i „westernizację” narzuconą pozostałym uczestnikom stosunków międzynarodowych⁹⁷. Podkreśla się fakt, iż Rosja jest traktowana (podobnie jak i pozostałe państwa rozwijające się) instrumentalnie. Zostały im narzucone, pod postacią reform i modernizacji, odpowiednie wzory instytucjonalne polityczne i gospodarcze (prywatna własność, dostęp do inwestowania, swoboda przepływu kapitału, wymierny pieniądz, komercyjne banki, odpowiednia polityka makroekonomiczna), aby można było na tym obszarze dokonywać transakcji kapitałowych i zyskowych inwestycji. Reformy i modernizacja są podporządkowane dyktatowi przepływu kapitałów, a sankcją za brak chęci i zdolności do wypełniania wzorów narzuconych z zewnątrz jest odmowa zaliczenia kraju do tzw. „demokratycznego świata”, bojkot gospodarczy, aż do interwencji militarnych włącznie (państwa słabiej rozwinięte – Południe – są zatem zmuszane do przyjęcia często niekorzystnych dla nich reguł gry i to niezależnie od woli ich mieszkańców)⁹⁸. Zdecydowana większość zarówno rosyjskich ekspertów, jak i polityków, postrzega często Rosję jako ofiarę globalizacji – procesu kierowanego przez zachodnich polityków i elity gospodarcze, którzy dążą do peryferyzacji i eksploatacji Federacji Rosyjskiej. Globalizację postrzega się jako proces, którego beneficjentami są przede wszystkim bogate społeczeństwa Zachodu, prowadzący do całkowitej supremacji politycznej i kulturowej Zachodu, traktowania Rosji jako „młodsze partnera”, którego należy „dyscyplinować” i marginalizować jego znaczenie, zaś sam narzucony przez Zachód dyskurs publiczny dotyczący globalizacji i sposób jej postrzegania jako ideologiczną racjonalizację rosnących w świecie nierówności społecznych i nieuprawnioną dominację krajów Zachodu⁹⁹.

Zgodnie z rozpowszechnioną jeszcze w latach siedemdziesiątych teorią gospodarki-świata amerykańskiego socjologa Immanuela Wallersteina, kształtujący się od XVI w. nowoczesny system światowy stanowi kapitalistyczna gospodarka światowa, a logika funkcjonowania kapitalistycznej gospodarki-świata kształtuje także strukturę przestrzenną świata. Jednostki polityczne są uporządkowane hierarchicznie zgodnie ze swoim miejscem i rolą, jakie mają w podziale pracy i produkcji dokonującej się w ramach gospodarki-świata. Strukturę porządku międzynarodowego tworzą: rdzeń (*core*), peryferie i półperyferie. Rdzeń stanowią państwa bogate, które eksploatują; peryferie natomiast to państwa biedne, które są eksploatowane. Ważną rolę we współczesnym systemie gospodarczym posiadają półperyferie, które mogą zarówno eksplo-

⁹⁷ K. S. Gadzijew, *Wwiedienije...*, s. 88.

⁹⁸ Por. G. Aseniero, *Filozofia systemu światowego*, (w:) U podłoża globalnych zagrożeń, pod red. J. Daneckiego i M. Daneckiej, Warszawa 2003, s. 27.

⁹⁹ M. A. Molchanov, *op. cit.*, s. 417–420.

atować, jak i być eksploatowane. Ich zadaniem jest przede wszystkim stabilizowanie całego systemu światowego. Półperyferie, znajdując się pomiędzy centrum a peryferiami, mają możliwość awansu lub degradacji. Państwa te wykorzystują swą energię intensywnie dążąc do tego, aby przynajmniej utrzymać się na swoim pośrednim miejscu, jednocześnie mając nadzieję, że uda im się wspiąć na górę. Wybór, przed jakim stoją, jest prosty: albo odniosą sukces w przemieszczaniu się w górę hierarchii (lub przynajmniej nie zmienią pozycji), albo zostaną zepchnięte w dół¹⁰⁰.

Rosyjskie elity polityczne obawiają się, iż byłe mocarstwo zostanie zepchnięte do roli peryferii. Przyjmuje się, iż globalizacji towarzyszy narastanie społecznego rozwarstwienia i niesie ona wiele zagrożeń dla słabszych społeczności, w tym także dla Rosji, która w gospodarczym łańdżu światowym jest raczej elementem słabym, co budzi obawy przed jej względną marginalizacją w najbliższej przyszłości. Dlatego też Rosjanie uznają, iż strategicznym celem Federacji Rosyjskiej powinno być przeciwstawienie się procesowi globalizacji (rozumianemu jako zawłaszczanie zysków z niej płynących przez najbogatsze kraje świata) i stworzenie takich warunków w środowisku międzynarodowym (przede wszystkim poprzez bardziej zrównoważoną, wspólną kontrolę tychże procesów), aby pozytywne efekty globalizacji były dostępne dla wszystkich¹⁰¹.

Rosjanie bardzo negatywnie odbierają fakt dominacji USA i UE w świecie, gdyż oceniają, że ci aktorzy międzynarodowi działają na szkodę Rosji, a ponadto starają się „wypchnąć” Rosję z kluczowych dla niej regionów Zakaukazia i Azji Środkowej. Aby powstrzymać ich dominację, Rosja musi szukać nowych sojuszników (Chiny, Indie, Iran), z którymi będzie mogła przeciwstawić się potędze świata zachodniego i doprowadzić do ukształtowania się świata bardziej zrównoważonego, tzn. takiego, w którym bez zgody Rosji i jej sojuszników nie będzie możliwości dowolnego kształtowania łańdżu światowego. Dlatego też w swojej strategii polityki zagranicznej Rosja opowiada się za uformowaniem łańdżu wielopolarnego, który odpowiadałby zróżnicowaniu współczesnego świata i rozbieżności interesów poszczególnych państw. Gwarancją efektywności takiego systemu może być tylko stworzenie mechanizmów kolektywnego podejmowania decyzji i wspólnego rozwiązywania problemów globalnych na podstawie prawa międzynarodowego i głębokiej demokratyzacji stosunków międzynarodowych.

Realizując swoją wizję świata postzimnowojennego Rosjanie muszą szukać sojuszników w środowisku międzynarodowym. Jedną z geostrategicznych koncepcji, nawiązującą do neobizantyńskiego zainteresowania Południem, jest postrzeganie krajów rozwijających się i zagrożonych marginalizacją jako naturalnego sojusznika. W rosyjskiej geopolityce zaczynają się pojawiać koncepcje, które podejmując próbę zrozumienia dychotomii Północ-Południe starają się w jakiś sposób umiejscowić w niej Rosję. Jednym z wiodących rosyjskich myślicieli geopolitycznych, który podjął się próby analizy geopolitycznych konsekwencji podziału Północ-Południe, a co więcej wskazał, jaką strategię powinna przyjąć Rosja, był Aleksander Panarin. W jego pracy *Globalnoje političeskoje prognozowanie* można dostrzec specyfikę wykorzystania konfliktu Północ-Południe przy próbie określenia geopolitycznych priorytetów Rosji. W rosyjskim sposobie postrzegania „Południa”, reprezentowanym przez Aleksandra Panarina, wskazuje się, iż podział Północ-Południe jest to wynik europocentrycznego myślenia i podział świata na „demokratyczne”, „cywilizowane” i wysoko

¹⁰⁰ I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów*, Warszawa 2007, s. 85.

¹⁰¹ Por. F. Łukjanow, *Globalizm dla wszech i każdawo*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2002, vol. 1, nr 1, s. 9–10.

rozwinęte kraje Północy oraz „niedemokratyczne”, „niecywilizowane” i biedne kraje Południa został narzucony przez logikę zachodnioeuropejskiej dominacji w świecie. Jest to tylko ideologia wygodna dla krajów wysoko rozwiniętych, które nie chcą dzielić się zyskami wypływającymi z procesów globalizacji wykorzystując ją, aby zabezpieczyć się od ekspansji „nowego barbarzyństwa”¹⁰².

Niezależnie od faktu, iż myślenie w kategoriach Północ-Południe zostało narzucone przez dominujące w świecie kraje wysoko rozwinięte, istnienie obszarów biedy i niesprawiedliwości jest oczywiste. Szczególnym zjawiskiem współczesnego środowiska międzynarodowego jest według Panarina to, iż problemy Południa wynikają nie tylko z faktu jego eksploatacji przez kraje bogate, ale także z tego, iż Zachód, demonstrując niezwykłą wręcz skuteczność w niszczeniu normatywno-kulturowych podstaw kultur poddanych procesom westernizacji, nie jest w stanie zaproponować w zamian żadnych innych norm. W efekcie postępuje pauperyzacja materialna i duchowa krajów Południa, a ludzie tam mieszkający tracą podstawy swojego bytu¹⁰³. Niszcząc te kraje Zachód jednocześnie odwraca się od nich, zamykając się przed, jak to nazywa, „nowym barbarzyństwem”. Tylko Rosja jest w stanie dzięki swojej kulturze i pozycji w świecie podjąć próbę rozwiązania istniejących problemów, co powinno stać się zadaniem Rosji w XXI w. Rosja współczesna chcąc budować świat bardziej sprawiedliwy i rywalizować z Zachodem o odzyskanie swoich sfer wpływów oraz ograniczyć dominację USA w świecie powinna wejść w sojusz z krajami Południa, w międzynarodowy sojusz „słabych” przeciwko „silnym”. Zwrot Rosji w kierunku Południa jest koniecznością, aby wypełnić ideę świata sprawiedliwego i demokratycznego, w którym nie będzie stosowania „podwójnych standardów” i narzucania „demokracji”¹⁰⁴.

Nierównowaga w strukturze międzynarodowej wywołuje pewne istotne konsekwencje. Po pierwsze nie rozwiązywane problemy społeczno-ekonomiczne połączone ze słabością instytucji państwa powodują, iż kraje Południa są szczególnie narażone na wewnętrzne konflikty oraz spory i wojny z sąsiadami, destabilizując jednocześnie środowisko międzynarodowe i stwarzając zagrożenia w skali całego globu. Rosyjski geopolityk Aleksander Neklessa pisał, iż Południe to swoista „czarna dziura” współczesnego globalnego porządku, która ma skłonność do rozszerzania się i może wciągnąć w swój obręb także nowe kraje i kontynenty¹⁰⁵. Neklessa nawiązywał do poglądów Roberta Kaplana, który w opublikowanym w czasopiśmie „Atlantic Monthly” artykule pt. *The coming anarchy*, zwracał uwagę, iż niebezpieczeństwa i anarchia, która zapanowała w krajach uznanych za peryferyjne z punktu widzenia interesów wielkich mocarstw, może wkrótce przenieść się na całe środowisko międzynarodowe. Kaplan pisał o tym, jak upadek miast, wzrost przestępczości, eksplozja demograficzna, trybalizm, epidemie przenoszą się z państw upadłych na cały porządek międzynarodowy. Chaos w tej części świata może doprowadzić do międzynarodowych konfliktów i przyczynić się do przewartościowania struktury ładu międzynarodowego. Kaplan zwracał uwagę na fakt, iż coraz więcej obszarów świata jest zagrożonych podobnymi problemami: Afryka Zachodnia, Kaukaz, Bliski Wschód, Bałkany, Somalia, Sri Lanka, Turcja (problem Kurdów), Indie i Pakistan, co powoduje, że w świecie

¹⁰² A. S. Panarin, *Globalnoje političeskoje prognozowanie*, Moskwa 2002, s. 114.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 115.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 118.

¹⁰⁵ A. I. Neklessa, *Postsowriemiennyj mir w nowoj sistemie koordinat*, „Wostok” 1997, nr 2, s. 26.

raczej dominuje chaos niż posthistoryczna wizja Fukuyamy¹⁰⁶. Do pojęcia „dziury”, czy też „wyrwy” w systemie międzynarodowym nawiązywał także amerykański geopolityk Thomas Barnett, który zasłynął głównie jako autor artykułu opublikowanego w 2003 r. w magazynie „Esquire” – *The Pentagon new map*, który stał się podstawą książki *The Pentagon new map: war and the peace in the twenty-first century*, opublikowanej w 2004 r. Amerykański geostrateg zwrócił uwagę przede wszystkim na fakt, iż państwa określane przez Pentagon jako „państwa bandyckie” (*rogue regime*) są w niedostateczny sposób włączone w procesy globalizacji, a tym samym są słabo powiązane z zasadami i normami globalnego współżycia łączącymi kraje i kultury uczestniczące w globalizacji. Dlatego też uznał, iż nowy paradygmat bezpieczeństwa USA można streścić w formule *disconnectedness defines danger*¹⁰⁷. Barnett pisał, iż tam, gdzie globalizacja powoduje włączenie danych obszarów do sieci światowych powiązań, transakcji finansowych, wpływów liberalnych mediów i zbiorowego bezpieczeństwa, tam są regiony, w których istnieje stabilny rząd, występuje stale rosnący poziom standardu życia, a większa liczba zgonów jest przyczyną samobójstw niż morderstw. Ten obszar świata Barnett określił jako *functioning core* lub *core* (rdzeń). Natomiast tam, gdzie wpływy globalizacji są słabe lub w ogóle nieobecne, tam mamy do czynienia z regionami, których plagą są autorytarne reżimy, polityczne represje, masowe morderstwa, a co najważniejsze chroniczne konflikty, które są inkubatorem dla kolejnych generacji globalnych terrorystów. Ten obszar świata Barnett określił jako *non-integrating gap*, „gap” (wyłom, dziura) lub, jak też pisał amerykański badacz, globalizacyjna „dziura ozonowa”.

Pogłębianie się dysproporcji rozwoju społeczno-gospodarczego między poszczególnymi regionami i krajami, tworzące ogromną asymetrię między uprzemysłowioną Północą a nierozwiniętym Południem, a także rosnące poczucie globalnej niesprawiedliwości spowodowało, iż kraje Południa stały się źródłem jednego z największych współczesnych zagrożeń dla środowiska międzynarodowego: terroryzmu. Wśród licznych prac poświęconych zjawisku terroryzmu na wyróżnienie zasługuje znane opracowanie Davida Rapoporta *The four waves of modern terrorism*, które zawiera analizę historii tegoż zjawiska. David Rapoport zwracał uwagę, iż terroryzm nie jest zjawiskiem nowym, ale mocno osadzonym w historii stosunków międzynarodowych. Rapoport wskazuje na występowanie w najnowszej historii czterech wielkich fal terroryzmu: fala anarchistyczna od lat osiemdziesiątych XIX w. do wybuchu i wojny światowej, fala antykolonialna, związana z końcem epoki imperializmu, okresem dekolonizacji i powstawaniem samodzielnych państw w miejsce kolonii, fala lewicowego terroryzmu lat siedemdziesiątych w Europie Zachodniej i USA, i wreszcie obecna, czwarta fala terroryzmu, która rozpoczęła się w latach dziewięćdziesiątych i ma przede wszystkim podłoże religijne¹⁰⁸. Współczesny terroryzm jest więc związany przede wszystkim z fundamentalizmem religijnym. We wszystkich religiach istnieją niewielkie grupy fundamentalistów wykorzystujących wiarę jako usprawiedliwienie aktów terroru. Terroryzm o podłożu religijnym jest zjawiskiem powszechnym, nieograniczającym się tylko do świata islamu. Terroryzm religijny uważa się za szczególnie niebezpieczny, gdyż terroryści uznają się za wykonawców woli Boga, a ich

¹⁰⁶ R. Kaplan, *The anarchy coming*, „Atlantic Monthly” 1994, s. 44–76.

¹⁰⁷ T. Barnett, *The Pentagon new map*, „Esquire”, Marzec 2003, s. 2.

¹⁰⁸ Por. D. Rapoport, *The four waves of modern terrorism*, (w:) *Attacking terrorism: elements of a grand strategy*, ed. A. Cronin, J. Ludes, Georgetown 2004, s. 46–73.

ostatecznym celem nie są konkretne cele polityczne, ale raczej jest to bitwa o „ludzkie dusze”. Ich celem jest służba Bogu i walka ze „złem”¹⁰⁹. Symbolem współczesnego terroryzmu stała się przede wszystkim Al-Kaida – sieć islamskich fundamentalistów z różnych krajów, kierowana przez Saudyjczyka Osamę Bin Ladena, zjednoczona wokół pragnienia utworzenia na Bliskim Wschodzie państw islamskich, wspierania islamskich powstań w południowo-wschodniej Azji i ukarania Stanów Zjednoczonych za ich pomoc Izraelowi oraz bliskie powiązania ze skorumpowanymi rządami państw bliskowschodnich¹¹⁰.

Niezależnie do faktu, iż po zamachach terrorystycznych w Nowym Jorku w 2001 r. państwo rosyjskie stało się oficjalnie członkiem szerokiej koalicji antyterrorystycznej, rosyjskie postrzeganie terroryzmu międzynarodowego nie jest jednoznaczne. Bardzo często w rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, iż zagrożenie międzynarodowym terroryzmem nie jest „zderzeniem cywilizacji”, ale jest przede wszystkim rezultatem nierównomiernego rozwoju świata i pogłębiania się przepaści między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się, co jest wynikiem narzuconej światu przez USA logiki globalizacji ekonomicznej, a utrzymujące się w świecie obszary biedy stanowią naturalne źródło dla ekstremizmu przejawiającego się w postaci terroryzmu. Rola islamskiego fundamentalizmu będzie maleć tylko wraz z rozwojem społecznym, gospodarczym i politycznym krajów muzułmańskich. Ponadto uznaje się, iż międzynarodowy terroryzm jest także reakcją na specyfikę współczesnych procesów globalizacji, w ramach których USA narzucają innym państwom i narodom własną wizję świata. Ta „amerykanizacja” świata w wielu regionach traktowana jest jako zagrożenie dla tradycyjnego sposobu życia.

Należy zwrócić uwagę, iż w geopolitycznej literaturze rosyjskiej nie brak także opinii, iż w rzeczywistości hasło światowej wojny z terroryzmem służy przede wszystkim polityce Waszyngtonu do realizacji geopolitycznych interesów, a zwłaszcza do zapewnienia kontroli nad surowcami energetycznymi znajdującymi się na obszarze krajów arabsko-muzułmańskich na Bliskim Wschodzie¹¹¹. Irina Wasilienko uważa, że hasło wojny z terroryzmem stanowi element informacyjnej strategii USA i jest jedynie propagandową przykrywką dla geostrategicznych działań amerykańskich mających na celu urzeczywistnienie amerykańskiej dominacji w świecie. Amerykańska operacja w Afganistanie ma na celu nie tyle wojnę z Talibami, ile zabezpieczenie swoich interesów w regionie Azji Środkowej i „wypchnięcie” z tego strategicznego obszaru dwóch kontynentalnych państw: Rosji i Chin. Wasilienko pisze, iż wykorzystując hasło wojny z terrorem Amerykanie ustanowili swoje bazy wojskowe w Uzbekistanie, Kirgizji, Tadżykistanie oraz Afganistanie, co w połączeniu ze strategicznym sojuszem z Pakistanem daje im możliwość otoczenia Rosji i Chin pierścieniem strategicznych baz wojskowych. Pod pozorem wojny z terroryzmem USA zwiększają także swoje wpływy wojskowe i polityczne na Południowym Kaukazie, wysyłając swoich specjalistów i szkoląc żołnierzy takich krajów, jak Azerbejdżan i Gruzja. Ostatecznym celem USA nie jest wojna z terroryzmem, ale przede wszystkim zdobycie kontroli nad strategicznymi obszarami Azji Środkowej i Kaukazu, co pozwoli kontrolować wydobywanie ropy naftowej i gazu ziemnego¹¹².

¹⁰⁹ C. Flint, *Wprowadzenie do geopolityki*, Warszawa 2008, s. 182.

¹¹⁰ K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006, s. 225.

¹¹¹ I. A. Wasilienko, *Geopolitika*, Moskwa 2003, s. 136.

¹¹² *Ibidem*, s. 136–137.

Uważa się zatem, iż Rosja powinna przeciwstawić się geostrategicznemu scenariuszowi realizowanemu przez USA, a jednym ze sposobów na to może być próba odbudowania więzi z krajami arabskimi, a zwłaszcza takimi, jak Iran czy też Syria, które przeciwstawiając się polityce USA na Bliskim Wschodzie zostały zaliczone przez administrację Waszyngtonu do tzw. osi zła. Pojawia się przekonanie, iż z uwagi na swoje wielowiekowe kontakty ze światem islamu Rosja posiada wyjątkową wiedzę na temat islamu i jest szczególnie uprawniona do pośredniczenia w dialogu pomiędzy krajami muzułmańskimi a krajami cywilizacji zachodniej, co łączy się z przekonaniem o „historycznej misji” Rosji, jaką ma być synteza Wschodu i Zachodu, do której uprawniona jest tylko Rosja jako specyficzne państwo, które powstało na styku trzech kultur: zachodniej – chrześcijańskiej oraz wschodniej – buddyjsko-konfucjańskiej i islamskiej¹¹³. Rosja może zatem pośredniczyć w „dialogu cywilizacji”, który prowadziłby do budowy świata bardziej zrównoważonego i sprawiedliwego. Nie bez przyczyny w rosyjskiej myśli geopolitycznej podkreśla się, iż prawosławie daje Rosji więcej szans na ustanowienie konsensusu z muzułmańskim typem duchowości. Uważa się, iż kultura rosyjska, której źródła są prawosławno-bizantyńskie, ma charakter etykocentryczny, tak jak kultura islamska. Mniej w niej indywidualistycznej samowoli niż w kulturze zachodniej. Stanowi to fundament dla współpracy Rosji i krajów muzułmańskich. Zwraca się uwagę, iż to na terytorium Rosji miał miejsce fakt o wielkim historycznym znaczeniu, jakim było pojawienie się systemu cywilizacyjnego i geopolitycznego będącego produktem wspólnej twórczości chrześcijan i muzułmanów, a nigdzie indziej na świecie nie osiągnięto syntezy tego typu¹¹⁴.

Podkreśla się, że Rosja wśród europejskich krajów z kręgu kultury chrześcijańskiej znajduje się w szczególnej sytuacji, jeżeli chodzi o związki ze światem islamu, gdyż islam stanowi ważny element życia społecznego i kulturowego ponad czterdziestu narodowości od wieków wchodzących w skład państwa rosyjskiego (Tatarzy, Baszkirzy). Stanowi on tradycyjną religię rdzennych mieszkańców państwa rosyjskiego i część duchowego i kulturowego dziedzictwa współczesnej Federacji Rosyjskiej. Rosja położona w przestrzeni eurazjatyckiej zawsze była krajem, który posiadał bezpośrednie kontakty z ludami wyznającymi islam (Turcja, ludy Kaukazu, Persja), co jak uważają współcześni rosyjscy politolodzy, stworzyło podstawy do dobrosąsiedzkich stosunków Rosji ze światem islamu¹¹⁵. Rosyjski geopolityk Aleksander Panarin zwracał przy tym uwagę, że im większy będzie wpływ Rosji na muzułmańskie regiony obszaru poradzieckiego, tym większe będzie prawdopodobieństwo, że Rosja i islamskie regiony „bliskiej zagranicy wybiorą nie fundamentalistyczną drogę wstecz, ale alternatywny model postindustrialny, zdolny do wzięcia udziału w konkursie na projekt ogólnoludzkiej przyszłości”¹¹⁶.

W ostatnich latach wyraźnie wzrosła aktywność dyplomacji rosyjskiej w krajach muzułmańskich. Rosja ma status obserwatora przy Organizacji Konferencji Islamskiej, a przedstawiciele prezydenta Rosji uczestniczą w spotkaniach Ligi Państw Arabskich. Korzystając ze swojej specyficznej pozycji w świecie islamu Rosjanie podejmują próby wykorzystania swoich związków z krajami muzułmańskimi do

¹¹³ *Rosyjskaja ciwilizacija*, pod red. M. P. Mczedłowa, Moskwa 2003, s. 346–356.

¹¹⁴ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji...*, s. 43–74.

¹¹⁵ G. M. Yemelianova, *Russia and Islam: the history and prospect of relationship*, „Asian Affairs” 1995, vol. XXVI, s. 278.

¹¹⁶ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji...*, s. 46.

podniesienia prestiżu i roli swojego kraju w środowisku międzynarodowym. Charakterystyczne w tym względzie może być chociażby przesłanie prezydenta Władimira Putina skierowane do uczestników spotkania Ligi Państw Arabskich, w którym prezydent Rosji, odwołując się do związków Rosji z islamem oraz do jej uczestnictwa w strukturach najważniejszych organizacji międzynarodowych (Rada Bezpieczeństwa ONZ, grupa G-8), zapewnił, iż Rosja będzie aktywnie uczestniczyć w rozwiązywaniu problemów i konfliktów na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej, starając się postawić Rosję w roli mediatora między światem Zachodu a światem arabskim¹¹⁷.

Wśród krajów muzułmańskich Południa szczególne zainteresowanie w ramach neobizantyńskiej geostrategii Rosji wzbudza Iran, oskarżany przez Waszyngton o sponsorowanie terroryzmu i budowę broni atomowej, a uważany obecnie przez większość rosyjskich geopolityków za naturalnego dla Rosji sojusznika w świecie muzułmańskim i w środowisku międzynarodowym. Iran jest traktowany jako jedno z najważniejszych państw świata muzułmańskiego i ważne „centrum siły”. Aleksy Mitrofanow, rosyjski polityk i były deputowany Dumy Państwowej z ramienia Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji, a następnie członek partii Sprawiedliwa Rosja, w swojej książce *Szagi nowoj geopolitiki* (Moskwa 1997) zwracał uwagę, iż Iran zajmuje olbrzymie strategiczne terytorium rozciągające się od Turcji po Afganistan i od południowego Kaukazu do Zatoki Perskiej. Kraj ten posiada wielowiekową tradycję kultury i państwowości i zawsze odgrywał ważną rolę w tym regionie świata. Zwiększenie wpływów Iranu w regionie i dominacja tego państwa pozwoliłaby Rosji na zneutralizowanie wpływów Turcji i USA, a także zapewniłaby niezbędne bezpieczeństwo na południowych granicach¹¹⁸. Dlatego też geostrategicznym zadaniem Rosji jest nawiązanie i utrzymanie sojuszniczych stosunków z Iranem i wspieranie jego działań politycznych w regionie.

Rosyjsko-irańskie stosunki mają długoletnią historię, w której nie brak było konfliktów i rywalizacji, ale uznaje się, iż rozpad ZSRR stworzył dla obu państw nową geopolityczną sytuację i stał się podstawą współpracy. Rosyjscy eksperci podkreślają, że zbliżeniu Rosji z Iranem sprzyjają działania USA w regionie. Po pierwszej wojnie w zatoce władze w Iranie poczuły się zagrożone obecnością wojsk amerykańskich w regionie i zdecydowały się na zbliżenie z Rosją. Kolejne interwencje w Afganistanie i Iraku spowodowały, iż irańskie władze zaczęły obawiać się powtórki „afgańskiego modelu” w Iranie, dla obalenia teokratycznego reżimu i zastąpienia go prozachodnim przy pomocy opozycji irańskiej¹¹⁹. Obawy Iranu zmuszają władze tego kraju do szukania sojuszników i wsparcia w środowisku międzynarodowym, a Rosja jest dla tego państwa atrakcyjnym partnerem.

Wśród rosyjskich geopolityków uznaje się, iż nowa rzeczywistość w polityce międzynarodowej stworzyła przesłanki do współpracy Iranu z Federacją Rosyjską. W literaturze rosyjskiej podkreśla się, iż Iran poza retoryką „rewolucji islamskiej” prowadzi bardzo pragmatyczną politykę zbieżną z interesami Rosji w regionie i unika działań sprzecznych z interesami Rosji. Iran starał się łagodzić konflikty etniczno-religijne wspierając działania rosyjskie. W konflikcie Azerbejdżan – Armenia, Iran, mimo swoich silnych związków z Azerbejdżanem, wsparł rosyjskiego sojusznika Ar-

¹¹⁷ Por. *Posłanie Prezidenta Rossii W. W. Putina k uczestnikom sammita Ligi Arabskich Gosudarstw*, www.mid.ru.

¹¹⁸ A. W. Mitrofanow, *Szagi nowoj geopolitiki*, Moskwa 1997, s. 227.

¹¹⁹ I. A. Wasilienko, *Geopolitika sowremennowo mira*, Moskwa 2006, s. 285.

menię¹²⁰. Przede wszystkim Iran podziela rosyjską wizję rzeczywistości międzynarodowej, świata multipolarnego ze zwiększoną rolą ONZ w rozwiązywaniu problemów i konfliktów globalnych¹²¹.

Jeden ze zwolenników współpracy z Iranem – Mikołaj Nartow w podręczniku poświęconym problemom geopolitycznego położenia Rosji pisał, iż Moskwa i Teheran są szczególnie mocno zainteresowane ograniczeniem wpływów innych mocarstw w regionie Morza Kaspijskiego. Po rozpadzie ZSRR region kaspijski został uznany przez USA ze strefę ich strategicznych interesów. Amerykańska dyplomacja zaczęła aktywnie interesować się takimi państwami, jak Azerbejdżan, Kazachstan, czy też Turkmenistan, i w krajach tych zaczęły pojawiać się amerykańskie i brytyjskie firmy naftowe. Aby uniemożliwić wejście na Morze Kaspijskie, które do rozpadu ZSRR stanowiło „wewnętrzne morze” Iranu i ZSRR, konieczne jest współdziałanie Moskwy i Teheranu, a najważniejszym zadaniem strategicznym jest przyciągnięcie na stronę Rosji Azerbejdżanu i utworzenie osi Moskwa-Baku-Teheran¹²². Teheran i Moskwa zainteresowane są budową korytarza transportowego z południa na północ: Teheran – Baku – Noworosyjsk, będącego alternatywą dla koncepcji TRASEKA. Trasa taka daje Rosji wyjście na „ciepłe morza”, a Teheranowi umożliwia kontakty poprzez Federację Rosyjską z krajami Europy Zachodniej¹²³. Dla rosyjskich geopolityków sojusz z Iranem ma szczególne znaczenie, gdyż przekształcenie Iranu w sojusznika Moskwy uniemożliwi Waszyngtonowi realizację starej, wcześniej proponowanej przez A. Mahana i N. Spykema taktyki anakondy, opanowania rimlandu i „zaduszenia” Rosji sanitarnym kordonem złożonym z wrogich Rosji państw¹²⁴.

W sferze praktycznego działania „neobizantyńskie” poglądy ukierunkowujące geostrategię kraju na sojusz z szyickimi krajami muzułmańskiego Południa znalazły także odzwierciedlenie w działaniach elit politycznych, które od połowy lat dziewięćdziesiątych w coraz większym stopniu zaczęły doceniać znaczenie Iranu dla rosyjskiej polityki zagranicznej. Intensyfikacja kontaktów z Iranem nastąpiła po objęciu urzędu ministra spraw zagranicznych Rosji przez Jewgienija Primakowa. Zaczął on prowadzić politykę rosyjską na tory większej niezależności od Zachodu, był jednocześnie specjalistą od problemów Bliskiego Wschodu i krajów muzułmańskich, co przyczyniło się do zwiększenia zainteresowania Rosji tym regionem i dostrzeżenia jego wartości dla rosyjskiej polityki¹²⁵.

Koncepcja Primakowa „powrotu na Wschód” była kontynuowana po objęciu władzy przez Władimira Putina, który doprowadził do zacieśnienia stosunków Rosji z Iranem i intensyfikacji dwustronnej współpracy¹²⁶. Uznano, iż dla obu państw wzajemna współpraca stała się koniecznością, gdyż oba są zainteresowane utrzymaniem

¹²⁰ Wsparcie przez Iran chrześcijańskiej Armenii w konflikcie z szyickim Azerbejdżanem wywołane zostało czynnikami geopolitycznymi. Położenie geopolityczne Armenii pozwala jej kontrolować i aktywnie wpływać na realizację amerykańskiego projektu korytarza transportowego dla przesyłu ropy i gazu z Azerbejdżanu, przez Gruzję, do Turcji.

¹²¹ I. A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemiennowo...*, s. 285.

¹²² N. A. Nartow, *Geopolitika*, Moskwa 2004, s. 227–233, 435–436.

¹²³ K. Afrasiabi, A. Maleki, *Iran's foreign policy after 11 september*, „The Brown Journal of World Affairs” 2003, vol. 9, nr 2, s. 260–261; N. A. Nartow, *ibidem*, s. 445; S. G. Łuzianin, *Wostocznaja politika Władimira Putina*, Moskwa 2007, s. 134.

¹²⁴ N. A. Nartow, *ibidem*, s. 437.

¹²⁵ A. Tarock, *Iran and Russia in „strategic alliance”*, „Third World Quarterly” 1997, vol. 18, nr 2, s. 207.

¹²⁶ M. N. Katz, *Russian-Iranian relations in the Putin era*, „Demokratizatsyia” 2002, vol. 10, nr 1, s. 69.

pokoju i stabilizacji w regionach południowego Kaukazu i Azji Środkowej. Konflikty etniczno-polityczne w tym regionie stwarzają bowiem nie tylko zagrożenia dla interesów Rosji, ale z uwagi na wieloetniczny charakter Iranu mogą stać się także zagrożeniem dla Iranu¹²⁷. Iran i Rosja są także zainteresowane w ograniczeniu wpływów „atlantyizmu” w regionie Kaukazu i Azji Środkowej, a w świecie islamu Iran stanowi także przeciwwagę dla wpływów Arabii Saudyjskiej (wahhabizm) i Turcji (panturkizm). Obydwa kraje podjęły daleko zaawansowaną współpracę i w 2000 r. Federacja Rosyjska podjęła decyzję o sprzedaży Iranowi broni i technologii wojskowych, zrywając w ten sposób umowę Gore – Czernomyrdin, która zakładała, iż Rosja nie będzie sprzedawać broni Iranowi¹²⁸. Instytucjonalizacja współpracy nastąpiła w 2001 r., kiedy to zostało podpisane porozumienie o podstawach i zasadach wzajemnej współpracy. Utrzymywane są kontakty dyplomatyczne na wysokim szczeblu. Podstawą dialogu politycznego jest problematyka regionu Morza Kaspijskiego, Azji Środkowej, Zakaukazia, Afganistanu i Iraku, a także walki z międzynarodowym terroryzmem i przestępczością związaną z produkcją i przemytem narkotyków. Podstawą współpracy jest także energetyka jądrowa i współpraca wojskowo-technologiczna, a przede wszystkim eksport broni z Rosji do Iranu. Rosja także aktywnie uczestniczy w próbach rozwiązania problemu irańskiego programu atomowego i jest jednocześnie jedynym państwem, które otwarcie współpracuje z Iranem w sferze energetyki jądrowej, mimo zdecydowanie negatywnego stanowiska USA wobec jakiegokolwiek współpracy z Iranem w obszarze energetyki jądrowej¹²⁹. Iran stał się także ważnym elementem rosyjskiej strategii rozwoju Szanghajskiej Organizacji Współpracy. W 2006 r. członkowie SZOW zaproponowali Iranowi status pełnoprawnego członka organizacji i niezależnie od faktu odmowy zacieśniło to kontakty Iranu z krajami SZOW. Dla Iranu współpraca z krajami skupionymi w SZOW, zwłaszcza zaś z Rosją i Chinami, jest szansą na rozwój ekonomiczny oraz pozyskanie zagranicznych inwestycji, dlatego można się spodziewać zacieśnienia kontaktów gospodarczych, politycznych i wojskowych pomiędzy SZOW a Iranem¹³⁰.

Sojusz rosyjsko-irański, który staje się w coraz większym stopniu realną rzeczywistością geopolityczną, z którą należy się liczyć, stałby się urzeczywistnieniem w praktyce jednego z postulatów neobizantyńskiej geopolityki. Rosyjscy geopolitycy i elity polityczne są zgodni w ocenie, że dzięki współpracy wzajemnej oba państwa mogą umocnić swoją pozycję w strukturze porządku międzynarodowego¹³¹. Rosjanie uznają, że tylko dzięki Iranowi i poprzez Iran, wykorzystując jego autorytet w świecie muzułmańskim, może dojść do ustabilizowania sytuacji na Bliskim Wschodzie, a to jest kluczem do uspokojenia sytuacji w świecie¹³².

Neobizantyńskie koncepcje znajdują swoje częściowe odzwierciedlenie w rosyjskich sporach dotyczących międzynarodowej strategii, a nawet w działaniach de-

¹²⁷ I. A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemiennowo...*, s. 285.

¹²⁸ A. A. Jalali, *The strategic partnership of Russia and Iran*, „Parameters: US Army War College” 2001/2002, vol. 31, nr 4, s. 98.

¹²⁹ W. A. Orlov, A. Vinnikov, *The great guessing game: Russia and the Iranian nuclear issue*, „The Washington Quarterly” 2005, vol. 28, nr 2, s. 49–66.

¹³⁰ M. Brummer, *The Shanghai Cooperation Organization and Iran: a power-full union*, „Journal of International Affairs” 2007, vol. 60, nr 2, s. 185–198.

¹³¹ N. A. Nartow, *Geopolitika...*, s. 438.

¹³² Por. D. Susłow, *Iranskij klucz ku mirovoj stabilnosti*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2005, vol. 3, nr 1, s. 120–132.

cydentów politycznych. Niezależnie od ograniczonych możliwości oddziaływania neobizantyztu na opinię publiczną i elity polityczne w działaniach praktycznych wykorzystuje się elementy związane z tożsamością „bizantyńską”, a w tym przede wszystkim ukierunkowanie na „Południe”. Przy tym o ile w teorii neobizantyztu, zwłaszcza zaś w wersji Artura Ustiana, ukierunkowanie na Południe stanowi nie tyle racjonalne działanie związane z analizą sytuacji międzynarodowej, ile ideologiczny paradygmat, o tyle ukierunkowanie na Południe w polityce zagranicznej Rosji wynika z chęci odbudowy swoich wpływów politycznych i ponownego odgrywania znaczącej roli w rozwiązywaniu międzynarodowych problemów, np. na Bliskim Wschodzie. Dla działań podejmowanych przez rosyjskie władze niemogące pogodzić się z utratą wpływów neobizantyzm może być usprawiedliwieniem i legitymizacją. Odwoływanie się do zakorzenionego w kulturze i tradycji obrazu Rosji-Bizancjum, odpowiednie manipulowanie nim w celu budowy wyobrażenia o istnieniu „bizantyńskiej przestrzeni” będącej naturalną dla Rosji, historycznej spadkobierczyni Bizancjum, przestrzeni oddziaływań geopolitycznych, może stać się elementem usprawiedliwiania działań podejmowanych przez rosyjskich decydentów zarówno wśród rosyjskiej, jak i międzynarodowej opinii publicznej. W tym sensie neobizantyzm może stać się inspiracją dla praktycznych działań geopolitycznych. Pomimo iż neobizantyńska koncepcja geopolityczna Ustiana ma dość ograniczone znaczenie dla sfery praktycznej polityki, to jej niektóre elementy mogą znaleźć się w kręgu zainteresowania decydentów politycznych i inspirować do podejmowania określonych działań. Neobizantyzm pozostając marginalną koncepcją w rosyjskim dyskursie poświęconym rosyjskiej tożsamości międzynarodowej, zwrócił uwagę na potencjalne możliwości wykorzystywania tożsamości bizantyńskiej do kształtowania bloku politycznego pod swoim kierownictwem.

Rozdział V

Geopolityka prawosławia

Ważną rolę w koncepcji neobizantyztu Ustiana odgrywa podkreślanie wielkiej roli prawosławia w realizacji projektu odbudowy Rosji. Píše on, iż podstawą neobizantyztu powinny być: 1) bizantyńska jedność władzy świeckiej i duchowej oraz religijno-państwowa harmonia polegająca nie na podporządkowaniu religii państwu, ale odwrotnie: budowaniu państwa zgodnie z normami religijnymi; 2) powrót do chrześcijańskich źródeł i konsolidacja społeczeństwa wokół wiary; 3) prawosławie – „duszą Rosji”, tożsamość Rosji nie istnieje bez prawosławia; 4) budowa nowej przestrzeni kulturowej na podstawie religijno-etycznych pryncypiów¹³³.

Ten silny akcent na prawosławie jako kluczową wartość społeczeństwa rosyjskiego powoduje, iż jako należące do szeroko rozumianego nurtu neobizantyńskiego można zakwalifikować także niektóre z geopolitycznych idei pojawiających się w Rosji, a nawiązujących do tradycyjnego dla rosyjskiej prawosławnej ortodoksji mesjanizmu

¹³³ A. Toynbee, *Cywilizacja w czasie...*, s. 200–201.

i przekonania o jedności prawosławia (panortodoksja). Idea odrodzenia Rosji przez duchowość nie jest ani nowa, ani zbyt oryginalna, ale nie jest też marginalna. Wiele nurtów myślenia prawosławnego w swoim zestawie najważniejszych wartości posiada także przekonanie o konieczności odrodzenia Rosji przez odrodzenie duchowe człowieka, odzyskanie świadomości zarówno prawosławnej, jak i patriotycznej – rosyjskiej¹³⁴. Projekty odbudowania państwa rosyjskiego i wyjścia z kryzysu cywilizacyjnego często odwołują się do ponownej ewangelizacji Rosji, podkreślając wartość prawosławia w życiu społecznym i krytykując dominujący sekularyzm. Uważa się, że narodową ideą rosyjską powinno stać się dążenie do odrodzenia duchowego Rosjan i odbudowania wpływów rosyjskich w świecie za pośrednictwem prawosławia¹³⁵.

Idee odrodzenia Rosji poprzez duchowość prawosławną przenoszone są także na rozważania geopolityczne i projekty rosyjskiej geostrategii. Prawosławie jest tu traktowane jako przeciwwaga dla wpływów zachodnioeuropejskiej cywilizacji, a wykorzystywanie prawosławia jako elementu oddziaływania geopolitycznego związane jest głównie z nurtem, który można nazwać prawosławną geopolityką narodowo-fundamentalistyczną.

Oficjalnie Rosyjska Cerkiew Prawosławna i jej Patriarchat nie wypowiadają się w kwestii problemów dotyczących geopolityki państwa. Już na początku lat dziewięćdziesiątych przeniósł Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej stwierdził, że nie może ona wiązać się z żadnymi partiami czy też grupami interesu. Cerkiew wyraźnie akcentuje w oficjalnych dokumentach, że jej zadaniem jest dążenie do odrodzenia narodu rosyjskiego i skupienie się na sprawach związanych z zachowaniem spokoju społecznego, rozwiązywaniem problemów społecznych, troską o moralne oblicze obywateli, rozwój tradycji kulturowych, rozwiązanie problemów narodowościowych na drodze pokoju i dialogu we współpracy z innymi wyznaniem, a zwłaszcza z islamem. Nieoficjalnie jednak wśród rosyjskiego duchowieństwa silne są tendencje konserwatywne oraz nacjonalistyczno-patriotyczne. Odwołując się do bizantyńskiej zasady symfonii władzy kościelnej i świeckiej duchowni uważają, że Kościół i państwo powinny zjednoczyć się ze sobą w dziele zbawienia ludzi. Państwo ma być zbudowane według zasad chrześcijańskich, aby ograniczyć możliwości rozpowszechniania się zła w świecie.

Taki sposób myślenia o relacjach między państwem a Kościołem oraz państwem a obywatelami powoduje, że duża część hierarchii prawosławnej (nawiązując do tradycyjnego antyzachodniego nastawienia prawosławia) uważa, iż w zsekularyzowanych krajach Zachodu ukształtowała się cywilizacja apostazji, odejścia człowieka od Boga, emancypacji człowieka i społeczeństwa, a w końcu wygnania Boga z historii. Zadaniem chrześcijan i państwa zbudowanego na wartościach duchowych musi być przeciwstawienie się wpływom ateistycznego i materialistycznego Zachodu. Stąd też o ile organizacje międzynarodowe powstałe z inicjatywy Kremla są postrzegane jako wartościowe, o tyle do struktur zachodnich cerkiew prawosławna odnosi się z wyraźnym dystansem¹³⁶. Z uwagi na taki stosunek cerkwi do zachodniego świata uznaje się

¹³⁴ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 284.

¹³⁵ Wartościowym przykładem, a zarazem wprowadzeniem do specyficznej rosyjskiej teologii politycznej jest praca socjologa Władysława Baczinina, *Nacjonalna idea dla Rosji*, Sankt-Petersburg 2005, s. 364.

¹³⁶ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie...*, s. 180–181.

niekiedy, iż głównym problemem „prawosławnej geopolityki” jest przeciwstawienie chrześcijańskiej cywilizacji prawosławia antychrześcijańskiej cywilizacji Zachodu¹³⁷.

Wśród konserwatywnych ideologów narodowo-fundamentalistycznych wyróżnia się Michaił Nazarow, którego prace w rosyjskiej myśli geopolitycznej są przykładem wykorzystywania „geopolityki” prawosławia i odwoływania się do tak archaicznych koncepcji, jak Moskwa-Trzeci Rzym. Jego wyjątkowo skrajne poglądy mogą budzić kontrowersje, ale pojawiają się w nich ciekawe wątki dotyczące rosyjskiej geostrategii w świecie.

Nazarow proponuje współczesną interpretację tejże teorii, podejmując próbę przeniesienia jej na współczesne realia geopolityczne. Odwołując się do rozumienia Moskwy jako Trzeciego Rzymu buduje on apokaliptyczną wizję współczesnego świata, w której Rosja zostaje przeciwstawiona reszcie świata jako jedyny kraj, który jest potencjalnie zdolny do przeciwstawienia się nadejściu królestwa antychrysta (utożsamionego z globalizacją, konsumpcjonizmem, sekularyzacją i amerykańzacją świata). To właśnie dlatego (a nie z powodu swoich bogactw naturalnych) Rosja przykuwa dziś tak wielką uwagę światowych mocarstw, a jej terytorium jest obiektem geopolitycznych ataków. Siły zła widzą w niej głównego wroga w globalnej wojnie i wiedzą, iż bez opanowania rosyjskiego terytorium nie będą w stanie urzeczywistnić królestwa antychrysta. Dlatego też przyszłość świata zależy od odbudowy Trzeciego Rzymu, gdyż tylko dzięki temu może nastąpić odnowa rosyjskiej potęgi. Jeżeli Rosja nie będzie w stanie odbudować Trzeciego Rzymu – prawosławnego królestwa, to nikt nie będzie w stanie uchronić świata przed upadkiem¹³⁸. Koncepcje Nazarowa ze względu na swoje treści mogą budzić zdumienie, ale są one nawiązaniem do tradycji rosyjskiej religijności, a przede wszystkim do specyficznej tradycji rosyjskiej myśli eschatologicznej, w której przeważa motyw Sądu Ostatecznego, kultu śmierci, oczekiwania Chrystusa Nadchodzącego. W historii, rozumianej jako adwent eschatologiczny, Ruś oczekiwała powtórnego przyjścia Pana. W eschatologii szukano odpowiedzi na problemy egzystencjalne jednostki, narodu oraz państwa. W życiu duchowym Rusi kryje się oczekiwanie paruzji, a dla prawosławnych duchownych i mistyków najważniejszą księgą Nowego Testamentu była Apokalipsa¹³⁹. Dlatego też podobne do Nazarowa koncepcje, które pojawiają się w rosyjskim dyskursie geopolitycznym, określa się nawet jako *geoapokalip-tykę*, która stanowi oryginalny element rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych¹⁴⁰.

W swoich analizach rzeczywistości rosyjskiej Nazarow krytycznie odnosi się do współczesnych rosyjskich przywódców politycznych za ich błędną politykę. Domaga się oczyszczenia duchowego elit rosyjskich, tak aby były one w stanie sprostać stawianym im wymaganiom (jakość tychże elit musi odpowiadać wielkości projektu), postuluje zachowanie autarkicznego rozwoju kraju, chroniącego przed niebezpieczeństwami ze strony procesów globalizacji, a także uważa, że elity rosyjskie powinny szukać nowych rozwiązań dla narodowych problemów Rosji. Nazarow niechętnie odnosi się także do eurazjatyckich pomysłów zjednoczenia w jednym pań-

¹³⁷ Por. W. Pietrow, *Geopolitika Rossii: wozrozdienije ili pogibel*, Moskwa 2003, s. 23.

¹³⁸ M. Nazarow, *Wožd'iu Tretiewo Rima: k poznaniu russkoj idei w apokaliptičeskie wremia*, Moskwa 2005, s. 753.

¹³⁹ A. Andrusiewicz, *Eschatologia Rusi*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 2, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 410.

¹⁴⁰ D. Sidorov, *Post-imperial Third Romes: resurrections of a Russian Orthodox geopolitical metaphor*, „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 2, s. 331.

stwie chrześcijan, żydów i muzułmanów pod hasłem „wspólnej Eurazji”. Jest on raczej zwolennikiem idei panslawistycznej, ale przede wszystkim domaga się, aby u podstaw rosyjskiej polityki zewnętrznej leżała idea zjednoczenia post-bizantyńskiej przestrzeni krajów prawosławnych, co zgodne byłoby z logiką dziejów i współczesnego porządku międzynarodowego. W skład nowej geopolitycznej przestrzeni bizantyńsko-prawosławnej wchodziłyby: Rosja, Grecja, Serbia, Bułgaria, Rumunia, Gruzja, Armenia, Białoruś oraz wschodnia Ukraina¹⁴¹. Pisząc o odbudowie imperium rosyjskiego Nazarow zwraca uwagę na straty terytorialne, jakie poniosła Rosja w wyniku rozpadu ZSRR i uważa, że należy jak najszybciej przystąpić do odbudowy terytorialnej państwa, aby zredukować do minimum straty i pomóc rosyjskiej mniejszości pozostającej poza jej granicami. Aby osiągnąć sukces, nie należy stawiać sobie celów minimalistycznych, ale raczej starać się stawiać sobie cele jak największe, gdyż z bożą pomocą Rosja będzie w stanie opanować te terytoria, które jest w stanie objąć swoim duchowym przywództwem¹⁴².

Dla Nazarowa istnieje jednak granica dla ekspansji rosyjskiej państwowości, której nie powinna ona przekraczać. *Limes* ten powinny wyznaczać granice Rosji carskiej z okresu jej największego rozwoju terytorialnego. Uważa on, że należy dążyć do przywrócenia granic sprzed 2 marca 1917 r., uznawanej za datę upadku Rosji carskiej, gdyż są one „naturalnymi” i historycznie uzasadnionymi granicami rosyjskiej przestrzeni. Zastanawiając się nad problemami powrotu do granic sprzed 1917 r. zwraca on uwagę, że aby uniknąć niepotrzebnych konfliktów Finlandia i Polska mogą zachować swoją odrębność terytorialną, a o ich przyszłości powinni zdecydować nie politycy, ale ludność tych krajów i Rosja powinna zaakceptować ich niezależność. Co ciekawe, w przypadku Obwodu Kaliningradzkiego, który w 1917 r. nie wchodził w skład Rosji, Nazarow akceptuje zwrot tych terytoriów Niemcom pod warunkiem, iż Niemcy wystąpią z NATO i zwiążą się sojuszem z Moskwą¹⁴³.

Nazarow jest dość skrajnym przykładem „prawosławnej geopolityki” i reprezentuje on nurt „prawosławia radykalnego”. Nawiązuje on do rosyjskiego poczucia wyjątkowości i przekonania, że Rosja ma szczególne przeznaczenie, a naród rosyjski jest narodem wyjątkowym, ale jego koncepcje geopolityczne są tak silnie zakorzenione w mesjanizmie rosyjskim, iż mają znikome znaczenie praktyczne i nie są częścią dyskusji poświęconych rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. W pracach Nazarowa odżywiają dziewiętnastowieczne poglądy pisarza Fiodora Dostojewskiego, który uważał, że zjednoczenie przez Rosję narodów słowiańskich zapoczątkuje nową epokę w dziejach całego świata, w której prawosławna Rosja wypowie „nowe słowo” i zdoła odrodzić i zbawić ludzkość¹⁴⁴. Podobnie jak i Dostojewski Nazarow swój nacjonalizm łączy z mesjanizmem i z mistyczno-religijną wiarą w rosyjski naród. Mesjanizm i mistycyzm Nazarowa powoduje, iż jego geopolityczne rozważania stanowią margines w ramach rosyjskiej myśli geopolitycznej. Trudno nawet uznać jego publikacje za prace o charakterze geopolitycznym, gdyż są one tak silnie zabarwione problematyką religijną i mesjanizmem narodowym. Swoje geopolityczne teorie Nazarow buduje w oparciu o przekonanie, iż naród rosyjski jest ze swej istoty nierozzerwalnie

¹⁴¹ M. Nazarow, *op. cit.*, s. 832.

¹⁴² *Ibidem*, s. 886.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 889–890.

¹⁴⁴ Por. A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 467.

związany z prawosławiem, a jego zadaniem jest zbawienie całej ludzkości. Natomiast elity polityczne Rosji stawiają sobie raczej mniej „ambitny” cel, jakim jest odbudowa swojej pozycji międzynarodowej.

Koncepcje Nazarowa nie zasługiwałyby na uwagę, gdyby nie fakt, iż mimo swojego skrajnego charakteru zawierają pewne wyobrażenia o rosyjskiej geopolitycznej przestrzeni, które pojawiają się także we współczesnych zachodnich koncepcjach geopolitycznych. Amerykański uczony Samuel Huntington, którego wizja „zderzenia cywilizacji” wywarła znaczący wpływ na współczesne myślenie geopolityczne, wyróżniał w swojej pracy *Zderzenie cywilizacji* cywilizację prawosławną, której ośrodkiem jest Rosja. Według Huntingtona od zachodniego chrześcijaństwa odróżniać ją miał bizantyński rodowód, odrębna religia, dwieście lat panowania tatarskiego, biurokratyczny despotyzm oraz ograniczony kontakt z Renesansem, Reformacją, Oświeceniem i innymi zjawiskami tak ważnymi dla Zachodu¹⁴⁵. Pisał on, iż Rosja jako państwo-ośrodek tworzy pod swoim kierownictwem blok cywilizacyjny krajów prawosławnych. Krąg wewnętrzny tego bloku tworzą Białoruś, Mołdawia, Kazachstan i Armenia. Bliskie związki łączą także Rosję z Gruzją i Ukrainą, a krąg zewnętrzny tworzą takie państwa, jak: Bułgaria, Grecja, Serbia, Cypr, a także Rumunia¹⁴⁶. Tak więc pojawiające się w rosyjskiej myśli geopolitycznej koncepcje „bloku państw prawosławnych” są w dużym stopniu wtórne wobec koncepcji Huntingtona i wręcz powtarzają jego hipotezy.

Problematyczne jednak jest to, czy istnieje coś takiego jak jedność prawosławia? Czy można mówić o prawosławnej ummie? Czy istnieje prawosławny ideologiczny odpowiednik jedności świata islamu? Obserwując wydarzenia zachodzące we współczesnej przestrzeni geopolitycznej świata można dostrzec, iż twierdzenia Huntingtona o jedności świata prawosławnego nie sprawdzają się, a Rosja nie jest w stanie rozgrywać „prawosławnej geopolityki”. Różnice interesów występujące pomiędzy poszczególnymi społecznościami są zbyt duże, aby można było mówić o „bloku prawosławnym”. Prawosławie nie jest żadnym spoiwem, które mogłoby pomóc w budowie sojuszu państw prorosyjskich. W poddanych ateizacji społeczeństwach poradzieckich wpływ religii na społeczeństwo jest wyraźnie ograniczony, a w niektórych przypadkach hierarchia kościelna raczej wspiera prądy nacjonalistyczne, podkreślające swoją unikalność i tożsamość, a nie prawosławny uniwersalizm. Prawosławne narody Europy Środkowo-Wschodniej mają negatywne wspomnienia radzieckiej dominacji okresu powojennego (po drugiej wojnie światowej większość nierosyjskich narodów prawosławnych znajdowała się pod faktyczną wojskową i polityczną kontrolą Rosji) i zorientowane zostały na współpracę ze strukturami świata zachodniego. Obecny w niektórych rosyjskich koncepcjach geopolitycznych mit jedności prawosławia (pan-ortodoksja) jest utopią podobną do mitu jedności narodów słowiańskich (panslawizm).

Upowszechnienie się zarówno koncepcji Huntingtona, jak i powielających w dużym stopniu jego poglądy teorii rosyjskich „prawosławnych geopolityków” jest o tyle zaskakujące, że w literaturze poświęconej zagadnieniom o charakterze geopolitycznym wskazywano już, i co więcej tłumaczono przyczyny, dlaczego blok taki nie powstanie. Arnold Toynbee w swojej wielkiej pracy *A study of history* wiele miejsca poświęcił problemom Rosji. Zastanawiał się także, dlaczego w dziejach kontaktów Rosji z Rumunią, Bułgarią i Serbią na długo przed rewolucją komunistyczną istniał

¹⁴⁵ S. Huntington, *op. cit.*, s. 56.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 272–273.

opór wobec zwierzchnictwa rosyjskiego. I dlaczego panslawizm i panortodoksja – i to jeszcze w czasie, gdy prawosławie było dominującą religią państwa rosyjskiego, a dialekt staro-cerkiewno-słowiański ciągle stanowił wspólny język liturgiczny w prawosławnych kościołach rosyjskim, rumuńskim, bułgarskim i serbskim – okazały się dla Rosji całkowicie nieprzydatne w jej postępowaniu z tymi narodami, którym udzieliła jednocześnie skutecznej pomocy w walce z imperium osmańskim.

Toynbee pisze, iż odpowiedź na to pytanie jest dość prosta. Prawosławni chrześcijanie ulegli czarowi cywilizacji Zachodu i jeżeli Rosja ich w ogóle pociągała, to działało się tak nie dlatego, że była słowiańska, czy też prawosławna, ale dlatego, że była pionierem w dziele westernizacji, o którą i oni, wyzwoliwszy się spod władzy tureckiej, usilnie zabiegali. Im bliżej te nierosyjskie narody zaznajamiali się z Rosją, tym bardziej uświadamiały sobie powierzchowność westernizacji i modernizacji Rosji, a rosyjskie zacofanie i despotyzm były coraz widoczniejsze dla „uciśnionych ludów chrześcijańskich”, których orędownikiem Rosja usiłowała się mianować¹⁴⁷. Podobnie i we współczesnej rzeczywistości międzynarodowej społeczeństwa i kraje prawosławne orientują się na współpracę z Zachodem, a nie Rosją, widząc w modelu zachodnioeuropejskim szansę na rozwój i dobrobyt. Dostrzegają też, iż pod rosyjskimi hasłami uniwersalizmu prawosławia kryje się rosyjski imperializm. Sami Rosjanie i elity polityczne kraju także nie mają złudzeń co do możliwości realnego wykorzystania „geopolityki prawosławia”. Jednakże myślenie życzeniowe, siła mitu i stereotypu jedności prawosławia są wciąż na tyle silne w rosyjskiej przestrzeni intelektualnej, iż niezależnie od faktu ich niewielkiej użyteczności wciąż pojawiają się teorie dowodzące, że dzięki wspólnej duchowości prawosławnej można będzie przeciwstawić się dominacji Zachodu. Niezależnie od faktu, iż Samuel Huntington w swojej pracy *Zderzenie cywilizacji* pisał, iż Rosja tworzy blok z prawosławnym centrum pod swoim kierownictwem¹⁴⁸, wydaje się, iż siła prawosławnej tożsamości nie jest wystarczającym spoiwem, aby taki blok powstał. Kraje prawosławne są zbyt różnorodne i mają zbyt rozbieżne interesy, aby czynnik religijny mógł odgrywać rolę spoiwa polityczno-społecznego, a tym samym geopolityka prawosławia ma mocno ograniczony charakter, jeżeli chodzi o realizację rosyjskich interesów w świecie.

Rozdział VI

Neobizantyzm

jako „duchowa” podstawa eurazjatyckiego imperium

Dla neobizantystów ideał, do którego należy dążyć, stanowi eurazjatyckie prawosławne imperium rosyjskie. Uważa się, iż taki projekt geopolityczny byłby osadzoną w rosyjskiej duchowości i tradycji odpowiedzią na prozachodnią politykę epoki Jelcyna i oznaczałby powrót Rosji do naturalnej dla niej polityki budowy kontynen-

¹⁴⁷ A. Toynbee, *Stadium historii*, Warszawa 2000, s. 610.

¹⁴⁸ Por. S. Huntington, *op. cit.*, s. 273.

talnego mocarstwa, dzięki czemu Rosja mogłaby przetrwać jako wielka światowa potęga, jednocząc wokół siebie te społeczności, które czują się zagrożone postępującą ekspansją ze strony Zachodu¹⁴⁹. Neobizantyńskie teorie odwołują się do istniejącego w wyobrazeniach społecznych obrazu Rosji jako Bizancjum, a także do archaicznej, szesnastowiecznej teorii Moskwy – Trzeciego Rzymu. Ta historiozoficzna tradycja Filoteusza stanowi ważny element rosyjskiego mesjanizmu i nacjonalizmu. Taki też charakter nacjonalistyczno-mesjanistyczny ma neobizantyzm. W świadomości narodu rosyjskiego teoria Moskwa – Trzeci Rzym utwierdziła przekonanie, że Ruś to państwo wyjątkowe, stojące wyżej niż wszystkie inne kraje świata, a naród rosyjski to też naród wyjątkowy, „wybrany” spośród wszystkich innych nacji¹⁵⁰. Mesjanizm i poczucie odrębności, prowadzące niekiedy do postaw niechętnych lub wręcz wrogich otoczeniu zewnętrznemu, stały się od połowy XVI w. stałym elementem rosyjskich ideologii, tworząc silny mit Rosji jako państwa szczególnego i Rosjan jako narodu wyjątkowego. Także i dzisiaj poczucie własnej wyjątkowości stanowi silny element mitologii rosyjskiej i często jest wykorzystywane w budowie obrazu międzynarodowej tożsamości rosyjskiej i jej geopolitycznej roli w świecie.

Neobizantyzm, stanowiąc część rosyjskiego ekspansjonizmu, jest jedną z najbardziej skrajnych teorii pojawiających się w rosyjskiej myśli geopolitycznej. Łączenie elementów mesjanistycznych, religijnych i politycznych powoduje, iż stanowi on koncepcję, która w dyskursie akademickim i w praktyce politycznej ma raczej marginalny charakter. Stanowi ona natomiast ważny element dyskusji wokół miejsca i roli Rosji w pozimnowojennym świecie zdominowanym przez procesy globalizacji oraz polityczną, gospodarczą i kulturową potęgę USA. Globalizacja w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej jest często wiązana z amerykańską lub też z westernizacją. Wskazuje się, że „nowy porządek światowy”, narzucany reszcie świata przez Stany Zjednoczone, które wykorzystują mechanizmy globalizacji, oznacza narzucanie jednej kultury innym i nie odpowiada konieczności zrównoważonego rozwoju społeczeństwa globalnego. W rosyjskiej literaturze poświęconej problemom środowiska międzynarodowego zrównuje się globalizację z westernizacją, którą definiuje się jako kulturową asymilację zachodniej cywilizacji przez pozostałe regiony świata i stworzenie globalnej cywilizacji z homogeniczną kulturą: dominują wartości liberalizmu i uniwersalizmu, podstawy ekonomiczne nowej cywilizacji tworzą globalne rynki i globalne instytucje finansowe¹⁵¹. Stąd w rzeczywistości rosyjskiej modernizacja na wzór zachodnioeuropejski jest postrzegana jako proces gwarantujący przede wszystkim dominację Zachodu w środowisku międzynarodowym na drodze włączenia Rosji do międzynarodowego podziału pracy, utrzymania istniejących nierówności w świecie poprzez regulowanie wewnętrznych procesów gospodarczych oraz politycznych zgodnie z normami i technikami dostosowawczymi zalecanymi przez system światowy. W recepcji rosyjskiej westernizacja wyrażająca się w powszechnej dominacji i narzucaniu wzorców kultury krajów cywilizacji zachodniej jest postrzegana ponadto bardzo negatywnie jako dążenie do upodobnienia do siebie innych krajów i przekształcenia ich struktury, sfery socjalnej, systemu władzy, ideologii i mentalności. W obliczu zagrożeń zewnętrznych podkreśla się szczególną wartość i unikalność rosyjskiej kultury

¹⁴⁹ Por. A. Maler, *Duchowawa misja Trietiewo Rima*, Moskwa 2005, s. 160–170.

¹⁵⁰ *Rossijskaja ciwilizacija*, pod red. M. P. Mczedłowa, Moskwa 2003, s. 232.

¹⁵¹ Por. *Mirowaja politika i międunarodnyje odnoszenija*, pod red. S. A. Łancowa i W. A. Aczkasowa, Moskwa 2006, s. 191.

i rosyjskiej duchowości. Dlatego też w rosyjskiej rzeczywistości kulturowej dużą rolę odgrywają wątki religijne i mesjanistyczne, które mają być elementem odróżniającym Rosję od pogrążonego w kryzysie wartości duchowych Zachodu.

Neobizantyzm bliski słowianofilstwu, tradycji filozofii Leontjewa oraz prawosławiu stanowi ultrakonserwatywną reakcję na zachodzące w międzynarodowej przestrzeni procesy globalizacji i amerykańzacji świata. Konserwatyzm jest ideologią uznającą za naczelne dobro istniejący porządek społeczny i polityczny, akcentującą konieczność zachowania lub umocnienia tradycyjnych wartości, norm, obyczajów i instytucji. W centrum zainteresowania konserwatyizmu rosyjskiego, niezależnie od różnych form, które przybierał, znajdował się problem „tradycja a modernizacja”, który bardzo często rozpatrywany był wraz z próbami określenia miejsca rosyjskiej cywilizacji w kontekście cywilizacji światowej. Dzięki temu można wskazać na kilka wspólnych poglądów obecnych w historycznym systemie rosyjskiego światopoglądu konserwatywnego: uznanie konieczności kierowania Rosji na drogę własnego, swiostego narodowego rozwoju, odmiennego od zachodnich dróg rozwojowych zarówno w politycznym, jak i w duchowo-kulturowym aspekcie. Związana była z tym krytyka liberalizmu, parlamentaryzmu i socjalizmu, uznanie nieuchronności samodzierżawia w Rosji, dopuszczenie możliwości reform tylko w ramach istniejącego systemu w celu usprawnienia i utwierdzenia monarchii; obecność w konserwatywnych poglądach stałych elementów myśli religijnej (prawosławnej), podkreślanie znaczenia prawosławia w państwowo-politycznym życiu społeczeństwa, jako idei leżącej u podstaw narodu rosyjskiego i decydującej o jego wyjątkowym, duchowym charakterze. W tym kontekście podkreślano też rolę cara jako „pomazańca bożego”, zachowanie hierarchii społecznej jako podstawy samodzierżawia i odbicia „hierarchii Królestwa Niebieskiego”, zachowanie jednolitego i niepodzielnego imperium rosyjskiego, uwzględnienie specyfiki rosyjskiej ekonomiki i dominacji w niej sektora rolniczego w procesach kapitalistycznej modernizacji kraju¹⁵².

W neobizantyzmie, będącym elementem rosyjskiego konserwatyizmu, podkreśla się szczególną wartość oraz unikalność rosyjskiej kultury i duchowości, przy czym sięga się do silnie zmitologizowanego postrzegania Bizancjum jako prekursora rosyjskiej cywilizacji oraz do „geopolityki prawosławia”. Neobizantyzm nie jest tylko i wyłącznie koncepcją geopolityczną. Odrzucając modernizację i westernizację szuka on odpowiedzi na pytania dotyczące przyszłości kraju. Neobizantyzm jest bardzo bliski eurazjatyzmowi, gdyż stanowią one, zwłaszcza w swoich skrajnych formach, zideologizowaną, wykorzystującą narodowe mity i stereotypy, koncepcję odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji jako jedynej zapory przeciwko dominacji w świecie zachodniej ideologii mondializmu. Geopolityczna część neobizantyńskiej teorii wspiera się na przekonaniu o bizantyńskim charakterze rosyjskiej cywilizacji, wyjątkowości rosyjskiej duchowości, na istnieniu „bizantyńskiej przestrzeni” będącej naturalnym obszarem geopolitycznego oddziaływania Rosji jako spadkobierczyni Bizancjum, a także na przekonaniu o istnieniu prawosławnej „ummy”. Odwołując się do Leontjewa neobizantyści twierdzą, że jeżeli Rosja ma zostać uratowana, to tylko jako prawosławne mocarstwo eurazjatyckie wsparte ideą bizantyizmu.

Szczególnie bliskie są związki pomiędzy publikacjami neobizantysty Artura Ustiana i neoeurazjaty Aleksandra Dugina. Obydwaj publicyści traktują geopolity-

¹⁵² *Rossijskaja ciwilizacija...*, s. 254.

kę jedynie jako część większej koncepcji filozoficzno-etyczno-ideologicznej mającej stać się podstawą dla odbudowy państwowości rosyjskiej. Obydwaj traktują Zachód jako głównego wroga Rosji, odrzucając westernizację i modernizację na wórn zachodnioeuropejski. Sam Ustian wskazuje, iż jego neobizantyzm stanowi połączenie tradycji rosyjskich „bizantystów”, takich jak Leontjew, z tradycją eurazjatów, takich jak Lew Gumilow. Neobizantyzm Ustiana, mimo iż stanowi interesujący element rosyjskich sporów wokół tożsamości cywilizacyjnej i międzynarodowej, jest w dużym stopniu koncepcją wtórną wobec neoeurazjatyckich publikacji Dugina. Ustian proponuje własną wersję ekspansjonistycznego, imperialnego myślenia, budując wizję przyszłej Rosji jako „serca” wielkiej wspólnoty opartej na ultrakonserwatywnych, „bizantyńskich” ideałach, które pozwolą ocalić niezachodni świat przed zglobalizowaną agresją zachodniej, tj. głównie amerykańskiej kultury. Ustian korzystając z dorobku skrajnych neoeurazjatów, takich jak Dugin, stara się jednak w odmienny sposób wskazać na główne elementy narodowej samoidentyfikacji Rosjan. Uznaje jednocześnie, iż ściśle związany z prawosławiem „bizantyzm” jest czymś, co w sposób adekwatny może przeciwstawić się „atlantyzmowi”. Dla Ustiana neobizantyzm to nie tylko koncepcja geopolityczna, ale przede wszystkim wielki projekt sanacji rosyjskiego państwa i społeczeństwa. Neobizantyzm jest tu traktowany przede wszystkim jako „duchowa” podbudowa przyszłego imperium eurazjatyckiego.

Neobizantyzm, podobnie jak i neoeurazjatyzm, ma być rosyjską odpowiedzią na amerykańską i westernizację świata. Nie bez przyczyny Ustian za głównego sojusznika Rosji w środowisku międzynarodowym uznaje Iran, którego władze nie kryją swojego antyamerykańskiego nastawienia. W odróżnieniu jednak od eurazjatyizmu neobizantyzm nie zdobył sobie zbyt wielkiego wpływu na geopolityczną wyobraźnię rosyjskich elit i rosyjskiego społeczeństwa. Poziom ideologizacji, pojawianie się często niezrozumiałych rozważań historyczno-filozoficznych decyduje o ograniczonej roli koncepcji neobizantyńskiej w Rosji. Podobnie jak i w przypadku neoeurazjatyizmu, tak samo i neobizantyzm stanowi nie tyle racjonalną strategię polityki zagranicznej, ile nierealne i utopijne rozważania wokół możliwych sposobów odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji w świecie i zatrzymania ekspansji Zachodu. Zarówno neoeurazjatyzm, jak i neobizantyzm dużą wagę przywiązują nie tylko do problemów przestrzennych (powstrzymanie ekspansji krajów zachodnioeuropejskich i odbudowa imperium rosyjskiego), ale także do etyczno-moralnych (powstrzymanie kulturowej amerykańskiej globalizacji świata). Podobnie jak neoeurazjaci, którzy podkreślają zasadniczą odrębność duchowości prawosławnej od Zachodu i wspólnotę wartości z cywilizacją konfucjańsko-buddyjską, neobizantyści zwracają uwagę na pokrewieństwo duchowości prawosławnej z krajami muzułmańskimi (a zwłaszcza z szyitami). Są to zatem pokrewne sobie sposoby interpretacji środowiska międzynarodowego i szukania odpowiedzi na wyzwanie westernizacji. Neoeurazjatyzm jest ukierunkowany jednak na „wschód”, postrzegając kraje Azji i Pacyfiku jako głównego partnera w środowisku międzynarodowym. Natomiast neobizantyzm jest ukierunkowany na „południe”, postrzegając kraje muzułmańskie jako głównego partnera dla powstrzymania amerykańskiej globalizacji świata. Jednakże nawoływanie do sojuszu z krajami islamskimi jest o tyle irracjonalne, iż wśród rosyjskiej opinii publicznej świat arabski powszechnie postrzegany jest jako zagrożenie dla kraju. Na taki stosunek do świata islamu wpłynęło po pierwsze przekształcenie się, po rozpadzie ZSRR, byłych muzułmańskich republik Związku Radzieckiego w obszar chaosu, niestabilności i konfliktów, po drugie wojna

w Czeczenii, która zwiększyła obawy przed islamskim fundamentalizmem, a po trzeciej światowej wojnie z terrorem, w której Rosja stanęła po stronie antyterrorystycznej koalicji państw zachodnich na czele z USA. W takiej sytuacji obraz Rosja – Bizancjum ma raczej charakter drugorzędny w kształtowaniu wyobrażeń geopolitycznych, a odwoływanie się do „bizantyńskiej wspólnoty” Rosji i krajów muzułmańskich jest niezrozumiałe. Neobizantyzm stanowi więc przykład silnie zideologizowanego i zmitologizowanego rosyjskiego myślenia geopolitycznego o ograniczonym znaczeniu praktycznym. Pełni on pewną rolę w ideologicznym dyskursie dotyczącym przyszłości Rosji, natomiast jego wpływy w środowisku akademickim, wśród elit politycznych i decydentów politycznych są ograniczone, gdyż niezależnie od rozczarowania prozachodnim kierunkiem polityki zagranicznej i poszukiwania dla niej alternatyw filozoficzno-literacka koncepcja neobizantyztu nie stanowi rozwiązania dla współczesnych wyzwań stojących przed Rosją. Z uwagi na swój archaiczny i konserwatywny charakter geopolityczna koncepcja neobizantyztu stanowi skrajny kierunek w rosyjskim myśleniu geopolitycznym, nawiązujący do filozofii Konstantego Leontjewa i radykalnych nurtów w rosyjskim prawosławiu. Jak zwracał uwagę Samuel Huntington: *zniknięcie prawie bez śladu to na ogół los, jaki pod koniec XX wieku czeka zwolenników polityki odrzucenia w czystej postaci. Zelotyzm nie jest po prostu opcją, która miałaby szanse przetrwania*¹⁵³.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 106.

CZEŚĆ IV ROSJA-WYSPA

Rozdział I Izolacjonizm w rosyjskiej tradycji geopolitycznej

Na początku lat dziewięćdziesiątych, kiedy to wraz ze zmieniającą się sytuacją międzynarodową w Rosji rozpoczęła się dyskusja dotycząca miejsca, pozycji, roli i strategii Rosji w świecie, dominującą rolę uzyskały przede wszystkim geopolityczne koncepcje okcydentalistyczne, nastawione na zbliżenie ze światem europejskim oraz neourazjatyzm, będący odwrotem do rosyjskiej tradycji, ale w tym także do myślenia w kategoriach imperium. Rosyjski dyskurs geopolityczny został zdominowany przez przedstawicieli tych dwóch kierunków i powszechnie uznawano, iż jest to wyraz tradycyjnej dla rosyjskiej kultury debaty dotyczącej przynależności geograficznej i kulturowej do Wschodu lub do Zachodu. Jednakże mimo dominacji tych dwóch koncepcji zaczęły pojawiać się alternatywne wobec nich scenariusze geopolitycznego rozwoju Rosji, a w tym przede wszystkim strategię izolacjonizmu, zgodnie z którą budowanie geopolitycznego statusu Rosji w świecie powinno być wsparte na jej samowystarczalności i odstąpieniu od utopijnych założeń atlantystów i eurazjatów. W dyskusjach poświęconych rosyjskiej polityce zagranicznej zaczęto podkreślać, iż tylko nieideologiczne i elastyczne podejście do problemów polityki międzynarodowej jest jedyną drogą do realizacji rosyjskich interesów. Metaforą, którą zaczęto powszechnie wykorzystywać do opisanja międzynarodowej tożsamości Rosji, stało się określenie „Rosja-wyspa”, nawiązujące do tradycji „wyspowego” izolacjonizmu politycznego.

Izolacjonizm generalnie oznacza kierunek polityki zagranicznej zakładający ograniczenie stosunków z innymi państwami w imię obrony interesów i praw własnego narodu. Podstawą izolacjonizmu jest polityka zagraniczna sprowadzająca się do obrony interesów (racji stanu, rynku, bezpieczeństwa) własnego kraju, może on być także wynikiem chęci odcięcia się od obcych wpływów kulturowo-ideologicznych. Izolacjonizm jest kojarzony przede wszystkim z polityką krajów charakteryzujących się położeniem „wyspowym”, takich jak Anglia i Stany Zjednoczone Ameryki¹. Po okre-

¹ *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce*, pod red. M. Baczarowa i A. Suliborskiego, Warszawa 2002, s. 86–87; *Dictionary of geopolitics*, ed. J. O’Loughlin, Londyn 1994, s. 128–129.

sie dominacji atlantystów i eurazjatów izolacjonizm, w swojej umiarkowanej wersji, stał się jedną z podstawowych szkół geopolitycznego myślenia w Rosji. Popularność izolacjonizmu wynikała m.in. z faktu, iż w tradycji rosyjskiej myśli politycznej nie brak było publicystów ostrzegających przed fałszywością wyboru Wschód-Zachód i ostrzegających zarówno przed azjatycko-barbarzyńskim Wschodem, jak i „bezdusznym” Zachodem. M.in. Aleksander Hercen pisał, iż knut i Tatarzy (Wschód) trzymali nas w ciemnocie, topór i Niemcy (Zachód) nas oświecali, a w obu przypadkach rozrywano nam nozdrza i piętnowano żelazem². Wskazywano zatem, że bezwarunkowe i nieprzejednane przeciwstawianie Rosji Zachodowi lub Wschodowi jest nieefektywne i przynosi społeczeństwu i państwu rosyjskiemu szkody.

Jasne zdefiniowanie rosyjskiego izolacjonizmu jest niezwykle trudne, gdyż jest to nurt niejednorodny, do którego można zaliczyć znacznie różniących się od siebie w sposobie identyfikowania rosyjskiej tożsamości i rosyjskich interesów geopolitycznych przedstawicieli nacjonalistycznej szkoły geopolityki, zwolenników myślenia „cywilizacyjnego”, a także przedstawicieli tzw. konsensualnej szkoły geopolityki rosyjskiej. Wszystkie te nurty łączy jednak przekonanie, iż Rosja stanowi osobny świat-cywilizację i powinna szukać własnej drogi rozwoju. Do opisu położenia geopolitycznego Rosji służy tu metafora Rosja-wyspa i przekonanie, iż Rosjanie powinni, z powodu swojej specyfiki historyczno-kulturowej, odrzucić dążenia atlantystów do „bycia częścią Europy” oraz, z powodu olbrzymich kosztów, odrzucić dążenia ekspansjonistów do opanowania eurazjatyckiej przestrzeni i budowy kontynentalnego mocarstwa. Rosjanie powinni zrezygnować z myślenia geopolitycznego ukierunkowanego „na zewnątrz”, a skoncentrować się na reformach wewnętrznych i ochronie swojej państwowości.

Dla przedstawicieli nacjonalistycznej szkoły myślenia (do której należą m.in. przedstawiciele rosyjskiej cerkwi prawosławnej), która ma raczej charakter skrajnie izolacjonistyczny, eurazjatycki model sojuszu z Turkami i muzułmanami stanowi śmiertelne zagrożenie dla rosyjskiego narodu, który roztopi się eurazjatyckim „kotle”. Sojusz z Zachodem powoduje natomiast „zabicie” duszy rosyjskiej, zepchnięcie jej na peryferie świata i wypchnięcie ze wszystkich dotychczasowych sfer wpływów. Geostrategia „nacjonalistów” zakłada: 1) budowę rosyjskiego państwa narodowego z dominującą rolą cerkwi prawosławnej; 2) sojusz z Ukrainą i Białorusią, tj. odbudowanie słowiańskiej geopolitycznej przestrzeni z okresu Rusi Kijowskiej; 3) wyjście z terenów Kaukazu i Azji Środkowej; 4) skoncentrowanie się na problemach narodowego odrodzenia Rosji i ideologiczne przeciwstawienie się okcydentalistom, eurazjatom i komunistom, którzy stanowią siły antynarodowe, niszczące rosyjską tożsamość³. Dla przedstawicieli szkoły „cywilizacyjnej” Rosja ma prawo nazywać się samodzielną rosyjską cywilizacją. Stanowi ona świat „sam w sobie” i powinna rozwijać się własnymi drogami, przeciwstawiając się wpływom zewnętrznym, zwłaszcza zaś dominującej ideologii neoliberalnej i westernizacji Rosji. Geostrategicznym celem jest przede wszystkim zapewnienie rosyjskiej cywilizacji samowystarczalności i należnego jej miejsca w świecie⁴. Według tzw. konsensualnej szkoły geopolityki w rosyjskich analizach strategicznych należy odejść od wszelkich skrajnych ujęć stanowiących zagrożenie dla rosyjskiej przyszłości, od nacjonalizmu, neoeurazjatyizmu i okcyden-

² Por. A. A. Kara-Murza, *Zmiana formuły tożsamości...*, s. 211.

³ N. N. Aszenkamp, S. B. Pogorelskaja, *Sowriemiennaja geopolitika*, Moskwa 2005, s. 49–50.

⁴ A. P. Cygankow, P. A. Cygankow, *Sociologija miedzunarodnych otnoszenij*, Moskwa 2006, s. 51.

talizmu. Należy przeorientować się na geopolityczne samostanowienie kraju, realizm polityczny i pragmatyzm polityki zagranicznej, a także efektywnie wykorzystać wszelkie pojawiające się przed Rosją możliwości wpływania na geopolityczną sytuację. W ramach tego podejścia proponuje się realizację strategii „równych odległości” od światowych liderów, tj. nawiązywania kontaktów z każdym z ważnych państw bez szczególnego wyróżniania jednego z nich. Taka strategia wymaga: 1) maksymalnego wykorzystania będących w rękach Rosji możliwości oddziaływania na globalną politykę; 2) niedopuszczenia do nadmiernego wzmocnienia któregośkolwiek ze światowych geopolitycznych „centrów”; 3) wykorzystania występujących między światowymi mocarstwami sprzeczności. Strategia ta zakłada także: 1) odbudowanie pozycji Rosji jako lidera na poradzieckiej przestrzeni; 2) efektywne wykorzystywanie zasobów surowcowych dostępnych na obszarze byłego ZSRR; 3) zbilansowanie aktywności na europejskim i azjatyckim kierunku polityki zagranicznej; 4) aktywne wykorzystanie możliwości transportowych Rosji⁵.

Rozważania o rosyjskim izolacjonizmie są trudne nie tylko z uwagi na zasadnicze różnice występujące pomiędzy poszczególnymi izolacjonistycznymi strategiami rosyjskiej polityki zagranicznej, ale przede wszystkim dlatego, że państwowość rosyjska jest utożsamiana z ukierunkowaniem „na zewnątrz” i ekspansją terytorialną. Termin *izolacjonizm* w języku politycznym Rosji jest raczej mało rozpowszechniony. Rosyjskie myślenie polityczne, a w tym także i geopolityczne, jest silnie naznaczone mesjanizmem i ekspansjonizmem. Uznaje się nawet, że mesjanizm narodowy i przekonanie, iż Rosja ma do spełnienia szczególną rolę w świecie, są charakterystyczne dla całej rosyjskiej kultury⁶, a państwo rosyjskie kształtowało się przez odwoływanie się do symboliki mesjanistycznej⁷. Elementy rosyjskiego mesjanizmu pojawiały się już w najstarszych zabytkach piśmiennictwa staroruskiego, np. w tekście *Słowa o prawie i łasce* metropolity kijowskiego Hilariona, w którym pojawiło się przekonanie, iż Ruś (później Rosja) zajmuje szczególne miejsce w dziejach świata⁸. Mesjanistyczne koncepcje zawarte w kulturze narodowej stworzyły podstawy do przekonania o własnej wyższości i wartości oraz o specyficznej roli w świecie. Rosjan cechuje, budowana przez mesjanizm, wiara w wielkość i potęgę ziemi i narodu rosyjskiego. Silnie akcentują swoją, dla innych z założenia niezrozumiałą, wyjątkowość i tajemniczość. Istota większości prądów ideologicznych i kierunków myślowych formułowanych przez Rosjan polega na postrzeganiu własnego narodu, państwa i kultury jako czegoś odrębnego, przeciwstawnego reszcie świata. Mesjanizm i poczucie odrębności stale towarzyszą formułowanym w Rosji ideom geopolitycznym⁹.

Ekspansjonizm wsparty przez myślenie mesjanistyczne stanowi jedną z podstawowych tradycji geopolitycznych Rosji, dlatego też ukierunkowanie „do wewnątrz” jest odwróceniem podstawowych wyobrażeń geopolitycznych. Także w ocenach Rosji kreowanych przez jej sąsiadów dominują obrazy agresywnego imperializmu,

⁵ N. N. Aszenkamp, S. B. Pogorelskaja, *op. cit.*, s. 51–52.

⁶ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1999, s. 39.

⁷ M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, Kęty 2003, s. 7.

⁸ Por. W. Bielous, *Hilarion*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 2, pod red. A. de Lazari, Łódź 2000, s. 176–177; W. Hryniewicz, *Teologiczna wizja dziejów w pismach metropolity Hilariona*, (w:) *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, pod red. W. Hryniewicza i J. S. Gajka, Lublin 1993, s. 149–168; *Słowo o zakonie i blagodat*, (w:) *Ruskaja idea*, Moskwa 1992, s. 18–36.

⁹ L. Suchanek, *Wstęp*, (w:) *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, pod red. S. Grzybowski, Toruń 2008, s. 3.

dążenia do budowy mocarstwa kosztem innych społeczności przemocą włączonych do rosyjskiej strefy wpływów. W rosyjskim myśleniu geopolitycznym nie ma mocno zakorzenionych tradycji myślenia izolacjonistycznego (historyczne szkoły teorii i praktyki polityki zagranicznej), w rodzaju brytyjskiej *splendid isolation*, czy też amerykańskiej *Jeffersonian tradition*. Charakterystyczne dla Rosji tradycje interpretacji pozycji państwa w środowisku międzynarodowym nawiązywały przede wszystkim do ekspansji zewnętrznej, uzasadnianej czy to „zbieraniem ziem ruskich”, czy też „zabezpieczeniem swoich granic”. Jednak historia Rosji to nie tylko dzieje ekspansji, ale także powtarzających się okresów autarkii, zamknięcia się w sobie, izolacji i odejścia od tradycyjnej polityki ekspansjonizmu. Wśród rosyjskich myślicieli politycznych, a przede wszystkim wśród rosyjskich elit politycznych nie brak było zwolenników ograniczenia ekspansji i wzmacniania państwa od wewnątrz (co prawda miało to najczęściej na celu umocnienie swojego panowania na nowo podbitych terenach), a posiadane zasoby surowcowe i ludzki potencjał pozwalały Rosji na wielowiekowy autarkiczny rozwój. Dlatego też wśród rosyjskiego „geopolitycznego” kanonu myślenia o tożsamości państwowej, polityce zagranicznej oraz o narodowych interesach można znaleźć przykłady myślenia „izolacjonistycznego”.

Do końca przełomu XVII i XVIII w. społeczeństwo rosyjskie żyło w warunkach daleko posuniętej autarkii, a Wielkie Księstwo Moskiewskie było w dużym stopniu odizolowane od reszty Europy. Dopiero car Piotr I przełamał tradycyjną izolację Moskwy od Europy czyniąc ją jedną z potęg militarnych i politycznych decydujących o losach kontynentu. Zaangażowanie się cesarstwa rosyjskiego w rywalizację w basenie Morza Bałtyckiego, Morza Czarnego, a także stopniowe zwiększanie wpływów w regionie Zakaukazia spowodowały, iż nastąpił szybki rozwój granic cesarstwa rosyjskiego, które wkroczyło na tereny zamieszkiwane przez inne narody, posiadające swoją odrębność etniczną i kulturową. Terytorium państwa stawało się coraz bardziej zróżnicowane pod względem geograficznym i społecznym. Pojawiły się bariery kulturowe, narodowościowe i religijne. Podporządkowane narodowości, zamieszkujące peryferie państwa, dążyły często do uniezależnienia się od Rosji. Dlatego też aby zapobiec dezintegracji terytorium państwa, tradycją państwa rosyjskiego od XV w. stał się unitaryzm jako zasada centralnego rządzenia państwem, wzmocniony samowładztwem i dyktaturą policyjno-wojskową. Utrzymywanie terytorium państwa w całości dokonywane było zarówno w Rosji carskiej jak i ZSRR za pomocą siły fizycznej – wojska i policji, co wymagało, na przestrzeni wieków, znacznego zaangażowania sił i środków. Można wskazać m.in. na fakt, iż wojna w XIX w. o opanowanie Kaukazu kosztowała Rosję carską śmierć 77 000 żołnierzy.

W kontekście rozważań nad tradycjami rosyjskiego izolacjonizmu kluczowy dla historii cesarstwa rosyjskiego wydaje się być okres panowania cara Aleksandra I. W wyniku działań poprzedników Aleksandra Rosja stała się mocarstwem europejskim. Ale słabością Rosji było to, iż była wciąż niedostatecznie rozwinięta pod względem gospodarczym, a ponadto utrzymywały się istotne wady systemu społecznego: militarny absolutyzm carów, monopol konserwatywnego kościoła prawosławnego na oświatę, feudalna struktura społeczna oraz poddaństwo chłopów nadające rolnictwu charakter feudalny i statyczny. Rosja osiągnęła wówczas wszystkie ze swoich dotychczasowych celów geopolitycznych: dawne ziemie Rusi Kijowskiej pozostawały pod panowaniem Rosji, zdobyto wybrzeża mórz Bałtyckiego i Czarnego, a na wschodzie panowanie rosyjskie sięgało Oceanu Spokojnego. Rosja carska stanęła przed dyle-

matem, co dalej: czy skoncentrować się na koniecznych reformach wewnętrznych i dokończyć dzieło modernizacji państwa na wzór zachodnioeuropejski, czy też włączyć się aktywnie w politykę europejską i podjąć próbę rozszerzenia swojej strefy wpływów. Wyobrażenia elity rosyjskiej o dalszym stylu działania i geostrategii wahały się pomiędzy pragmatycznym izolacjonizmem a pełną rozmachu aktywnością międzynarodową¹⁰.

Wybór nastawiony na zwiększenie aktywności rosyjskiej w stosunkach międzynarodowych zaważył na dalszym rozwoju kraju i w długoletniej perspektywie okazał się nietrafny, przyczyniając się upadku cesarstwa rosyjskiego. Przede wszystkim rezygnacja z reform wewnętrznych przyczyniła się do utrwalenia carskiego militarne absołutyzmu, wywołującego z czasem coraz większy opór społeczny, brak reform przyczynił się do utrwalenia feudalnych instytucji społecznych, które nie były w stanie stawić czoła wymaganiom modernizacji i włączenia Rosji do wielkiej rewolucji przemysłowej, u której progu stała wówczas Europa Zachodnia, ponadto zasoby rosyjskie zostały wykorzystane nie do celów reformy państwa, ale zużyte na konflikty zbrojne, które przynosiły niewielkie zyski terytorialne, lecz prowadziły do wielkich kosztów.

Nie brakło w Rosji głosów, które ostrzegały przez polityką ekspansji. Duża część elity rosyjskiej zwracała uwagę, iż celem generalnym polityki cara powinno być zapewnienie szczęścia mieszkańcom imperium, co oznacza konieczność pokoju, który umożliwi Rosji spokojny rozwój. Pisano, iż potrzeba pokoju dla Rosji jest konieczna, gdyż nawet wygrana wojna może ją tylko osłabić, przysporzyć problemów, rozpraszając siły, które nie są już proporcjonalne do długości granic, a także iż rozszerzenie granic państwa postąpiło tak daleko, że nie może ono być już dobrze rządzone. Jak pisał działacz państwowy Siemion Woroncow: „będę w rozpaczy, jeśli okaże się, że istnieją u nas plany powiększenia terytorium”¹¹. Wśród rosyjskich zwolenników „pasywnej geostrategii” znajdowali się tacy działacze państwowi, jak Nikita Panin, Siemion Woroncow, Aleksander Woroncow, Wiktor Koczubej. Były to osoby w różnym wieku, o różnych poglądach politycznych, przynależące do różnych koterii dworskich. Jedyne co ich łączyło to przekonanie, iż polityka ekspansjonizmu jest dla Rosji zgubna.

Mimo tych ostrzeżeń wybrano jednak geopolityczną drogę ekspansji terytorialnej. Wydaje się, iż to wówczas ukształtowała się specyficzna rosyjska „wyobraźnia geopolityczna”, którą wiele lat później, w odniesieniu do ZSRR, opisywał Ryszard Kapuściński w książce *Imperium: w małych i średnich krajach świata nie ma odpowiednika warstwy, o której tu mowa. W krajach takich elity są zajęte swoimi sprawami wewnętrznymi, swoimi lokalnymi rozgrywkami, swoim zamkniętym podwórkiem. Natomiast w Imperium warstwa rządząca (ale często i lud) ma zupełnie inną skalę myślenia, właśnie skalę imperialną i szerszej globalną, skalę wielkich cyfr, wielkich przestrzeni, kontynentów i oceanów, południków i równoleżników geograficznych, atmosfery i stratosfery, ba Kosmosu (...), Między Rosjaninem i jego Imperium istnieje silna i żywa symbioza, losy mocarstwa to coś, czym się Rosjanin prawdziwie i głęboko przejmuje*¹². Wraz z powiększaniem się terytorium państwa rosły ambicje elit politycznych, rozszerzał się także ich horyzont geopolityczny, który obejmował już nie tylko ziemie ruskie, ale cały kontynent eurazjatycki od Atlantyku aż po Ocean Spokojny. Geopolityczną strategię Rosji zdominował pogląd, iż Rosja jest i powinna

¹⁰ J. Czubaty, *Rosja i świat*, Warszawa 1997, s. 103.

¹¹ *Ibidem*, s. 104.

¹² R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 1997, s. 202–203.

być pierwszym państwem świata i dlatego powinna sprawować nadzór nad wszystkimi posunięciami i związkami władców silnych w Europie, aby nie przedsięwzięli czegoś niebezpiecznego dla Rosji¹³, przy czym rywalizacja o utrzymanie wpływów na obszarach uważanych za ważne z punktu widzenia cesarstwa rosyjskiego dotyczyła m.in. takich obszarów, jak Francja, Niemcy, Włochy, Turcja, Persja, a nawet Egipt. Horyzont geograficzny i wyobraźnia geopolityczna elit rosyjskich zaczęły przekraczać wszelkie możliwe granice.

Trzeba przy tym także zauważyć, iż sytuacja zewnętrzna nie sprzyjała polityce izolacjonizmu i skoncentrowaniu się na reformach wewnętrznych. Panowanie Aleksandra i przypadło na czasy wojen napoleońskich w Europie i walki o dominację na kontynencie europejskim, więc chcąc nie chcąc Rosja została włączona do tej rywalizacji. Aleksander I niechętnie odnosił się do aspiracji francuskich i do samego Napoleona, efektem tego był udział Rosji w tworzonych koalicjach antynapoleońskich, w których obok tradycyjnych sojuszników Rosji – Prus i Austrii, znalazła się także Anglia. Po pokonaniu Napoleona zwycięzcy postanowili stworzyć w Europie nowy system polityczny. Geopolityczny porządek w Europie po okresie wojen napoleońskich został ustalony na Kongresie Wiedeńskim, w którym osobisty udział brał car Aleksander I.

Chciał on odgrywać główną rolę na Kongresie i wierzył, że celem Rosji i jego osobistym powinno być zapewnienie pokoju w Europie i ocalenie ludzkości. W jego wizji nowego porządku europejskiego łączyły się marzenia i fantazje, często o zabarwieniu religijnym, z jego planami politycznymi. Aleksander I, podobnie jak i część rosyjskich elit politycznych, po pokonaniu Napoleona zaczął żywić irracjonalne przekonanie, iż Rosja ma do spełnienia misję, którą jest ustanowienie braterstwa państw europejskich i pokoju między nimi, której gwarantem będą władcy europejscy. Aleksander I, który znajdował się wówczas pod wpływem koncepcji religijno-mistycznych głoszących konieczność powiązania religii i polityki w celu zorganizowania Europy na zasadach chrześcijańskich, uważał, że układ europejski potrzebuje spoiwa ideologicznego, które cementowałoby porozumienie, a osobistą misją cara jest doprowadzenie do sojuszu chrześcijańskich władców i zbawienie całej Europy.

Mistyczno-religijny konserwatyzm cara Aleksandra I i przekonanie o wyjątkowej roli Moskwy jako obrońcy europejskiego *status quo* mocno wpłynęły na rosyjskie koncepcje geopolityczne, co szczególnie uwidoczniło się za rządów jego następcy Mikołaja I. Utopijne koncepcje geopolityczne, silnie wpływające na wyobraźnię polityczną elit rosyjskich, doprowadziły Rosję do konfliktu prawie ze wszystkimi mocarstwami Europy.

Trzydziestoletnie panowanie Mikołaja I, które przyniosło Rosji znaczne sukcesy polityczne, zwycięstwa militarne i nabytki terytorialne miało jednak w perspektywie długoterminowej negatywne konsekwencje. Podobnie jak w przypadku Rzeczypospolitej w okresie dynastii Wazów zaangażowanie państwa rosyjskiego w rozliczne konflikty militarne przy jednoczesnym zaniechaniu reform wewnętrznych stało się źródłem jego przyszłych słabości. Zasoby i energia państwa zostały zużyte na często niepotrzebne i nie związane z interesami państwa akcje militarne. Ostrzeżeniem dla elit rosyjskich przed kontynuowaniem tej polityki stała się wojna krymska, wywołana przez imperialne ambicje cara przekonanego, że Rosja jest w stanie zmierzyć się z potęgą całej Europy. Niespodziewanie wojna ta zakończyła się wielką klęską

¹³ J. Czuby, *op. cit.*, s. 104.

militarną i prestiżową, ukazując słabość państwa rosyjskiego i prawie doprowadzając do jego bankructwa.

Kończący wojnę traktat paryski został podpisany przez następcę Mikołaja I, cara Aleksandra II. Okres jego panowania (1855–1881) był ważny pod względem geopolitycznego rozwoju kraju przede wszystkim ze względu na zmianę dotychczasowych priorytetów. Symbolem nowej epoki stał się minister spraw zagranicznych Aleksander Górczakow, który po przegranej przez Rosję wojnie krymskiej stwierdził, że w polityce zagranicznej Rosja nie może obrażać się na Europę, a powinna skoncentrować się na rozwiązywaniu swoich problemów wewnętrznych, aby zreformować kraj, jego życie państwowe i społeczne. Górczakow postawił na rozbudowę kontaktów Rosji z krajami Europy, utrzymanie pokoju w Europie, a także rozwój ekonomicznych i politycznych związków z krajami innych kontynentów: USA, Chinami i Japonią. Górczakow skierował politykę Rosji na utrzymanie pokojowych stosunków z krajami europejskimi i był także zwolennikiem przyjaźni Rosji z USA¹⁴.

Wpływ na politykę państwa rosyjskiego zaczęli mieć wówczas konserwatywni działacze państwowi, zwolennicy tradycji i silnego państwa. W centrum zainteresowania konserwatywności rosyjskiego, niezależnie od różnych form, które przybierał, znajdował się problem „tradycja a modernizacja”, który bardzo często rozpatrywany był wraz z próbami określenia miejsca rosyjskiej cywilizacji w kontekście cywilizacji światowej w ramach problemu „Rosja a Europa”. Dzięki temu można wskazać na kilka wspólnych poglądów obecnych w historycznym systemie rosyjskiego światopoglądu konserwatywnego: uznanie konieczności kierowania Rosji na drogę własnego, swojego, narodowego rozwoju, odmiennego od zachodnich dróg rozwojowych zarówno w politycznym, jak i w duchowo-kulturowym aspekcie. Związana była z tym krytyka liberalizmu, parlamentaryzmu i socjalizmu, uznanie nieuchronności samodzierżawia w Rosji, dopuszczenie możliwości reform tylko w ramach istniejącego systemu w celu usprawnienia i utwierdzenia monarchii; obecność w konserwatywnych poglądach stałych elementów myśli religijnej (prawosławnej), podkreślanie znaczenia prawosławia w państwowo-politycznym życiu społeczeństwa, jako idei leżącej u podstaw narodu rosyjskiego i decydującej o jego wyjątkowym, duchowym charakterze, w tym kontekście podkreślano też rolę cara jako „pomazańca bożego”; zachowanie hierarchii społecznej jako podstawy samodzierżawia i odbicia „hierarchii Królestwa Niebieskiego”; zachowanie jednolitego i niepodzielnego imperium rosyjskiego; uwzględnienie specyfiki rosyjskiej ekonomiki i dominacji w niej sektora rolniczego w procesach kapitalistycznej modernizacji kraju. Konserwatyści rosyjscy w sferze polityki zagranicznej głosili zasady samoograniczenia i samowystarczalności¹⁵.

W tym okresie najbardziej reprezentatywne poglądy dla konserwatywnie nastawionych elit polityczno-państwowych można znaleźć w pracach Grigorija Trubieckiego, który w pracy *Rossija kak wielikaja dzierzawa* występował przeciwko włączaniu Rosji w europejskie konflikty. Z tego też punktu widzenia bardzo pozytywnie oceniał on decyzję administracji cara Aleksandra III o budowie kolei transsyberyjskiej, gdyż uważał, iż wzmocni to integralność terytorialną Rosji i zwróci jej uwagę na swoje posiadłości na wschodzie¹⁶. Grigorij Trubiecki był przeciwnikiem dalszego

¹⁴ K. Kulmanow, *Priorytety wnieśniej politiki Rossii i sowriemiennije mieżdunarodnyje otnoszenija*, Moskwa 2002, s. 14–19.

¹⁵ *Rossijskaja ciwilizacija*, pod red. M. P. Mczedłowa, Moskwa 2003, s. 254.

¹⁶ G. N. Trubiecki, *Rossija kak wielikaja dzierzawa*, Sankt-Petersburg 1910, s. 37, 47.

rozszerzania terytorium Rosji, gdyż uważał, iż najważniejszym celem powinna być ochrona istniejącej już przestrzeni. Według niego polityka imperializmu powinna ustąpić miejsca zabezpieczeniu i ochronie zebranych już posiadłości, a główne zadanie państwa rosyjskiego widział nie w dalszej ekspansji, ale w budowie sieci transkontynentalnych dróg¹⁷. W podobny sposób na problemy polityki rosyjskiej patrzył jego brat Jewgienij Trubiecki, który interesował się wpływem czynnika historycznego i geograficznego na procesy polityczne. Zwracał on uwagę, iż wielkość terytorium Rosji ukształtowała w Rosjanach nieagresywną samoświadomość i nieobecność zainteresowania dalszym rozwojem terytorialnym. Zwracał on uwagę, podobnie jak i jego brat, iż polityka agresji może przynieść Rosji tylko szkody i dlatego trzeba skoncentrować się „do wewnątrz”, aby umocnić swoje posiadłości, co nazywał „terytorialnym konserwatyzmem”¹⁸. Idee braci Trubieckich, w dużym stopniu zapomniane, wskazują, iż w rosyjskim myśleniu geopolitycznym pojawiały się głosy nawołujące do ochrony własnej przestrzeni geostrategicznej i ograniczenia nadmiernej ekspansji, która może zagrozić stabilności państwa.

Także w okresie istnienia ZSRR ekspansjonistyczne koncepcje geopolityczne współwystępowały z tendencjami do samoizolacji i autarkii. Przedstawicielem radzieckich ekspansjonistów był przede wszystkim Lew Trocki, uznawany za twórcę koncepcji rewolucji permanentnej. W geopolitycznym krajobrazie świata idea rewolucji permanentnej oznaczała, iż rewolucja socjalistyczna, która rozpoczęła się w ZSRR, nie może zakończyć się na rewolucji narodowej, ale musi przekształcić się w rewolucję światową. Rewolucja „narodowa” nie jest samoistnym celem; ona jest tylko wstępem do rewolucji międzynarodowej i powinna realizować nie narodowe, a międzynarodowe cele. Rewolucja socjalistyczna zaczyna się co prawda na arenie międzynarodowej, ale rozwija się w rewolucję międzynarodową i światową. W takim obrazie rewolucja socjalistyczna stanowi rewolucję permanentną, niezależnie od jej nasilenia i czasowego uspokojenia, gdyż nie ma ona swojego końca aż do ukończenia budowy nowego społeczeństwa na całej planecie¹⁹. Trocki wskazywał także na drogi urzeczywistnienia światowej rewolucji: rewolucja w Rosji, rewolucja w Niemczech, narodowe wyzwolenie narodów Azji, pokonanie USA, co otworzy drogę dla ustanowienia komunistycznego porządku w całym świecie.

W opozycji do idei rewolucji permanentnej kształtowała się koncepcja Józefa Stalina: socjalizmu w jednym kraju. Koncepcja ta pojawiła się w szczególnym momencie rozwoju państwowości radzieckiej, kiedy upadły nadzieje no to, iż proces rewolucyjny rozszerzy się na główne kraje europejskie i nastąpi przewrót światowy. Przywódcy radzieccy co prawda zakładali, co było jednym z aksjomatów ideologii bolszewickiej, że Rosja zapoczątkowała proces, który na mocy praw dziejowych musi w końcu objąć cały świat. Z uwagi jednak na porażkę rewolucji na Zachodzie Rosjanie muszą przystąpić do samodzielnego przekształcenia własnego kraju²⁰. Polityka Stalina została skoncentrowana na zapewnieniu Rosji samowystarczalności oraz bezpieczeństwa zewnętrznego, czemu służyła m.in. polityka gospodarcza ZSRR zakładająca rozbudowę przede wszystkim przemysłu ciężkiego, który stwarzając podstawy rozwoju innych gałęzi przemysłu buduje też potęgę militarną kraju, co oznaczało wy-

¹⁷ *Ibidem*, s. 60.

¹⁸ N. M. Sirota, *Osnowy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001, s. 51.

¹⁹ L. Trocki, *Permanentnaja rewolucja*, Berlin 1930, s. 16, 167.

²⁰ L. Kotakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. III, Poznań 2000, s. 31.

sunięcie na plan pierwszy polityki bezpieczeństwa. Podstawą polityki wewnętrznej Stalina było założenie, iż rozwój gospodarczy będzie dokonywać się w sposób autarkiczny, własnymi, wewnętrznymi środkami. Stalinowski izolacjonizm był wynikiem przekonania, iż Rosja jest krajem otoczonym przez nieprzyjazne kraje kapitalistyczne. Dlatego też ZSRR rozwijał się w warunkach daleko posuniętej autarkii. Pogoń za maksymalną samowystarczalnością stała się jedną z przyczyn technologicznego i ekonomicznego zacofania kraju. Trzeba jednak pamiętać, iż w latach trzydziestych Związek Radziecki położył podwaliny swojej potęgi industrializacyjnej, a zacofana Rosja przebyła stosunkowo szybką drogę modernizacji przemysłowej. Stworzono ogromną bazę przemysłu ciężkiego, bogate zaplecze surowcowe i energetyczne, wielki potencjał zbrojeniowy. Pamięć o tym aspekcie polityki stalinowskiej może wywoływać przekonanie o pozytywnych cechach izolacjonizmu.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej władze radzieckie uznały, iż dla bezpieczeństwa Rosji Radzieckiej konieczne jest ustanowienie wzdłuż zachodniej granicy kraju zaprzyjaźnionych reżimów pełniących rolę buforowego kordonu sanitarnego zabezpieczającego Rosję przed ponowną agresją ze strony Zachodu. W latach siedemdziesiątych pod rządami Leonida Breżniewa nastąpił wzrost aktywności ZSRR w świecie i zmiana geopolitycznych wyobrażeń elit radzieckich co do roli ZSRR w świecie. Sukcesy, takie jak np. wystrzelenie w 1957 r. przez ZSRR sputnika, miały świadczyć, że model radziecki jest efektywny i może konkurować z rozwiniętymi krajami zachodnimi. Powstała wówczas geopolityczna koncepcja ograniczonej suwerenności państw socjalistycznych, zwana potocznie „doktryną Breżniewa”. Doktryna Breżniewa odwołując się do ideologii marksistowskiej, głoszącej wyższość sprawy światowego zwycięstwa proletariatu nad interesami narodowymi i państwowymi, dawała prawo do interwencji w każdym kraju, w którym zagrożona była dominacja partii komunistycznej. Wyartykułowanie zasady ograniczonej suwerenności miało wpłynąć hamująco na ruchy opozycyjne pojawiające się w państwach bloku radzieckiego²¹. Praktycznym zastosowaniem doktryny Breżniewa była inwazja na Czechosłowację, ale przede wszystkim radziecka interwencja w Afganistanie w latach 1979–1989.

ZSRR odstąpił od „doktryny Breżniewa” dopiero po objęciu w 1985 r. urzędu sekretarza generalnego KPZR przez Michaiła Gorbaczowa. W okresie jego rządów została przyjęta polityka nastawiona na głęboką reformę systemu politycznego, gospodarczego i społecznego Związku Radzieckiego. Zainicjowana przez Gorbaczowa polityka pierestrojki (przebudowy) doprowadziła do demokratyzacji Rosji oraz do zakończenia zimnej wojny i dwublokowej (wschód – zachód) konfrontacji w świecie.

Niepowodzenie idei „wspólnego europejskiego domu” Michaiła Gorbaczowa, rozpad ZSRR, a także fiasko liberalnych reform gospodarczych Borysa Jelcyna spowodowało utratę przez Rosję jej autorytetu oraz pozycji międzynarodowej. Utrzymanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z Rosją wynikało raczej z obawy przed możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znaczącym potencjałem militarnym (w tym także bronią jądrową) niż było rzeczywistym uznaniem wartości i potencjału kraju. Rosja nie otrzymała wydatnej pomocy ekonomicznej ani też nie została włączona do zachodnich struktur politycznych, gospodarczych i wojskowych. Niektóre kręgi rosyjskiej inteligencji i elit politycznych nie były w stanie pogodzić się z tendencjami odśrodkowymi i suwerennością państw Współ-

²¹ K. Chojnicka, *Doktryna Breżniewa*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 3, Łódź 2000, s. 66–67.

noty Niepodległych Państw i poszukując uzasadnienia dla swoich koncepcji geopolitycznych zaczęły odwoływać się do eurazjatyzmu.

W polityce rosyjskiej relikty imperialnego myślenia ścierały się z idealizmem rosyjskich atlantystów, ale coraz bardziej widoczna stawała się dominacja konserwatywnie nastawionej części elit państwowo-politycznych, czyli zwolenników silnego państwa, którzy w odniesieniu do problemów polityki zagranicznej głosili potrzebę samoograniczenia i samowystarczalności. Uznali oni, iż Zachód nie spełnia pokładanych w nim przez reformatorów nadziei, a wręcz odwrócił się od Rosji. Rosja powinna zająć się przede wszystkim sanacją wewnętrzną i zrezygnować na pewien czas z mocarstwowych ambicji, aby po naprawie, wykorzystując sprzyjające okoliczności „powrócić” do środowiska międzynarodowego jako jego ważny podmiot, którego stanowiska nie można ignorować²². Opcja ta akcentowała konieczność odbudowy silnej państwowości, zachowania własnej tożsamości i samowystarczalności, ochrony tradycji i odnowy moralnej społeczeństwa. W dyskusjach poświęconych rosyjskiej geostrategii coraz częściej zaczęto przywoływać postać działacza państwowego i ministra spraw zagranicznych w okresie rządów cara Aleksandra II – Aleksandra Górczakowa. Zaczęto podkreślać, iż współczesna Rosja znalazła się w podobnej sytuacji jak po przegranej wojnie krymskiej i pokoju paryskim w 1856 r., co powoduje, iż we współczesnej Rosji zaadoptowano strategię polityki zagranicznej podobną do tej, jaką zaproponował Górczakow²³. „Górczakowszczyzna” dziś oznacza przede wszystkim pragmatyczną strategię ukierunkowaną na przełamanie kryzysu wewnętrznego, następnie wzmocnienie siły państwa i stopniową redukcję dystansu pomiędzy istniejącym na arenie międzynarodowej status quo a porządkiem możliwym do zaakceptowania. W strategii polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej zakłada się, że polityka zagraniczna ma być w obecnej sytuacji funkcjonalna wobec reform wewnętrznych, tj. stwarzać jak najkorzystniejsze ramy zewnętrzne dla ich przeprowadzenia. Podobnie jak i po 1856 r. współczesna Rosja koncentrując się na problemach wewnętrznych czasowo wycofała się z prób odgrywania wiodącej roli w środowisku międzynarodowym. Krok ten będący dla państwa i społeczeństwa przyzwyczajonego do odgrywania roli supermocarstwa powodem rozczarowania i niezadowolenia, podyktowany został koniecznością odbudowy potencjału wewnętrznego, co umożliwić ma powrót Rosji do grona wiodących krajów w świecie²⁴. Powołując się na tradycje Górczakowa wskazuje się, iż na obecnym etapie rozwoju kraju najważniejszą wartością i podstawowym interesem narodowym dla Rosji jest zapewnienie wzrostu poziomu życia obywateli i zabezpieczenie godziwego życia jednostki na podstawie ochrony praw i swobód obywatelskich i rozwoju ekonomii państwa. Tak więc celem jest nie ekspansja zewnętrzna, jak to miało miejsce w przeszłości, ale koncentracja do wewnątrz, odbudowa poziomu życia obywateli i poprawa jakości życia. Jest to priorytet całej polityki rosyjskiej, a polityka zagraniczna ma stworzyć sprzyjające warunki zewnętrzne, ma chronić zasoby i interesy Rosji bez wdawania się w konfrontacje²⁵.

²² *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 276–277.

²³ F. Splidsboel-Hansen, *Past and future meet: Aleksander Gorchakov and Russian foreign policy*, „Europe-Asia Studies” 2002, vol. 54, nr 3, s. 377–378.

²⁴ *Ibidem*, s. 390.

²⁵ S. W. Kortunow, *Rossija: nacionalnaja identičnost' na rubieże wekow*, Moskwa 1997, s. 13.

Na rosyjskie myślenie geopolityczne wielki wpływ zaczęły zdobywać sobie nurty myślenia, które można zakwalifikować jako izolacjonizm, zakładające, iż rosyjska polityka ekspansji kosztowała Rosję i naród rosyjski zbyt wiele wysiłku. Nowy rosyjski izolacjonizm przyjmuje, iż rosyjsko-radzieckiego imperium już nie ma i nie będzie. Dlatego też trzeba zacząć żyć w nowych realiach, a nie odwoływać się do utopijnych idei „braterstwa narodów radzieckich”. Zgodnie z założeniami współczesnego rosyjskiego „nowego izolacjonizmu” należy zrezygnować z polityki utrzymywania „specjalnych stosunków” z krajami WNP, które korzystają z rosyjskiego wsparcia gospodarczego (preferencyjne ceny ropy i gazu), a jednocześnie w coraz większym stopniu zacieśniają współpracę z geopolitycznymi przeciwnikami Rosji. Współczesna Rosja boryka się z głębokim kryzysem wewnętrznym, jest więc zbyt słaba politycznie, aby przeciwdziałać wpływowi innych państw na byłe republiki radzieckie. Jak pisał Aleksander Solżenicyn. Rosja nie ma sił na budowę i utrzymanie imperium. Rosja nie powinna także pretendować do tego, aby być częścią Europy, ale jej wszystkie wysiłki polityczne i strategiczne powinny zostać ukierunkowane na rozwój cywilizacyjny Rosji.

W okresie kryzysu, który dotknął państwo rosyjskie na przełomie lat 80. i 90. XX w., dostrzeżono, że utrzymywanie siłą społeczności i terytoriów nie posiadających związków kulturalno-cywilizacyjnych z państwem rosyjskim nie przyczynia się do stabilnego rozwoju kraju i jest zbyt kosztowne. Zaproponowano więc odrzucenie peryferii i wycofanie się do obszarów zamieszkiwanych przez ludność uważającą się za Rosjan, gdyż w ten sposób można stworzyć silne i sprawnie zarządzane państwo²⁶. Wydaje się, że zmiana filozofii rozwoju państwa i rezygnacja z dominacji na obszarach położonych na peryferiach wiąże się z przemianami cywilizacyjnymi współczesnego świata, w którym pojęcie terytorium przestano wiązać z siłą. Dawniej siła i prestiż były jednoznaczne z posiadaniem ogromnych obszarów i dużej liczby ludności. W dzisiejszym świecie liczy się aspekt ekonomiczny i jakościowy, czyli jak bogate, jak zaawansowane technologicznie jest dane państwo, jak wielka jest jego wymiana handlowa, jak wykształcone jest jego społeczeństwo. Rosja zdobyła pozycję polityczną w świecie dzięki rozprzestrzenieniu swoich granic. Jednakże wobec wyzwania budowy społeczeństwa postindustrialnego skończyła się możliwość rozwiązywania problemów wewnętrznych metodami ekstensywnymi i zrozumienie tego faktu oznacza daleko idącą przemianę w mentalności Rosjan. Rosyjski izolacjonizm ma swoje specyficzne cechy. Jego głównym założeniem jest to, iż Rosja musi skoncentrować się na rozwiązywaniu problemów wewnętrznych w celu odbudowy kraju. Celem takiego izolacjonizmu jest jednak zreformowanie kraju po to, by mógł on na powrót stać się znaczącym podmiotem międzynarodowym. Jest to strategia obliczona raczej na zyskanie czasu koniecznego do realizacji reform społeczno-gospodarczych.

²⁶ A. Solżenicyn. *Jak odbudować Rosję*, Kraków 1991, s. 26–30.

Rozdział II

Rosja jako „świat sam w sobie” – – myślenie „cywilizacyjne” w rosyjskiej geopolityce

W 1996 r. w pracy *National identity and geopolitical visions* Gertjan Dijkink analizując wyobrażenia przestrzenne poszczególnych państw użył wobec Indii określenia „a world in itself”, zwracając uwagę, iż zarówno dla indyjskich elit politycznych, jak i dużej części społeczeństwa indyjskiego podstawowym wyobrażeniem dotyczącym geopolitycznej tożsamości państwa indyjskiego jest przekonanie, iż Indie są osobnym regionem geopolitycznym odrębnym od reszty świata, „światem samym w sobie”, swoistym mikrokosmosem, krajem, który ze względu na swoje położenie geopolityczne oraz historię może stać się mostem łączącym Wschód z Zachodem. To przekonanie było podstawą geopolitycznej strategii państwa w okresie zimnowojennym, dystansowania się Indii od polityki dwublokowej, przyjęcia na siebie roli lidera ruchu państw niezaangażowanych, wykorzystywania wzorców i pomocy w modernizacji kraju zarówno od ZSRR, jak i od zachodnich demokracji²⁷.

Określenie użyte przez Gertjana Dijkinka wobec Indii można odnieść także do sposobu, w jaki tożsamość międzynarodową Rosji zaczęli określać przedstawiciele tzw. geocywilizacyjnej szkoły w rosyjskim myśleniu geopolitycznym, przekonani o tym, iż Rosja nie stanowi ani części Azji (Wschodu), ani części Europy (Zachodu), ale jest odrębnym regionem geopolitycznym i powinna zatem prowadzić wielowektorową politykę zagraniczną, zachowując równowagę w stosunkach pomiędzy współczesnymi mocarstwami zarówno europejskimi, jak i azjatyckimi. Przekonanie o konieczności przyjęcia bardziej „neutralnej” strategii zagranicznej i odejścia od rozpatrywania geopolitycznej strategii Rosji tylko w kategoriach Wschód, Zachód, *heartland*, potęg kontynentalnych i morskich, dojrzało w Rosji stopniowo wraz z coraz powszechniejszym dostrzeganiem nieefektywności atlantyckiej i neourazjatyckiej koncepcji geopolitycznej. Dużą rolę w przewartościowaniu rosyjskiego postrzegania swojego miejsca w świecie odegrały prace związane z wykorzystywaniem w analizach geopolitycznych paradygmatu cywilizacyjnego, który dzięki pracy Samuela Huntingtona stał się jednym z głównych sposobów na opisanie współczesnego porządku politycznego. Współczesne podejście cywilizacyjne sprowadza się do przekonania, iż tworzący się ład międzynarodowy determinowany będzie przez sprzeczności cywilizacyjne, tzn. że dawny konflikt ideologiczny zastąpią konflikty nowego typu, których podstawowym źródłem będą różnice kulturowe. Z punktu widzenia geopolityki tożsamość cywilizacyjna stanowi główny element integrujący wielkie grupy ludzi i zamieszkiwaną przez nich przestrzeń.

W rosyjskiej myśli geopolitycznej autorzy podejmujący problematykę cywilizacyjną wiele miejsca poświęcili przede wszystkim uzasadnianiu istnienia osobnej cywilizacji rosyjskiej, stanowiącej jeden z kluczowych elementów geopolitycznej przestrzeni świata, i główną uwagę zwrócili na identyfikowanie cech stanowiących o specyfice rosyjskiej cywilizacji. Zaczęto zatem coraz częściej podkreślać i akcentować przede

²⁷ G. Dijkink, *National identity and geopolitical visions*, Londyn 1996, s. 128–138.

wszystkim odrębność i specyfikę Rosji, a także konieczność ochrony swojej tożsamości cywilizacyjnej przez odrzucenie wpływów zewnętrznych. Ten ostatni motyw, będący jednym z kluczowych elementów tej teorii, zbliża szkołę „cywilizacyjną” właśnie do izolacjonizmu, niezależnie od faktu, iż wielu zwolenników myślenia cywilizacyjnego widzi istotę rosyjskiej tożsamości w jej „eurazjatyckości”, co zbliża ich ku neourazjatyzmowi. Neourazjatyzm jest jednak zdecydowanie bardziej nastawiony „ekspansjonistycznie”, co szczególnie widać w jego skrajnych formach, jak np. w pracach Aleksandra Dugina, natomiast w przypadku nurtu cywilizacyjnego większość jego przedstawicieli możliwość ekspansji ogranicza tylko do granic „historycznej” Rosji, odrzuca utopijne idee budowy eurazjatyckiego imperium lądowego i uznaje, iż głównym celem powinna być nie ekspansja, ale zapewnienie bezpieczeństwa rosyjskiemu państwu i ochrona samoistności rosyjskiej cywilizacji.

Współczesne rosyjskie myślenie geocywilizacyjne bazuje głównie na niechęci wobec wpływów zewnętrznych, co oznacza skłonność do budowania obrazu Rosji jako samowystarczalnego i kulturowo antyzachodniego kraju, który jest zmuszony walczyć o przetrwanie we wrogim mu pozimnowojennym świecie zdominowanym przez USA²⁸. Dla geocywilizacjonistów we współczesnej Rosji należy chronić specyfikę rosyjskiego świata. W obliczu zagrożeń zewnętrznych podkreśla się szczególną wartość i unikalność rosyjskiej kultury i rosyjskiej „duchowości”. Podkreślanie wartości i obronę własnej narodowej kultury i tradycji uznaje się za jedną z podstawowych determinant działania rosyjskiej polityki, w tym także zagranicznej. Rosja musi chronić swoją tożsamość przede wszystkim w duchu własnej kulturowej tradycji. Niezależnie od konieczności modernizacji na wzór krajów Zachodu, należy zachować priorytet kultury przed ekonomią i polityką, aby zachować priorytet moralnych i duchowych wartości nad wartościami materialnymi. Uznaje się bowiem, iż o ile ekonomia i polityka we współczesnym świecie dzielą ludzi i narody i tworzą hierarchię, o tyle poszanowanie odmienności kulturowej, w której każdy ma prawo do zachowania swojej samoidentyfikacji, rodzi dialog i pomaga odkryć w drugich narodach wolnych i równych partnerów. Kultura jest więc symbolem wspólnoty i dialogu, stąd też bardzo silny opór przed wpływami zewnętrznymi, które mogłyby zniszczyć tożsamość rosyjską i zagrozić historycznemu bytowi narodu²⁹. Jest to zatem wybór drogi pośredniej pomiędzy bezkrytyczną akceptacją wzorów zachodnioeuropejskich (atlantyzm) a ich odrzuceniem i bezkrytycznym odwoływaniem się do rosyjskiej tradycji (neourazjatyzm i neobizantyzm). Rosja powinna się modernizować, zachowując przy tym swoją tożsamość kulturową i specyfikę. Nie jest to zatem strategia beznadziejnych usiłowań odizolowania kraju od współczesnego świata, ale polityka wprowadzenia modernizacji bez ulegania politycznym wpływom Zachodu i zachowania podstawowych wartości i zwyczajów rodzimej kultury. Zwolennicy myślenia cywilizacyjnego przyszłość Rosji upatrują w odbudowie jej mocarstwowej pozycji w świecie, ale uważają, iż najważniejszym celem dla Rosji jest nie tyle ekspansja na obszarze byłego ZSRR, ile przede wszystkim stworzenie podstaw cywilizacyjnej samowystarczalności państwa i jego ekonomicznej potęgi. W odróżnieniu od nurtów ekspansjonistycznych w rosyjskim myśleniu geopolitycznym zakładają umiarkowaną ekspansję środkami polityczno-ekonomicznymi do granic „historycznej Rosji”, gdyż

²⁸ A. P. Cygankow, P. A. Cygankow, *op. cit.*, Moskwa 2006, s. 51.

²⁹ *Rossijskaja ciwilizacija...*, s. 445.

uznają, że terytorium nie stanowi już dostatecznej podstawy mocarstwowości, którą staje się raczej potęga ekonomiczna³⁰.

We współczesnej rosyjskiej literaturze podkreśla się, iż geopolityka cywilizacyjna pozwala wyjść poza geograficzne i ekonomiczne uproszczenia i włączyć do analiz środowiska międzynarodowego wiele zmiennych ignorowanych przez „klasyczną” geopolitykę³¹. Jest to nurt bardzo popularny, nie tyle ze względu na entuzjastyczną recepcję poglądów Huntingtona, ile przede wszystkim ze względu na tradycje, jakie myślenie geocywilizacyjne posiada w Rosji, w związku z czym rosyjscy uczeni traktowani są jako prekursorzy myślenia cywilizacyjnego, które uznawane jest także za ważny element rosyjskiego udziału w światowej kulturze. Jest to o tyle usprawiedliwione, iż prekursorem podejścia cywilizacyjnego w Rosji, a zarazem i w nauce światowej, był Mikołaj Danilewski, którego prace wyprzedzały rozważania Spenglera, Toybee’go, czy też polskiego uczonego Feliksa Konecznego. Tak więc paradygmat geocywilizacyjny jest silnie obecny w rosyjskiej tradycji geopolitycznej i w dużym stopniu nawiązuje on do tradycji Mikołaja Danilewskiego.

Danilewski antycypując późniejsze teorie Oswalda Spenglera i Arnolda Toynbee’go uważał, że przedmiotem badań historycznych powinny być cywilizacje, będące autonomicznymi odrębnymi organizmami dziejowymi. Postęp może dokonywać się jedynie wewnątrz danego typu; tylko do poszczególnych typów (a nie do całej ludzkości) można stosować takie kategorie, jak młodość, dojrzałość i starość³². Paradygmat cywilizacyjny zapoczątkowany przez Danilewskiego zakładał, iż z punktu widzenia geopolityki tożsamość cywilizacyjna stanowi główny element integrujący wielkie grupy ludzi i zamieszkiwaną przez nich przestrzeń. Cywilizacja (typ kulturowo-historyczny) była to według Danilewskiego suma narodów zjednoczonych wspólnotą językową, terytorialną, moralno-psychiczną, kulturową i polityczną. Każda cywilizacja stara się rozwijać cztery aspekty działalności kulturowej: 1) działalność religijną, obejmującą stosunek człowieka do Boga, będący podstawą wszystkich moralnych czynów; 2) działalność kulturową w ścisłym tego słowa znaczeniu, obejmującą naukowy, artystyczny oraz techniczno-przemysłowy stosunek człowieka ze światem zewnętrznym, 3) działalność polityczną oraz 4) działalność społeczno-ekonomiczną.

Wyróżnił on w dotychczasowej historii ludzkości dziesięć typów cywilizacji nazywanych przez niego „typami kulturowo-historycznymi” (cywilizację miał stanowić w pełni rozwinięty typ kulturowo-historyczny): egipski, chiński, asyryjsko-babilońsko-fenicki (starosemicki), indyjski, irański, hebrajski, starogrecki, rzymski, arabski (nowosemicki) oraz romańsko-germański, czyli europejski; do tych typów można dodać jeszcze dwa – meksykański i peruwiański, które zostały zniszczone zanim doszło do ich pełnego rozkwitu. Danilewski uważał, że tylko narody wchodzące w skład tych cywilizacji były głównymi aktorami historii ludzkości, każdy z nich rozwijał w sposób samodzielny duchowe i materialne podstawy życia społecznego wnosząc wkład do historii ludzkości³³. Zakładał także, iż znaczenie typów kulturowych polega na tym, iż każdy z nich wyraża ideę człowieka na swój sposób, a te idee jako całość stanowią coś ogólnoludzkiego. Panowanie jednego typu kulturowo-

³⁰ A. P. Cygankow, P. A. Cygankow, *op. cit.*, s. 51.

³¹ W. A. Dergaczew, *Geopolitika*, Moskwa 2004, s. 76.

³² M. Danilewski, *Rossija i Ewropa*, (w:) *Klassika geopolityki XIX wiek*, sost. K. Koroliew, Moskwa 2003, s. 367, 370; A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej*, Kraków 2005, s. 336.

³³ M. Danilewski, *Rossija i Ewropa...*, s. 370.

-historycznego rozpowszechnione na cały świat oznaczałoby stopniową degradację ludzkości³⁴. Zwracał przy tym uwagę na niebezpieczeństwo płynące ze świata romańsko-germańskiego, mającego pretensję do stania się typem dominującym wśród wszystkich społeczeństw ludzkich.

Zasługą Danilewskiego było nie tylko wprowadzenie do rozważań geopolitycznych pojęcia cywilizacji i paradygmatu cywilizacyjnego, ale także to, iż sformułował on pięć praw rządzących rozwojem typów kulturowo-historycznych, co pozwalało według niego rozumieć dzieje poszczególnych narodów. Uważał on, iż historią cywilizacji ludzkich rządzi pięć podstawowych praw: 1) typ kulturowo-historyczny tworzy plemię lub grupa ludów charakteryzująca się wspólnym lub podobnym językiem; 2) aby mógł nastąpić rozwój cywilizacji, konieczna jest polityczna niezależność ludów tworzących dany typ kulturowo-polityczny; 3) zasady i wartości cywilizacyjne jednego typu kulturowo-historycznego wypracowane zostają samodzielnie i niemożliwe jest przekazywanie i wymiana zasad stanowiących o tożsamości cywilizacyjnej; 4) cywilizacja odpowiadająca danemu typowi kulturowo-historycznemu osiąga pełnię swojego rozwoju, kiedy uzyska niezależność polityczną i utworzy się federacja lub polityczny związek państw należących do tego samego typu; 5) okres istnienia cywilizacji jest względnie krótki w porównaniu do wcześniejszych „przygotowawczych” faz życia historycznego³⁵.

Zajmując się historią współczesną Danilewski wiele miejsca poświęcił dwóm typom kulturowo-historycznym: romańsko-germańskiemu i słowiańskiemu (który uważał za odrębny od Europy Zachodniej zdominowanej przez plemiona germańskie, co oznaczało, iż Słowianie i Rosja nie należą do Europy). Uznawał on, iż cywilizacja słowiańska zaczyna się dopiero formować i wkracza do historii ludzkości. Uważał, iż rywalizacja świata romańsko-germańskiego (zachodu) i grecko-słowiańskiego (wschodu) wchodzi w swoją decydującą fazę, w której dokonuje się stopniowy upadek cywilizacji zachodniej, a może nastąpić rozkwit nowego typu kulturowo-cywilizacyjnego: słowiańszczyzny, gdyż nadeszły czasy dla rozwinięcia się rasy słowiańskiej w samodzielny typ kulturowo-cywilizacyjny, pierwszy, który dzięki swojej specyfice będzie najbardziej zbliżony do ogólnoludzkiej cywilizacji³⁶. Do tego, żeby nowa cywilizacja powstała, konieczna jest ochrona własnej tożsamości oraz źródeł kultury, wyplenienie zarazy naśladownictwa i niewolniczego stosunku do Zachodu, która zaatakowała słowiańskie ciało i duszę³⁷. Aby słowiański typ kulturowo-cywilizacyjny mógł się w pełni rozwinąć, musi dojść do konfrontacji ze światem romańsko-germańskim i zrzucenia jego dominacji. Bez walki ze światem zachodnioeuropejskim niemożliwa jest słowiańska niezawisłość polityczna, a tym samym jej rozwój jako osobnej cywilizacji. Tylko wojna z Zachodem jest środkiem do rozwoju kulturowych wartości narodu rosyjskiego oraz do wzbudzenia poczucia jedności między narodami słowiańskimi i przeciężenia istniejących między nimi rozbieżności³⁸. Dlatego też problem wschodni (tzn. walka o wyzwolenie Słowian żyjących pod jarzmem tureckim i austro-węgierskim

³⁴ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000, s. 80.

³⁵ M. Danilewski, *Rossija i Ewropa...*, s. 374–375; M. Danilewski, *Słowiański typ kulturowo-polityczny*, (w:) *Niemarksistowska filozofia rosyjska*, pod red. L. Kiejzik, Łódź 2001, s. 155.

³⁶ Analizie i charakterystyce słowiańskiego typu kulturowo-historycznego poświęcił Danilewski ostatni XVII rozdział swojej pracy *Rosja i Europa*.

³⁷ M. Danilewski, *Słowiański typ...*, s. 153.

³⁸ M. Danilewski, *Rossija i Ewropa...*, s. 632.

oraz zdobycie Konstantynopola przez Rosję) powinien być rozwiązany w wyniku wojny między światem romańsko-germańskim a słowiańskim, w wyniku której rozpadnie się cesarstwo Austro-Węgier, pokonane zostanie imperium tureckie, a na ich gruzach powstanie wszechsłowiańska federacja ze stolicą w Konstantynopolu.

We współczesnej Rosji, nawiązując do klasycznych prac Danilewskiego, powszechnie uznaje się, iż Rosja stanowi osobny „świat” i osobny „typ kulturowo-polityczny”. W odróżnieniu od Danilewskiego współcześnie odrzuca się przekonanie o istnieniu cywilizacji „słowiańskiej”, której częścią byłaby Rosja, odrzuca się także Huntingtonowskie postrzeganie Rosji jako kraju-centrum cywilizacji prawosławnej, a podkreśla się, iż Rosja stanowi osobną, wieloetniczną i różnorodną religijnie samoistną cywilizację rosyjską, a rosyjscy uczeni starają się zidentyfikować i opisać jej istotę. Na rynku wydawniczym w Rosji pojawiła się bardzo duża ilość podręczników akademickich poświęconych tożsamości rosyjskiej cywilizacji, a wiedza o niej jest jednym z podstawowych elementów kształcenia humanistycznego we współczesnej Rosji³⁹ i stanowi zarazem ważny temat społecznych dyskusji poświęconych rosyjskiej tożsamości narodowej.

Jednym z akademickich podręczników poświęconych problemom tożsamości współczesnej Rosji jest zbiorowa publikacja pod kierownictwem Michaiła Mczedłowa *Rossijskaja ciwilizacija*. Autorzy tej pracy uznają za oczywisty fakt istnienie osobnej „cywilizacji rosyjskiej”, która ukształtowała się na obszarach Wschodniej Europy i Północnej Azji. W ramy tej cywilizacji wchodzi liczne społeczności żyjące na tym obszarze i stanowiące organiczną jedność w ramach heterogenicznej, wielokulturowej, wieloetnicznej i wielokonfesyjnej cywilizacji rosyjskiej. Rosyjska cywilizacja jest traktowana jako „świat sam w sobie”, nie jest częścią ani cywilizacji bizantyńskiej, słowiańskiej, ani też prawosławnej, ale stanowi samoistną cywilizację ukształtowaną na rozległych obszarach Europy Wschodniej i Azji Północnej. Rosyjska cywilizacja jest traktowana przez Mczedłowa jako pojęcie naukowe, służące do charakterystyki społeczności, która uformowała się: 1) na podstawie polietnicznej w rezultacie integracji wielkich i małych narodowości wokół narodu wielkoruskiego; 2) przy historycznej złożoności i wielokonfesyjności; oraz 3) jako synteza kultury Zachodu i Wschodu⁴⁰. Mczedłow uważa, iż w rosyjskiej historiografii istnieją trzy podstawowe etapy rozwoju nauki o rosyjskiej cywilizacji. Pierwszy etap (od lat sześćdziesiątych XIX w. do początku XX w.) związany jest z pracami Mikołaja Danilewskiego, które były pisane pod wpływem klęski Rosji w wojnie krymskiej i poglądów autora dotyczących miejsca politycznych relacji pomiędzy „światem słowiańskim” a światem „germano-romańskim”. Drugi etap (lata dwudzieste i trzydzieste XX w.) związany jest z twórczością eurazjatów. Skierowanie zainteresowań badawczych na problem specyfiki rosyjskiej cywilizacji było związane wówczas z kryzysem wywołanym pierwszą wojną światową i krachem wyobrażeń o Rosji jako o światowym mocarstwie. Stało się to podstawą do przemyśleń dotyczących historii Rosji, jej przeszłości i przyszłości. To wówczas w pracach Nikołaja Trubieckiego rozwinięto myśl o Rosji jako o całkowicie osobnym świecie, cywilizacji „samej w sobie”. Impuls do trzeciego etapu analiz rosyjskiej cywilizacji dał rozpad ZSRR, który wymusił próby przemyśle-

³⁹ Wśród podręczników o charakterze akademickim warto wymienić m.in. W. W. Ilin, A. S. Achiezer, *Rossijskaja ciwilizacija. Soderżanije, granicy, wożmożnosti*, Moskwa 2000, s. 304; F. W. Szapowałow, *Istoki i smysl rossijskoj ciwilizacii*, Moskwa 2003, s. 624; *Rossijskaja ciwilizacija...*, s. 656.

⁴⁰ *Rossijskaja ciwilizacija...*, s. 10.

nia rosyjskiego miejsca w zmienionym świecie oraz prognozowanie rozwoju geopolitycznej sytuacji z uwzględnieniem specyfiki cywilizacyjnej⁴¹.

Praca Mczesłowa stanowi ważny element dyskursu wokół rosyjskiej tożsamości i budowania przekonania, iż na obszarze Wschodniej Europy i Azji Północnej ukształtowała się w ciągu wieków rosyjska cywilizacja obejmująca swoim zasięgiem różnorodne narody, ludzi różnych religii, które w toku dziejów wytworzyły poczucie wspólnoty i przynależności do cywilizacji rosyjskiej. Zadaniem, jakie stawiają sobie autorzy tej pracy, jest ukazanie cech charakterystycznych dla wieloetnicznej cywilizacji rosyjskiej, które przejawiają się w mentalności, kulturze, religii, w specyfice ustroju gospodarczego i politycznego, myśli społeczno-politycznej i ideologii. Podejmując próbę ukazania znaczenia rosyjskiej cywilizacji w światowej historii i perspektyw jej dalszego rozwoju tworzy się obraz Rosji jako całkowicie osobnego świata, odrębnego od wszystkich innych społeczności i cywilizacji ją otaczających. Praca ta jest prezentowana przede wszystkim jako publikacja akademicka przeznaczona dla szkół wyższych, a więc obecna głównie w obiegu naukowym. Jednakże we współczesnej Rosji znaczenie takich prac wykracza poza akademickie dysputy, gdyż dotyczy pytania o sposób rozumienia rosyjskości i jej miejsca w świecie. Przekonanie o odrębności cywilizacyjnej Rosji, budowane w dyskusjach akademickich, jest nie tyle nauką, ile techniką opisanego świata, która pomaga opisywać świat i tworzyć jego partykularny obraz. Nie jest to działalność neutralna, gdyż świat jest światem społecznym, opisywanie świata jest działaniem społecznym i pociąga za sobą „polityczne” opisanie świata. Dzięki takim publikacjom zaczęto tworzyć specyficzny obraz Rosji, a pojęcie „rosyjska cywilizacja” stało się powszechnie wykorzystywaną konstrukcją geopolityczną, będącą podstawą szczególnego (partykularnego) sposobu opisu świata. Pojęcie „rosyjska cywilizacja” stało się „konstruktem geograficznym”, który można było wykorzystać do osiągania celów politycznych (np. przekonaniem o całkowicie odrębnym cywilizacyjnie charakterze Rosji tłumaczono niepowodzenia reform początku lat dziewięćdziesiątych). Kształtowanie się takiego wyobrażenia jest skutkiem aktywnego działania i społecznego opisanego globalnej przestrzeni przez intelektualistów i establishment polityczny wykorzystujący istniejące w rosyjskiej opinii publicznej silne przekonanie, iż Rosja to zupełnie osobny „kraj-świat”, niepodobny ani do krajów europejskich, ani do azjatyckich⁴². Dzięki temu można budować społeczne przekonanie, iż w Rosji nie ma podstaw do rozwoju gospodarki i państwowości wzorowanej na tradycjach zachodnioeuropejskiego liberalizmu oraz że konkurencja, indywidualizm i brak interwencji państwa w sferę ekonomii są przeciwstawne wobec podstawowych rosyjskich tradycji⁴³.

Akademicy zajmujący się specyfiką rosyjskiej cywilizacji wiele miejsca poświęcają także problemom geopolityki i narodowym interesom kraju na jego obecnym etapie rozwoju. Rozważania poświęcone charakterystyce cywilizacji rosyjskiej muszą bowiem obejmować także zagadnienia „geopolityczne” związane z miejscem Rosji we współczesnym świecie. Podstawą analiz poświęconych międzynarodowej roli Rosji jest bowiem jej geopolityczne położenie związane ze specyfiką ulokowania na geograficznej mapie świata⁴⁴. Wśród interesów związanych ze stosunkami ze

⁴¹ *Ibidem*, s. 11.

⁴² Por. L. Blecher, G. Ljubarskij, *Główny russkij spor...*, s. 85.

⁴³ Por. A. W. Siergiejewa, *Russkije: stereotypy powiedienija, tradicii, mentalnost'*, Moskwa 2006, s. 260.

⁴⁴ Por. W. F. Szapowałow, *op. cit.*, s. 557.

światem zewnętrznym zwraca się uwagę, iż podstawowym geopolitycznym celem Rosji jest zapewnienie równowagi na arenie międzynarodowej. Dla Rosji, tak jak i dla większości współczesnych geopolitycznych aktorów, największym wyzwaniem jest ustanowienie takich relacji z USA, aby nie wchodząc w bezpośrednią konfrontację z największym na świecie mocarstwem, chronić jednocześnie swoje interesy. Geopolitycznym zadaniem Rosji, a także i innych państw powinno stać się ograniczenie „wszechwładzy” USA i ich nielicznych sojuszników, którzy monopolizują podejmowanie decyzji dotyczących całego środowiska międzynarodowego⁴⁵. Głównym celem Rosji powinno stać się doprowadzenie do ukształtowania się w środowisku międzynarodowym równowagi sił pomiędzy mocarstwami, która pozwoli zabezpieczyć Rosji jej interesy narodowe i zachować status podmiotu dominującego na obszarze byłego ZSRR⁴⁶.

Obraz Rosji jako samodzielnej cywilizacji silnie wpłynął na rosyjskie wyobrażenia geopolityczne i budowane scenariusze rozwoju środowiska międzynarodowego. Wśród wpływowych współczesnych rosyjskich geopolityków nawiązujących do paradygmatu cywilizacyjnego wymienić należy przede wszystkim Siergieja Kisieliewa, który swoją geopolityczną teorię oparł na założeniu, iż Rosja ma prawo określać się mianem samoistnej cywilizacji rosyjskiej, co wpływa na jej rolę i miejsce w świecie. Uznanie przyniosła mu przede wszystkim opublikowana w 2002 r. książka pt. *Osnownoj instinkt ciwilizacij*. Kisieliew w swojej pracy nawiązuje do paradygmatu cywilizacyjnego w geopolityce odwołując się do takich autorów, jak Mikołaj Danilewski, Alfred Toynbee, Samuel Huntington. Kisieliew przyjmuje założenie, iż historia ludzkości to nie tylko historia powstania i rozpadu państw narodowych i światowych imperiów, ale także suma cykli rozwojowych lokalnych cywilizacji lub inaczej mówiąc geocywilizacji, które stanowią podstawowy element geopolitycznej analizy świata. Odwołując się do teorii Huntingtona Kisieliew uznał, iż świat po rozpadzie bipolarnego układu sił stał się areną rywalizacji pomiędzy cywilizacjami i współczesna geopolityka to przede wszystkim geopolityka cywilizacji. Geocywilizacje są to historyczno-kulturowe formy społeczeństw ludzkich. Każda z geocywilizacji posiada swoją unikalną specyfikę i *osnownyj instynkt* (podstawowy instynkt), który z jednej strony przejawia się w dążeniu do zachowania swojej kulturowej swoistości, a z drugiej do rozszerzania sfery swoich wpływów kulturowych. Ekspansja ta przejawia się w dążeniu do opanowywania nowych terenów, zdobycia kontroli nad materialnymi i ludzkimi zasobami swoich sąsiadów oraz w dążeniu do rozprzestrzeniania własnych wartości kulturowych. Swoistość geocywilizacji i ich dążenie do zdobycia kontroli nad nowymi terytoriami i rozszerzenia swoich wartości kulturowych jest głównym elementem geocywilizacyjnej aktywności i ewolucji⁴⁷. Według Kisieliewa świat współczesny składa się z dziewięciu cywilizacji: zachodniej, prawosławnej, islamskiej, konfucjańsko-buddyjskiej, hinduistycznej, latynoamerykańskiej, rosyjskiej, japońskiej i afrykańskiej.

Kisieliew postawił sobie za zadanie dokonanie analizy współczesnej mapy świata oraz specyfiki cywilizacji rosyjskiej z perspektywy cywilizacyjnych zagrożeń na jej zachodnich, południowych i wschodnich granicach (dlatego też jego praca nosi podty-

⁴⁵ *Ibidem*, s. 561.

⁴⁶ Por. *Rossijskaja ciwilizacija...*, s. 610–612.

⁴⁷ S. G. Kisieliew, *Osnownoj instinkt ciwilizacij i geopoliticeskije wyzowy Rossii*, Moskwa 2002, s. 5–6.

tuł „geopolityczne wyzwania dla Rosji”). Na zachodzie geopolityczne zagrożenie dla Rosji stanowi zachodnia geocywilizacja, na wschodzie geocywilizacja konfucjańsko-buddyjska i japońska, a na południu geocywilizacja muzułmańska.

Analizując geopolityczne zagrożenia dla Rosji ze strony zachodniej geocywilizacji Kisieliew przywołuje słowa Arnolda Toynbeego o tym, iż Zachód zagraża wszystkim pozostałym cywilizacjom świata i zwraca uwagę, iż rosyjska cywilizacja nie stanowi tu żadnego wyjątku. Podkreśla także, iż analizując historię Rosji można dostrzec, iż liczba wojen i konfliktów na zachodnich granicach Rosji zdecydowanie przewyższa liczbę konfliktów z innymi cywilizacjami i stanowi ok. 50% wszystkich konfliktów prowadzonych przez Rosję⁴⁸. Także i we współczesnym świecie Zachód stanowi zagrożenie dla Rosji, gdyż Rosja znalazła się pod presją militarnej, ekonomicznej, kulturowej, handlowej i innych form geocywilizacyjnej ekspansji. Głównym narzędziem zachodniej ekspansji jest Sojusz Północnoatlantycki. W wojnie Zachodu o przestrzeń eurazjatycką, ważny region geostrategiczny, bogaty w zasoby surowcowe, NATO jako potężny militarno-polityczny instrument oddziaływania daje możliwość rozszerzenia politycznych i militarnych wpływów na kontynencie eurazjatyckim. Po rozpadzie ZSRR i bloku wschodniego NATO nie poszło śladem Układu Warszawskiego i nie dokonało się samorozwiązanie Sojuszu, co więcej nastąpiło rozszerzenie NATO na wschód, które objęło państwa Europy Środkowo-Wschodniej – byłych członków Układu Warszawskiego. Ponadto NATO dąży do stworzenia systemu bezpieczeństwa europejskiego bez udziału Rosji⁴⁹. Kisieliew w 2002 r. pisał, że co prawda dotychczasowe rozszerzenie NATO na wschód objęło kraje katolicko-protestanckie, dla których związki z Zachodem są naturalne, ale NATO w niedługiej perspektywie może podjąć ekspansję na kraje należące do tej pory do geocywilizacyjnego kręgu Rosji. Wzmocnienie pozycji Zachodu w świecie zachodzi nie tylko poprzez takie instrumenty, jak NATO, ale także poprzez proces globalizacji, która oznacza „westernizację” reszty świata i dominację zachodnioeuropejskich wartości kulturowych. Globalizacja jest elementem strategii Zachodu, a pod hasłami tworzenia globalnego ładu kryją się zakusy na stworzenie nowego porządku światowego. Dzięki procesom globalizacji Zachód może podporządkowywać swoim interesom materialne, demograficzne i przyrodnicze zasoby innych krajów. Kisieliew podkreśla także, iż Zachodnia geocywilizacja dysponuje wszelkimi instrumentami (politycznymi, ekonomicznymi, militarnymi, ideologicznymi, kulturowymi), które pozwalają jej urzeczywistnić swoją dominację w świecie.

Rosyjski geopolityk podkreśla jednak, iż współczesna Rosja posiada możliwości obrony przed ekspansją Zachodu, gdyż mimo przegranej w zimnej wojnie Rosja: 1) zachowała swoje miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ; 2) posiada olbrzymi potencjał nuklearny; 3) nie zniknęły, chociaż się zmniejszyły, możliwości oddziaływania Rosji na inne kraje; 4) geopolityczna przestrzeń Rosji nie pozwala nie liczyć się całkowicie z tym krajem; 5) zachowana została tożsamość kulturowa Rosji; 6) Rosja posiada zasoby materialne i ludzkie, które stanowią podstawę do odbudowy jej potęgi; 7) Rosja pozbyła się złudzeń co do rzeczywistych celów Zachodu i prowadzi politykę pragmatyczną, nakierowaną na obronę interesów narodowych; 8) Rosja to unikalna cywilizacja, która dysponuje alternatywną wobec Zachodu wizją świata⁵⁰.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 196.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 197.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 216.

Na południowych granicach współczesna Rosja musi zmierzyć się z wyzwaniami muzułmańskiej geocywilizacji, na którą składają się 44 państwa, wśród których największą dynamikę rozwoju posiadają Turcja, Iran i Pakistan. Rozpad ZSRR i postępujące wraz z nim osłabienie Rosji stworzyło możliwość zwiększenia wpływów państw muzułmańskich na obszary będące do tej pory pod dominacją rosyjską. Rozpad ZSRR dokonał się w czasie, kiedy w świecie islamu zaczęły się dokonywać procesy powrotu do tradycji, renesansu tradycyjnych wartości, a islam zaczął wykazywać coraz większy opór wobec ekspansji zachodniej geocywilizacji, wykorzystując do tego przede wszystkim fundamentalizm religijny. Rozwój fundamentalizmu islamskiego, eksplozja demograficzna krajów muzułmańskich oraz zwiększenie się siły militarnej państw muzułmańskich stanowią największe wyzwanie na południowych granicach Rosji. Specyfiką rosyjskich kontaktów z geocywilizacją islamu jest fakt, iż ponad 15 mln Rosjan to muzułmanie, co oznacza, iż Rosja jest swoistego rodzaju częścią świata islamu, kultura islamu stanowi organiczną część kultury rosyjskiej. Rosyjscy muzułmanie zamieszkują głównie tereny Powołża i Kaukazu, a z uwagi na ich liczbę i rosnący potencjał demograficzny w przypadku „zderzenia cywilizacji” rosyjskiej i islamskiej może dojść do dezintegracji terytorialnej Rosji. Konflikt z islamem nie jest jednak nieuchronny, gdyż elastyczna polityka wobec świata islamu może doprowadzić do zażegnania większości niebezpieczeństw płynących z południa⁵¹.

Na wschodzie geopolityczne wyzwania dla Rosji związane są z dwoma cywilizacjami: konfucjańsko-buddyjską (Chiny, Kambodża, KRLD, Korea Południowa, Laos, Mongolia, Birma, Singapur, Sri Lanka, Tajwan, Tajlandia i Wietnam) oraz japońską. W kontaktach z buddyjsko-konfucjańską cywilizacją największe wyzwanie dla Rosji stanowi potencjał gospodarczy i demograficzny Chin. Z uwagi na szybki wzrost gospodarczy i rosnące dzięki temu znaczenie w świecie Chin potrzebują zapewnienia sobie kontroli nad zasobami surowcowymi, które zapewnią im możliwość utrzymania tempa rozwoju. Powoduje to, iż Chiny są żywotnie zainteresowane zasobami znajdującymi się na rosyjskiej Syberii i Dalekim Wschodzie. Wykorzystując swoje gospodarcze i finansowe zasoby Chin w krótkim czasie mogą pokusić się o przejęcie realnej kontroli nad rosyjskimi prowincjami położonymi daleko od centrum państwa. Drugim wyzwaniem ze strony Chin jest rosnąca presja demograficzna na słabo zaludnione prowincje rosyjskie graniczące z Chinami. Prognozuje się, iż za 10–15 lat w wyniku migracji ludności chińskiej na Syberię i rosyjski Daleki Wschód może dojść do zakłócenia stosunków demograficznych w tych regionach. W takiej sytuacji Rosja powinna starać się zwiększyć swoją potęgę militarną i ekonomiczną w regionie, rozwiązać problemy depopulacji i zmniejszania się liczby Rosjan oraz szukać sposobów na pogłębienie współpracy z krajami konfucjańsko-buddyjskimi. Ze strony Japonii największym wyzwaniem dla Rosji są jej pretensje terytorialne. Japonia wykorzystując przejściowe osłabienie Rosji i jej wewnętrzne trudności domaga się rewizji dotychczasowych porozumień, chcąc rozszerzyć sferę swoich wpływów kosztem Rosji⁵².

Kisieliew podsumowując swoje rozważania dotyczące geopolitycznego położenia współczesnej Rosji pisze, iż Rosja stanowi samoistną lokalną cywilizację, z bogatą kulturą i zajmującą znaczące miejsce wśród pozostałych światowych cywilizacji. Rosjanie posiadają swoje specyficzne historyczno-kulturowe tradycje i swoją własną

⁵¹ *Ibidem*, s. 220–241.

⁵² *Ibidem*, s. 242–260.

przyszłość. Przyszłość świata nie jest pewna i nie wiadomo także, jakie będą losy Rosji, można jednak dostrzec, że w światowej przestrzeni geocywilizacji następuje stopniowy zmierzch potęgi Zachodu i można się spodziewać „kontrekspansji” ze strony innych cywilizacji, co może spowodować globalny konflikt cywilizacji. Jest to jednak tylko hipoteza, gdyż „zderzenie cywilizacji” nie jest nieuchronne, ponieważ rosnące światowe więzi i współpraca między państwami mogą przyczynić się do „dialogu kultur”, który zastąpi „zderzenie cywilizacji”, a wielka jest w tym rola elit politycznych poszczególnych państw. Niezależnie od możliwych scenariuszy należy mieć na uwadze zagrożenia, które pojawiają się w otoczeniu cywilizacji rosyjskiej, tak aby lepiej sprostać zagrożeniom płynącym ze strony sąsiednich cywilizacji: zachodniej, muzułmańskiej i konfucjańsko-buddyjskiej⁵³.

Tożsamość rosyjska, według Kisieliewa, to tożsamość samodzielnej cywilizacji nie będącej ani częścią świata Zachodu, ani częścią świata Wschodu. Rosjanie nie będąc ani częścią Azji, ani Europy muszą zmierzyć się z wyzwaniem ze strony otaczających ich cywilizacji. Swoje rozważania dotyczące geostrategii Rosji Kisieliew podbudowuje rozbudowanymi porównawczymi analizami dynamiki PKB, potencjału demograficznego, potencjału militarnego poszczególnych geocywilizacji. Ograniczoną rolę w pracy Kisieliewa pełnią historiozoficzne rozważania o rosyjskiej tożsamości, rosyjskim przeznaczeniu w świecie. Kisieliew pomimo iż jest z wykształcenia filozofem, starał się skonstruować racjonalną analizę stojących przed Rosją geopolitycznych wyzwań wynikających z jej statusu samodzielnej cywilizacji otoczonej z trzech stron przez cywilizację zachodnioeuropejską (zachód), konfucjańsko-buddyjską (wschód) i muzułmańską (południe). W konstrukcji pracy, w sposobie budowania analiz Kisieliew nawiązuje przede wszystkim do *Zderzenia cywilizacji* Samuela Huntingtona i do pewnego stopnia jest to „rosyjska wersja” pracy Huntingtona, przy czym o ile amerykański uczony przyjął spojrzenie „europocentryczne”, czy też „zachodniocentryczne”, analizując porządek międzynarodowy z punktu widzenia problemów narzucanej modernizacji i westernizacji oraz związanych z nią reakcji niezachodnich cywilizacji, o tyle podejście Kisieliewa jest „rosjocentryczne” i analizuje on przede wszystkim geocywilizacyjne wyzwania, które stoją przed Rosją w pozimnowojennym świecie. Rosyjski uczony zwraca szczególną uwagę na zagrożenia ze strony trzech sąsiadujących z Rosją geocywilizacji, ale wysuwa także bardziej generalną konkluzję dotyczącą rosyjskiej geostrategii w środowisku międzynarodowym, że w świecie, w którym dominują dychotomie Wschód-Zachód, Północ-Południe wyznaczające linie konfliktów międzycywilizacyjnych, Rosja jako samodzielna cywilizacja musi prowadzić szczególnie ostrożną politykę zagraniczną i wykorzystywać swoje położenie tak, aby uniknąć sytuacji, w której znajdzie się „między młotem a kowadłem”.

Wydana w 2002 r. praca Kisieliewa wyróżnia się swoją „neutralnością” ideologiczną, gdyż w odróżnieniu od innych rosyjskich geopolityków, np. Dugina, Ustiana, Ziuganowa, Gajdara, czy też Kozyriewa jego teoria nie miała być częścią programu politycznego, czy też uzasadnieniem obranego kierunku polityki, ale przede wszystkim analizą wyzwań stojących przed Rosją, budowaną po to, aby rozpoznać zagrożenia wynikające z geopolitycznego położenia Rosji i skutecznie się im przeciwstawić. Praca Kisieliewa nie jest wolna od problematycznych rozważań o charakterze bardziej historiozoficznym niż geopolitycznym (np. „podstawowy instynkt cywili-

⁵³ *Ibidem*, s. 261–263.

zacji”), ale analizy tego rodzaju, charakterystyczne dla współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej, nie odgrywają w pracy Kisieliewa dominującej roli. Prace Kisieliewa nawiązują do światowych trendów w rozwoju myśli geopolitycznej wykorzystującej paradygmat cywilizacyjny, który okazał się niezwykle funkcjonalny i użyteczny do analizy rzeczywistości międzynarodowej świata postzimnowojennego, dostarczając zbioru pojęć pozwalających w przystępny sposób opisać i zrozumieć dynamikę przemian politycznych dokonujących się w przestrzeni międzynarodowej i wskazać na potencjalne zagrożenia i źródła konfliktów. Przy czym Kisieliew wykorzystując pojęcie cywilizacji w znacznym stopniu unika charakterystycznych dla dużej części rosyjskiej myśli geopolitycznej rozważań dotyczących „misji dziejowej”, roli i miejsca Rosji w świecie. W mniejszym stopniu koncentruje się na opisach rosyjskiej tożsamości, a w większym stopniu na rzeczywistych wyzwaniach międzynarodowych stojących przed współczesną Rosją. Dlatego też publikacja Kisieliewa stała się ważną częścią akademickiego dyskursu, a sam jej autor został uznany za jednego z wiodących rosyjskich geopolityków i geostrategów. Stanowi ona ciekawy przykład wykorzystania teorii Huntingtona do budowy „narodowych” scenariuszy „zderzenia cywilizacji”.

Wśród wiodących rosyjskich geopolityków do paradygmatu geocywilizacyjnego odwoływała się także Irina Wasilienko, a jej analizy są o tyle wartościowe, iż są one bardzo charakterystyczne dla rosyjskiego myślenia geopolitycznego, w którym analizy rzeczywistości międzynarodowej współwystępują z szukaniem „dziejowej misji Rosji” oraz z silnie zmitologizowanymi w rzeczywistości rosyjskiej pojęciami odwołującymi się do rosyjskich mitów i stereotypów narodowych. W swojej pracy *Politiczeskaja globalistyka* (Moskwa 2003) rosyjska geopolityk zastanawiając się nad obrazem świata w XXI w. i problemem „dialogu kultur” we współczesnym świecie uznaje, iż głównym wyzwaniem stojącym dzisiaj przed społecznością międzynarodową jest konflikt wartości. Praca ta stanowi w dużym stopniu nawiązanie do klasycznych prac poświęconych problemom cywilizacji Arnolda Toynbeeego oraz Samuela Huntingtona. Nawiązując do Huntingtona uznała, iż we współczesnym świecie najważniejszą rolę odgrywają wartości kulturowe oraz duchowo-religijne, a geopolityczna przestrzeń wypełniana jest przez odrębne cywilizacje. Z uwagi na fakt, iż zmienia się mapa współczesnego świata, w analizach globalnych należy koncentrować się nie na ograniczonych ramach państw narodowych, ale na dialogu kultur i wzajemnych związkach międzycywilizacyjnych⁵⁴. Świat XXI w. to wielka mozaika unikalnych kultur, z których każda posiada swoją formę, swoją podstawową „ideę” oraz swój rytm życia i rozwoju. Każda z nich musi się także zmierzyć z wyzwaniami stojącymi przed nią, a wśród nich dominującym wyzwaniem jest stosunek wobec najsilniejszej z cywilizacji – zachodnioeuropejskiej oraz problemów modernizacji i westernizacji. Wasilienko analizując możliwe strategie działania podkreśla, iż wybór izolacjonizmu to zły wybór, gdyż budowanie „chińskiego muru” w społeczeństwie informacyjnym nie jest możliwe. We współczesnym świecie tylko takie kraje, jak Korea Północna i Birma utrzymują kurs na pełną izolację od świata, ale za taką politykę społeczeństwom tych krajów przychodzi zapłacić bardzo wysoką cenę. Powstanie społeczeństwa informacyjnego powoduje, iż należy znaleźć zupełnie nowe odpowiedzi na wyzwania ze strony „silnych” cywilizacji.

⁵⁴ I. A. Wasilienko, *Politiczeskaja globalistyka*, Moskwa 2003, s. 45.

Wasilienko podkreśla, że informacyjno-kulturowy „imperializm” ze strony Zachodu powoduje, że w świecie rośnie niechęć wobec cywilizacji Zachodu i można dostrzec postępujący fenomen dewesternizacji niezachodnich społeczeństw. Dominującą strategią staje się „modernizacja bez westernizacji”. Aby dorównać Zachodowi pod względem rozwoju ekonomicznego i siły wojennej kraje niezachodnie podejmują daleko idącą współpracę. Można dostrzec, iż kształtuje się blok konfucjańsko-muzułmański, a z uwagi na fakt, iż Zachód poczuł już siłę fundamentalistycznej odpowiedzi islamu na wyzwanie westernizacji, to zachodni geopolitycy, tacy jak np. Huntington, zwracają uwagę, iż celem strategii Zachodu powinno stać się niedopuszczenie do wzrostu militarnej siły cywilizacji konfucjańskiej i buddyjskiej. Rosja nie wypracowała sobie jeszcze jednoznacznej strategii na wyzwania Zachodu i wszystkie rosyjskie koncepcje geopolityczne wciąż powstają w ramach „klasycznych” odpowiedzi. Rosyjscy okcydentaliści orientują się na pełną westernizację, a narodowi fundamentaliści na strategię izolacjonizmu. Te archaiczne odpowiedzi na wyzwania współczesności powodują, iż wciąż w Rosji trwa okres „smuty”⁵⁵.

Wasilienko w swojej pracy podejmuje rozważania dotyczące specyfiki cywilizacji: konfucjańsko-buddyjskiej, islamskiej, indo-buddyjskiej, zachodniej i prawosławno-słowiańskiej. Podkreśla, iż konieczne jest wypracowanie nowego międzycywilizacyjnego globalnego konsensusu. Dotychczasowy był bowiem zbudowany w ramach europocentrycznej mapy świata, ale współcześnie stracił on swoją moc i konieczna jest budowa nowego światowego konsensusu, w ramach którego zabezpieczona zostanie równowaga interesów w ramach policentrycznej mapy świata, gdzie różne kultury będą mogły zachować swoje wartości. Geopolityczne analizy Wasilienko, podbudowane rozważaniami o „duchowej” specyfice odrębnych cywilizacji, odzwierciedlają negatywny stosunek Rosjan wobec globalnej dominacji USA i wzorów zachodnioeuropejskich. Rosyjskie elity powszechnie oceniają, że ci aktorzy międzynarodowi działają na szkodę Rosji zwłaszcza w kluczowych dla Rosji regionach Zakaukazia i Azji Środkowej. Aby powstrzymać ich dominację, Rosja musi szukać nowych sojuszników (Chiny, Indie, Iran), z którymi będzie mogła przeciwstawić się potędze świata zachodniego i doprowadzić do ukształtowania się świata bardziej zrównoważonego, tzn. takiego, w którym bez zgody Rosji i jej sojuszników nie będzie możliwości dowolnego kształtowania ładu światowego. Dlatego też w swojej strategii polityki zagranicznej Rosja opowiada się za uformowaniem ładu wielopolarnego, który odpowiadałby zróżnicowaniu współczesnego świata i rozbieżności interesów poszczególnych państw. Gwarancją efektywności takiego systemu może być tylko stworzenie mechanizmów kolektywnego podejmowania decyzji i wspólnego rozwiązywania problemów globalnych na podstawie prawa międzynarodowego i głębokiej demokratyzacji stosunków międzynarodowych.

„Legitymizację” dla rosyjskich planów budowy świata multipolarnego, w którym Rosja będzie mogła zachować swoją mocarstwową pozycję i decydować o rozwiązywaniu głównych problemów, stanowi dla Wasilienko koncepcja „dialogu kultur” jako „humanistycznego problemu” XXI w.⁵⁶ Przy czym Wasilienko, jako jeden z wiodących rosyjskich geopolityków, pisząc o specyfice cywilizacji rosyjskiej porusza często pojawiający się w rosyjskiej kulturze problem różnicy pomiędzy cywilizacją pra-

⁵⁵ *Ibidem*, s. 71.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 332–338.

wosławną opartą na duchowości a „racjonalną” cywilizacją Zachodu. Podkreślanie w literaturze rosyjskiej szczególnych wartości „duchowych” Rosji i przeciwstawianie ich cywilizacji Zachodu jest głęboko zakorzenione w tradycji intelektualnej Rosji. M.in. rosyjski filozof Mikołaj Bierdiajew pisał, iż walka Rosji z Europą to walka „maszyny” z „duchem”. Zachód stał się niewolnikiem „maszyny”, ale Rosja nie, i dlatego powinna przeciwstawiać sile technologicznej cywilizacji Zachodu swoją siłę ducha. Wasilienko bezpośrednio nawiązuje do tej tradycji pisząc, iż na Zachodzie racjonalne instytucje i normy dominują nad człowiekiem, a tym samym zachodnia demokracja mniej wierzy ludziom niż prawu, natomiast w rosyjskiej cywilizacji jest odwrotnie, gdyż tu człowiek wraz ze swoją duchowością jest postawiony na pierwszym miejscu. Zachodnia i rosyjska cywilizacja są zbudowane na dwóch alternatywnych podstawach: systemowo-funkcjonalnym podejściu na Zachodzie i antropocentrycznym w Rosji⁵⁷.

Rozważania Wasilienko ukazują często obecną w rosyjskim myśleniu geopolitycznym mitologizację badanych problemów, powiązanie analiz geopolitycznych z aksjologią, a także odwoływanie się do przekonania o wyjątkowości Rosji. *Političeskaja globalistyka* stanowi odpowiedź na Huntingtonowską wizję „zderzenia cywilizacji” i Wasilienko proponuje drogę uniknięcia „zderzenia cywilizacji” poprzez budowę wielopolarnego i zrównoważonego świata, w którym „zderzenie cywilizacji” zastąpi „dialog kultur”, przy czym aby urzeczywistnić „dialog kultur”, Zachód musi zrezygnować ze swoich imperialno-ekspansjonistycznych planów modernizacji i westernizacji niezachodnich cywilizacji oraz dostrzec ich wartość. O ile dla Huntingtona podejście geocywilizacyjne miało służyć do analizy struktury przestrzennej świata pozimnowojennego i prognozowania przyszłych linii konfliktów międzynarodowych, o tyle dla rosyjskiej geopolityki jest to pretekst do rozważań o „duchowych” różnicach między poszczególnymi cywilizacjami, o rosyjskiej odrębności, duchowości, jej roli w świecie, a także o wartości cywilizacji niezachodnich. Są to często raczej rozważania o charakterze historiozoficznym niż rzeczywiście geopolitycznym, a ponadto odwołują się do silnie zmitologizowanych pojęć, takich jak np. „rosyjska dusza”, czy też „światowa duchowa reformacja”. W odróżnieniu od Kisieliewa rozważania Wasilienko mają raczej charakter „filozoficzny”, a nie „geopolityczny”. Zamiast analizy wyzwań i zagrożeń stojących przed współczesną Rosją Wasilienko proponuje analizę rosyjskiej „misji dziejowej”, którą ma być zapewnienie równowagi w świecie i pośredniczenie w dialogu między cywilizacjami. Geopolityczna rola Rosji jest tu postrzegana w kategoriach silnie zmitologizowanych i, co często występuje w pracach rosyjskich geopolityków, zamiast analiz struktury środowiska międzynarodowego otrzymujemy historiozoficzne rozważania poświęcone rosyjskiej roli w świecie, silnie zabarwione postawą antyzachodnią. Wasilienko buduje manichejską wizję świata, w której „techniczna” cywilizacja Zachodu reprezentuje zło i ekspansywność, natomiast „duchowa” cywilizacja Wschodu, zwłaszcza zaś Rosja, reprezentują „duchowość”, pierwiastek dobra i dialogu. Silnie antyzachodnia postawa uzasadniana jest przy tym obawą przed zdominowaniem świata przez ekspansywną kulturę zachodnią, niszczącą wszystkie inne kultury uznane za barbarzyńskie. Ponadto jest to także obawa przed zdominowaniem świata przez bogatą mniejszość (Zachód), która w bezwzględny sposób będzie wykorzystywała biedne regiony, eksploatując je

⁵⁷ *Ibidem*, s. 177.

i utrzymując na niskim poziomie rozwoju. Receptą ma być budowa świata bardziej zrównoważonego, gdzie nie będzie światowej hegemonii, a główna rola w budowie takiego świata przypada Rosji, która dysponuje „unikatowymi” wartościami duchowymi. Prace Wasilienko budują silnie zideologizowaną wizję świata, bazując głównie na niechęci wobec westernizacji, wynikającej z nie w pełni udanych procesów modernizacji i transformacji ustrojowej.

Paradygmat geocywilizacyjny jest bardzo wpływowym w Rosji sposobem myślenia o rzeczywistości międzynarodowej. W rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej analizy geocywilizacyjne łączą się z przekonaniem o unikatowej wartości rodzimej kultury i rozważania takie kształtują obraz Rosji jako odrębnego świata, który musi chronić swoją wyjątkowość. Uznaje się, iż kultura rosyjska, która decyduje o współczesnej tożsamości obywateli Rosji, stanowi szczególną wartość dla pogrążonego w kryzysie społeczeństwa i dlatego podkreśla się jej odrębność i samoistość. Odwoływanie się do takich postaw wynika w dużym stopniu z faktu, iż kultura narodu nabrała szczególnego znaczenia dla Rosjan na przełomie XX i XXI w. w dobie kryzysu państwa i społeczeństwa. Stała się źródłem poszukiwań tożsamości w szybko zmieniającym się świecie dążącym do ujednoczenia wzorów kulturowych w ramach jednej globalnej cywilizacji. Uznaje się, iż to właśnie w sferze unikatowych rosyjskich wartości kulturowych tkwi siła i specyfika wieloetnicznego społeczeństwa rosyjskiego. W obliczu procesów globalizacji i westernizacji współczesnego świata rodzima kultura jest przez Rosjan postrzegana jako alternatywa dla wzorów cywilizacji zachodnioeuropejskiej i amerykanizacji świata⁵⁸. Rosjanie mają ponadto zakorzenione w kulturze przekonanie o własnej wyjątkowości, że naród rosyjski jest narodem wyjątkowym, a Rosja ma do spełnienia szczególną rolę w świecie. Rosjanie silnie akcentują swą dla innych z założenia niezrozumiałą tożsamość, wyjątkowość i paradoksalność. Według ich przekonania zarówno kultura, jak i naród rosyjski „skrywają w sobie” wyższe duchowe prawdy, które mogą stać się zbawieniem dla świata. Zakorzenione mocno w rosyjskiej świadomości przekonanie o wyjątkowości i specyfice rosyjskiej kultury przekłada się w rosyjskim myśleniu geopolitycznym na silne akcentowanie własnej odrębności i konieczności zachowania własnej specyfiki, co jest widoczne przede wszystkim w podejściu geocywilizacyjnym.

Myślenie geocywilizacyjne jest o tyle istotnym elementem współczesnego dyskursu geopolitycznego, iż podnosi ono fundamentalne dla Rosjan pytanie o cechy autonomiczne rosyjskiej przestrzeni kulturowej. Rosjanie zwolennicy podejścia geocywilizacyjnego są zgodni, iż Rosja stanowi osobną cywilizację posiadającą autonomiczne wartości i osobną ścieżkę rozwoju. Ma to dość istotne konsekwencje praktyczne, gdyż jak się wskazuje, Rosja chcąc zachować własną autonomię w sferze wartości, musi pozostawać na gruncie własnego systemu, który nie może w tym wypadku być ani wschodnim, ani zachodnim, ale po prostu rosyjskim⁵⁹. Powoduje to, iż myślenie geocywilizacyjne zbliża się do izolacjonizmu zakładając, iż największą wartością dla Rosji jest jej specyficzna kultura, którą należy chronić przed wpływami zewnętrznymi. Nadmierne wpływy z zewnątrz zniszczyłyby rosyjską „duszę” i „tożsamość”. Największy opór jest tu wyrażany wobec wartości globalnie dominującej kultury zachodnioeuropejskiej, co przekłada się na opór wobec szeroko rozumianych proce-

⁵⁸ Por. *Rossijskaja ciwilizacija...*, s. 439–445.

⁵⁹ F. Golebski. *Geokulturowe założenia stosunków między Rosją a Zachodem*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 101.

sów modernizacji utożsamianych często z westernizacją, a tym samym z zagrożeniem dla rosyjskiej tożsamości. Problem ten dotyczy pytania: czy Rosja zachowa swoją kulturową tożsamość i będzie mocarstwem, czy też kolonią Zachodu. Współczesne myślenie geocywilizacyjne w Rosji ma charakter izolacjonistyczny przede wszystkim dlatego, że w Rosji istnieje powszechna świadomość faktu, iż z uwagi na obiektywne braki środków, siły i możliwości działania izolacjonistyczna, ale jednocześnie elastyczna polityka międzynarodowa jest jedyną rzeczywistą drogą do realizacji rosyjskich interesów. Podejście geocywilizacyjne kształtujące przekonanie o samoistnym statusie rosyjskiej cywilizacji pozwala uzasadnić politykę zachowania równowagi w kontaktach międzynarodowych, a także odrzucenie części wzorów zewnętrznych przedstawianych jako nieprzystające co specyfiki rosyjskości.

Podejście geocywilizacyjne popularne jest przede wszystkim wśród rosyjskich akademików i stanowi ono raczej element dyskursu akademickiego niż ideologicznych sporów pomiędzy geopolitykami-politykami w rodzaju Gienadija Ziuganowa, Aleksandra Dugina, Andrieja Kozyriewa czy też Władimira Łukina. Znaczenie prac rosyjskich geopolityków, którzy odwoływali się do paradygmatu geocywilizacyjnego, związane jest z tym, iż przyczyniły się one do upowszechnienia w rosyjskiej świadomości społecznej obrazu Rosji jako osobnego świata, swoistego mikrokosmosu ludzi różnych religii, należących do różnych narodowości, którzy zjednoczeni zostali przez wartości kulturowe charakterystyczne dla cywilizacji rosyjskiej. Dzięki akademickim dyskusjom związanym z podejściem geocywilizacyjnym w rosyjskim myśleniu geopolitycznym zaczęło dominować przekonanie, iż dla Rosji wybór „wschód albo zachód” (atlantyzm vs eurazjatyzm) jest wyborem fałszywym, gdyż Rosja jest samoistną cywilizacją, która musi zmierzyć się z wyzwaniami zarówno ze strony cywilizacji zachodnioeuropejskiej, jak i konfucjańsko-buddyjskiej i muzułmańskiej. Coraz większą akceptację zaczęły zdobywać geostrategie nawiązujące do tradycji Aleksandra Górczakowa i przekonania, iż celem nadrzędnym jest nie tyle ekspansja zewnętrzna, jak to miało miejsce w przeszłości, ile koncentracja „do wewnątrz” i odbudowa poziomu życia obywateli oraz poprawa jakości życia, a polityka zagraniczna ma stworzyć sprzyjające warunki zewnętrzne, chronić zasoby i interesy Rosji, unikając bezpośredniej rywalizacji ze światowymi mocarstwami.

Rozdział III

Rosja jako wyspa – metafora współczesnego izolacjonizmu

Wraz z rosnącym przekonaniem o osobnym charakterze rosyjskiej cywilizacji, we współczesnych geopolitycznych dyskusjach dotyczących miejsca Rosji w świecie pojawiały się koncepcje głoszące konieczność rezygnacji z dotychczasowej polityki ekspansji i zaangażowania się Rosji w sprawy zewnętrzne. Jednym z głównych teoretyków rosyjskiego geopolitycznego izolacjonizmu stał się filozof, członek Rosyjskiej Akademii Nauk, Wadim Cymburski, uważany za jednego z najważniejszych przedstawicieli nurtu geocywilizacyjnego w rosyjskim myśleniu geopolitycznym. Cym-

burski swoje koncepcje geopolityczne prezentował w licznych artykułach publikowanych w prasie rosyjskiej. Stał się znany po publikacji w 1993 r. w czasopiśmie „Polis” artykułu zatytułowanego *Wyspa Rosja. Perspektywy rosyjskiej geopolityki*. Kolejnym jego artykułem, który wzbudził wielkie zainteresowanie rosyjskich geopolityków, był opublikowany w 1995 r. w czasopiśmie „Biznes i Polityka” artykuł *Ziemia za Wielkim Limitrofom: ot „Rossii-Ewrazji” k „Rossii w Ewrazji”*. Jego teksty przez długi czas pozostawały rozproszone, ale wraz ze wzrostem zainteresowania jego teoriami w 2007 r. w Moskwie ukazała się praca Wadima Cymburskiego *Ostrow Rossija. Geopoliticeskije i chronopoliticeskije raboty 1993–2006*, zawierająca jego najważniejsze artykuły dotyczące problemów geopolityki.

Cymburski jest jednym z najoryginalniejszych reprezentantów szkoły geocywilizacyjnej w rosyjskiej geopolityce, a jego publikacje wywołały w Rosji duże zainteresowanie. W swoich pracach skonstruował interesującą geopolityczną koncepcję „Rosji-wyspy”, zgodnie z którą Rosję można przedstawić jako swoistego rodzaju kontynentalną wyspę zajmującą ogromną przestrzeń położoną pomiędzy romano-germańskim żywiołem etno-cywilizacyjnym a Chinami. Stał się on prekursorem upowszechnienia w Rosji obrazu Rosja-wyspa (*Ostrow Rossija*), który został uznany przez rosyjskiego geografa Dymitra Zamiatina analizującego dynamikę geopolitycznych wyobrażeń społeczeństwa rosyjskiego za kluczowy obraz wpływający na postrzeganie świata zewnętrznego i kształtujący politykę zagraniczną kraju. Po raz pierwszy określenia „Rosja-wyspa” Cymburski użył w opublikowanym w 1993 r. w czasopiśmie „Polis” artykule *Ostrow Rossija (perspektywy rosyjskiej geopolityki)*. Początkowo wśród politycznych sporów pomiędzy atlantystami i eurazjatami artykuł Cymburskiego nie zdobył wielkiej popularności, a jego koncepcja Rosji znajdowała się na marginesie dyskusji wokół rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. Stopniowo jednak teoria Cymburskiego zaczęła zdobywać sobie uznanie przede wszystkim z uwagi na porażkę polityki prozachodniej oraz utopijny charakter koncepcji ekspansjonistycznych nastawionych na budowę „eurazjatyckiego imperium”. Chcąc znaleźć wyjście z dylematu atlantyzm czy eurazjatyzm, zaczęto poszukiwać alternatywnego wobec tych dwóch stanowisk sposobu pojmowania rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. Zwrócono więc uwagę na oryginalną metaforę Rosja-wyspa zaproponowaną przez Cymburskiego. Stała się ona wartościowa nie tylko ze względu na pojmowanie tożsamości międzynarodowej Rosji, ale także ze względu na to, jak zwracają uwagę komentatorzy prac Cymburskiego, iż jego prace to nie „polityczna” publicystyka mająca na celu usprawiedliwienie aktualnej działalności politycznej któregoś z liderów partyjnych, ale przemyślana, systematyczna, intelektualna praca, która stała się podstawą budowy obszernego programu badawczego dla samego autora, jak i dla osób wykorzystujących jego podejście badawcze do problemu geopolitycznego położenia Rosji we współczesnym świecie i związanej z tym geostrategii⁶⁰.

W publikowanych w rosyjskich czasopismach artykułach Cymburski zawarł swoje spojrzenie na nową geopolityczną sytuację, w jakiej znalazła się Rosja na przestrzeni poradzieckiej po rozpadzie ZSRR. Jak większość rosyjskich geopolityków Cymburski uważa, iż przemiany końca XX w. spowodowały znaczący upadek roli Rosji w świecie. Ponadto demontaż imperium radzieckiego spowodował głęboki kry-

⁶⁰ Por. M. Remizow, *Predislowie*, (w:) W. Cymburski, *Ostrow Rossija, Geopoliticeskije i chronopoliticeskije raboty 1993–2006*, Moskwa 2007, s. 3.

zys społeczno-polityczny, a także zmusił rosyjskie elity do ponownej dyskusji o tym, czym jest Rosja, jakie jest jej miejsce w świecie i czy współczesna Federacja Rosyjska to zupełnie nowe państwo i nowy podmiot geopolitycznych działań, czy jest to kontynuatorka tradycji i historii ZSRR.

Podstawą jego geopolitycznych koncepcji jest pojęcie „wielkiego limitrofu”. Do wyjaśnienia tego pojęcia geopolitycznego służą dwa pojęcia: *limes* – niestabilne obszary peryferyjne imperialnej lub cywilizacyjnej platformy; oraz *limitrof* – przestrzeń rozdzielająca od siebie imperia lub cywilizacje. W koncepcjach Cymburskiego widoczny jest wpływ myślenia geocywilizacyjnego związanego z teorią zderzenia cywilizacji Samuela Huntingtona, ale koncepcja Huntingtona została przez Cymburskiego wykorzystana jedynie jako podstawa dla własnych przemyśleń. Cymburski na obszarze Eurazji wydziela kilka cywilizacji: romańsko-germańska (Europa Zachodnia), arabsko-irańska (Bliski i Środkowy Wschód), rosyjska, chińska, indyjska. Między tymi cywilizacjami w wyniku rozpadu ZSRR ukształtował się ciągły pas suwerennych państw, ciągnący się od Polski i krajów nadbałtyckich aż do Pamiru i gór Tien-Szan. Obejmuje on Europę Wschodnią z Bałkanami, Kaukaz i poradziecką Azję Środkową. Ten pas peryferyjnych dla wszystkich cywilizacji państw Cymburski nazywa „wielkim limitrofem”. W odróżnieniu do eurazjatów Cymburski uważa, iż Rosja była w Eurazji siłą destrukcyjną, a nie jednoczącą. Rosyjski geopolityk uważa, iż należy zrezygnować z aspiracji do panowania nad „wielkim limitrofem”, a przede wszystkim należy przestać go traktować jako „wewnętrzną” sferę Rosji. Związki z krajami powstałymi na poradzieckiej przestrzeni powinny być budowane na zasadzie pragmatyzmu, a nie internacjonalistycznej (eurazjatyckiej) ideologii. „Wielki limitrof” jest strefą rosyjskich interesów, ale są to interesy geopolityczne, a nie są to już interesy „wewnątrzpolityczne”⁶¹. Rosja z geopolitycznego punktu widzenia stanowi obecnie „wyspę” otoczoną przez „wielki limitrof” i musi dostosować swoje działania do zmienionej sytuacji geopolitycznej. Po rozpadzie ZSRR wokół Rosji powstała strefa niezależnych państw zlokalizowanych w Europie Środkowo-Wschodniej, Kaukazie i Azji Centralnej. Terytoria te oddzielają współczesną „Rosję-wyspę” do pozostałych cywilizacyjnych centrów współczesnego świata: Europy Zachodniej, świata muzułmańskiego oraz cywilizacji konfucjańsko-buddyjskiej.

Metafora „Rosja-wyspa” jest jedną z najciekawszych i oryginalnych propozycji zmiany geopolitycznego kodu Rosji i poszukiwania nowej tożsamości narodowej. Określenie „wyspa” ma swój ważny wpływ na określenie tożsamości, wartości i oceny świata. Tożsamość „wyspowa” najczęściej kształtuje się poprzez odniesienie do „kontynentu”, „wyspiarze” uważają się za całkowicie odmiennych od swoich sąsiadów pod względem języka, obyczajów, kultury, systemu rządów i wszelkich pozostałych elementów symbolizujących ich status jako swoiste uniwersum⁶². „Wyspa” będąc odizolowana od reszty świata musi rozwijać się o własnych siłach, wykorzystując przede wszystkim swoje wewnętrzne zasoby, gdyż jej kontakt ze światem zewnętrznym jest ograniczony. Ważnym elementem tożsamości „wyspiarskiej” jest poczucie odrębności i odizolowania od reszty świata. Tożsamość „wyspowa” wywodzi się także z poczucia zagrożenia i otoczenia przez wrogi świat. „Wyspa” otoczona ze wszyst-

⁶¹ W. Cymburski, *Ziemia za Wielkim Limitrofem: ot „Rossii-Ewrazji” do „Rossii w Ewrazji”*, (w:) W. Cymburski, *Ostrow Rossija...*, s. 181–197.

⁶² Por. P. Ghim-Lian Chew, *Islands and national identity: the metaphors of Singapore*, „International Journal of the Sociology of Language” 2000, nr 143, s. 122.

kich stron wrogami musi się od nich odgradzić, aby zabezpieczyć swoje przetrwanie. Zagrożenia zewnętrzne zwiększają poczucie odrębności i sprzyjają izolowaniu się od wpływów zewnętrznych.

Cymburski w swoich pracach wskazując na fakt, iż nigdy jeszcze w historii Rosji pytanie o jej tożsamość nie miało takiego znaczenia zarówno dla niej samej, jak i otaczającego ją świata, postawił sobie za zadanie zmianę tradycyjnego dla Rosji geopolitycznego kodu (lub inaczej mówiąc samoidentyfikacji Rosji w końcu XX w.) z imperialistycznego na nowy, który nazwał on „wyspowym”. Jego koncepcja „Rosja-wyspa” została wymierzona przede wszystkim przeciwko geopolitycznym wyobrażeniom eurazjatów, ale także powstawała w opozycji wobec liberalno-demokratycznych scenariuszy rozwoju Rosji, proponując alternatywne spojrzenie na geopolityczną tożsamość i charakterystyczne przymioty Rosji, odrzucając zarówno „patos europejskiej przynależności imperium rosyjskiego”, jak i włączanie w skład Rosji pod hasłem Eurazji obcych etnicznie i kulturowo obszarów.

Obydwie koncepcje, zarówno eurazjatyzm, jak i atlantyzm Cymburski uznaje za „geopolityczną ideologię” nie mającą oparcia w geopolitycznych realiach świata. Eurazjatyzm traktuje Cymburski jako interesujący eksperyment ideologiczny, będący neoimperialną kontynuacją wielkomocarstwowej polityki Rosji carskiej, zakładającej konieczność umocnienia jej wpływów mocarstwowych w XIX-wiecznej Europie. Carscy politycy postrzegali Azję jako obszar, który, ze swoimi zasobami, służyć będzie do stworzenia z Rosji potęgi dorównującej największym mocarstwom europejskim, dzięki czemu Rosja będzie mogła być obecna w europejskiej polityce jako znaczący podmiot. Cymburski uważa, iż także eurazjaci poszukiwali dla „wypchniętej z Europy” porewolucyjnej Rosji sojuszników przeciwko Europie Zachodniej (romano-germańskiemu szowinizmowi) w Azji Środkowej, wśród ludów Wielkiego Stepu. Cymburski wskazuje, iż nie jest to koncepcja nowa, gdyż już car Paweł I chciał szukać sojuszników w Azji i wywołać powstanie w Indiach przeciwko panowaniu brytyjskiemu⁶³. Dla Cymburskiego eurazjatyzm opiera się na mitologizacji mackinderowskiej koncepcji *heartlandu*, a także na wielkomocarstwowych mrzonkach dominacji na kontynencie europejskim i jako taki nie stanowi racjonalnej koncepcji geopolitycznej, ale „geopolityczną ideologię”⁶⁴. Cymburski krytykuje także atlantyzm za jego ideę „powrotu Rosji do Europy”, zwracając uwagę, iż drogi historycznego rozwoju Europy Zachodniej i Rosji były diametralnie inne i Rosja nie była częścią cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Dlatego też hasło „powrotu do Europy” jest czysto ideologicznym i propagandowym hasłem opartym na fałszywym wyobrażeniu geograficznym o Europie rozciągającej się od Atlantyku do Uralu. Rosja-Europa to nie geopolityczna realność, ale ideologiczne hasło służące do radykalnego zerwania z bolszewicką przeszłością kraju⁶⁵.

Dlatego też dla Cymburskiego zarówno atlantyzm, jak i eurazjatyzm są silnie zideologizowanymi projektami politycznymi, którym należy przeciwstawić metaforę „Rosja-wyspa”, która nie jest tylko opisaniem współczesnego położenia kraju, ale jest trwałym elementem rosyjskiej kultury i prasymbolem rosyjskiej cywilizacji. Przy-

⁶³ Odwołanie się do osoby cara Pawła I jest zabiegiem, który ma zdyskredytować eurazjatyzm jako irracjonalną koncepcję, gdyż w sądach historycznych Pawła I powszechnie uważa się za „szaleńca na tronie”.

⁶⁴ W. Cymburski, *Ostrow Rossija...*, s. 17–19.

⁶⁵ W. Cymburski, „*Ewropa-Rossija*” – „*trietja ocen*” systemy cywilizacji, (w:) W. Cymburski, *Ostrow Rossija...*, s. 105–112.

wrócenie rosyjskiej kulturze i rosyjskiemu dyskursowi geopolitycznemu wyobrażenia Rosja-wyspa stwarza możliwość racjonalnego spojrzenia na współczesną międzynarodową rzeczywistość. W artykule *Ot wielikowo Ostrowa Russii... K prasimbolu rossijskoj ciwilizacji* rosyjski uczyony analizując źródła historyczne, zarówno rodzime, jak i obce, dowodzi, iż postrzeganie Rusi – Rosji jako kraju-wyspy, odizolowanej od reszty świata, jest trwałym sposobem postrzegania rosyjskiej cywilizacji, a o Rosji można pisać jako o „eurazjatyckiej Atlantydzie”⁶⁶. Cymburski udowadnia, iż geopolityczny obraz Rosji-wyspy jest jednym z najstarszych i tradycyjnych wyobrażeń o Rosji i jest też jednym z podstawowych archetypów rosyjskiej kultury, prasymbolem rosyjskiej kontynentalnej cywilizacji⁶⁷. Cymburski zwraca uwagę, iż w wyobrażeniach o średniowiecznej Rusi często opisywano Ruś jako wyspę położoną wśród jezior i bagien. Topos „kontynentalnego wyspiarstwa” stanowił zawsze żywy element retoryki państwowej⁶⁸, a wiele rosyjskich mitów politycznych, takich jak Moskwa – Trzeci Rzym, zawiera odwołanie do archetypu „wyspy”⁶⁹.

Cymburski stawia pytanie o kryteria geopolitycznej tożsamości Rosji i związaną z tym strategię rozwoju. Przede wszystkim podkreśla on, iż poszukując współczesnej tożsamości geopolitycznej Rosji nie można sięgać do teorii *heartlandu* Halforda Mackindera, opisującego tożsamość geopolityczną Rosji w kategoriach kontroli nad „sercem” kontynentu eurazjatyckiego. Nieprzydatna jest także geopolityczna tradycja Piotra Sawickiego i ruchu eurazjatów wykorzystujących pojęcie *heartland*, a także okcydentalistyczne wyobrażenie o Rosji jako Europie. Dlatego też współczesna Rosja musi poszukiwać nowych kryteriów określających jej specyfikę⁷⁰. Cymburski wychodzi z założenia, iż współczesna Rosja jako podmiot światowej geopolityki może być opisana za pomocą trzech cech wyróżniających ją spośród innych krajów. Po pierwsze, stanowi ona jednolitą geopolityczną niszę ruskiego etosu, leżącą na wschód od romańsko-germańskiego etnocywilizacyjnego świata, nie zaliczającą się do niego i już w okresie swojego konstytuowania w XVI w. przewyższającą rdzenną Europę swoją powierzchnią, a w XVII w. zapelniającą osobną przestrzeń rozciągającą się między Europą a Chinami. Jak podkreśla Cymburski, słowa o „niszy ruskiego etosu” nie mają charakteru nacjonalistycznego i nie są zgodą na hasło „Rosja dla Rosjan”, ale jest to tylko stwierdzenie banalnego faktu, iż wielowiekowe współzycie narodów Powołża, Uralu i Syberii w jednym państwie spowodowało włączenie geograficznych nisz tychże narodów w kształtującą się etnocywilizacyjną platformę państwa ruskiego.

Drugą cechą charakterystyczną dla Rosji to obszerność i rozległość trudnych do zagospodarowania obszarów położonych na wschodzie, dzięki czemu przez ponad czterysta lat swojego istnienia państwowość ruska nie zaznała żadnych większych zagrożeń wywodzących się z tej części świata. Podnoszona przez niektórych historyków rosyjskich trwałość chińsko-mongolskiego zagrożenia nie ma odzwierciedlenia w realnej sytuacji geopolitycznej kraju.

Po trzecie, szczególną cechą geopolitycznego położenia współczesnej Rosji jest oddzielenie jej terytorium od świata romano-germańskiego, „serca” liberalno-

⁶⁶ W. Cymburski, *Ot wielikowo Ostrowa Russii... K prasimbolu rossijskoj ciwilizacji*, (w:) W. Cymburski, *Ostrow Rossija*, s. 366.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 343.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 343–344.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 359–365.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 6.

-demokratycznej cywilizacji Europy, pasem narodów i terytoriów orientujących się na Europę Zachodnią, ale do niej nie należących. Ta przerwa pomiędzy platformą rosyjskiej etno-cywilizacji a ogniskiem współczesnej modernizacji w terminologii Cymburskiego nosi nazwę „terytoriów-cieśnin” (*strait-territories*). To oddzielenie Rosji od centrum cywilizacji europejskiej „terytoriami-cieśninami” (kraje nadbałtyckie, Polska, Czechy, Węgry) wpływało i wpływa na rosyjską historię powodując, iż Rosja jest trwale odseparowana od Europy Zachodniej⁷¹.

Analizując cechy szczególne geopolitycznego położenia współczesnej Rosji Cymburski uważa, że patrząc na mapę współczesnego świata można zauważyć, iż etnos rosyjski zajmuje położenie podobne do wyspy odizolowanej od centrów współczesnego świata, dlatego też opisując geopolityczne położenie kraju można uciec się do metafory „Rosja-wyspa”. Zgodnie ze schematem Cymburskiego na zachodzie ta „wyspa” oddzielona jest od Europy Zachodniej „cieśniną”, którą tworzą państwa Europy Środkowo-Wschodniej, na południu Rosja izolowana jest od świata muzułmańskiego (a zarazem bezpieczna od agresji) pasem nowych suwerennych państw powstałych po rozpadzie ZSRR, na wschodzie Rosję od Chin oddzielają słabo zaludnione tereny syberyjskie. Tereny zamieszkiwane przez etnos rosyjski (80% populacji zamieszkuje europejską część kraju) stanowią więc swoistego rodzaju „wyspę” izolowaną od współczesnych centrów świata „cieśninami”. Wyspowy charakter geopolitycznego położenia Rosji potwierdza historia wojen prowadzonych przez Rosję przeciwko państwom sąsiadującym z Rosją etno-cywilizacyjnych platform. Wojny takie nie dotyczą życiowych centrów kraju, lecz rozgrywane są na jego peryferiach, przeciwnik, który chciałby zaatakować rosyjskie centra, staje wobec problemu oddalenia się od swoich baz, które pozostają za obszarami „cieśnin” oddzielających Rosję od reszty świata⁷². Rosję należy zatem analizować jako oddzielny, samoorganizujący się „świat”, do którego opisanie najlepiej pasuje określenie „wyspa”.

Cymburski zwraca uwagę, iż geopolityczna specyfika Rosji położonej pomiędzy Europą a Azją, Wschodem a Zachodem, Północą a Południem wymusza na niej zróżnicowane podejście do problemów jej bezpieczeństwa i polityki zagranicznej. Głównym geopolitycznym priorytetem powinno być jednak zapewnienie stabilności na „terytoriach-cieśninach” otaczających współczesną Rosję. Postrzeganie Rosji jako wyspy wymusza całkowitą zmianę geopolitycznych priorytetów państwa. Trzeba zrezygnować z nieskutecznych prób zintegrowania z „Rosją-wyspą” „terytoriów-cieśnin”, a skoncentrować się na „geopolityce wewnętrznej”, na rozwoju poszczególnych regionów „wyspy”. Geopolityczna doktryna Rosji nie powinna kierować się ani na „Eurazję”, ani na „dialog z islamem”, ale na swój „wewnętrzny” wschód, rozwijając infrastrukturę Syberii i Dalekiego Wschodu. Póki Azja Środkowa chroni Rosję od niebezpieczeństw ze strony południa, należy wyprowadzić Rosję ze strefy konfliktu zachodniego liberalizmu z islamskim fundamentalizmem i odbudować państwo⁷³.

Według Cymburskiego obecne terytorium Federacji Rosyjskiej jest optymalne i odpowiada jej naturalnym geograficznym granicom, które zajmowała do czasu objęcia w XVII w. władzy przez Piotra I, który przekształcając Rosję moskiewską w imperium rosyjskie zainicjował rosyjską ekspansywną politykę zagraniczną. Od

⁷¹ *Ibidem*, s. 7–8.

⁷² *Ibidem*, s. 10.

⁷³ *Ibidem*, s. 26.

czasów Piotra I wszystkie rosyjskie problemy związane są z próbami przyłączenia się do Europy i stopienia się z nią w jedną całość lub z próbami podporządkowania jej (albo jej części) swoim wpływom, a także z ekspansją na południu i wschodzie na terytoria nazywane przez Cymburskiego „cieśninami”, która spowodowała stopniowe wyczerpywanie się sił i zasobów kraju i ich zużycie na niepotrzebną ekspansję zewnętrzną zamiast na rozwój wewnętrzny. Przy tym należy zaznaczyć, iż pojęcie obszarów „cieśnin” nie dotyczy Syberii i Dalekiego Wschodu, które to obszary słabo zaludnione przez prymitywne plemiona nie posiadające własnej państwowości zostały skolonizowane przez ludność rosyjską, stając się częścią rdzennych ziem rosyjskich⁷⁴. Według Cymburskiego niepowodzenia polityczne Rosji wynikają przede wszystkim z faktu, iż przyjmując Piotrową politykę imperialną odrzuciła ona swoją organiczną geopolityczną tożsamość jako „wyspy”. Rozpad ZSRR jest konsekwencją błędnych wyborów politycznych, niezgodnych z historycznymi i kulturowymi tradycjami Rusi. Przy czym rosyjski geopolityk wysuwa kontrowersyjną tezę, iż rosyjski imperializm jest pokłosiem polityki europeizacji Rosji. Współczesna Rosja sama odeszła od tej polityki, rezygnując dobrowolnie z kontroli nad „terytoriami-cieśninami”, takimi jak np. Europa Środkowo-Wschodnia, i dzięki temu uzyskała możliwość powrotu do swojej organicznej tożsamości kulturowo-cywilizacyjnej. Cymburski zastrzega jednak, iż zachodnia część „wielkiego limitrofu”, tj. Europa Wschodnia, może zostać wykorzystana przez kraje Zachodu do izolowania Rosji, dlatego też w jej interesie geopolitycznym leży utrzymanie swoich wpływów na „osi” przebiegającej przez Europę Wschodnią od Kaliningradu, przez Mińsk, aż po Krym.

Obraz „Rosja-wyspa” to dla Cymburskiego nie tylko geopolityczna metafora i próba zmiany geopolitycznej identyfikacji i samoidentyfikacji Rosji, ale także koncepcja przyszłego rozwoju Federacji Rosyjskiej uwzględniająca jej obecne położenie w świecie i geopolityczny status, dwustronne stosunki z Zachodem i krajami sąsiadującymi z Rosją, perspektywy rozwoju i zmiany tychże stosunków. Cymburski proponuje, aby przyjąć, iż obecne granice Rosji są dla niej naturalne i co więcej optymalne; należy odejść od pokus polityki prozachodniej (atlantyckiej), eurazjatyckiej, czy też prób odgrywania roli rzecznika państw biednego „trzeciego świata” wobec bogatej Północy. W Rosji konieczne jest radykalne przewartościowanie i zmiana priorytetów polityki zagranicznej, a przede wszystkim konieczne jest przewartościowanie doktryny imperialnej.

Cymburski analizując sytuację, w jakiej znalazła się Rosja po rozpadzie ZSRR, uważa, iż logika geopolitycznego położenia Rosji-wyspy we współczesnym świecie wymaga zdystansowania się zarówno od Zachodu, jak i od Wschodu, odejścia od aktywnej polityki zagranicznej, a zamiast niej skoncentrowania uwagi na geopolityce „wewnętrznej” i rozwoju regionów „wyspy”, zwłaszcza zaś Syberii, Dalekiego Wschodu i rosyjskiej północy. „Wyspowa” doktryna geopolityczna oznacza więc, że na pierwsze miejsce w nowej strategii geopolitycznej Rosji należy wysunąć aktywność wewnętrzną nakierowaną nie na ekspansję na zewnątrz, ale na ustabilizowanie i rozwój regionów kraju i zagospodarowanie istniejących a niewykorzystanych przestrzeni rosyjskich i ich zasobów. Geopolityka rosyjska powinna w miejsce priorytetów globalnych skoncentrować się na rozwiązywaniu wewnętrznych problemów lokalnych, czyli priorytetem powinny stać się stosunki wewnętrzne, rozwój rosyjskiej państwowości, federalizmu i gospodarki. Rosja utraciwszy kontrolę nad „terytoriami-

⁷⁴ *Ibidem*, s. 11–17.

-cieśninami” musi zwrócić się „ku sobie” i skoncentrować się na rozwoju „wyspy”. Z uwagi na fakt, iż Rosja pomimo utraty, w wyniku rozpadu ZSRR, znacznej części swojego terytorium pozostała wielkim geopolitycznym podmiotem posiadającym ściśle związki z wieloma narodami i państwami, powinna ona, aby wyjść z kryzysu wewnętrznego, wykorzystać swoje położenie i nawiązywać handlowo-ekonomiczne kontakty ze wszystkimi bez wyjątku otaczającymi ją państwami i obszarami, jednakże bez wyróżniania jakiegokolwiek obszaru, ani Zachodu, ani Wschodu, ani Południa, gdyż celem rosyjskim jest przede wszystkim przełamanie wewnętrznego kryzysu i przyspieszenie modernizacji i rozwoju poszczególnych regionów kraju, jak i jego całości⁷⁵.

Uczony rosyjski uważa, iż wraz z końcem istnienia ZSRR zakończył się dwustu-osiemdziesięcioletni cykl rosyjskiej historii, w którym dominującą strategią geopolityczną była ekspansja zewnętrzna i uważa, że może w przyszłości Rosja jeszcze raz podejmie próby rozciągnięcia swojego władztwa na „terytoria-cieśniny”, ale stanie się to dopiero w dalekiej przyszłości i w zupełnie innej konfiguracji stosunków międzynarodowych⁷⁶. Co jest znaczącym elementem geopolitycznej koncepcji Cymburskiego to fakt, iż podkreśla on, że rozpadu ZSRR nie należy traktować jako tragedii i podejmować prób jego odbudowania, ale należy wykorzystać zaistniałą sytuację do odbudowy wewnętrznej siły Rosji. Píše też, iż dla Rosji nastały obecnie bardzo sprzyjające czasy, rzecz tylko w tym, aby pojęły to politycy⁷⁷.

Cymburski zwraca uwagę, iż rosyjska geostrategia powinna koncentrować się nie na utrzymaniu swoich wpływów na „wielkim limitrofie”, czy też na terytoriach-cieśninach, ale powinna zająć się rozwojem swojego „cywilizacyjnego centrum”, a rosyjską geopolitykę przeorientować z „zewnętrznej” na „wewnętrzną”. Choć sam Cymburski zastrzega, iż wybór stojący przed rosyjską geopolityką to ani izolacjonizm, ani eurazjatyzm w duchu Piotra Sawickiego i Lwa Gumilowa, ale przede wszystkim pragmatyzm i pogodzenie się z realiami współczesności. Praktyczna geopolityka nie może kierować się jednym tylko modelem lub teorią geopolityczną, gdyż budując strategię polityki zagranicznej dla Rosji należy brać pod uwagę ogromną ilość uwarunkowań zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych, często znajdujących się poza obszarem badawczym geopolityki. Ponadto procesy zachodzące w świecie nie zawsze znajdują adekwatne odzwierciedlenie w pracach geopolityków, gdyż słabość analiz geopolitycznych polega także na występowaniu dużej ilości mitów⁷⁸.

Cymburski zwraca uwagę, iż jednym z najważniejszych elementów przy planowaniu nowoczesnej strategii geopolitycznej Rosji jest odejście w myśleniu geopolitycznym od mitów związanych z myśleniem w kategoriach geocywilizacyjnych i przyjęcie za podstawę planowanych działań czynników geoeconomicznych, które we współczesnym świecie mają największe znaczenie. Oznacza to, że podstawowym celem Rosji powinno stać się wykorzystanie położenia pomiędzy Unią Europejską a regionem Azji i Pacyfiku dla stworzenia systemu komunikacyjnego łączącego obydwa te regiony. Dzięki temu Rosja będzie mogła odgrywać rolę znaczącego podmiotu na obszarze „wielkiego limitrofu” i bronić swoich światowych interesów. Uważa on, iż tylko dzięki wykorzystywaniu środków geoeconomicznych będzie można przekształcić ład pozimnowojenny w bardziej sprzyjający Rosji, a ponadto skoncentrowanie się na

⁷⁵ *Ibidem*, s. 19–22, 29–43.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 22.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 27.

⁷⁸ N. N. Aszenkamp, S. B. Pogorelskaja, *op. cit.*, s. 55.

rozwoju wewnętrznym i budowie sieci połączeń komunikacyjnych pozwoli zabezpieczyć integralność kraju oraz zapewnić rozwój uralско-sybirskiego obszaru kraju, który może stać się „sercem” tranzytowych dróg prowadzących ze Wschodu na Zachód i z Południa na Zachód. W koncepcjach tych dostrzec można echa prac jednego z najwybitniejszych rosyjskich geografów i geopolityków Wienamina Siemionowa Tien-Szańskiego (1870–1942), który z niepokojem zauważał, iż osobliwością państwowości rosyjskiej jest zbyt duże oddalenie geograficznego centrum terytorium od centrum zaludnienia państwa (ok. 3 000 km). Dlatego też zakładał, iż kolejnym elementem równomiernego rozwoju państwa, a także usprawnienia i utrzymania efektywnej kontroli nad rosyjską przestrzenią powinno być przybliżenie politycznego centrum państwa do jego rzeczywistego centrum geograficznego. Wienamin Tien-Szański uważał, iż tylko równomierny rozwój gospodarczy i demograficzny może zabezpieczyć jednolitość rosyjskiej przestrzeni geopolitycznej. Wienamin Siemionow Tien-Szański analizując geograficzne położenie swojego kraju wskazywał, iż faktycznie w geografii światowej przyjmuje się, iż góry Ural traktowane są jako granica pomiędzy Europą a Azją, ale Rosjanom jak nikomu innemu na świecie powinno zależeć, aby tych dwóch terytoriów od siebie nie oddzielać, gdyż stanowią one obszar jednolitego państwa rosyjskiego. Dlatego też Rosjanie powinni robić wszystko, aby rozpatrywać zajmowane przez siebie terytorium nie jako dwie osobne kulturowo-ekonomiczne części: Europę i Azję, ale jednolity kontynent eurazjatycki, na którym centrum geograficznym, ale także kulturowym, demograficznym i gospodarczym powinien być obszar pomiędzy rzekami Wołgą a Jenisejem⁷⁹. Dla Cymburskiego rozwój ekonomiczny kraju oraz ukształtowanie się w regionie „rosyjskiej wyspy” centrum komunikacyjnego łączącego „wielki limitrof” z cywilizacyjnymi i gospodarczymi centrami współczesnego świata pozwoli Rosji stać się geoeconomiczną „klamrą” i powiązać jej ekonomiczne i przymorskie regiony ze światowymi drogami tranzytowymi. Tym samym Rosja będzie mogła przekształcić swoje obecne niekorzystne położenie geopolityczne jako „europejskiego, peryferyjnego *heartlandu*, tj. położonego w głębi kontynentu, z dala od ośrodków cywilizacji, zaplecza surowcowego, w rzeczywistości istotny podmiot światowej przestrzeni geopolitycznej.

Cymburski budując swoją koncepcję rosyjskiego położenia geopolitycznego i związanej z tym strategii polityki zagranicznej i wewnętrznej podjął także polemikę dotyczącą charakteru współczesnego środowiska międzynarodowego po to, aby odejść w rosyjskim myśleniu geopolitycznym od mitów, które nie mają potwierdzenia w zmienionej rzeczywistości pozimnowojennego, zglobalizowanego świata. W artykule *Geopolitika kak mirowidienije i rod zaniatij* opublikowanym w czasopiśmie „Polis” w 1999 r. Cymburski podjął się analizy „klasycznej” geopolityki, która rozwijała się w okresie kolonialnej rywalizacji pomiędzy mocarstwami europejskimi. Cymburski zwraca uwagę, iż ówczesni geopolitycy prezentowali swoje rozwiązania problemu reorganizacji świata w epoce następującej po wielkich odkryciach geograficznych, dlatego też pojawiły się m.in. teorie „wielkiej przestrzeni” (Friderich List), „panidei” (Karl Haushofer), „geograficzna oś historii” (Halford Mackinder). Szczególnie wielką rolę w klasycznej geopolityce odgrywały związane z niemiecką szkołą geopolityki pojęcia *Grossraum*, *lebensraum*, a także przekonanie, iż historię świata

⁷⁹ W. Siemionow Tien-Szański, *O moguszczestwiennom territorialnom wladenii primietielno k Rossii*, (w:) *Imperija prostranstwa. Chrestomatija*, pod red. D. N. Zamiatina, Moskwa 2003, s. 193–194.

wyznacza rywalizacja pomiędzy mocarstwami lądowymi i morskimi, reprezentującymi dwa typy kulturowe. Jak wskazuje Cymburski, wszystkie te koncepcje związane były z określonym okresem historycznym i w dużym stopniu są one już nieaktualne, a ich wykorzystywanie we współczesnych analizach nie może przynieść efektu. We współczesnej geopolityce, zdaniem Cymburskiego, mamy do czynienia z zupełnie innymi realiami niż w okresie jej „klasycznego” rozwoju. Po pierwsze nastąpiło „zamknięcie” globalnej przestrzeni, tj. nastąpił jej podział pomiędzy suwerenne państwa narodowe, co zakończyło okres kolonialnej rywalizacji, a po drugie współczesny świat jest zglobalizowany, postępują procesy regionalnej integracji, co powoduje, iż przestrzeń globalna jest coraz bardziej „otwarta”, coraz mniej w niej barier, czego nie mogła uwzględnić klasyczna geopolityka. Dlatego też odwoływanie się do klasycznych teorii i budowanie współczesnych analiz na nieaktualnych założeniach powoduje, iż nie można otrzymać adekwatnego obrazu współczesności⁸⁰.

Analizy Cymburskiego dotyczące aktualnej sytuacji Rosji po rozpadzie ZSRR i wyboru najbardziej efektywnej strategii politycznej zdobyły sobie w Rosji popularność. Nie jest on odosobniony w przekonaniu, iż Rosja powinna wycofać się z aktywnej polityki zagranicznej i utrzymywania swojej dominacji na obszarze poradzieckim na rzecz skoncentrowania się na rozwoju wewnętrznym. Wśród rosyjskich politologów najbardziej znanym zwolennikiem koncepcji Cymburskiego jest m.in. Michaił Ilin, pracownik MGIMO, pełniący m.in. funkcje przewodniczącego rosyjskiego stowarzyszenia politologów oraz głównego redaktora czasopisma „Polis. Politiceskije Issledowanija”, w którym Cymburski publikował dużą część swoich artykułów⁸¹.

Publikacje Cymburskiego posiadają szczególną wartość w ramach rosyjskiej myśli geopolitycznej z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze zaproponowana przez niego koncepcja Rosja-wyspa jest teorią oryginalną, dla której trudno znaleźć pierwowzór w rosyjskich tradycjach myślenia geopolitycznego. W odróżnieniu od wielu rosyjskich geopolityków powielających poglądy Mackindera, Haushofera, czy też Huntingtona Cymburski podjął próbę budowy samodzielnej, całościowej oraz spójnej koncepcji międzynarodowej tożsamości Rosji i wskazania dzięki temu na najbardziej racjonalną strategię geopolityczną. Nie powiela on istniejących już konceptów geopolitycznych, ale posługując się metaforą Rosja-wyspa prezentuje własny geopolityczny obraz Rosji. Ponadto Cymburski jako jeden z pierwszych rosyjskich geopolityków zaczął zwracać uwagę na rolę elementów geoeconomicznych w planowaniu strategii polityki zagranicznej. Sam będąc zwolennikiem podejścia geocywilizacyjnego zwracał uwagę, iż aspekty ekonomiczne zaczynają odgrywać we współczesnym świecie coraz większą rolę i należy odejść od mitów związanych z tradycjami rosyjskiego myślenia geopolitycznego (okcydentaliści, eurazjaci, słowianofile, Danilewski) na rzecz postrzegania Rosji-wyspy w światowej przestrzeni geoeconomicznej.

Po drugie Cymburski jako jeden z pierwszych rosyjskich geopolityków zaczął zwracać uwagę na daleko posuniętą ideologizację rosyjskiej myśli geopolitycznej. Przede wszystkim krytyce poddał dwa główne nurty: atlantyzm i eurazjatyzm, za nadmierne uproszczenia, budowanie swoich teorii nie na podstawie rzetelnych analiz, ale na podstawie paradygmatów ideologicznych. Zwracał uwagę, iż obydwie te strategie nie mogą przynieść Rosji sukcesów i należy odejść od rozpatrywania geopo-

⁸⁰ W. Cymburski. *Geopolitika kak mirowidienije i rod zaniatij*, „Polis” 1999, nr 4, s. 7–28.

⁸¹ Por. M. W. Ilin. *Problemy formirowanija „ostrowa Rossii” i kontury jewo wnutriennej geopolitiki*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersitieta” 1995, vol. 12, nr 1.

litycznej strategii Rosji w kategoriach atlantyzm vs. eurazjatyzm, czy też Wschód vs. Zachód. Cymburski wskazywał ponadto, iż w rosyjskim dyskursie geopolitycznym centralną rolę odgrywają terminy stworzone w „klasycznym” okresie rozwoju geopolityki, które są zupełnie nieadekwatne wobec wyzwań współczesności. Zwracał m.in. uwagę na fakt, iż mitem jest powszechne dla rosyjskich geopolityków (zwłaszcza zaś eurazjatów) postrzeganie Rosji jako *heartlandu*, bo w rzeczywistości współczesna Rosja stanowi *hinterland*. Dlatego też rosyjski uczyony podkreślał, iż aby współczesna rosyjska geopolityka była rzeczywiście wartościowym elementem w dyskusjach poświęconych strategii polityki zagranicznej i planowaniu działań państwa, należy zerwać z iluzjami i mitami na rzecz realnej oceny rzeczywistości międzynarodowej, a na uwagę szczególnie zasługują jego słowa, iż rozpadu ZSRR nie należy traktować jako tragedii, ale wykorzystać go jako szansę na unowocześnienie i zreformowanie państwa, nie obciążając go ekspansywną polityką zagraniczną. Mimo resentymen-tów wobec przeszłości w publikacjach Cymburskiego widoczne jest odejście od prób szukania mocarstwowych czy ideologicznych utopii na rzecz pragmatycznego podejścia do problemu zapewnienia bezpieczeństwa zewnętrznego. Pomimo iż w pracach Cymburskiego nie brakuje rozważań o charakterze historiozoficznym, to stanowią one uogólnienia historyczne i geograficzne służące ukazaniu specyfiki geopolitycznego położenia Rosji i wynikających z niego konsekwencji. Dzięki takiemu podejściu obraz Rosja-wyspa mógł stać się jednym z podstawowych sposobów opisywania geopolitycznej specyfiki poradzieckiej Rosji.

Warto także zaznaczyć, iż Cymburski jako jeden z nielicznych rosyjskich geopolityków proponował bardzo nowoczesne podejście do analiz geopolitycznych, zwracając uwagę, iż rolą geopolityki jest nie tylko budowanie scenariuszy przyszłego rozwoju danego państwa uwzględniające jego położenie w świecie i geopolityczny status, które mogą służyć jako pomoc przy podejmowaniu decyzji w polityce zagranicznej, ale geopolityka to także dyscyplina badawcza blisko związana z politologią, której zadaniem jest krytyka „mitów geopolitycznych” i ukazywanie „ideologicznego” i politycznego charakteru wyobrażeń geopolitycznych (wobec tak rozumianej geopolityki Cymburski używa pojęć metageopolityka lub też geopolitologia), co stanowi nawiązanie do światowych trendów rozwoju myśli geopolitycznej.

Wszystkie te elementy czynią z Cymburskiego jednego z najbardziej interesujących współczesnych geopolityków, którego publikacje zasługują na dużo większą uwagę niż często mitologizowane w Polsce prace neoeurazjatów (przede wszystkim Aleksandra Dugina). Rosnąca popularność jego teorii świadczy także o stopniowej „deideologizacji” rosyjskiego myślenia geopolitycznego i odejściu od „politycznej publicystyki” na rzecz budowy akademickiego dyskursu poświęconego problemom geopolitycznego położenia i bezpieczeństwa współczesnej Rosji, który mógłby odgrywać znaczącą rolę w procesach podejmowania decyzji politycznych.

Koncepcje Cymburskiego zaczęły cieszyć się nie tylko dużą popularnością w środowisku akademickim, ale metafora Rosja-wyspa została zaliczona do kluczowych geopolitycznych obrazów Rosji, wywierających znaczący wpływ na to, jak Rosjanie postrzegają tożsamość międzynarodową swojego kraju. Jest to o tyle wyjątkowe, iż w rosyjskim myśleniu geopolitycznym trudno wskazać na prekursorów myślenia o rosyjskiej tożsamości geopolitycznej w kategoriach „wyspowego” izolacjonizmu. Jest to zatem metafora, która nie była zakorzeniona w rosyjskich tradycjach geopolitycznych. Jednakże zaproponowana przez rosyjskiego geopolityka wizja Rosji, a tak-

że krytyka zarówno eurazjatyizmu, jak i atlantyzy nie są zjawiskiem odosobnionym w rosyjskim dyskursie politycznym. Podobnie jak Cymburski postrzegał współczesną Rosję pisarz Aleksander Sołżenicyn, który w wydanej w 1998 r. pracy *Rosja w zapaści* (wyd. pol. Warszawa 1999) pisał, iż odtworzenie ZSRR w żadnym razie nie byłoby z pożytkiem dla narodu rosyjskiego i nie leży w jego interesie, gdyż oznaczałoby utopienie narodu rosyjskiego w pęczniejącym świecie azjatyckim. Granice ZSRR są już przeszłością i wszelkie dążenia do ich odtworzenia są szkodliwe i jałowe⁸². Sołżenicyn oskarżał rosyjskie władze o to, iż utrzymywanie iluzji WNP kosztuje zbyt wiele rosyjskie państwo i rosyjski naród i nie ma żadnego powodu, aby udzielać krajom WNP dotacji, kredytów, czy też dokonywać „sprzedaży na kredyt” ropy naftowej i gazu ziemnego po cenach niższych niż światowe. Sołżenicyn uznaje zatem politykę utrzymywania związków i rosyjskiej obecności na obszarze WNP (terytoria-cieśniny) za szkodliwą i nierealistyczną, gdyż państw powstałych po rozpadzie ZSRR nie da się ponownie powiązać w jedną całość, ponieważ oddzieliły się one już psychologicznie i historycznie, a zwlekają z odejściem tylko dlatego, że liczą na korzyści ekonomiczne ze strony Rosji. Z chwilą, gdy te korzyści ustaną, nacjonalistyczni przywódcy nowych państw nie pójną na żadne realne zjednoczenie z Rosją⁸³.

Sołżenicyn pisał, iż trzymanie się WNP tylko osłabia rosyjską państwowość, przeszkadza się jej uformować. Należy więc uznać, iż Rosja poniosła porażkę i zrezygnować z prób budowy WNP i utrzymania dominacji rosyjskiej na tym terytorium, a skoncentrować się na reformach wewnętrznych, ponieważ priorytetem rosyjskim na obecnym etapie rozwoju jest nie budowa WNP, ale odbudowanie silnej państwowości rosyjskiej – bo to ona nie została jeszcze stworzona i jej istnienie stoi pod znakiem zapytania⁸⁴.

Sołżenicyn podejmując problem rosyjskiego izolacjonizmu i samorozwoju podkreślał, iż nawet w warunkach współczesnego zglobalizowanego świata, w którym cała polityka pozostaje pod przemożnym wpływem ekonomiki, Rosja nie potrzebuje utrzymywać nie zrównoważonych kontaktów ze światem zewnętrznym i oczekiwać na zagraniczne inwestycje. Sołżenicyn podkreśla, iż nawet w obecnych, obciążonych granicach Rosja jest ekonomicznie samowystarczalna, a błagalna pogoń za zagranicznymi inwestorami i kapitałem wynika z ostatecznego duchowego upadku i desperacji. Rosja powinna utrzymywać dystans wobec świata, gdyż wplątywanie się w międzynarodowy świat finansów wciąga Rosję w obce kryzysy finansowe, które Rosja mogłaby ominąć⁸⁵.

Sołżenicyn podobnie jak Cymburski krytykuje zarówno atlantycką, jak i eurazjatycką geopolityczną strategię rozwoju Rosji. Sołżenicyn pisał, iż rosyjski „nowy sposób myślenia” zapoczątkowany przez Gorbaczowa i Szewardnadze spowodował, iż rosyjscy liberałowie i radykalni demokraci widzieli tylko jedną drogę i byli przekonani, że otwiera się odtąd na wieki najszcześniejsza era dla całej planety, w której wszyscy będą służyć ogólnoludzkim wartościom, dlatego też jakakolwiek twarda polityka zagraniczna ze strony Rosji albo silna władza jest absurdem i tyranią. Zachód bezwzględnie wykorzystał tę rosyjską dobrowolną kapitulację, rozciągając, bez żadnych sentymentów wobec Rosji, swoje wpływy na Europę Środkowo-Wschodnią, Zakaukazię i Azję Środkową. Bezkrzytyczna prozachodnia polityka stała się dla Soł-

⁸² A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 28.

⁸³ *Ibidem*, s. 30.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 30.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 25.

żenicyna źródłem utraty rosyjskiej pozycji w świecie. Ponadto atlantyzm Sołżenicyn uznaje za bezsensowną strategię nie tylko z tego powodu, iż Zachód jest nastawiony wrogo wobec Rosji, ale także dlatego, iż nie sposób skopiować obcego sposobu życia nie ulegając przy tym bolesnym przeobrażeniom. Procesy rozwoju i modernizacji powinny wynikać organicznie z tradycji kraju, wzorce zachodnie nigdy nie będą receptą na rosyjskie bolączki, a na drogę nie różniącą się niczym od zachodniej Rosja i tak nie wejdzie, jakkolwiek staraliby się rosyjscy „reformatorzy”⁸⁶.

Negatywnie ocenia Sołżenicyn także strategię i teorię neourazjatyizmu, w myśl której Rosja organicznie przynależy do Azji i powinna swoją przyszłość budować w łączności i jedności z Azją. Dla Sołżenicyna eurazjatyzm była to postawa dekadentcka i przejaw duchowej słabości rosyjskiej emigracji porewolucyjnej. Podobnie rzecz ma się i dzisiaj, gdyż neourazjatyzm u jednych jest to zanik odwagi i brak wiary w siłę rosyjskiego narodu, a u innych ukryta chęć restytucji ZSRR. Przyjęcie ideologii eurazjatyizmu byłoby, według Sołżenicyna, wyrzeczeniem się trwającej tysiąc lat rosyjskiej tożsamości kulturowej i spowodowałoby utonięcie topniejącego narodu rosyjskiego w gwałtownie rosnącej muzułmańskiej masie. Jeżeli Rosja ma być uratowana, to na pewno nie poprzez eurazjatyzm. Rosja stanowi odrębny świat, odrębną cywilizację i w jej obrębie należy budować nowe, godne stosunki⁸⁷.

Metafora Rosja-wyspa stała się zatem akceptowalna zarówno dla politycznych pragmatyków szukających alternatywniej wobec atlantyzmu i eurazjatyizmu geopolitycznej strategii, jak i, niezależnie od intencji Cymburskiego, dla dużej części rosyjskich nacjonalistów. Nacjonalizm w Rosji stanowi rzeczywistość i wpływową siłę polityczną, która od rozpadu ZSRR w 1991 r. wywiera znaczący wpływ na społeczeństwo i elity polityczne w Rosji. Wbrew powszechnej opinii współczesny rosyjski nacjonalizm nie tyle skłania się ku ekspansjonizmowi, jak ma to miejsce w postimperialnym nacjonalizmie Aleksandra Dugina, czy też w wypowiedziach lidera Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji Władimira Żyrinowskiego, ile raczej ku izolacjonizmowi, czyli obronie przeciwko obcym wpływom, globalizacji ekonomicznej, politycznej i kulturowej oraz, co wydaje się najważniejsze, przeciwko imigrantom z byłych republik ZSRR, tzw. „czarnym”. Jak się wskazuje, Rosja jest drugim po USA krajem z największą na świecie liczbą emigrantów. Około 10 mln cudzoziemców, głównie z krajów WNP, przebywa na stałe na terytorium Rosji. Do tego dochodzi istnienie wielu mniejszości etnicznych na rozmaitym poziomie rozwoju tożsamości narodowej, a także obawa przed zamachami terrorystycznymi dokonywanymi przez „obcych” – którymi najczęściej mogą być ludzie z Kaukazu⁸⁸. Powoduje to, iż obawy przed „obcymi” i dążenie do samoizolacji i zamknięcia się Rosji w sobie są bardzo silne. Przekonanie, iż Rosja stanowi osobną cywilizację i ma wielkie zasoby naturalne, które pozwolą jej przetrwać, sprzyja upowszechnianiu się podstaw izolacjonistycznych. Ponadto nacjonalizm rosyjski stanowi reakcję niektórych grup społeczeństwa rosyjskiego na gwałtowne i burzliwe zmiany w ekonomicznym i politycznym życiu Rosjan na przełomie wieków. W dyskursie społecznym związanym z ruchem nacjonalistycznym pojawiają się takie sformułowania, jak: „lojalność wobec naszego typu kulturowo-historycznego”, „akceptacja podstawowych wartości kultury prawosławia”, „brak akceptacji dla zachodniego modelu”, „Zachód obawia się silnej Rosji”, „Rosja otoczona przez wrogów”, „nasza

⁸⁶ *Ibidem*, s. 26.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 31.

⁸⁸ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne...*, s. 130.

mentalność”, „nasz unikalny charakter”, „nasza unikalna droga rozwoju”⁸⁹. Pojęcia te wykorzystywane powszechnie przez rosyjskich nacjonalistów i obecne w dyskursie publicznym kształtują postrzeganie świata wśród rosyjskich obywateli. Nacjonalizm upowszechnia postawy ksenofobiczne, przejawiające się w kulturowym, cywilizacyjnym i psychologicznym odrzucaniu tego co „obce”, „zagraniczne” i podkreślanii wartości rodzimego typu kulturowo-historycznego. Poczucie zagrożenia ze strony świata zewnętrznego, obawa przed tym co „obce”, stanowi podstawę do ukształtowania się postaw izolacjonistycznych, wspomaganych przez obawy przed narastaniem migracji, która zmieni oblicze demograficzne Rosji.

Dzięki wykreowaniu przez Cymburskiego geopolitycznego obrazu Rosja-wyspa, a także dzięki publicystyce takich osób, jak Aleksander Solżenicyn, izolacjonizm stał się bardzo ważnym elementem geopolitycznego dyskursu w Rosji, zarówno na poziomie „wysokich” (elity polityczne), jak i „niskich” (opinia publiczna) wyobrażeń geopolitycznych i wydaje się, iż stanowi on obecnie jeden z dominujących w rosyjskich wyobrażeniach geopolitycznych sposobów interpretacji świata i postrzegania w nim miejsca Rosji. Według Dymitra Zamiatina, badacza dynamiki geopolitycznych obrazów dominujących we współczesnej Rosji, metafora Rosja-wyspa stała się jednym z kluczowych geopolitycznych obrazów funkcjonujących w rosyjskiej świadomości i postawy izolacjonistyczne są bliskie większości Rosjan, którzy nie czują się w pełni Europejczykami, dostrzegają swoją odrębność kulturową, społeczną i polityczną od Europy Zachodniej, ale tym bardziej nie czują związków ze światem azjatyckim i eurazjatyzm jest im jeszcze bardziej obcy niż atlantyzm.

Zaproponowana przez Cymburskiego metafora Rosja-wyspa wyróżnia się na tle innych rosyjskich koncepcji geopolitycznych powstałych po rozpadzie ZSRR, gdyż w odróżnieniu do atlantyzmu oraz neourazjatyizmu stanowiła ona przede wszystkim element dyskusji akademickich, a nie politycznych, co spowodowało, iż rzadko była wykorzystywana jako „ideologiczny” element podbudowy programu politycznego partii rządzącej lub też opozycji. Oryginalny charakter koncepcji Cymburskiego wzbudził zainteresowanie nie tylko w świecie akademickim, ale także wśród osób związanych z rosyjskimi think-tankami i planowaniem narodowej strategii. W sytuacji poszukiwania wyjścia z problemu wyboru pomiędzy atlantyzmem a eurazjatyzmem, z których żaden nie dawał nadziei na powrót Rosji do odgrywania roli znaczącego podmiotu międzynarodowego, koncepcja Cymburskiego i zaproponowana przez niego metafora Rosja-wyspa okazała się niezwykle użyteczna i funkcjonalna na poziomie „wysokich” wyobrażeń geopolitycznych, a jednocześnie była to koncepcja odpowiadająca dominującym „niskim” wyobrażeniom geopolitycznym opinii publicznej, w ramach której Rosja jest przedstawiana jako całkowicie odrębny kraj, niepodobny ani do Europy Zachodniej, ani do Azji, ale jednocześnie kulturowo i historycznie bliższy Europie niż Azji. Wykorzystując metaforę Rosja-wyspa nowe rosyjskie elity polityczne związane z prezydentem Władimirem Putinem zaczęły realizować politykę zagraniczną, która stałaby się wyborem pośrednim pomiędzy atlantyzmem (całkowitą akceptacją wpływów cywilizacji zachodnioeuropejskiej aspirującej do roli cywilizacji globalnej) a eurazjatyzmem, będącym powrotem do myślenia imperialnego pochodzącego jeszcze z epoki Rosji carskiej i zakładającego całkowite odrzucenie wzorów zachodnich na rzecz podtrzymy-

⁸⁹ D. I. Baskin, *Russian nationalism and issues of cultural and civilizational identity*, „Russian Politics and Law” 2008, vol. 46, nr 6, s. 29.

wania tradycyjnych wartości polityczno-społecznych oraz budowania antyzachodnich sojuszy z krajami buddyjsko-konfucjańskimi (Chiny) lub muzułmańskimi (Iran).

Wadim Cymburski jest jednym z nielicznych rosyjskich geopolityków, który podjął próbę wyjścia poza silnie zideologizowany dyskurs Wschód-Zachód, starając się zaprezentować alternatywną wobec atlantyzmu i neoeurazjatyзму koncepcję międzynarodowej tożsamości rosyjskiej i specyfiki jej geopolitycznej przestrzeni. Cymburski stał się twórcą interesującej metafory, za pomocą której dokonał on całościowej analizy rosyjskiej historii i geopolitycznej specyfiki. Dzięki swojej funkcjonalności obraz Rosja-wyspa stał się ważnym elementem rosyjskich debat geopolitycznych, a Cymburski jednym z wiodących współczesnych rosyjskich geopolityków. Cymburski nie stworzył spójnej geopolitycznej koncepcji strategii Rosji w pozimnowojennym świecie. Jego prace mają raczej charakter rozważań nad rosyjskimi dziejami i są bardziej poszukiwaniem praw dziejowych i ładu przestrzennego, który ukształtował Rosję. Jego koncepcja ma jednak charakter ściśle geopolityczny, stanowiąc oryginalny sposób opisanie rosyjskiej przestrzeni.

Rozdział IV

Obraz Rosja-wyspa w praktyce politycznej

Analizując dynamikę geopolitycznych obrazów Rosji i ich wykorzystywanie w polityce wewnętrznej i zagranicznej geograf Dymitr Zamiatin uważa, iż obraz Rosja-wyspa zaczął sobie zdobywać popularność wśród elit politycznych po objęciu rządów przez Władimira Putina⁹⁰. Za jego rządów nastąpiła rewizja geopolitycznej strategii wykorzystywanej w rosyjskiej polityce w latach dziewięćdziesiątych. Stopniowe zakorzenienie się w świadomości rosyjskiej, zarówno wśród elit politycznych, jak i społeczeństwa, tegoż obrazu było wynikiem rozczarowania polityką prozachodnią i zmniejszeniem się atrakcyjności obrazu Rosja-Europa oraz wynikiem odrzucenia przez większość Rosjan obrazu Rosja-Eurazja, a tym samym odejścia rosyjskich elit politycznych od strategii eurazjatyckiej jako nieefektywnej i nie przynoszącej spodziewanych sukcesów.

Atlantyści jak i eurazjaci reprezentowali spolaryzowane sposoby postrzegania rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej oraz relacji z zachodnimi i z niezachodnimi społecznościami. Ponadto reprezentowali także radykalnie odmienne spojrzenia na rosyjską przeszłość i tradycje historyczne. Atlantyści przejawiali tendencję do radykalnej krytyki narodowej historii, zwłaszcza w okresie istnienia państwowości radzieckiej, natomiast eurazjaci gloryfikowali rosyjskie dzieje, a w tym także i okres państwa radzieckiego. Między tymi dwoma skrajnościami istnieje jednak duża przestrzeń dla różnorodnych interpretacji rosyjskiej tożsamości i przeszłości kraju. Skupiona wokół prezydenta Putina ekipa technokratów, wywodzących się przede wszystkim z resortów siłowych, zaproponowała identyfikację tożsamości międzynarodowej Rosji jako „normalnej światowej potęgi”. Obraz ten obejmował przekonanie, iż poradziecka Ro-

⁹⁰ D. N. Zamiatin, *Włas't' prostranstwa...*, s. 195.

sja jest „normalnym” państwem, które odrzuciło „imperialne ambicje” przeszłości, a także przekonanie, iż Rosja może przetrwać w obecnych granicach tylko pozostając wielkim mocarstwem⁹¹.

Wizja zaproponowana przez Władimira Putnia nie była nową w rosyjskim myśleniu politycznym, ale odwoływała się do tradycji tzw. nowych liberałów przełomu dziewiętnastego i dwudziestego wieku, a zwłaszcza do prac Piotra Struwego, który reprezentował konserwatywne skrzydło rosyjskiego liberalizmu przełomu wieków (poglądy Piotra Struwego ewoluowały od zafascynowania marksizmem w latach dziewięćdziesiątych XIX w., aż po zbliżenie do konserwatywnych liberałów po rewolucji 1905 r.)⁹². Sposób postrzegania Rosji przez „nowych liberałów” był odmienny od liberalnych okcydentalistów, takich jak Borys Cziczeryn czy też Paweł Milukow, i zbliżał się do słowianofilskiej perspektywy postrzegania państwa i jego roli, ale pozostali oni zwolennikami europejskiej drogi rozwoju kraju, odrzucając antyeuropejskie postawy epigonów słowianofilstwa, takich jak Mikołaj Danilewski i Konstanty Leontjew. Jak pisał Piotr Struve: „jestem okcydentalistą i dlatego właśnie nacjonalistą, jestem okcydentalistą i dlatego właśnie jestem państwowcem”⁹³. Swoje poglądy na państwowość rosyjską Struve zawarł w pracy *Wielikaja Rossija*. Uważał, iż państwo rosyjskie powinno stać się państwem prawa, tj. państwem należącym nie do jednej grupy społecznej, ale do całego społeczeństwa. Celem państwa powinna być ochrona swobód jednostki. Zarówno władza, jak i społeczeństwo powinny działać harmonijnie dzięki istnieniu mechanizmów konstytucyjnych i demokratycznych. Istnienie państwa jest ściśle związane z kulturowymi i narodowymi interesami społeczeństwa, które ze swojej strony powinno być zjednoczone w poczuciu „państwowości” (*gosudarstwienności*), dzięki któremu różnorodne grupy społeczno-etniczne i religijne jednoczą się wobec głównego celu, jakim jest istnienie Wielkiej Rosji. Struve uważał, że tylko wtedy, kiedy naród rosyjski będzie przenikał duch państwowości, na podstawie żywych tradycji przeszłych i obecnych pokoleń będzie można urzeczywistnić ideę Wielkiej Rosji⁹⁴.

Objęcie urzędu premiera, a następnie prezydenta, przez Władimira Putina zapoczątkowało rewizję polityki zagranicznej Rosji. Otoczenie nowego prezydenta Rosji zaproponowało zmianę postrzegania rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej i zerwanie zarówno z eurazjatyzmem, jak i atlantyzmem. Uznano, iż u podstaw polityki zagranicznej Rosji powinna leżeć nie określona ideologia, ale przede wszystkim zasada osiągnięcia praktycznych korzyści przy jej realizacji. W centrum putinowskiej wizji Rosji leżało przekonanie, iż Rosja była, jest i będzie znaczącą potęgą europejską. Władimir Putin wielokrotnie w swoich przemówieniach zapewniał o przywiązaniu Rosji do wartości podzielanych przez pozostałe społeczeństwa europejskie: wolności, praw człowieka, sprawiedliwości i demokracji.

Za rządów Władimira Putina nastąpiła rewizja polityki zagranicznej państwa, stała się ona bardziej pragmatyczna i nakierowana na rozwiązanie problemów we-

⁹¹ A. P. Tsygankov, *Finding a civilisational idea: „West”, „Eurasia” and „Euro-East” in Russia’s foreign policy*, „Geopolitics” 2007, nr 12, s. 381.

⁹² Struve P., (w:) *Politiceszkaja mysl w Rossii. Slowar personalij*, Moskwa 2001, s. 230–231.

⁹³ Por. A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej od Oświecenia do Renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 700.

⁹⁴ P. Struve, *Wielikaja Rossija*, (w:) *Russkij mir Geopoliticeskije zamietki po russkoj istorii*, pod red. E. Kriwcowa, Moskwa 2003, s. 786–798.

wewnętrznych. Zrezygnowano z retoryki neoimperialnej i promowania nierealnych celów polityki zagranicznej na rzecz odbudowy silnego państwa, przede wszystkim poprzez rekonstrukcję i rozwój potencjału gospodarczego państwa jako najskuteczniejszego środka dla przywrócenia Federacji Rosyjskiej statusu światowego supermocarstwa. Wśród elit skupionych wokół urzędu prezydenckiego uznano, iż w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej na obecnym etapie rozwoju kraju najważniejszą wartością i podstawowym interesem narodowym dla Rosji jest zapewnienie wzrostu poziomu życia obywateli i zabezpieczenie godziwego życia jednostki na podstawie ochrony praw i swobód obywatelskich oraz rozwoju ekonomii państwa. Tak więc celem jest nie ekspansja zewnętrzna, jak to miało miejsce w przeszłości, ale koncentracja do wewnątrz i odbudowa poziomu życia obywateli oraz poprawa jakości życia. Jest to priorytet całej polityki rosyjskiej, a polityka zagraniczna ma stworzyć sprzyjające warunki zewnętrzne, ma chronić zasoby i interesy Rosji bez wdawania się w konfrontację⁹⁵. Polityka rosyjska została skoncentrowana na odbudowie pozycji znaczącego podmiotu stosunków międzynarodowych, który będzie się liczył w globalnym zarządzaniu poprzez aktywne uczestnictwo w strukturach międzynarodowych, takich jak Rada Bezpieczeństwa czy też G-8. Uznano jednocześnie, iż podobnie jak wszystkie inne państwa także Rosja ma prawo do obrony swoich interesów i nie wykluczono lokalnej rywalizacji z innymi podmiotami w sytuacji zagrożenia interesów państwa czy strefy uznanej przez Rosję za strefę jej interesów.

W odniesieniu do regionu byłego ZSRR nowa doktryna polityki zagranicznej władz rosyjskich zakładała, iż Rosja będzie kontynuowała swoją tradycyjną cywilizacyjną rolę w Azji, co, jak tłumaczono, oznacza, iż Rosja nie jest zainteresowana odbudową ZSRR i terytoriami oraz zasobami naturalnymi krajów poradzieckich, ale jest zainteresowana w utrzymaniu stabilności i bezpieczeństwa w regionie oraz zapewnieniu warunków dla rozwoju gospodarczego i wzrostu poziomu życia mieszkańców byłego ZSRR, z których wielu jest Rosjanami lub osobami przynależącymi do kultury rosyjskiej. Podkreślano, iż w odróżnieniu od Europy Zachodniej Rosja będzie działała uwzględniając i szanując regionalne tradycje. W reakcji na „kolorowe rewolucje” w Gruzji oraz na Ukrainie i rolę krajów Zachodu w ich sukcesie Władimir Putin w orędziu skierowanym do Zgromadzenia Federalnego w 2005 r. powiedział, iż Rosja ma prawo sama decydować o tym, w jaki sposób będzie przebiegać budowa demokracji i instytucji demokratycznych, i że ma ona prawo do własnej drogi rozwoju, a każda próba destabilizacji sytuacji politycznej poprzez zewnętrzne naciski będzie traktowana jako działanie wrogie wobec Rosji. Jak się wskazuje, w reakcji na przebieg tzw. kolorowych rewolucji, motyw braku akceptacji dla zewnętrznych wzorów i nacisków na wewnętrzny rozwój Rosji stał się najsilniejszy w ostatnich dekadach⁹⁶.

Taka wizja rzeczywistości międzynarodowej oddawała filozofię polityki zagranicznej realizowanej za rządów Władimira Putina, który, podobnie jak i atlantyści, przyjął za konieczność rozwijanie związków z państwami Zachodu i uczestnictwo w instytucjach politycznych oraz gospodarczych, w których dominującą rolę odgrywają państwa Zachodu, gdyż jak uznano, tylko w ten sposób Rosja może utrzymać status wielkiej potęgi i stworzyć dla siebie geopolityczne podstawy do dalszego rozwoju gospodarki i państwa. Uznano, iż rosyjskie interesy w wielu obszarach polityki międzynarodowej

⁹⁵ S. W. Kortunow, *Rosja: nacionalnaja identičnost' na rubieżu wewow*, Moskwa 1997, s. 13.

⁹⁶ A. P. Tsygankov, *Finding a civilisational idea...*, s. 385.

są zbieżne z interesami państw zachodnioeuropejskich. Jednocześnie jednak zaczęto mocno podkreślać odrębność Rosji od Zachodu i zwracać uwagę, iż wszelka modernizacja powinna być dostosowana do warunków rosyjskiej kultury i rosyjskich tradycji (modernizacja bez westernizacji). Kremłowski ideolodzy wykreowali pojęcie „suwerennej demokracji”, które miało oznaczać, iż: 1) Rosja dąży do rozwoju systemu, który opiera się na klasycznych zasadach demokratycznych; 2) instytucje demokratyczne w Rosji będą kształtować się zgodnie z rosyjskimi doświadczeniami historycznymi i specyfiką kulturową; 3) Rosja samodzielnie rozwinie demokratyczne instytucje i określi, co jest demokratyczne, przeciwstawiając się ingerencjom zewnętrznym; 4) Rosja samodzielnie określi swoją politykę wewnętrzną i międzynarodową⁹⁷.

Idea „demokracji suwerennej” została wsparta także ideą „suwerennej gospodarki” oznaczającej, podobnie jak i w przypadku idei „demokracji suwerennej”, prawo Rosji, niezależnie od akceptacji zasad wolnorynkowych, do samodzielnego kształtowania ładu gospodarczego oraz roli państwa w sferze ekonomii. Idea „suwerennej gospodarki” swoje źródła ma w obawach przed utratą kontroli rosyjskich władz nad gospodarką i uzależnieniem Rosji od podmiotów zewnętrznych, co mogłoby skutkować także dyktatem politycznym. W pracy Nikołaja Aszenkampfa i Swietłany Pogorelskiej *Sowriemiennaja geopolitika* autorzy ci zwracali uwagę, iż wejście rosyjskiej gospodarki, przeorientowanej na zasady rynkowe, na światowe rynki pomoże Rosji efektywnie realizować jej narodowe interesy, jeśli tylko Rosja nie będzie bezrozumnie kopiowała zachodnich wzorców. Rosja znajdując się w okresie transformacji ustrojowej nie wykształciła jeszcze odpowiedniej kultury rynkowej, przez co jest szczególnie narażona na takie niebezpieczeństwa, jak bezpośrednia ingerencja międzynarodowych organizacji ekonomicznych w rosyjskie życie polityczne. Przedstawiciele tychże organizacji mogą próbować wymuszać na Rosji taki ustępstwa, które przyniosą uszczerbek jej gospodarce na rzecz sił międzynarodowych⁹⁸. Autorzy pracy wskazują, iż przeciwnicy globalizacji gospodarczej obawiają się czterech rzeczy: 1) grozi ona utratą państwowej suwerenności i ingerencją obcych w wewnętrzną politykę państwa; 2) oznacza ona dalsze umocnienie amerykańskiego panowania w świecie i zmusza pozostałe państwa do kolejnych ustępstw wobec USA; 3) globalna gospodarka oderwana od rosyjskich realiów nie przyniesie rosyjskim obywatelom żadnych wymiernych korzyści; 4) idea globalnego wolnego rynku jest niemożliwą do zrealizowania utopią⁹⁹. Obawy te spowodowały, iż wśród rosyjskich elit politycznych idea „suwerennej gospodarki” okazała się bardzo atrakcyjna.

Wspierający Putina intelektualiści interpretując i legitymizując jego wizję polityki zagranicznej zaczęli używać w odniesieniu do Rosji pojęcia „cywilizacja wschodnioeuropejska”, co stanowiło odejście od dotychczas dyskutowanych tożsamości „atlantyckiej” oraz „eurazjatyckiej”. Uznano, iż kraje wschodnioeuropejskie, takie jak Federacja Rosyjska, Ukraina, a także Kazachstan podzielają wspólne dla Europy wartości demokratyczne, wolnorynkowe, a także następuje w nich wzrost znaczenia klasy średniej będącej podstawą demokratycznego rozwoju. Jednakże zaabsorbowanie gospodarczą i społeczną modernizacją wymaga politycznej stabilności. W związku z tym kraje regionu powinny mieć prawo do eksperymentowania z własnym modelem politycznym

⁹⁷ Por. V. Dunaeva, *Demokracja suwerenna – nowa ideologia Kremla*, „Nowe Państwo” 2007, nr 1, s. 83, 84.

⁹⁸ N. N. Aszenkampf, S. W. Pogorelskaja, *op. cit.*, s. 180.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 181.

uwzględniającym narodowe tradycje. Automatyczne przenoszenie wartości zrodzonych w innych regionach świata i w innych realiach polityczno-społecznych nie przyniesie spodziewanego rezultatu. Ponadto wewnętrzna transformacja tychże krajów wymaga zachowania politycznej suwerenności i ochrony przed dążeniami zewnętrznych potęg do zagospodarowania i wykorzystywania zasobów surowcowych będących własnością społeczeństw regionu. Rosja ze względu na swoją wielkość, swój potencjał oraz możliwości działania odgrywa szczególną rolę w ochronie suwerenności społeczności zamieszkujących obszar byłego ZSRR przed narzuconymi wpływami zewnętrznymi. Idea „suwerennej demokracji” oraz „suwerennej gospodarki” zakłada modernizację i transformację krajów regionu przy jednoczesnym odrzuceniu narzucanych przez zewnętrzne mocarstwa wzorców polityczno-kulturowych (westernizacja), gdyż tylko takie działanie może pozwolić zachować suwerenność i tożsamość cywilizacyjną¹⁰⁰.

Badania opinii publicznej prowadzone w Rosji wykazały, iż większość obywateli rosyjskich preferuje model „regulowanej (suwerennej) demokracji realizowanej pod rządami Władimira Putina, przedkładając go nad model polityczny krajów Zachodu”¹⁰¹. Takiej postawie sprzyja upowszechnienie się geopolitycznego obrazu Rosja-wyspa, zaproponowanego i rozpropagowanego dzięki pracom Wadima Cymburskiego. To specyficzne wyobrażenie geopolityczne zaczęło stanowić podstawowy sposób, w jaki wpływowe grupy społeczne zaczęły definiować państwo, naród i świat. Porażka cywilizacyjnej idei „Zachodu” oraz „Eurazji”, a także związanych z nimi geopolitycznych wyobrażeń o Rosji-Europie i Rosji-Eurazji spowodowała, iż zaczęto szukać alternatywnego sposobu opisywania tożsamości cywilizacyjnej kraju. Koncepcja Rosji jako samodzielnej „wschodnioeuropejskiej” cywilizacji, wsparta przez geopolityczny obraz Rosja-wyspa, okazała się skutecznym sposobem podbudowania polityki zagranicznej realizowanej przez elity polityczne rządzące Rosją. To właśnie „umiarkowany izolacjonizm” i postrzeganie Rosji jako „normalnej światowej potęgi”, mający u swoich podstaw wyobrażenie „Rosja-wyspa”, stał się wyznacznikiem rosyjskiej polityki zagranicznej.

Wydaje się, iż we współczesnej Rosji ukształtował się pewien konsensus co do miejsca i roli Rosji w świecie, budowany przede wszystkim na geopolitycznym obrazie Rosja-wyspa, który stał się podstawą do ukształtowania się nowoczesnej geopolitycznej koncepcji polityki zagranicznej. Uważa się, iż Rosja powinna odejść od wszelkich skrajnych rozwiązań zarówno w wersji atlantyckiej, eurazjatyckiej, jak i izolacjonistyczno-nacjonalistycznej. Strategia rozwoju kraju powinna zostać skoncentrowana na zapewnieniu geopolitycznej autonomii i samodzielności przestrzeni rosyjskiej. Rosja powinna zaś prowadzić realistyczną i pragmatyczną politykę zagraniczną, która umożliwi jej odzyskanie wpływów na światową geopolityczną sytuację. Współczesna Federacja Rosyjska stara się prowadzić wielowymiarową, wielowektorową i zbilansowaną politykę zagraniczną, nastawiając się na tyle, na ile jest to możliwe, na zrównoważoną współpracę ze wszystkimi potencjalnymi partnerami, tak aby przywrócić Rosji status wielkiego mocarstwa w pluralistycznym porządku międzynarodowym¹⁰².

¹⁰⁰ A. P. Tsygankov, *Finding a civilisational idea...*, s. 386.

¹⁰¹ M. A. Molchanov, *Russia and globalization*, „Perspectives on Global Development and Technology” 2005, vol. 4, nr 3–4, s. 403.

¹⁰² S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 339–344; S. N. MacFarlane, *The „R” in BRICs: is Russia an emerging power?*, „International Affairs” 2006, vol. 82, nr 1, s. 56–57.

W sferze polityki zagranicznej i geopolitycznej strategii państwa Federacja Rosyjska nie kryjąc swojego negatywnego stanowiska wobec postzimnowojennego porządku międzynarodowego, w którym dominującą rolę odgrywa USA jako jedyne supermocarstwo, unika bezpośredniej rywalizacji, koncentrując się na wykorzystywaniu dyplomacji i instytucji międzynarodowych do tworzenia bardziej zrównoważonego układu, tzn. takiego, w którym głos rosyjski będzie brany pod uwagę przy rozwiązywaniu problemów międzynarodowych, a sfery wpływów Rosji zostaną uznane przez pozostałych aktorów międzynarodowych. Obejmując władzę prezydent Władimir Putin, jeden z twórców obecnej strategii zagranicznej państwa, zapowiedział realizację wielowektorowej polityki zagranicznej i utrzymywanie dobrych kontaktów ze wszystkimi liczącymi się partnerami. Ten ambitny plan został w ostatnich latach w dużej części zrealizowany. Rosja utrzymuje funkcjonalne stosunki z Waszyngtonem i najsilniejszymi krajami zachodnioeuropejskimi, a jednocześnie udało jej się zbudować strategiczne partnerstwo z Chinami, Indiami, a także utrzymać dobre stosunki z Iranem i Turcją.

Metafora Rosja-wyspa nie stanowi dominującego, czy też niezwykle wpływowego wśród rosyjskich elit politycznych sposobu konceptualizowania rosyjskich interesów geopolitycznych. Niemniej jednak jej popularność w dyskursie akademickim nie jest przypadkowa, gdyż zbiegła się ze zmianami w rosyjskiej strategii międzynarodowej. Zwrócenie uwagi na prace Cymburskiego związane jest z poszukiwaniem alternatywy wobec stanowiska okcydentalistycznego i eurazjatyckiego, która pozwoliłaby wyjść poza ograniczenia związane z tymi dwoma kierunkami myślenia geopolitycznego. Metafora Rosja-wyspa okazała się funkcjonalna wobec istniejących problemów. Ukierunkowanie Rosji do wewnątrz połączone z próbą wewnętrznej modernizacji jest jedną z możliwych koncepcji geopolitycznego rozwoju Rosji, która to koncepcja w warunkach ograniczonych możliwości działania znalazła swoje odzwierciedlenie w strategii polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

Rozdział V

Izolacjonizm jako „trzecia droga” w rosyjskim myśleniu geopolitycznym

Geopolityczna metafora Rosja-wyspa i zbudowana wokół niej geopolityczna koncepcja rosyjskiej strategii stała się w ostatnich latach jednym z najważniejszych elementów rosyjskich dyskusji wokół określenia własnej tożsamości międzynarodowej i wyboru adekwatnej do niej geopolitycznej strategii. Po okresie sporów pomiędzy atlantystami a neoeurazjatami wśród rosyjskich badaczy podejmujących problemy rosyjskiej geopolityki zaczęto poszukiwać nowych idei, „trzeciej drogi” w myśleniu geopolitycznym, które pozwoliłyby wyjść poza dotychczasowe spory. Szczególnie użyteczna okazała się analizowana przez Wadima Cymburskiego koncepcja Rosji-wyspy i strategia izolacjonistyczna.

Współczesna Rosja stoi zarówno w obliczu wyzwań generowanych przez procesy globalizacji, jak i wyzwań związanych z jej wewnętrzną specyfiką i historią. Uznaje się, iż kraj ten jednocześnie musi rozwiązywać problemy „wczorajszego, teraźniejszego i przyszłego dnia”, zjawiska globalizacji nakładają się bowiem na procesy odrodzenia państwowego i narodowego oraz odchodzenia od dotychczasowej tożsamości. Elity polityczne oprócz rozwiązywania problemów wewnętrznych związanych ze zmianą podstaw życia ekonomicznego, politycznego, społecznego i kulturowego muszą poszukiwać odpowiedzi na wyzwania związane z koniecznością włączenia Rosji w procesy globalne¹⁰³. Obawy rosyjskie wobec procesów zachodzących w środowisku międzynarodowym, wspierane głównie przez negatywny stosunek wobec procesów globalizacji, powodują, iż izolacjonizm stał się postawą często pojawiającą się wśród rosyjskich obywateli. Można zauważyć, iż pragmatyczny izolacjonizm, koncentrujący się na podkreślaniu własnej odrębności i obronie własnych wartości kulturowych, stanowi geopolityczną alternatywę wobec ekspansjonistycznych ideologii neoeurazjatyizmu i neobizantyztu oraz wobec idealistycznej prozachodniej postawy rosyjskich okcydentalistów.

Trudno jest dokonać jednoznacznej oceny współczesnego rosyjskiego izolacjonizmu, gdyż w rosyjskim myśleniu geopolitycznym nie stanowi on jednolitego nurtu, tak jak np. atlantyści czy też eurazjaci. Metafora Rosja-wyspa będąca podstawą współczesnego rosyjskiego izolacjonizmu jest na tyle pojemna, iż wykorzystywana jest powszechnie w rosyjskim dyskursie geopolitycznym przez zwolenników podejścia geocywilizacyjnego, nacjonalistów, a nawet atlantystów. Z uwagi na różnice występujące pomiędzy poszczególnymi nurtami samo określenie „izolacjonizm” może być kontestowane jako niewłaściwie użyte. Tym bardziej, iż w przypadku rosyjskiej geopolityki „nowoczesny” izolacjonizm nie oznacza geostrategii zakładającej zamknięcie się kraju i odizolowanie od świata, co w realiach zglobalizowanego świata byłoby założeniem trudnym do zrealizowania, a z pewnością nie umożliwiłoby Rosji odbudowy swojego znaczenia w świecie, co jest priorytetem rosyjskiej polityki zagranicznej. Stanowi on raczej próbę podkreślenia rosyjskiej specyfiki jako autonomicznej przestrzeni cywilizacyjnej i geopolitycznej, co uzasadnia rezerwę wobec narzucanych z zewnątrz wzorców polityczno-kulturowych (westernizacja). Tak rozumiany izolacjonizm jest przede wszystkim elementem tzw. geocywilizacyjnej szkoły rosyjskiego myślenia geopolitycznego, która postrzega Rosję jako „świat sam w sobie”, samodzielną cywilizację (ani europejską, ani azjatycką, ale swoiście rosyjską), przed którą, podobnie jak i przed innymi niezachodnimi cywilizacjami, stoi wyzwanie związane z procesami modernizacji i westernizacji według wzorów narzucanych przez dominującą cywilizację zachodnioeuropejską.

Izolacjonizm we współczesnej Rosji wyraża się przede wszystkim w budowanym przez myślenie cywilizacyjne przekonaniu o Rosji jako o odrębnym świecie posiadającym własną specyfikę, własną drogę rozwoju i własne interesy geopolityczne. Podobnie jak atlantyzm budował swoją strategię na wyobrażeniu o Rosji jako Europie, eurazjatyzm o Rosji jako Eurazji, neobizantyzm o Rosji jako Bizancjum, tak w myśleniu geocywilizacyjno-izolacjonistycznym pojawił się geopolityczny obraz Rosja-wyspa, który stanowi realną alternatywę geopolityczną dla Rosji. O sile obrazu Rosja-wyspa

¹⁰³ Por. *Mirowaja politika i miedzunarodnyje otnoszenija*, pod red. S. A. Łancowa, W. A. Aczkasowa, Moskwa 2006, s. 186.

oraz o dominacji postaw izolacjonistycznych wśród rosyjskiego społeczeństwa decyduje także ważny aspekt współczesnych rozważań geopolitycznych, jakim są problemy globalizacji. Rosyjski izolacjonizm Cymburskiego, nacjonalizm Sołżenicyna, a także szkoła geopolitycznego myślenia w kategoriach cywilizacyjnych poruszają istotne problemy, które są elementem wewnętrznej debaty nie tylko we współczesnej Rosji. Zachodzące obecnie światowe procesy globalizacji powodują, iż przed wszystkimi krajami stoi pytanie o stosunek wobec globalizacji oraz otwarcia się na świat, oznaczającego w dużym stopniu wymuszoną modernizację połączoną z westernizacją.

Współczesny rosyjski izolacjonizm pojawił się jako reakcja na dominację w dyskusjach wokół rosyjskiej geopolityki atlantystów (akceptujących modernizację i westernizację) oraz neoeurazjotów (odrzucających modernizację i westernizację), z których pierwsi w swoich geopolitycznych teoriach orientowali się „na Zachód” zakładając, iż jedynym racjonalnym wyborem dla Rosji jest sojusz z krajami zachodnioeuropejskimi i przyjęcie ich modelu rozwojowego i wartości społeczno-kulturowych, natomiast drudzy orientowali się „na Wschód”, ku społecznościom azjatyckim, podkreślając sukces chińskiego modelu rozwojowego oraz duchową wspólnotę cywilizacji prawosławnej oraz konfucjańsko-buddyjskiej. Zdominowanie dyskusji wokół rosyjskiej tożsamości międzynarodowej przez te dwie szkoły spowodowało, iż alternatywne wobec atlantystów i ekspansjonistów podejścia do rozumienia rosyjskiego miejsca w świecie z trudem torowały sobie drogę do masowej opinii.

Stopniowo jednak wraz z problemami związanymi z realizacją atlantyckiej i eurazjatyckiej geostrategii zaczęto dostrzegać, iż narzucenie przez atlantystów i neoeurazjotów postrzegania świata w kategoriach „odwiecznego” rosyjskiego sporu Wschód – Zachód jest dylematem fałszywym. Rosja nie jest bowiem ani Wschodem, ani Zachodem, chociaż ze względu na tradycje historyczno-kulturowe zdecydowanie bliżej jej do krajów europejskich niż azjatyckich, ale jest całkowicie osobnym regionem geopolitycznym, krajem, który posiada interesy zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie, a także musi zmierzyć się z zagrożeniami wypływającymi z otaczających go regionów: na wschodzie z krajów azjatyckich, a zwłaszcza rosnącej potęgi Chin, na Zachodzie z wyzwaniem modernizacji, westernizacji i ekspansji krajów zachodnioeuropejskich na obszarach uważanych za żywotną strefę interesów geopolitycznych Federacji Rosyjskiej, a na Południu z wyzwaniem islamskiego ekstremizmu i terroryzmu. Rosja musi się także modernizować i reformować, jeżeli chce zachować status wielkiej potęgi (modernizacja), co nie oznacza jednak bezkrytycznego kopiowania zewnętrznych wzorców kulturowych (westernizacja). Dlatego też właśnie w izolacjonizmie można szukać źródeł takich praktycznych koncepcji politycznych, jak forsowana przez prezydenta Władimira Putina i jego otoczenie koncepcja „demokracji suwerennej”, a także realizowana w polityce zagranicznej próba szukania równowagi pomiędzy wschodnim i zachodnim kierunkiem aktywności międzynarodowej Rosji.

W sferze polityki zagranicznej i budowy praktycznej strategii geopolitycznej izolacjonizm doprowadził do utożsamienia interesu narodowego nie z ekspansją, ale z wewnętrzną modernizacją i reformami, a w środowisku międzynarodowym z zachowaniem równowagi sił w świecie. Dla izolacjonistów drugorzędnym celem jest natomiast angażowanie swoich sił „na zewnątrz”, na co Rosja nie posiada ani środków, ani możliwości działania. Jak pisał jeden z wiodących rosyjskich izolacjonistów Wadim Cymburski, drugorzędnym celem jest ochrona swoich interesów poza rosyjską „wyspą” i angażowanie sił w utrzymanie swoich wpływów w świecie zewnętrznym,

a w tym także w krajach bezpośrednio przylegających do Rosji-wyspy. W ten sposób rosyjscy akademicy posługujący się terminem „rosyjska cywilizacja” zwracali uwagę, iż ze względu na swoją geopolityczną specyfikę „wyspy” Rosja powinna dążyć do utrzymania równowagi sił w świecie, wyrażając niechęć do wchodzenia w ścisłe sojusze ze światowymi mocarstwami (prowadzenie polityki wielowektorowej), co do pewnego stopnia przypomina brytyjską politykę *splendid isolation*.

Przedstawiciele tzw. geocywilizacyjnej szkoły rosyjskiego myślenia geopolitycznego odegrali znaczącą rolę w kształtowaniu się nowego obrazu rosyjskiej tożsamości geopolitycznej. Co istotne, w ramach myślenia geocywilizacyjnego zaczęto odchodzić od charakterystycznej dla rosyjskiej geopolityki ideologizacji problemów geopolitycznych. Zwolennikami szkoły geocywilizacyjnej byli przede wszystkim akademicy, a nie aktywni politycy i publicyści polityczni, co spowodowało zmniejszenie się upolitycznienia debaty wokół rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. Prace takich akademików, jak Kisieliew czy też Cymburski były już w dużym stopniu pozbawione podstawowych wad rosyjskiego myślenia geopolitycznego z początku lat dziewięćdziesiątych, tzn. bezpośredniego nawiązywania do dziewiętnastowiecznych sporów słowianofilów z okcydentalistami, postrzegania świata w kategoriach klasycznych teorii geopolitycznych Alfreda Mahana, Halforda Mackindera czy też Karla Haushofera oraz traktowania geopolityki jako swoistej „rosyjskiej idei”, czy też „pomysłu na Rosję”, a nie dyscypliny badawczej poszukującej związków między zjawiskami przestrzennymi a interakcjami zachodzącymi w środowisku międzynarodowym, jej wtórności i odwoływania się do tradycji Mackindera czy Haushofera odległej nie tylko od współczesnych trendów rozwoju dyscypliny, ale przede wszystkim od realiów współczesności, budowania manichejskiego obrazu świata i rywalizacji cywilizacji morza i ładu. Niezależnie od faktu, iż w niektórych publikacjach nawiązujących do paradygmatu geocywilizacyjnego, np. w pracach Iriny Wasilienko, dostrzec można silną jeszcze tendencję do silnie zmitologizowanych historiozoficznych rozważań osadzonych głęboko w narodowych stereotypach, obawach i frustracjach wywołanych rzeczywistością świata pozimnowojennego, to w dużym stopniu przedstawiciele geocywilizacyjnego nurtu w rosyjskiej geopolityce starali się budować analizy, które stałyby się przede wszystkim przedmiotem dyskusji akademickich, a nie elementem ideologicznej debaty poświęconej „pomysłowi na Radziecką Rosję”.

Stopniowe upowszechnienie się geopolitycznego obrazu Rosja-wyspa zarówno w dyskusjach akademickich, jak i w praktycznej polityce zagranicznej oznaczało odejście od charakterystycznego dla lat dziewięćdziesiątych silnie zideologizowanego sporu między okcydentalistami a eurazjatami, który był w dużym stopniu sporem politycznym pomiędzy ekipą reformatorów skupionych wokół Borysa Jelcyna (Kozyriew, Gajdar) a opozycją skupioną wokół Gienadija Ziuganowa i Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, dotyczącym wyboru strategii ukierunkowanej „na Zachód” lub „na Wschód”. Dzięki swojemu akademickiemu charakterowi rosyjski izolacjonizm oraz cywilizacyjna szkoła myślenia geopolitycznego wywarły znaczący wpływ na współczesne koncepcje polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

Dyskurs akademicki wokół koncepcji Rosja-wyspa zwrócił uwagę elit politycznych poszukujących nowej idei cywilizacyjnej Rosji i nowych wyobrażeń geopolitycznych, które mogłyby stać się podstawą polityki zagranicznej realizowanej przez państwo rosyjskie. Wśród kluczowych obrazów geopolitycznych Rosji to właśnie wyobrażenie o Rosji jako o wyspie i osobnym świecie stało się podstawą ukształto-

wania się pragmatycznej linii polityki zagranicznej realizowanej po objęciu władzy przez Władimira Putina. W Rosji uznano, iż należy skoncentrować się na sanacji wewnętrznej i odbudowie silnego państwa. W strategii polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej zakłada się, że polityka zagraniczna ma być w obecnej sytuacji funkcjonalna wobec reform wewnętrznych, tj. stwarzać jak najkorzystniejsze ramy zewnętrzne dla ich przeprowadzenia. Podobnie jak i po 1856 r. (przegrana wojna krymska) współczesna Rosja koncentrując się na problemach wewnętrznych czasowo wycofała się z prób odgrywania wiodącej roli w środowisku międzynarodowym. Krok ten będący dla państwa i społeczeństwa przyzwyczajonego do odgrywania roli supermocarstwa powodem rozczarowania i niezadowolenia, podyktowany został koniecznością odbudowy potencjału wewnętrznego, co umożliwić ma powrót Rosji do grona wiodących krajów w świecie¹⁰⁴. Tak więc celem jest nie ekspansja zewnętrzna, jak to miało miejsce w przeszłości, ale koncentracja do wewnątrz i odbudowa poziomu życia obywateli i poprawa jakości życia. Jest to priorytet całej polityki rosyjskiej, a polityka zagraniczna ma stworzyć sprzyjające warunki zewnętrzne, ma chronić zasoby i interesy Rosji bez wdawania się w konfrontację¹⁰⁵.

Kierunek pragmatyczny, który jest utożsamiany z polityką Federacji Rosyjskiej prowadzoną po wyborze na urząd prezydenta Władimira Putina, zakłada, że u podstaw rosyjskiej polityki zagranicznej powinna leżeć nie określona ideologia, ale przede wszystkim zasada osiągania praktycznych korzyści przy realizacji polityki zagranicznej. Pragmatyczne i elastyczne podejście do polityki zagranicznej oznaczało rezygnację z retoryki imperialnej osadzonej w tradycjach historycznych, mitach, stereotypach i uprzedzeniach, a na to miejsce prowadzenie polityki elastycznej, która byłaby zdolna dostosować się do zmieniających się warunków i możliwości w otoczeniu zewnętrznym Rosji i w ten sposób w efektywniejszy sposób pozwoliłaby na osiąganie celów związanych z modernizacją Rosji i utrzymaniem jej pozycji w środowisku międzynarodowym. Pragmatyczna, funkcjonalna i elastyczna linia w polityce zagranicznej Rosji, zorientowana przede wszystkim na obronę jasno zdefiniowanych „interesów narodowych” Rosji, ale jednocześnie zdolna do dostosowania się do zmieniających się warunków i możliwości, zatryumfowała po objęciu władzy przez prezydenta Władimira Putina i związanych z nim przedstawicieli tzw. struktur siłowych. Wydaje się, iż wśród obecnych rosyjskich elit politycznych panuje consensus co to tego, iż Rosja powinna stać się samodzielny biegunem w kształtującym się ładzie globalnym. Zgodnie z założeniami takiego podejścia do roli Rosji w świecie nie powinna ona dążyć do integracji z innymi państwami czy regionami, ale dążyć do ochrony swojej suwerenności, kontroli procesów globalizacji i zachowania swobody manewru w polityce zagranicznej, dzięki zachowaniu równowagi pomiędzy innymi znaczącymi aktorami w środowisku międzynarodowym (UE, USA, Chiny, Indie, Japonia, kraje islamskie). Jest to praktyczny wyraz polityki nazywanej przez Huntingtona reformizmem, polegającej na próbie wprowadzenia modernizacji i zachowania przy tym podstawowych wartości, zwyczajów i instytucji rodzimej kultury danego społeczeństwa¹⁰⁶. W ocenie pragmatyków modernizacja Rosji jest pożądana, ale bez nadmiernej westernizacji, a tym bardziej bez nadmiernego uzależnienia Rosji do Zachodu, co wymaga obrony przez Rosję jej niezależności i pozycji światowego

¹⁰⁴ F. Splidsboel-Hansen, *op. cit.*, s. 390.

¹⁰⁵ S. W. Kortunow, *Rossija: nacionalnaja identycznost'...*, s. 13.

¹⁰⁶ S. Huntington, *op. cit.*, s. 108.

mocarstwa. Takie założenia polityki zagranicznej spowodowały, iż zaproponowana przez Cymburskiego metafora Rosja-wyspa okazała się atrakcyjną podbudową i uzasadnieniem podejmowanych działań. Zaproponowana przez Cymburskiego wizja rosyjskiej historii uzasadniała odrzucenie „fałszywych” wyborów geopolitycznych (atlantyzm i eurazjatyzm), budowanych na nietrafnym z punktu widzenia rosyjskiej tożsamości historycznej wyborze cywilizacyjnym. Rosja traktowana jako „wyspa” oraz „świat sam w sobie” musi być postrzegana jako całkowicie odrębny podmiot geopolityczny, nienależący ani do Wschodu, ani do Zachodu, ale odgrywający ważną rolę międzynarodową jako gwarant światowej równowagi sił. Takie określenie swojej tożsamości geopolitycznej pozwala na zachowanie poczucia mocarstwowości i wyjątkowej roli w stosunkach międzynarodowych, a ponadto usprawiedliwia odrzucenie westernizacji, która mogłaby naruszyć istniejące struktury władzy.

CZEŚĆ V
RECEPCJA NOWOCZESNYCH WYMIARÓW
ANALIZ GEOPOLITYCZNYCH W ROSJI

Rozdział I
Geoekonomizm

Ważną rolę we współczesnym rosyjskim myśleniu geopolitycznym odgrywają nowe nurty, które starają się nawiązywać do światowych trendów rozwoju dyscypliny i wyjść poza tradycyjne dla geopolityki rozważania koncentrujące się na aspekcie geograficzno-fizycznym (położenie geograficzne i jego konsekwencje). Ważną i wpływową szkołą rosyjskiej geopolityki stał się tzw. geoekonomizm, koncentrujący się przede wszystkim na analizach roli i znaczenia gospodarki rosyjskiej w świecie. Geoekonomizm rosyjski jest związany z dokonującymi się przemianami w funkcjonowaniu środowiska międzynarodowego, a tym samym w teorii stosunków międzynarodowych. Niektóre teorie stosunków międzynarodowych podkreślają, że we współczesnym świecie raczej dobrobyt ekonomiczny, a nie wąsko rozumiane bezpieczeństwo narodowe jest celem zorganizowanych państwowo grup społecznych. Współczesny neoliberalizm akcentuje, że w systemie międzynarodowym obok rozkładu siły państwa doświadczają zarówno ograniczeń, jak i korzyści na skutek zmian w światowej aktywności ekonomicznej, innowacji technologicznych, zmian wzorców międzynarodowych interakcji, norm i instytucji. Dowodzi się, że bezpieczeństwo narodowe we współczesnym świecie można osiągnąć poprzez ekonomiczny rozwój i kooperację międzynarodową, a nie przez rywalizację i wojnę. Logika tego procesu prowadzi do wzrastającej współzależności światowej ekonomii, a w konsekwencji do światowego społeczeństwa, w którym ekonomiczna kooperacja zastąpi tradycyjne mechanizmy stosunków międzynarodowych¹.

Uwzględniając relatywizację czynnika militarnego, o randze państw i możliwościach ich działania na arenie międzynarodowej w dużym stopniu decyduje dzisiaj ich potęga ekonomiczna, która wraz z atrakcyjnością ekonomiczną stanowi podstawę znaczenia w świecie. Dlatego też we współczesnym rozwoju geopolityki zwraca się uwagę, iż dotychczasowe, tradycyjne czynniki geopolityczne, takie jak np. terytorium,

¹ A. Gałganek, *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym*, Poznań 1992, s. 118.

tracą na swoim znaczeniu. Dlatego też geopolityka dokonując analizy współczesnego środowiska międzynarodowego musi wyjść poza klasyczne obszary badań i skoncentrować się na nowych czynnikach pojawiających się w przestrzeni międzynarodowej. Z uwagi na doniosłą rolę w życiu współczesnego człowieka zachowań ekonomicznych (większość życia upływa obecnie w kręgu ekonomii, na produkcji i konsumpcji) czynniki ekonomiczne oddziałują w istotny sposób na kształtowanie się stosunków politycznych zarówno wewnątrz państw, jak i w skali międzynarodowej. Uznaje się nawet, że czynniki ekonomiczno-techniczne mają wiodące znaczenie wśród czynników sprawczych rozwoju i zmienności stosunków międzynarodowych. We współczesnym świecie zauważa się, że życie gospodarcze ma coraz większy wpływ na stosunki międzynarodowe i na stosunki wewnętrzne poszczególnych krajów, czego dowodem jest prowadzona walka o rynki zbytu, o surowce, o transfer środków finansowych i technologii, o reguły konkurencji, o trwały rozwój oraz o kodeksy postępowania korporacji i koncernów międzynarodowych².

Znaczenie czynnika ekonomicznego jako elementu kształtującego politykę zagraniczną państwa jest we współczesnym świecie niezwykle wielkie, gdyż nastąpiła ekonomizacja polityki międzynarodowej, a konflikty i rywalizacja toczą się o kontrolę nad zasobami naturalnymi oraz dominację w handlu międzynarodowym. Pod koniec XX w. w rozwoju geopolityki w coraz większym stopniu dostrzegalna jest dominacja paradygmatu geoeconomicznego. Podkreśla się, iż sytuacja geopolityczna zmieniła się w stosunku do przeszłości. Siła wojskowa utraciła centralne znaczenie w ustalaniu hierarchii państw. Geoeconomia zastąpiła w dużej mierze geostrategię jako instrument geopolityki. Konkurencja między państwami uprzemysłowionymi ma obecnie charakter ekonomiczny, a nie wojskowy. W przeszłości myślenie o państwie znaczyło myślenie o wojnie, dzisiaj oznacza myślenie przede wszystkim o jego zdolności geoeconomicznej³. Współczesny świat w coraz większym stopniu kieruje się nie geopolitycznymi regułami, ale geoeconomicznymi. Jak się wskazuje, nowe struktury i współczesne mechanizmy ekonomii złamały wcześniejszy układ polityczny „państwo-terytorium-bogactwo”. Globalność stosunków ekonomicznych i finansowych, mobilność produkcji i handlu, niezależna od granic państwowych oraz rosnąca rola przedsiębiorstw ponadnarodowych, a także innych transnarodowych sił ekonomicznych stanowią rzeczywistość, z którą muszą się liczyć państwa, a zatem również i geopolityka⁴. Powstający nowy ład światowy jest przede wszystkim nowym porządkiem ekonomicznym – *pax oeconomicana*. Geopolityczne aspekty podziału świata ustąpiły miejsca aspektom geoeconomicznym i dlatego analizując współczesny świat należy skoncentrować się na gospodarczych podziałach i granicach, co oznacza, że miejsce geopolityki powinna zająć geoeconomika.

Podejście geoeconomiczne, nie rezygnując z takich elementów, jak historia, politologia, socjologia, kulturoznawstwo, zwraca uwagę na dominującą rolę gospodarki we współczesnym świecie i związaną z tym konieczność przejścia na geoeconomiczny model opisanego zróżnicowania przestrzennego współczesnego świata. Jednym z prekursorów podejścia geoeconomicznego był amerykański socjolog Immanuel Wallerstein, który w latach siedemdziesiątych zaczął rozwijać analizę *systemu-światowego*, podkreślając, iż logika manipulacji i konstelacji władzy w systemie światowym uza-

² J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2003, s. 60.

³ C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 25.

⁴ *Ibidem*, s. 206.

leżniona jest od podziału pracy i produkcji rozwijających się w ramach *gospodarki-świata*. Poza Immanuelem Wallersteinem wielką rolę w upowszechnieniu w geopolityce paradygmatu geoeconomicznego odegrał amerykański uczone Edward Luttwak, który na początku lat dziewięćdziesiątych zwracał uwagę na konieczność przejścia od tradycyjnej geopolityki do geoeconomics, pisząc, iż równowaga między państwami – niemożliwa już do tworzenia poprzez siłę wojskową – będzie powstawała poprzez stały i rozprzestrzeniony konflikt geoeconomiczny, który przyjmie logikę wojny, ale „gramatykę” zaczerpnie z ekonomii. Konflikt taki będzie się toczył na poziomie światowym pomiędzy tworzącymi się biegunami geoeconomicznymi oraz na poziomie regionalnym (wewnątrz każdego z geoeconomicznych biegunów), gdzie każde państwo będzie starać się zwiększyć swoją konkurencyjność dla uzyskania większego bogactwa i zwiększenia dobrobytu własnych obywateli⁵.

Podejście geoeconomiczne oznacza analizę przestrzennej lokalizacji typów gospodarczej działalności człowieka w kontekście globalnym i związany z tym problemem fenomen nowego podziału pracy w światowym systemie gospodarczym. Geoeconomics oznacza także analizę związków między ekonomią a polityką i budowanie związków z tym strategii geopolitycznych w środowisku międzynarodowym. Ponadto ważną rolę współczesnej geoeconomics jest próba pokazania współczesnej mapy świata nie z punktu widzenia podziału przestrzeni politycznej na państwa narodowe, ale z punktu widzenia podziału na rywalizujące ze sobą regionalne bieguny geoeconomiczne. U podstaw współczesnego policentryzmu środowiska międzynarodowego leży przede wszystkim nowy podział świata na rywalizujące obszary wewnętrznej ekonomicznej integracji. Z uwagi na rolę ekonomii we współczesnym świecie wewnątrz rywalizujących ze sobą biegunów ekonomiczno-politycznej integracji, takich jak np. UE, ASEAN, NAFTA, OPEC, MERCOSUR, pojawia się swoisty „ekonomiczny nacjonalizm” napędzający rywalizację międzynarodową. Interesy ekonomiczne i konieczność utrzymania tempa rozwoju nie tylko prowadzą do konfliktów, ale i wymuszają współdziałanie, podejmowanie rozmów, wymuszają ustępstwa, mniej lub bardziej szeroką współpracę.

Także w rosyjskich rozważaniach dotyczących strategii państwa rosyjskiego w świecie ważną rolę odgrywa szkoła, która otrzymała nazwę „geoeconomiczmu” z uwagi na fakt, iż jej teoretycy uznają, że we współczesnym świecie, w tym także na obszarze Eurazji, zdecydowanie wzrosło znaczenie czynników geoeconomicznych, które zaczynają odgrywać kluczową rolę (a nie czynniki geopolityczne) w kształtowaniu wszelkiej strategii polityki zewnętrznej. „Geoeconomicści” wskazują, iż najskuteczniejszym środkiem realizacji interesów Rosji są środki ekonomiczne. Wychodzą z założenia, że szczególne znaczenie i specyfika Rosji polega na tym, iż znajduje się ona na „skrzyżowaniu” ekonomicznych i kulturowych wpływów w regionie. Zadaniem dla polityki zagranicznej Rosji jest stworzenie powiązań polityczno-ekonomicznych i szlaków komunikacyjnych, które prowadząc poprzez terytorium Rosji związałyby ze sobą zachodni, południowy i wschodni kraniec Eurazji. Dla geoeconomicistów podstawy rosyjskiego bezpieczeństwa oraz znaczenie państwa w środowisku międzynarodowym związane są przede wszystkim z rozwojem ekonomicznym i społecznym. Zwolennicy tej szkoły wskazują, iż polityczna stabilność i pokój w regionie uzależnione są od tego, czy Rosja będzie w stanie wypracować długofalową strategię

⁵ E. N. Luttwak, *From geopolitics to geo-economics. Logic of conflict, grammar of commerce*, „The National Interest” 1990, nr 20, s. 17–23.

rozwoju i wykorzysta swoje geopolityczne położenie „na skrzyżowaniu Eurazji” do celów rozwoju gospodarczego i podniesienia poziomu życia w regionie, co jest jedynym skutecznym środkiem, aby odbudować swoje wpływy w regionie i stać się istotnym elementem wielobiegunowego ładu światowego⁶.

Wśród założycieli rosyjskiej szkoły geokonomicznej szczególną rolę odgrywa Ernest Koczetow, akademik, z wykształcenia inżynier i ekonomista⁷, dyrektor Centrum Strategicznych Badań Geokonomicznych, Przewodniczący Rady ds. Globalnych Problemów XXI w. Koczetow, którego teorie w dużym stopniu nawiązują do tradycji analiz Immanuela Wallersteina oraz Edwarda Luttwaka, jako jeden z pierwszych rosyjskich uczonych zwrócił uwagę na rolę geokonomicznej w budowaniu strategii państwa w dobie globalizacji gospodarczej i oraz stworzył podstawy teoretyczne i metodologiczne dla rozwoju rosyjskiej szkoły geokonomicznej. Koczetow jest autorem takich prac poświęconych problemom geokonomicznym, jak: *Orienty wnieszoekonomicznej dejatielnosti: nacjonalnaja ekonomika i priedprijatija w sistemie mirochozjajstwiennych swjaziej* (Moskwa 2006), *Geokonomicznej i strategija Rossii. Istoki i principy postrojenia wniesnieekonomicznej doktryny* (Moskwa 1997), *Geokonomicznej (oswojenie mirowowo ekonomicznej prostranstwa)* (Moskwa 1999) oraz *Globalistika* (Moskwa 2002). Centrum swoich zainteresowań Koczetow uczynił problemy przemian świata, a zwłaszcza globalizacji, jako najważniejszego procesu wpływającego na specyfikę współczesnego porządku międzynarodowego. Uznał on, iż tendencja do globalizacji, scalania i jednoczenia świata przejawia się w rozmaitych sferach życia: politycznej, gospodarczej, finansowej, wojenno-strategicznej, cywilizacyjnej, kulturowej itp., obejmując praktycznie całość życia współczesnego człowieka. Dlatego też proces globalizacji powinien stanowić główny problem badawczy dla współczesnej nauki. Z uwagi na swoją specyfikę proces ten powinien stać się obiektem badania wyodrębnionej dyscypliny badawczej, tzw. globalistyki. Globalistyka dla rosyjskiego uczonego to gałąź nauk społeczno-humanistycznych, nauka o świecie jako całości w jego systemowo-jednolitej (niepodzielnej) formie. Jest to nauka o: 1) różnorodnych sferach globalnego świata (geokonomicznej, geofinansach, geopolityce, geoinformacji itp.); 2) zasadach funkcjonowania ponadnarodowych struktur i procesów. Globalistyka jako osobna dziedzina wiedzy posiada, według Koczetowa, swój własny przedmiot badań, specyficzne dla siebie metody, swoją siatkę pojęciowo-kategoryzacyjną⁸.

Podjętą próbę analizy kształtowania się globalnego świata oraz przyczyn i efektów dokonującej się transformacji w swoich pracach rosyjski uczonego wiele miejsca poświęcił problemom przemian w przestrzeni międzynarodowej, a zwłaszcza aspektom geokonomicznym i geocywilizacyjnym. Koczetow uważa, iż świat na przełomie tysiącleci wkroczył w nową fazę swojego rozwoju i realizuje się model, w którym geokonomicznej i geofinanse odgrywają kluczową rolę jako najważniejszy element rozwoju świata i porządku międzynarodowego, dlatego też według niego geokonomicznej wysuwa się na pierwsze miejsce wśród wszystkich innych czynników zmienności środowiska międzynarodowego, a tym samym jest kluczem do zrozumienia współczesnego świata⁹. Podejście geokonomicznej musi więc stać się priorytetem

⁶ A. P. Cygankow, P. A. Cygankow, *Sociologija miedzunarodnych odnoszenij*, Moskwa 2006, s. 48.

⁷ Jest on dość rzadkim przypadkiem wśród rosyjskich geopolityków, wśród których dominują przede wszystkim filozofowie i historycy.

⁸ E. G. Koczetow, *Globalistika. Teoria, metodologija, praktika*, Moskwa 2002, s. 102.

⁹ *Ibidem*, s. 94.

światowych i narodowych analiz dotyczących strategii rozwoju. Budując teorię badań geoeconomicznych, będzie można zbudować geoeconomiczny model współczesnego świata, a tym samym wskazać na mechanizmy funkcjonowania współczesnego świata, których zrozumienie pozwoli rosyjskim politykom opracować najbardziej racjonalną strategię działania w środowisku międzynarodowym.

Koczetow pisał, iż cechą charakterystyczną współczesnej sytuacji Rosji jest to, że musi ona, podobnie jak i inne kraje, zmierzyć się z problemem poszukiwania strategii swojego rozwoju w warunkach postępującej globalizacji świata. Rosja będąc częścią globalnej wspólnoty narażona jest także na wpływy negatywnych tendencji rozwojowych. Dlatego też analizując rosyjską strategię rozwoju trzeba mieć na uwadze zachodzące procesy regionalizacji i globalizacji przestrzeni międzynarodowej, a zwłaszcza mieć świadomość, że przy wszechogarniającej globalizacji zaciera się granica między wewnętrzną a zewnętrzną polityką, w coraz większym stopniu postępuje proces ekonomizacji polityki, a także zrozumieć, iż nastąpiły zmiany w hierarchii trzech sfer mających decydujący wpływ na funkcjonowanie środowiska międzynarodowego: geopolitycznej, geoeconomicznej i geostrategicznej (wojenno-militarnej). Na obecnym etapie rozwoju przestrzeń geoeconomiczna jest elementem dominującym nad wszystkimi pozostałymi. Potrzeby geoeconomiczne podporządkowują sobie geopolitykę i geostrategię. Władza economiczna zaczyna odgrywać podstawową rolę, geopolityka ją legitymizuje, a geostrategia ochrania.

W związku z powyższym Koczetow uważa, iż przy budowaniu strategii rozwoju i aktywności międzynarodowej Rosji szczególną uwagę należy zwrócić na ekonomizację sfery polityki i jej kluczowe atrybuty, takie jak: 1) gospodarka nie może już rozwijać się w zamkniętych narodowych granicach. W całym świecie narodowe procesy gospodarcze są uzależnione od światowych cykli economicznego rozwoju i gospodarka nie funkcjonuje w ramach politycznych i economicznych granic, ale w systemie transnarodowych powiązań, w ramach których tworzy się także światowe centrum economiczne, określane przez Koczetowa jako „międzynarodowe reprodukcyjne jądro”; 2) światowy dochód jest wytwarzany w ramach światowego centrum gospodarki i rywalizacja o dostęp i włączenie swojego kraju do tego centrum powinna stać główną strategiczną podstawą polityki zagranicznej każdego z państw, a w tym także i Rosji; 3) w obliczu procesów globalizacji economicznej, w której wyjątkowy status osiągnęły ponadnarodowe geoeconomiczne procesy i przepływy finansowo-kredytowe, musi ulec transformacji rola państwa, które powinno przekazać realizację narodowych interesów swoim transnarodowym podmiotom gospodarczym; 4) przeorientowanie narodowego systemu zewnętrznych związków gospodarczych z uwzględnieniem nowej instytucjonalnej formy międzynarodowych stosunków gospodarczych; 5) aktywność polityczno-economiczna przebiega nie na światowym rynku, ale na nowym geoeconomicznym atlasie świata¹⁰.

Aby kraj mógł się rozwijać i realizować swoje narodowe interesy, musi on uwzględnić zmiany, które zaszły w przestrzeni międzynarodowej. Rosja popełniła w latach dziewięćdziesiątych poważną strategiczną pomyłkę zwlekając z przejściem na geoeconomiczny paradygmat rozwoju. Nie zostały ani dokładnie przeanalizowane geoeconomiczne interesy kraju, ani uzgodnione z jego strategicznymi partnerami. Zrozumienie tego błędu pozwala zrozumieć sytuację na poradzieckiej przestrzeni i ro-

¹⁰ *Ibidem*. s. 95–96.

syjskie kłopoty z utrzymaniem swoich wpływów w byłych republikach ZSRR. Wraz z rozpadem ZSRR dokonana się transformacja systemu międzynarodowego i rozpozczą się nowy, ale już geoeconomiczny, podział świata. Geoeconomiczna przestrzeń byłego ZSRR znalazła się w polu zainteresowania liderów światowego biznesu i największych światowych gospodarek. W szybkim tempie nastąpiło umocowanie światowych struktur gospodarczych (głównie energetyczno-paliwowych) w takich kluczowych regionach, jak Kazachstan, Azerbejdżan, Gruzja, Turkmenistan, nie mówiąc już o krajach Wschodniej i Środkowej Europy oraz krajach nadbałtyckich, które zostały włączone do europejskiej przestrzeni gospodarczej. Nowy geoeconomiczny podział świata w warunkach, kiedy Rosja nie posiadała ani odpowiedniej strategii działania, ani silnych transnarodowych struktur gospodarczych (związanych z nią międzynarodowych korporacji), stworzył zagrożenia dla economicznego bezpieczeństwa kraju oraz wystawił go na zagrożenie geoeconomicznym atakiem¹¹.

Rosyjskie położenie międzynarodowe można poprawić przede wszystkim za pomocą zaniedbanych w latach dziewięćdziesiątych koniecznych reform narodowej gospodarki, ustabilizowania budżetu państwa, a także podjęcia działań politycznych ukierunkowanych na stworzenie nowoczesnych geoeconomicznych struktur, przyjęcia federalnego geoeconomicznego programu, ustanowienia ośrodka badawczego poświęconego tej problematyce¹².

Koczetow zwraca także uwagę, iż zmiany, które zaszły w sferze międzynarodowej wymagają nowej konceptualizacji globalnej przestrzeni. Za współczesną polityczną mapą świata (tradycyjnie wykorzystywaną w badaniach geopolitycznych) kryje się druga, znacznie ważniejsza, gospodarcza (geoeconomiczna) mapa świata. Bariery i granice polityczne mają dziś drugorzędne znaczenie wobec economicznych. Jednym z istotnych elementów geoeconomicznego podejścia do analizy problemów współczesnego świata jest opracowanie nowego gospodarczego atlasu świata. Taki geoeconomiczny atlas świata powinien mieć dwie wersje. Pierwsza z nich stanowiłaby ogólne spojrzenie na świat jako całość i ukazywałaby podział świata na obszary narodowych i transnarodowych gospodarek. Druga z nich byłaby narodowym atlasem, w którym ukazano by geoeconomiczną mapę świata z punktu widzenia interesów narodowej gospodarki i rozpisano w przestrzeni strategiczne kierunki oddziaływania oraz narodowe cele wyznaczające geoeconomiczny horyzont danego kraju¹³. Przejście do geoeconomicznej strategii i wykorzystanie nowego atlasu świata oznacza odejście od operowania wyłącznie politycznymi kategoriami.

Koczetow w swoich pracach podkreśla, że proponowane przez niego podejście geoeconomiczne powinno odgrywać dominującą rolę w budowaniu rosyjskiej geostrategii. Świat współczesny przechodzi istotne zmiany, a Rosja znajduje się w epicentrum zachodzących procesów. Dlatego też trzeba umieć odpowiedzieć na pierwszorzędne pytania dotyczące tego, w jakim kierunku będą przebiegać światowe procesy, i w jaki sposób będą na nie reagować współczesne państwa, a w tym także Rosja. Odpowiedzi na wiele pytań może udzielić geoeconomia, która stara się: 1) analizować światowy system gospodarczy; 2) szukać związków i zależności pomiędzy poziomem globalnym i narodowym; a także 3) dostarczać wiedzy o technikach działania w globalnej gospodarce. Koczetow nawiązuje w swoich pracach do światowych trendów

¹¹ *Ibidem*, s. 96–97.

¹² *Ibidem*, s. 98.

¹³ *Ibidem*, s. 199–200.

rozwoju geopolityki. Zwraca on uwagę, iż powstający nowy ład światowy jest przede wszystkim nowym porządkiem ekonomicznym – *pax oeconomicana*. Geopolityczne aspekty podziału świata ustąpiły miejsca aspektom geoekonomicznym i dlatego analizując współczesny świat należy skoncentrować się na gospodarczych podziałach i granicach, co oznacza, że miejsce geopolityki powinna zająć geoekonomika. Podejście geoekonomiczne oznacza analizę przestrzennej lokalizacji typów gospodarczej działalności człowieka w kontekście globalnym i związany z tym fenomen nowego podziału pracy w światowym systemie gospodarczym. Geoekonomika oznacza także analizę związków między ekonomią a polityką i budowanie związanych z tym strategii geopolitycznych w środowisku międzynarodowym.

Prace Koczetowa stanowią całościowy i co więcej w dużym stopniu oryginalny wkład do rozwoju współczesnej rosyjskiej geopolityki. Koczetow stworzył podstawy metodologiczne oraz siatkę pojęciową, które powinny być stosowane w podejściu geoekonomicznym. Zainspirował on wielu rosyjskich uczonych do budowy własnych analiz i nastąpiło zwiększenie zainteresowania geoekonomicznymi aspektami rozwoju kraju. Problemy te zostały podjęte m.in. przez takich uczonych, jak Aleksander Neklessa, Dymitr Zamiatin, Władimir Pantin, Marina Piwowarowa, Aleksiej Bogaturow, którzy tworzą rosyjską szkołę geoekonomii. Pozycja Koczetowa w ramach rosyjskiej myśli geopolitycznej jest wyjątkowa, gdyż jako jeden z niewielu rosyjskich geopolityków wyszedł on poza utarte schematy klasycznej geopolityki (*heartland*, rywalizacja cywilizacji lądu i morza), a także poza „klasyczne” rosyjskie spory Azja (Wschód) vs. Europa (Zachód). Podjął on rozważania dotyczące przede wszystkim problemów globalizacji i rozwoju globalnej ekonomii zwracając uwagę, iż współczesne środowisko międzynarodowe zdominowane jest przez globalne przepływy finansowe i globalną gospodarkę. We współczesnym świecie nastąpiła ekonomizacja polityki i dlatego też największe znaczenie ma geoekonomia i wszelkie rozważania poświęcone rosyjskiemu miejscu w zglobalizowanym świecie powinny brać pod uwagę aspekty ekonomiczne oraz technologiczne. Koczetow jest przede wszystkim akademikiem, którego celem jest poznawanie prawidłowości i swoistości zjawisk oraz procesów życia społeczno-ekonomicznego i politycznego na poziomie globalnym. W odróżnieniu od wielu pozostałych rosyjskich uczonych Koczetow koncentruje się przede wszystkim na metodologicznych problemach analizy współczesnego środowiska międzynarodowego nie podejmując rozważań historyzoficznych. Ze względu na swoją wartość merytoryczną prace Koczetowa stały się ważną częścią dyskursu akademickiego poświęconego przemianom współczesnego świata. W jego publikacjach widoczne jest odrzucenie ideologicznej wizji świata, która stanowiła podstawę analiz pojawiających się w ramach atlantyckiej, ekspansjonistycznej, a nawet geocywilizacyjnej szkoły rosyjskiego myślenia geopolitycznego. Prace Koczetowa świadczą o przemianach, które zaszły w rosyjskim myśleniu geopolitycznym i stopniowym odchodzeniu rosyjskich akademików od sporów o charakterze światopoglądowym i ideologicznym na rzecz akademickich analiz rzeczywistości międzynarodowej, które mogłyby posłużyć do opracowania strategii działania państwa rosyjskiego i służyć rozwiązywaniu aktualnych i rzeczywistych problemów, a nie filozoficznych sporów co do istoty rosyjskiej cywilizacji.

Wśród współczesnych rosyjskich geoekonomistów i geopolityków ważną postacią jest także Aleksander Neklessa, ekonomista, politolog, geopolityk, futurolog, który z racji swoich zainteresowań badawczych zwrócił uwagę przede wszystkim na eko-

onomiczny wymiar geopolityki, w swoich pracach podejmując problemy geoeconomii. Jest on niekiedy uznawany za prekursora i głównego reprezentanta podejścia geoeconomicznego w rosyjskiej geopolityce¹⁴. Podobnie jak i Koczetow Neklessa w swoich pracach analizował strukturę globalizującego się świata i uznał, iż z uwagi na charakter współczesnych stosunków międzynarodowych najużyteczniejszym podejściem do badania geopolitycznych problemów współczesnego świata będzie geoeconomizm. Neklessa, nie rezygnując z takich elementów, jak historia, politologia, socjologia, kulturoznawstwo, zwracał uwagę na dominującą rolę gospodarki we współczesnym świecie i związaną z tym konieczność przejścia na geoeconomiczny model opisanego zróżnicowania przestrzennego współczesnego świata. Podobnie jak ma to miejsce w pracach Immanuela Wallersteina, dla Neklessy geoeconomia oznacza analizę przestrzennej lokalizacji typów gospodarczej działalności człowieka w kontekście globalnym i związany z tym problemem fenomen nowego podziału pracy w światowym systemie gospodarczym. Geoeconomika oznacza także analizę związków między ekonomią a polityką i budowanie związanych z tym strategii geopolitycznych w środowisku międzynarodowym¹⁵.

W połowie lat dziewięćdziesiątych Aleksander Neklessa był jednym z inicjatorów dyskusji na łamach gazety „Wostok” – *Rossija w globalnoj sistemie koordinat*, w której udział wzięli wybitni rosyjscy uczeni, a w tym m.in. Aleksander Panarin. Neklessa opublikował wówczas artykuł pt. „*Trietij Rim*” ili „*Trietij mir*”: *globalnyje sdwigi i nacionalnaja strategija Rossii*, w którym rozpatrywał problemy ekonomicznego i geopolitycznego osłabienia Rosji, zmiany jej statusu ze światowego mocarstwa w kraj trzeciego świata. Podjął próbę wskazania na sposoby wyjścia z tej niekorzystnej sytuacji, a zwłaszcza na konieczność zmiany charakteru rosyjskiego eksportu, przełamania kryzysu walutowego i niestabilności rubla, ochrony tradycyjnego systemu wartości, rozwoju w społeczeństwie rosyjskim ducha innowacyjności i przedsiębiorczości, odnalezienia dla Rosji odpowiedniej niszy i specjalizacji w światowym systemie podziału pracy, walki z korupcją, zapewnienia stabilności politycznej kraju¹⁶.

W latach 1997–1998 ponownie na łamach pisma „Wostok” zorganizowano drugą dyskusję na temat *Globalnoje soobszczestwo: izmieniye socialnoj paradygmy*, w której udział wzięli specjaliści z różnych dziedzin Rosyjskiej Akademii Nauk. Efektem dyskusji była publikacja zatytułowana *Globalnoje soobszczestwo: nowaja sistiemia koordinat*, która ukazała się w Sankt-Petersburgu w 2000 r. W książce tej znalazły się również dwa artykuły Neklessy: *Postsowriemiennyj mir w nowoj sistemie koordinat* oraz *Epilog istorii*, w których analizował on przemiany zachodzące w świecie i miejsce w nim Rosji. Rosyjski uczone wskazuje, iż na progu trzeciego tysiąclecia świat wchodzi w nową epokę, która charakteryzuje się następującymi właściwościami: 1) zmiana politycznej mapy świata; w rezultacie rozpadu ZSRR, Czechosłowacji i Jugosławii, rozwiązania Układu Warszawskiego oraz pojawienia się nowych aktorów międzynarodowych. Rozpad bipolarnego systemu świata nie spowodował jednak, iż geopolityczna sytuacja stała się bardziej stabilna, a kształtowanie się nowego porządku międzynarodowego okazało się rzeczywistością trudno przewidywalną;

¹⁴ D. Sidorov, *Post-imperial Third Romes: resurrections of a Russian Orthodox geopolitical metaphor*. „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 2, s. 331.

¹⁵ Por. A. Neklessa, *Postsowriemiennyj mir w nowoj sistemie koordinat*, (w:) *Geopolitika, Chrestomatija*, pod red. B. A. Isajewa, Sankt-Petersburg 2007, s. 471–472.

¹⁶ B. A. Isajew, *Geopolitika*, Sankt-Petersburg 2006, s. 360.

2) globalizacja świata; procesy zachodzące na przełomie XX i XXI w. Neklessa określa jako globalizację-2, której wyróżnikiem jest powstanie systemu zarządzania światowym społeczeństwem, a zwłaszcza jego zasobami i gospodarką. Szczególną rolę odgrywa globalizacja finansowa, która prowadzi do stworzenia światowego rynku finansów – przestrzeni, na której „nigdy nie zachodzi słońce”; 3) orientalizacja świata; ekonomiczne przebudzenie krajów azjatyckich i związane z tym przesunięcie się centrum ekonomicznego rozwoju świata do Azji Południowo-Wschodniej. W miejsce komunizmu pojawił się nowy oponent wobec Zachodu – Nowy Wschód; 4) przekształcenia w świecie północnoatlantyckim; w XX w. największymi wyzwaniami dla rozwiniętych państw północnoatlantyckich były stosunki z ZSRR i krajami trzeciego świata, w sferze ekonomii wyzwaniem stał się gwałtowny wzrost cen surowców, których zasoby w wyniku procesów dekolonizacji świata znalazły się poza kontrolą tychże państw. Strategia Zachodu likwidowania zagrożeń doprowadziła do powstania światowej metaekonomii i globalnego rynku, w ramach którego osiągnięcie zysków jest możliwe nie tylko dzięki innowacjom, ale także finansowym spekulacjom w ramach światowego rynku finansowego; 5) formowanie się globalnego społeczeństwa obywatelskiego; proces ten stoi w sprzeczności z dążeniami najbardziej rozwiniętych państw świata do zabezpieczenia swoim obywatelom wysokiego poziomu życia poprzez kontrolę nad zyskami płynącymi z funkcjonowania globalnego rynku. Powoduje to podział świata na bogaty Zachód i pozostałą część; 6) zachodzi proces „nowej regionalizacji”; postępuje proces formowania się makroregionalnych przestrzeni geoeconomicznych, impulsem do pogłębionej współpracy politycznej i integracji są przede wszystkim potrzeby gospodarcze. O ile świat zimnowojenny składał się z bloków militarno-politycznych, o tyle współczesna przestrzeń globalna zdominowana jest przez sojusze kulturowo-gospodarcze¹⁷.

Opisując nowy porządek świata Neklessa uznał, iż „szkieletem” i „sprężyną” post-industrialnego świata jest finansowo-prawny system zarządzania. Uznaje on cywilizację XXI w. za cywilizację „finansową”, niekontrolowane przepływy finansowe, elektroniczna waluta, walka o wirtualne rynki finansowe tworzy także problem „wirtualnej produkcji”, która jest jeszcze jednym wielkim ryzykiem XXI w. Gospodarkę związaną z wirtualnymi rynkami finansowymi Neklessa określa mianem wirtualnej postekonomii. Analizując strukturę współczesnego świata podkreśla rolę czynników ekonomicznych, których wzrost znaczenia doprowadził do zmiany dotychczasowej geopolitycznej struktury świata Zachód – Wschód na Północ – Południe. Podział Północ – Południe ma swoje uzasadnienie w aspekcie ekonomicznym (nierówno rozłożone bogactwo), jak i demograficznym i społeczno-kulturowym. Podobnie jak Koczetow Neklessa przyjmuje, iż geopolityczne aspekty podziału świata ustąpiły miejsca aspektom geoeconomicznym i dlatego analizując współczesny świat należy skoncentrować się na gospodarczych podziałach i granicach, co oznacza, że miejsce geopolityki powinna zająć geoeconomika¹⁸.

Neklessa, z wykształcenia ekonomista, jest przedstawicielem tej grupy rosyjskich geopolityków, którzy podejmując problemy geopolityki zaczęli podkreślać kluczowe znaczenie czynników ekonomicznych w kształtowaniu relacji międzynarodowych i interakcji pomiędzy geopolitycznymi podmiotami. Zgodnie z tym podejściem ko-

¹⁷ *Ibidem*, s. 361; A. Neklessa, *Postsowriemiennyj mir...*, s. 459–476.

¹⁸ B. A. Isajew, *op. cit.*, s. 362.

niec zimnej wojny oraz gospodarcza globalizacja świata doprowadziły do fundamentalnych zmian w światowym układzie sił, a także do intensyfikacji przeobrażeń społeczno-politycznych. Powoduje to, iż należy szukać nowego sposobu opisywania struktury środowiska międzynarodowego, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów ekonomicznych, gdyż można dostrzec, iż we współczesnym świecie siła ekonomiczna jest jednym z najważniejszych atrybutów mocarstwowości i to ona w dużym stopniu wyznacza możliwości działania. Neklessa w swoich publikacjach podejmuje problemy globalizacji świata i związanych z nią przekształceń struktury światowego porządku międzynarodowego zwracając uwagę, iż sojusze militarno-polityczne zostają stopniowo zastąpione przez kulturowo-gospodarcze. Podejmuje on problemy funkcjonowania nowożytnego systemu międzynarodowego opartego na specyfice funkcjonowania tzw. postekonomii. Dużą część prac Neklessy zajmują przede wszystkim problemy teoretyczne, ale stara się on także dokonać interpretacji tychże procesów z punktu widzenia rosyjskich interesów międzynarodowych. Unika on przy tym charakterystycznej dla wielu rosyjskich geopolityków „manieri” traktowania geopolityki jako pretekstu do często wątpliwej jakości rozważań historiozoficznych, często silnie naznaczonych szowinizmem i nacjonalizmem. Zamiast rozważań dotyczących „rosyjskiej idei”, czy też obrony Rosji przed pozbawioną „duszy” zachodnią cywilizacją, Neklessa pisze o konieczności zmiany struktury eksportu, wzmocnieniu rubla, walce z korupcją i konieczności odnalezienia dla Rosji odpowiedniej niszy i specjalizacji w światowym systemie gospodarczym. Wszystko to powoduje, iż Neklessa jest jednym z tych geopolityków, w publikacjach których można dostrzec, iż rosyjska geopolityka to nie tylko „nacjonalistyczny bełkot” Aleksandra Dugina, ale także wartościowe analizy akademickie poświęcone współczesnym problemom międzynarodowym, nawiązujące i dorównujące swoim poziomem publikacjom światowych autorów.

Kolejnym rosyjskim geopolitykiem, który podobnie jak i Aleksander Neklessa zwracał uwagę na konieczność włączenia do analizy geopolitycznej czynników ekonomicznych, jest Konstantin Sorokin, według którego rozszerzenie klasycznych analiz geopolitycznych o nowe czynniki pozwoliłoby dostosować tę dyscyplinę badań do wymogów współczesności i nadać jej nowoczesny charakter¹⁹. Konstantin Sorokin, rosyjski historyk i geopolityk, jest dyrektorem Centrum Badań Geopolitycznych przy Instytucie Europy RAN. Wśród licznych publikacji Sorokina największe znaczenie posiada praca: *Geopolitika sowriemiennosti i geostrategia Rossii* (Moskwa 1996). W swojej pracy Konstanty Sorokin posługuje się specyficznym podejściem badawczym. Analizuje on po pierwsze rozwój myśli geopolitycznej, następnie buduje model współczesnego porządku międzynarodowego, aby na tym tle ukazać rolę i miejsce Rosji w świecie i związaną z tym rosyjską geostrategię. Sorokin zaczyna swoje rozważania od analizy współczesnego statusu badawczego geopolityki, pisząc o konieczności jej modernizacji i dostosowania do zmieniającej się rzeczywistości międzynarodowej. Według rosyjskiego uczonego, aby geopolityka mogła stać się użytecznym narzędziem do analiz międzynarodowych, należy ją zmodernizować. Sorokin wylicza cztery priorytetowe kierunki rozwoju geopolityki: 1) rozszerzenie i wzbogacenie przedmiotowego zakresu tej dyscypliny. Dzięki temu mogłaby ona stać się rzeczywiście nowoczesną i perspektywiczną dyscypliną badań. Konieczne jest jednak

¹⁹ Por. M. Menkiszak, *Rosyjskie wizje pozimnowojennego porządku międzynarodowego*, (w:) *Porządek międzynarodowy na progu XXI wieku*, pod red. R. Kuźniara, Warszawa 2005, s. 290–291.

uwzględnienie wielowątkowości, pluralizmu i olbrzymiego zróżnicowania współczesnego świata i dostosowanie do nich geopolityki, jako dyscypliny uwzględniającej wielowymiarowość współczesnego świata i ścisłe związki występujące pomiędzy różnorodnymi zjawiskami społecznymi; 2) należy rozszerzyć analizę geopolityczną o nowe czynniki, które stały się niezbędne do opisu i oceny geopolitycznej mapy świata. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na czynniki ekonomiczne i dominację we współczesnym świecie konfliktów o charakterze ekonomicznym i uwzględnić fakt, iż zderzenie interesów pomiędzy aktorami geopolitycznymi ma obecnie podłoże przede wszystkim ekonomiczne. Poza ekonomią do analizy geopolitycznej należy wprowadzić takie elementy, jak: potencjał wojenno-technologiczny, informatyczny, innowacyjny, naukowy, efektywność reżimu politycznego, charakter struktury demograficznej, jakość społeczeństwa, wpływ kultury i religii; 3) w celu modernizacji geopolityki należy także ujawnić te tradycyjne czynniki geopolityczne, które we współczesnym świecie coraz bardziej tracą na znaczeniu. Rozwój technologiczno-naukowy spowodował, iż takie elementy geograficznego krajobrazu państwa, jak duży obszar, lasy, góry, sieć rzeczna, dostęp do mórz i oceanów nie mają decydującego wpływu na charakter państwa i jego możliwości oddziaływania w świecie. Nastąpiło także zmniejszenie się roli siły zbrojnej; 4) modernizacja geopolityki wymaga także uporządkowania dotychczasowej siatki pojęciowej, w tym tak kluczowych pojęć, jak narodowe i państwowe interesy. Według Sorokina kategoria „interesu narodowego” jest mało użyteczna, gdyż wewnątrz każdej nacji istnieją zróżnicowane interesy grup społecznych, część nacji może żyć poza granicami państwa. Dlatego też należy stosować termin „interesy państwowe”. Drugim terminem, który wymaga uściślenia, jest pojęcie siły państwa. Aby tego dokonać należy wskazać na elementy, które we współczesnym świecie stanowią o potencjale państwa. Uściślenia wymagają także takie kluczowe pojęcia, jak „ekspansja”, czy też „balans sił”²⁰.

Sorokin podejmując się próby opisu geopolitycznej mapy współczesnego świata podkreśla, że z punktu widzenia badań geopolitycznych współczesna epoka charakteryzuje się odejściem od świata bipolarnego na rzecz świata policentrycznego. Przejście od bipolarności do policentryzmu związane jest nie tylko z rozpadem ZSRR, ale także z pojawieniem się w świecie nowych autonomicznych „centrów siły”, takich jak Unia Europejska, Japonia, państwa OPEC, kraje ASEAN, NAFTA. Tradycyjna bipolarność zachowała się jedynie w ekonomiczno-społecznym przeciwstawieniu Północy i Południa. Współczesny świat zmierza w kierunku głębokiego zróżnicowania interesów poszczególnych geopolitycznych aktorów. U podstaw współczesnego policentryzmu środowiska międzynarodowego leży przede wszystkim nowy podział świata na rywalizujące obszary wewnętrznej ekonomicznej integracji. Z uwagi na rolę ekonomii we współczesnym świecie wewnątrz rywalizujących ze sobą biegunów ekonomiczno-politycznej integracji pojawia się swoisty „ekonomiczny nacjonalizm” napędzający rywalizację międzynarodową. Interesy ekonomiczne i konieczność utrzymania tempa rozwoju nie tylko prowadzą do konfliktów, ale i wymuszają współdziałanie, podejmowanie rozmów, wymuszają ustępstwa, mniej lub bardziej szeroką współpracę. Szczególnym przypadkiem jest tu powstanie międzynarodowych, „międzystrefowych” organizacji, których celem jest koordynacja światowych procesów gospodarczych. Współczesna wielobiegunowa geopolityczna mapa świata

²⁰ B. A. Isajew, *op. cit.*, s. 365–367.

charakteryzuje się ponadto pewnymi specyficznymi cechami: 1) niezależnie od faktu, iż wewnątrz większości poszczególnych biegunów świata wyłaniają się „centra siły”, które są siłą napędową ekonomiczno-politycznej integracji, to sojusze te nie są ściśle określone, jak miało to miejsce w przypadku zimnowojennych bloków polityczno-militarnych, ale granice między nimi są „płynne”, „otwarte”. Przynależność do jednej z inicjatyw integracyjnych nie wyklucza automatycznie uczestnictwa w alternatywnych układach; 2) charakter współczesnych stosunków międzynarodowych nie spełnił nadziei na to, iż likwidacja bipolarnego modelu i zakończenie zimnej wojny doprowadzi do ograniczenia konfliktów. We współczesnej światowej polityce zachowany został konfliktogenny charakter środowiska międzynarodowego; 3) wielobiegunowość współczesnego świata wymaga racjonalnego i kompleksowego podejścia do badania geopolitycznej siły państw lub grupy państw; 4) nowy układ geopolityczny świata, pojawienie się wielu różnorodnych możliwości współpracy i konfliktu w miejsce dotychczasowych dwóch – trzech podstawowych przeciwności (wśród których istotne miejsce zajmowało przeciwstawienie kontynentalnej siły Rosji morskiej sile USA i Wielkiej Brytanii), wraz z tym zdyskredytowane zostały dotychczasowe koncepcje geopolityczne wraz z ich kluczowymi terminami (*Heartland, Pivot Area, Rimland, Outer? Inner Crescends*, itp.)²¹.

Kończąc swoje wywody Sorokin analizuje sytuację, w której znalazła się Rosja. Geopolityczny status Rosji Sorokin określa jako „transregionalne mocarstwo”. Rosja nie jest tylko mocarstwem regionalnym, ale jej interesy nie mają już także charakteru „subglobalnego” (jak to miało miejsce w okresie ZSRR). Dzieje się tak ze względu na jej specyficzne położenie na dwóch kontynentach i posiadanie jednoczesnych „wyjść” na kilka ważnych geopolitycznych regionów świata. Daje to Rosji możliwości oddziaływania w świecie, ale ze względu na wewnętrzny kryzys gospodarczy i niedostatki rozwoju rosyjskiej ekonomii geopolityczną dynamikę kraju Sorokin ocenia jako negatywną. Sorokin uważa, że Rosja ma trzy warianty postępowania w środowisku międzynarodowym: ekspansjonistyczny, ustępowania oraz obrony swoich pozycji. Najbardziej optymalną strategią jest próba stanowczej obrony swoich pozycji, gdyż Rosja na obecnym etapie rozwoju ustępuje pod względem mocy pozostałym „centrom siły” współczesnego świata. Główną cechą strategii rosyjskiej powinno być zatem utrzymywanie zbilansowanych stosunków z innymi potęgami i zachowanie równego dystansu wobec innych mocarstw, a celem najważniejszym takiej polityki jest zabezpieczenie swoich interesów narodowych w sytuacji czasowego osłabienia kraju. Sorokin porównuje strategię współczesnej Rosji do strategii wiktoriańskiej Anglii w Europie, polegającej na utrzymywaniu dystansu wobec sporów na kontynencie europejskim i próbach wpływania na nie tylko w sytuacji zagrożenia dla interesów brytyjskich. Uważa, że jest to jedyna racjonalna strategia pozwalająca zachować swój status i umożliwić odbudowę potencjału państwa²². Polityka „zbilansowanego dystansu” oznacza w szczególności: 1) maksymalne wykorzystanie zachowanych jeszcze wpływów i możliwości wpływania na światową politykę; 2) niedopuszczenie do nadmiernego wzmocnienia któregośkolwiek z biegunów międzynarodowej polityki; 3) wygrywanie dla swojej korzyści istniejących sprzeczności między mocarstwami, sprzeczności istniejących wewnątrz poszczególnych biegunów świata, między glo-

²¹ K. Sorokin, *Geopolitika sowriemiennosti i geostrategia Rossii*, Moskwa 1996, s. 38–47.

²² *Ibidem*, s. 50–54.

balnymi i regionalnymi „centrami siły”; 4) przyjęcie w polityce zagranicznej polityki „wzajemności”, tj. uwarunkowania swoich ustępstw analogicznymi ustępstwami ze strony partnerów²³.

Prace Konstantego Sorokina, podobnie jak i pozostałych geoekonomistów, wyróżniają się na tle pozostałych geopolitycznych publikacji ukazujących się na rosyjskim rynku wydawniczym swoim podejściem do analizowanych problemów. Znaczenie Sorokina dla rozwoju geopolityki jako akademickiej dyscypliny badawczej wynika z faktu, iż podjął on rozważania dotyczące statusu badawczego geopolityki zwracając uwagę, iż rosyjska myśl geopolityczna musi podjąć próbę swojej modernizacji i uporządkowania siatki pojęciowej, gdyż nawiązywanie do nieaktualnych już pojęć, takich jak *heartland*, powoduje, iż trudno ją uznać za nowoczesną naukę. Dlatego też opowiada się on za odejściem od archaicznego i silnie zideologizowanego podejścia do rzeczywistości międzynarodowej na rzecz racjonalnej i kompleksowej oceny zachodzących w świecie zjawisk. Publikacje Sorokina nawiązują do neoklasycznego nurtu w rozwoju współczesnej geopolityki i stanowią interesujący wkład do akademickiego dyskursu wokół przyszłości myśli geopolitycznej w Rosji. Podkreślana przez Sorokina konieczność zmiany podejścia do geopolitycznych problemów Rosji i zmiany priorytetów badawczych powoduje, iż jest on jedną z tych osób, które przyczyniają się do uczynienia z rosyjskiej geopolityki nie tyle dziedziny zdominowanej przez filozoficzne rozważania dotyczące „sensu dziejów”, ile nawiązującej do światowych trendów akademickiej dyscypliny badawczej, która może stać się przydatna przy podejmowaniu decyzji dotyczących polityki zagranicznej państwa. Chociaż analizy Sorokina dotyczące geopolitycznego statusu współczesnej Rosji nie są wysoce oryginalne, to jego prace poświęcone geopolityce stanowią ważny element współczesnego rozwoju geopolityki jako dyscypliny akademickiej.

Mimo iż poza granicami Rosji prace rosyjskich geoekonomistów są mniej znane niż chociażby eurazjatów czy też atlantystów, to jest to jedna z kluczowych szkół rosyjskiej geopolityki, która jest w małym stopniu zideologizowana, a raczej nastawiona na rozwiązywanie rzeczywistych problemów i szukanie racjonalnej strategii działania poprzez analizę możliwości państwa rosyjskiego. Prace takich uczonych, jak Ernst Koczetow, Aleksander Neklessa czy też Konstantin Sorokin przyczyniają się do rozwoju rosyjskiej geopolityki jako dyscypliny akademickiej, odchodząc od myślenia w kategoriach „klasycznej” geopolityki, a także praktycznie całkowicie pomijając historyozoficzny problem „rosyjskiego wyboru” pomiędzy przynależnością cywilizacyjną i kulturą do Wschodu lub Zachodu. Zajmują się nie poszukiwaniem „praw dziejowych”, czy też filozofii „rosyjskiej przestrzeni”, ale akademickimi analizami procesu globalizacji, przemian zachodzących w środowisku międzynarodowym, związanych z kształtowaniem się globalnego ładu gospodarczego. Jak zwracają uwagę rosyjscy geoekonomiści, na obecnym etapie rozwoju stosunków międzynarodowych ważnymi elementami współtworzącymi system międzynarodowy i oddziałującymi na jego efektywność stały się: współzależność, globalizacja i transgraniczność. Tworzy się nowy typ powiązań międzynarodowych, tworzy się megakapitalizm z globalnym handlem, pieniądzem i gospodarką światową, które niejednokrotnie funkcjonują „ponad i poza głowami państw”. Globalizacja zaś stanowi kluczowe pojęcie w największym stopniu charakteryzujące procesy ewolucji świata w począt-

²³ *Ibidem*, s. 56–58.

kach XXI w., pojęcie, które stanowi podstawową kategorię analizy dla współczesnych nauk społecznych²⁴.

W akademickim dyskursie poświęconym geopolityce i geostrategii Rosji to właśnie zwolennicy geoeconomizmu stali się zwolennikami odnowy rosyjskiego myślenia geopolitycznego, charakteryzującego się dotąd silnie zideologizowanym oraz zmitologizowanym podejściem do problemów międzynarodowych. Rosyjscy geoeconomiści w mniejszym stopniu podejmowali problem rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej, a większą uwagę przykładali do analiz procesów globalizacji i zwiększenia roli czynnika ekonomicznego. Rosyjski geoeconomizm nawiązuje do współczesnych trendów rozwoju myśli geopolitycznej, w ramach której geoeconomia bardzo szybko stała się dominującym sposobem opisywania i analizy globalnej przestrzeni w geopolitycznym dyskursie. Powszechnie przyjęto, iż strategiczny krajobraz środowiska międzynarodowego w XXI w. będzie konstruowany przez ekonomiczną i polityczną siłę państwa, a podejście ekonomiczne (*geo-economics*, *political economy approach*) zaczęło w coraz większym stopniu zastępować tradycyjną geopolitykę. Jak pisał Ernest Koczetow, który upowszechnił w Rosji paradygmat geoeconomiczny, zmiany, które zaszły w sferze międzynarodowej, wymagają nowej conceptualizacji globalnej przestrzeni. Rosyjscy geoeconomiści starają się odpowiedzieć na to wyzwanie, dzięki czemu jest to obecnie jeden z najciekawszych nurtów rosyjskiej myśli geopolitycznej. Jego wartość jest tym większa, iż w dużym stopniu pozbawiony on jest także nadmiernej ideologizacji analizowanych problemów.

Racjonalne podejście większości geoeconomistów do problemów współczesnego środowiska międzynarodowego jest tym bardziej warte podkreślenia, iż w rosyjskich dyskusjach dotyczących przyszłości kraju, podejmujących problemy globalizacji i kształtowania się globalnego ładu ekonomicznego dominują przede wszystkim postawy nieufności. Globalizacja oznacza światowy proces ujednociania systemu politycznego, gospodarczego i kulturowego, a Rosja nadal charakteryzuje się tym, co od dawna stanowiło jej cechę szczególną: silną tożsamością i skłonnością do autarkii w celu ochrony własnej specyfiki. Globalizacja i rewolucja informatyczna i komunikacyjna zmieniły Rosję i wymusiły jej powrót do globalnego rynku, ale na zasadach dyktowanych przez dominujący świat Zachodu. Upadek socjalistycznego etosu państwa radzieckiego kosztował dużo zarówno kraj, jak i jego obywatele. Podczas gdy neoliberalni ekonomiści postrzegają globalizację jako drogę ku modernizacji i największy w historii program podniesienia dobrobytu (w tym ujęciu globalizacja ma zapewniać stabilizację rynku, wzrost gospodarczy, ograniczenie bezrobocia, likwidację ubóstwa, zmniejszenie dysproporcji dochodowych, przywrócenie równowagi ekonomicznej)²⁵, przykład Rosji pokazuje, iż proces ten może mieć negatywne skutki, być dalekim od etycznej klarowności²⁶ i służyć jako poparcie tezy, iż globalizacja stworzyła bardzo bogatym więcej możliwości do szybszego robienia pieniędzy i przynosząc wielkie korzyści nielicznym, wyklucza lub marginalizuje dwie trzecie ludności świata²⁷. Elementem wzmacniającym niechęć do wzorów globalnych stały się w Rosji przede wszystkim nie w pełni udane procesy modernizacji i transformacji

²⁴ Por. W. A. Turajew, *Globalnyje wyzwany czelowieczestwu*, Moskwa 2002, s. 26

²⁵ Por. S. Albinowski, *Globalizacja – próba konfrontacji poglądów z rzeczywistością*, „Polska 2000 plus” 2004, nr 2, s. 17–18.

²⁶ M. A. Molchanov, *op. cit.*, s. 397.

²⁷ Por. Z. Bauman, *Globalizacja*, Warszawa 2000, s. 83–87.

ustrojowej²⁸, stanowiące próbę dostosowywania się do wyzwań światowych poprzez przyjęcie obowiązującego w świecie zachodnim liberalnego modelu politycznego i gospodarczego, co spowodowało głęboki kryzys gospodarczy, społeczny i polityczny, a tym samym utratę pozycji Rosji w świecie i utratę autorytetu międzynarodowego. W rosyjskim postrzeganiu procesów globalizacji dominuje przekonanie, iż intensyfikacja procesów globalizacji i rozwój współzależności pomiędzy państwami zachodzi w formie ekspansji Zachodu, z którym Rosja się nie identyfikuje, na pozostałe kraje świata. Globalizacja oznacza więc europeizację i „westernizację” narzuconą pozostałym uczestnikom stosunków międzynarodowych²⁹.

W rosyjskim myśleniu geopolitycznym, a w tym także wśród niektórych autorów nawiązujących do paradygmatu ekonomicznego³⁰, dominuje skłonność do patrzenia na świat z punktu widzenia leninowskiej teorii imperializmu oraz teorii zależności. Pierwsza z nich, będąca częścią geopolitycznych tradycji ZSRR, zakłada, iż: 1) kraje imperialistyczne utwierdzają swoją dominację i eksploatację; 2) korporacje międzynarodowe i banki rządzą globalnym kapitalistycznym rynkiem; 3) przepływy międzynarodowego kapitału generują regionalne, narodowe i klasowe nierówności; 4) niekontrolowany przepływ kapitału powoduje koncentrację zysków i profitów. Druga z nich, będąca w dużym stopniu nawiązaniem do teorii imperializmu, zakłada, iż: 1) mniej rozwinięte peryferie są zależne od rozwiniętego kapitalistycznego centrum; 2) powiązanie w państwie lokalnego i zagranicznego kapitału prowadzi do zahamowania rozwoju; 3) światowe przepływy kapitału prowadzą do wewnętrznego strukturalnego zróżnicowania; 4) kontrola państwa nad kapitałem i inwestycjami stwarza możliwość przełamania zależności³¹.

We współczesnym rosyjskim dyskursie geopolitycznym podkreśla się niekiedy, iż imperializm początku XX w. jest poprzednikiem współczesnego jednopolarnego globalizmu. Przerwa w funkcjonowaniu ciągłości imperialistycznej globalnej geopolityki była wywołana powstaniem i umocnieniem się w strukturze międzynarodowej Związku Radzieckiego oraz bloku państw socjalistycznych. Upadek ZSRR otworzył drogę do powrotu nowej formy międzynarodowego imperializmu. Unipolarna globalizacja jest na przełomie XX i XXI w. tym samym, czym był imperializm na przełomie XIX i XX w. i kieruje się tymi samymi zasadami i regułami. Oznacza to, iż dla części rosyjskich geopolityków rozważania Włodzimierza Lenina dotyczące imperializmu nie straciły swojej aktualności także i obecnie³². Jednakże większość przedstawicieli rosyjskiego geoekonomizmu ucieka od łatwych porównań, ideologicznych rozważań poświęconych „nowemu imperializmowi” na rzecz racjonalnej analizy rzeczywistości międzynarodowej, wolnej od nadmiernego wartościowania i ideologizacji dyskursu poświęconego współczesnym przemianom międzynarodowym.

Znaczenie rosyjskiego geoekonomizmu podkreśla ponadto fakt, iż stał się on ważną częścią praktyki politycznej w Rosji, a związki pomiędzy akademickimi rozwa-

²⁸ Temat ocen dotyczących reform gospodarczych por. V. V. Platkovskii, *Ten years of Russian reforms through the eyes of Russians*, „Sociological Research” 2004, vol. 43, nr 5, s. 6–34; S. White, *Russia's new politics*, Cambridge 2000, s. 189–190.

²⁹ K. S. Gadżijew, *Wwiedienije...*, s. 88.

³⁰ Przykładem mogą być tutaj przede wszystkim prace petersburskiego akademika Igora Kefeliego, np. *Sud'ba Rossii w globalnoj geopolitike*, Sankt-Petersburg 2004, s. 277.

³¹ R. H. Chilcote, *Globalization or imperialism? „Latin American Perspectives”* 2002, vol. 29, nr 6, s. 84.

³² I. F. Kefeli, *Sud'ba Rossii...*, s. 57.

zianiami a praktyczną działalnością i strategią są w przypadku tej szkoły rosyjskiego myślenia geopolitycznego szczególnie bliskie. Wydaje się, iż geokonozm jako jeden z nielicznych nurtów rosyjskiego myślenia geopolitycznego zdobył sobie rzeczywisty wpływ na kształtowanie się strategii państwa rosyjskiego i wywarł chyba największy wpływ na elity polityczne Rosji. Wśród wszelkich wyzwań i działań podejmowanych przez Federację Rosyjską w środowisku międzynarodowym geokonozmici podkreślają konieczność stworzenia warunków dla gospodarczego rozwoju kraju, gdyż bez takich działań niemożliwe będzie zabezpieczenie narodowych interesów. Za najważniejsze zadanie uznaje się integrację gospodarki Federacji Rosyjskiej ze światową gospodarką i rozszerzenie współpracy z najważniejszymi międzynarodowymi instytucjami gospodarczymi i finansowymi. Globalizacja gospodarcza świata spowodowała kształtowanie się nowej przestrzeni geokonozmicznej i strategiczne zadania dla Rosji trzeba rozpatrywać w kontekście dostosowania rosyjskiego modelu cywilizacyjnego do potrzeb światowej gospodarki, a także uzyskania wpływu na procesy zachodzące w tej sferze ludzkiej działalności³³.

Po okresie sporów (głównie ideologicznych) pomiędzy atlantystami i neoeurazjantami okresu prezydentury Borysa Jelcyna, kiedy to poszukiwano odpowiedzi na pytanie dotyczące przyszłości oraz miejsca Rosji w świecie, sięgając do mocno zideologizowanych teorii wpierv okcydentalizmu/atlantyzmu, a następnie do eurazjatyizmu, w polityce rosyjskiej nastąpiła wyraźna zmiana, która przyczyniła się do wzrostu roli geokonozmizmu. Po objęciu urzędu prezydenta przez Władimira Putina wśród nowej ekipy rządzącej zaczął upowszechniać się pogląd, iż u podstaw rosyjskiej polityki zagranicznej powinna leżeć nie określona ideologia, ale przede wszystkim zasada osiągnięcia praktycznych korzyści przy jej realizacji³⁴. Praktycznym wymiarem polityki zagranicznej zaproponowanej przez ekipę prezydenta Władimira Putina stało się m.in. podkreślanie ekonomicznego aspektu polityki zagranicznej, a w tym wykorzystywania środków ekonomicznych, zwłaszcza zasobów naturalnych, do zwiększenia swojego autorytetu i znaczenia w świecie. Dostrzeżono konieczność ekonomiczacji polityki rosyjskiej, czego najbardziej widocznym przykładem stała się rosyjska dyplomacja energetyczna, wykorzystująca będące pod kontrolą państwa koncerny energetyczne do obrony interesów państwa na arenie międzynarodowej. Za rządów Władimira Putina Rosja w swojej polityce odeszła od posługiwania się abstrakcyjnymi ideami roli Rosji jako „światowej potęgi”, czy też „rosyjskiej misji cywilizacyjnej” na Kaukazie i w Azji, na rzecz pragmatycznego wykorzystywania realnego rosyjskiego potencjału politycznego, zwłaszcza zaś surowcowego i gospodarczego³⁵. Elity polityczne Rosji zaczęły dostrzegać kluczową dla rosyjskiej geostrategii wagę czynników gospodarczych oraz niebezpieczeństwa związanego z faktem, iż współczesna rosyjska gospodarka jest uzależniona od kontaktów ze światem, opiera się prawie wyłącznie na eksporcie surowców (głównie energetycznych – ropa naftowa i gaz ziemny), broni oraz na imporcie dóbr konsumpcyjnych. Priorytetem polityki zagranicznej pod rządami Władimira Putina stały się kwestie ekonomiczne i rozwój gospodarczy kraju (wszystkie działania polityczne w środowisku międzynarodowym są dla Rosji oka-

³³ E. G. Koczetow, *op. cit.*, s. 366.

³⁴ Por. V. Trietiaikov, *Putin's pragmatic foreign policy*, „International Affairs: a Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2002, vol. 48, nr 3, s. 17–21.

³⁵ J. Perovic, *From disengagement to active economic competition: Russia's return to South Caucasus and Central Asia*, „Demokratizatsyia” 2005, vol. 13, nr 1, s. 66.

zją do promowania rosyjskiej gospodarki i przedsiębiorstw). Znaczenie problematyki gospodarczej stało się tak wielkie, iż podkreśla się, że jeżeli szukać w polityce zagranicznej Rosji motywu dominującego, to trzeba baczna uwagę zwrócić na stwierdzenia zawarte w dokumentach Rady Bezpieczeństwa PR z maja 2002 r., w których podkreśla się, iż Rosja powinna unikać kierowania się względami emocjonalnymi i ideologicznymi w wyborze partnerów i sojuszy międzynarodowych. Profity gospodarcze powinny stać się główną zasadą i kryterium dla kształtowania polityki zagranicznej państwa³⁶. Głównym zadaniem polityki zagranicznej stało się zapewnienie bezpieczeństwa strategicznego i militarne, które stworzą ramy zewnętrzne dla niezależnego rozwoju gospodarczego i pozwolą na włączenie Rosji do światowej gospodarki.

Myślenie geoeconomiczne zdominowało myślenie o geostrategii Rosji i większość analityków jest przekonanych, iż głównym zadaniem i celem strategicznym państwa jest przede wszystkim rozwój ekonomiczny, który może zapewnić Rosji bezpieczeństwo i utrzymać jej status jako światowego mocarstwa³⁷. Większość współczesnych rosyjskich geopolityków docenia ten aspekt relacji międzynarodowych i poświęca uwagę problemom ekonomicznego rozwoju kraju. W rosyjskiej rzeczywistości politycznej geoeconomicizm krytycznie odnosi się do okcydentalistycznej filozofii integracji z Zachodem za cenę osłabiania związków ze Wschodem i byłymi republikami radzieckimi. Ku myśleniu geoeconomicznemu skłania się duża część elit politycznych, zwłaszcza zaś działacze państwowych i przedstawiciele tzw. partii władzy, ale także niektóre ruchy o charakterze liberalnym.

Typowo geopolityczny charakter mają m.in. rozważania dotyczące rosyjskiej sieci transportowej i układu korytarzy transportowych na obszarze poradczekim i w jego bezpośrednim otoczeniu. Jest to jeden z najtrwalszych „geoeconomicznych” pomysłów na określenie roli i miejsca Rosji w świecie, gdyż większość rosyjskich geopolityków jest zgodna co do tego, że jedynym, co Rosja może ofiarować światu na jej obecnym etapie rozwoju, jest przede wszystkim jej geopolityczne położenie. Rosja umiejscowiona między dwoma wielkimi cywilizacyjno-gospodarczymi centrami współczesnego świata: zjednoczoną Europą i regionem Azji i Pacyfiku, powinna ukierunkować swoją geostrategię na rozwój sieci transportowej, inwestując w rozwój dróg, kolei i lotnictwa. Działanie to jest jedynym racjonalnym wyjściem, a zarazem dającym nadzieję na zyski i przyciągnięcie gigantycznych inwestycji, gdyż droga pomiędzy Londynem a Tokio przez Rosję jest trzykrotnie krótsza, a ponadto tańsza niż droga morska wokół Afryki. Na obecnym etapie rozwoju dyskursu geopolitycznego w Rosji podkreśla się ekonomiczny aspekt „kontynentalnego” położenia w przestrzeni eurazjatyckiej i wskazuje się, iż po rosyjskim terytorium przechodzą najkrótsze drogi transportowe wiążące Europę z regionami Azji Środkowej oraz Azji i Pacyfiku. Rosja to nie tylko najszybsza droga transportowa, ale też droga o największej przepustowości, gdyż praktycznie jest tu najmniej barier w postaci granic państwowych. Dla wielu państw sprzedaż usług transportowych stanowi ważne źródło dochodu na-

³⁶ I. Isakova, *Russian governance in the twenty-first century*. Londyn 2005, s. 28.

³⁷ Przykładów takiego myślenia w publicystyce rosyjskiej nie brakuje, ale charakterystyczny może być tu artykuł generała-pułkownika Jurija Bałujewa, zastępcy szefa sztabu generalnego rosyjskich sił zbrojnych, który ukazał się w czasopiśmie „Rossija w Globalnoj Politikke”, ukazuje on bowiem powszechność myślenia geoeconomicznego i odejście od przypisywania nadmiernego znaczenia sile militarnej w oddziaływaniu na środowisko międzynarodowe. Por. Ju. Bałujew, *Strategičeskaja stabilnost' w epochu globalizacji*, „Rossija w Globalnoj Politikke” 2003, vol. 1, nr 4, s. 59.

rodowego, a efektywna obsługa przewozu towarów między światowymi centrami ekonomicznymi to ważny element współczesnej gospodarki światowej. W miarę postępów globalizacji światowej gospodarka integracja gospodarcza może przyczynić się do zmiany geoeconomicznego położenia Rosji. Bogate w surowce mineralne terytorium Rosji łączy region północno-atlantycki z azjatycko-pacyficznym, dlatego też efektywne funkcjonowanie rosyjskiej gospodarki jest ważnym elementem stabilności światowej zintegrowanej gospodarki, a jej rola tranzytowa między Wschodem-Zachodem i Południem stawia ją w gronie najważniejszych dróg transportowych dla światowego przepływu towarów.

Typowa dla myślenia geoeconomicznego może być publikacja akademika Siergieja Rogowa *Ewrazijskaja strategija dla Rossii*. W tej pracy Rogow zwracał uwagę, iż Rosja, aby utrzymać swoją pozycję w świecie, musi stworzyć „komunikacyjny most” przechodzący przez terytorium Rosji, który zwiąże ze sobą południową, zachodnią i wschodnią część Eurazji. Według Rogowa projekt ten jest o tyle wartościowy, że jego realizacją są zainteresowane właściwie wszystkie strony Eurazji, a ponadto pozwoliłby on Rosji ochronić poradziecką przestrzeń Eurazji jako jednolity obszar gospodarczy i polityczny³⁸. Kolejnym przykładem rozważań dotyczących problemów rosyjskiej sieci transportowej może być m.in. praca akademika Igora Kefeliego *Sud'ba Rossii w globalnoj geopolitike* (Sankt-Petersburg 2004), w której rosyjski uczony analizując położenie i rolę Rosji w świecie poświęcił wiele miejsca problemom transportowej geopolityki kraju. Kefeli krytykuje rosyjskich geopolityków za przywiązywanie zbyt małej uwagi do problematyki rozwoju systemu transportowego. On sam zwraca uwagę, iż transport jest tą częścią infrastruktury państwa, która ma wielkie znaczenie geostrategiczne zarówno w rozumieniu socjokulturowym – międzynarodowa komunikacja na drogach handlowych; ekonomicznym – światowy rynek towarów; jak i wojenno-strategicznym – obszar i cel działań wojennych³⁹.

Techniczne i organizacyjne parametry infrastruktury komunikacyjnej są dla Kefeliego jednym z wyznaczników siły państwa i jednym z elementów bezpieczeństwa narodowego. Dlatego też konieczna jest analiza systemu transportowego z punktu widzenia realizacji interesów geopolitycznych państwa. Geopolityka transportu jest jednym z elementów geopolitycznego statusu państwa. W przypadku Rosji jest to o tyle ważny aspekt jej geopolityki, iż w odróżnieniu od państw europejskich stanowi ona jednolity obszar położony na eurazjatyckiej przestrzeni, która od wieków służyła jako korytarz dla handlu i przepływu towarów pomiędzy poszczególnymi częściami świata. Dlatego też należy z uwagą analizować rosyjską geopolitykę transportu jako ważny element rosyjskiej geopolityki.

Kefeli podkreśla, iż na współczesnej mapie świata obszar Rosji i WNP znajduje się w centrum „transportowych” interesów aż trzech najbardziej rozwiniętych regionów świata: Północnej Ameryki, Południowo-Wschodniej Azji oraz Europy. Stały się one dla siebie ważnymi rynkami towarów, surowców i wymiany handlowej, która możliwa jest tylko dzięki rozwojowi sieci korytarzy transportowych. Rozważania Kefeliego ukazują, iż specyficzne eurazjatyckie kontynentalne położenie Rosji jest uznawane za cechę charakterystyczną oraz za walor, który należy wykorzystać. Na obecnym etapie

³⁸ S. Rogow, *Ewrazijskaja strategija dla Rossii*, Moskwa 1998, s. 26.

³⁹ I. F. Kefeli, *Sud'ba Rossii...*, s. 140; także por. M. Blinkin, A. Saryczew, *Kuda wedut rossijskije dorogi*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2005, vol. 3, nr 2, s. 29–38.

rozwoju Rosji oraz stosunków międzynarodowych podkreśla się ekonomiczny aspekt „kontynentalnego” położenia w przestrzeni eurazjatyckiej i wskazuje się, iż po rosyjskim terytorium przechodzą najkrótsze drogi transportowe wiążące Europę z regionami Azji Środkowej oraz Azji i Pacyfiku. Rosja to nie tylko najszybsza droga transportowa, ale też droga o największej przepustowości, gdyż praktycznie jest tu najmniej barier w postaci granic państwowych. Dla wielu państw sprzedaż usług transportowych stanowi ważne źródło dochodu narodowego, a efektywna obsługa przewozu towarów między światowymi centrami ekonomicznymi to ważny element współczesnej gospodarki światowej. W miarę postępów globalizacji światowej gospodarki integracja gospodarcza może przyczynić się do zmiany geoeconomicznego położenia Rosji.

W kontekście tym Kefeli podkreśla, iż Rosja musi szukać racjonalnej strategii rozwoju infrastruktury komunikacyjnej z uwzględnieniem interesów narodowych. Albo Rosja będzie rozwijała sieć korytarzy transportowych zgodnie z własnym interesem i dzięki temu będzie mogła dyktować warunki pozostałym aktorom geopolitycznym, albo też zostanie uzależniona od dyktatu innych państw⁴⁰. Współczesna geopolityczna konfiguracja głównych aktorów w środowisku międzynarodowym jest korzystna dla Rosji. Wśród najważniejszych podmiotów geopolitycznych współczesnego świata (USA, UE, Chiny, Indie, Rosja, świat islamu) aż pięć z nich położonych jest w przestrzeni eurazjatyckiej. Dlatego też Rosja posiada olbrzymi potencjał geoeconomiczny, który może zostać wykorzystany właśnie za pomocą racjonalnego rozplanowania sieci transportowej tak, aby stać się krajem tranzytowym dla przepływu towarów⁴¹.

W rosyjskim dyskursie geopolitycznym, kształtującym wyobraźnię elit politycznych, analizując szansę na utrzymanie ważnego miejsca w światowym systemie gospodarczym wskazuje się, iż Rosja jako jedyne, w pełnym tego słowa rozumieniu, eurazjatyckie państwo dysponuje walorami, które sprzyjają przeorientowaniu swojej specjalizacji gospodarczej na światowym rynku. Potencjał rosyjski związany jest z położeniem geograficznym, które powoduje, iż Rosja może stać się najbardziej konkurencyjnym tranzytowym państwem dla przepływu towarów z Azji do Europy. Specyficzne położenie Rosji pozwala jej w miarę elastycznie kształtować swoją politykę gospodarczą w środowisku międzynarodowym i nawiązywanie kontaktów gospodarczych z różnymi regionami świata. Rosja stanowi bowiem w ocenie analityków korytarz transportowy i element łączący trzy najważniejsze obszary współczesnego świata: region Azji i Pacyfiku na wschodzie, Unię Europejską na zachodzie i świat islamu na południu. Budowa dróg transportowych wschód – zachód oraz północ – południe pozwoliłaby Rosji pozyskiwać środki z tranzytu towarów i ograniczyć ekstensywne wykorzystywanie bogactw naturalnych kraju⁴².

Położenie geograficzne Rosji stanowi ważny atut w kształtowaniu polityki gospodarczej. W analizach dotyczących sytuacji we współczesnej Federacji Rosyjskiej wskazuje się, że koniecznością dla państwa rosyjskiego jest rozwój sieci komunikacyjnej, która zapewni zyski pochodzące z tranzytu towarów, a co także istotne zapewni integrację wewnętrzną przestrzeni kraju, aby nie dopuścić do sytuacji, w której poszczególne regiony staną się bliżej związane z sąsiednimi państwami niż z resztą kraju. Aby to osiągnąć, należy zmodernizować transsyberyjską magistralę kolejową oraz

⁴⁰ *Ibidem*, s. 145.

⁴¹ *Ibidem*, s. 146–147.

⁴² A. G., Czernyszow, *Rossija w poskach geopoliticheskoj strategicheskoj initsiatywy*, (w:) *Rossija: tendencii i perspektivy razwita. Jeżegodnik*, wydanie 2, pod red. Ju. S. Piwowarowa, Moskwa 2007, s. 305.

ukończyć budowę drogi Daleki Wschód – Zachodnia Europa. Wybudować drugą linię kolei transsyberyjskiej – północno-syberyjską magistralę, prowadzącą do Jakucka. Przywrócić znaczenie północnej drogi morskiej, która stanowi najkrótszą trasę łączącą północne obszary Oceanu Atlantyckiego i Pacyfiku. Rozpocząć budowę linii transportowych poprzez Cieśninę Beringa, co pozwolić ma na utworzenie magistrali Północna Ameryka – Azja. Wszystkie te inwestycje miałyby pozwolić na zbudowanie transkontynentalnego systemu transportowego przechodzącego przez rosyjskie terytorium, a zarazem przyczyniłyby się do integracji przestrzennej państwa i pozwoliłyby na bardziej zrównoważony rozwój kraju, tak aby uniknąć dysproporcji pomiędzy poszczególnymi regionami⁴³.

Aby urzeczywistnić plany związane z wykorzystaniem rosyjskich możliwości tranzytowych, w grudniu 2003 r. rosyjski rząd przyjął projekt nowej strategii transportowej, która stanowi dla Rosji szansę zmiany swojej specjalizacji w gospodarce światowej. Kluczowym elementem tej strategii jest rozwój systemu międzynarodowych korytarzy transportowych przechodzących przez terytorium Rosji, a w szczególności: 1) stworzenie transsyberyjskiego korytarza, który będzie łączył porty Dalekiego Wschodu z północno-zachodnimi portami Rosji. Będzie to alternatywa dla tradycyjnej morskiej drogi dostawy towarów z Południowo-Wschodniej Azji wokół Indii i przez Kanał Sueski do Europy. Do tego celu konieczna jest modernizacja i rozwój istniejących już transsyberyjskich dróg transportowych, modernizacja rosyjskich portów na Dalekim Wschodzie i na północnym-zachodzie Rosji, a także zapewnienie połączenia korytarza transsyberyjskiego z międzynarodowymi liniami komunikacyjnymi; 2) stworzenie korytarza „Północ – Południe”, z przeznaczeniem dla komunikacji krajów Zatoki Perskiej, Indii, Pakistanu, poprzez region Morza Kaspijskiego z krajami Europy Środkowowschodniej i Skandynawią; 3) ma powstać trasa północnej drogi morskiej, która przy wszystkich trudnościach technicznych związanych ze specyficznymi warunkami geograficznymi obszarów Arktyki stanowi najkrótszą drogę pomiędzy Europą, Dalekim Wschodem i zachodnią częścią Ameryki Północnej⁴⁴.

W kontekście tych rosyjskich planów warto zwrócić uwagę, iż Rosja licząc na istotne zyski z transportu towarów przez swoje terytorium próbuje wszystkimi siłami nie dopuścić do sytuacji, w której powstałyby alternatywne linie transportowe z pominięciem terytorium Rosji, które zagroziłyby interesom rosyjskim. Kluczową rolę odgrywa tutaj region Azji Środkowej i Kaukazu (kaspisko-czarnomorski). Jego znaczenie wynika z faktu, iż region Morza Kaspijskiego uważany jest obok Zatoki Perskiej za drugi co do znaczenia obszar wydobycia surowców energetycznych⁴⁵, a przez basen Morza Czarnego prowadzą drogi transportu surowców energetycznych z basenu Morza Kaspijskiego do wysoko rozwiniętych krajów zachodnioeuropejskich. Wszelkie działania innych państw, konkurencyjne projekty transportowe, skierowane

⁴³ I. F. Kefeli, *Sud'ba Rossii...*, s. 67.

⁴⁴ W. Miłow, *Biznes w miasto geopolityki*, „Rossija w Globalnoj Politiki” 2004, nr 2, s. 98.

⁴⁵ Por. A. Ehteshami, *Geopolitics of hydrocarbons in Central and Western Asia*, (w:) *The Caspian. Politics, energy and security*, ed. S. Akiner, Nowy Jork 2004, s. 63. Wartość kontroli nad wydobyciem ropy naftowej z Morza Kaspijskiego wynika z faktu, iż po pierwsze może ona zapewnić bezpieczeństwo energetyczne; po drugie wydobycie ropy, niezależnie od związanego z tym ryzyka działalności w krajach, którym brak jest stabilizacji wewnętrznej, jest niezwykle zyskowne dla firm wydobywczych; i po trzecie uznaje się, iż kontrola nad kaspijskimi zasobami surowców energetycznych pozwala na dyktowanie reguł gry i wpływanie na wydarzenia zachodzące w Europie Środkowowschodniej (*heartland*). Por. S. L. O'Hara, *Great game or gubby game? The struggle for control of the Caspian*, „Geopolitics” 2004, vol. 9, nr 1, s. 147.

przeciwko rosyjskiej obecności politycznej i gospodarczej w tym regionie oraz rosyjskiej strategii ekonomicznej są traktowane jako zagrożenie dla rosyjskich interesów, co spotyka się często z gwałtownymi reakcjami i działaniami obronnymi na rzecz utrzymania rosyjskich wpływów. Mikołaj Nartow pisał, iż dla Rosji niezwykle ważne jest, aby ograniczyć liczbę konkurencyjnych korytarzy transportowych dla przesyłu ropy i gazu, a szczególnie ważne jest, aby transport ropy naftowej i gazu ziemnego z regionu Morza Kaspijskiego przez basen Morza Czarnego był pod kontrolą Rosji⁴⁶. Ponadto w rozważaniach podejmowanych w rosyjskich publikacjach przyjmuje się, iż na obecnym etapie najbardziej racjonalną i jedyną realną koncepcją reintegracji obszaru poradzieckiego jest model geoeconomiczny⁴⁷. Zwraca się uwagę, iż czynnikiem sprzyjającym integracji jest komplementarność gospodarek, a dopiero w drugiej kolejności więzi kulturowe, religijne i historyczne⁴⁸. Moskwa dla byłych republik związkowych pozostaje wciąż najważniejszym partnerem ekonomicznym. Słabe gospodarki krajów są uzależnione od Rosji. Rosja jest głównym dostawcą gazu, ropy i produktów naftowych oraz energii elektrycznej. Cechą łączącą wszystkie republiki jest uzależnienie ich gospodarek od wymiany z Rosją. Rosja w swoich działaniach wykorzystuje jako narzędzie polityki zagranicznej tzw. „politykę energetyczną”. Stara się kontrolować najważniejsze zasoby surowców energetycznych i trasy ich przesyłu, a także stać się na światowym rynku ich głównym dostawcą. Będące pod kontrolą władz rosyjskie firmy z sektora energetyczno-paliwowego stały się, zgodnie z postulatami Koczetowa, międzynarodowymi organizacjami gospodarczymi, za pomocą których Rosja może realizować swoje cele geoeconomiczne, a także geopolityczne.

Podejście geoeconomiczne zdominowało w ostatnich latach dyskusje, zarówno te akademickie, jak i te związane z praktyką polityczną, dotyczące rosyjskiej strategii w środowisku międzynarodowym. Rosyjski geoeconomicizm unikając silnie zideologizowanego podejścia do rzeczywistości międzynarodowej stał się ważnym elementem dyskusji akademickich, a także praktyki politycznej, a ekonomizacja rosyjskiej polityki zagranicznej to także wynik rosnącego znaczenia geoeconomicistów w rosyjskim myśleniu geopolitycznym.

Rozdział II

Geoinformacjonizm

Współczesna geopolityka, która stara się stworzyć wielowymiarową analizę świata, nie ogranicza się do powielania tradycyjnych koncepcji badawczych i w coraz większym stopniu wychodzi poza tradycyjne, geograficzno-przestrzenne wymiary analiz geopolitycznych (morze, ląd, powietrze, kosmos). We współczesnym rozwoju geo-

⁴⁶ N. A. Nartow, *Geopolitika*, Moskwa 2004, s. 454.

⁴⁷ K. Kosachev, *From the logic of „Near Aroad” to the community of interest*, „International Affairs: a Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2005, vol. 51, nr 3, s. 88–89; J. Perovic, *op. cit.*, s. 65.

⁴⁸ Por. I. A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemennowo mira*, Moskwa 2006, s. 244.

polityki zwraca się uwagę, iż dotychczasowe, tradycyjne czynniki geopolityczne, takie jak np. terytorium, tracą na swoim znaczeniu. Dlatego też geopolityka dokonując analizy współczesnego środowiska międzynarodowego musi wyjść poza klasyczne obszary badań i skoncentrować się na innych czynnikach pojawiających się w przestrzeni międzynarodowej. Adaptując się do zmian zachodzących we współczesnej humanistyce, polegających na odwróceniu od tzw. tematyki „twardej” na rzecz tematyki „miękkiej”: systemów wartości, znaczeń, norm i reguł, form dyskursu publicznego, mentalności zbiorowej itp., coraz częściej zaczęto zwracać uwagę na czynniki kulturowe, a w analizach geopolitycznych coraz większą rolę zaczął odgrywać paradygmat „geoideologiczny”, podkreślający szczególną rolę ideologii jako swoistego zasobu politycznego, którego rola we współczesnym świecie zdecydowanie wzrosła. Podstawą paradygmatu ideologicznego jest szukanie związków pomiędzy geopolityką a ideologią i analiza procesów ich wzajemnego przenikania się.

Działania polityczne zawsze zawierają element ideologiczny, a ideologia może stać się ważnym elementem kształtowania się geopolitycznego obrazu świata. Po drugiej wojnie światowej bardzo szybko ujawniły się między dwoma supermocarstwami – USA i ZSRR – różnice pod względem interesów geopolitycznych, co doprowadziło do rywalizacji o strefy wpływów w świecie. Ważnym elementem zimnowojennej konfrontacji były także różnice ideologiczne, które przeciwstawiały sobie całkiem odmienne wizje społeczeństwa i porządku międzynarodowego. Między innymi dzięki wykorzystaniu siły oddziaływania ideologicznego ZSRR stworzył sferę wpływów, która jako pierwsza w historii najnowszej zdołała przeciwstawić się hegemonii Zachodu. W okresie zimnej wojny Związek Radziecki był rywalem dla USA także pod względem tzw. *soft-power* i angażował się w szeroką kampanię informacyjno-propagandową, aby przekonać resztę świata o atrakcyjności modelu radzieckiego i ideologii komunistycznej. Związek Radziecki wydawał znaczące sumy na promocję własnej ideologii i rozpowszechnianie dezinformacji na temat Zachodu, kładąc duży nacisk na demonstrowanie wyższości swojego systemu edukacji i kultury⁴⁹.

Analiza ideologii jako elementu współkształtującego stosunki międzynarodowe jest o tyle istotna, iż czynniki ideologiczne we współczesnym świecie stanowią niezwykle silny element oddziaływania na środowisko zewnętrzne, stanowiąc o atrakcyjności i o sile danego państwa. Atrakcyjność ideologiczna i kulturowa stanowi swoistą *soft-power* oznaczającą zdolność danego kraju do pozyskiwania sojuszników dzięki atrakcyjności jego kultury, ideałów politycznych i polityki⁵⁰. Współcześni autorzy, tacy jak np. Joseph Nye, analizujący strukturę międzynarodową zwracają uwagę, iż amerykańska pozimnowojenna hegemonia utrzymuje się bardziej dzięki kulturowym formom autorytetu niż siłowej władzy państwa. *Soft-power* wyznacza więc, w sensie obiektywnym, siłę danego państwa, gdyż w dużym stopniu wpływa na możliwości oddziaływania danego podmiotu w sferze międzynarodowej. We współczesnym świecie najistotniejszym elementem służącym urzeczywistnieniu władzy, czyli podporządkowania innych swoim decyzjom, jest opanowanie sfery symbolicznej, dzięki czemu można wpływać na to, jak ludzie myślą i czego żądają. Kreowanie odpowiedniej wizji rzeczywistości ułatwia narzucanie działań i rozwiązań zgodnych z własnym interesem. W postzimnowojennym świecie ideologiczna dominacja (*soft-power*)

⁴⁹ S. J. Nye, *Soft-power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007, s. 107–109.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 25, 77–88.

w coraz większym stopniu zastępuje czynnik militarny (*hard-power*) jako główny element dominacji w środowisku międzynarodowym. Dlatego też geopolityka nie może pozostać obojętna na problemy ideologii i jej związków z istniejącym porządkiem międzynarodowym.

W kontekście rozważań dotyczących zdobywającego sobie coraz większą popularność paradygmatu geoideologicznego pojawia się pytanie o sposób wytwarzania ideologii i środki jej narzucania. Dlatego też obok aspektu ideologicznego zaczęto coraz większą uwagę zwracać na rolę technik teleinformacyjnych i mass mediów we współczesnym świecie, uznając, iż informacja bardzo silnie wpływa na percepcję świata, a tym samym na podejmowane decyzje. Zaczęto poruszać problemy tzw. „nowego imperializmu”, będącego wynikiem dominacji kulturowej i narzuconych za pomocą mass mediów dominujących wartości, sposobu bycia, a także postrzegania świata.

Już pod koniec lat sześćdziesiątych pojawiły się prace analizujące zjawisko „kulturowej zależności” krajów trzeciego świata od rozwiniętych krajów Zachodu. Jedną z pierwszych prac podejmujących problem imperializmu kulturowego była książka Herberta Schillera *Mass communication and the American Empire*, która ukazała się w 1969 r. Schiller wskazywał na istnienie sieci wzajemnych powiązań łączących telewizję amerykańską, podwykonawców w przemyśle zbrojeniowym i rząd federalny. Uważał, iż środki masowego przekazu dostarczają podpory ideologicznej kapitalizmowi i wspomagają tym samym dominację Zachodu, a zwłaszcza USA w świecie⁵¹. Gwałtowny rozwój środków masowego przekazu oraz przepływ treści kulturowych z Zachodu na Wschód i Południe spowodował, iż coraz częściej wskazywano na centralną rolę przemysłu filmowego, telewizji, radia, programów informacyjnych w ustabilizowaniu i umocnieniu supremacji zachodnich norm i wyobrażeń nad trzecim światem. Uznano, iż wykorzystując dominację technologiczną i finansową połączoną z odpowiednią strategią finansową kraje Zachodu, a zwłaszcza USA, zdominowały dystrybucję i produkcję filmów i programów telewizyjnych. To kulturowe zjawisko stanowi „nowy imperializm” i utrzymuje dominację zachodnioeuropejskich krajów w świecie, osiąganą już nie za pomocą siły zbrojnej, ale za pomocą innych środków⁵².

Informacja zaczęła być coraz powszechniej uznawana za zasób, którego rola w rywalizacji pomiędzy państwami o opanowanie geopolitycznej przestrzeni świata coraz bardziej rośnie. Uznaje się, iż w epoce globalizacji informacyjna wojna staje się głównym sposobem kontrolowania przestrzeni. W wyniku rewolucji technologiczno-informatycznej i dominacji środków masowego przekazu zwycięstwo w rywalizacji o kontrolę nad światową przestrzenią geopolityczną przynoszą nie jak dotychczas środki wojskowe, ale technologie kulturowo-informacyjne. W wyniku przemian cywilizacyjnych zachodzących w świecie, a zwłaszcza w wyniku gwałtownego rozwoju nowych technik informacyjnych i teleinformacyjnych, geopolityka została zmuszona do uwzględniania w swoich analizach faktu ukształtowania się ogólnoświatowej sieci informacyjnej i transportowej. Jak się wskazuje, technologie informacji rozpowszechnianej w zasięgu globalnym i czasie rzeczywistym wpłynęły na przyspieszenie czasu kulturowego, politycznego, strategicznego i ekonomicznego. Informacja bardzo silnie wpływa na percepcję, a tym samym na decyzje, zmniejszając ich racjonalność

⁵¹ Ch. Barker, *Studia kulturowe*, Kraków 2005, s. 194.

⁵² A. Smith, *Geopolitics of information. How western culture dominates the world*, Nowy Jork 1980, s. 45.

pod wpływem presji mobilizowanej przez media opinii publicznej. Rewolucja informacyjna oddziałuje na politykę i strategię, określając realne możliwości użycia siły⁵³.

Problem informacji i wiedzy jako głównego zasobu politycznego poruszał m.in. Alvin Toffler w pracy *Zmiana władzy*, który pisał, iż w czasach błyskawicznie działających mediów i bombardowania rywalizującymi obrazami, symbolami i faktami główną formą konfliktów politycznych staną się wojny informacyjne, w których osiągnięcie sukcesu będzie uzależnione od odpowiedniej infotaktyki⁵⁴. Istotną rolę dla współczesnych analiz geopolitycznych odegrała także zaproponowana przez hiszpańskiego socjologa Manuela Castellsa charakterystyka społeczeństwa Wieku Informacji. Castells, który jest traktowany w Rosji jako jeden z wiodących zachodnich geopolityków⁵⁵, pisał, iż w Wieku Informacji nastąpiło przejście „od galaktyki Gutenberga do galaktyki McLuhana” i ukształtowała się kultura mediów masowych, co spowodowało, iż cechą społeczeństwa Wieku Informacji stał się „informacjonizm” związany ze zmianami w sferze komunikacji i z globalnym przepływem informacji za pośrednictwem mediów masowych. Ponieważ informacja i komunikacja krąży głównie przez zdywersyfikowany, a mimo to całościowy system mediów globalnych, to polityka zaczyna być coraz częściej rozgrywana w przestrzeni mediów. Nie oznacza to co prawda, że całość polityki może być zredukowana do medialnych efektów lub że wartości i interesy są obojętne dla politycznych wyników, ale kimkolwiek są aktorzy polityczni i jakkolwiek mają orientację, funkcjonują w grze o władzę dzięki mediom i przez media, w całej złożoności coraz bardziej zróżnicowanego systemu medialnego⁵⁶. Mimo że oddziaływanie mass mediów na wybory polityczne jest wysoce zróżnicowane, polityka i politycy, których nie ma w telewizji, w społeczeństwach zaawansowanych nie mają szans na uzyskanie poparcia, ponieważ umysły ludzi są zasadniczo informowane przez media. Jak pisał Castells, społeczne oddziaływanie telewizji następuje w trybie binarnym – być albo nie być. W momencie, gdy przekaz znajdzie się w mediach, można go zmieniać, przekształcać albo nawet przeinaczyć, ale w społeczeństwie zorganizowanym wokół mediów masowych istnienie przekazów nie pochodzących z mediów jest ograniczone do sieci interpersonalnych, a tym samym znikają one ze świadomości zbiorowej⁵⁷.

Uznaje się, iż w epoce globalizacji informacyjna wojna w przestrzeni medialnej staje się głównym sposobem kontrolowania przestrzeni w jej aspekcie fizycznym. W wyniku rewolucji technologiczno-informatycznej i dominacji środków masowego przekazu zwycięstwo w rywalizacji o kontrolę nad światową przestrzenią geopolityczną przynoszą nie jak dotychczas środki wojskowe, ale technologie kulturowo-informacyjne⁵⁸.

⁵³ C. Jean, *op. cit.*, s. 134–135.

⁵⁴ Por. A. Toffler, *Zmiana władzy*, Poznań 2003, s. 363–364.

⁵⁵ Por. B. A. Isajew, *op. cit.*, s. 299–300.

⁵⁶ M. Castells, *Spoleczeństwo sieci*, Warszawa 2007, s. 473.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 343.

⁵⁸ Por. S. Blank, *Web War I: is Europe's first information war a new kind of war*, „Comparative Strategy” 2008, vol. 27, nr 3, s. 227–247; D. J. Betz, *The more you know the less you understand: the problem with information warfare*, „The Journal of Strategic Studies”, vol. 29, nr 3, s. 505–533; M. Vlahos, *Entering the infosphere*, „The Journal of Strategic Studies”, vol. 29, nr 3, s. 498–525; M. C. Libicki, *Information wars, information peace*, „Journal of International Affairs” 1998, vol. 51, nr 2, s. 411–428; *The battle for hearts and minds: using soft-power to undermine terrorist network*, ed. A. T. J. Lennon, Boston 2003, s. 392.

Zdobywający sobie coraz większą popularność paradygmat informacyjny uznaje, iż we współczesnym wysoko technicyzowanym społeczeństwie informacyjnym wojna o przestrzeń rozgrywa się w przestrzeni informacyjnej, koncentruje swoją uwagę przede wszystkim na roli mass mediów jako głównego zasobu, który poprzez manipulowanie informacją i kreowanie rzeczywistości zgodnej ze swoimi interesami pozwala na skuteczną realizację własnych celów geopolitycznych. W nowej przestrzeni wysoko technicyzowanego społeczeństwa informacyjnego tracą na znaczeniu dotychczasowe atrybuty potęgi państwowej, a na pierwszy plan wysuwają się takie elementy, jak charakter narodowy, atrakcyjność kulturowa, wartości moralne i religijne i dlatego należy postawić pytanie o rolę symbolicznego kapitału kulturowego w przestrzeni informacyjnej, która obecnie ma nie tylko abstrakcyjno-teoretyczne znaczenie, lecz także strategiczne. Pojawiło się we współczesnej geopolityce pojęcie *information power*, które zwraca szczególną uwagę na rolę technologii informatycznych w budowaniu efektywnych strategii geopolitycznych. Siła lądowa i morska muszą być we współczesnym świecie uzupełnione przez podjęcie próby opanowania sfery symbolicznej, która pozwala na efektywniejsze operowanie tradycyjnymi środkami potęgi geopolitycznej.

Podjmując problem *information power* zwraca się uwagę na to, iż operuje ona w przestrzeni medialnej odmiennej niż przestrzeń fizyczna i przyjęto, że należy uzupełnić dotychczasowe wymiary analizy geopolitycznej przez uwzględnienie istnienia *infosfery*, stanowiącej piąty wymiar geostrategii, obok takich tradycyjnych obszarów rywalizacji i konfliktów geopolitycznych, jak ląd, morze, powietrze, kosmos. Wśród tych wszystkich obszarów konfliktowych infosfera zajmuje coraz większą rolę i posiada coraz większe znaczenie. Najlepszy sposób definiowania infosfery to opisywanie jej jako polimorficznej rzeczywistości, w której egzystują i przepływają informacje. Infosfera stanowi światową sieć przepływu informacji⁵⁹. Współczesne konflikty geopolityczne rozgrywają się również o kontrolę nad infosferą. Kontrolę nad infosferą definiuje się najczęściej jako „możliwość użycia infosfery dla wsparcia celów strategicznych, i możliwość niedopuszczenia, aby przeciwnik mógł użyć infosfery w ten sam sposób”, natomiast poprzez pojęcie *information power* rozumie się po prostu pewną formę potęgi strategicznej, która operuje poprzez infosferę⁶⁰. Technologie informacyjne zmieniają polityczne, strategiczne i ekonomiczne znaczenie czynników fizycznych, dlatego też obok czynników klasycznej geografii – ziemi, morza, powietrza – we współczesnej geopolityce trzeba brać pod uwagę informacyjny charakter nowoczesnego społeczeństwa. Zwraca się przy tym uwagę, iż z powodu tego, że castellowski Wiek Informacji jest jeszcze relatywnie młody, wszelkie analizy dotyczące funkcjonowania infosfery i jej wpływu na geopolityczną hegemonię mają w dużym stopniu charakter spekulatywny.

Rosyjscy geopolitycy, nawiązując do światowych trendów rozwoju dyscypliny, w swoich pracach poświęcają coraz więcej miejsca problemom związanym z przestrzenią informacyjną i obok aspektu ekonomicznego dokonując analizy rozpadu ZSRR i przemian zachodzących we współczesnym świecie zaczynają także mocno podkreślać aspekt informacyjny współczesnej geopolityki. We współczesnym rosyjskim dyskursie geopolitycznym buduje się przekonanie, że walka o przyszłość Rosji nie odbywa się na zewnątrz (gdyż wrogowie Rosji zdali sobie sprawę, iż siłą nie da się Rosji

⁵⁹ M. Vlahos, *op. cit.*, s. 498.

⁶⁰ D. J. Lonsdale, *Information power: strategy, geopolitics and the fifth dimension*, (w:) *Geopolitics. Geography and strategy*, ed. C. S. Gray, G. Sloan, Londyn 2003, s. 143, 144.

podporządkować), ale wewnątrz kraju. Dlatego też Rosjanie muszą przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie, kim są, przywrócić godność i dostojeństwo swojemu krajowi i narodowi oraz bronić rosyjskich wartości przed zewnętrznymi wpływami⁶¹.

Rosyjski akademik Raszid Muchajew w wydanym w Moskwie w 2007 r. podręczniku do geopolityki zwracał uwagę, iż w epoce rewolucji informacyjnej zwycięstwo w wojnie o przestrzeń w większym stopniu zależy od technologii kulturowo-informacyjnych niż od technologii militarnych. Odwołując się do prac Alвина Tofflera pisał, iż w epoce globalizacji dominującą formą konfliktu będzie wojna informacyjna o ludzkie dusze i umysły, o to jak ludzie myślą, jak postrzegają świat, jakie podejmują decyzje, jaki jest ich system wartości. Dlatego też najważniejszym zasobem geopolitycznym stanie się informacja⁶². Muchajew pisał, iż główna geopolityczna zasada w epoce rewolucji informatycznej brzmi, iż ten, kto kontroluje źródła informacji na danym terytorium, ten kontroluje i samo to terytorium. Zgodnie z tą zasadą symboliczny kapitał kultury w geopolityce zajmuje miejsce podstawowego oręcza: kto włada i kontroluje symboliczny kapitał kultury, ten kontroluje przestrzeń informacyjną, a tym samym jest w stanie kontrolować geopolityczną przestrzeń świata i realizować swoje cele⁶³.

Muchajew analizując problem nowoczesnych globalnych wojen informacyjnych pisał, iż współczesne konflikty w globalnej przestrzeni polegają przede wszystkim na planowym i zamierzonym oddziaływaniu na infokulturalne systemy przeciwnika i państw neutralnych w celu opanowania sfery globalnej informacji, co stanowi warunek wstępny podjęcia działań politycznych i geopolitycznych i pozwala zmaksymalizować kontrolę nad przestrzenią. Zadaniem wojny informacyjnej według Muchajewa jest takie ukształtowanie wartości, celów i postrzegania świata przez ludzi, aby od wewnątrz doprowadzić do rozbicia społeczeństwa przeciwnika⁶⁴. Muchajew w bardzo plastyczny sposób porównuje wojnę informacyjną do hipnozy, wskazując, iż opiera się ona na podobnych zasadach. W przypadku hipnozy proces zahipnotyzowania człowieka wymaga spełnienia kilku ważnych warunków: 1) hipnotyzowany powinien znaleźć się w stanie rozluźnienia, czyli w praktyce osłabienia i niemocy; 2) należy słuchać głosu hipnotyzera, koncentrując się na nim i nie zwracać uwagi na innych i otoczenie; 3) nie należy analizować słów hipnotyzera, należy je tylko machinalnie powtarzać; 4) należy myśleć nie o głosie hipnotyzera, ale raczej o dowolnym neutralnym przedmiocie. Przy zachowaniu tych warunków człowiek staje się bezwolnym obiektem manipulacji ze strony hipnotyzera. Analogicznie do procesu hipnozy wojna informacyjna przebiega przy zachowaniu następujących elementów: 1) osłabić (rozluźnić) społeczeństwo – przekonać poprzez oddziaływanie medialne, że w epoce globalnego „końca historii” wrogów zewnętrznych więcej już nie ma i nie będzie; 2) zmusić społeczeństwo do słuchania wyłącznie przeciwnika, na przykład za pomocą propagandy rozprzestrzeniać swój obraz świata, wykluczając głos innych państw i narodów; 3) zmusić ludzi do tego, aby nie zastanawiali się nad tym, co mówi przeciwnik, ukrywając jego prawdziwe intencje i słowa za parawanem telewizyjnego show; 4) skoncentrować uwagę ludzi na wybranym przedmiocie (np. wojna z terroryzmem) tak, aby uniemożliwić analizę napływających informacji; 5) przekonywać,

⁶¹ A. G. Czemyszow, *Rossija w poiskach...*, s. 305–306.

⁶² R. T. Muchajew, *Geopolitika*, Moskwa 2007, s. 365–366.

⁶³ *Ibidem*, s. 366–367.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 367.

że społeczeństwo staje się coraz lepsze i lepsze, aby zniwelować do minimum możliwość pojawienia się głosów krytycznych⁶⁵.

Analizy Muchajewa dotyczące roli mass mediów w wojnie o globalną dominację stanowią dość specyficzne połączenie nowoczesnych analiz geopolitycznych z silnym przekonaniem, iż Rosja jest ofiarą „informacyjnej agresji” ze strony zewnętrznych podmiotów dążących do zniszczenia rosyjskiego społeczeństwa poprzez narzucenie mu za pomocą mass mediów obcych wartości i takiego obrazu świata, który mógłby służyć podporządkowaniu sobie Rosji. Szczególnie plastyczne są porównania Muchajewa wojny informacyjnej z hipnozą, które mają stanowić ostrzeżenie dla rosyjskich obywateli, aby nie dali się zwieść obrazom rozprzestrzenianym w globalnej przestrzeni informacyjnej przez zachodnie mass media, które są tylko narzędziem w rękach osób pragnących zapanować nad światem i ustanowić w nim amerykańską hegemonię.

Rozważania Muchajewa wokół wojny informacyjnej trudno uznać za akademickie wprowadzenie do problemów kształtowania się „wieku informacji”, związanej z nim rosnącej roli mass mediów i ich znaczenia dla geopolityki. Odzwierciedlają one raczej frustrację części rosyjskich elit politycznych, a także części społeczeństwa, związaną z dominacją w świecie zachodnioeuropejskich wzorców kulturowych upowszechnianych właśnie za pomocą mass mediów. Muchajew wykorzystuje rosyjskie przekonanie o wartości, wyjątkowości i odrębności rosyjskiej kultury oraz obawy związane z jej przyszłością w zglobalizowanym świecie, w którym coraz większą rolę odgrywają wytwory oraz wzorce amerykańskiej kultury masowej. Kultura rosyjska, która decyduje o współczesnej tożsamości obywateli Rosji, stanowi szczególną wartość dla społeczeństwa tego państwa i dlatego podkreśla jej odrębność i samoistość. Uznaje się, iż to właśnie w sferze unikatowych rosyjskich wartości kulturowych tkwi siła i specyfika wieloetnicznego społeczeństwa rosyjskiego. W obliczu procesów globalizacji i westernizacji współczesnego świata rodzima kultura jest przez Rosjan postrzegana jako alternatywa dla wzorów cywilizacji zachodnioeuropejskiej i amerykanizacji świata⁶⁶. Kultura rosyjska stanowi nieodłączny element życia społecznego Rosji. Dla Rosjan ich kraj to osobny świat, a jego historia to historia rozwoju unikatowej kultury, innej niż kultura Zachodu⁶⁷. Kultura narodowa nabrała szczególnego znaczenia dla Rosjan na przełomie XX i XXI w. w dobie kryzysu państwa i społeczeństwa. Stała się źródłem poszukiwań tożsamości w szybko zmieniającym się świecie dążącym do ujednoczenia wzorów kulturowych w ramach jednej globalnej cywilizacji. Wydaje się, iż wśród światowych tendencji rozwojowych społeczeństwo rosyjskie zachowa jeszcze przez długi czas wiele zasadniczych cech, odróżniających je zarówno od świata zachodniego (europejskiego i europochodnego), jak też azjatyckiego. Kulturowa i obyczajowa tożsamość Rosji jest zbyt odrębna, zbyt silna, by oczekiwać w najbliższym czasie jej radykalnych upodobnień do środowisk zewnętrznych. Z uwagi na znaczenie, jakie rodzimej kulturze przypisują Rosjanie, wszelkie procesy zagrażające jej swoistości i odrębności są odbierane negatywnie, co w rzeczywistości politycznej przekłada się na antyamerykanizm społeczeństwa rosyjskiego. Współczesne rozprzestrzenianie się kultury amerykańskiej za pomocą światowych mediów

⁶⁵ *Ibidem*, s. 368.

⁶⁶ Por. *Rossijskaja ciwilizacija*, pod red. M. P. Mczedłowa, Moskwa 2003, s. 439–445.

⁶⁷ Por. W. Pastuchow, *Postkomunizm jako logiczna faza rozwoju cywilizacji euroazjatyckiej*, „Więź” 1994, nr 5, s. 15.

oraz coraz większa jej popularność sprawia, że niektórzy badacze uważają, iż powoduje ona degradację rodzimej kultury poprzez narzucenie za pośrednictwem środków masowego przekazu obcych systemów, norm, instytucji i symboli⁶⁸. Amerykanizacja, czy też szerzej dominacja kultury zachodniej, jest w Rosji odbierana jako zagrożenie dla własnej tożsamości i samoistości, co powoduje utrwalenie się postaw niechętnych wobec nowego zachodniego „imperializmu” kulturowego.

W recepcji rosyjskiej amerykanizacja wyrażająca się w powszechnej dominacji i narzucaniu wzorców kultury krajów cywilizacji zachodniej postrzegana jest bardzo negatywnie jako dążenie Zachodu, a szczególnie USA, do upodobnienia do siebie innych krajów i przekształcenia ich struktury, sfery socjalnej, systemu, władzy, ideologii i mentalności. Uznaje się, iż w ten sposób niszczone jest uwarunkowane przez historię właściwy dla Rosji typ rozwoju⁶⁹. Podkreślając negatywne dla Rosji aspekty westernizacji buduje się przekonanie, iż dziś wojna o hegemonię rozgrywa się w świecie wartości i idei. Dlatego też walka o przyszłość Rosji nie odbywa się na zewnątrz (gdyż wrogowie Rosji zdali sobie sprawę, iż siłą nie da się Rosji podporządkować), ale wewnątrz kraju. Dlatego też Rosjanie muszą przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie, kim są, przywrócić godność i dostojeństwo swojemu krajowi i narodowi oraz bronić rosyjskich wartości przed zewnętrznymi wpływami⁷⁰. Prace takie, jak podręcznik do geopolityki Muchajewa budują silnie zideologizowany obraz świata, w którym zachodnie media są przedstawiane jako groźna broń geoinformacyjna, za pomocą której zachodzi podporządkowanie sobie globalnej przestrzeni świata. Uwidacznia się tu charakterystyczne cechy rosyjskiego geoinformacjonizmu, w ramach którego zamiast próby zrozumienia przemian związanych z rozwojem technik telekomunikacyjnych i rosnącej roli mass mediów podejmuje się głównie problem Rosji jako ofiary światowej wojny informacyjnej i problemy ochrony rosyjskiego społeczeństwa przed fałszywym obrazem świata kreowanym za pomocą środków masowego przekazu przez wrogów Rosji.

Kolejnym z rosyjskich geopolityków podkreślającym w swoich analizach aspekt informacjonizmu jest Irina Wasilienko, autorka podręcznika pt. *Geopolitika* (Moskwa 2003). Autorka ta uważa, iż zmiany, które zaszły we współczesnym świecie, a zwłaszcza rozwój środków masowego przekazu, wymuszają zmianę podejścia do tradycyjnie rozumianej geopolityki i zmianę paradygmatów tejże nauki. We współczesnym wysoko stechniczowanym społeczeństwie informacyjnym wojna o przestrzeń rozgrywa się w przestrzeni informacyjnej⁷¹. W nowej przestrzeni tracą na znaczeniu dotychczasowe atrybuty potęgi państwowej, a na pierwszy plan wysuwają się takie elementy, jak charakter narodowy, atrakcyjność kulturowa, wartości moralne i religijne, i dlatego należy postawić pytanie o rolę symbolicznego kapitału kulturowego w przestrzeni informacyjnej, która obecnie ma nie tylko abstrakcyjno-teoretyczne znaczenie, lecz także i strategiczne⁷². Wasilienko podkreśla m.in., iż wielka medialna ofensywa USA dotycząca wojny z terroryzmem w rzeczywistości stała się „informacyjną przykrywką” dla przeprowadzenia operacji wojskowych i zwiększenia swoich

⁶⁸ A. Chodubski, *Ludzie „III wieku”, kształtujący się nowy ład cywilizacji europejskiej*, „Cywilizacja i Polityka” 2006, nr 4, s. 157.

⁶⁹ Por. L. Suchanek, *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Andrzeja Zinowiewa*, Kraków 1999, s. 192.

⁷⁰ A. G. Czernyszow, *Rossija w poskach...*, s. 305–306.

⁷¹ I. A. Wasilienko, *Geopolitika*, Moskwa 2003, s. 5.

⁷² *Ibidem*, s. 8.

wpływów w świecie. Informacyjna operacja USA miała za zadanie ukształtowanie odpowiedniego obrazu świata i usprawiedliwienie amerykańskich pretensji do utrzymania dominacji w świecie⁷³.

Wasilienko zwraca uwagę, iż we współczesnym świecie dzięki międzynarodowym przepływowi informacji mamy do czynienia z „krążeniem idei”. Rewolucja przemysłowa umożliwiła wykorzystanie elektrotechnicznych technik łączności, teledetekcji i teletransmisji do szybkiego przekazywania idei i danych. Dlatego też we współczesnym świecie mamy do czynienia ze swoistą wojną „panidei” o opanowanie przestrzeni informacyjnej. Pan-Ameryka, pan-Europa, pan-Eurazja, pan-Chiny, panislamizm, to niektóre z najważniejszych panidei współczesnego świata, wokół których koncentrują się działania polityczne i które stanowią próbę uporządkowania przestrzeni współczesnego świata. Wszystkie te idee są zakorzenione w tradycji i historii poszczególnych regionów, gdyż ukształtowane zostały na podłożu etyki wielkich światowych religii. Współzawodnictwo panidei w XXI w. zachodzi w przestrzeni komunikowania masowego i kanałami komunikacyjnymi całego świata, stanowiąc pole „wirtualnej” wojny, która mimo iż wydaje się być niewidoczna i bezkrwawa, to jednak jest okrutna i bezwzględna. Przykładem efektów takiej wojny jest choćby pojawienie się na mapie świata całych państw i narodów wykluczonych ze wspólnoty międzynarodowej w wyniku napiętnowania za pośrednictwem mass mediów określeniem „oś zła”⁷⁴.

Główną rolę w wojnie panidei odgrywają Stany Zjednoczone Ameryki, które wytwarzają dzisiaj prawie 75% światowej informacji, co daje im zdecydowaną przewagę w tej rywalizacji. Panamerykańska idea we współczesnym świecie występuje jako symbol globalizacji utożsamianej z Ameryką i „nowego porządku światowego”. Geopolityczny scenariusz amerykańskiej panidei globalizacji zakłada, iż polityka światowa będzie obracała się wokół globalnej ekonomiki, a linie podziału w świecie będą przebiegać nie między cywilizacjami, a tymi, którzy uczestniczą w światowej gospodarce oraz tymi, którzy z różnych przyczyn znaleźli się na jej marginesie. Amerykański scenariusz geopolityczny globalizacji dzieli świat na dwie strefy: cywilizacja – barbarzyństwo. Współczesnymi enklawami „barbarzyństwa” są przede wszystkim kraje zaliczane do tzw. osi zła: Iran, Irak, Korea Północna, a także Kuba; kraje te mogą zostać „przywrócone” cywilizacji dzięki ich demokratyzacji oraz amerykańskiej koncepcji uderzenia wyprzedzającego w ramach wojny z terroryzmem. Konkurującymi z panamerykańską ideą globalizacji są przede wszystkim: geopolityczny scenariusz panidei islamskiego terroryzmu, który jest skierowany przeciwko dominacji w świecie USA. Geopolityczny scenariusz eurazjatyckiej panidei kontynentalnego bloku (do którego Wasilienko zalicza nie tylko Moskwę, ale także Paryż, Berlin, Delhi, Tokio), który ma przeciwstawić się dominacji świata anglosaskiego. Wasilienko uważa, że idea ta obecna w koncepcji Stanów Zjednoczonych Europy zbudowanych na współpracy Francji i Niemiec oraz w rosyjskiej myśli eurazjatyckiej może doprowadzić do zjednoczenia przestrzeni Eurazji, do czego, w obawie przed utratą przewag światowych, nie chcą dopuścić USA. Kolejnym ważnym elementem współczesności jest geopolityczny scenariusz pan-chińskiej idei, który zakłada stworzenie Wielkich Chin i włączenie do nich Hongkongu, Makao i Tajwanu⁷⁵.

⁷³ *Ibidem*, s. 136–137.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 181–185.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 185–192.

Wasilienko podejmując się rozważań dotyczących *infosfery* i roli, jaką technologie informacyjne odgrywają we współczesnej geopolityce, zwraca uwagę, iż w nowej rzeczywistości rewolucji informatycznej amerykańscy geopolitycy pierwsi zaczęli dostrzegać znaczenie efektywnego wykorzystania technologii informacyjnych do zapewnienia sobie kontroli nad przestrzenią. Wasilienko pisze, iż podstawową ideą amerykańskich strategów, wykorzystujących nowoczesne technologie informatyczne, jest stworzenie za pomocą manipulowania informacją i rozpowszechnianiem zafałszowanych idei w informacyjnej przestrzeni świata wrażenia i atmosfery „światowego chaosu”, co stanie się podstawą dla usprawiedliwienia i legitymizacji aktywności amerykańskiej w świecie jako globalnego szeryfa zaprowadzającego ład i porządek⁷⁶.

Wojskowi eksperci USA po operacji „Pustynna Burza” uznali broń psychologiczno-informacyjną za nowy rodzaj broni masowego rażenia, która może okazać się pomocna w pokonaniu przeciwnika, a jej przewaga nad bronią konwencjonalną polega na tym, iż jej użycie nie może zostać zakwalifikowane przez prawo międzynarodowe jako agresja. W Pentagonie lata dziewięćdziesiąte stały się poligonem doświadczalnym dla wypróbowania „siły rażenia” nowej broni i wypracowania optymalnej strategii opanowania infosfery. Obecnie Pentagon wywołuje poprzez światowe media przekonanie o światowym chaosie i powszechnym zagrożeniu za pomocą budowy obrazu „państw bandyckich”, istnienia „osi zła” i hasła „międzynarodowej wojny z terroryzmem”. Medialne hasło wojny z terroryzmem jest sposobem na utrzymanie geopolitycznej dominacji w świecie i zmuszenie swoich sojuszników do podporządkowania się jednostronnym decyzjom podejmowanym przez USA⁷⁷.

Wasilienko zwraca uwagę, iż wytworzenie atmosfery zagrożenia jest elementem zarówno strategii międzynarodowej, jak i wewnętrznej USA. Urzeczywistnienie przez elity polityczne USA swojej hegemonii w świecie wymaga wykorzystywania zasobów kraju, utrzymywania licznej armii, wysokich wydatków wojskowych, a także usprawiedliwienia ponoszonych strat ludzkich. Plan amerykańskich elit politycznych budowy światowego imperium może zostać zdestabilizowany przez następujące wewnętrzne problemy: 1) imperialnym planom zawadza demokracja, gdyż nigdy i nigdzie w historii kraje demokratyczne nie dążyły do zdobycia hegemonii światowej. Pogoń za władzą absolutną jest niezgodna z „duchem demokracji”. Dlatego też zaledwie 13% amerykańskich obywateli akceptuje ideę, aby USA były jedynym światowym liderem decydującym o całości spraw międzynarodowych; 2) USA są krajem wielokulturowym, w którym istnieje wiele różnorodnych grup interesów. Osiągnięcie konsensusu co do polityki zagranicznej wymaga, podobnie jak podczas drugiej wojny światowej, przekonania o istnieniu śmiertelnego zagrożenia dla kraju; 3) dominująca w USA masowa kultura konsumpcjonizmu i hedonizmu nie sprzyja angażowaniu się w wymagające kosztów oraz ofiar niepotrzebne interwencje wojskowe. Podobnie jak podczas wojny w Wietnamie amerykańska opinia publiczna mogłaby zwrócić się przeciwko establishmentowi⁷⁸.

Przezwyciężenie tych zagrożeń i mobilizacja opinii społecznej stały się możliwe dzięki terroryzmowi. Terroryzm dał podstawy do mobilizacji społecznej wokół geopolitycznych celów elit politycznych. 11 września 2001 r., dzień który stał się symbolem amerykańskiej wojny z terroryzmem, stał się także symbolem zjednoczenia narodu

⁷⁶ I. A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemennowo mira*, Moskwa 2006, s. 212.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 213.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 213–214.

w obronie przed zagrożeniem swojego istnienia. Wasilienko podkreśla, iż 11 września stał się jednocześnie początkiem wielkiej, globalnej ofensywy informacyjnej USA w wojnie przeciwko terroryzmowi⁷⁹. Dla Wasilienko informacyjny fantom pod nazwą „międzynarodowa wojna z terroryzmem” jest jednym z głównych strategicznych mitów USA, z pomocą którego postępuje obecnie nowy podział świata. Wasilienko uważa, iż prawo międzynarodowe powinno zacząć uwzględniać kategorię „agresji informacyjnej”.

Wasilienko uważa, że aby zrozumieć geopolityczne procesy zachodzące we współczesnym świecie, trzeba dokładnie przeanalizować rolę, jaką odgrywa medialne hasło wojny z terroryzmem w budowaniu „nowego porządku” geopolitycznego. Medialne przedstawienie USA (światowe relacje na żywo z WTC) jako ofiary bestialskiego ataku terrorystów na niewinnych cywilów wymusiło międzynarodową solidarność z USA, nawet tych krajów, które nigdy przedtem nie wspierały amerykańskiej polityki (hasło „wszyscy jesteśmy Amerykanami”). Pod retoryką konieczności wzmocnienia narodowego bezpieczeństwa USA spokojnie, bez jakiegokolwiek skandalu międzynarodowego, jednostronnie wycofały się z marokańsko-rosyjskiego traktatu o obronie przeciwrakietowej. Rozpoczęto natychmiastową modernizację amerykańskich sił zbrojnych, wydano olbrzymie środki na zwiększenie potencjału militarnego USA zakłócając równowagę militarną w świecie. Specjaliści od *public relations* tak „urobili” opinię publiczną, iż nie zwróciła ona uwagi na ograniczenie swobód obywatelskich, a co więcej powitała je z zadowoleniem⁸⁰.

Medialny obraz wojny z terroryzmem stał się częścią amerykańskiej geostrategii. Opanowanie sfery symbolicznej ograniczyło możliwości oporu wobec jednostronnych amerykańskich posunięć, a w rzeczywistości pod hasłem wojny z terrorem USA zaczęły realizować geostrategiczny cel utrzymania dominacji w świecie i rozszerzenia swoich sfer wpływów kosztem innych aktorów środowiska międzynarodowego⁸¹. Stanowisko, jakie prezentuje Wasilienko, nie jest odosobnione we współczesnym dyskursie geopolitycznym. Może nie tak skrajne, ale podobne oceny geopolitycznej roli hasła „wojny z terroryzmem” pojawiają się także we współczesnej literaturze anglojęzycznej poświęconej problemom geopolityki. Uznaje się, iż wojna z terroryzmem stanowi obecnie główny kod geopolityczny, za pośrednictwem którego została narzucona określona wizja świata leżąca u podstaw aktywności politycznej. Szczególnie zaś w ramach tzw. geopolityki krytycznej próbuje się analizować przyczyny i skutki zdominowania mediów przez obraz „globalnej wojny z terrorem”⁸². Przy tym należy zauważyć, iż w odróżnieniu od zachodnich geopolityków krytycznych Wasilienko nie tyle dokonuje obiektywnej analizy „amerykańskiej wojny z terrorem” jako dominującego współcześnie kodu geopolitycznego, ile prezentuje swoje własne stanowisko wobec rzeczywistości politycznej początku XXI w.

Prace Iriny Wasilienko są o tyle interesujące, iż następuje w nich próba powiązania nowoczesnych analiz geopolitycznych poświęconych roli i znaczeniu informacji we współczesnym świecie z klasycznymi teoriami geopolitycznymi. Wasilienko, podobnie jak neoeurazjaci, wykorzystuje dla swoich potrzeb przede wszystkim tradycje niemie-

⁷⁹ *Ibidem*, s. 217.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 271.

⁸¹ *Ibidem*, s. 218–219.

⁸² Por. K. Dodds, *Geopolitics. A very short introduction*, Oxford 2007, s. 71–75, 78–79; C. Flint, *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2008, s. 87–92.

ckiej *geopolitik*, a prezentowana przez nią wizja świata nawiązuje bezpośrednio do prac generała Karla Haushofera, który jako pierwszy geopolityk posługiwał się pojęciem panidei. Dla Haushofera panidee stanowiły ideologiczną podstawę, wokół której zorganizowane miały być wielkie bloki polityczno-gospodarcze będące podstawą geopolitycznej struktury świata. Dla Wasilienko panidee są nie tylko elementem, wokół którego budowane są wielkie bloki polityczne, ale także elementem wojny pomiędzy centrami współczesnego świata, takimi jak USA, UE, Rosja-Eurazja, Chiny i świat muzułmański.

Silny antyamerykanizm, przejęcie Haushoferowskiej wizji świata i jego koncepcji panidei, przekonanie o konieczności stworzenia kontynentalnego bloku, który przeciwstawi się dominacji anglosaskiego bloku mocarstw morskich, stanowią podstawę koncepcji Iriny Wasilienko. Powoduje to, iż rozważania dotyczące roli informacji we współczesnym świecie zostały podporządkowane zideologizowanej i archaicznej wizji świata połączonej z wyraźnym antyamerykanizmem autorki. Cała praca Wasilienko jest poświęcona przede wszystkim krytyce amerykańskiego „imperializmu”, przy czym Wasilienko nie cofa się nawet przed stwierdzeniem, iż ataki terrorystyczne z 11 września pozwoliły amerykańskim elitom politycznym zrealizować swój plan zdominowania całego świata pod pretekstem „wojny z terroryzmem”. Brakuje w rozważaniach Wasilienko w zasadzie tylko stwierdzenia, iż to sam rząd amerykański te zamachy wywołał, aby urzeczywistnić swoją całkowitą dominację nad światem. Dla rosyjskiej geopolityki głównym zagrożeniem dla świata jest dominacja amerykańskiej panidei, wyrażająca się w powszechnej dominacji i narzucaniu wzorców i wartości kultury amerykańskiej, co ma służyć upodobnieniu do siebie innych części świata, przekształceniu ich struktury socjalnej, systemu władzy, ideologii i mentalności, aby dzięki temu urzeczywistnić geopolityczną dominację nad światem. Rosyjska geopolityka poruszając niezwykle ważne dla współczesnej geopolityki problemy manipulowania informacją i obrazem wydarzeń w celu realizacji swoich interesów międzynarodowych buduje jednocześnie silnie zideologizowany obraz świata, w którym Europa i Rosja zjednoczone wspólną eurazjatycką panideą wspólnie przeciwstawiają się anglosaskiej cywilizacji morza. Problem „wojen informacyjnych” służy jej przede wszystkim do ukazania amerykańskiego światowego „medialnego” imperializmu będącego narzędziem narzucania swojej dominacji pozostałym podmiotom geopolitycznym.

W podobny sposób jak Irina Wasilienko geopolitykę postrzega Igor Panarin, który swoje badania skoncentrował wokół problemów „wojen informacyjnych” toczonych we współczesnej przestrzeni międzynarodowej. Jest on autorem takich prac, jak: *Informacionnaja wojna i mir* (Moskwa 2003), *Technologia informacionnoj wojny* (Moskwa 2003), *Informacionnaja wojna i diplomatia* (Moskwa 2004) oraz *Informacionnaja wojna i geopolitika* (Moskwa 2006). W tej ostatniej pracy Panarin pisał, iż dewizą XXI w. jest konkurencja intelektualna, a „wojna informacyjna” jest obecnie podstawowym środkiem światowej polityki i dominującym sposobem osiągnięcia duchowej, politycznej i ekonomicznej władzy. Wojna informacyjna jest to sposób sterowania potokami informacji w celu organizacji noosfery i światowej informacyjno-psychologicznej przestrzeni zgodnie ze swoimi interesami. Dlatego też elity rosyjskie powinny aktywnie włączyć się w rywalizację o przestrzeń informacyjną, broniąc swoich narodowych interesów. Jest to podstawowe strategiczne zadanie rosyjskich polityków w XXI w.⁸³

⁸³ I. Panarin, *Informacionnaja wojna i geopolitika*, Moskwa 2006, s. 6.

Panarin uważa, iż współcześnie mamy do czynienia z piątą światową wojną informacyjno-intelektualną. Przebiega ona na nowych frontach: kulturowym, cywilizacyjnym, etnicznym, religijnym itp. Uznaje przy tym, iż państwo i naród rosyjski mogą i powinny włączyć się aktywnie do tej niezwykle ważnej rywalizacji, aby jej nie przegrać. Tylko dzięki przeciwstawieniu się zagrożeniom i walce o przestrzeń informacyjną Rosjanie i wszystkie narody Eurazji będą mogli żyć godnie i bogato zarówno pod względem materialnym, jak i duchowym⁸⁴. Rosja może według niego stać się ogniwem łączącym różnorodne elity narodowe Eurazji i reprezentować je we współczesnej informacyjnej „przestrzeni intelektualnej”, pozostając duchowym centrum i „jądrem” przyciągającym kultury Zachodu i Wschodu, Północy i Południa, dzięki czemu możliwe stanie się stworzenie „kontynentalnego łuku” Paryż-Berlin-Moskwa-Pekin-Delhi-Teheran, który będzie w stanie przeciwstawić się dominacji mocarstw morskich USA, Wielkiej Brytanii i ich sojuszników⁸⁵.

Panarin w swoich koncepcjach geopolitycznych wykorzystuje nowoczesne sposoby analiz geopolitycznych, odwołując się do pojęcia wojny informacyjnej, ale jednocześnie jego koncepcje geopolityczne odwołują się do anachronicznej wizji świata podzielonego na mocarstwa morskie i kontynentalne, co powoduje, iż jego prace mają w dużym stopniu ograniczone znaczenie dla kształtowania się wizji rosyjskiej geostrategii. W pracach Panarina ważne poznawczo rozważania dotyczące znaczenia informacji w świecie nowoczesnym zostały uzupełnione przez pseudonaukowy, anachroniczny sposób widzenia świata, mesjanistyczne rozważania o tym, iż tylko polityczna elita Rosji jest w stanie wyprowadzić świat z kryzysu, w którym się znalazł. Dla Igora Panarina polityczne elity Rosji są przedstawicielami sił „Dobra i Sprawiedliwości”, pisze on, że piąta wojna informacyjna rozpoczęła się od zwycięstwa Rosji, kiedy to 9 maja 2005 r. półtora miliona mieszkańców Moskwy przyszło publicznie uhonorować bohaterów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej⁸⁶.

W pracach Iriny Wasilienko oraz Igora Panarina w dużym stopniu uwidacznia się główny problem współczesnej rosyjskiej geopolityki: z jednej strony rosyjscy badacze poszukując odpowiedzi na pytanie dotyczące roli i miejsca Rosji we współczesnym świecie starają się analizować główne trendy rozwoju środowiska międzynarodowego z uwzględnieniem nowoczesnych wymiarów analiz geopolitycznych, z drugiej jednak są bardzo mocno zakorzenieni w subiektywnym, rosyjskim postrzeganiu rzeczywistości międzynarodowej. Powoduje to silne przemieszanie analiz geopolitycznych z wartościowaniem zachodzących wydarzeń, co ogranicza badawczą przydatność prac rosyjskich geopolityków, którzy są mocno zaangażowani ideologicznie. Szczególnie w przypadku prac Panarina analizy o charakterze geopolitycznym są często przeplatane pseudointelektualnym i mesjanistycznym myśleniem o Rosji jako „narodzie wybranym”, mającym do spełnienia misję w świecie⁸⁷. Racjonalna analiza geopolityczna przeplata się z silnie nacechowanym ideologicznie rosyjskim mesjanizmem, co czyni prace rosyjskiego geopolityka bezużytecznymi z punktu widzenia kształtowania geostrategii państwa. Panarin będąc zwolennikiem neoeurazjatyckiej koncepcji Rosji wprowadza do rozważań geopolitycznych problem znaczenia infor-

⁸⁴ *Ibidem*, s. 6–7.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 5.

⁸⁶ Por. *ibidem*, s. 6.

⁸⁷ Problem ten jest widoczny szczególnie w przypadku rosyjskiego myślenia wielkomocarstwowego, charakterystycznego dla takich rosyjskich szkół geopolityki, jak neoeurazjatyzm czy też neobizantyzm.

macji i mass mediów, pozostając jednak w neoeurazjatyckim schemacie myślenia zakładającym odwieczne przeciwieństwo cywilizacji morza i lądu oraz postrzeganie Rosji jako największego przedstawiciela cywilizacji kontynentalnej, która musi bronić się przed ekspansją amerykańskiej cywilizacji morza. Prace Panarina odwołują się do silnie zideologizowanej wizji świata, a tym samym zamiast analiz dotyczących przemian cywilizacyjnych otrzymujemy rozważania o rywalizacji sił „dobra” z siłami „zła” i o budowie eurazjatyckiej Rusi. Rozważania Panarina o głębokim kryzysie USA i prorokowanie jego szybkiego upadku, a nawet rozpadu państwa, trudno uznać za próbę podjęcia przez rosyjskiego geopolityka analizy współczesnego środowiska międzynarodowego. Jego prace stanowią raczej silnie antyamerykański manifest polityczny, w którym Panarin stara się budować „eurazjatycką ideę patriotyzmu i integracji” na podstawie patriotyzmu, duchowości i *dierżawnosti*. W pracy *Informacionnaja wojna i geopolitika* Panarin zawarł nawet harmonogram budowy eurazjatyckiej Rusi, której częścią stopniowo staną się: Rosja, Białoruś, Kazachstan, Armenia, Kirgizja, Tadżykistan, Uzbekistan, Mongolia, Serbia, Czarnogóra, Macedonia, Gruzja, Azerbejdżan, Albania, Ukraina, Mołdawia, Grecja, Słowenia, Chorwacja, kraje nadbałtyckie, Polska, Węgry, Czechy, Słowacja, Rumunia, Syria, Libia, a nawet miasto Konstantynopol, Chiny, Korea Południowa, Turcja i Izrael⁸⁸. Wielkomocarstwowe fantazje rosyjskiego myśliciela trudno uznać nawet za element teorii geopolitycznej. Panarin wykorzystuje niezwykłą popularność w Rosji myślenia geopolitycznego do budowania swoich pseudonaukowych spekulacji, wykorzystując przy tym interesującą teorię wojen informacyjno-intelektualnych. Jednakże koncepcja ta zamiast stać się podstawą rozważań dotyczących charakteru współczesnego środowiska międzynarodowego, staje się dla Panarina podstawą pseudogeopolitycznego fantazjowania niemającego żadnego oparcia w rzeczywistości. Prace Panarina powodują, że rosyjską myśl geopolityczną trudno niekiedy rozpatrywać w kategoriach akademickiej nauki, gdyż jest to raczej nacjonalistyczna publicystyka polityczna, pełna mitów, stereotypów, budowana na silnym antyamerykanizmie i archaicznej, manichejskiej wizji świata.

Należy przy tym rozumieć, skąd bierze się we współczesnej Rosji podatność na dość anachroniczne myślenie w kategoriach mesjanizmu narodowego i „dziejowej misji narodu rosyjskiego”. Jest to uwarunkowane trudnościami związanymi z procesami transformacji społecznej. Transformacja ustrojowa wymaga spełnienia przynajmniej minimum warunków psychologicznych, sprzyjających budowie nowego ustroju, szczególnie zaś stworzenia warunków psychologicznych sprzyjających „dobremu samopoczuciu”⁸⁹ w czasach, które wywołując gwałtowną zmianę, wywołują także poczucie traumy społecznej. Swoisty stan zagubienia psychologicznego człowieka transformacji, wiążący się z kryzysem tożsamości i ciągłości pokoleniowych tradycji, wymaga także swoistych remediów psychicznych, co w rzeczywistości rosyjskiej oznacza m.in. nawrót do myślenia mesjanistycznego i podkreślania wyjątkowości własnego społeczeństwa. Ideologie te mają kompensować frustrację związaną z utratą większości przewag światowych oraz realne niepowodzenia w sferze reform gospodarczo-społecznych. Dlatego też koncepcje polityczne odwołujące się do wielkości narodu rosyjskiego, jego światowej misji i potęgi, do myślenia wielkomocar-

⁸⁸ I. Panarin, *Informacionnaja wojna i geopolitika...*, s. 541.

⁸⁹ T. Bodio, *Między romantyzmem a pragmatyzmem*, Warszawa 2001, s. 14.

stwowego w skali całego globu, trafiają na podatny grunt, nawet jeżeli ich praktyczna wartość jest znikoma.

Rozważania rosyjskich geopolityków dotyczące wojny informacyjnej, mimo swojego silnie zideologizowanego charakteru, są o tyle ważne, że ukazują istotny problem, przed którym stanęła współczesna Rosja. Musi się ona obecnie zmierzyć nie tylko z wewnętrznym kryzysem społeczno-gospodarczym, ale także z zasobami *soft-power* takich potęg, jak USA i Unia Europejska. Szczególnie zjednoczona Europa stała się wielkim wyzwaniem dla Federacji Rosyjskiej. Z końcem zimnej wojny Unia Europejska stała się magnesem, który sprawił, że cały region Europy Wschodniej (dotychczas pozostający w strefie wpływów rosyjskich) zorientował się w kierunku Brukseli. Opcję proeuropejską przyjęły kraje, które wchodziły w skład ZSRR, takie jak państwa nadbałtyckie czy też Gruzja i Ukraina. Brak atrakcyjności ideologicznej i politycznej spowodował, iż Rosjanie nie byli w stanie przeciwstawić się tym tendencjom nawet w regionach uznawanych za obszar ich żywotnych interesów. Kolejnym zagrożeniem dla rosyjskiej dominacji na obszarze byłego ZSRR stało się także rozprzestrzenianie w mużułmańskich regionach byłego ZSRR radykalnej ideologii i organizacji islamskich, które w obliczu kryzysu tożsamości i wartości, który dotknął społeczeństwa postradzieckie, oferowały atrakcyjne hasła i wypełniały pustkę duchową pozostawioną przez upadek ideologii komunistycznej.

Jeden z wybitnych przedstawicieli rosyjskiego myślenia geopolitycznego Aleksander Panarin zwracał uwagę, iż status danego mocarstwa w określonym regionie świata związany jest z wartością jego systemu kulturowego, który ono uosabia i propaguje w swoim otoczeniu. Z tego punktu widzenia geopolityka staje się nauką humanistyczną, a humanizacja geopolityki pojawia się wraz z uświadomieniem sobie kulturowych determinant życia społecznego. Panarin zwraca uwagę, że za niepokojące zjawisko geopolityczne należy uznać gwałtowną degradację statusu Rosji jako tradycyjnego przekaznika europejskiego Oświecenia w Eurazji. Panin zwraca też uwagę, iż podstawowym pytaniem geopolitycznym, na które Rosja musi znaleźć odpowiedź, jest pytanie: dlaczego Rosji komunistycznej udało się wypełnienie roli ośrodka propagującego idee oświeceniowe w Eurazji, a nie udaje się to Rosji postkomunistycznej występującej z hasłami liberalnymi? Panarin uważa, że Rosja zachowując duchowo-ideologiczną zależność od Zachodu nie zdoła powrócić do roli ośrodka integracji na obszarze postradzieckim, gdyż konsumpcyjny zachodnioeuropejski liberalizm utracił swoje zdolności do mobilizacji ludzi. Głównym zadaniem geopolitycznym Rosji na obecnym etapie rozwoju jest zatem wysunięcie nowej idei, która będzie zdolna przeciwstawić się nieodpowiedzialnemu, konsumpcyjnemu hedonizmowi narzucanemu przez kulturę Zachodu i dzięki temu stać się ponownie ośrodkiem zjednoczenia ludów eurazjatyckich⁹⁰.

Podnosząc problemy *soft-power* i „wojny informacyjnej” (wojny panidei) zwraca się także uwagę na konieczność poszukiwania „rosyjskiej idei”, która stałaby się alternatywą dla amerykanizacji świata podbudowanej przez ideologię liberalną. Przeciwstawiając współczesną Rosję Zachodowi i szukając panidei, która byłaby zdolna konkurować z dominującymi wzorami neoliberalnymi, powraca się do tradycji w rosyjskim myśleniu o szczególnym, „duchowym” znaczeniu Rosji w świecie, przeciw-

⁹⁰ A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI wieku*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 49–53.

stawiając ją liberalnemu, zindywidualizowanemu, skomercjonalizowanemu światu Zachodu. „Rosyjska idea” miałaby stać się intelektualną, ideologiczną podbudową rosyjskiej aktywności w świecie zewnętrznym, ideą na tyle atrakcyjną, iż byłaby zdolna konkurować z panamerykańską ideą liberalnej globalizacji i zjednoczyć wokół Rosji wszelkie siły, które sprzeciwiają się przebudowie całego świata na modłę USA.

W literaturze rosyjskiej wskazuje się, iż współczesna Rosja powinna wypracować narodową (rosyjską) ideę, gdyż bez niej, bez widocznej wizji i perspektywy rozwoju państwa, trudno będzie chronić specyfikę własnej kultury i państwowości. Jest to o tyle ważne, ponieważ polityka zagraniczna państwa powstaje na podstawie narodowo-państwowej ideologii, którą należy pojmować jako system koordynat i interpretację modelu świata⁹¹. Uznaje się, iż dla współczesnej Rosji jednym z najważniejszych zadań jest właśnie sformułowanie „idei narodowej”, będącej podstawą działalności państwa i rozwoju społecznego. „Rosyjska idea” służyłaby określeniu podstaw politycznej strategii państwa i zawierałaby odpowiedzi na pytania o przyszłość Rosji, o to, czy Rosja ma do wypełnienia jakąkolwiek rolę w świecie, a jeżeli tak, to jaka ona ma być. Stworzenie nowej „rosyjskiej idei” stanowiącej podstawy dla polityki tego kraju w XXI w. związane jest z koniecznością rozwiązywania wielkich dylematów stojących przez współczesną Rosją.

We współczesnej Rosji podkreśla się znaczenie „władzy symbolicznej” i wskazuje się, iż rywalizacja w XXI w. to przede wszystkim ideologiczna konkurencja między państwami, a konflikty we współczesnym świecie to przede wszystkim konflikty „informacyjne” mające na celu opanowanie „sfery symbolicznej”, dlatego też Rosjanie muszą stać się „atrakcyjni” ideologicznie, jeżeli chcą skutecznie rywalizować o odzyskanie pozycji w środowisku międzynarodowym, a zwłaszcza na obszarze uznanym za strefę „żywotnych interesów”. Przekonanie o istotnej roli *soft-power* wywodzi się między innymi z faktu, iż współczesna Federacja Rosyjska jest „wypychana” ze swoich dotychczasowych sfer wpływów w regionie Europy Środkowej, Kaukazu i Azji Środkowej właśnie za pomocą instrumentów „miękkiej siły”: oddziaływania za pomocą środków ekonomicznych, upowszechniania ideologii liberalnej, wspierania prozachodnich ruchów społecznych, polityki „otwartych drzwi” dla akcesji nowych państw do NATO i UE. Powoduje to, iż takie państwa, jak Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Azerbejdżan zostają wprowadzone w orbitę wpływów europejskich oraz amerykańskich, a pomiędzy Rosją a USA i UE rozgrywa się swoista *soft-war*, w której obie strony dążą przede wszystkim do mobilizacji zasobów „miękkiego oddziaływania”, aby uzyskać dominację w strategicznych regionach⁹².

Jest to o tyle istotny element dla Rosji, gdyż przez blisko siedemdziesiąt lat istnienia Związku Radzieckiego polityka tego państwa była wspierana przez ideologię komunistyczną. Dzięki wykorzystywaniu m.in. siły oddziaływania ideologicznego kraj ten stworzył sferę wpływów, która jako pierwsza w historii najnowszej zdołała przeciwstawić się hegemonii Zachodu. Model radziecki był do pewnego momentu zdolny konkurować z wysoko rozwiniętymi państwami Zachodu i dla wielu rozwijających się społeczeństw stał się realną alternatywą rozwojową⁹³. W okresie zimnej wojny Związek Radziecki był rywalem dla USA także pod względem *soft-power* i an-

⁹¹ *Włast', politika, diplomatija. Duchowyje osnovy wniesznej politiki Rossii: materialy miedzunarodnoj naucznoj konferencii*, Moskwa 1997, s. 125.

⁹² B. P. Jackson, *The „Soft War” for Europe’s East*, „Policy Review” 2006, nr 137, s. 6–14.

⁹³ M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, Toruń 1996, s. 56.

gażował się w szeroką kampanię informacyjno-propagandową, aby przekonać resztę świata o atrakcyjności modelu radzieckiego i ideologii komunistycznej. Związek Radziecki wydawał znaczące sumy na promocję własnej ideologii i rozpowszechnianie dezinformacji na temat Zachodu, kładziono duży nacisk na demonstrowanie wyższości swojego systemu edukacji i kultury⁹⁴.

Zmiany społeczno-polityczne, do których doszło na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Europie Środkowej i Wschodniej, doprowadziły do znaczącego ograniczenia znaczenia ideologii komunizmu. Spowodowało to, iż Rosja utraciła jeden z ważnych elementów wykorzystywanych w rywalizacji międzynarodowej, a problemem polityki zagranicznej odrodzonej Rosji stała się budowa nowej przestrzeni ideologicznej, która byłaby podstawą dla aktywności zewnętrznej i utrzymania pozycji hegemonu, jeżeli nie w dawnym bloku państw socjalistycznych, to przynajmniej na obszarze byłego ZSRR. Rosjanie chcą utrzymać kontrolę nad obszarem poradzieckim i odbudować swoją strefę wpływów. Dla sfery relacji międzynarodowych oznacza to m.in. utrzymywanie języka rosyjskiego jako instrumentu wszechstronnych kontaktów, utrwalenie bądź rekonstrukcję szerokiej współpracy kulturalnej, naukowej i edukacyjnej z ważniejszymi ośrodkami Federacji Rosyjskiej, akceptację zasięgu telewizji centralnej (moskiewskiej) itd. Byłoby to zachowanie wielu ważnych kanałów dominacji rosyjskiej cywilizacji na przeważającej części obszaru byłego ZSRR, przy wzmacnianiu własnej państwowości i kultury, przy coraz większym współzawodniczącym napływie dorobku obcych kultur ze świata zewnętrznego – z USA, Europy i niektórych państw muzułmańskiej Azji⁹⁵.

Współczesne rosyjskie władze, także dzięki rosyjskim akademikom podejmującym problematykę *soft-power* i roli informacji w postzimnowojennym świecie mają świadomość znaczenia, jakie ma odpowiednia strategia informacyjna w świecie. W lipcu 2004 r. prezydent Władimir Putin postawił przed rosyjskimi dyplomatami zadanie opracowania strategii budowy obrazu Rosji w świecie, tak aby Rosja mogła się włączyć do rywalizacji o „serca i umysły”. Jednym z elementów rosyjskiej strategii stało się tym samym zapewnienie obecności rosyjskich mediów w świecie i upowszechnianie za ich pośrednictwem wykreowanego obrazu Rosji⁹⁶.

Prace rosyjskich geopolityków poświęcone aspektowi informacyjnemu współczesnego środowiska międzynarodowego nie stanowią akademickiej próby podjęcia dyskusji dotyczącej przemian cywilizacyjnych zachodzących we współczesnym świecie. W pracach takich geopolityków, jak Irina Wasilienko czy też Igor Panarin powielane są schematy myślowe związane z antyamerykanizmem części rosyjskich elit społeczno-politycznych, budowana jest silnie zideologizowana, manichejska wizja świata, gdyż w dużym stopniu nawiązują one do prostego schematu: „zła”, tj. pozbawiona wartości kultura amerykańska vs. „dobra” rodzima kultura rosyjska, stanowiąca zaporę przeciwko amerykańskiej hegemonii w świecie. Głównym motywem przewijającym się w pracach zwolenników podejścia geoinformacyjnego jest konieczność wypracowania nowej „rosyjskiej idei”, która zdolna byłaby przeciwstawić się westernizacji (amerykanizacji) współczesnego świata. Geoinformacjonizm co prawda stara się włączyć do rozważań geopolitycznych nowe wymiary i rozszerzyć

⁹⁴ S. J. Nye, *op. cit.*, s. 107–109.

⁹⁵ M. Dobroczyński, *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999, s. 136–137.

⁹⁶ Por. W. Kononienko, *Sozdat' obraz Rossii?*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2006, vol. 4, nr 2, s. 192–201.

pole badawcze, ale w odróżnieniu od geoekonomizmu nie wnosi wiele do rozwoju dyscypliny i zrozumienia istoty współczesnego środowiska międzynarodowego. Jego silne zideologizowanie powoduje, że wartościowe elementy teorii geopolitycznej związanej z kształtowaniem się „wieku informacji” zostają zdominowane przez nacjonalistyczne stereotypy i archaiczne myślenie.

Rozdział III

Geopolityka krytyczna

W latach osiemdziesiątych za sprawą radykalnego i krytycznego podejścia do badań geograficznych, zapoczątkowanego przez grupę francuskich geografów skupionych wokół pisma „Herodote”, nastąpiło poszukiwanie nowych dróg rozwoju dyscypliny, które doprowadziły do znacznego ożywienia badań geopolitycznych. W środowisku anglojęzycznych geografów, takich jak Richard Ashley, Simon Dalby, Klaus Dodds, Peter Taylor, Gearoid O’Tuathail, czy też John Angew zaczęła się stopniowo kształtować koncepcja geopolityki krytycznej.

Powstanie geopolityki krytycznej związane było z rosnącą popularnością teorii krytycznej i postmodernizmu w naukach społecznych, a także z coraz większym uwzględnianiem „współczynnika humanistycznego”, co dla geopolityków oznaczało odwoływanie się do geografii humanistycznej i spowodowało swoistą „humanizację” badań geopolitycznych. Nawiązując do teorii krytycznej, postmodernizmu i geografii humanistycznej zaczęto więc podkreślać fakt, iż geopolityczne teorie nie są prawdą absolutną, ale są specyficznymi przedstawieniami związanymi z konkretną osobą i sytuacją. Chociaż świat i przestrzeń są dla wszystkich takie same, to odmienna jest jego interpretacja i różne wyobrażenia przestrzenne. Zaczęto więc stawiać pytanie o to, jak kształtuje się wyobraźnia geopolityczna i w jaki sposób ludzie nabywają i tworzą swoje wyobrażenia o otaczającym ich świecie.

Ponadto ważne dla ukształtowania się koncepcji geopolityki krytycznej było zwrócenie uwagi na fakt, iż ukształtowana wyobraźnia geopolityczna jest formą wiedzy porządkującą przestrzeń, w której się poruszamy, dostarczającą nam pojęć służących do opisu otoczenia oraz swoistej „mapy świata”. Zaczęto analizować geopolitykę z punktu widzenia tradycji Michaela Foucaulta jako swoistą władzę/wiedzę narzuconą człowiekowi z zewnątrz przez dominujące instytucje społeczne, które poprzez wytworzone przez siebie pojęcia służące do opisu rzeczywistości dostarczają jednostkom wzorów dla ich własnych opisów. Przyjęto, iż geografia nie jest wiedzą „naturalną”, ale wytworzoną, a dominujące w danym społeczeństwie wyobrażenia przestrzenne dają przewagę pewnym sposobom myślenia i ekspresji, a jednocześnie ograniczają wpływ innych. Są one zatem elementem porządku symbolicznego obowiązującego w danym społeczeństwie. W sferze formalnych instytucji państwowych dominujący sposób postrzegania świata przejawia się poprzez działania państwa, dyplomację, polityczne wystąpienia, i następuje jego instytucjonalizacja przede wszystkim poprzez

tworzenie na jego podstawie strategii politycznych, doktryn politycznych, czy wreszcie oficjalnych dokumentów urzędowych⁹⁷.

Wychodząc z takich założeń zwolennicy geopolityki krytycznej uznali, iż „geopolityka” jest zdecydowanie szerszym i bardziej kompleksowym zagadnieniem niż w ortodoksyjnym rozumieniu tego pojęcia. Irlandzki geograf Gearoid O’Tuathail pisał, iż klasyczna definicja geopolityki jako analizy wpływu geografii na praktyczną politykę państwa nie musi ograniczać geopolityki tylko do wąskich problemów badania struktury porządku międzynarodowego, gdyż samo pojęcie „geografia” jest pojęciem złożonym, które może być rozpatrywane w różnorodny sposób i posiada wiele różnych znaczeń. Wszystkie państwa posiadają jakieś terytorium i strategia oraz praktyka polityki zagranicznej są uzależnione od geograficznej lokalizacji oraz od geograficznego rozumienia świata. Geografia nie jest niezmiennym podłożem działania człowieka, jak niektórzy chcieliby ją widzieć, ale jest historyczną i społeczną formą wiedzy dotyczącą ziemi. „Geografia” nie jest „naturą”, ale jest raczej koniecznym działaniem społecznym i politycznym, jest „opisywaniem ziemi”, jest społeczną praktyką, którą można określić jako *geo-graphing*. Jest to społeczne i polityczne wyobrażenie świata, a nie opisanie, jakim on jest. Podobnie więc geopolityka jest zatem pisaniem o geograficznych wyobrażeniach i polityce państw⁹⁸.

Pod koniec lat osiemdziesiątych John Angew i Gearoid O’Tuathail wysunęli propozycję, aby geopolitykę pojmować w bardziej szeroki i wszechstronny sposób. Postulowali, iż należy krytycznie spojrzeć na geopolitykę jako na praktykę dyskursu społecznego, za pomocą której intelektualiści i dyplomaci dokonują opisanie międzynarodowej polityki w kategoriach przestrzennych, tworząc odpowiednie obrazy i przedstawienia świata oraz narzucając tym samym dominującą wizję rzeczywistości niekoniecznie zgodną z rzeczywistością, ale odzwierciedlającą interesy władzy. W tym rozumieniu badanie geopolityczne zaproponowane przez geopolityków krytycznych to analiza przestrzennego rozumienia polityki międzynarodowej tworzona przez mocarstwa i państwa mające status hegemonu w regionie lub świecie⁹⁹.

Koncepcja geopolityki krytycznej postulowała redefinicję dotychczasowej koncepcji tej dyscypliny badawczej i zakładała, iż geopolityka jest szerszym fenomenem kulturowym niż ją się do tej pory rozumiało. Dlatego też krytyczne podejście do geopolityki powinno być osadzone w analizie i konfrontowaniu „geopolitycznych wyobrażeń”, mitów i wiedzy o sobie i świecie zewnętrznym funkcjonujących w ramach państwa. Wychodząc z założenia, iż myślenie i koncepcje geopolityczne nie stanowią analizy obiektywnie istniejącej rzeczywistości międzynarodowej, ale są interpretatywną praktyką społeczną, geopolityka krytyczna nie jest badaniem rzeczywistości międzynarodowej i przebiegu granic międzypaństwowych, ale raczej badaniem, w jaki sposób następuje społeczne konstruowanie granic, w jaki sposób powstaje rozróżnienie „wewnątrz” – „zewnątrz”, „tutaj” – „tam”, „miejscowe” – „zagraniczne”. Jest badaniem, w jaki sposób tworzą się nasze przestrzenne wyobrażenia i nasz sposób postrzegania świata. Jak zwracano uwagę, geopolityka krytyczna jest

⁹⁷ Por. J. O’Loughlin, G. O’Tuathail, V. Kolossov, *Russian geopolitical culture and public opinion: the mask of Proteus revisited*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 2005, vol. 30, nr 3, s. 324.

⁹⁸ G. O’Tuathail, *Understanding critical geopolitics: geopolitics and risk society*, (w:) *Geopolitics, geography, and strategy*, ed. C. S. Gray, G. Sloan, Londyn 2003, s. 109.

⁹⁹ G. O’Tuathail, *Critical geopolitics the politics of writing global space*, Minnesota 1997, s. 59–60.

raczej zainteresowana badaniem społecznych „mentalnych map” świata, a nie prostą mapą państw. Jest więc ona zainteresowana praktyką społeczną, która prowadzi do takiego lub innego uporządkowania i ustalenia wiedzy o przestrzeni. Geopolityka krytyczna do siatki pojęciowej wprowadziła takie wartościowe poznawczo kategorie, jak: geopolityczne wyobrażenia, kultura geopolityczna, geopolityczne tradycje, dyskurs geopolityczny, kody geopolityczne, które wyznaczają główne obszary zainteresowań badawczych geopolityki.

W rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej dominuje postrzeganie geopolityki jako nauki ukształtowanej przez tradycję kiellenowsko-ratzelowską. Problemem rosyjskich akademików stało się wyjście poza dotychczasowe uproszczone schematy badawcze, co pozwoliłoby w sposób krytyczny podejść do analizy takich tradycyjnych nurtów w rosyjskim myśleniu geopolitycznym, jak np. eurazjatyzm. Niestety w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej obiektywna i krytyczna analiza rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych była trudna do urzeczywistnienia, co spowodowało, iż w odróżnieniu od geopolityki zachodniej, gdzie w największym stopniu rozwijają się nurty powiązane z geopolityką krytyczną, w rosyjskiej geopolityce wciąż dominują schematy wprowadzone przez takich klasycznych badaczy związków pomiędzy geografiami a polityką, jak Mahan, Mackinder, Haushofer. Duża część rosyjskich badaczy operując wciąż schematem przeciwstawienia mocarstw kontynentalnych mocarstwom morskim skazuje rosyjską geopolitykę na epigonizm i marginalizację.

W kontekście rozważań dotyczących geopolityki krytycznej i jej recepcji w Rosji szczególnie wartościowe wydaje się podejście badawcze zaproponowane przez Władimira Kołosowa i Dimitra Zamiatina, nawiązujące do światowych trendów rozwoju dyscypliny i wyróżniające się w rosyjskiej geopolityce swoją uniwersalnością i oryginalnością. Ci dwaj uczeni wyróżniają się wśród rosyjskich geopolityków podejmowaną tematyką badawczą. Główny obiekt ich badań stanowią problemy geograficznych obrazów dominujących w społeczeństwie rosyjskim i problemy nowego geopolitycznego postrzegania świata. Ich prace, sięgające do problematyki kulturowej, wykorzystujące na szeroką skalę badania opinii publicznej, wydają się być najciekawszym elementem współczesnej rosyjskiej geopolityki, a ich poznanie przynosi rzeczywistą wiedzę o rosyjskich wyobrażeniach przestrzennych, co pozwala na rozumienie rosyjskich aspiracji i obaw wobec kształtującej się rzeczywistości geopolitycznej świata pozimnowojennego.

Na szczególną uwagę zasługują prace Władimira Kołosowa, jednego z najciekawszych współczesnych rosyjskich geopolityków i geografów politycznych. Wśród licznych publikacji poświęconych problemom geopolitycznym w Rosji szczególna wartość prac i badań Kołosowa wynika z faktu, iż jako jeden z nielicznych rosyjskich uczonych w swoich badaniach nawiązał do pojęcia geopolityki krytycznej i do prac irlandzkiego uczonego Gearoida O'Tuathaila, koncentrując się na wyobrażeniach przestrzennych dominujących w rosyjskiej opinii publicznej, poruszając problemy postrzegania świata przez Rosjan i ukształtowanych w społeczeństwie rosyjskim geopolitycznych wizji i obrazów świata. Tożsamość każdego kraju zawiera w sobie obrazy, wyobrażenia geopolityczne i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na podstawie którego kształtuje się przeciwieństwo „my” – „oni”. Przedstawienia i obrazy świata zewnętrznego nie są statyczne, ale zmieniają się w zależności od przemian zachodzących zarówno w kraju, jak i w postrzeganych podmiotach. Przedstawienia świata zewnętrznego, mity, stereotypy, obawy, frustracje

są o tyle istotne w badaniu danego społeczeństwa, iż są do pewnego stopnia „zwierciadłem” problemów danej zbiorowości.

Kołosow podkreślał, że ukształtowane w ramach opinii publicznej wyobrażenia geopolityczne posiadają istotny wpływ na prowadzoną przez państwo politykę zagraniczną. Opinia publiczna w swoich poglądach na sprawy publiczne kieruje się stereotypami, mitami i obrazami świata zakorzenionymi w zbiorowej wyobraźni. Aby zrozumieć politykę zagraniczną Rosji, trzeba zrozumieć, w jaki sposób Rosjanie postrzegają samych siebie i świat zewnętrzny, jaka jest geopolityczna mapa świata funkcjonująca w wyobrażeniach rosyjskich elit i społeczeństwa, w jaki sposób kształtuje się rosyjska „wyobraźnia geopolityczna”. Najbardziej wartościowe prace Kołosowa poświęcone są analizie rosyjskiej opinii publicznej z perspektywy dominujących w niej obrazów geopolitycznych, które kształtują obraz świata zewnętrznego.

Jedną z pierwszych prac poświęconych rosyjskim wyobrażeniom geopolitycznym jest praca pod redakcją Władimira Kołosowa, opracowana przez Instytut Geografii Rosyjskiej Akademii Nauk, pt. *Geopoliticeskije položenije Rossii: predstavlienija i realnost'* (Moskwa 2000). Praca ta poruszała przede wszystkim problem rosyjskich kodów kulturowo-geograficznych i związanych z nimi sposobów postrzegania świata. Była to jedna z pierwszych rosyjskich prac geopolitycznych, która zapoczątkowała społeczno-kulturowe podejście do analiz geopolitycznych. Kołosow i jego współpracownicy dzięki temu nowatorskiemu podejściu do geopolityki starali się ukazać historyczno-kulturowe podstawy kształtowania się rosyjskiego horyzontu geopolitycznego, a dzięki temu zaprezentować dynamikę kształtowania się dyskursu wokół rosyjskiego miejsca w świecie po upadku ZSRR.

Efektom badań Kołosowa były także liczne artykuły poświęcone tematyce rosyjskiej „wyobraźni geopolitycznej”, publikowane nie tylko w Rosji, ale także w prestiżowych periodykach międzynarodowych. Wśród wartościowych publikacji wyróżnia się artykuł „*High*” and „*low*” geopolitics: image of foreign countries in the eyes of Russian citizens, („Geopolitics” 2003, vol. 8, nr 1, s. 121–148), który zawierał zarówno pewne uogólnienia teoretyczne, jak i przynosił wiedzę o czynnikach kształtujących rosyjską wyobraźnię geopolityczną.

W artykule tym Kołosow na podstawie prowadzonych w Rosji w latach 2000–2001 badań opinii publicznej podjął się próby rekonstrukcji głównych wyobrażeń geopolitycznych obywateli państwa rosyjskiego. Kołosow zwraca uwagę, iż w dużych państwach, takich jak Rosja czy też USA, opinia publiczna raczej koncentruje się na problemach wewnętrznych, nie przywiązując nadmiernej wagi do polityki zagranicznej. Historia takich potęg, jak USA, Niemcy, Japonia, Rosja ukazuje, jak odległe są od siebie polityczne zachowania, teorie, fobie, mity decydentów politycznych i zwykłych obywateli¹⁰⁰. W związku z tym istnieje konieczność rozróżnienia *high geopolitics image*, czyli wyobrażeń geopolitycznych politycznych przywódców, którzy w ostatecznym rozrachunku podejmują decyzje polityczne, i *low geopolitics image*, czyli wyobrażeń przestrzennych występujących na poziomie obywateli i opinii publicznej. Inaczej i w innych warunkach kształtują się wyobrażenia elit politycznych, a inaczej zwykłych obywateli i dlatego te dwa obszary należy od siebie odróżnić. Oczywiście w państwach demokratycznych obydwie sfery tak czy inaczej

¹⁰⁰ V. Kolossov, „*High*” and „*low*” geopolitics: image of foreign countries in the eyes of Russian citizens, „Geopolitics” 2003, vol. 8, nr 1, s. 122.

przenikają się, gdyż opinia publiczna ma znaczący wpływ na podejmowane decyzje polityczne, bo w krajach demokratycznych opinia publiczna jest siłą legitymizującą działania podejmowane przez państwo w środowisku międzynarodowym¹⁰¹.

„Niskie” wyobrażenia geopolityczne stanowią niezbędny element politycznej (państwowej) i narodowej (etnicznej) tożsamości. Wiedza geopolityczna jest produktem społecznym, jest praktyką dyskursywną i produktem narodowej historii, kultury, syntezą wizji upowszechnianych przez elitę polityczną, akademickich ekspertów, inteligencję oraz opinię publiczną. Geopolityczna wizja świata powinna być rozumiana jako konfiguracja społecznych reprezentacji relacji pomiędzy różnorodnymi elementami politycznej przestrzeni, narodowego bezpieczeństwa i zagrożeń dla niego, zysków i strat wynikających z określonej strategii polityki zagranicznej. Wizja ta zawiera ponadto wyobrażenia o przestrzeni zamieszkiwanej przed daną społeczność, wizję jej granic, preferowany i akceptowany model systemu międzynarodowego, wyobrażenia o swojej roli w świecie, a także przekonania dotyczące sił wewnętrznych i zewnętrznych sprzyjających lub nie realizacji geopolitycznej wizji¹⁰².

Kolosow podkreślając znaczenie badań nad rosyjską opinią publiczną wskazuje, iż po rozpadzie ZSRR w rzeczywistości społeczno-politycznej Rosji dokonała się istotna zmiana: o ile w okresie istnienia państwa radzieckiego polityka zagraniczna była niezależna od poglądów obywateli, o tyle współczesne władze rosyjskie muszą już brać pod uwagę oczekiwania różnorodnych grup społecznych. Co prawda wpływ opinii publicznej na politykę państwa i decyzje podejmowane przez rosyjskie elity polityczne jest wciąż mniejszy niż ma to miejsce w ustabilizowanych demokracjach i mogą występować różnice pomiędzy geopolitycznymi wyobrażeniami obywateli a geopolitycznymi wyobrażeniami i decyzjami ekspertów i decydentów politycznych. Niemniej jednak polityka zagraniczna państwa jest ekstrapolacją za granicę wewnątrzpolitycznych warunków i obsesji, a w przypadku Rosji polityka zagraniczna, czy też jej obraz medialny, kreowana jest z myślą o odbiorcy wewnętrznym¹⁰³.

Według Kolosowa główna trudność w przypadku analizy geopolitycznych wyobrażeń obywateli Federacji Rosyjskiej polega na tym, iż postrzeganie świata oraz samych siebie przez obywateli danego państwa stanowi produkt historii narodowej, kultury oraz wpływu ocen wytworzonych wśród elit politycznych. Większość populacji danego społeczeństwa z reguły podziela „oficjalną” geopolityczną wizję świata, jako część narodowej ideologii ukształtowanej w długotrwałych procesach dziejowych, stanowiącej część tożsamości danego społeczeństwa. Dzisiejsza rosyjska tożsamość znajduje się w okresie transformacji, co powoduje, iż stanowi ona obecnie kompleks kontrowersyjnych i często sprzecznych wyobrażeń, co utrudnia jej badania. Na przykład część obywateli tego kraju do dnia dzisiejszego postrzega siebie nie jako część współczesnej Federacji Rosyjskiej, ale wciąż jako element nieistniejącego ZSRR. Gwał-

¹⁰¹ Uważa się, iż we współczesnych demokracjach zachodnioeuropejskich opinia publiczna przenika cały proces rządzenia. Wiedza o tym, co obywatele myślą o aktualnych działaniach rządów, parlamentów i liderów politycznych, jak oceniają partie polityczne, jak zamierzają głosować w najbliższych wyborach, pozwala rządowi ocenić, w jakim stopniu podejmowane przez nie decyzje cieszą się poparciem obywateli, jakich decyzji oczekują ze strony władzy, jakie zaś spotkałyby się z nieprzychylną reakcją społeczną. Opinia publiczna stanowi więc istotną część kontekstu, w jakim podejmowane są decyzje polityczne. Por. A. W. Jabłoński, *Opinia publiczna*, (w:) *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 480.

¹⁰² V. Kolossov, „High” and „low” ..., s. 125.

¹⁰³ *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 260.

towny rozwój regionalizmów i nacjonalizmów w Rosji powoduje także, iż niektóre społeczności silniej identyfikują się z własną grupą etniczną i własnym regionem niż z państwem, co także wpływa na ich postrzeganie świata¹⁰⁴. Występują także znaczące rozbieżności pomiędzy starszym pokoleniem, którego opinie są silnie determinowane przez pamięć o ZSRR, a pokoleniami urodzonymi po 1980 r., które nie odczuwają tak silnych resentymentów związanych z ZSRR.

Procesy identyfikacji społecznej następują w Rosji, podobnie jak i w innych krajach postkomunistycznych, w warunkach kryzysu ekonomicznego i niestabilności politycznej, rozchwiania dotychczasowych systemów wartości i norm moralnych, braku spójności zachowań, sprzeczności w działaniach władzy i obywateli. Na początku lat dziewięćdziesiątych zakwestionowano w Rosji przydatność wartości społeczno-politycznych wywodzących się z ideologii komunistycznej. Zanegowanie wartości wywodzących się z ideologii, na której budowany był Związek Radziecki, spowodowało, iż zamieszkujące go nacje podjęły próby poszukiwania nowej tożsamości i nowych form życia społecznego, politycznego oraz gospodarczego. Zderzenie dotychczasowej mentalności z procesami reform gospodarczych i politycznych wpływa na tworzenie się nowych postaw społecznych i nowych wartości, na zmiany w mentalności i stylu życia, a także na zmiany wyobrażeń geopolitycznych rosyjskich obywateli.

Jeżeli chodzi o postrzeganie świata przez obywateli rosyjskich, to należy pamiętać, iż ich geopolityczna wyobraźnia w dużej mierze ukształtowana została jeszcze w okresie radzieckim, kiedy to w procesie edukacji i w oficjalnej propagandzie budowano obraz wrogiego obozu kapitalistycznego, przeciwstawiając mu braterstwo obozu socjalistycznego. Niezależnie od wyraźnego ideologicznego charakteru takich działań miały one do pewnego stopnia wpływ na kształtowanie się stosunku Rosjan do świata (głównie w grupach osób starszych). Kołosow zwraca przy tym uwagę, że ze względu na dominację w Rosji antyokcydentalistycznych elit politycznych nad społeczeństwem często nie dostrzega się faktu, iż rosyjska opinia publiczna może być bardziej skłonna do kooperacji z Zachodem niż wielu ekspertów może sądzić. Dominacja biurokratyczno-etatystycznej warstwy czynowników, która posiada własne cele i wyobrażenia o świecie (w dużym stopniu przejęte jeszcze z okresu istnienia państwa radzieckiego), powoduje jednak, iż „niskie” wyobrażenia geopolityczne nie są brane pod uwagę w procesach podejmowania decyzji politycznych.

Bardzo wartościowa poznawczo jest praca napisana pod redakcją Kołosowa pt. *Mir glazami Rossijan: mify i wniesznaja politika* (Moskwa 2003), w której zostały podjęte problemy nowej rosyjskiej tożsamości kształtującej się po upadku ZSRR i związane z tym przeobrażenia geopolitycznego widzenia świata wśród obywateli rosyjskich. Przedstawiono w niej analizę wyników badań opinii publicznej, poświęconych ukształtowanemu obrazowi Rosji i krajów zagranicy wśród rosyjskich obywateli. Ważną część pracy stanowiła także analiza geopolitycznych obrazów budowanych w rosyjskich mediach, gdyż podkreśla się, iż w Rosji, podobnie jak i w innych współczesnych demokracjach, duży wpływ na kształtowanie obrazu świata i stereotypów dotyczących środowiska międzynarodowego posiadają środki masowego przekazu, zwłaszcza zaś telewizja, które w rzeczywistości rosyjskiej są pod dużym wpływem rządzącej oligarchii i elit politycznych¹⁰⁵.

¹⁰⁴ V. Kolossov, „High” and „low”..., s. 125.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 122.

Praca ta ma wielką wartość, gdyż ukazując podstawowe wyobrażenia zakorzenione w rosyjskiej opinii publicznej zwraca uwagę na wielką rolę, jaką odgrywają ukształtowane mity, stereotypy i obrazy w budowaniu swoistej „mapy świata”, będącej elementem rosyjskiej tożsamości kulturowej i podstawą dla aktywności politycznej w środowisku międzynarodowym. Znaczenie tej pracy wynika także z faktu, iż analiza przekonań, mitów i stereotypów występujących w danej społeczności może być pomocna w rozumieniu decyzji podejmowanych przez osoby decydujące o kierunkach polityki zagranicznej, gdyż mogą one także być odzwierciedleniem mentalności grupowej. Nie bez przyczyny istnieje zbieżność pomiędzy wyobrazeniami geopolitycznymi Rosjan a koncepcjami polityki zagranicznej kraju. Na przykład badania opinii publicznej wykazały, iż w postrzeganiu świata zewnętrznego największe znaczenie przypisuje się obszarowi byłego ZSRR, drugim co do znaczenia obszarem dla Rosjan jest Europa, trzecim Ameryka, czwartym Azja¹⁰⁶, natomiast w dokumencie *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej z 2000 r.* w części poświęconej regionalnym priorytetom wymienia się w kolejności znaczenia regiony, które stanowią dla Federacji Rosyjskiej obszar zainteresowań i aktywności politycznej. Są to po pierwsze kraje WNP, po drugie Unia Europejska, po trzecie USA i po czwarte Azja (Chiny, Indie, Japonia, ASEAN). Analizując badania opinii publicznej zwraca się także uwagę, iż współcześni Rosjanie podkreślają, że typ ich kultury jest bardziej europejski niż „wschodni”, zwłaszcza jeżeli chodzi o cechy charakteru narodowego, ale jednocześnie zwracają także uwagę na fakt, iż w ich kraju raczej nie ma podstaw do rozwoju gospodarki opartej na wzorach zachodnioeuropejskiego liberalizmu. Konkurencja, indywidualizm i brak interwencji państwa w sferę ekonomii są przeciwstawne podstawowym rosyjskim tradycjom¹⁰⁷. Postrzeganie Rosji jako świata sytuującego się pomiędzy Wchodem a Zachodem sprzyjało w latach dziewięćdziesiątych renesansowi ideologii eurazjatyckiej. Uznaje się, iż eurazjatyzm wyraża się w specyficie rosyjskiej kultury, w instytucjach społecznych, takich jak np. gospodarka. Ze względu na swoją specyfikę większość badanych Rosjan (ok. 40%) określało się jako eurazjaci. Powoduje to, iż Rosjanie sami postrzegają swój kraj jako kraj europejsko-eurazjatycki. Stąd też rezerwa wobec przyjmowania wzorów zachodnich i akceptacji dla politycznych koncepcji „wspólnego europejskiego domu”, wzmocniana przez świadomość, iż w najbliższej przyszłości perspektywa połączenia Rosji ze zjednoczoną Europą jest niemożliwa do zrealizowania zarówno w politycznych, jak i ekonomicznych sferach. Ideę integracji Rosji z Europą popiera tylko znikomą część społeczeństwa rosyjskiego.

Kołosow na podstawie badań opinii publicznej ustalił, w jaki sposób w wyniku zmian, które nastąpiły w Rosji i na świecie w latach dziewięćdziesiątych, uległy znaczącym przemianom rosyjskie wyobrażenia o świecie zewnętrznym. Poprawił się w oczach Rosjan obraz takich krajów i regionów, jak Europa Zachodnia i Chiny, ale pogorszył się wizerunek krajów Europy Środkowej i Wschodniej, które zerwały swoje dotychczasowe związki z Rosją orientując się na UE, znacznie pogorszył się także obraz świata muzułmańskiego. Współczesne, postradzieckie, rosyjskie wyobrażenia o świecie zewnętrznym mają kilka charakterystycznych cech: 1) ogólne pozytywne nastawienie do świata zewnętrznego i oczekiwanie utrzymywania przyjacielskich

¹⁰⁶ *Mir glazami Rossijan: mify i wniesznaja politika*, pod red. W. A. Kołosowa, Moskwa 2003, s. 67.

¹⁰⁷ A. W. Siergiejewa, *Russkije stereotypy powidenija, tradicii, mentalnost'*, Moskwa 2006, s. 261.

stosunków z innymi krajami; 2) „konsumpcyjny westernizm” oznaczający, iż pozytywne postrzeganie Zachodu wynika z charakterystycznego dla Rosjan oceniania tych krajów poprzez ich wysoki poziom życia, rozwój ekonomiczno-techniczny. Wiodącą rolę w ocenach odgrywają nie problemy stosunków międzynarodowych i nie problemy ideologiczne, ale obraz Zachodu jako regionu bogatego, zasobnego, o wysokim poziomie życia. Zachód znany jest przede wszystkim dzięki zachodnim towarom, rzadziej dzięki kulturze, a problemy polityczne czy też ideologiczne raczej nie wpływają na rosyjskie oceny; 3) pacyfizm – rosyjskie społeczeństwo, poprzez traumatyczne doświadczenia konfliktów zbrojnych w Afganistanie i Czeczenii, nastrojone jest przeciwko działaniom zbrojnym. Nie aprobuje ani akcji zbrojnych podejmowanych przez inne państwa, ani ewentualnego rosyjskiego zaangażowania poza granicami kraju. Stąd też wynika demonizacja NATO, które po jego rozszerzeniu o kraje Europy Środkowo-Wschodniej i akcjach w Kosowie i Jugosławii jest postrzegane jako źródło zagrożenia militarnego i agresor; 4) antyamerykanizm – praktycznie jedynym krajem, który jest oceniany przez zdecydowaną większość Rosjan jako nieprzyjacielski, są USA. Silny antyamerykański kompleks odgrywa rolę odreagowania i ujęcia dla emocji związanych z upadkiem ZSRR, znaczącą utratą wpływów i prestiżu w świecie; 5) antyislamizm – to nowe zjawisko w rosyjskich nastrojach nie jest może tak silnie rozpowszechnione, jak w krajach Europy Zachodniej i USA, ale liczne konflikty, które objęły były muzułmańskie republiki ZSRR (stwarzając m.in. zagrożenie dla życia mieszkających tam Rosjan), antykaukaskie nastroje, problemy związane z konfliktem w Afganistanie i działalnością terrorystyczną stały się podstawą dla rozwoju antymuzułmańskich fobii. Muzułmański świat jest postrzegany coraz częściej jako obcy i wrogi; 6) „półokcydentalizm” – w odniesieniu do krajów Zachodu występuje wyraźne rozróżnienie pomiędzy zaprzyjaźnioną „dobrą” Europą, która jest bliska Rosji oraz wrogą, „złą” i agresywną Ameryką; 7) „półeurazjyzm” – podobne zróżnicowanie występuje w przypadku postrzegania Wschodu i Azji. O ile stosunek do muzułmańskiego Wschodu stale się pogarsza, o tyle kraje południowej i wschodniej Azji (Chiny, Indie, Wietnam) są postrzegane w kategoriach krajów zaprzyjaźnionych; 8) znaczące zróżnicowanie opinii publicznej występuje także w postrzeganiu krajów WNP. Pojawia się rozłam pomiędzy „Wschodem” a „Zachodem”. Obywatele rosyjscy najchętniej widzieliby sojusz z najbliższymi im „zachodnimi” krajami WNP: Białorusią, Mołdawią i Ukrainą, a z mniejszym entuzjazmem wypowiadają się na temat utrzymywania bliskich związków z „wschodnimi” krajami WNP: kaukaskimi i azjatyckimi¹⁰⁸.

Elementy te wydają się częściowo przynajmniej współgrać z ideami i koncepcjami politycznymi będącymi bezpośrednim źródłem decyzji dotyczących polityki zagranicznej, co świadczyłoby, iż u podstaw podejmowanych działań leży mentalność zbiorowa społeczeństwa rosyjskiego, a badania opinii publicznej mogą przyczynić się do lepszego i pełniejszego zrozumienia rosyjskich zachowań w sferze stosunków międzynarodowych. Przy czym Kołosow podkreśla, iż Rosjanie stali się bardziej pragmatyczni (szczególnie młodsze pokolenia), a mniej ideologiczni, oczekując przede wszystkim skutecznego działania i odbudowy podstawowych więzi państwowych i społecznych, a opinia publiczna w swoich reakcjach i ocenach świata zewnętrznego wspiera się na trzech podstawowych kryteriach: 1) społeczno-ekonomicznego powo-

¹⁰⁸ *Mir glazami...*, s. 257–258.

dzenia; kraje o wysokim poziomie życia (zwłaszcza zaś Europa Zachodnia) są traktowane jako wzór dla Rosji i źródło inwestycji koniecznych do rozwoju ekonomiki kraju; 2) bezpieczeństwa; nieobecności lub obecności potencjalnych zagrożeń ze strony innych państw; oraz 3) na utrwalonych „radzieckich” stereotypach, propagandowych kliszach zakorzenionych w opinii publicznej¹⁰⁹.

Władimir Kołosow współpracował także z jednymi z najbardziej znanych współczesnych geopolityków – Gearoidem O’Tuathilem i Johnem O’Loughlinem przy realizacji projektu badawczego „Russian geopolitical culture in the wake of 11/9”, mającym na celu analizę zmian, które zaszły w geopolitycznej wizji świata Rosjan po zamachach terrorystycznych na Nowy Jork w 2001 r. Efektem tej współpracy były artykuły: *A risky westward turn? Putin’s 11/9 script and ordinary Russians*, „Europe-Asia Studies” 2004, vol. 56, nr 1, s. 3–34; *Russian geopolitical storylines and public opinion in wake of 11/9: a critical geopolitical analysis and national survey*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, vol. 37, nr 3, s. 281–318; *Russian geopolitical culture in the post 11/9 era: the mask of Proteus revisited*, „Transactions, Institute of British Geographers” 2005, nr 30, s. 322–335; *The geopolitical orientations of ordinary Russians: the public opinion analysis*, „Eurasian Geography and Economics” 2006, nr 47, s. 158–181.

W artykułach tych podjęto próbę zrozumienia wpływu, jaki wywarły ataki terrorystyczne w Nowym Jorku 11 września 2001 r. na geopolityczne wyobrażenia Rosjan, w jaki sposób kształtował się dyskurs publiczny wokół tych wydarzeń oraz w jaki sposób elity polityczne Rosji manipulowały obrazem ataków terrorystycznych w celu wytworzenia, sprzyjających celom ich polityki wewnętrznej, wyobrażeń geopolitycznych narzucanych opinii publicznej.

Zwrócono przede wszystkim uwagę, że pierwsze wystąpienie telewizyjne prezydenta Putina 24 września 2001 r., w którym zadeklarował on poparcie dla USA oraz przystąpienie Rosji do koalicji antyterrorystycznej, stało w sprzeczności z tradycyjnymi wyobrazeniami geopolitycznymi elit i społeczeństwa rosyjskiego. Dla tych pierwszych wojska amerykańskie w Azji Środkowej były takim samym szokiem, jak dla Amerykanów byłyby rosyjskie bazy wojskowe w Meksyku, a ci drudzy w większości wychowani zostali w państwie, dla którego USA było głównym wrogiem geopolitycznym i ideologicznym¹¹⁰. Aby uzasadnić swój prozachodni zwrot w polityce zagranicznej, otoczenie prezydenta przez prawie sześć miesięcy po atakach na WTC budowało obraz tych wydarzeń jako amerykański odpowiednik wojny z fundamentalistycznymi bojownikami czeczeńskimi. Dzięki oddziaływaniu medialnemu i odpowiedniemu budowaniu wyobrażeń geopolitycznych osiągnięto cel, jakim było zarówno usprawiedliwienie sojuszu z USA w polityce zewnętrznej, jak i usprawiedliwienie operacji w Czeczenii w polityce wewnętrznej.

Analogia ataków 11/9 nie tylko do konfliktu w Czeczenii, ale także porównanie islamskiego fundamentalizmu do zagrożenia nazistowskiego dla „wolnego świata” pozwoliło zbudować geopolityczny obraz Rosji jako części wielkiej demokratycznej koalicji przeciwko nowemu barbarzyństwu. Metafora 11/9 – Czeczenia okazała się niezwykle użytecznym skryptem geopolitycznym. Władze rosyjskie ukształtowały wyobrazenie, iż 11/9 jest globalną wersją konfliktu w Czeczenii, a zbrodnie fun-

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 259.

¹¹⁰ J. O’Loughlin, G. O’Tuathail, V. Kolossov, *A „risky westward turn”? Putin’s 11/9 script and ordinary Russians*, „Europe-Asia Studies” 2004, vol. 56, nr 1, s. 4.

damentalistów islamskich są podobne do zbrodni nazistowskich¹¹¹. Badając reakcje opinii publicznej na wydarzenia 11/9 oraz stosunek Rosjan do polityki zagranicznej Władimira Putina zwrócono uwagę, iż cieszy się ona zdecydowanym poparciem społeczeństwa rosyjskiego, w tym nawet rosyjskich muzułmanów, którzy będąc bardziej krytyczni wobec USA aprobowali w większości politykę Putina¹¹².

Podejmując się analizy rosyjskich reakcji na wydarzenia 11/9 O'Loughlin, O'Tuathail i W. Kołosow podjęli się także próby długoterminowej analizy, jak kształtował się obraz wydarzeń 11/9 w mediach i w dyskursie geopolitycznym w Rosji oraz jak obraz wydarzeń 11/9 wpłynął na wybór strategii międzynarodowej. W początkowym okresie, bezpośrednio po atakach, podstawowa, oficjalna wersja wydarzeń brzmiała, iż ataki na WTC były bezprecedensowym aktem agresji i częścią międzynarodowego terroryzmu działającego ponad granicami państw. Terroryzm ogłoszono „plagą XXI w.”, a Rosję pierwszą ofiarą tej plagi. Ataki uznano za szansę zjednoczenia demokratycznego świata zachodniego, którego częścią jest Rosja, wokół wspólnego wroga. Wizja ta była upowszechniana przez mass media¹¹³.

Szybko jednak w dyskursie geopolitycznym pojawiła się wizja sceptyczna, która 11/9 traktowała jako pojedynczy akt terroru skierowany przeciwko USA, którego znaczenia Rosja nie powinna przeceniać. Zachód i Rosja stoją w obliczu zagrożenia terroryzmem, ale Rosjanie mają ponadto swoje wewnętrzne problemy, na których powinni się koncentrować. Pojawienie się Al-Kaidy jest odpowiedzią na amerykańskie dążenie do hegemonii i politykę unilateralizmu. Sceptycy uważali, iż w swojej geopolitycznej strategii Rosja powinna wykorzystać moment uzyskania redukcji długów, przyjęcia do WTO, utrzymania wysokich cen ropy i zakończenia wojny w Czeczenii¹¹⁴.

I wreszcie trzecie stanowisko, które uzupełniało dyskurs geopolityczny wokół wydarzeń 11/9, to stanowisko antyamerykańskie (powszechne zwłaszcza w mediach związanych z Komunistyczną Partią Federacji Rosyjskiej i nacjonalistami rosyjskimi), w którym uznawano, iż to amerykański terroryzm państwowy i imperializm sprowokowały wydarzenia 11/9, a USA wykorzystują ataki terrorystyczne jako pretekst do rozszerzenia swojej supremacji w świecie. Wojna w Afganistanie jest kolejną imperialną wojną Ameryki i stwarza zagrożenia dla rosyjskich sfer wpływów w Azji Środkowej. Wrogami Rosji są zarówno islamscy fundamentaliści, jak i amerykański imperializm występujący w geopolitycznych pismach Zbigniewa Brzezińskiego i Henry'ego Kissingera. Geopolityczną strategią Rosji powinno stać się wykorzystanie problemów USA do utrzymania swojego samoistnego statusu mocarstwowego¹¹⁵.

Te trzy stanowiska stanowiły ramy geopolitycznego dyskursu wokół wydarzeń 11/9 i kształtowały główne wyobrażenia geopolityczne związane z atakami w Nowym Jorku. Wraz ze zmianą sytuacji międzynarodowej, a zwłaszcza po inwazji wojsk USA na Irak, z dyskursu publicznego stopniowo zaczęła znikać pierwsza, oficjalna wersja, która nie miała już wsparcia mass mediów i administracji państwowej, a wyobrażenia

¹¹¹ *Ibidem*, s. 7–8.

¹¹² *Ibidem*, s. 22.

¹¹³ J. O'Loughlin, G. O'Tuathail, V. Kolossov, *Russian geopolitical storylines and public opinion in the wake of 11/9: a critical geopolitical analysis and national survey*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 37, s. 285–290.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 290–293.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 293–298.

geopolityczna elit i społeczeństwa została zdominowana przez bardziej sceptyczne nastawienie wobec amerykańskiej „wojny z terrorem”¹¹⁶.

Prace Kołosowa stanowią ważny element rosyjskiej myśli geopolitycznej. Ich wartość wynika z nawiązywania do najnowszych, światowych nurtów w rozwoju dyscypliny oraz z faktu, iż przynoszą one wiedzę dotyczącą zmian w sferze aksjologii i postrzegania otoczenia zewnętrznego. Tożsamość każdego kraju zawiera w sobie obrazy, wyobrażenia i postrzegania otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na których podstawie kształtuje się przeciwieństwo my-oni. Przedstawienie i obrazy świata zewnętrznego, innych krajów i społeczności nie są statyczne, ale zmieniają się w zależności od przemian zachodzących zarówno w kraju, jak i w postrzeganych podmiotach. Stają się one istotne w badaniu danego społeczeństwa, ponieważ do pewnego stopnia są odzwierciedleniem problemów danej zbiorowości. Artykuły Kołosowa przynoszą dobrze udokumentowaną wiedzę dotyczącą problemów postrzegania świata zewnętrznego przez rosyjskich obywateli. Koncentracja na badaniu geopolitycznych wyobrażeń Rosjan jest zgodna z dominującymi trendami w politologii, w której coraz częściej jest rozwijana aksjologiczna analiza decyzyjna, zakładająca, że wszystkie decyzje polityczne są przede wszystkim funkcją zaakceptowanego przez decydentów systemu wartości ideologicznych, politycznych czy moralnych, a cele działania polityków stanowią bezpośrednią funkcję sfery aksjologicznej. Sposób, w jaki ludzie i grupy definiują sytuację, wpływa na ich wzajemne interakcje. Sfera stosunków międzynarodowych jest kształtowana przez działające podmioty, które podejmując działania zmierzające do zaspokojenia swoich potrzeb i realizacji interesów, wchodzą w interakcje z innymi, interpretując na swój własny sposób otoczenie zewnętrzne i dostosowując do tego swoje działania. Swoiste dla każdego podmiotu postrzeganie i interpretacja świata zewnętrznego stanowią podstawę wszelkiej aktywności i podejmowanych działań. Rozumienie i wyjaśnianie motywów zachowania podmiotów w środowisku międzynarodowym wymaga analizy specyficznego postrzegania świata przez badany podmiot i dokonywanych interpretacji wydarzeń. Publikacje Kołosowa dostarczają wartościowej wiedzy o rosyjskich wyobrażeniach o świecie zewnętrznym. Jego analizy poświęcone rosyjskiej opinii publicznej i dominującym w niej wyobrażeniom geopolitycznym są jednym z najbardziej wartościowych elementów współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej, a sam Kołosow jednym z najlepiej rozpoznawanych poza rosyjskimi granicami współczesnych rosyjskich geopolityków.

Ważną rolę w rosyjskiej krytycznej myśli geopolitycznej odgrywa także Dymitr Zamiatin, rosyjski geograf i autor takich prac, jak *Modelirowanije geograficzeskich obrazow: prostranstwo gumanitarnoj geografii* (Moskwa 1999), *Włast' prostranstwa i prostranstwo własti* (Moskwa 2004) oraz redaktor wyboru tekstów *Imperija prostranstwa. Chrestomatija po geopolitike i geokulturie Rossii* (Moskwa 2003). Podobnie jak w przypadku Kołosowa prace Zamiatina wyróżniają się podejmowaną tematyką i krytycznym podejściem do badań geopolitycznych, nawiązując do światowych trendów rozwoju tej dyscypliny, koncentrując się na wyobrażeniach przestrzennych dominujących w rosyjskiej opinii publicznej. Zamiatin starał się skupić swoją uwagę na przedstawieniu obrazów geograficznych obecnych w rosyjskim społeczeństwie, mitów związanych z rosyjską przestrzenią i ich wpływu na postrzeganie świata. Wychodząc z założenia, iż otaczająca człowieka przestrzeń jest wytworem społecznym

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 315.

(społecznie konstruowanym), głównym polem jego zainteresowania jest kształtowanie się obrazów geograficznych i ich wpływ na życie społeczne, a także na podejmowane decyzje polityczne.

Rosyjski badacz pisze, iż system dominujących w danym społeczeństwie obrazów geograficznych kreuje specyficzną przestrzeń geograficznych wyobrażeń (przestrzeń metageograficzna), która stanowi podstawę dla uformowania się geopolitycznych i polityczno-geograficznych przekonań danej grupy społecznej. Zatem aby zrozumieć politykę zagraniczną Rosji, trzeba zrozumieć, w jaki sposób Rosjanie postrzegają samych siebie i świat zewnętrzny, jaka jest geopolityczna mapa świata funkcjonująca w wyobrażeniach rosyjskich elit i społeczeństwa, w jaki sposób kształtuje się rosyjska „wyobraźnia geopolityczna”. Uznaje też, iż przedstawienia świata zewnętrznego, mity, stereotypy, obawy, frustracje są o tyle istotne w badaniu danego społeczeństwa, iż są do pewnego stopnia „zwierciadłem” problemów danej zbiorowości.

Zamiatin osiłą siatkę badawczą swoich geopolitycznych analiz uczynił pojęcie „geopolitycznych obrazów” (GPO – *geopoliticeskij obraz*). Geopolityczne obrazy są częścią geograficznych obrazów kraju. Geograficzny obraz stanowią społeczne wyobrażenia i przekonania dotyczące jakiegoś terytorium, regionu, czy też państwa. Formułują się one i są przedstawiane za pomocą różnorodnych geograficznych pojęć. Na przykład geopolityczny obraz Rosji formułuje się za pomocą takich geograficznych pojęć, jak „Zachód” i „Wschód”, „Europa” i „Azja”, „Eurazja”, czy też „Syberia”. W obrębie geograficznych przedstawień danego kraju mieszczą się także tzw. parageograficzne obrazy, których specyfika polega na tym, iż budowane są one dzięki przenikaniu się pojęć geograficznych oraz pozageograficznych.

Jednym z takich parageograficznych obrazów są obrazy geopolityczne – GPO. Pod pojęciem GPO Zamiatin rozumie ukierunkowane i wyraźnie ustrukturyzowane przedstawienia (wyobrażenia) o geograficznej przestrzeni, zawierające najbardziej wyraziste i zachowane w pamięci zbiorowej symbole, znaki, obrazy i charakterystyczne cechy określonych terytoriów, krajów, regionów, znakujące je z politycznego punktu widzenia. GPO stanowią swojego rodzaju polityczny „metaobraz” leżący u podstaw działania politycznego. Zamiatin uznał, iż najważniejszą rolę pełnią tzw. kluczowe obrazy geopolityczne, które w największym stopniu strukturyzują wyobraźnię przestrzenno-polityczną. Obrazy geopolityczne jako kluczowa dla danego społeczeństwa forma opisanie i uporządkowania przestrzeni za pomocą geopolityki są przenoszone na realną polityczną mapę świata, stając się podstawą dla pojawienia się specyficznych koncepcji geopolitycznych. Rosyjski geograf zwraca uwagę, iż system dominujących w danym społeczeństwie obrazów geograficznych kreuje specyficzną przestrzeń geograficznych wyobrażeń (przestrzeń metageograficzna), które stanowią podstawę do uformowania się geopolitycznych i polityczno-geograficznych przekonań danej grupy społecznej. Zatem aby zrozumieć politykę zagraniczną Rosji, trzeba zrozumieć, w jaki sposób Rosjanie postrzegają samych siebie i świat zewnętrzny, jaka jest geopolityczna mapa świata funkcjonująca w wyobrażeniach rosyjskich elit i społeczeństwa, w jaki sposób kształtuje się rosyjska „wyobraźnia geopolityczna”. Uznaje też, iż przedstawienia świata zewnętrznego, mity, stereotypy, obawy, frustracje są o tyle istotne w badaniu danego społeczeństwa, iż są do pewnego stopnia „zwierciadłem” problemów danej zbiorowości.

Bardzo ważną pracą Zamiatina jest książka *Imperija prostranstwa. Chrestomatija po geopolitike i geokulturie Rossii*. Jest to autorski wybór różnorodnych publikacji

poświęconych problemowi rosyjskiej przestrzeni. Zamiatin wybrał z bogatej spuścizny kulturowej Rosji te fragmenty prac, które wydały mu się najbardziej oddziaływałymi na rosyjskie wyobrażenia przestrzenne, na obraz samej Rosji w oczach jej obywateli, jak i obraz zagranicy. Mamy tu do czynienia z tekstami takich autorów, jak: mnich Filoteusz, Aleksander Puszkina, Mikołaj Fiedotow, Mikołaj Gogol, Fiodor Tiutczew, Fiodor Dostojewski, Aleksander Solżenicyn, Michał Lermontow, Mikołaj Danielewski, Aleksy Chomiakow, Konstanty Leontjew, Mikołaj Bierdiajew, Władimir Nabokow, Antoni Czechow, Wienamin Tien-Szański, Wasyl Rozanow, Paweł Miliukow, Mikołaj Turbiecki, Władimir Sołowiew i wielu innych. Celem Zamiatina było opisanie i ukazanie specyfiki i różnorodności rosyjskiego terytorium. Opis i charakterystyka rosyjskiej przestrzeni są zawarte nie tylko w pracach o charakterze geograficznym, ale przede wszystkim pisarzy, poetów, filozofów i historyków. To właśnie ich prace miały decydujący wpływ na ukształtowanie się geograficznych i geopolitycznych obrazów Rosji¹¹⁷. Ten przegląd rosyjskiej kultury wraz z komentarzem Dymitra Zamiatina daje możliwość zrozumienia, jakie elementy kulturowe, jakie tradycje wpłynęły na rosyjskie postrzeganie świata i w jaki sposób kształtował się i ewoluował rosyjski obraz samych siebie i swojego otoczenia. Odwołując się do literatury oraz tradycji kulturowej Zamiatin ukazuje te elementy, które w największym stopniu wyznaczają horyzont rosyjskiego myślenia geopolitycznego. Praca Zamiatina daje możliwość zrozumienia rosyjskiego sposobu postrzegania świata, ukazując zawarte w kulturze narodowej podstawowe wyobrażenia przestrzenne. Przynosi ona wiedzę o rosyjskich obawach i aspiracjach wobec świata zewnętrznego i dostarcza wiedzy niezbędnej do zrozumienia rosyjskiego, często zmitologizowanego, pojmowania przestrzeni.

W sposób szczegółowy tematykę geograficznych obrazów w Rosji Zamiatin podjął w pracy *Włas' prostranstwa i prostranstwo własi*. Rosyjski uczone podjął się w niej analizy właściwości i prawidłowości kształtowania się i funkcjonowania sieci obrazów geograficznych na różnych poziomach społecznej i politycznej aktywności człowieka. Wychodząc z założenia, iż tożsamość każdego kraju zawiera w sobie obrazy, wyobrażenia i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na podstawie którego kształtuje się przeciwieństwo „my” – „oni”, podjął się analizy rosyjskich obrazów geograficznych. Podkreślał przy tym, iż przedstawienia i obrazy świata zewnętrznego nie są statyczne, ale zmieniają się w zależności od przemian zachodzących zarówno w kraju, jak i w postrzeganych podmiotach. Analizował dynamikę geopolitycznych obrazów we współczesnej Rosji w latach 1991–2001, a więc w okresie kluczowym dla ukształtowania się obecnej rosyjskiej tożsamości. Podkreślał przy tym, iż konceptualizacja geopolitycznej przestrzeni Rosji związana jest przede wszystkim z charakterem tych kluczowych obrazów geopolitycznych zakorzenionych w świadomości społecznej.

Kluczowymi geopolitycznymi obrazami Rosji, które w największym stopniu kształtują wyobraźnię geopolityczną Rosjan, a tym samym pośrednio ich zachowania w środowisku międzynarodowym, są według Zamiatina:

- 1) wyobrażenie „Rosja-wyspa” – obraz specyficzny, ponieważ reprezentujący izolacjonizm geopolityczny i ukierunkowanie na autarkiczny rozwój wewnętrzny. Według Zamiatina wyobrażenie o Rosji jako o osobnej wyspie szczególną rolę zaczęło odgrywać podczas pierwszej kadencji Putina, a jego znaczenie wynikało z rozczerowania atlantyżmem i eurazjatyżmem;

¹¹⁷ *Imperija prostranstwa. Chrestomatija...*, s. 9–11.

- 2) Rosja-Eurazja – kolejny z kluczowych obrazów Rosji zakorzenionych w świadomości społecznej, jego dominacja w sferze polityki była szczególnie widoczna w okresie, kiedy funkcję ministra spraw zagranicznych objął Jewgienij Primakow;
- 3) Rosja i Europa, czyli Rosja jako Europa – obraz ten był dominujący, a zarazem kluczowy dla kształtowania rosyjskiej tożsamości i polityki w pierwszym okresie transformacji ustrojowej przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych;
- 4) Rosja jako Bizancjum – obraz Rosja-Bizancjum jest budowany na podstawie cywilizacyjnej i jego kluczowe znaczenie w wyobrażeniach przestrzennych Rosji wynika z faktu przynależności Rosji do bizantyńskiego kręgu kulturowego;
- 5) Rosja jako Europa Wschodnia – niezależnie od tego, iż pojęcie Europy Wschodniej jest niejednoznaczne, to obraz ten silnie wpłynął na postrzeganie Rosji jako kraju przynależnego do tej części świata i dzielącego z nim wspólne dzieje i problemy¹¹⁸.

Zamiatin przyjął założenie, iż z uwagi na rolę tych kluczowych GPO należy podjąć próbę zrozumienia dynamiki ich powstawania, a geopolityka powinna być próbą krytycznej analizy przedstawień przestrzennych leżących u podstaw działań politycznych. Połączył on analizę dominujących obrazów geopolitycznych z przekształceniami zachodzącymi w ramach polityki zagranicznej Rosji.

Prace Zamiatina stanowią szczególnie ważny dorobek współczesnej rosyjskiej geopolityki. Jako jednemu z niewielu rosyjskich akademików podejmujących problematykę geopolityczną udało mu się uciec od niebezpieczeństwa ideologizacji i pseudointelektualnych rozważań dotyczących „rosyjskiej misji w świecie”. Jego dorobek badawczy stanowi znakomite wprowadzenie do zrozumienia rosyjskich „wyobrażeń o świecie”, a tym samym pozwala zrozumieć źródła rosyjskich zachowań w środowisku międzynarodowym. W ujęciu tym tradycyjny dla geopolityki sposób analizy w kontekście takich cech podmiotu, jak jego wielkość, potencjał, usytuowanie itp. został uzupełniony o kontekst historyczno-kulturowy badanych zjawisk, pozwalający zrozumieć dynamikę kształtowania się rosyjskich kodów i wyobrażeń geopolitycznych, które w decydujący sposób wpływają na postrzeganie samego siebie i świata zewnętrznego. Swoiste dla każdego podmiotu postrzeganie samego siebie i związana z tym interpretacja świata zewnętrznego stanowią podstawę wszelkiej aktywności i podejmowanych działań.

Refleksja badawcza nad światem subiektywnych wyobrażeń ma na celu polepszenie jakości badań nad środowiskiem międzynarodowym i większe wyczulenie teorii pod kątem „rozumienia”. Pozwala ona bowiem tłumaczyć zależności między strukturą społeczną a ustrojem politycznym, a także między warunkami geopolitycznymi a polityką państwa w sposób niejednowymiarowy. Ta sama struktura lub te same warunki rodzić mogą różne stosunki polityczne w zależności od tego, jaki jest typ „tożsamości” danego podmiotu. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, badacze stosunków międzynarodowych powinni unikać skrajnych stanowisk, poszukując raczej umiarkowanej pozycji pomiędzy obiektywizmem lub subiektywizmem, czyścym wyjaśnianiem lub czystym rozumieniem. Za wzór może służyć definicja Maxa Webera, który zdefiniował socjologię jako „naukę, która dzięki interpretacji dąży do zrozumienia działania społecznego, aby w ten sposób dojść do wyjaśniania jego przebiegów i skutków”¹¹⁹.

¹¹⁸ D. Zamiatin, *Włast' prostranstwa...*, s. 192–194.

¹¹⁹ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, Warszawa 2002, s. 6.

Wpływ geopolityki krytycznej na rosyjskich badaczy przyczynił się do powstania wartościowych poznawczo prac z zakresu geopolityki, przynoszących wiedzę o rosyjskich wyobrażeniach geopolitycznych leżących u podstaw aktywności politycznej. Zainteresowanie geopolityką krytyczną świadczyło o znajomości nowoczesnych nurtów badawczych i o tym, iż geopolityka w Rosji to nie tylko zideologizowane próby analizy rosyjskiego położenia geopolitycznego, nawiązujące do koncepcji z dziewiętnastego i początków dwudziestego wieku Mahana, Mackindera, czy też Haushofera. Była to także reakcja na prace zachodnich geopolityków analizujących rosyjskie wyobrażenia geopolityczne¹²⁰. Rosyjscy uczeni podejmując się analizy dominujących w ich kraju wyobrażeń geopolitycznych wnieśli istotny wkład do zrozumienia istoty rosyjskiego myślenia geopolitycznego. Zwolennicy koncepcji geopolityki krytycznej wskazywali, iż nie istnieje „jedna rosyjska geopolityka”, ale występuje mnogość przedstawień i obrazów wewnątrz społeczeństwa. Geopolityka to zarówno poglądy i działalność elit politycznych, ale także przedstawienia przestrzenne funkcjonujące w ramach opinii publicznej. Dzięki swojej wielowymiarowej analizie geopolityka krytyczna stanowi, obok geoekonomizmu, chyba najciekawszy nurt w rosyjskiej geopolityce i jest znaczącą pomocą w krytycznej analizie rosyjskiej szkoły „myślenia geopolitycznego”.

Rosyjska geopolityka krytyczna jest ważnym poznawczo elementem rosyjskiej szkoły geopolityki. Jej znaczenie polega przede wszystkim na tym, iż przynosi ona wiedzę o tym, jak Rosjanie postrzegają świat. Dzisiejsza rosyjska tożsamość znajduje się w okresie transformacji, co powoduje, że stanowi ona kompleks kontrowersyjnych i często sprzecznych wyobrażeń, co utrudnia jej badania. Niemniej jednak podjęty przez rosyjską geopolitykę krytyczną problem sposobu postrzegania przez Rosjan samych siebie i swojego miejsca w świecie, a także problem archetypów kulturowych i tzw. kluczowych obrazów geopolitycznych, pozwala zrozumieć źródła rosyjskich idei geopolitycznych. Wydaje się, iż bez znajomości rosyjskiej geopolityki krytycznej rozważania dotyczące różnych nurtów rosyjskiej szkoły geopolitycznej są w dużym stopniu jałowe. Podejście krytyczne pozwala natomiast zrozumieć źródła idei geopolitycznych i powiązać je z dominującymi wśród Rosjan wyobrażeniami świata.

Krytyczna analiza rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych pozwala dokonać pewnych uogólnień dotyczących rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych. Na przełomie XX i XXI w. czynnikami, które w decydującym stopniu wpływają na kształtowanie się obrazu świata zewnętrznego i miejsca w nim Rosji, a tym samym wywierają wpływ na kształtowanie się polityki zagranicznej Rosji, stały się: 1) dezintegracja ZSRR; 2) kryzys społeczno-ekonomiczny lat dziewięćdziesiątych; 3) charakter przywództwa politycznego (elity polityczne współczesnej Rosji zostały ukształtowane jeszcze w okresie istnienia ZSRR i wywodzą się z nomenklatury partyjnej KPZR); 4) zmiany w układzie światowych sił (dominująca rola USA jako światowego lidera)¹²¹. W ramach tych wyzwań i bodźców zaczął się kształtować nowy obraz współczesnego świata i jego postrzegania (a także roli w nim Rosji). Na proces ten swój wpływ wywiera ponadto kilka znaczących elementów: 1) bolesna reakcja Rosjan na rozpad bipolarnego porządku międzynarodowego i utratę przez Rosję statusu

¹²⁰ Por. J. O'Loughlin, *Geopolitical fantasies, national strategies and the ordinary Russians in the post-communist era*, „Geopolitics” 2001, vol. 6, nr 3, s. 17–48; G. Smith, *The post-soviet states: mapping the politics of transition*, Londyn 1999.

¹²¹ A. Arbatov, *Russia's foreign policy alternatives*, „International Security” 1993, vol. 18, nr 2, s. 6–8.

supermocarstwa; 2) silny kryzys tożsamości i brak spójnych wyobrażeń o świecie powodujący, iż różne grupy społeczne, etniczne czy też regionalne inaczej widzą rolę i miejsce Rosji w świecie; 3) złożona sytuacja wewnętrzna związana z kryzysem instytucji państwa i koniecznością modernizacji kraju¹²².

Rosyjska geopolityka krytyczna należy przede wszystkim do dyskursu akademickiego i jest to bardzo specyficzny nurt w ramach rosyjskiej myśli geopolitycznej. Podejście krytyczne koncentruje się przede wszystkim na próbach ukazania strategicznego znaczenia geograficznych wyobrażeń w aktywności międzynarodowej i kształtowaniu strategii polityki zagranicznej państwa. Głównym zadaniem geopolityki krytycznej jest ukazanie manipulatywnego charakteru wyobrażeń przestrzennych i ich demitologizacja. Rosyjscy zwolennicy koncepcji geopolityki krytycznej podkreślają, iż nie istnieje „jedna geopolityka”, ale występuje mnogość przedstawień i obrazów wewnątrz rosyjskiego społeczeństwa. Dla krytycznej szkoły geopolityka to zarówno poglądy i działalność elit politycznych, ale także przedstawienia przestrzenne funkcjonujące w ramach opinii publicznej. Rosyjscy geopolitycy krytyczni nie budują „klasycznych” scenariuszy geopolitycznych i nie podejmują rozważań dotyczących miejsca i roli Rosji w świecie. Zajmują się przede wszystkim problemem zmian w sferze aksjologii i postrzegania otoczenia zewnętrznego, koncentrując się na analizie opinii publicznej jako autonomicznego, aktywnego i wpływowego podmiotu procesów politycznych. Jest to wiedza akademicka, teoretyczna refleksja nad podstawowymi obrazami geopolitycznymi kształtującymi wyobraźnię polityczną rosyjskiego społeczeństwa i elit politycznych. Jest to ważny element badań nad społeczeństwem rosyjskim, gdyż ukazuje dominujące stereotypy oraz mity występujące w sposobie postrzegania przez Rosjan samych siebie oraz otoczenia zewnętrznego. Jest to wiedza wartościowa, wolna od zaangażowania ideologicznego, będąca częścią dyskursu akademickiego poświęconego procesom identyfikacji społecznej, która w Rosji następuje w warunkach kryzysu ekonomicznego, niestabilności politycznej, braku spójności zachowań, sprzeczności w działaniach władzy i obywateli. Z uwagi na swoją wartość prace geografów takich jak Władimir Kołosow czy też Dymitr Zamiatin zasługują na zainteresowanie w znacznie większym stopniu niż publikacje powstałe w ramach pozostałych nurtów w rosyjskim myśleniu geopolitycznym i wydaje się, iż budując wiedzę o współczesnej Rosji nie sposób pominąć prac rosyjskich geopolityków krytycznych.

¹²² *Mir glazami...* s. 58.

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines across the page.]

ZAKOŃCZENIE

Geopolitykę często rozumie się jako teorię wyjaśniania zjawisk politycznych czynnikami geograficznymi¹ uznając, iż jest to interdyscyplinarna dyscyplina naukowa zajmująca się relacjami czasoprzestrzennymi występującymi między państwami i ich zgrupowaniami, czy też analizą zmiennych układów na niezmiennej przestrzeni². We współczesnych dyskusjach poświęconych geopolityce uznaje się, że jest ona także czymś więcej. Jest ona raczej formą dyskursu społecznego, jest to kulturowo i politycznie różnorodna droga służąca badaniu i pisaniu o geografii i stosunkach międzynarodowych³. Geopolityka jako praktyka polityczna i kulturowa dostarcza ludziom partykularnego sposobu widzenia świata. Za pośrednictwem metafor i opisów geograficznych, takich jak „Zachód”, „heartland”, „żelazna kurtyna”, „trzeci świat”, czy też „Rosja-Eurazja” dostarcza przewodnika po świecie, porządkując jego przestrzeń. Hipotezy geopolityczne nie są ani neutralne, ani obiektywne, ale są zależne od przyjętych podstaw, które można określić jako „metapolityczne”, takich jak systemy wartości, które wpływają na ocenę własnych interesów, środowiska, własnego przeznaczenia i przyszłości systemu międzynarodowego⁴.

Badacze podejmujący problem kształtowania się koncepcji polityki zagranicznej danego podmiotu międzynarodowego najczęściej koncentrują się na warstwie czysto „politycznej”, tzn. bezpośrednio związanej z praktycznymi działaniami politycznymi, często ignorując moralno-kulturową stronę rywalizacji o zdominowanie polityki zagranicznej państwa przez daną strategię polityczną. Jednakże w geopolityce nauka, ideologia i praktyka polityczna (strategia działania państwa) mocno się przenikają i nie da się tych sfer od siebie jednoznacznie oddzielić, gdyż geopolityka aspirując do miana nauki (twórca terminu *geopolityka* Rudolf Kjellen pisał, iż geopolityka jest to nauka o państwie jako o organizmie geograficznym lub zjawisku przestrzennym) i mając ambicję kreowania polityki zagranicznej państwa (generał Karl Haushofer, twórca niemieckiej szkoły geopolityki uznawał geopolitykę za naukę o geograficznym uwarunkowaniu procesów politycznych, która m.in. określa związki wydarzeń politycznych z ziemią i opierając się na szerokiej bazie geograficznej, inspiruje polityczną działalność państwa) jest jednocześnie mocno zakorzeniona w subiektywnych (ideologicznych) wyobrażeniach dotyczących oceny własnego miejsca w świecie i związanych z nim interesów (francuski geograf Yves Lacoste uważał, iż geografia pełni rolę ideologiczną, dostarczając obywatelom wiedzy na temat ich państwa, otoczenia i świata zewnętrznego, budując ich wiedzę o świecie oraz zwracał uwagę na kluczo-

¹ Por. *Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 2002, s. 112.

² Por. L. Moczulski, *Geopolityka*, Warszawa 1999, s. 30, 75.

³ G. O'Tuathail, S. Dalby, P. Routledge, *The geopolitics reader*, Londyn 1998, s. 3.

⁴ C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 41.

wą rolę ideologii w badaniach geopolitycznych, gdyż poprzez analizę ideologii, czyli przyjętych partykularnych wizji świata, można zrozumieć, co determinuje wybór określonej strategii). Wskazuje się, iż w opracowaniu każdej hipotezy geopolitycznej można zawsze wyróżnić trzy momenty. Po pierwsze należy przeprowadzić możliwie najbardziej obiektywną analizę wielkich tendencji środowiskowych. Drugi moment stanowi określenie, oczywiście subiektywne, interesów oraz weryfikacja obranych celów i polityk. Po trzecie powinna odbyć się akcja informacyjna i propagandowa, służąca uzyskaniu poparcia wewnętrznego niezbędnego do przeprowadzenia zamierzonego działania⁵.

Tworzenie hipotez geopolitycznych, scenariuszy możliwego jutra i alternatywnych rozwiązań jego kształtowania ma wymiar zarówno ideologiczny, scjentystyczny, jak i praktyczny. W kształtowaniu się dyskursu geopolitycznego biorą udział elity społeczne, dziennikarze, mass media, akademicy, postacie świata kultury, organizacje pozarządowe, inteligencja, osoby publiczne, a także elity polityczne, które dyskurs geopolityczny przenoszą do programów politycznych partii oraz debat parlamentarnych i wreszcie samo państwo, czy też najważniejsze organizacje i agendy państwowe, które „przemawiają” do wyobraźni społecznej za pośrednictwem oficjalnych dokumentów, w których określają podstawowe priorytety i interesy narodowe. Wpływ na jego kształtowanie wywierają zatem zarówno ideologowie, czy też osoby reprezentujące określone postawy ideowe, naukowcy i analitycy środowiska międzynarodowego, a także praktycy polityczni prowadzący politykę zagraniczną państwa. Kształtują oni geopolityczną mapę świata funkcjonującą w opinii publicznej i uzasadniają lub krytykują działania praktyczne prowadzone na arenie międzynarodowej. Nie istnieje „jedna geopolityka”, ale występuje mnogość przedstawień i obrazów wewnątrz społeczeństwa. Geopolityka to zarówno poglądy i działalność elit politycznych, ale także przedstawienia przestrzenne funkcjonujące w ramach opinii publicznej.

We współczesnym świecie wyraźnie widoczny jest renesans myślenia o środowisku międzynarodowym w kategoriach geopolitycznych. Spowodowane jest to wieloma czynnikami: końcem ideologii świata dwubiegunowego; zastąpieniem ładu jałtańskiego nieładem narodów; trudnościami we wprowadzeniu „nowego ładu światowego”; rozbiem bloków; większą autonomią średnich potęg, spowodowaną fragmentaryzacją systemu międzynarodowego; przeciwstawieniem się globalizmowi oraz współzależnością pomiędzy gospodarką a społeczeństwem informacyjnym – tak zwaną bałkanizacją świata i nacjonalizmów etnicznych; wpływem na system międzynarodowy tak nowych technologii wojskowych, jak i technologii wytwarzania bogactw; pojawieniem się nowych aktorów międzynarodowych, jakimi są kraje Azji Południowo-Wschodniej, fundamentalizmy, religie, przedsiębiorstwa ponadnarodowe: zjednoczeniem Niemiec i jego reperkusjami dla równowagi europejskiej i światowej; wreszcie modyfikacjami, którym podlegają główni aktorzy areny międzynarodowej, czyli państwa narodowe – erodowane od góry przez instytucje ponadnarodowe, od dołu przez lokalizmy, regionalizmy i trybalizmy oraz, na flankach, przez potężne siły transnarodowe ekonomiczne, finansowe i informacyjne, których połączone efekty działania zmieniają zarówno istotę, jak i samo pojęcie suwerenności⁶.

⁵ *Ibidem*, s. 42.

⁶ C. Jean, *op. cit.*, s. 34–35.

Nieokreślona wieloznaczność, jaka zdominowała środowisko międzynarodowe oraz wielość niekontrolowanych zjawisk i procesów skłaniały do refleksji i stawiania nowych pytań. Pojawiło się zapotrzebowanie na swoistą „wyobraźnię geopolityczną”, za pomocą której można byłoby opisać dokonujące się zmiany i analizować wyłaniający się nowy ład polityczny. Problematyka geopolitycznych zmian zachodzących w świecie szczególnie zainteresowanie budziła w dwóch krajach, na które w największym stopniu oddziaływały przemiany globalne. Były to po pierwsze Stany Zjednoczone, które w wyniku rozpadu ZSRR zostały jedynym supermocarstwem na arenie światowej i musiały na nowo określić swoją rolę w środowisku międzynarodowym, a po drugie Federacja Rosyjska, która przeżywając gwałtowny kryzys cywilizacyjny będący skutkiem rozpadu ZSRR stanęła przed fundamentalnym pytaniem o rolę odrodzonej, demokratycznej Rosji w zglobalizowanym świecie i musiała dokonać na nowo interpretacji otoczenia zewnętrznego.

Na tle światowego renesansu geopolityki rosyjska myśl geopolityczna zdecydowanie wyróżnia się swoją specyfiką przede wszystkim ze względu na wagę, jaką przywiązują Rosjanie do geopolityki, gdyż można spotkać się w rosyjskich publikacjach nawet ze stwierdzeniem, iż geopolityka jest jedną z najważniejszych nauk społecznych XXI w.⁷ Nie można jej pojmować jedynie jako dziedziny badań naukowych i stosowanych, której zadaniem jest wypracowanie strategii bezpieczeństwa kraju, a tym samym przyczynienie się do formowania praktycznej polityki państwa z punktu widzenia elementów przestrzennych (geograficznych), gdyż rosyjscy „myśliciele geopolityczni” nie ograniczają się wyłącznie do prac nad teoretycznymi zagadnieniami rosyjskiej polityki zagranicznej i organizacją systemu stosunków międzynarodowych po zimnej wojnie, ale podejmują także problemy cywilizacyjnej tożsamości Rosji, sensu rosyjskich dziejów, a także starają się niekiedy budować całościowe manifesty polityczno-programowe, w których geopolityka pełni rolę interpretacji otoczenia zewnętrznego i problemów polityki zagranicznej państwa. Dlatego też można uznać, iż geopolityka w Rosji nie jest, a przynajmniej jest nie tylko, nauką w ścisłym tego słowa znaczeniu, gdyż stanowi ona raczej szeroki fenomen kulturowy, który zasługuje na szczególną uwagę, stanowiąc ważny element sporów dotyczących tożsamości i roli poradzieckiej Rosji w świecie. Zakwestionowanie na początku lat dziewięćdziesiątych przydatności wartości społeczno-politycznych wywodzących się z ideologii komunistycznej zapoczątkowało w Rosji debatę o rosyjskiej tożsamości. Stawiane pytania dotyczyły źródeł rosyjskiej kultury, rozumienia pojęcia rosyjskości i patriotyzmu, państwowości, narodowej symboliki, narodowych wartości, stosunku do własnej historii, a także cech charakteru narodowego. Elementem tej debaty stała się także rosyjska myśl geopolityczna, w ramach której podejmowano przede wszystkim rozważania dotyczące rosyjskiej tożsamości międzynarodowej, ale jednocześnie starano się szukać odpowiedzi na wszystkie nurtujące Rosjan problemy związane z budową nowej przestrzeni kulturowej. To spowodowało, iż geopolityka w Rosji wykroczyła daleko poza tradycyjne ramy tej dyscypliny badawczej, często sięgając do rozważań filozoficznych czy też historiozoficznych, niejednokrotnie będących pseudogeopolitycznymi spekulacjami i wyrazem światopoglądu autora.

Geopolityczną myśl w Rosji charakteryzuje rozpiętość pomiędzy skrajnym, utopijnym zideologizowaniem a usilnym poszukiwaniem pragmatycznej geostrategii mię-

⁷ Por. N. A. Nartow, *Geopolityka*, Moskwa 2004, s. 7.

dzynarodowej w sytuacji załamania się mocarstwowej pozycji kraju i ograniczenia możliwości oddziaływania międzynarodowego. Trudno wyznaczyć granice rosyjskiego „myślenia geopolitycznego”, które stało się tak powszechne, iż trudno wskazać, czym jest rosyjska geopolityka – nauką, ideologią, doktryną polityczną, filozofią dziejów, publicystyką czy strategią działania państwa. Trudność w rozdzieleniu tych sfer wynika z faktu, iż rosyjska geopolityka jest częścią fundamentalnego dla Rosji dyskursu poświęconego jej tożsamości cywilizacyjnej, który zdominował rosyjskie myślenie polityczne po rozpadzie ZSRR, kiedy to zakwestionowano dotychczasową tożsamość i wartości, na których było budowane społeczeństwo radzieckie. Budowa nowej rosyjskiej tożsamości wymagała podbudowy intelektualnej i ideologicznej, gdyż ideologia – stanowiąc zbiór idei, poglądów i przekonań opisujących rzeczywistość oraz zawierających jej ocenę i zasady postępowania grup, ruchów społecznych, partii politycznych – tworzy obraz świata istniejącego i prezentuje wizje przyszłości. Ideologia stanowi usystematyzowany całościowy kształt idei, poglądów na świat i życie społeczne, a także wartości i celów, właściwy dla określonej części społeczeństwa czy grupy społecznej, danego kierunku, prądu politycznego, ekonomicznego, a nawet artystycznego. Tworzy uporządkowany obraz świata istniejącego i pożądanego w przyszłości. Charakteryzuje się dużym stopniem ogólności w określaniu celów i sposobów działania⁸. Rosyjska myśl geopolityczna, która nie ograniczała się jedynie do problemów wyboru geostrategii w świecie pozimnowojennym, ale podejmowała przede wszystkim próbę określenia rosyjskiego miejsca w świecie i związanej z tym „misji”, stała się intelektualną i ideologiczną podbudową dla różnorodnych koncepcji rozwoju poradzieckiej Rosji.

Kształtujący się w latach dziewięćdziesiątych geopolityczny dyskurs w Rosji był silnie zideologizowany i stanowił on w dużym stopniu spór nie tyle naukowy, ile ideologiczny, poświęcony rosyjskiej tożsamości międzynarodowej w sytuacji odejścia od dotychczasowej tożsamości i konieczności odpowiedzi na wyzwania modernizacyjne i westernizację globalnej przestrzeni. Wynikało to po pierwsze z faktu, iż zanegowanie wartości, na których budowany był związek Radziecki, spowodowało, iż zamieszkujące go nacje zaczęły poszukiwania nowej tożsamości i nowych form życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Współczesne rosyjskie koncepcje geopolityczne służą obiektywizacji interesów narodowych, ale jest to w dużym stopniu wiedza wytworzona społecznie w specyficznych warunkach danego momentu historycznego i ukazująca jednocześnie niepokoje, interesy i pragnienia, które umotywowały takie jej określenie. Silna trauma społeczna związana z procesami transformacji ustrojowej spowodowała wysoki stopień ideologizacji dyskusji poświęconych odbudowie kraju, szukaniu dróg wyjścia z kryzysu i odbudowaniu mocarstwowej pozycji w środowisku międzynarodowym. Po drugie globalizacja oraz rewolucja informatyczna i komunikacyjna zmieniły Rosję i wymusiły jej powrót do globalnego rynku, ale na zasadach dyktowanych przez zwycięski w zimnej wojnie i dominujący politycznie, gospodarczo i kulturowo świat Zachodu. Procesy postkomunistycznej transformacji, związanej z koniecznością modernizacji, zmieniły nie tylko ekonomię, system polityczny, ale wymusiły także reorientację postrzegania własnego miejsca w świecie i zmieniły oczekiwania wysuwane przez Rosję wobec otoczenia

⁸ *Encyklopedia wiedzy politycznej*, pod red. M. Chmary, J. Marszałek-Kawy, W. Sokoła. Toruń 2004, s. 103.

zewnątrznego. Po trzecie ideologizacja geopolitycznego dyskursu w Rosji wynika także z charakterystycznego dla rosyjskiej kultury silnie zmitologizowanego pojmowania przestrzeni w społeczeństwie rosyjskim, która dla rosyjskich obywateli jest świadectwem historycznej wielkości ich narodu, a także z faktu, iż w wewnątrzrosyjskich dyskusjach poświęconych nowej roli Rosji w świecie wciąż dominują postawy emocjonalne wynikające z poczucia własnej wielkości skonfrontowanej z rzeczywistością międzynarodową i ograniczonymi możliwościami działania. W takich warunkach szczególnie trudno było zachować „neutralny” charakter dyskusji poświęconej geostrategii państwa po upadku świata bipolarnego. Dlatego też w ramach rosyjskiej geopolityki szczególnie mocno widać to, jak ideologia, nauka i praktyka polityczna przenikają się, wpływają na siebie wzajemnie, wytwarzając mocno zmitologizowaną „wiedzę” geopolityczną Rosjan.

Aby zrozumieć charakter współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej, należy rozpatrywać ją w kontekście sytuacji, w której społeczeństwo rosyjskie znalazło się w wyniku przemian przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Koniec tzw. „zimnej wojny” i rozpad Związku Radzieckiego – wschodniego wielkiego mocarstwa – spowodował załamanie się dotychczasowego ładu światowego, który zimna wojna spolaryzowała wokół konfliktu Wschód – Zachód. Wraz z upadkiem dotychczasowo dwubiegunowego układu nastąpiły istotne zmiany kierunków rozwojowych na geopolitycznej mapie świata. Rozpad państwa radzieckiego wywołały procesy związane z odradzaniem się państw i uzyskiwaniem niepodległości przez kraje i narody znajdujące się dotychczas na jego terytorium. W zmienionej geopolitycznej przestrzeni świata pojawiły się nowe formalnie suwerenne państwa, a wśród nich Federacja Rosyjska. Narody zamieszkujące republiki związkowe byłego ZSRR zaczęły poszukiwać nowych wartości i nowej tożsamości. Problemem społeczeństw postradzieckich w okresie transformacji stało się określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni społecznej, gospodarczej, a także politycznej, które stałyby się podstawą dla przyszłego rozwoju.

Federację Rosyjską, stanowiącą główny składnik mocarstwa, jakim był ZSRR, głęboko dotknęły powszechne w poradzieckiej przestrzeni geopolitycznej zjawiska kryzysowe zagrażające podstawom egzystencji państwa i społeczeństwa. Rozpad ZSRR oznaczał dla Rosji przerwanie dotychczasowych linii rozwoju oraz głęboki kryzys ideologiczny, społeczny i ekonomiczny. Odrzucenie dotychczasowego systemu wartości, idei i zwyczajów, a także problemy związane z kryzysem wewnętrznym spowodowały, iż przed Rosją stanął problem „jak odbudować państwo?”, „jak stworzyć warunki dla rozwoju i modernizacji społeczeństwa postkomunistycznego?”. Były to fundamentalne pytania dotyczące nie tylko problemu określenia na nowo narodowych interesów w obliczu zmian w środowisku międzynarodowym, ale przede wszystkim problemów aksjologicznych: wartości i podstaw, na których budowana będzie nowa przestrzeń polityczna i kulturowa. Szukając odpowiedzi na te pytania zaczęto sięgać do tradycji i narodowej kultury, aby z nich czerpać wzory potrzebne do przełamania kryzysu społecznego, który dotknął Rosję na początku lat dziewięćdziesiątych. Rosja, przeżywając skomplikowany proces transformacji, stanęła przed trudnymi historycznymi pytaniami o jej zakres terytorialny, żywotne interesy, przynależność kulturową i rolę, jaką powinna odgrywać we współczesnym świecie. Istotną rolę w społecznym dyskursie dotyczącym przyszłości Rosji i jej usytuowania w świecie zajęła rosyjska myśl geopolityczna. Rosyjski wewnętrzny dyskurs geopolityczny stał się odzwier-

ciędlaniem jej interesów i obaw wobec wyzwań teraźniejszości, wśród których ważne miejsce zajmuje bezpieczeństwo i integralność terytorialna państwa, a także potrzeba rozwoju politycznego, społeczno-gospodarczego i duchowego społeczeństwa.

Rozpad Związku Radzieckiego spowodował odrodzenie się w dyskursie społecznym tradycyjnych mitów i stereotypów nie mających jednak często wiele wspólnego z teraźniejszą, realną sytuacją Rosji, co powoduje, iż duża część geopolitycznych rozważań, np. neobizantyzm, posiada małą przydatność praktyczną. Ideologizacja dyskursu geopolitycznego wynika z faktu, iż rozpad ZSRR postawił Rosję przed fundamentalnymi pytaniami dotyczącymi istoty rosyjskości. Wartość prac rosyjskich geopolityków wynika nie tyle z faktu, iż przyczyniają się one do rozwoju geopolityki jako dyscypliny badawczej (z nielicznymi wyjątkami), ale przede wszystkim z faktu, że odzwierciedlają one rosyjskie frustracje, aspiracje i obawy wobec środowiska zewnętrznego oraz ukazują, w jaki sposób Rosjanie postrzegają swoje miejsce w świecie, czyli dają obraz rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych leżących u podstaw działań politycznych. Procesy postrzegania świata mają zasadniczy wpływ na zachowania podmiotu, gdyż każdy podmiot stosunków międzynarodowych, podejmując działanie, kieruje się pewnymi wartościami, czy też specyficznym widzeniem otaczającego go środowiska międzynarodowego. Wiele z działań rosyjskich elit politycznych, które mogą wydać się niezrozumiałe czy też irracjonalne z punktu widzenia społeczeństw zamieszkujących wysoko rozwinięte czy też rozwijające się kraje o ustabilizowanej demokracji i ukształtowanej gospodarce wolnorynkowej, może być wyjaśnionych dzięki odwołaniu się do takich elementów, jak: systemy wartości, znaczeń, norm i reguł, geopolityczny obraz świata, mentalność zbiorowa, kultura polityczna, dominujące wyobrażenia o świecie, charakterystyczne dla danej zbiorowości mity i stereotypy zarówno o sobie, jak i o otoczeniu zewnętrznym.

W rozważaniach podejmowanych we współczesnej rosyjskiej geopolityce na plan pierwszy wysuwają się dwa podstawowe wątki: po pierwsze pytanie o rolę i miejsce Rosji we współczesnej przestrzeni międzynarodowej, i po drugie pytanie o stosunek wobec własnego dziedzictwa i zmian o charakterze modernizacyjnym. W pierwszym wypadku to, co jest wspólne wszystkim rosyjskim geopolitykom niezależnie od tego, do której ze szkół można ich przypisać, to że wszyscy pragną znów widzieć Rosję jako wielkie mocarstwo. Różnice między poszczególnymi nurtami w zasadzie dotyczą pytania o to, jak powinien wyglądać międzynarodowy status Rosji jako wielkiego mocarstwa i w jaki sposób powinien być realizowany w praktyce⁹. Jak się wskazuje, najbardziej pożądanym celem o charakterze geopolitycznym jest dla współczesnych rosyjskich geopolityków odzyskanie zdolności do odgrywania roli podmiotu utrzymującego równowagę pomiędzy Wschodem i Zachodem, Północą a Południem¹⁰. W tym drugim przypadku istnieją już znaczne rozbieżności pomiędzy poszczególnymi szkołami myślenia geopolitycznego, począwszy od akceptacji wzorów zachodnich (modernizacji i westernizacji), aż do całkowitego zakwestionowania ich przydatności dla państwa rosyjskiego.

Rosyjskie spory geopolityczne są więc nie tyle związane z czysto geopolitycznym problemem konceptualizacji rosyjskich interesów narodowych w zmienionej prze-

⁹ N. M. Sirota, *Osnovy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001, s. 102.

¹⁰ A. Panarin, *Polożenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI w.*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja u progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 40.

strzeni międzynarodowej, ile z „kulturowym” problemem reakcji na ekspansję Zachodu, która utorowała drogę dla globalnej modernizacji, jak również westernizacji niezachodnich społeczeństw. W rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej ten spór jest szczególnie intensywny, gdyż jak się uważa, system Rosji Radzieckiej nie był przygotowany do nadejścia ekonomii nowoczesnej cywilizacji „trzeciej fali” i upadł dlatego, że nie był w stanie rozwiązać współczesnych problemów cywilizacyjnych¹¹. Niekiedy uważa się, iż jest to nowoczesna wersja „odwiecznego” rosyjskiego sporu o stosunek do cywilizacji zachodnioeuropejskiej, oraz że jest to reakcja na zachodzące we współczesnym świecie szybkie zmiany społeczne związane z rewolucją informatyczną, globalizacją, odrodzeniem się lokalizmów i nacjonalizmów, budową globalnej cywilizacji, przejściem od społeczeństwa przemysłowego do postindustrialnego, kształtowaniem się społeczeństwa sieci.

Są to jednak spory, które dotyczą nie tylko Rosji, ale całego współczesnego świata i wszystkich społeczeństw go zamieszkujących. Reakcje rosyjskie są głęboko osadzone we własnej rodzimej kulturze i dlatego są często traktowane jako specyficznie rosyjskie, ale są one jedynie częścią globalnego sporu dotyczącego tożsamości człowieka i tworzonej przez niego społeczności w epoce globalizacji. Czy zwrot do religijności, lokalizmu, nacjonalizmu, próby zamknięcia się w sobie i obrony „narodowych” wartości są tylko wyjątkowo rosyjskie? Czy odrzucenie bądź też pełna akceptacja uniwersalizmu globalnych instytucji i globalnego systemu wartości charakteryzują tylko polityków rosyjskich? Takie reakcje są obecne we wszystkich społeczeństwach i nie ma w nich nic wyjątkowego. Jak zwracali uwagę amerykańscy futurologowie Alvin i Heidi Tofflerowie, główną oś konfliktu we współczesnym świecie tworzy rywalizacja między łaodem industrialnym a rzeczywistością postindustrialną, chociaż nie wyklucza się także udziału trzeciego podmiotu konfrontacji, tj. cywilizacji agrarnej, która mimo iż nie stanowi już opcji dominującej w skali globalnej, to wciąż jest obecna w życiu wielu społeczności świata, głównie w Afryce, Azji, Oceanii i Ameryce Łacińskiej. Konflikty związane ze zderzeniem „fal cywilizacyjnych” mogą przyjąć zarówno charakter konfliktu lokalnego, np. między grupami społecznymi (zawodowymi) w jednym państwie, jak i globalnego, kiedy do konfrontacji staną państwa czy regiony świata znajdujące się na różnym poziomie rozwoju cywilizacyjnego¹².

Znaczenie analiz rosyjskiej myśli geopolitycznej dla zrozumienia współczesnej Rosji wynika z dwóch podstawowych faktów. Po pierwsze z tego, iż poza rosyjską geopolityką nie ma chyba innego obszaru współczesnej rosyjskiej myśli politycznej, w którym tak widoczne byłyby rosyjskie dominujące wyobrażenia o świecie. Dlatego też rosyjską geopolitykę traktować należy nie jako, albo przynajmniej nie tylko jako akademicką dyscyplinę badawczą, czy też teorię stosunków międzynarodowych, ale przede wszystkim jako swoistą praktykę kulturową, dyskurs, w ramach którego następuje uzgodnienie znaczeń i interesów oraz miejsca kraju w przestrzeni międzynarodowej. W tym sensie rosyjska geopolityka jest elementem ideologii czy też świadomości danego podmiotu, który pozwala zrozumieć i opisać świat zewnętrzny, dostarczając jego swoistej „mapy” ułatwiającej budowę kodu geopolitycznego zawierającego wiedzę o tym, kim są aktualni i potencjalni sojusznicy, a kim są wrogowie, jak można przeciwstawić się aktualnym wrogom i pojawiającym się zagrożeniom oraz

¹¹ A. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996, s. 82, 83.

¹² *Ibidem*, s. 242.

zawierającego sposoby umotywowania założeń kodu geopolitycznego wobec wewnętrznej i międzynarodowej opinii publicznej. Analiza rosyjskiego dyskursu geopolitycznego w Rosji przynosi fundamentalną wiedzę o istocie rosyjskości i pozwala odkryć kulturowe podstawy podejmowanych działań, a przede wszystkim przynosi wiedzę o dominujących w społeczeństwie rosyjskim obrazach geograficznych, które stanowią podstawę dla budowy współczesnej „rosyjskiej mapy świata” i kodu geopolitycznego Federacji Rosyjskiej.

Po drugie rosyjska geopolityka wykracza poza zwykłe rozważania dotyczące poszukiwania geostrategii odpowiadającej nowej rzeczywistości międzynarodowej. Jest to raczej poszukiwanie „idei cywilizacyjnej” i szukanie odpowiedzi na pytanie, jaka jest/powinna być międzynarodowa tożsamość Rosji? Geopolityka rzadko kiedy podejmuje tak fundamentalne dla danej społeczności pytania. Powszechnie przyjmuje się, iż stanowi ona raczej akademicką analizę czynników geograficznych i ich wpływu na stosunki międzynarodowe i interakcje pomiędzy aktorami politycznymi¹³. W Rosji natomiast geopolityka wykracza poza tak wyznaczone ramy, będąc nie tylko akademickim czy też praktycznym sporem dotyczącym wpływu i wykorzystania czynników geograficznych, takich jak np. eurazjatyckie położenie, w polityce międzynarodowej. Jest to raczej dyskurs ideologiczny dotyczący pomysłu na „nową Rosję”, czy też pomysłu na „nową rosyjską ideę”. Pojęcie rosyjskiej idei należy obecnie do jednych z najczęściej używanych kategorii rosyjskiej myśli społecznej i politycznej, gdyż w rzeczywistości rosyjskiej uznaje się, że w przełomowych momentach historycznych (jakiego jesteśmy obecnie świadkami), aby dokonać prawidłowego wyboru politycznego i cywilizacyjnego na przyszłość, należy z dziejów i tradycji Rosji wydobyc najważniejszą tendencję rozwoju społecznego i pomóc w jej urzeczywistnieniu. Miałaby to więc być swoista „myśl przewodnia”, którą powinien kierować się naród rosyjski. Dyskusje o „idei rosyjskiej”, a więc także dyskusje wokół geopolityki, byłyby więc w tym ujęciu sporem o rosyjską tożsamość narodową i kulturową, sens rosyjskich dziejów oraz miejsce Rosji w historii powszechnej. Zainteresowanie problemem „rosyjskiej idei” widoczne było zwłaszcza w pierwszej połowie XX w. w środowisku rosyjskiej emigracji, kiedy Rosja znalazła się w centrum wojny, rewolucji, demograficznej katastrofy i poddana została władzy politycznego i ideologicznego totalitaryzmu. Rozważania i dyskusje wokół problemów przyszłości narodu rosyjskiego, „rosyjskiej idei”, „duszy rosyjskiej” rozwijali m.in. Mikołaj Bierdiajew, Sergiusz Bułgakow, Paweł Fłorenski, Siemion Frank, Iwan Iljin, Lew Karsawin, Mikołaj Łoski, Wasyl Rozanow. Renesans pojęcia „rosyjskiej idei” nastąpił we współczesnej Federacji Rosyjskiej. Współczesne zainteresowanie wydaje się być pochodną kryzysu ideologicznego i tożsamościowego, w jakim znalazła się Rosja po upadku ZSRR, odrzucenia dotychczasowej tożsamości i negatywnej oceny wzorów cywilizacji zachodniej (liberalizm, wolny rynek). Odrzucenie dotychczasowej tożsamości i brak zgody na przyjęcie wartości dominującej cywilizacji zachodnioeuropejskiej powoduje poszukiwanie „swoistych” wartości i składników struktury społecznej i rozwoju cywilizacyjnego. Stanowisko współczesnych elit społecznych poszukujących „rosyjskiej idei” oddają poglądy Lwa Karsawina z opublikowanej w 1922 r. pracy *Wschód, Zachód i idea rosyjska*, który pisał: *Rosja przeżywa drugi okres ostrej europeizacji (...). Jednak pewne jest, że nie w europeizacji nasza przyszłość. Jeśli byłoby inaczej,*

¹³ Por. S. B. Cohen, *Geopolitics of the world system*, Oxford 2003, s. 11.

*bylibyśmy narodem bez historii, nadającym się wyłącznie na nawóz dla europejskich pól (...) i o żadnej idei rosyjskiej nie warto byłoby mówić. I nie w „europejskich” tendencjach rosyjskiej myśli, społeczności i państwowości szukać należy tej idei*¹⁴. Wskazuje się jednak, że w odbiorze społecznym współczesne dyskusje o „rosyjskiej idei” stają się sporami o praktyczny „pomysł na Rosję” (przede wszystkim o sposób integracji narodowej w wieloetnicznej Federacji), zastępując spekulatywne, historiozoficzne rozważania na temat mesjanistycznego przeznaczenia Rosji¹⁵.

Problematyka poruszana przez geopolityków rosyjskich do pewnego stopnia wymusza zideologizowanie wewnątrzrosyjskiego dyskursu geopolitycznego, gdyż dotyczy on nie tyle geostrategii, ile fundamentalnych pytań o istotę rosyjskości, na które nie da się odpowiedzieć odwołując się wyłącznie do kategorii naukowych. W rosyjskiej rzeczywistości geopolityka jest w dużym stopniu dyskursem ideologicznym, gdyż jest sporem wokół tożsamości w zmieniającym się świecie, a więc sfery dotykającej problemów aksjologicznych. Dlatego też aspirując do miana nauki, która wyznaczać ma podstawy strategii działania państwa, jest ona jednocześnie mocno zakorzeniona w subiektywnych (ideologicznych) wyobrażeniach dotyczących własnego miejsca w świecie i stanowi odzwierciedlenie rosyjskich frustracji, obaw i aspiracji. Specyfika rosyjskiej myśli geopolitycznej wynika także ze sposobu prowadzenia analiz przez rosyjskich geopolityków, którzy, w większości filozofowie i historycy, przejawiają tendencję do budowy rozważań historiozoficznych, które prowadzone „w duchu Herdera” nie sprzyjają neutralności badawczej, a ponadto zawierają wiele zmitologizowanych pojęć dotyczących „rosyjskiej przestrzeni”, „rosyjskiej duszy”, „rosyjskiego przeznaczenia”, będąc często rozważaniami dotyczącymi poszukiwania „sensu” rosyjskiej historii i przeznaczenia narodu rosyjskiego. Tak więc ideologia, nauka, praktyka polityczna przenikają się wzajemnie, czyniąc z rosyjskiej geopolityki szeroki fenomen kulturowy, którego analiza może pomóc w rozumieniu zachodzących w rosyjskim społeczeństwie przemian.

Z uwagi na znaczenie, jakie Rosjanie przywiązują do specyfiki geograficznej swojego kraju i jej wpływu na historię, kulturę i mentalność, rosyjska szkoła geopolityki stanowi interesujący i bogaty zbiór różnorodnych koncepcji geopolitycznych, a także historiozoficznych. We współczesnym dyskursie dotyczącym miejsca Rosji w świecie zaczęto więc sięgać do prac rosyjskich historyków, filozofów, geografów, strategów, takich jak: Sergiusz Sołowiow, Wasyl Kluczewski, Mikołaj Danielewski, Konstanty Leontjew, Dymitr Milutin, Wienamin Siemionow Tien-Szański, Aleksy Wandam, Piotr Sawicki, Mikołaj Turbiecki, także do tradycji słowianofilstwa i okcydentalizmu. Tradycje tych myślicieli powracają dziś do dyskusji politycznych i są doskonale widoczne w geopolitycznym dyskursie dotyczącym nowej tożsamości międzynarodowej Rosji. Rosyjska szkoła geopolityki zawsze była wielonurtowa, wieloaspektowa, łącząc w sobie różnorodne sposoby widzenia i analizy świata. Także i dzisiaj reprezentuje ona szerokie spektrum różnorodnych poglądów i koncepcji, a nazwiska takie, jak Kamaludin Gadżijew, Dymitr Zamiatin, Wadim Cymburski, Irina Wasilienko, Władimir Kołosow, Natalia Narocznickaja, Aleksy Arbatow, Aleksander Panarin, czy też Aleksander Dugin są znane nie tylko w Rosji. Rosyjscy współcześni geopolitycy są autorami nie tylko analiz dotyczących geopolitycznego położenia Rosji w świecie,

¹⁴ Niemarksistowska filozofia rosyjska, pod red. L. Kiejzik, cz. I, Łódź 2001, s. 177.

¹⁵ A. Walicki. *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002, s. 468.

ale także prac teoretycznych, które wnoszą istotny wkład w rozwój tej dyscypliny badawczej. Rosyjscy uczeni publikują w renomowanych czasopismach światowych i współpracują z najbardziej znanymi współczesnymi geopolitykami, takimi jak chociażby jeden z twórców tzw. geopolityki krytycznej Gearoid O'Tuathail.

Mimo całej swojej różnorodności w narodowym dyskursie poświęconym tożsamości cywilizacyjnej Rosji, którego częścią stała się rosyjska myśl geopolityczna, dostrzegalna jest dominacja trzech podstawowych szkół myślenia: atlantyizmu, eurazjatyizmu oraz izolacjonizmu. Te trzy szkoły w dużym stopniu odpowiadają także trzem podstawowym współczesnym sposobom postrzegania rosyjskiej tożsamości międzynarodowej (Rosja-Europa, Rosja-Eurazja, Rosja-wyspa) oraz trzem odpowiedziami na kluczowe dla pozimnowojennego świata wyzwania ze strony globalizacji i westernizacji świata: kemalizmowi, odrzuceniu oraz reformizmowi. Pierwsza z tych szkół argumentuje na rzecz „naturalnego” pokrewieństwa z Zachodem, bazującego na podzieleniu wspólnych wartości, takich jak demokracja, wolny rynek, prawa człowieka. Wizja integracji czy też partnerstwa z Zachodem zakładała, iż Rosja będzie rozwijała budowę instytucji demokratycznych oraz wolnorynkowych, tak aby przełamać dziedzictwo antyeuropejskiego ZSRR i dołączyć do wysoko rozwiniętych demokratyczno-liberalnych krajów. W opozycji wobec atlantyizmu pozostawał przede wszystkim eurazjatyzm, który postrzegał Rosję jako samodzielną cywilizację posiadającą silne związki z regionem byłego ZSRR, Azją i krajami muzułmańskimi. Eurazjatyzm odrzucał ideę integracji z Zachodem przede wszystkim dlatego, iż odrzucał postulat uniwersalizmu wartości zachodnioeuropejskich. Eurazjaci uważali, iż należy odbudować tradycyjną historyczną tożsamość narodową opartą na religii, silnym państwie oraz kolektywistycznej gospodarce. Atlantyści oraz eurazjaci reprezentowali dwie odmienne wizje rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej i odmienne podejście do problemu modernizacji i westernizacji kraju; o ile pierwsza z nich zakładała przyjęcie zarówno modernizacji, jak i westernizacji, druga zakładała ich odrzucenie. Te dwie szkoły myślenia zdominowały rosyjską strategię polityki zagranicznej w latach dziewięćdziesiątych, ale stopniowo zaczęła je wypierać wizja izolacjonistyczna, budowana wokół geopolitycznej metafory Rosja-wyspa, która w swojej umiarkowanej wersji zakładała zaadoptowanie światowych trendów cywilizacyjnych do własnych celów i potrzeb przy zachowaniu i ochronie swojej tożsamości, będąc swoiście rosyjskim odpowiednikiem polityki tzw. reformizmu, polegającej na próbie wprowadzenia modernizacji i zachowania przy tym podstawowych wartości, zwyczajów i instytucji rodzimej kultury danego społeczeństwa.

Rosyjskie spory wokół problemu szukania adekwatnej odpowiedzi na współczesne wyzwania modernizacji i westernizacji są zakorzenione w przeszłości, gdyż w procesie kształtowania się nowego ładu polityczno-społecznego ważną rolę odgrywa tradycja. Dlatego też geopolityczne dyskusje związane są z tradycyjnymi, czy też, inaczej mówiąc, silnie zakorzenionymi w społeczeństwie geograficznymi wyobrażeniami. Tożsamość każdego kraju zawiera w sobie obrazy, wyobrażenia i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na podstawie których kształtuje się przeciwieństwo my-oni. Przedstawienia i obrazy świata zewnętrznego nie są statyczne, ale zmieniają się w zależności od przemian zachodzących zarówno wewnątrz kraju, jak i na zewnątrz. W rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej dynamika geopolitycznych obrazów (wyobrażeń) Rosji związana jest przede wszystkim z „odwiecznym” zagadnieniem rosyjskiej myśli społeczno-politycznej, czyli

problemem Europa – Azja i przynależności geograficzno-kulturowej do jednego z tych dwóch kontynentów. Modelowanie rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych dokonujące się w ramach dyskursu społecznego związane jest zatem ze specyficznym położeniem geograficznym na dwóch kontynentach oraz z rosyjską historią. Istotą współczesnych sporów jest problem przejścia od cywilizacji przemysłowej do postindustrialnej (od społeczeństwa nowoczesnego do ponowoczesnego) i w rzeczywistości rosyjskiej jest on rozpatrywany w kategoriach Zachód – Wschód, Europa – Azja. Uszczegóławiając powyższe twierdzenie wskazuje się, iż współczesny rosyjski dyskurs geopolityczny jest strukturalizowany przez dominujące metaobrazy geograficzne, wśród których najważniejszą rolę zajmują obrazy: Rosja-Europa, Rosja-Bizancjum, Rosja-Eurazja oraz Rosja-wyspa¹⁶. Rosyjski geograf i geopolityk Dymitr Zamiatin zwracał uwagę, iż są to tzw. kluczowe obrazy geopolityczne, których rola i znaczenie polega na tym, iż wyznaczają ramy geopolitycznych wyobrażeń społeczeństwa rosyjskiego. Dyskurs wokół nowej rosyjskiej tożsamości międzynarodowej i odpowiedzi na wyzwanie ze strony Zachodu jest zamknięty w ramach wyróżnionych geograficznych metaobrazów.

Istnieją zatem cztery dominujące sposoby definiowania miejsca państwa rosyjskiego w świecie, które wyznaczają charakter dyskursu geopolitycznego. Stanowią one podstawę dla ukształtowania podstawowych szkół myślenia geopolitycznego w Rosji, takich jak: atlantyzm, neourazjatyzm, wraz z pokrewnym mu w sposobie myślenia i postrzegania miejsca Rosji w świecie neobizantyżmem, oraz izolacjonizm. Także takie szkoły nowoczesnego geopolitycznego myślenia, jak geoeconomizm czy informacjonizm są w dużym stopniu kształtowane przez te kluczowe obrazy geopolityczne wyznaczające sposób postrzegania miejsca Rosji w świecie, wnioski o przyczynach osłabienia pozycji międzynarodowej Rosji i szukania dróg przywrócenia Rosji statusu wielkiego mocarstwa. Obrazy te w największym stopniu kształtują rosyjskie wyobrażenia dotyczące umiejscowienia ich kraju w przestrzeni geograficznej i ukierunkowują geostrategię państwa, decydując o sposobie postrzegania miejsca Rosji w świecie (a tym samym reakcji na modernizację i westernizację). Są to kluczowe wyobrażenia geopolityczne lokujące dane państwo i zbiorowość w przestrzeni globalnej, dzięki ich znajomości można zrozumieć sposoby identyfikacji narodowej, tworzenia granic, znaczenie pojęć „tu” – „tam”, „my” – „oni”.

Jednym z podstawowych wyobrażeń geopolitycznych, wokół których budowany był spór dotyczący wizji rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej i geopolitycznej, był obraz Rosja-Europa, znajdujący swój wyraz w geopolitycznej teorii atlantyzmu, która charakteryzuje się pozytywnymi konotacjami wobec Zachodu i postrzega Rosję jako integralną część Europy, jako kraj europejski pod względem geograficznym, kulturowym i politycznym. Wizja ta była produktem długiej tradycji okcydentalistycznych myślicieli, a wyobrażenie Rosji jako Europy stanowiło dla neookcydentalistów przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych podbudowę ich koncepcji politycznych i geostrategicznych. Współcześni rosyjscy atlantyści uważają, iż jedyną racjonalną geostrategią dla państwa rosyjskiego jest modernizacja na wzór zachodnioeuropejski oraz westernizacja związana z przyjęciem w Rosji wartości cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Chcąc uniknąć marginalizacji w świecie Rosja ma tylko jedną opcję – modernizację, która wymaga także westernizacji. Rosja musi zdecydować się na odrzucenie swojej przeszłości (okcydentaliści zawsze byli sceptycznie nastawieni do przeszłości).

¹⁶ Por. D. N. Zamiatin, *Własť prostranstwa i prostranstwo własťi*, Moskwa 2004, s. 192–195.

wieni do narodowej historii) i otworzyć się na świat, stając się częścią globalnego społeczeństwa.

W polityce zagranicznej Rosji obraz Rosja-Europa był najsilniej eksponowany w okresie rządów Gorbaczowa-Szewarnadze-Jakowlewa oraz Jelcyna-Kozyriewa-Gajdara. Wówczas na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych upowszechniła się w społeczeństwie rosyjskim coraz większa znajomość i akceptacja wartości cywilizacyjnych świata zachodniego (w tym m.in. uznanie znaczenia praw i wolności obywatelskich dla rozwoju kraju). Ukształtował się także współczesny rosyjski neookcydentalizm/atlantyzm, który wspierając się na wyobrażeniu o Rosji jako Europie (czy też Rosji w Europie) znalazł swój wyraz w takich fenomenach politycznych, jak gorbaczowowska idea „wspólnego europejskiego domu” oraz „doktryna Kozyriewa”. Szczególnie silne nastroje prozachodnie dominowały wśród nowych elit politycznych, które kształtowały się po upadku ZSRR. Nowi przywódcy rosyjscy postrzegali swój kraj jako organiczną część cywilizacji zachodniej, w której naturalne związki ze światem Zachodu zostały przerwane przez bolszewików i Związek Radziecki. Zgodnie z tą perspektywą w okresie zimnej wojny władze radzieckie postępowały wbrew narodowej tożsamości i interesom rosyjskim. Dlatego też upadek ZSRR otworzył wreszcie możliwość uczynienia z Rosji „normalnego” zachodnioeuropejskiego kraju i przywrócenia jej „cywilizowanemu” światu.

Atlantyści zdominowali elity polityczne Rosji zwłaszcza po nieudanym puczu w sierpniu 1991 r., który ostatecznie skompromitował dotychczasowe elity ZSRR pozostające jeszcze u władzy. Nowa liberalna koalicja przeniosła swoją cywilizacyjną wizję Rosji na politykę zagraniczną, czego efektem było ukształtowanie się atlantyzmu, który jako doktryna geopolityczna był elementem polityki otwarcia Rosji na świat i westernizacji kraju. Po raz pierwszy ideę westernizacji jako elementu międzynarodowej strategii kraju wysunął Borys Jelcyn po fiasku moskiewskiego puczu z sierpnia 1991 r. Idea ta zakładała przeprowadzenie radykalnych reform gospodarczych, uzyskanie statusu pełnoprawnego członka w transatlantyckich instytucjach gospodarczych, politycznych i militarnych (Unia Europejska, NATO, MFW, G-7) oraz polityczne, ekonomiczne i kulturowe zdystansowanie się „odrodzonej” Rosji od byłych republik radzieckich.

Atlantyzm największy wpływ na strategię polityki zagranicznej wywierał w latach 1992–1993. Po tym okresie, z uwagi na brak sukcesów wewnętrznych i międzynarodowych, stopniowo tracił swoje wpływy wśród elit społecznych i politycznych, będąc zastępowany przez alternatywne wizje rosyjskiej tożsamości międzynarodowej. Nie oznaczało to jednak, iż atlantyzm całkowicie zniknął z dyskursu o rosyjskiej tożsamości, ale musiał przyjąć mniej idealistyczne, a bardziej praktyczne oblicze, aby ukazać racjonalność strategii „kemalizmu”, czyli całkowitej akceptacji dla westernizacji i modernizacji. Atlantyści zaczęli podkreślać, iż Rosja, aby sprostać wyzwaniom modernizacyjnym i procesowi globalizacji, a tym samym pozostać znaczącym podmiotem międzynarodowym, musi aktywnie włączyć się w międzynarodowe struktury i zaakceptować Zachodnie wartości jako element konieczny dla budowy nowej przestrzeni kulturowej będącej podstawą dla dalszego rozwoju jako światowego mocarstwa.

Geopolityczny dyskurs w Rosji koncentruje się głównie wokół obrazu Rosja-Europa, pozostałe obrazy w mniejszym lub większym stopniu budowane są w opozycji do tego obrazu. Znaczenie atlantyzmu polega na tym, iż w obliczu globalizacji i przejścia od cywilizacji nowoczesnej do ponowoczesnej jest on nastawiony na jak

najszybsze włączenie się w proces światowych zmian, osłabienia dotychczasowej tożsamości państwowej na rzecz budowy więzi lokalnych i globalnych oraz urzeczywistnienia wartości wolnego rynku i demokracji partycypatywnej. Jako geopolityczna koncepcja zbliżenia do Zachodu i przyjęcia jego wzorów rozwojowych atlantyzm jest silnie zakorzeniony w kulturze rosyjskiej i jej wartościach, nawiązując do tradycji rosyjskiego okcydentalizmu. Jest on ponadto praktyczną koncepcją polityki zagranicznej budowaną na ocenie megatrendów cywilizacyjnych. Budzi on jednak bardzo silne emocje przede wszystkim dlatego, iż zakładając konieczność westernizacji bardzo sceptycznie odnosi się do przeszłości i tradycji historycznych, które, jak uznaje, w obliczu globalizacji są tylko przeszkodą w integracji Rosji ze światem. W przypadku Rosji narodowa kultura stanowi szczególną wartość i uznaje się, że to właśnie w sferze unikatowych rosyjskich wartości i tradycji kulturowych tkwi siła i specyfika społeczeństwa rosyjskiego. Dlatego też atlantyści często traktowani byli jako elity kompradorskie, oskarżani byli o zdradę rosyjskiego narodu i służenie kosmopolitycznym elitom wbrew rzeczywistym interesom narodowym. Dlatego też dyskurs wokół atlantyzmu i propagowanej przez atlantystów polityki modernizacji połączonej z westernizacją nacechowany był silnymi emocjami i w dużym stopniu miał charakter ideologicznego sporu wokół podstawowych wartości, na których budowana powinna być cywilizacja rosyjska i oceny tradycji historycznej i kulturowej kraju.

Na początku lat dziewięćdziesiątych rosyjskie władze stanęły przed szansą radykalnej reformy kraju. Poparcie społeczne dla reformatorów, przekonanie o słuszności „europejskiego wyboru” Rosji dawało nadzieję, iż procesy zmian zakończą się ukształtowaniem się demokratycznej Rosji będącej częścią Zachodu. Jeden z autorów programu reform Andriej Kozyriew przestrzegał już wówczas, iż dużą rolę dla przyszłości kraju i ustabilizowania jego proeuropejskiej tożsamości będzie miał przede wszystkim sukces reform gospodarczych. Negatywną konsekwencją reform realizowanych przez prozachodnich reformatorów stało się obniżenie standardu życia większości Rosjan, co stanowiło główną podstawę krytyki modelu europejskiego. Wśród elit politycznych zaczęła się kształtować koalicja zrzeszająca przedstawicieli przemysłu zbrojeniowego, intelektualistów, przedstawicieli wojska, biurokracji państwowej oraz służb bezpieczeństwa. Zaczęto krytykować reformy ekonomiczne, zwracając uwagę na chiński model rozwojowy, w którym modernizacja i silny wzrost gospodarczy nie oznaczały jednocześnie westernizacji i połączone zostały z autorytarną władzą, utrzymaniem roli partii komunistycznej i biurokratycznych rządów. Zwrócono także uwagę, iż prozachodnia geostrategia w polityce zagranicznej spowodowała utratę tradycyjnej mocarstwowej pozycji i wypchnięcie Rosji z jej dotychczasowych stref wpływów przez kraje należące do wrogiego bloku wojskowego NATO. Wśród krytyków prozachodniej drogi Rosji byli zarówno nacjonałiści, jak i komuniści, gdyż potrzebowali oni pewnej wspólnej idei, która legitymizowałaby ich działania i stanowiłaby podstawę intelektualną. Taką ideą stał się neoeurazjyzm odrzucający uniwersalizm wzorów zachodnioeuropejskich, który zdobył sobie silny wpływ na wyobraźnię geopolityczną zarówno elit, jak i społeczeństwa rosyjskiego. Wsparty był on przez geograficzne wyobrażenie o Rosji jako Eurazji. W dyskursie poświęconym tożsamości międzynarodowej Rosji atlantyzm musiał zmierzyć się z odmienną koncepcją cywilizacyjnej identyczności kraju i stopniowym narzucaniem opinii publicznej wyobrażenia o Rosji jako Eurazji. Głównym elementem wzmacniającym niechęć wobec westernizacji kraju i przyjęcia wzorów globalnych stały się przede wszystkim

nie w pełni udane procesy modernizacji i transformacji ustrojowej, stanowiące promowaną przez atlantystów próbę dostosowania się do wyzwań światowych poprzez przyjęcie obowiązującego w świecie zachodnim liberalnego modelu politycznego i gospodarczego.

Obraz Rosja-Eurazja jest wyraźnie ukierunkowany na wschód, który dla neoeurazjatyizmu stanowił zawsze szczególną wartość decydującą o specyfice Rosji. W tym wypadku Rosja postrzegana jest jako kraj z własną specyfiką kultury, polityki i gospodarki. Pojawienie się i dominacja obrazu Rosja-Eurazja w rosyjskim dyskursie geopolitycznym jest jednym z najciekawszych zjawisk społeczno-politycznych, gdyż w kulturze rosyjskiej „wschód” łączy się raczej z konotacjami negatywnymi, a eurazjatyzm, który zaadoptował ten obraz w swojej koncepcji geopolitycznej, był nurtem marginalnym na scenie politycznej rosyjskiej emigracji międzywojennej. Pojawienie się obrazu Rosja-Eurazja w *mainstream* rosyjskiego dyskursu geopolitycznego związane było z faktem, iż brak realnych sukcesów opcji „atlantyckiej” spowodował podważenie postrzegania Rosji jako części europejskiej przestrzeni geograficzno-kulturowej. Przeciwnicy modelu „atlantyckiego”, rozczarowani brakiem sukcesów w polityce wewnętrznej i zagranicznej, zaczęli krytykować modernizację kraju na wzór zachodnioeuropejski, podkreślać znaczenie zachowania własnej tożsamości kulturowej i konieczność znalezienia równowagi w kierunkach strategicznych oddziaływań Rosji (równowaga między kierunkiem wschodnim a zachodnim). Powrócono do idei mocarstwowości i silnego państwa, do znaczenia kulturowych wartości odróżniających Rosję od Zachodu, takich jak religia, silne państwo i państwowa kontrola nad procesami społecznymi i gospodarczymi.

Nawiązanie do teorii eurazjatyizmu okazało się niezwykle funkcjonalne dla antyzachodnich rosyjskich elit politycznych umożliwiając im rywalizację o władzę w państwie (wyborcze sukcesy KPFR i jej lidera Gienadija Ziuganowa) oraz legitymizowanie działań ukierunkowanych na zachowanie dominacji na obszarze poradzieckim. Neoeurazjatyzm mógł połączyć w jednym obozie politycznym zarówno nacjonalistów (notabene duża część z nich była w przeszłości członkami partii komunistycznej) jak i komunistów. Był on bowiem zakorzeniony w rosyjskiej tradycyjnej filozofii, która uznawała, iż podstawowe wartości, na których budowane jest społeczeństwo rosyjskie, są odmienne od tych, na których budowana jest cywilizacja zachodnia. Przeniesienie wartości kultury zachodniej do Rosji oznaczałoby zakwestionowanie swojej tożsamości i upadek narodu rosyjskiego. Takie postrzeganie świata datuje się od szesnastowiecznej koncepcji Moskwa-Trzeci Rzym i odwołuje się do dziewiętnastowiecznego słowianofilstwa i panslawizmu. Ponadto neoeurazjatyzm w swojej krytyce i odrzuceniu modernizacji i westernizacji wspierał się tradycją rosyjskiej myśli socjalistycznej krytykującej Zachód za narzucanie światu swojej „dekadenckiej” i „zgniłej” kapitalistycznej cywilizacji.

Nowa „eurazjatycka” koalicja szybko urosła w siłę i była w stanie rzucić wyzwanie tym, którzy promowali „zachodni” image rosyjskiej tożsamości i zdominować publiczny i akademicki dyskurs wokół miejsca i roli Rosji w świecie. W latach 1993–1995 neoeurazjaci zdobyli silne wsparcie społeczne, a szczytem ich sukcesów stał się w 1995 r. wyborczy sukces Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, której liderem był Gienadij Ziuganow, oraz mianowanie w 1996 r. na stanowisko ministra spraw zagranicznych Jewgienija Primakowa (zastąpił on na stanowisku ministra spraw zagranicznych Adrieja Kozyriewa), który otwarcie mówił o potrzebie przewartościowania rosyjskiej

geostrategii i zwrócenia większej uwagi na wektor wschodni polityki zagranicznej, gdyż Europa i Azja mają dla rosyjskiej geostrategii równorzędną rolę. W okresie, kiedy ministrem spraw zagranicznych, a następnie premierem był Jewgienij Primakow, w dyskusjach poświęconych rosyjskiej strategii szczególnie eksponowany był geograficzny obraz Rosja-Eurazja. Stanowił on bowiem legitymizację dla polityki Primakowa, który uznał, iż Rosja musi związać się sojuszem politycznym z krajami „Wschodu”, zwłaszcza Indiami i Chinami, a także utrzymać swoją dominującą rolę na poradzieckiej „eurazjatyckiej” przestrzeni.

Neoeurazjatyzm przez długi okres czasu był podstawowym kierunkiem myślenia geopolitycznego, przyczyniając się do zmiany sposobu postrzegania miejsca Rosji w świecie, zanegowania przekonania o uniwersalistycznych wartościach cywilizacji zachodnioeuropejskiej i odrzucenia wizji unipolarnego środowiska międzynarodowego z dominacją państw zachodnioeuropejskich. Miał on jednak dość ograniczoną rolę jako podstawa praktycznej geopolitycznej strategii państwa przede wszystkim dlatego, iż neoeurazjatyzm pomiędzy ideologią, nauką a praktyką polityczną był bliższy myśleniu ideologicznemu, będąc nie tylko pewną koncepcją geopolitycznego rozwoju państwa, ale swoistego rodzaju filozofią polityczną obejmującą problemy organizacji państwa i społeczeństwa. W swojej skrajnej formie, np. w pracach Aleksandra Dugina, stał się on ideą utopijną, charakteryzującą się myśleniem „życzeniowym” wynikającym z przyjętego światopoglądu, a nie realiami współczesnego środowiska międzynarodowego. Sam Aleksander Dugin zwracał uwagę, iż geopolityka jest nie tyle nauką, co przede wszystkim ideologią pozostającą na usługach elit politycznych i wyrażającą ich oczekiwania wobec środowiska międzynarodowego. Pisał on, iż geopolityka to „światopogląd władzy”, nauka o władzy i dla władzy. Geopolityka jest dyscypliną elit politycznych. We współczesnym świecie stanowi ona swoisty „podręcznik władzy”, który daje wiedzę niezbędną do podejmowania decyzji politycznych. Nawiązując do haushoferowskiej tradycji niemieckiej *Geopolitik* Dugin uznał, iż geopolityka to przede wszystkim nauka rządzenia państwem¹⁷.

Neoeurazjatyzm kształtował się przede wszystkim na fali oporu wobec negatywnych konsekwencji procesów modernizacji, dlatego też przyjął oblicze antyokcydentalistyczne nastawiając się na politykę odrzucenia zarówno modernizacji, jak i westernizacji kraju. Będąc bardzo popularny wśród elit politycznych i części świata akademickiego był on jednocześnie ideologią elitarną, a w skrajnych przypadkach całkowicie niezrozumiałą dla przeciętnego Rosjanina. Klasyczne rosyjskie ideologie, takie jak „Święta Rus’”, „Moskwa-Trzeci Rzym”, „zagadkowa dusza”, czy światowa misja narodu rosyjskiego jako obrońcy przed światem atlantyckim, do których często odwoływali się eurazjaci, były uważane raczej za przejaw zacofania, utrudniający integrację ze światowym systemem polityczno-gospodarczym. Odwoływania się do pojęcia mocarstwowości i odbudowy rosyjskiego eurazjatyckiego imperium nie miały szansy realizacji w praktyce.

Z uwagi na ograniczenia koncepcji eurazjatyizmu w dyskursie geopolitycznym dotyczącym rosyjskiej geostrategii neoeurazjatyzm stopniowo zastępowany jest przez swojego rodzaju „azjatyzm”, ukierunkowujący uwagę rosyjskiej polityki zagranicznej na region Azji i Pacyfiku. Azjatyzm będąc zdecydowanie mniej zideologizowany niż neoeurazjatyzm także odrzuca ideę modernizacji na wzór zachodnioeuropejski

¹⁷ A. Dugin, *Osnowy geopolitiki*, Moskwa 2000, s. 13–14.

(westernizacja), opowiadając się raczej za modernizacją na wzór „azjatyckich tygrysów” (azjatyzyzacja). Punktem odniesienia jest tu przede wszystkim sukces gospodarczy Chin, któremu jak się uznaje, towarzyszy utrzymanie swoistości własnej kultury i systemu społeczno-politycznego. Azjatyzm jest intelektualną reakcją na podejmowane przez władze rosyjskie próby budowy strategicznego partnerstwa z Chinami i Indiami. Z uwagi na fakt, iż w rosyjskiej kulturze dominują negatywne konotacje związane z Azją, która kojarzy się przede wszystkim z barbarzyństwem i „tatarską niewolą”, azjatyzm podejmuje próbę zmiany tego obrazu, wprowadzając do publicznego i akademickiego dyskursu przekonanie o wspólnocie wartości cywilizacji prawosławnej i konfucjańsko-buddyjskiej, którym zagraża agresywna westernizacja świata. Azjatyzm jest raczej akademicką próbą legitymizowania rosyjskiej strategii politycznej wobec Azji i stopniowego dystansowania się od krajów zachodnioeuropejskich, a jego głównym zadaniem jest zmiana postrzegania Azji w masowym odbiorze społecznym. Współczesne władze rosyjskie, przy pomocy mass mediów i akademików, manipulują dyskursem geopolitycznym, budując pozytywny obraz „chińskiego modelu” rozwoju, podkreślając jednocześnie, iż najważniejszym regionem świata jest obszar Azji i Pacyfiku, co powoduje, iż kluczowy obraz geopolityczny „Rosja w Europie” zostaje stopniowo zastępowany przez nowy geopolityczny obraz „Rosji w Azji”.

Pokrewny wobec neourazjatyizmu jest neobizantyzm, który jest dość marginalną koncepcją w rosyjskiej myśli geopolitycznej, ale odwołującą się do bardzo ważnego dla rosyjskiej kultury obrazu Rosji jako spadkobierczyni cesarstwa bizantyńskiego. Bazując na geograficznym, ale także na historycznym i kulturowym metaobrazie Rosja-Bizancjum, ukierunkowuje on rosyjskie wyobrażenia przestrzenne w stronę południa, ku „bizantyńskiej wspólnocie” i sojuszowi krajów prawosławnych. Obraz ten ma swoje źródła przede wszystkim w historycznych mitach i stereotypach związanych z występującym w rosyjskiej historii przekonaniem, iż Rosja jest spadkobiercą Cesarstwa Bizantyńskiego, a także ze stanowiskiem cerkwi prawosławnej odwołującej się do wspólnoty społeczności prawosławnych. Na początku lat dziewięćdziesiątych, kiedy to dyskurs geopolityczny w Rosji był zdominowany przez atlantyzm i eurazjatyzm, bizantyzm znajdował się „w zamrożeniu”, ale konflikt w Kosowie w 1999 r. i bombardowanie Jugosławii zwróciły szczególną uwagę Rosjan na Bałkany, na problemy wspólnoty narodów prawosławnych zagrożonych atakiem ze strony agresywnej cywilizacji Zachodu (amerykański atak na Jugosławię odebrano jako atak na cywilizację prawosławną).

Obraz Rosja-Bizancjum stał się podstawą do ukształtowania się geopolitycznej koncepcji neobizantyizmu, zwracającej uwagę na konieczność budowy sojuszu z krajami tworzącymi niegdyś wspólnotę bizantyńską, a w polityce zagranicznej przejawiał się on w postaci idei sojuszu z tzw. krajami Południa, zwłaszcza zaś muzułmańskimi, zagrożonymi, podobnie jak i Rosja, przez ekspansję cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Neobizantyzm stanowił silnie zideologizowaną wizję miejsca Rosji w świecie, bazującą na obronie tradycyjnych rosyjskich wartości przed zagrożeniem ze strony uniwersalistycznych zapędów agresywnej cywilizacji Zachodu. Odrzucając zarówno modernizację, jak i westernizację neobizantyzm zwracał się w swojej geopolitycznej koncepcji ku sojuszowi z krajami islamskimi, zwłaszcza zaś z szyickim Iranem, jako do regionu świata, który stanowi „naturalną” geopolityczną przestrzeń rosyjskiej aktywności (tradycja bizantyńska), a także podobnie jak i Rosja jest zagrożony przez zdominowanie miejscowej kultury przez wrogie wartości świata zachodniego.

Do neoeurazjatyizmu i neobizantyzmu, jako dwóch nurtów ekspansjonistycznego i mocarstwowego myślenia geopolitycznego odrzucających zarówno modernizację, jak i westernizację, chyba w największym stopniu pasują zarzuty, które po drugiej wojnie światowej amerykańscy geografowie polityczni czynili niemieckiej myśli geopolitycznej. Pisali oni, iż geopolityka nie jest nauką, gdyż opiera się na fałszywych założeniach, będąc w istocie doktryną polityczną, która stała się tylko użytecznym narzędziem służącym do pseudonaukowego uzasadniania ambicji narodowych i agresywnej polityki. Jest to element propagandy, ideologii i strategii politycznej, ale nie nauki¹⁸. Cały nurt neoimperialnego i ekspansjonistycznego myślenia w rosyjskiej geopolityce charakteryzuje się dużym poziomem „ideologizacji”, ale to właśnie neoeurazjatyzm w dużym stopniu wpłynął na wyobrażenia geopolityczne rosyjskich elit politycznych i społeczeństwa. Powszechnie obecny w dyskursie akademickim, w mass mediach, w programach partii politycznych, w planowaniu polityki zagranicznej państwa, doprowadził do narzucenia przekonania o „eurazjatyckości” Rosji i o „eurazjatyckiej” genezie kultury rosyjskiej. Jest to wizja, która miała stanowić ideologiczną podbudowę działań podjętych w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych na rzecz odbudowy znaczącej pozycji Rosji w świecie. W swojej „zreformowanej” wersji neoeurazjatyzm stał się także podbudową dla rosyjskiej polityki zagranicznej ukierunkowanej na odzyskanie pozycji wielkiego i znaczącego mocarstwa poprzez budowę strategicznego trójkąta Moskwa-Pekin-New Dehli.

Interesującym elementem rosyjskiego myślenia geopolitycznego stało się stopniowe upowszechnienie w dyskusjach poświęconych międzynarodowej strategii obrazu Rosji-wyspy, który stanowił oryginalną koncepcję tożsamości międzynarodowej Rosji, w dużym stopniu odbiegającą od tradycyjnych wyobrażeń geopolitycznych zarówno rosyjskich elit politycznych, jak i społeczeństwa. Porażka strategii atlantystów, a także ograniczone możliwości realizacji neoimperialnej wizji neoeurazjatorów i neobizantystów spowodowały, iż w dyskusjach poświęconych rosyjskiej strategii polityki zagranicznej zaczęto poszukiwać „trzeciej drogi”, która pozwoliłaby Rosji na prowadzenie wielowektorowej polityki zagranicznej, uzasadnionej potrzebą modernizacji kraju, utrzymania jego roli w świecie i zarazem obrony własnych interesów regionalnych. Uznano konieczność współpracy z rozwiniętymi krajami Zachodu, przy jednoczesnym silnym akcentowaniu konieczności obrony własnej suwerenności i specyfiki kulturowej (modernizacja bez zbytnej westernizacji kulturowej). Podbudową takiej polityki stała się geopolityczna koncepcja Rosji-wyspy, ukształtowana w ramach geocywilizacyjnego podejścia do problemów analizy środowiska międzynarodowego.

Geopolityczny obraz Rosja-wyspa zakłada, iż Rosja stanowi świat „sam w sobie”, autonomiczną cywilizację oraz autonomiczną przestrzeń geopolityczną i w związku z tym powinna ukierunkować swoją strategię „do wewnątrz”, na ochronę własnej, odrębnej przestrzeni społeczno-kulturowej. Stał się on podstawą dla ukształtowania się geopolitycznej szkoły izolacjonizmu, która odwołuje się do geopolitycznego myślenia cywilizacyjnego, a także częściowo do rosyjskiego nacjonalizmu podkreślającego odrębność cywilizacyjną Rosji od reszty świata. Zwraca ona uwagę na konieczność stworzenia z Rosji autonomicznej przestrzeni geopolitycznej i ukierunkowania geo-

¹⁸ Por. I. Bowman, *Geography vs. geopolitics*, „Geographical Review” 1942, vol. 32, nr 4, s. 654–656.

strategii państwa nie tyle na ekspansję zewnętrzną, ile na reformy wewnętrzne i utrzymanie istniejącego *status quo*. W realiach współczesnego świata poddanego procesom globalizacji izolacjonizm rosyjski znalazł swoje odzwierciedlenie w podkreślaniu, iż Rosja nie posiada sojuszników w świecie zewnętrznym, który jest generalnie wrogi wobec niej. Dlatego też Rosja powinna chronić swoją specyfikę kulturową i polityczną, a najważniejszym zadaniem jest przede wszystkim sanacja wewnętrzna, rezygnacja z ambicji mocarstwowych, aby po umocnieniu władzy i przeprowadzeniu niezbędnych reform powrócić do środowiska międzynarodowego jako jego ważny podmiot, którego stanowiska nie można ignorować. Izolacjonizm w rosyjskim myśleniu geopolitycznym nie oznacza dążenia do autarkii, która w realiach globalizującego się świata nie byłaby możliwa do urzeczywistnienia, ale stanowi raczej pragmatyczne pogodzenie się z sytuacją zaistniałą po rozpadzie ZSRR, ukierunkowanie wysiłku państwa nie na ekspansję, ale na reformy wewnętrzne konieczne dla przywrócenia Rosji statusu mocarstwa i odzyskania wpływów w środowisku międzynarodowym. Dla umiarkowanych izolacjonistów, takich jak np. Wadim Cymburski, podkreślanie wartości oraz obrona własnej narodowej kultury i tradycji stanowią jedną z istotnych determinant działania rosyjskiej polityki, w tym także zagranicznej. We współczesnej rosyjskiej literaturze podkreśla się konieczność modernizacji kraju i związania go sojuszem z rozwiniętymi krajami Zachodu, jednocześnie jednak podkreślając, iż modernizacja kraju na wzór zachodnioeuropejski nie może doprowadzić do sytuacji, w której Rosja stanie się półkolonialną peryferią współczesnego świata, do czego może doprowadzić globalizacja pod dyktando państw Zachodu. Rosja, aby do tego nie dopuścić, musi chronić swoją tożsamość przede wszystkim w duchu własnej kulturowej tradycji. Niezależnie od konieczności modernizacji na wzór krajów Zachodu należy zachować priorytet kultury nad ekonomią i polityką, aby pozostawić wyższość moralnych i duchowych wartości nad materialnymi¹⁹.

Izolacjonizm stał się koncepcją geopolityczną, w ramach której coraz mniejszą rolę przywiązywano do jej ideologicznego uzasadnienia, koncentrując się raczej na ukazaniu praktycznej geostrategii uzasadnionej geograficzną i historyczną specyfiką. Izolacjonizm w dużym stopniu zdystansował się od ideologicznych sporów atlantystów i neoeurazjatów powodując, iż geopolityczny dyskurs w Rosji stał się sporem bardziej praktyczno-akademickim niż ideologicznym. Koncepcja Rosja-wyspa, mimo iż obecna w geopolitycznym dyskursie co najmniej od 1993 r., kiedy to Wadim Cymburski opublikował w czasopiśmie „Polis” artykuł zatytułowany *Wyspa Rosja*, zaczęła zdobywać sobie coraz większą popularność, kiedy to po okresie ideologicznych sporów pomiędzy atlantystami i eurazjatami politykę zagraniczną Rosji zdominowali pragmatycy, zakładający konieczność nieideologicznego i elastycznego podejścia do problemów polityki międzynarodowej, jako jedynej rzeczywistej drogi do realizacji rosyjskich interesów. Uznano, iż z jednej strony Zachód nie spełnił pokładanych w nim przez reformatorów nadziei, a wręcz odwrócił się od Rosji, co zadecydowało o porażce atlantyckiej geostrategii, a z drugiej strony z uwagi na obiektywny brak środków, siły i możliwości działania neoeurazjatycka strategia budowy Rosji jako „eurazjatyckiego imperium” jest utopijska i skazuje Rosję na izolację w środowisku międzynarodowym. Dlatego też należy podjąć przede wszystkim próbę sanacji wewnętrznej i zrezygnować, przynajmniej na pewien czas, z ambicji mocarstwowych,

¹⁹ *Rossijskaja civilizacija*, pod red. M. P. Mczesłowa, Moskwa 2003, s. 445.

aby po reformach wewnętrznych (modernizacji) powrócić do środowiska międzynarodowego jako jego ważny podmiot. Bliskie rosyjskim elitom politycznym i społecznym stało się stwierdzenie Cymburskiego, iż Rosja jest krajem o europejskiej tożsamości, ale jest jednocześnie odrębna od „właściwej” Europy, co prawda nie z przyczyn kulturowo-cywilizacyjnych, ale przede wszystkim historyczno-geograficznych.

Myślenie w kategoriach umiarkowanie izolacjonistycznych przyczyniło się do ukształtowania się w okresie prezydentury Władimira Putina pragmatycznej koncepcji polityki zagranicznej Rosji, która zakłada, iż Rosja stanowi osobny świat, a u podstaw rosyjskiej polityki zagranicznej powinna leżeć nie określona ideologia (atlantyzm, eurazjatyzm), ale zasada osiągania praktycznych korzyści przy jej realizacji. Po objęciu urzędu przez Władimira Putina zaczęto realizować elastyczną politykę zbliżenia ze światem zachodnim, wysuwając pod jego adresem ofertę pogłębionej współpracy na zasadach odpowiadających Rosji. Jednocześnie uznanie szczególnej dla Rosji wagi dwustronnych stosunków z krajami Zachodu nie wykluczało lokalnej rywalizacji w sytuacji zagrożenia interesów państwa czy sfery uznanej przez Rosję za sferę jej interesów. Geopolityczne koncepcje izolacjonistów i ich przekonanie o swoistości cywilizacji rosyjskiej stały się funkcjonalne dla władz rosyjskich, które podkreślając, zarówno w dyskusjach wewnętrznych, jak i zewnętrznych, specyficzny charakter rosyjskiej państwowości mogły wprowadzić do dyskusji o przyszłości Rosji przekonanie o tym, iż Rosja jest krajem podzielającym podstawowe wartości europejskie, takie jak wolność, prawa człowieka, sprawiedliwość i demokracja, ale Rosja ma prawo sama definiować, zgodnie z własnymi tradycjami, treść tych pojęć, a zatem ma prawo budować swoją państwowość na zasadach zgodnych z własnym kodem kulturowym.

Obok takich dominujących szkół geopolitycznego myślenia, jak atlantyzm, neoeurazjatyzm/neobizantyzm, czy też izolacjonizm w rozwoju rosyjskiej myśli geopolitycznej zaczęły pojawiać się analizy, które podkreślając znaczenie przemian zachodzących w globalnej przestrzeni zaczęły zwracać uwagę na takie aspekty współczesnych stosunków międzynarodowych, jak ekonomia czy też informacja. Analizy geoeconomiczne i geoinformacyjne niezależnie od wprowadzenia nowych elementów do analiz geopolitycznych także znajdowały się pod wpływem dominujących metaobrazów, takich jak Rosja-Europa, Rosja-Eurazja i Rosja-wyspa. Stanowią one ważny element uzupełniający współczesne dyskusje wokół geopolitycznej strategii Rosji, ale bardzo często zdarza się, iż poruszając istotne problemy, jak np. strategiczną słabość Rosji wynikającą z braku *soft-power*, jednocześnie odwołują się do silnie zideologizowanych, nacechowanych emocjonalnie pojęć, takich jak *heartland*, mondalizm, Eurazja, itp. Stopień zideologizowania nowoczesnych wymiarów analiz geopolitycznych jest różnorodny, począwszy do Ernesta Koczetowa, który starał się stworzyć akademickie podstawy dla analiz geoeconomicznych wolnych od ideologicznych wpływów, aż po Igora Panarina, który swoje analizy poświęcone geoinformacyjnej rywalizacji powiązał z neoeurazjatyckimi koncepcjami osadzonymi w bardzo silnym antyamerykanizmie oraz archaicznym modelu wielowiekowej rywalizacji mocarstw lądowych i morskich. Osobną rolę pełni natomiast rosyjska geopolityka krytyczna, która jako jedyny nurt współczesnej rosyjskiej geopolityki nie podejmuje rozważań o „dziejowej misji” Rosji, ale problematykę kształtowania się rosyjskich wyobrażeń geopolitycznych, nawiązując tym samym do światowych nurtów rozwoju geopolityki jako dyscypliny badawczej. Nie stanowi ona zatem części ideologicznego sporu

wokół rosyjskiej tożsamości międzynarodowej, ale ważny nurt akademickich badań skoncentrowanych wokół problemów kształtowania się partykularnego sposobu widzenia świata i narzucania społeczeństwu swoistej „mapy świata”, będącej podstawą do podejmowania przez elity polityczne określonych działań zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zewnętrznej.

Olbrzymia różnorodność, wielonurtowość i niezwykła popularność geopolityki w Rosji skłania do zadania pytania, czym jest współczesna rosyjska geopolityka? Dyskursem ideologicznym, nauką, czy praktyczną geostrategią państwa? W przypadku geopolityki trudno jest jednoznacznie oddzielić od siebie ideologię, naukę i praktykę. Geografia jest nie tylko nauczana w szkolnych ławach, ale jest także przekazywana obywatelom za pośrednictwem publikacji akademickich, politycznych dyskusji, wystąpień liderów politycznych, filmów, gazet, reklam, pocztówek, broszur turystycznych. Przekazy te mogą być różnorodne, niemniej jednak są uzależnione od tego, co istniejący porządek społeczny chce uznać jako „geograficzne przedstawienia”²⁰. Jak wskazywał francuski geograf Yves Lacoste, geografia jest wiedzą o charakterze politycznym, a więc także ideologicznym. Ideologia odgrywa znaczącą rolę w tworzeniu teorii geopolitycznych, a poprzez analizę ideologii, czyli przyjętych partykularnych wizji świata, można zrozumieć, co determinuje wybór określonej strategii²¹. Geopolityka jest w istocie tworzonym przez podmioty geopolityczne przedstawieniem współzależności z innymi podmiotami działającymi na arenie międzynarodowej w funkcji swych interesów. Nie istnieją zatem obiektywne „zasady” ani też „prawa geopolityczne”, gdyż istnieją one tylko w subiektywnie określonej, podmiotowej myśli geopolitycznej i służą do tworzenia hipotez, teorii, przedstawień i scenariuszy politycznych, a te z kolei są zależne od interesów, posiadanej technologii oraz od systemu wartości kulturowych właściwych temu, kto je opracowuje. Nieustannie zmieniane koncepcje geopolityczne odzwierciedlają specyficzne warunki danego momentu historycznego, a także niepokoje i interesy, które motywowały takie lub inne ich określenie, przy czym przedstawienia geopolityczne wpływają podobnie jak slogany na rozumowanie, a tym samym na dokonywanie wyborów i zyskiwanie dla nich poparcia. Posiadają dużą wartość propagandową, informacyjną i dezinformacyjną²².

Geograficzne obrazy współczesnej Rosji powinny być interpretowane i analizowane w kontekście geopolityki i geoideologii, gdyż politykę zagraniczną Rosji można przedstawić jako polityczne odzwierciedlenie wpływu geograficznych metaobrazów na postrzeganie świata i swojego w nim miejsca. Z tego punktu widzenia analiza rosyjskiego geopolitycznego dyskursu powinna być ukierunkowana na „rozumienie”, tak aby dojść do wyjaśniania jego przebiegu i skutków. W tym sensie analiza dyskursu geopolitycznego powinna być swoistego rodzaju „geohermeneutyką” dążącą do zrozumienia i interpretacji metaobrazów geograficznych, jako wytworów kultury danej społeczności, wpływających na kształtowanie się grupowej wiedzy o świecie. Obrazy geograficzne stanowią jeden z elementów tożsamości zbiorowej, towarzyszący procesom konstruowania tożsamości politycznej, a tym samym mogą stać się kluczem do zrozumienia rosyjskiej aktywności politycznej w środowisku międzynarodowym. Rozpoznanie współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej ma istotne znaczenie dla lepszego zrozumienia współczesnej Rosji. Waga naukowego rozpozna-

²⁰ G. O'Tuathail, *Critical geopolitics...*, s. 162.

²¹ *Dictionnaire de géopolitique*, ed Y. Lacoste, Paryż 1993, s. 3–4.

²² *Ibidem*, s. 4–5; C. Jean, *op. cit.*, s. 39–40.

nia rzeczywistości rosyjskiej jest o tyle znacząca, iż jest to państwo dominujące pod względem politycznym i ekonomicznym na obszarze byłego ZSRR, a ponadto wiele z tego, co będzie się działo w najbliższym czasie – w tym także w Europie – zależy w dużej mierze od tego, jak ukształtuje się sytuacja w Rosji. Z tej perspektywy ważnym problemem poznawczym współczesnej polskiej politologii powinno być rozpoznanie rosyjskich koncepcji geopolitycznych, gdyż wyrażają one rosyjskie aspiracje i obawy wobec kształtującego się ładu globalnego, ukazują sposób samoidentyfikacji oraz postrzegania przez Rosjan otoczenia zewnętrznego. Ich poznanie i analiza mogą zatem pomóc w lepszym rozumieniu Rosji, a tym samym pomóc w kształtowaniu polskiej i europejskiej strategii wobec wschodniego sąsiada.

W latach dziewięćdziesiątych geopolityka zdobyła sobie olbrzymią popularność w Rosji, stając się raczej fenomenem kulturowym niż dyscypliną badawczą poszukującą prawidłowości rozwoju środowiska międzynarodowego. Nie bez przyczyny wśród rosyjskich geopolityków widać zdecydowaną przewagę filozofów, jak np. Siergiej Kisieliew, Aleksander Panarin, Wadim Cymburski, Elgiz Pozdniakow, nad geografami czy też politologami. Ukazuje to charakter rosyjskiej geopolityki jako przede wszystkim sporu wokół znaczenia rosyjskości, sporu w dużym stopniu naznaczonego emocjami i silnie zideologizowanego. Na początku lat dziewięćdziesiątych rosyjska myśl geopolityczna stała się w znacznej części przede wszystkim sporem ideologicznym i historiozoficznym poświęconym tożsamości międzynarodowej współczesnej Rosji – Federacji Rosyjskiej i jej roli we współczesnym świecie. Ideologizacja ta wynikała przede wszystkim z faktu, iż po utracie wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej i rozpadzie Związku Radzieckiego w Rosji rozpoczęła się ożywiona debata na temat jej nowej tożsamości i miejsca w świecie. Ważną rolę w tych dyskusjach odgrywały rosyjskie koncepcje geopolityczne, które nawiązując do tradycyjnych założeń rosyjskiej szkoły geopolityki, stanowiły główną podstawę do teraźniejszego określenia miejsca i roli państwa rosyjskiego w świecie i wywarły największy chyba wpływ na geopolityczną wyobraźnię elit politycznych i społeczeństwa. Działo się tak z uwagi na fakt, iż w rzeczywistości rosyjskiej czynnik geograficzno-przyrodniczy był uważany za jedną z istotnych determinant kształtujących tożsamość kraju i powszechnie uznaje się, iż tworzył on historię tego państwa i wpłynął na jej kształt, kształtował także świadomość i postawy ludności zamieszkującej ten kraj.

Rozpoznanie rosyjskiej myśli geopolitycznej ma istotne znaczenie dla zrozumienia współczesnej Rosji, w której mitologizacja przestrzeni odgrywała istotną rolę w kształtowaniu się ładu politycznego, bowiem wielkość historyczna Rosji była przede wszystkim funkcją jej rozległości przestrzennej i ogromnych zasobów naturalnych. Dlatego też Rosja jest jednym z tych krajów, w których geopolityka odgrywała istotną rolę w kształtowaniu wyobraźni politycznej elit władzy, a także społeczeństwa. Należy przy tym podkreślić, iż rozpoznanie i ocena rosyjskich koncepcji geopolitycznych powinny być prowadzone z umiarem i bez uprzedzeń, tak aby nie stały się one instrumentem utrwalania w społeczeństwie polskim stereotypu Rosji jako państwa, którego głównym dążeniem jest odbudowa rosyjskiego imperium i stworzenie nowego ZSRR. Przy krytycznej analizie rosyjskich tradycji geopolitycznych nie należy nadmiernie podkreślać jej nacjonalistycznych, czy też imperialistycznych akcentów, występujących chociażby w neoeurazjatyzmie w wersji Aleksandra Dugina, gdyż jak pisał jeden z najwybitniejszych polskich znawców Rosji prof. Andrzej Walicki, współczesne rosyjskie ideologie narodowe nie są agresywne, a ich główną funkcją jest kompensowa-

nie w sferze idei realnej słabości narodu rosyjskiego i poczucia historycznej porażki. Są to ponadto ideologie elitarne, niezdolne do mobilizowania mas, a w swoich skrajnych przypadkach zupełnie niezrozumiałe dla przeciętnego Rosjanina²³. Klasyczne rosyjskie „ideologie”, takie jak: Święta Ruś, Trzeci Rzym, zagadkowa dusza, czy też światowa misja narodu rosyjskiego, będące także elementem rosyjskiej tradycji geopolitycznej, są obecnie uważane za przejaw zacofania, utrudniający integrację z systemem światowym i unowocześnienie kraju. Współczesne społeczeństwo rosyjskie stało się bardziej otwarte na świat, bardziej pragmatyczne i od elit politycznych oczekuje nie nowych mesjanistycznych idei, ale przede wszystkim uznaje, iż na obecnym etapie rozwoju kraju najważniejszą wartością i podstawowym interesem narodowym dla Rosji jest zapewnienie wzrostu poziomu życia obywateli i zabezpieczenie godziwego życia jednostki na podstawie ochrony praw i swobód obywatelskich i rozwoju ekonomii państwa. Tak więc celem jest nie ekspansja zewnętrzna, jak to miało miejsce w przeszłości, ale koncentracja do wewnątrz, odbudowa poziomu życia obywateli i poprawa jakości życia. Jest to priorytet całej polityki rosyjskiej. Należy także rozumieć, skąd bierze się we współczesnej Rosji podatność na dość anachroniczne myślenie w kategoriach mesjanizmu narodowego i „dziejowej misji narodu rosyjskiego”. Jest to uwarunkowane trudnościami związanymi z procesami transformacji społecznej. Transformacja ustrojowa wymaga spełnienia przynajmniej minimum warunków psychologicznych, sprzyjających budowie nowego ustroju, szczególnie zaś stworzenia warunków psychologicznych sprzyjających „dobremu samopoczuciu”²⁴ w czasach, które wywołując gwałtowną zmianę wywołują także poczucie traumy społecznej. Swoisty stan zagubienia psychologicznego człowieka transformacji, wiążący się z kryzysem tożsamości i ciągłości pokoleniowych tradycji, wymaga także swoistych remediów psychicznych, co w rzeczywistości rosyjskiej oznacza m.in. nawrót do myślenia mesjanistycznego i podkreślenia wyjątkowości własnego społeczeństwa. Ideologie te mają kompensować realne niepowodzenia w sferze reform. Dlatego też koncepcje polityczne odwołujące się do wielkości narodu rosyjskiego, jego światowej misji i potęgi, do myślenia wielkomocarstwowego w skali całego globu, trafiają na podatny grunt. W rzeczywistości rosyjskiej nie mają one jednak charakteru agresywnego, ale raczej kompensujący wewnętrzne niepowodzenia, co nie zmienia jednakże faktu, iż podstawowym celem dla wszystkich rosyjskich geopolityków jest urzeczywistnienie wizji Rosji jako wielkiej światowej potęgi, aktywnie uczestniczącej w procesach kształtowania się nowego globalnego ładu.

Analizując współczesny dyskurs geopolityczny w Rosji należy pamiętać, iż w procesie kształtowania strategii państwa następuje: po pierwsze konfrontacja obrazu współczesnego świata (jak ludzie sytuują swoje państwo i swoją tożsamość w systemie międzynarodowym) z tradycją historyczną i polityczną, z utrwalonymi w świadomości społecznej mitami, wyobrażeniami, które są związane z przeszłymi doświadczeniami utrwalonymi w zbiorowej pamięci. Tradycja jest konfrontowana ze współczesnymi doświadczeniami i szuka się w historii recept i podpowiedzi wyjaśniających rzeczywistość dzisiejszą. Po drugie następuje artykulacja tak wytworzonych poglądów i przeniesienie ich do sfery publicznej w ramy dyskursu publicznego. W procesie tym następuje uogólnienie roli państwa w świecie, sposobów postrzega-

²³ A. Walicki, *Smuta czy tylko apatia*, „Polityka” 1999, nr 22, s. 23.

²⁴ T. Bodio, *Między romantyzmem a pragmatyzmem*, Warszawa 2001, s. 14.

nia tożsamości, co narzuca następnie pewien ogólny sposób myślenia o otoczeniu zewnętrznym. Trzecim etapem jest pojawienie się pewnego dominującego sposobu postrzegania świata w mass mediach, upowszechnienie go i utrwalenie w świadomości społecznej, w opinii publicznej, wśród elit politycznych, co powoduje, iż staje się on częścią kultury danej społeczności²⁵. W sferze formalnych instytucji państwowych dominujący sposób postrzegania świata przejawia się poprzez działania państwa, dyplomację, polityczne wystąpienia, a jego instytucjonalizacja następuje przede wszystkim poprzez tworzenie na jego podstawie strategii politycznych, doktryn politycznych, czy wreszcie oficjalnych dokumentów urzędowych²⁶.

Należy zwrócić także uwagę, iż geopolityczny dyskurs w Rosji przeszedł stopniową przemianę od silnej ideologizacji początku lat dziewięćdziesiątych do poszukiwania równowagi pomiędzy ideologią, naukowością, a praktycznym wykorzystaniem prac rosyjskich geopolityków. Początek lat dziewięćdziesiątych charakteryzował się silnym zideologizowaniem rosyjskiej myśli geopolitycznej, która zdominowana została przez spór pomiędzy atlantystami oraz neoeurazjatami, będący do pewnego stopnia kontynuacją światopoglądowych sporów, jakie w dziewiętnastym wieku toczyli okcydentaliści i słowianofile. Wraz ze zmianą władzy i objęciem steru rządów przez Władimira Putina nowe rosyjskie władze zapowiedziały, że u podstaw rosyjskiej polityki zagranicznej powinna leżeć nie określona ideologia, ale jasno zdefiniowany interes narodowy oraz zasada osiągania praktycznych korzyści przy realizacji polityki zagranicznej. Pragmatyczne podejście nowych elit politycznych do problemów środowiska międzynarodowego wymusiło także na rosyjskich geopolitykach bardziej pragmatyczne podejście do rozpatrywanych problemów, tym bardziej, iż uzmysłowiono sobie jałowość historiozoficznych sporów, które w żadnym stopniu nie przyczyniały się do rozwiązywania problemów stojących przed Rosją. Wśród różnorodnych szkół myślenia geopolitycznego zaczęli dominować badacze akademicki, dla których głównym celem było nie tyle pisanie manifestów ideologicznych, ile szukanie sposobów na przywrócenie Rosji znaczącej roli w świecie. Stopniowe osłabienie ideologicznego wymiaru rosyjskich koncepcji geopolitycznych stało się widoczne wraz z przynajmniej częściowym odejściem od rozpatrywania położenia Rosji w tradycyjnych kategoriach, takich jak Wschód-Zachód, Europa-Eurazja, czy też heartland. Między innymi coraz częściej zaczęto zwracać uwagę, iż odwoływanie się do takich pojęć powoduje, że rosyjska myśl geopolityczna ma małe znaczenie praktyczne, a jest jedynie sporem ideologicznym dotyczącym tożsamości kulturowo-cywilizacyjnej. Geopolityka w coraz mniejszym stopniu stawała się elementem dyskusji ideologicz-

²⁵ Na przykład uporczywe upowszechnianie przekonania o eurazjatyckości Rosji spowodowało, iż postrzeganie Rosji jako kraju eurazjatyckiego stało się dominującym paradygmatem, niestety upowszechnianym także przez autorów polskich ulegających sugestii rosyjskich publikacji, z których większość uznaje twierdzenie o wyjątkowości i eurazjatyckości Rosji za niepodważalny fakt. W rzeczywistości natomiast koncepcja eurazjatycka jest jedną z wielu równoprawnych możliwych sposobów postrzegania Rosji, a dominacja dyskursu eurazjatyckiego jest tylko wynikiem sytuacji, w której znalazła się współczesna Rosja. Wydaje się, iż bardziej racjonalnym i właściwym sposobem postrzegania Rosji jest uznanie jej za kraj eurazjatycki w rozumieniu geopolitycznym i europejski pod względem kulturowo-historycznym. Zob. W. Łukin, *Rossijskij most czeriez Atlantiku*. „Rossija w Globalnoj Politike” 2002, vol. 1, nr 1, s. 101.

²⁶ Por. J. O’Loughlin, G. O’Tuathail, V. Kolossov, *Russian geopolitical culture and public opinion: the mask of Proteus revisited*. „Transactions of the Institute of British Geographers” 2005, vol. 30, nr 3, s. 324.

nych związanych z szukaniem „pomysłu na Rosję”, a w coraz większym elementem akademickich dyskusji związanych z próbą odpowiedzi na pytanie, jak wykorzystać geopolityczne położenie Rosji.

Zmiana charakteru rosyjskiej myśli geopolitycznej była związana także ze zmianą postaw rosyjskich elit politycznych współtworzących wewnętrzny dyskurs geopolityczny. O ile prezydent Borys Jelcyn ogłaszał konkurs na nową „rosyjską ideę”, o tyle jego następca Władimir Putin zastrzegł, iż u podstaw rosyjskiej polityki zagranicznej nie może leżeć żadna ideologia, ale przede wszystkim zasada uzyskiwania praktycznych korzyści. Pragmatyczne podejście do problemów polityki zagranicznej, które zaczęło dominować wraz z dojściem do władzy Władimira Putina, wymusiło także bardziej pragmatyczne podejście do geopolityki, co spowodowało, iż stopniowo geopolityka stała się bardziej dyskursem naukowo-akademickim, w którym geopolityka à la Aleksander Dugin odgrywa coraz mniejszą rolę, a coraz większe znaczenie uzyskują prace takich uczonych, jak Ernest Koczetow, Dymitr Trenin, Wadim Cymburski, Dymitr Zamiatin, czy też Władimir Kołosow, którzy starają się dokonać krytycznej analizy rosyjskich wyobrażeń przestrzennych, odchodząc od bardziej historiozoficznych niż geopolitycznych rozważań wokół rosyjskiej tożsamości. Szczególnie mocno pragmatyczny wymiar wiedzy geopolitycznej zaczęli podkreślać zwolennicy myślenia w kategoriach geoeconomicznych, którzy w dużym stopniu zrezygnowali z rozważań dotyczących rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej i kulturowo-geograficznej na rzecz analiz procesu globalizacji ekonomicznej i jej konsekwencji dla struktury współczesnego ładu międzynarodowego. Świadczyło to o istotnej zmianie, która zaczęła dokonywać się w ramach rosyjskiego myślenia geopolitycznego. Nastąpiło przynajmniej częściowe odejście od silnie zideologizowanego i raczej historiozoficznego niż geopolitycznego dyskursu na temat rosyjskiej tożsamości międzynarodowej, na rzecz budowy szczegółowych i bezstronnych analiz poszukujących przyczyn zjawisk i procesów politycznych, aby dokonać oceny konkretnej sytuacji geopolitycznej i wskazać na konieczność podjęcia określonych działań.

Wciąż jednak głównym zarzutem wobec rosyjskiej myśli geopolitycznej może być wskazanie, iż jej różnorodne szkoły łączy współwystępowanie specjalistycznych rozważań ze zmitologizowanymi kategoriami, jak np. „misja dziejowa Rosji”, „nowa rosyjska idea”, czy też „przestrzeń duchowa Rosji”. Szczególnie ten problem jest widoczny w pracach odnoszących się do problemów informacyjnego wymiaru współczesnych relacji międzynarodowych i kształtowania się tzw. „wieku informacji”. W światowej geopolityce zdobywający sobie coraz większą popularność paradygmat informacyjny przyczynił się do powstania publikacji, w których koncentrowano uwagę przede wszystkim na roli mass mediów jako głównego zasobu, który poprzez manipulowanie informacją i kreowanie rzeczywistości zgodnej ze swoimi interesami pozwala na skuteczną realizację określonych celów geopolitycznych. Natomiast w ramach rosyjskiego geoinformacjonizmu zamiast analiz wysoko techniczowanego społeczeństwa informacyjnego, w którym tracą na znaczeniu dotychczasowe atrybuty potęgi państwowej, pojawiły się przede wszystkim publikacje odnoszące się do amerykańskiego imperializmu medialnego, pisane w duchu Haushofera, Mackindera oraz Leninowskiej teorii imperializmu.

Do dnia dzisiejszego dążenie do naukowości i praktyczności koliduje często z emocjonalnym i ideologicznym podejściem do rzeczywistości międzynarodowej, związanym przede wszystkim z silną społeczną traumą wywołaną rozpadem ZSRR i przemianami

nami gospodarczo-politycznymi lat dziewięćdziesiątych. Geopolitykę można pojmować jako obszar badań mających za zadanie analizę i wypracowanie strategicznych prognoz dotyczących działania podmiotu na arenie międzynarodowej w oparciu o czynniki geograficzne, ekonomiczne, demograficzne, polityczne itd. Wyróżnikiem tak rozumianej współczesnej geopolityki jest szerokie spektrum podejmowanych problemów, co czyni z niej interdyscyplinarną i kompleksową analizę stosunków międzynarodowych, która ukazuje kategorie geograficzne (wielkość, położenie, topografię, bogactwa naturalne, klimat) w ich powiązaniu z przemysłem, handlem, technologią, ludnością, strukturą społeczną, psychologią narodów, mediami itp. Przedmiotem takiej analizy jest geopolityczna struktura świata, a także analiza możliwości działania danego podmiotu, jego sojuszników oraz oponentów w środowisku międzynarodowym. Tak rozumiana analiza geopolityczna powinna być, jak się uważa, zobiektywizowana i odideologizowana. W rzeczywistości rosyjskiej próby wypracowania racjonalnej strategii polityki zagranicznej wspartej przez analizy o charakterze geopolitycznym przeplatają się jednak z archaicznym i silnie zmitologizowanym myśleniem w kategoriach mesjanizmu, przekonania o swojej wartości, wyjątkowości i odrębności. Twórcami rosyjskiej myśli geopolitycznej byli w dużym stopniu zaangażowani politycznie publicyści (Ziuganow, Dugin), filozofowie (Cymburski, Pozdniakow, Aleksander Panarin), historycy (Ustian, Gadżijew), politolodzy (Ustian, Irina Wasilienko, Igor Panarin), którzy poszukiwali nie tyle racjonalnej geostrategii, ile odpowiedzi na pytanie o istotę rosyjskości i „sposobu na Rosję”. Podatność rosyjskiej myśli geopolitycznej na dość anachroniczne myślenie w kategoriach mesjanizmu narodowego i „dziejowej misji narodu rosyjskiego” uwarunkowana była trudnościami związanymi z procesami transformacji społecznej. Transformacja ustrojowa wymaga spełnienia przynajmniej minimum warunków psychologicznych sprzyjających budowie nowego ustroju, szczególnie zaś warunków kształtujących „dobre samopoczucie” w czasach, które, powodując gwałtowną zmianę, wywołują także poczucie traumy społecznej²⁷. Swoisty stan zagubienia psychologicznego człowieka w okresie transformacji ustrojowej i gwałtownych przemian społecznych, wiążący się z kryzysem tożsamości i ciągłości pokoleniowych tradycji, wymaga także swoistych remediów psychicznych, co w rzeczywistości rosyjskiej oznaczało m.in. nawrót do myślenia mesjanistycznego i podkreślania wyjątkowości własnego społeczeństwa, które miało kompensować realne niepowodzenia w sferze reform. Dlatego też koncepcje polityczne odwołujące się do tradycji, prawosławia, do zmitologizowanego pojmowania przestrzeni, do wielkości narodu rosyjskiego, jego światowej misji i potęgi, do myślenia wielkomocarstwowego w skali całego globu, trafiły na podatny grunt. Dla ludzi borykających się z kryzysem tożsamości liczą się głównie więzy krwi, przekonania, wiara, rodzina. Rosyjska myśl geopolityczna stała się w dużym stopniu publicystyką odzwierciedlającą rosyjskie frustracje, obawy i aspiracje wobec zmienionego środowiska międzynarodowego. Odpowiadając na zapotrzebowanie społeczne wywołane swoistą pustką ideologiczną, podejmowała pytanie dotyczące rosyjskiej tożsamości i tym samym w większym stopniu była ona częścią dyskursu ideologicznego, niż akademickiego czy też praktycznego.

Rosyjska geopolityka ewoluuje. Zaczęła ona kształtować się w okresie transformacji społecznej i gwałtownych przemian, które obfitują w różnorodne teorie i kon-

²⁷ Por. T. Bodio, *op. cit.*, Warszawa 2001, s. 14.

cepcje rozwiązania pojawiających się problemów społecznych. Wraz ze stopniowym słabnięciem traumy społecznej związanej z rozpadem ZSRR i gospodarczą „terapią szokową” postępuje też „normalizacja” dyskursu geopolitycznego, w którym coraz częściej miejsce historiozoficznych rozważań dotyczących charakteru rosyjskiej cywilizacji zajmują analizy dotyczące optymalizacji rosyjskiej geostrategii. Zamiast być częścią ideologicznych oraz partyjnych sporów, coraz częściej rosyjska myśl geopolityczna przekształca się w akademicką dyskusję wokół najefektywniejszej strategii polityki zagranicznej, związanej z wykorzystaniem położenia na dwóch kontynentach i znaczących zasobów surowców naturalnych. Ponadto w rosyjskiej geopolityce miejsce filozofów, historyków, czy też polityków coraz częściej zajmują geografowie, tacy jak Dymitr Zamiatin, czy też Władimir Kołosow, podejmujący się krytycznej analizy rosyjskich tradycji geopolitycznych i współczesnego rosyjskiego dyskursu geopolitycznego związanego z dominującymi w społeczeństwie wyobrażeniami geopolitycznymi. Wraz z ich pracami rosyjska geopolityka odchodzi od silnego zideologizowania, charakterystycznego dla lat dziewięćdziesiątych, na rzecz refleksji badawczej nad światem subiektywnych wyobrażeń dominujących w rosyjskim społeczeństwie.

BIBLIOTEKA

Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa
tel. 022 55-20-295, 022 55-20-296

BIBLIOGRAFIA

Monografie i opracowania

- Abalkin L., *K samopoznaniu Rossii*, Moskwa 1995
- Agnew J., *Western geopolitical thought in the twentieth century*, Nowy Jork 1985
- Agnew J., Corbridge S., *Mastering Space: hegemony, territory and international political economy*, Nowy Jork 1995
- Agnew J., Mitchell K., Toal G., *A companion to political geography*, Londyn 2003
- Aleksiejewa I. W., Zelieniew W. I., Bakunin W. I., *Geopolitika w Rossii. Między Wostokom a Zapadom*, Sankt-Petersburg 2001
- Ambivalent neighbours: the EU, NATO and the price of membership*, ed. A. Lieven, D. Trenin, Waszyngton 2002
- An unruly world? Globalization, governance and geography*, ed. A. Herod, G. O'Tuathail, S. Roberts, Londyn 1998
- Andrianowa T. W., *Geopoliticeskije teorii XX weka*, Moskwa 1996
- Andriejew A. L., *Politiceskij spektr Rossii. Struktura, ideologii, osnovnyje subiekty*, Moskwa 1997
- Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 1–2., Warszawa 2004–2005
- Antonenko O., Pinnick K., *Russia and the European Union*, Nowy Jork 2004
- Arbatow A. G., *Bezopasnost' rossijskij wybor*, Moskwa 1999
- Arbatow A. G., *Ewropejskaja Rossija: eres', utopija, projekt?*, Moskwa 2004
- Arbatow A. G., *Rossijskaja nacionalnaja idea i wniesznaja politika: (mify i realnost')*, Moskwa 1998
- Arin O. A., *Dwadcat' pierwej wek: mir bez Rossii*, Moskwa 2001
- Arin O. A., *Strategiceskije kontury Wostocznój Azii w XXI weke. Rossija na szagu wpieryod*, Moskwa 2001
- Arin O. A., *Strategiceskije perspektiwy Rossii w Wostocznoj Azii*, Moskwa 1999
- Aszenkamp N. N., Pogorelskaja S. W., *Sowriemiennaja geopolitika*, Moskwa 2005
- Atkin M., *Russia and Iran, 1780–1828*, Mineapolis 1980
- Baburin S., *Rossijskij put': stanowlenije rossijskoj geopolitiki nakanune XXI wieka*, Moskwa 1995
- Bäcker R., *Międzywojenny eurazjatyzm*, Łódź 2000
- Bäcker R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007
- Baczinin W., *Nacjonalnaja idea dla Rossii*, Sankt-Petersburg 2005
- Baranovsky V., *Russia and Europe*, Oxford 1997
- Barker Ch., *Studia kulturowe*, Kraków 2005
- Batalow E. J., *Rossija i Zapad: ewolucija rossijskiego obszczestwiennogo soznaniija*, Moskwa 2002
- Batiuk W. I., *Rossija i USA: problemy i perspektywy sotrudniczestwa. USA na rubieżu wekow*, Moskwa 2000
- Bauman Z., *Globalizacja*, Warszawa 2000
- Bazyłow L., *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1970

- Bazyłow L., *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 1–2, Warszawa 1985
- Bażanow E. P., *Priorytety Rossii w mieniąjuszczemsja mirie*, Moskwa 2000
- Beck U., *Spółeczeństwo ryzyka*, Warszawa 2004
- Berg L. S., *Istorija russkich geograficznych otkrytij*, Moskwa 1962
- Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006
- Bierdiajew M., *Autobiografia filozoficzna*, Kęty 2002
- Bierdiajew M., *Głoszę wolność*, Warszawa 1999
- Bierdiajew M., *Nowe średniowiecze*, Komorów 1997
- Bierdiajew M., *Rosyjska idea*, Warszawa 1999
- Billington J. H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008
- Blać J., *Maps and history: constructing images of the past*, New Haven 1997
- Black J., *Maps and politics*, Chicago 1997
- Blacksell M., *Geografia polityczna*, Warszawa 2008
- Blecher L., Ljubarskij G., *Główny ruski spor: ot zapadnikow i słowianoflow do globalizma i Nowowo Sredniewikowja*, Moskwa 2003
- Blij de H., *Why geography matters*, Nowy Jork 2005
- Błachowska K., *Narodziny imperium*, Warszawa 2001
- Bodio T., *Między romantyzmem a pragmatyzmem*, Warszawa 2001
- Bohun M., *Fiodor Dostojewski i idea upadku cywilizacji europejskiej*, Katowice 1996
- Bohun M., *Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa*, Kraków 2000
- Boundaries, territory and postmodernity*, ed. D. Newman, Londyn 1999
- Broda M., *Najtrudniejsze z rosyjskich wyzwań. Zagadka Leontjewa i Rosja*, Łódź 1995
- Brzeziński Z., *Bezład: polityka światowa na progu XXI wieku*, Warszawa 1994
- Brzeziński Z., *Plan gry: USA–ZSRR*, Warszawa 1990
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998
- Brzeziński Z., *Wybór: dominacja czy przywództwo*, Kraków 2004.
- Buchanan P. J., *Dzień sądu, czyli jak pycha, ideologia i chciwość niszczą Amerykę*, Wrocław 2008
- Buchanan P. J., *Prawica na manowcach*, Wrocław 2005
- Buchanan P. J., *Śmierć Zachodu*, Wrocław 2005
- Busygina I. M., *Politiczeskaja regionalistyka*, Moskwa 2006
- Castells M., *Siła tożsamości*, Warszawa 2008
- Castells M., *Spółeczeństwo sieci*, Warszawa 2007
- Cesarz Z., Stadtmuller E., *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000
- Checkel J. T., *Ideas and international political change*, New Haven 1997
- Chodubski A., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004
- Chorew B. S., *Oczerki geoglobalistiki i geopolitiki*, Moskwa 1997
- Choźdienije za tri moria Afanasija Nikitina 1466–1472*, pod red. W. P. Adrianowej-Pieriets, Moskwa 1958
- Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997
- Cohen S. B., *Geopolitics of the world system*, Oxford 2003
- Cygankow A. P., Cygankow P. A., *Sociologija mieźdunarodnych otnoszenij*, Moskwa 2006
- Cymburski W. L., *Ostrow Rossija. Geopoliticzeskije i chronopoliticzekije raboty 1993–2006*, Moskwa 2007
- Cymburski W. L., *Rossija-ziemlja za Wielkom Limitrofom: ciwilizacija i jejo geopolitika*, Moskwa 2000

- Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001
- Czepelkin M., Diakowa N., *Istorija Rossii*, Moskwa 1995
- Czernow P. W., *Nowyj geopoliticeskij pieriediel mira. Czto budiet s Rossijej?*, Moskwa 2003
- Czernow P. W., *Rossija: etnogeopoliticeskije osnovy gosudarstwienosti*, Moskwa 1999
- Czernyszewski M., *Pisma filozoficzne*, t. 1, Warszawa 1961
- Cziomer E., Zyblikiewicz L. W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2005
- Czubaty J., *Rosja i świat*, Warszawa 1997
- Danilewski M. J., *Rossija i Ewropa*, Moskwa 1991
- Dergaczew W. A., *Ciwilizacionnaja geopolitika*, Kijów 2004
- Dergaczew W. A., *Geoekonomika. Sowriemiennaja geopolitika*, Kijów 2002
- Dergaczew W. A., *Geopolitika*, Moskwa 2004
- Dialog europejski Zachód – Wschód*, pod red. A. Stępień-Kuczyńskiej i T. Jałmuża, Toruń 2006
- Dictionare de geopolitique*, ed. Y. Lacoste, Paryż 1993
- Dictionary of geopolitics*, ed. J. O'Loughlin, Londyn 1994
- Dictionary of human geography*, ed. R. J. Johnston, D. Gregory, D. M. Smith, Nowy Jork 1994
- Dijkink G., *National identity and geopolitical visions: maps of pride and pain*, Londyn 1998
- Dobroczyński M., *Między mocarstwami*, Toruń 1996
- Dobroczyński M., *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999
- Dodds K., *Geopolitics. A very short introduction*, Oxford 2007
- Dodds K., *Global geopolitics. A critical introduction*, Londyn 2005
- Dugin A., *Konserwatywna rewolucja*, Moskwa 1994
- Dugin A., *Nasz put'*, Moskwa 1999
- Dugin A., *Osnowy ewrazijstwa*, Moskwa 2002
- Dugin A., *Osnowy geopolitiki*, Moskwa 2000
- Dugin A. G., *Jewrazijskij put' kak nacionalnaja ideja*, Moskwa 2002
- Dugin A. G., *Wwiedienije w geopolitiku. Geopoliticeskoje buduszczie Rossii*, Moskwa 1997
- Duncan P. J. S., *Russian mesianism: Third Rome, revolution, communism and after*, Londyn 2000
- Dusinskij I. I., *Geopolitika Rossii*, Moskwa 2003
- Dusza polska i rosyjska. Antologie*, pod red. A. de Lazari, Warszawa 2004
- Eberhardt P., *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002
- Ekonomika, politika, bezopasnost'*, Moskwa 1997
- Ewrazja: ljudi i mify: sbornik statiej*, sost. A. S. Panarin
- Falk R. A., *The declining world order*, Nowy Jork 2004
- Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002
- Fiedorow W. P., *Jest' li druzja u Rossii, i nużni li oni jej?*, Moskwa 2005
- Filozofia rosyjska wobec problemów modernizacyjnych*, pod red. W. Rydzewskiego i M. Bohuna, Kraków 1999
- Flint C., *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2008
- Fukuyama F., *Budowanie państwa: władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Poznań 2005
- Fukuyama F., *Koniec historii*, Poznań 1996
- Fuller W., *Strategy and power in Russia, 1600–1914*, Nowy Jork 1992
- Gadżijew K. S., *Geopoliticeskije gorizonty Rossii: kontury nowowo miroporiadka*, Moskwa 2007
- Gadżijew K. S., *Geopolitika*, Moskwa 1997
- Gadżijew K. S., *Geopolitika Kawkaza*, Moskwa 2001
- Gadżijew K. S., *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003
- Gajdar Je. T., *Soczinienija w 2 t.*, t. 1, Moskwa 1997
- Gałganek A., *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym*, Poznań 1992

- Galumow E. A., *Imidż protiv imidża*, Moskwa 2005
- Galumow E. A., *Mieżdunarodnyj imidż Rossii: strategija formirowanija*, Moskwa 2003
- Gedicks A., *The new resource wars*, Boston 1993
- Geopolitics, geography and strategy*, ed. C. S. Gray, G. Sloan, Londyn 2003
- Geopolitics. Global problems and regional concerns*, ed. L. Tchamouridze, Winnipeg 2004
- Geopoliticeskije položenije Rossii: predstavlenija i realnost'*, pod red. W. Kołosowa, Moskwa 2000
- Geopolitika*, pod red. W. A. Michajłowa, Moskwa 2007
- Geopolitika. Antologija*, wybór Aszenkamp N. N., Pogorelskaja S. W., Moskwa 2006
- Geopolitika. Chrestomatija*, wybor B. A. Isajew, Sankt-Petersburg 2007
- Geopolitiki i geostrategi: Chrestomatija*, pod red. B. A. Isajewa, Sankt-Petersburg 2004
- Geopolitics. Global problems and regional concerns*, ed. L. Tchamouridze, Winnipeg 2004
- Globalnoje soobščestwo: nowaja sistema koordinant*, pod red. A. I. Neklessy, Sankt-Petersburg 2000
- Globalnyje ugrozy i wyzowy Rossii w XXI weke: materialy „krugłowo stola”*, pod red. E. P. Bażanowa, Moskwa 1999
- Gorbaczow M. S., *Artykuly i przemówienia*, Warszawa 1986
- Gorbaczow M. S., *Pieriestrojka i nowe myślenie*, Warszawa 1988
- Gorbaczow M. S., *Uspiech pieriestrojki w rukach naroda*, Moskwa 1988
- Gorodetsky G., *Russia between East and West: Russian foreign policy on the threshold of the Twenty-First century*, Portland 2003
- Gray C., *The geopolitics of superpower*, Lexington 1988
- Grekow I. B., *Oczerki po istorii mieżdunarodnych odnoszenii Wostocznoj Jewropy*, Moskwa 1963
- Gumilow L., *Driewniaja Rus i Wielikij Step*, Moskwa 1993
- Gumilow L., *Dzieje etosów Wielkiego Stepu*, Kraków 1997
- Gumilow L., *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004
- Gumilow L., *Ritmy Jewrazji. EPOCHY I CIWILIZACJI*, Moskwa 1993
- Gumilow L., *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, Warszawa 1973
- Gusiejnow W. A., *Kaspijskaja neft: ekonomika i geopolitika*, Moskwa 2002
- Heffernan M., *The meaning of Europe: geography and geopolitics*, Londyn 1998
- Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000
- Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003
- Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, t. 1–3, Łódź 2000
- Igricki J. I., *Rossija w mieniajuszczemsja mirie: geopoliticeskije posledstwija sistemnoj transformacii*, Moskwa 2000
- Ilin W. W., Achiezer A. S., *Rossijskaja ciwilizacija. Soderżanije, granicy, wozmożności*, Moskwa 2000
- Imperija prostranstwa. Chrestomatija po geopolitike i geokulturie Rossii*, pod red. D. N. Zamiatina i A. N. Zamiatina, Moskwa 2003
- Isajew B. A., *Geopolitika*, Sankt-Petersburg 2005
- Isakowa I., *Russian governance in the twenty-first century. Geostrategy, geopolitics and governance*, Londyn 2005
- Iskander W., *Geopoliticeskaja sytuacija na postsowieckom prostranstwie (Centralnaja Azja, Zakawkazie) i wniesznaja politika Rossii (1991–1997)*, Moskwa 2000
- Istorija Rossii. Rossija w mirowoj ciwilizacji*, (red.) A. A. Radugin, Moskwa 1998
- Iwanow I. S., *Russia new diplomacy*, Washington 2002
- Iwaszow L. G., *Rossija i mir w nowom tysjaczetii*, Moskwa 2000

- Iwaszow L. G., *Rossija ili Moscovia?: geopoliticeskije izmierenie nacionalnoj bezopasnosti Rossii*, Moskwa 2002
- Jakowicz W. Ju., *Globalizacija i wzaimodiejstwije ciwilizacij*, Moskwa 2003
- Jean C., *Geopolityka*, Wroclaw 2003
- Jegorow W. L., *Zołotaja Orda: mify i realnost'*, Moskwa 1990
- Jędrzejczak D., *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Warszawa 2001
- Kapuściński R., *Imperium*, Warszawa 1997
- Kara-Murza S., *Sowietskaja ciwilizacija*, t. 1-2, Moskwa 2001
- Karpow W. W., *Geopolitika. Konspekt lekcij*, Sankt-Petersburg 2000
- Kefeli I. F., *Filozofia geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2007
- Kefeli I. F., *Sud'ba Rossii w globalnoj geopolitike*, Sankt-Petersburg 2004
- Kennedy P., *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994
- Kinjapina N. S., *Wniesznaja politika Rossii w pierwej połowinie XIX w.*, Moskwa 1963
- Kisieliew S. G., *Osnownoj instinkt ciwilizacij i geopoliticeskije wyzowy Rossii*, Moskwa 2000
- Klassika geopolitiki XIX wiek*, sost. K. Koroliew, Moskwa 2003
- Klassika geopolitiki XX wiek*, sost. K. Koroliew, Moskwa 2003
- Kluczewski W. O., *Kurs russkoj istorii*, Moskwa 1987
- Kluczewski W. O., *Russkaja istorija. Polnyj kurs lekcij w 3 knigach*, Moskwa 1993
- Koczetow E. G., *Globalistika. Teoria, metodologija, praktika*, Moskwa 2002
- Kokoszina A. A., *Nacionalnaja bezopasnost' Rossii w usłowijach globalizacji*, Moskwa 2001
- Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu*, t. I-III, Poznań 2000
- Kołosow W. A., *Politiceskaja geografia: problemy i metody*, Moskwa 1988
- Kołosow W. A., Mironienko N. S., *Geopolitika i politiceskaja geografia. Uczebnik dla wuzow*, Moskwa 2002
- Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce*, pod red. M. Baczwara i A. Suliborskiego, Warszawa 2002
- Koneczny F., *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1997
- Koneczny F., *Dzieje Rosji*, Komorów 1997
- Konflikty w sowriemnom mirie*, pod red. M. M. Lebidiewoj, Moskwa 2001
- Korowicina N., *S Rossijej i bez niej: wostocznoewropejskij put' razwitia*, Moskwa 2003
- Kortunow A. W., *Dezintegracja Sowietskowo Sojuza i politika USA*, Moskwa 1993
- Kortunow S. W., *Imperskije ambicij i nacionalnyje interesy: nowyje izmienia wnieszniej politiki Rossii*, Moskwa 1998
- Kortunow S. W., *Kontrol za woorużenijami i interesy Rossii*, Moskwa 1997
- Kortunow S. W., *Rossija: nacionalnaja identycznost' na rubieżu wekow*, Moskwa 1997
- Kowalikin W. S., *Rossija w nowych geopoliticeskich realiach na progie XXI wieka*, Moskwa 1996
- Kozłowski A., *Rosja wyparta z Europy*, Toruń 2000
- Kozyriew A. W., *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995
- Kukułka J., *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2003
- Kulmanow K., *Priorytety wnieszniej politiki Rossii i sowriemniennye miezdunarodnyje odnoszenija*, Moskwa 2002
- Lacoste Y., *Dictionnaire de geopolitique*, Paryż 1993
- Lacoste Y., *Geopolitique*, Paryż 2006
- Lang D., *The last years of the Georgian Monarchy, 1658-1832*, Nowy Jork 1957
- Lazari de A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Łódź 1994
- Lazari de A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem?* Katowice 1996
- Le Donne J. P., *The Russian Empire and the world 1700-1917*, Oxford 1997

- Le monde: espaces et systemas*, ed. V. F. Durand, J. Levy, D. Retaile, Paryż 1993
- Lieven D., *Empire: the Russian Empire and its rivals from the 16th century to the present*, Londyn 2002.
- Lieven D., *Russia and the origins of the First World War*. Nowy Jork 1983
- Lipatow A., *Rosja dzisiejsza między przeszłością a teraźniejszością*, Toruń 2007
- Lipatow A., *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003
- Lisiczkin W. A., Szelenin L. A., *Trietja mirowaja informacionno-psichologiczeskaja wojna*, Moskwa 1999
- Lisowski A., *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Warszawa 2003
- Łamanskij W. I., *Tri mira Aziatsko-Ewrazijskowo materika*, Sankt-Petersburg 1892
- Łomonosow M., *Pisma filozoficzne*, t. 2, Warszawa 1956
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000
- Łoś-Nowak T., *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław 2000
- Madej Z., *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993
- Makarenko W. W., *Kto sojunniki Rossii?: mentalnost' i geopolitika: paradoksy polityki bezopastnosti Rossii*, Moskwa 2000
- Maler A., *Duchowaja misja Trietiewo Rima*, Moskwa 2005
- Malozemoff A., *Russian Far East policy, 1881–1904*, Berkeley 1958
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004
- Massaki I., *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001
- Miecznikow L., *Ciwilizacja i wielikije istoriczeskie rieki*, Sankt-Petersburg 1898
- Miecznikow L. I., *Ciwilizacja i wielikije rieki*, Moskwa 1995
- Miedwedko L. I., *Rossija, Zapad, Islam: „stolknowienije ciwilizacij”?*, Moskwa 2003
- Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, pod red. S. Grzybowskiego, Toruń 1998
- Między reformą, a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*, pod red. W. Rydzewskiego i A. Ochotnickiej, Kraków 2004
- Mieżdunarodnyje odnoszenija na postsowietskom prostranstwie*, pod red. I. D. Zwiagelskoj, N. A. Kosolapowa, Moskwa 2000
- Mingst K., *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006
- Mir głazami Rossijan: mify i wniesznaja politika*, pod red. W. A. Kolosowa, Moskwa 2003
- Mir i Rossija na progie XXI wieku: wtoryje gorczakowskije czenienija*, pod red. A. W. Torkunowa, Moskwa 2001
- Mirowaja politika i mieżdunarodnyje odnoszenija*, pod red. S. A. Łancowa i W. A. Aczkasowa, Moskwa 2006
- Mitrofanow A. W., *Szagi nowoj geopolitiki*, Moskwa 1997
- Moczulski L., *Geopolityka: potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999
- Modelski G., *Long cycles in world politics*. Seattle 1987
- Modestow S. A., *Informacionnoje prostranstwo kak faktor geopoliticeskoj konkurencii*, Moskwa 1999
- Morley D., Robins K., *Spaces of identity*, Londyn 1995
- Muchajew R. T., *Geopolitika*, Moskwa 2007
- Mufti R. Gajnutdin, *Islam w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2004
- Musul'manie izmieniajuszczesja Rossii*, pod red. Ju. M. Kobiszczanowa i in., Moskwa 2002
- Nartow N. A., *Geopolitika*, Moskwa 2004
- Nartow N. A., *Geopolitika. Uczebnik dla wuzow*, Moskwa 2003
- Nartow N. A., Nartow W. N., *Geopolitika*, Moskwa 2007
- Nauka o polityce*, pod red. A. Bodnara, Warszawa 1984

- Nazarow M., *Wożd'iu Tretiewo Rima: k poznaniu ruskij idei w apokaliptičeskije wremia*, Moskwa 2005
- Niemarksistowska filozofia rosyjska*, pod red. L. Kiejzik, cz. 1–2, Łódź 2001–2002
- Niemcy, Polska, Rosja*, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996
- Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bielenia i W. Góralskiego, Warszawa 1999
- Nowak A., *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Warszawa 2004
- Nye S. J., *Soft-power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007
- O'Brien, *Global financial integration: the end of geography*, Nowy Jork 1992
- O'Tuathail G., *Critical geopolitics: the politics of writing global space*, Minnesota 1997
- O'Tuathail G., Dalby S., Routledge P., *The geopolitics reader*, Londyn 1998
- Oblicza Wschodu*, pod red. M. Brody i M. Dziekana, Warszawa 2004
- Orłowa I. B., *Ewrazijska cywilizacja*, Moskwa 1998
- Oszczepkow W. P., *Rossija i Kitaj w zerkalce regionalnoj geopolitiki*, Moskwa 1998
- Paine S., *Imperial rivals: Russia, China and their disputed frontier, 1858–1924*, Nowy Jork 1996
- Paleczny T., *Socjologia stosunków międzynarodowych*, Kraków 2004
- Panarin A. S., *Globalnoje političeskije prognozowanije*, Moskwa 2002
- Panarin A. S., *Iskuszenije globalizmom*, Moskwa 2002
- Panarin A. S., *Prawostawnaja cywilizacja w globalnom mirie*, Moskwa 2002
- Panarin A. S., *Rewansz istorii: rossijskaja strategiczskaja inicjatiwa w XXI wiekie*, Moskwa 2005
- Panarin A. S., *Rossija w cyklach mirowej istorii*, Moskwa 1999
- Panarin A. S., *Rossijskaja inteligencija w mirowych wojnach i rewolucjach XX weka*, Moskwa 1998
- Panarin A. S., *Strategiczskaja niestabilnost' XXI wieka*, Moskwa 2003
- Panarin A. S., Riabow A. W., *Atlantizm i jewrazijstwo: dwa scenaria dla Rossii*, Moskwa 1994
- Panarin I. N., *Informacionnaja wojna i geopolitika*, Moskwa 2006
- Panarin I. N., *Informacionnaja wojna i mir*, Moskwa 2003
- Panarin I. N., *Informacionnaja wojna i włast'*, Moskwa 2001
- Panarin I. N., *Informacionnaja wojna za buduszcze Rossii*, Moskwa 2008
- Panarin I. N., *Technologia informacionnoj wojny*, Moskwa 2003
- Państwo w transformacji w perspektywie XXI w.*, pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000
- Paradoksy liberalizmu*, pod red. D. Karnowskiej i A. Modrzejewskiego, Toruń 2009
- Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001
- Paradowski R., *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji ideologii eurazjatyizmu*, Warszawa 1996
- Parker G., *The geopolitics of domination*, Londyn 1988
- Parker G., *Western geopolitical thought in the twentieth century*, New York 1985
- Paszkiwicz H., *Początki Rusi*, Kraków 1996
- Paszkiwicz H., *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000
- Peet R., *Modern geographical thought*, Oxford 1998
- Petrow W. L., *Geopolitika Rossii (wozrożdżenie ili gibiel?)*, Moskwa 2003
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006
- Pleszakow K., *Geo-ideologiczskaja paradigma (wzaimodejstwie geopolitiki i ideologii na primerie otnoszenij mieźdu SSSR, SszA, KNR, w kontinentalnoj wostocznoj Azii 1949–1991)*, Moskwa 1994
- Platonow Ju. P., *Narody mira w zerkalce geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2000
- Platonow S. F., *Uczebnik ruskij istorii*, Sankt-Petersburg 1993

- Pochlebkin W. W., *Wnieszczajna politika Rusi, Rossii i SSSR, w 3 knigach*, Moskwa 1995–1999
- Pochlebkin W. W., *Wnieszczajna politika Rusi, Rossii i SSSR za 1000 liet w imienach, datach, faktach*, Moskwa 1992
- Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala, Warszawa 2002
- Politiczeskaja mysl w Rossii*, pod red. E. N. Moszczelkowa, Moskwa 2001
- Poppe A., *Państwo i Kościół na Rusi*, Warszawa 1968
- Porządek międzynarodowy na progu XXI wieku*, pod red. R. Kuźniara, Warszawa 2005
- Potulski J., *Idea i praktyka federalizmu w Rosji*, Toruń 2004
- Potulski J., „*Od morza do morza*” – rosyjski model geopolitycznej kontroli nad przestrzenią W. S. Tien-Szańskiego, (w:) *Studia Europejskie*, t. XV, pod red. K. Łokucyjewskiego i L. Starosty, Gdańsk 2006
- Potulski J., *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005
- Potulski J., *Rosyjska geopolityka jako problem poznawczy współczesnej politologii w Polsce*, (w:) *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, pod red. A. J. Chodubskiego i M. J. Malinowskiego, Gdańsk 2006
- Potulski J., *Spoleczno-kulturowy kontekst aktywności międzynarodowej Federacji Rosyjskiej*, Gdańsk 2008
- Potulski J., *System partyjny Rosji. Tradycje i współczesność*, Gdańsk 2007
- Pozdniakow E. A., *Filosofija polityki*, t. 2, Moskwa 1994
- Pozdniakow E. A., *Geopolitika*, Moskwa 1995
- Pozdniakow E. A., *Nacija. Nacionalizm, Nacionalnyje interesy*, Moskwa 1994
- Prichodko O. W., *Transatlanticeskije odnoszenija w sferie bezopastnosti i ich wlijanije na wnieszczajno-politiczeskije poziciji Rossii*, Moskwa 2004
- Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej*, pod red. A. Wolff-Powęskiej i E. Schulza, Poznań 2000
- Puszkariew S. G., *Obzor russkoj istorii*, Moskwa 1991
- Raj Nayar B., *The geopolitics of globalization*, Oxford 2005
- Ramonet I., *Geopolitics of chaos*, Nowy Jork 1998
- Rastorgujew S. I., *Filozofia informacionnoj wojny*, Moskwa 2001
- Raś M., *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005
- Rawiczandran K., *Geopolitika Rossii. Sowriemiennost i istorija*, Moskwa 1999
- Razuwajew W. W., *Geopolitika postsowieckiego prostranstwa*, Moskwa 1999
- Rethinking geopolitics*, ed. G. Toal, S. Dalby, Londyn 1998
- Robinson W. I., *Promoting polyarchy: globalization, US intervention, and hegemony*, Cambridge 1996
- Rogow S., *Ewrazijskaja strategija dla Rossii*, Moskwa 1998
- Romanov B., *Russia in Manchuria (1892–1906)*, Nowy Jork 1974
- Rosjoznawstwo*, pod red. L. Suchanka, Kraków 2004
- Rossija i Europa. Chrestomatija po rossijskoj geopolitike*, sost. L. Szyszelin, Moskwa 2007
- Rossija w mirowoj politike*, pod red. A. A. Litowczenko, Moskwa 2006
- Rossija: tendencii i perspektiwy razwitia. Jeżegodnik*, wydanie 2, pod red. Ju. S. Piwowarowa, Moskwa 2007
- Rossijskaja ciwilizacija*, pod red. M. P. Mczedłowa, Moskwa 2003
- Russkaja idea*, Moskwa 1992

- Russkij mir. Geopoliticeskije zamietki po russkoj istorii, wybór K. Korolew, pod red. E. Kriwcowa, Moskwa 2003
- Sakowicz I., *Między autokracją a rewolucją*, Gdańsk 1999
- Sawicki P. N., *Kontinent Ewrazja*, Moskwa 1997
- Schmitt C., *Der neue Nomos der Erde in Staat, Grossraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*, Berlin 1995
- Shapiro M., *Violent cartographies: mapping cultures of war*, Minneapolis 1997
- Siemanow S. N., *A. M. Gorczakow – russkij diplomat XIX w.*, Moskwa 1962
- Siemionow Tien-Szański W. P., *O moguszczestwiennom territorialnom władenii primienialno k Rossii: Oczerk po politiczeskoj geografii*, Piotrogród 1915
- Siemionow Tien-Szański W. P., *Rajon i strana*, Moskwa-Leningrad 1928
- Siergiejewa A. W., *Russkije: stereotypy powiedienija, tradicii, mentalnost'*, Moskwa 2006
- Sirota N. M., *Geopolitika*, Sankt-Petersburg 2003
- Sirota N. M., *Osnowy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001
- Skrynnikow R. G., *Trietij Rim*, Sankt-Petersburg 1994
- Słownik socjologii i nauk społecznych*, pod red. G. Marshalla, Warszawa 2005
- Smith A., *Geopolitics of information. How western culture dominates the world*, Nowy Jork 1980
- Smith G., *The post-soviet states: mapping the politics of transition*, Londyn 1999
- Smith M. A., *Contemporary Russian perceptions of Euro-Atlanticism*, Surrey 2002
- Smith M. A., *Pax Russica: Russia's Monroe Doctrine*, Londyn 1993
- Smith M. A., *Russia and the near abroad*, Sandhurst 1997
- Smith N., *Russia and NATO since 1991*, Nowy Jork 2005
- Solowiew E. G., *Nacionalnyje interesy i osnovyje politiczeskiej sity sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2005
- Solowiow S. M., *Istorija Rossii s drevniejszych wremien, knigi 1–14*, Moskwa 1993–1999
- Solowiow S. M., *Istorija Rossii s drevniejszych wremien*, Moskwa 2001
- Solżenicyn A., *Jak odbudować Rosję*, Kraków 1991
- Solżenicyn A., *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999
- Sorokin K. E., *Geopolitika sowriemiennosti i geostrategia Rossii*, Moskwa 1996
- Stępień-Kuczyńska A., *Rosja ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007
- Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, pod red. E. Haliżaka i R. Kuźniara, Warszawa 2004
- Suchanek L., *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Andrzeja Zinowiewa*, Kraków 1999
- Szapowalow W. F., *Istoki i smysl rossijskoj ciwilizacji*, Moskwa 2003
- Szczukin W., *Ruskoje zapadnicestwo*, Łódź 2001
- Szwec D. Ju., *Informacionnaja bezopastnost' Rossii i sowriemiennoje mieżdunarodnyje odnoszenija*, Moskwa 2001
- Świat – Europa – Dolny Śląsk. Wyzwania milenijne*, pod red. T. Łoś-Nowak i M. S. Wolańskiego, Wrocław 2002
- Taylor P. J., *Geography: world-economy, nation-state and locality*, Londyn 1993
- Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, pod red. W. Hryniewiczza i J. S. Gajka, Lublin 1993
- The battle for hearts and minds: using soft-power to undermine terrorist network*, ed. A. T. J. Lennon, Boston 2003
- The Caspian. Politics, energy and security*, ed. S. Akiner, Nowy Jork 2004
- The changing geopolitics of Eastern Europe*, ed. A. Dawson, R. Fawn, Londyn 2002
- The geopolitics reader*, ed. G. O'Tuathail, S. Dalbt, P. Routledge, Londyn 1998

- The new political geography of Eastern Europe*, ed. J. O'Loughlin, H. van der Wusten, Londyn 1993
- The political economy of imperialism: critical appraisals*, pod red. R. H. Chilcote, Lanham 2000
- The political geography of the New World Order*, ed. C. H. Williams, Londyn 1993
- The power of place: bringing together geographical and sociological imaginations*, ed. J. Agnew, J. Duncan, Boston 1989
- Tichimorow M., *Rosja średniowieczna na szlakach międzynarodowych*, Warszawa 1976
- Tichonrawow Ju. W., *Geopolitika*, Moskwa 2000
- Tichonrawow Ju. W., *Geopolitika. Uczeńnoje posobie*, Moskwa 2008
- Toal G., *Critical geopolitics*, Londyn 1996
- Toffler A., *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996
- Toffler A., *Zmiana władzy*, Poznań 2003
- Toynbee A. J., *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991
- Toynbee A. J., *Studium historii*, Warszawa 2000
- Trenin D., *Getting Russia right*, Waszyngton 2007
- Trenin D., *The end of Eurasia. Russia on the order between geopolitics and globalization*, Moskwa 2001
- Trocki L., *Permanentna rewolucja*, Berlin 1930
- Troickij N. A., *Aleksandr I i Napoleon*, Moskwa 1994
- Trubiecki G. N., *Rossija kak wielikaja dzierzawa*, Sankt-Petersburg 1910
- Tsygankov A. P., *Whose world order? Russia's perception of western ideas after the cold war*, Notre Dame 2004
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987
- Turajew W. A., *Globalnyje wyzwory czelowieczestwu*, Moskwa 2002
- Turowski R. F., *Politiceskaja geografia*, Moskwa 1999
- U podłoża globalnych zagrożeń*, pod red. J. Daneckiego i M. Daneckiej, Warszawa 2003
- Ustian A. R., *Neobizantyzm kak ewrazijskaja geopoliticeskaja strategija razwitia Rossii w XXI wiekie*, Moskwa 2002
- Ustian A. R., *Politiceskaja filosofija neobizantizma*, Moskwa 2005
- Ustian A. R., *Politiceskaja koncepcija neobizantizma*, Moskwa 2003
- Utkin A. I., *Mirowoj poriadok XXI weka*, Moskwa 2001
- Utkin A. I., *Rossija i Zapad: istorija ciwilizacij*, Moskwa 2000
- Utkin A. I., *Wtaraja mirowaja wojna*, Moskwa 2003
- Utkin A. I., *Wyżow Zapada i otwiet Rossii*, Moskwa 2003
- Vernadsky G., *Moscow and Russia*, New Haven 1953
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej od Oświecenia do Renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005
- Wallerstein I., *Alternatives: the United States confronts the world*, Londyn 2004
- Wallerstein I., *Analiza systemów-światów*, Warszawa 2007
- Wallerstein I., *Koniec świata jaki znamy*, Warszawa 2004
- Wallerstein I., *The capitalist world-economy*, Cambridge 1979
- Wallis A., *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990
- Wandam E. A., *Geopolitika i geostrategia*, Moskwa 2002
- Wasilienko I. A., *Dialog ciwilizacji: sociokulturnyje problemy politiceskowo partnerstwa*, Moskwa 1998
- Wasilienko I. A., *Geopolitika*, Moskwa 2003
- Wasilienko I. A., *Geopolitika sowriemiennowo mira*, Moskwa 2006

- Wasilienko I. A., *Politiczeskaja filozofia*, Moskwa 2004
- Wasilienko I. A., *Politiczeskaja globalistyka*, Moskwa 2003
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo*, Warszawa 2002
- Wert N., *Istorija sowietskogo gosudarstwa 1900–1991 gg.*, Moskwa 1994
- White S., *Russia's new politics*, Cambridge 2000
- Wiatr J. J., *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 2004
- Wiernadskij G. W., *Mongoły i Rus*, Twier 1997
- Wiernadskij G. W., *Naczertanije ruskij istorii*, Moskwa 2002
- Wiernadskij G. W., *Russkaja istorija*, Moskwa 1997
- Własť, politika, diplomatija. Duchowije osnovy wnieszej politiki Rossii: materiały międzynarodowej naukowej konferencji*, Moskwa 1997
- Wniesznaja politika Rossijskoj Federacii 1992–1999*, pod red. A. W. Torkunowa, A. Ju., Melwila, M. M. Narinskiego, Moskwa 2000
- Wokół Leontjewa i Bierdajewa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 2001
- Wolff-Powęska A., *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979
- Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002
- Zagadnienia rosyjskie*, pod red. M. Bohuna i J. Goćkowskiego, Kraków 2000
- Zamiatin D. N., *Własť prostranstwa i prostranstwo własći*, Moskwa 2004
- Zenderowski R., *Stosunki międzynarodowe. Vademecum*, Wrocław 2006
- Zielieniewa I. W., *Geopolitika i geostrategija Rossii XVIII-pierwaja połowina XIX weka*, Moskwa 2005
- Zieliński E., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999
- Zieliński E., *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995
- Zientara B., *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995
- Ziuganow G., *Geografija pobiedy. Osnowy rossijskoj geopolitiki*, Moskwa 1998
- Ziuganow G., *Na rubieżu tysiąclecia*, Moskwa 2001
- Ziuganow G., *Rossija i sowriemiennyj mir*, Moskwa 1995
- Ziuganow G., *Za gorizontom*, Moskwa 1995
- Zubkow A. I., *Geopolitika i problemy nacionalnoj bezopasnosti Rossii*, Sankt-Petersburg 2004
- Zyrinowski W. W., *Geopolitika i ruskij wopros*, Moskwa 1998

Artykuły w czasopismach i publikacjach nieperiodycznych

- Abkowicz J., *Rosja na wielkiej szachownicy*, „Dziś” 1999, nr 4
- Afrasiabi K., Maleki A., *Iran's foreign policy after 11 september*, „The Brown Journal of World Affairs” 2003, vol. 9, nr 2
- Albinowski S., *Globalizacja – próba konfrontacji poglądów z rzeczywistością*, „Polska 2000 plus” 2004, nr 2
- Ambrosio T., *The third side? The multipolar strategic triangle and the Sino – Indian rapprochement*, „Comparative Strategy” 2005, nr 24
- Arbatow A. G., *Russia's foreign policy alternatives*, „International Security” 1993, vol. 18, nr 2
- Ashley R. K., *The geopolitics of geopolitical space: toward a critical social theory of international politics*, „Alternatives” 1987, vol. 12
- Awerincew S. S., *Nieskolko wysiej o „ewrazijstwie” N. S. Trubieckowo*, „Nowyj Mir” 2003, nr 2

- Baltanova G., *Islam and globalization: Russian Muslims place in the context*, „Journal of Muslims Minority Affairs” 2002, vol. 2, nr 2
- Bałujskij Ju., *Strategičeskaja stabilnost' w epochu globalizacji*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2003, vol. 1, nr 4
- Baranovsky V., *Russia: a part of Europe or apart from Europe?*, „International Affairs”, vol. 76, nr 3
- Baskin D. I., *Russian nationalism and issues of cultural and civilizational identity*, „Russian Politics and Law” 2008, vol. 46, nr 6
- Bassin M., *Geographical determinism in Fin-de-siecle Marxism: Georgii Plekhanov and the environmental basis of Russian history*, „Annals of the Association of American Geographers” 1992, vol. 82, nr 1
- Bassin M., *Russia between Europe and Asia: the ideological construction of geographical space*, „Slavic Review” 1991, vol. 50, nr 1
- Bassin M., Aksenov K. E., *Mackinder and the heartland theory in post-soviet geopolitical discourse*, „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 1
- Bieleń S., *Rosyjskie strategie międzynarodowe*, „Polityka Wschodnia” 1993, nr 1
- Bienefeld M., *The new world order: echoes of a new imperialism*, „Third World Quarterly” 1994, vol. 15, nr 1
- Blank S., *Web War I: is Europe's first information war a new kind of war*, „Comparative Strategy” 2008, vol. 27, nr 3
- Blinkin M., Saryczew A., *Kuda wiedut rossijskije dorogi*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2005, vol. 3, nr 2
- Bordaczow T. W., Moszes A. L., *Rossija: koniec ewropeizacji?*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2004, vol. 2, nr 2
- Bowman I., *Geography vs. geopolitics*, „Geographical Review” 1942, vol. 32, nr 4
- Broda M., *Russia and the West: the root of the problem of mutual understanding*, „Studies in East European Thought” 2002, nr 54,
- Brummer M., *The Shanghai Cooperation Organization and Iran: a power-full union*, „Journal of International Affairs” 2007, vol. 60, nr 2
- Brzeziński Z., *A geostrategy for Eurasia*, „Foreign Affairs” 1997, nr 5
- Brzeziński Z., *Zybuczije peski hegemonii*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2004, nr 2
- Busygina I. M., *The fate of geographic knowledge in political science and education*, „Russia Politics and Law” 2003, vol. 41, nr 6
- Ceran P., *Rosyjskie zasoby naturalne oraz infrastruktura gazowo-naftowa w świetle politycznych aspiracji Kremla*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2005, vol. 4, nr 1–2
- Chilcote R. H., *Globalization or imperialism?* „Latin American Perspectives” 2002, vol. 29, nr 6
- Chodubski A., *Elementy identyfikacji kulturowej Rosji*, „Sprawy Polityczne” 2001, nr 3
- Chodubski A., *Ludzie „III wieku” kształtujący się nowy ład cywilizacji europejskiej*, „Cywilizacja i Polityka” 2006, nr 4
- Clover Ch., *Dreams of the Eurasian heartland*, „Foreign Affairs” 2004, vol. 78, nr 2
- Cygankow A. P., *Szto dla nas Ewrazija? Piat' strategij rosijskowo oswojenija prostranstwa posle razpada SSSR*, „Woprosy Filozofii” 2003, nr 10
- Cymburski W., *Geopolitika kak mirowidienije i rod zaniatij*, „Polis. Politiczeskije Issledowanija” 1999, nr 4
- Cymburski W., *Halford Mackinder: trilogija hartlenda i prizwanije geopolitiki*, „Kosmopolis. Almanach” 2006/2007, nr 2
- Cymburski W., *Rusckije i geoekonomika*, „Pro et Contra” 2003, t. 8, nr 2
- Cymburskij W. L., *Geopolitika dla „ewrazijskoj Atlantidy*, „Pro et Contra” 1999, t. 2, nr 3

- Cymburskij W. L., *Narody między cywilizacjami*, „Pro et Contra” 1999, t. 4, nr 4
- Cymburskij W. L., *Ostrow Rossija*, „Polis” 1993, nr 3–5
- Dergaczew W., *Geopoliticeskaja transformacija mieżdunarodnych transportnych koridorow*, „Wiestnik Analitiki” 2006, nr 3
- Dergaczew W., *Transformacija technologii nowiejszej geopolitiki*, „Wiestnik Analitiki” 2007, nr 1
- Dijkink G., *Geopolitical codes and popular representations*, „GeoJournal” 1998, vol. 46, nr 4
- Dugin A., *Irak – SszA: koniec mieczy o mnogopoljusnym mirie*, „Rossija i Musułmanskij Mir” 2003, nr 1
- Dugin A., *Osi družby i osi wraždy*, „Wiestnik Analitiki” 2006, nr 2
- Dugin A., *Rossija prirastajet Aziej*, „Rossija i Musułmanskij Mir” 2003, nr 3
- Dunaeva V., *Demokracja suwerenna – nowa ideologia Kremla*, „Nowe Państwo” 2007, nr 1
- Edwards M., *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder*, „Central Asian Survey” 2003, vol. 22, nr 1
- Evans A., *Forced miracles: the Russian Orthodox Church and postsoviet international relations*, „Religion, State and Society” 2002, vol. 30, nr 1
- Ewangelista M., *Geopolitika i buduszcze Rossijskoj Federacii*, „Polis” 2002, nr 2
- Fiedotow G., *Rosja a wolność*, „Znak” 1990, nr 2–3
- Friedmann H., Wayne J., *Dependency theory: a critique*, „Canadian Journal of Sociology” 1977, vol. 2, nr 4
- Gadžijew K. S., *Geopolitika: istoria i sowriemiennoje sodierżanije discipliny*, „Polis” 1996, nr 2
- Gardocki S., *Ropa i gaz jako środki strategii politycznej Rosji po 2000 r.*, „Studia Europejskie” 2006, t. XV
- Ghim-Lian Chew P., *Islands and national identity: the metaphors of Singapore*, „International Journal of the Sociology of Language” 2000, nr 143
- Głoweli G., *Geopoliticeskaja ekonomia w Rossii*, „Woprosy Ekonomiki” 2000, nr 11
- Gurevich A., *Why am I not a Byzantinist?*, „Dumbarton Oaks Papers” 1992, vol. 46
- Head I. L., *South-north danger*, „Foreign Affairs”, vol. 68, nr 3
- Holmstrom N., Smith R., *The necessity of gangsters capitalism: primitive accumulation in Russia and China*, „Monthly Review” 2000, nr 51
- Hyman A., *Russian minorities in the near abroad*, „Conflict Studies” 1997, nr 299
- Ilin M. W., *Etapy stanowienija wnutriennej geopolitiki Rossii i Ukrainy*, „Polis” 1998, nr 3
- Ilin M. W., *Problemy formirowanija „ostrowa Rossii” i kontury jewo wnutriennej geopolitiki*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersiteta” 1995, vol. 12, nr 1
- Ingram A., *Alexander Dugin: geopolitics and neo-fascism in post-soviet Russia*, „Political Geography” 2001, vol. 20
- Iwanow I., *The new Russian identity: innovation and continuity in Russia foreign policy*, „Washington Quarterly” 2001, vol. 24, nr 3
- Iwanow A., *Russia’s Asian face*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2006, vol. 52, nr 2
- Iwashov L., *Russia’s geopolitical horizons*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2007, vol. 53, nr 4
- Iwaszow L., *Geopoliticeskije gorizonty Rossii*, „Mieżdunarodnaja Żizn” 2007, nr 5
- Jackson B. P., *The „Soft War” for Europe’s East*, „Policy Review” 2006, nr 137
- Jain J. M., *India and Russia: reassessing the time – tested ties*, „Pacyfic Affairs” 2003, vol. 76, nr 3
- Jakunin W. I., *Geopoliticeskije strategii krupnoj korporacii kak instrument gosudarstwiennoj polityki Rossii (na primierie OAO „Rosijskije Żeleznyje Darogi)”*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersiteta. Politiceskije Nauki” 2007, nr 3

- Jalali A. A., *The strategic partnership of Russia and Iran*, „Parameters: US Army War College” 2001/2002, vol. 31, nr 4
- Jawczuchowska R., *Geopoliticeskije ugrozy i wyzowy nacionalnoj bezopastnosti Rossii*, „Wlast” 2004, nr 2
- Jawliński G., *Dajcie Rosji wędkę*, „Polityka” z dn. 7 sierpnia 1999, nr 32
- Jegorow W. L., *Ruś i jej juźnyje sosiedi w X – XIII ww.*, „Otczestwiennaja Istoria” 1994, nr 6
- Kagarlicki B., *Geopolitika kak religia*, „Swobodnaja Mysl – XXI” 2005, nr 8
- Kagramanow Ju., *Islam, Rossija i Zapad*, „Nowyj Mir” 2001, nr 7
- Kaplun J., *The world of Russian diaspora*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2006, vol. 52, nr 6
- Karaganow S., *Szansy i ugrozy nowowo mira*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2003, vol. 1, nr 2
- Kassianova A., *Russia: still open to the West? Evolution of the state identity in the foreign policy and security discourse*, „Europe-Asia Studies” 2001, vol. 53, nr 6
- Katz M. N., *Russian-Iranian relations in the Putin era*, „Demokratizatsyia” 2002, vol. 10, nr 1
- Kerr D., *The new eurasianism: the rise of geopolitics in Russia's foreign policy*, „Europe-Asia Studies” 1995, vol. 47, nr 6.
- Kipp J. W., *Aleksandr Dugin and the ideology of national revival: geopolitics, eurasianism and the conservative revolution*, „European Security” 2002, vol. 11, nr 3
- Kokoshin A., *What is Russia: a superpower, a great power or a regional power*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2002, vol. 48, nr 6
- Kokozin A. A., *Rossija-swierchdierzawa, wielikaja ili regionalnaja dierzawa?*, „Mieźdunarodnaja Žizn” 2002, nr 9–10
- Kolossov V., „High” and „low” geopolitics: image of foreign countries in the eyes of Russian citizens, „Geopolitics” 2003, vol. 8, nr 1
- Kolossov V., Turovsky R., *Russian geopolitics at the fin-de siecle*, „Geopolitics” 2001, vol. 6, nr 1
- Kołodriwow J., *Geografia duszy rosyjskiej*, „W drodze” 1988, nr 8
- Kołosow W., *Border studies: changing perspectives and theoretical approach*, „Geopolitics” 2005, vol. 10
- Kołosow W., *Geopoliticeskoje položenije Rossii*, „Rossija i Muzulmanski Mir” 2000, nr 9
- Kołosow W., *Teoreticeskaja limologija: teoreticeskije podchody*, „Mieźdunarodnyje Procesy” 2003, nr 3
- Kołosow W., *Wriemie geopolitiki w wzaimowaspriati Rossii i stran Pribaltiki*, „Mieźdunarodnyje Procesy” 2007, t. 5, nr 1
- Kołosow W. A., Borodulina H. A., Wendina O. I., Galkina T. A., Zajc D. W., Jur E. S., *Geopoliticeskaja kartina mira w sriedstwach massowoj informacii*, „Polis” 2003, nr 3
- Komliewa N., *Geopoliticeskoje szatie*, „Mirowaja Ekonomika i Mieźdunarodnyje Otnoszenija” 2003, nr 2
- Kononienko W., *Sozdat' obraz Rossii?*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2006, vol. 4, nr 2
- Koroliew S., *Pogłoszčenije prostranstwa. Geopoliticeskaja utopia kak żar istoriceskowo diejstwija*, „Družba Narodow” 1997, nr 12
- Kortunov S., *Russia's national identity: foreign policy dimension*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2003, vol. 49, nr 4
- Kortunow S., *Stanowlienije nowowo mirowowo poriadka*, „Mieźdunarodnaja Žizn” 2002, nr 6
- Kosachev K., *From the logic of „Near Aroad” to the community of interest*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2005, vol. 51, nr 3

- Kosołapow N. A., *Geopolitika kak teoria i diaгноз (metamorfozy geopolitiki w Rossii)*, „Biznes i Politika” 1995, nr 5
- Kosołapow N. A., *O miemie geopolitiki w epochu globalizacji*, „Wostok” 2003, nr 3
- Kozłowa A., *Geopoliticeszkije faktory i wniesznaja energeticeszkaja politika Rossii*, „Wlast” 2005, nr 8
- Kozyriew A., *NATO is not our enemy*, „Newsweek” z dn. 02.10.1997, nr 129
- Kozyriew A., *Partnership or cold peace?*, „Foreign Policy” 1995, nr 99
- Kozyriew A., *Russia: a chance for survival*, „Foreign Affairs” 1992, vol. 71, nr 2
- Kozyriew A., *The lagging partnership*, „Foreign Affairs” 1994, vol. 73, nr 3
- Krasuski J., *Historiozoficzny sens załamania się komunizmu*, „Dziś” 1992, nr 4
- Kubicek P., *Russian foreign policy and the West*, „Political Science Quarterly” 1999–2000, vol. 114, nr 4
- Kuczki W. A., *Aleksander Newski – gosudarstwiennyj diejatel i połokowodec srednowiekowej Rusi*, „Otczestwiennaja Istorija” 1997, nr 5
- Ladis K., *The geopolitical image of Fatherland: the case of Russia*, „The Western Political Quarterly” 1967, vol. 20, nr 4
- Laruelle M., *The two faces of contemporary eurasianism: an imperial version of Russian nationalism*, „Nationality Papers” 2004, vol. 32, nr 1
- Lazari de A., *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem?* „Znak” 1993, nr 2
- Lebiediew G. S., „Skandobizantia” i „Slawotjurkija” kak kulturo-geograficeskoje faktory stanowlienija Rusi, „Russkaja Literatura” 1995, nr 4
- Lewiasz I. Ja., *Rossija w XXI wiekie: mieżdu rokom geopolitiki i imperatiwom globalizacji*, „Rossija i Sowriemiennyj Mir” 2005, nr 2
- Libicki M. C., *Information wars, information peace*, „Journal of International Affairs” 1998, vol. 51, nr 2
- Lichaczew W., *Rossija i Ewropejskij Sojuz w strategiczeskoj perspektiwie*, „Mieżdunarodnaja Żizn” 2000, nr 1
- Lieven D., *Dilemmas of Empire 1850–1918. Power, territory, identity*, „Journal of Contemporary History” 1999, vol. 34, nr 2
- Lieven D., *The Russian Empire and the Soviet Union as imperial polities*, „Journal of Contemporary History” 1995, vol. 30, nr 4
- Light M., *In search of the identity: Russian foreign policy and the end of ideology*, „Journal of Communist Studies and Transition Politics” 2003, vol. 19, nr 3
- Likhachev A., *Russia's economic interests in a United Europe*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2004, vol. 50, nr 5
- Likhachev V., *Russia and international law: the parliamentary dimension*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2007, vol. 53, nr 1
- Likhachev V., *Russia and the European Union*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2006, vol. 52, nr 2
- Lukin A., *Russia's image of China: and Russian-Chinese relations*, „East Asia: An International Quarterly” 1999, vol. 17, nr 1
- Luttwak E. N., *From geopolitics to geo-economics. Logic of conflict, grammar of commerce*, „The National Interest” 1990, nr 20
- Lynch A. C., *The evolution of Russian foreign policy in the 1990s*, „Journal of Communist Studies & Transition Politics” 2001, vol. 18, nr 1
- Lynch A. C., *The realism of Russia's foreign policy*, „Europe-Asia Studies” 2001, vol. 53, nr 1
- Łapkin W. W., Pantin W. I., *Geoekonomiczeskaja politika: przedmiot i ponjatia*, „Polis” 1999, nr 4

- Łukin W., *Rossijskij most czerez Atlantiku*, „Rossija w Globalnoj Politikie” 2002, vol. 1, nr 1
- Łukjanow F., *Globalizm dla wszech i kazdowo*, „Rossija w Globalnoj Politikie” 2002, vol. 1, nr 1
- Mackinder H., *The geographical pivot of history*, „The Geographical Journal” 2004, vol. 170, nr 4
- Makinen S., *On the geopolitical discourse of the Russian Yabloko association, 1993–2001*, „Geopolitics” 2003, vol. 8, nr 1
- Meinig D. W., *Heartland and Rimland in Russia history*, „The Western Political Quarterly” 1956, vol. 9, nr 3
- Micheew W., *Logika globalizacji i interesy Rosji*, „Pro et Contra” 1999, nr 4
- Miłow W., *Biznes wmiesto geopolitiki: tranzit kak sriedstwo wozrozdienija rossijskoj ekonomiki*, „Rossija w Globalnoj Politikie” 2004, t. 2, nr 2
- Mirski G., *Wozwrat w Srednowekowije?* „Rossija w Globalnoj Politikie” 2006, nr 5
- Mitrofanowa E., *„Russkij mir” bez granic*, „Rossija w Globalnoj Politikie” 2004, vol. 2, nr 1
- Molchanov M. A., *Russia and globalization*, „Perspectives on Global Development and Technology” 2005, vol. 4, nr 3–4
- Monaghan A., *„Calmy critical”: evolving Russian views of US hegemony*, „The Journal of Strategy Studies” 2006, vol. 29, nr 6
- Muradov G., *Moscow’s foreign partners*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2006, vol. 52, nr 6
- Narochnitskaia N., *Russian in the new geopolitical context*, „International Affairs” 2004, vol. 50, nr 1
- Neklessa A. I., *Paks Ekonomikana: nowoje geoeconomiczeskoje miroustrojstwo*, „Ekonomiczeskije Strategii” 1999, nr 1
- Neklessa A. I., *Porazeniye Rossii*, „Rossija – XXI” 2005, nr 6
- Neklessa A. I., *Postsowriemiennyj mir w nowoj sistemie koordinat*, „Wostok” 1997, nr 2
- Neklessa A. I., *Uprawljajemyj chaos: dwizenije k niestandardnoj sistemie mirowych odnoszenij*, „Mirowaja Ekonomika i Miedzunarodnyje Otnoszenija” 2002, nr 9
- O’Hara S. L., *Great game or gubby game? The struggle for control of the Caspian*, „Geopolitics” 2004, vol. 9, nr 1
- O’Loughlin J., *Geopolitical fantasies, national strategies and the ordinary Russians in the post-communist era*, „Geopolitics” 2001, vol. 6, nr 3
- O’Loughlin J., O’Tuathail G., Kolossov V., *A „risky westward turn”? Putin’s 11/9 script and ordinary Russians*, „Europe-Asia Studies” 2004, vol. 56, nr 1
- O’Loughlin J., O’Tuathail G., Kolossov V., *Russian geopolitical culture and public opinion: the mask of Proteus revisited*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 2005, vol. 30, nr 3
- O’Loughlin J., O’Tuathail G., Kolossov V., *Russian geopolitical storylines and public opinion in the wake of 11/9: a critical geopolitical analysis and national survey*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 37
- O’Tuathail G., *At the end of geopolitics? Reflection on a plural problematic at the century’s end*, „Alternatives” 1997, nr 22
- O’Tuathail G., Agnew J., *Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning and American foreign policy*, „Political Geography” 1992, nr 11
- Orlov A., *Russia will never accept the role of poor relation*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2004, vol. 50, nr 4
- Orlov W. A., Vinnikov A., *The great guessing game: Russia and the Iranian nuclear issue*, „The Washington Quarterly” 2005, vol. 28, nr 2

- Ostankov V. I., *Geopolitical problems and possible solutions in context of RF security*, „Military Thought” 2005, vol. 14, nr 1
- Panarin A. S., *Rossija na piereputie: rakoły zapadniczestwa i sintezy ewrazijstwa*, „Rossija i Musulmanskij Mir” 1995, nr 8
- Panarin A. S., *Rossija na rubieże tysiatletij*, „Rossija i Musulmanskij Mir” 1997, nr 4
- Panarin A. S., *Slowiano-tiurskoje jedinstwo. Niesuszczaja konstrukcja rossijskoj gosudarstwienności*, „Rossija i Musulmanskij Mir” 1996, nr 1
- Paradowski R., *Obraz świata i urządzenie społeczeństwa. Lew Karsawin i ideologia ewrazjatyizmu*, „Kultura i Społeczeństwo” 1996, nr 2
- Paradowski R., *Rosyjski faszyzm*, „Dziś” 1996, nr 2
- Pastuchow W., *Postkomunizm jako logiczna faza rozwoju cywilizacji euroazjatyckiej*, „Więź” 1994, nr 5
- Perovic J., *From disengagement to active economic competition: Russia's return to South Caucasus and Central Asia*, „Demokratizatsiya” 2005, vol. 13, nr 1
- Petukhov V. V., Federov V. V., *The transformation of the ideological values and political preferences of Russians*, „Sociological Research” 2006, vol. 45, nr 6
- Pikajew A., *Pieriemieny na geopoliticheskom pogranicze*, „Mieżdunarodnaja Žizn” 2001, nr 12
- Pirchner H., *Wit hor against the West: Russia's debate continues*, „Demokratizatsiya” 2003, vol. 11, nr 1
- Pivovarov Ju., *Russia's political history and foreign policy*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2002, vol. 48, nr 4
- Platkovskii V. V., *Ten years of Russian reforms through the eyes of Russians*, „Sociological Research” 2004, vol. 43, nr 5
- Pleszakow K., *Geopolitika w swietie globalnych pieriemien*, „Mieżdunarodnaja Žizn” 1994, nr 10
- Pliais A. A., *Russia and Europe: why we need each other?*, „Russia Social Science Review” 2002, vol. 43, nr 6
- Ponomariewa I., *Geopoliticheskiye faktory wnieszeniej politiki: sowremennoje widenije*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Odnoszenija” 1990, nr 1
- Potulski J., *Neobizantyzm jako geopolityczna strategia dla współczesnej Rosji*, „Europeistyka” 2006, nr 1
- Potulski J., *O statusie badawczym współczesnej geopolityki*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2008, vol. 6, nr 1–2
- Potulski J., *Piotr Sawicki – twórca geopolitycznej teorii ewrazjatyizmu*, „Studia Gdańskie” 2006, vol. 3
- Pozdniakow E., *Rossija – wielikaja dierżawa*, „Mieżdunarodnaja Žizn” 1993, nr 1
- Pozdniakow E. A., *Geopoliticheskiy kollaps i Rossija*, „Mieżdunarodnaja Žizn” 1992, nr 8–9
- Prichodko S., *Moskwa – Pekin: my nużny drug drugu*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2004, nr 2
- Prichodko S., *Rossija – Kitaj: my nużny drug drugu*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2004, vol. 2, nr 2
- Primakov J., *Russian economy and world affairs*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2005, vol. 52, nr 3
- Primakov E., *Rossija i mieżdunarodnyje odnoszenija w usłowjach globalizacji*, „Mieżdunarodnaja Žizn” 2001, nr 3
- Primakov J. M., *Mir bez swierchdierżaw*, „Rossija w Globalnoj Politike” 2003, t. 1, nr 3
- Proskurin S. A., *Geopoliticheskiy faktor w mieżdunarodnych odnoszenijach*, „Socialno-Gumanitarnyje Znanija” 2003, nr 2

- Prozorov S., *The narratives of exclusion and self-exclusion in the Russian conflict discourse on EU-Russian relations*, „Political Geography” 2007, nr 26
- Puszkow A. N., *Rossija w nowom mirowom poriadku: rozłam z Zapadom ili sama po siebie?*, „Mieżdunarodnaja Žizn” 2000, nr 10
- Quester G. H., *Energy dependence and political power: some paradoxes*, „Demokratizatsiya” 2007, vol. 15, nr 4
- Rahm J. M., *Russia, China, India: A new strategic triangle for new cold war?*, „Parameters: US Army World College” 2001/2002, vol. 31, nr 4
- Rangsimaporn P., *Interpretations of eurasianism: justifying Russia's role in East Asia*, „Europe-Asia Studies” 2006, vol. 58, nr 3
- Razuwajew W., *Przyszłość Europy związana jest z Rosją*, „Dziś” 1992, nr 2
- Romanowa T., Zaslawska N., *EU-Russia: towards the four spaces*, „Baltic Defense Review” 2004, vol. 2, nr 12
- Salmin A. M., *Russia, Europe and the new world order*, „Russian Social Science Review” 2000, vol. 41, nr 3
- Schmidt M., *Is Putin pursuing a policy of eurasianism?* „Demokratizatsiya” 2005, vol. 13, nr 1
- Seidow SZ. G., *Geopoliticeskije aspekty informatizacji obszczestwa*, „Prawo i Politika” 2007, nr 12
- Semczenow A. S., *Geopoliticeskaja strategija Rossii: wybor optymalnowo warianta*, „Wiesticnik Moskowskowo Uniwersiteta. Politiceskije Nauki” 2005, nr 3
- Senczagow W., *Ekonomiczeskaja bezopastnost' kak osnowa obezpieczenia nacionalnoj bezopastnosti Rossii*, „Woprosy Ekonomiki” 2001, nr 8
- Shlapentokh D., *Alexander Dugin's views on the Middle East*, „Space and Polity” 2008, vol. 12, nr 2
- Shlapentokh D., *The end of Russia state and its geopolitical implications*, „International Journal of Politics, Culture and Society” 1994, vol. 7, nr 3
- Sidorow D., *Post-imperial Third Romes: resurrections of Russian Orthodox geopolitical metaphor*, „Geopolitics” 2006, vol. 11, nr 2
- Siljak A., *Between East and West: Hegel and the origin of Russia dilemma*, „Journal of the History of Ideas” 2001, vol. 61, nr 2
- Simonsen S. G., *Nationalism and the Russia political spectrum: locating and evaluating the extremes*, „Journal of Political Ideologies” 2001, vol. 6, nr 3
- Sokołow D., *Rossija w mirowej ekonomike – geopoliticeskije perspektiwy*, „Swobodnaja Mysl – XXI” 2007, nr 12
- Sokołow K., *Globalizacija i mirowaja wojna*, „Dialog” 2002, nr 6
- Solovjev E. G., *Geopolitics in Russia – science or vocation?*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 37
- Sołowiew E. G., *Eschatologia bolszych prostranstw: o niekatorych osobiennostiach praworadikalnoj geopoliticeskij refleksji (neoewrazijstwo A. Dugina i „Elementow”)*, „Wiesticnik Moskowskowo Uniwersiteta. Sociologija i Politologija” 2001, nr 2
- Sołowiew E. G., *Geopolitics in Russia – science or vocation?* „Communist and Post-Communist Studies” 2004, vol. 37
- Sołowiew E. G., *Geopoliticeskij analiz mieżdunarodnych problem sowriemniosti: Pro et Contra*, „Polis” 2001, nr 6
- Sołowiew E. G., *Geopolitika kak profesija i kak naucznaia disciplina: perspektiwy ewolucji w sowriemiennoj Rossii*, „Wiesticnik Moskowskowo Uniwersiteta. Sociologija i Politologija” 2003, nr 2
- Sorokin K. E., *Geopolitika sowriemienno mira i Rossija*, „Polis” 1995, nr 1
- Sparke M., *From geopolitics to geoeconomics: transnational state effects in the borderland*, „Geopolitics” 1998, vol. 3, nr 2

- Splidsboel-Hansen F., *Past nad future meet: Aleksander Gorchakov and Russian foreign policy*, „Europe-Asia Studies” 2002, vol. 54, nr 3
- Sultanow S., *Duch jewrazijstwa*, „Nasz Sowriemiennik” 1992, nr 7
- Suslow D., *Iranskiy klucz ku mirowoj stabilnosti*, „Rossija w Globalnoj Politiki” 2005, vol. 3, nr 1
- Szrejder D., *Russkaja kolonizacija i kitajskaja konkurencija*, „Rossija w Globalnoj Politiki”, listopad-grudzien 2004, nr 6
- Tarock A., *Iran and Russia in „strategic alliance”*, „Third World Quarterly” 1997, vol. 18, nr 2
- Thompson W., *Was Gaidar really necessary*, „Problems of Post-Communism” 2002, vol. 49, nr 4
- Trenin D., *Ewro-tichookeanskaja dierzawa*, „Rossija w Globalnoj Politiki” 2003, vol. 1, nr 1
- Trenin D., *Identicznost' i integracija: Rossija i Zapad w XXI weke*, „Pro et Contra” 2004, t. 8, nr 3
- Trenin D., *Less is more*, „The Washington Quarterly” 2001, vol. 24, nr 3
- Trenin D., *Nienadieznaja strategija*, „Pro et Contra” 2001, t. 6, nr 1–2
- Trenin D., *Rossija i koniec Ewrazji*, „Pro et Contra” 2005, t. 9, nr 1
- Trenin D., *Russia and the global security norms*, „The Washington Quarterly” 2004, vol. 27, nr 2
- Trenin D., *Russia leaves the West*, „Foreign Affairs” 2006, vol. 85, nr 4
- Trenin D., *Russia redefines itself and its relations with the West*, „The Washington Quarterly” 2007, vol. 30, nr 2
- Trenin D., *The southern vector*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2005, vol. 51, nr 4
- Trietiaikov V., *Putin's pragmatic foreign policy*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations” 2002, vol. 48, nr 3
- Tsygankov A. P., *Finding a civilisational idea: „West”, „Eurasia” and „Euro-East” in Russia's foreign policy*, „Geopolitics” 2007, nr 12
- Tsygankov A. P., *Hard-line eurasianism and Russia's contending geopolitical perspectives*, „East European Quarterly” 1998, vol. 32, nr 3
- Tsygankov A. P., *Mastering space in Eurasia: Russia's geopolitical thinking after the Soviet breakup*, „Communist and Post-Communist Studies” 2003, nr 36
- Tsygankov A. P., Tsygankov P. A., *New direction in Russian international studies: pluralization, westernization, and isolationism*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 37
- Tsygankov P. A., Tsygankow A. P., *Dilemmas and promises of Russian liberalism*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, nr 37
- Turowski R. F., *Russkaja geopoliticeskaja tradycja*, „Wiestnik Moskowskowo Gosudarstwiennowo Uniwersiteta” 1996, vol. 12, nr 5
- Utkin A., *Buduszcze Zapada*, „Swobodnaja Mysl – XXI” 2003, nr 2
- Utkin A. I., *Amerikie snowa prospajajetsia imperskoje myszlenije*, „Miedzunarodnaja Žizn” 2002, nr 7
- Walicki A., *Smuta czy tylko apatia*, „Polityka” 1999, nr 22
- Wallander C. A., *Silk Road, great game or soft underbelly? The New US-Russia relationships and implications for Eurasia*, „Journal of Southeast European & Black Sea studies” 2003, vol. 3, nr 3
- Wasilienko I. A., *Geopolitika w informacionnom obszczestwie: nowyje wirtualnyje strategii w borbie za prostranstwo*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersiteta. Politiceskije Nauki” 2005, nr 6
- Wasilienko I. A., *Konflikti niskoj intensiwnosti i „barchatnyje rewolucii” kak technologii sowriemiennoj geopolitiki*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersiteta. Politiceskije Nauki” 2006, nr 6
- Wasilienko I. A., *Nowyje tendencii w mirowoj geopolitiki*, „Wiestnik Moskowskowo Uniwersiteta. Politiceskije nauki” 2007, nr 6
- Weitz R., *Averting a New Great Game in Central Asia*, „The Washington Quarterly” 2006, vol. 29, nr 3
- Winrow G., *Geopolitics and energy security in the wider Black Sea region*, „Southeast European and Black Sea Studies” 2007, vol. 7, nr 2

- Yemeljanova G. M., *Russia and Islam: the history and prospect of relationship*, „Asian Affairs” 1995, vol. XXVI
- Zamiatin D. N., *Geograficzeskij faktor i ciwilizacija*, „Swobodnaja Mysl – XXI” 2008, nr 4
- Zamiatin D. N., *Geopoliticheskie obrazy sowriemiennowo mirowowo razwitia*, „Mirowaja Ekonomika i Miedzunarodnyje Otnoszenija” 2001, nr 11
- Zamiatin D. N., *Geopolitika obrazow i strukturiwanije metaprostranstwa*, „Polis” 2003, nr 1
- Zamiatin D. N., *Geopolitika: osnovyje problemy i itogi razwitia w XX wiekie*, „Polis” 2001, nr 6
- Zamiatin D. N., *Prostranstwo rossijskowo federalizma*, „Polis” 2000, nr 5
- Zamiatin D. N., *Rossija w prostranstwie metageopolitiki*, „SSzA-Kanada: Ekonomika, Politika, Kultura” 2000, nr 12
- Zamiatin D. N., *Rossijskije politiki mirowowo razwitia: obrazy i ich interpretacii*, „Polis” 2004, nr 4
- Zyrinowski W. W., *Rossija w sistemie sowriemiennych miedzunarodnych otnoszenij*, „Wlast” 2002, nr 9

Czasopisma i dzienniki

- „Alternatives”
- „Annals of the Association of American Geographers”
- „Arcana”
- „Asian Survey”
- „Asian Affairs”
- „Athenaeum”
- „Azja-Pacyfik”
- „Central Asia Survey”
- „Communist and Post-Communist Studies”
- „Comparative Strategy”
- „Conflict Studies”
- „Cywilizacja i Polityka”
- „Demokratuzatsyia”
- „Diplomaticzeskij Jeżegodnik”
- „Diplomaticzeskij Wiestnik”
- „Dziś”
- „East-European Politics and Societies”
- „Eurasian Studies”
- „Europe-Asia Studies”
- „European Journal of International Relations”
- „Foreign Affairs”
- „Foreign Policy”
- „Gdańskie Studia Międzynarodowe”
- „GeoJournal”
- „Geopolitics”
- „Geopolityka”
- „Herodote”
- „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations”

„International Journal of Politics, Culture and Society”
 „International Security”
 „International Studies Quarterly”
 „International Studies Review”
 „Journal of Communist Studies and Transitions Politics”
 „Journal of Contemporary History”
 „Journal of East Asian Affairs”
 „Journal of International Affairs”
 „Journal of Muslims Minority Affairs”
 „Komentarze OSW”
 „Kosmopolis. Almanach”
 „Kultura i Społeczeństwo”
 „Międzynarodnaja Żiźń”
 „Międzynarodnyje Procesy”
 „Military Thought”
 „Mirowaja Ekonomika i Międzynarodnyje Otnoszenija”
 „Monthly Review”
 „Nasz Sowriemiennik”
 „Nationalism and Ethnic Politics”
 „Nationality Papers”
 „Newsweek”
 „Nowe Państwo”
 „Nowyj Mir”
 „Orbis”
 „Otczestwiennaja Istoria”
 „Pacyfic Affairs”
 „Policy Review”
 „Polis. Politiczeskije Issledowanija”
 „Political Geography”
 „Political Science Quarterly”
 „Polityka”
 „Polityka Wschodnia”
 „Polski Przegląd Dyplomatyczny”
 „Post Soviet Affairs”
 „Post-Soviet Geography and Economics”
 „Prace OSW/CES Studies”
 „Pro et Contra”
 „Problems of Post-Communism”
 „Przegląd Polityczny”
 „Review of International Studies”
 „Rossija i Musulmanskij Mir”
 „Rossija i Sowriemiennyj Mir”
 „Rossija w Globalnoj Politikie”
 „Russia Politics and Law”
 „Russian Politics and Law”
 „Slavic Review”
 „Sociological Research”

„Space and Polity”
„Sprawy Międzynarodowe”
„Sprawy Wschodnie”
„Studia Politologiczne”
„Studies in East European Thought”
„The Geographical Journal”
„The Journal of Strategy Studies”
„The National Interest”
„The Russia Journal”
„The Western Political Quarterly”
„Third World Quarterly”
„Washington Quarterly”
„Więstnik Moskowskowo Uniwersitieta”
„Włast”
„Woprosy Ekonomiki”
„Woprosy Filozofii”
„Woprosy Istorii”
„Wostok”

BIBLIOTEKA
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa
tel. 022 55-20-295, 022 55-20-296

INDEKS OSÓB

- Aksakow Konstanty 104, 165
Aleksander I 47, 155, 208, 210
Aleksander II 24, 47, 211, 214
Aleksander III 161, 164, 166, 211
Aleksander Newski 100, 101, 167
Angew John 292, 293
Arbatow Aleksy 93, 317
Ashley Richard 292
Aszenkampf Nikołaj 35, 60, 63, 79, 206, 207, 237, 247
Backer Roman 34, 48, 63, 70, 71, 81, 115, 127, 196, 242
Barnett Thomas 189
Batu-chan 99
Bestużew-Riumin Konstantin 16
Bieleń Stanisław 29, 30, 32, 34, 47, 83, 248
Bieliński Wissarion 54
Bierdajew Mikołaj 12–14, 54, 97, 159, 164, 207, 228, 304, 316
Bin Laden Osama 190
Bogaturow Aleksy 261
Bogatyriewa Jelena 34–36, 59, 133
Bohun Michał 44, 46, 48, 162–164
Bowman Isaiah 149, 325
Bieżniew Leonid 49, 213
Brzeziński Zbigniew 21, 87, 125, 126, 134, 301
Bułgakow Sergiusz 316
Bush jr. George 71
Castells Manuel 278
Chomiakow Aleksy 104, 165, 304
Chruszczow Nikita 20, 49
Cygankow Paweł 37, 38, 44, 114, 127, 206, 217, 218, 258
Cymburski Wadim 230–244, 248, 249, 251, 252, 254, 317, 326, 327, 329, 332, 333
Czadajew Piotr 174, 175
Czernyszewski Mikołaj 98, 99
Cziczerin Borys 54, 245
Dalby Simon 292, 309
Danielewski Mikołaj 16, 32, 121, 159, 161, 162, 170, 218–220, 304, 317
Dijkin Gertjan 216
Dodds Klaus 11, 285, 292
Dostojewski Fiodor 12, 44, 104, 159, 198, 304

Dugin Aleksander 27, 120, 126–134, 138, 139, 145, 149, 152, 202, 203, 217, 225, 230, 240, 242, 264, 317, 323, 329, 332, 333

Dzyngis-chan 110

Elżbieta I 47

Fiedotow Georgij 161, 184, 304

Filoteusz, mnich pskowski 104, 156, 158, 201, 304

Fłorowski Georgij 104

Foucault Michael 292

Frank Siemion 316

Fukuyama Francis 87, 129, 189

Gadżijew Kamaludin 27, 34, 35, 85, 104, 136–139, 144–146, 149, 150, 152, 163, 186, 269, 317, 333

Gajdar Jegor 63, 65–67, 72, 81, 83, 225, 252, 320

Gogol Mikołaj 159, 304

Gołowin Wasyl 16

Gorbaczow Michaił 20, 49, 55–59, 71, 73, 78, 81, 83, 87, 89, 93, 94, 114–116, 122, 213, 241, 320

Gorczałow Aleksander 24, 211, 214, 230

Gorki Maksym 99

Granowski Tymoteusz 54

Grzybowski Stefan 34, 97, 207

Gumilow Lew 97, 100, 101, 111–114, 118, 132, 149, 175, 176, 203, 237

Haushofer Karl 7, 8, 109, 120, 127–130, 238, 239, 252, 286, 294, 306, 309, 332

Heller Michaił 99, 101

Hercen Aleksander 54, 206

Herodot z Halikarnasu 7, 128

Huntington Samuel 23, 31, 46, 48, 90, 91, 135, 136, 147, 156, 166, 178, 199, 200, 204, 216, 218, 222, 225–228, 232, 239, 253

Ilin Iwan 159, 175

Ilin Michaił 239

Iłowajski Dymitr 16

Iwan III 157

Jakowlew Aleksander 56, 320

Jarosław, ks. włodzimierski 100

Jawliński Grigorij 71, 73

Jean Carlo 8, 9, 19, 36, 41, 53, 133, 256, 278, 309, 310, 328

Jełecyn Borys 20, 29, 61, 64, 67, 71, 78, 83, 93, 115, 122–124, 200, 213, 252, 270, 320, 332

Jonasz, metropolita moskiewski 157

Kaplan Robert 188

Kapuściński Ryszard 209

Karaganow Siergiej 94, 95

Karamzin Mikołaj 16, 100

Karsawin Lew 316

Katarzyna II 47, 155

Kawelin Konstanty 54

Kefeli Igor 23, 85, 123, 269, 272–274

Kennan George 86, 134

Kirijewski Iwan 104, 165

Kisieliew Siergiej 222–228, 252, 329
Kissinger Henry 86, 125, 301
Kjellen Rudolf 7, 309
Kluczewski Wasyl 16, 100, 158, 317
Kłoczkowski Jerzy 153–155, 157, 171
Koczetow Ernest 258–263, 267, 268, 270, 275, 327, 332
Koczubej Wiktor 209
Kołosow Władimir 23, 26, 53, 89, 107, 294–302, 307, 317, 332, 334
Koneczny Feliks 46, 157, 218
Kozyriew Andriej 63–67, 72, 79, 81, 83, 92, 124, 225, 230, 252, 320–322
Lacoste Yves 9, 10, 41, 309, 328
Lenin Włodzimierz 63, 122, 123, 149, 269, 332
Leontjew Konstanty 16, 98, 104, 159, 161–167, 170, 171, 174, 175, 181, 184, 202–204, 245, 304, 317
Lermontow Michał 304
List Friderich 238
Lutwak Edward 257, 258
Łamański Włodzimierz 16, 104–106
Łomonosow Michał 15
Łoski Mikołaj 53, 165, 219, 316
Łukin Władimir 72–75, 92, 230, 331
Mackinder Halford 7, 105, 109, 111, 120, 121, 125–129, 134, 149, 170, 234, 238, 239, 252, 294, 306, 332
Mahan Alfred 7, 16, 109, 120, 128, 170, 193, 252, 294, 306
Mao Tse-tung 99
Massaki Iwona 34
McLuhan Marshal 278
Mczedłow Michaił 158, 191, 201, 211, 220, 221, 281, 326
Miecznikow Lew 16
Mikołaj I 155, 210, 211
Milukow Paweł 245
Milutin Dymitr 16, 170, 317
Mitrofanow Aleksy 192
Moczulski Leszek 7, 34, 309
Muchajew Raszyd 53, 280–282
Nabokow Władimir 304
Napoleon 210
Narocznickaja Natalia 317
Nartow Mikołaj 131, 132, 193, 275
Nazarow Michaił 197–199
Neklessa Aleksander 188, 261–264, 267
Nestoriusz, patriarcha Konstantynopola 176
Nye Joseph 276, 291
O'Loughlin John 205, 293, 300, 301, 306, 311
O'Tuathail Gearoid 11, 36, 292–294, 300, 301, 309, 318, 328, 331
Oboleński Dymitr 175, 176
Paleolog Zofia 157

Panarin Aleksander 34, 139–146, 152, 179, 187, 188, 191, 262, 289, 314, 317, 329, 333
Panarin Igor 101, 286–288, 291, 327, 333
Panin Nikita 140, 141, 155, 209, 289
Pantin Władimir 261
Paradowski Ryszard 34, 103, 111–113, 115, 117, 127, 134
Piotr I 15, 36, 46–48, 51–54, 62, 73, 77, 92, 95, 107, 165, 208, 235, 236
Piwowarow Marina 261
Pogorelskaja Swietłana 35, 60, 63, 79, 206, 207, 237, 247
Pokrowski Michail 16
Polewoj Mikołaj 16
Pozdniakow Elgiz 27, 124–126, 132, 149, 150, 329, 333
Primakow Jewgienij 124, 135, 148, 152, 193, 305, 322, 323
Puszkin Aleksander 304
Putin Władimir 72, 74, 87, 94, 135, 144, 192, 193, 243–249, 251, 253, 270, 291, 301, 304, 327,
331, 332
R
Rapoport Dawid 189
Ratzel Fryderyk 127
Rogow Siergiej 272
Rożanow Wasilij 161
Rożanow Wasyl 304, 316
Samarin Jurij 165
Sawicki Piotr 100, 104, 107–111, 112, 149, 159, 234, 317
Schiller Herbert 277
Schmitt Carl 121
Siemionow Tien-Szański Wienamin 16, 104, 105, 238, 317
Sirota Naum 22, 27, 36, 212, 314
Skabałanowicz Mikołaj 175
Sokołow Iwan 175
Sołoniewicz Iwan 16
Sołowiew Władimir 161, 304
Sołowiow Sergiusz 16, 163, 164, 317
Sołżenicyn Aleksander 58, 215, 241–243, 251, 304
Sorokin Konstanty 264–267
Spengler Oswald 161, 218
Spykeman Nicolas 86, 124, 134, 193
Stalin Józef 55, 212, 213
Stankiewicz Mikołaj 54
Struve Piotr 245
Suwczyński Piotr 104
Szewardnadze Eduard 56, 79, 83, 241, 320
Taylor Peter 292
Tichonrawow Jurij 27
Timur 110
Tiuczew Fiodor 159, 161, 304
Toffler Alvin 49, 278, 280, 315
Toynbee Arnold 90, 156, 159, 184, 195, 199, 200, 218, 222, 223, 226
Trenin Dymitr 44, 48, 63, 68–72, 75, 92, 332

Trocki Lew 212
Trubiecki Grigorij 211, 212
Trubiecki Jewgienij 211, 212
Tukidydes z Aten 7, 109, 128
Turbiecki Mikołaj 112, 304, 317
Uspienski Fiodor 175, 176
Ustian Artur 163, 166, 171, 173–178, 180–183, 195, 202, 203, 225, 333
Utkin Anatolij 63, 73, 75–81
Walicki Andrzej 54, 161, 162, 164–166, 174, 183, 198, 218, 245, 317, 329, 330
Wallerstein Immanuel 186, 187, 256–258, 262
Wandam Aleksy 16, 109, 166–170, 176, 317
Wasilienko Irina 34, 103, 108, 170, 190, 192–194, 226–229, 252, 275, 282–287, 291, 317, 333
Wasyl III 157
Weber Max 305
Wiernadski Georgij 12, 16, 100, 102, 112, 149
Woroncow Aleksander 209
Woroncow Siemion 209
Zamiatin Dymitr 38, 59, 84, 85, 94, 105, 106, 154, 172, 231, 238, 243, 244, 261, 294, 302–305,
307, 317, 319, 332, 334
Ziuganow Gienadij 120–124, 126, 132, 145, 149, 225, 230, 252, 322, 333

BIBLIOTEKA
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa
tel. 022 55-20-295, 022 55-20-296